

અ પ ૧૩

હે આનન્દમયિ,
ચિન્મયિ, સત્વમયિ, પરમે !

અણુસન્નમહદ્બુદ્ધમયવસ્તે યુરોઽધુના ।
જગત્જાન્ત્યૈ, જગત્ષીલ્યૈ, વર્તન્તે સ્વલ્પ માતરઃ ॥
પરોપકારાય સાધુનાં વિનાશાય ચ દુઃકૃતાન્ ।
ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય વર્તન્તે સ્વલ્પ માતરઃ ॥

હે મા ચૈતન્યમયિ !
તારું કયું કરાંયું, તારું દીધું, સર્વભાવે
તને જ સમર્પણ હો.

લી.

તારું બાળક.

નિવેદન

અથવા કૃતશાસ્ત્રારે વંશેઽસ્મિન્ પૂર્વસૂરિભિઃ ।

મયૌ યજ્ઞસમુર્જીર્ણે સૂત્રસ્યેનાસ્મિ મે ગતિ ॥

રંધુરંશનાં ગુણગાન તો અનાદિ કાળથી થતાં આગાં છે, થાય છે અને થશે. તેમાં જે ઉત્તરરામચરિત ઉપર તો લખાયે લખ્યું છે, લખાય છે અને લખાશે. ભવભૂતિની પરિણતપ્રજ્ઞાની આ કૃતિ ઉપર લખવાનું બધું લખાઈ ગયું છે છતાં ગુજરાતીમાં આવી સંપૂર્ણ આકૃતિની જરૂર હતી અને તેમાં જે મુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓની અને અધ્યાપકોની ખાસ માગ હોવાથી આ પુસ્તક પ્રગટ કરવાને સુઅવસર સાધાયો.

લખવાનું આરંભ્યું ત્યારે તો મધુ કે પૂર્વજો અને સમકાલીનોએ કંઈ બાધી રાખ્યું નથી પરંતુ—

પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વમ્.....એ ન્યાયે સર્વસમા દૃઢિષ્ઠમાન ઉત્તરરામચરિત ઉપરનાં લખાણોની. હાનમાળામાં આ વધુ સંપાદન ઉમેરાયું છે. અને—

છળે છળે યજ્ઞશત્રુમૈતિ તદેવ રૂપં રમણીયતાયાઃ એ કથન અનુસાર ભવભૂતિની ઉત્તરરામચરિતની રમણીયતાનાં અને વિશિષ્ટતાનાં અમને થતાં દર્શન સદુ વાચકોને કરાવવાનો અમારો આ એક નાનો પ્રયત્ન છે અને વિચારણા તે સમજી શકશે.

આ પુસ્તકના સંપાદનમાં ખાસ કરીને ડૉ. બેલવેલકર, શ્રી ચરદરંજન નાય, કાળે, શ્રી મ. ન. દિવેદી, વિદ્યાસાગર, શ્રી ઉમાશંકર જોશી અને આરા પૂજ્ય ગુરુ ડૉ. જી. કે. વાલની આકૃતિઓનો ખાસ ઉપયોગ કર્યો છે. એ સદુની છું કહેજે અંશે ઋણી છું.

સંસ્કૃત પાઠમાં ગદ્ય લીટીઓના નંબર આપ્યા છે કે જેથી ટિપ્પણ પાંચતાં સુગમતા રહે. અયાગે પણ શ્રી ડૉ. બેલવેલકરે સૂચવેલી નવી રીતિ અપનાવી છે. આશા છે કે વાચકોને એ રીત અનુકૂળ રહેશે.

નથી બહાર પડેલી સર્જીત નાટક ઉપરની એચ. જી વેલ્સની કૃતિ
ખાસ લાવી આપવા બદલ અને પુસ્તકોની દરેક રીતે ખાસ કાળજીથી
મદદ કરવા બદલ મારા બાઈ ત્રિ. શ્રી તપસ્વી નાન્દીનું ઋણ હું
સ્વીકારું છું.

આ પુસ્તક આવા કપરા સમયમાં પ્રકાશિત કરવા બદલ અને તે
માટેની પ્રેરણા અને ઉત્સાહ આપવા બદલ મદાનન છુક ડીપોવાળા શ્રી.
શ્રીમતભાઈને મારે ખાસ આભાર માનવાનો મહે છે અને ધીરજ તથા
શાંતિથી અને કાળજીથી તે છાપવા બદલ નયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસનો જેટલો
આભાર માનીએ એટલો થોડો છે.

આ પુસ્તક લખવાનું જેમણે ઉત્સાહથી શરૂ કરાવ્યું, પણ તૈયાર
થયેલું જે જોવા રહ્યા નહિ તે મારા પૂજ્ય સદ્ગત 'પપ્પાજી'ને પુસ્તક
પૂરું થયે પ્રણામોજલિ આપ્યા સિવાય કેમ રહેવાય ?

બાકી તો જીવનમાં જે મને દગ્ગણે સલામી રહી છે તે 'મા
આર્નલ્ડમયી પરમે'ને ચલે આ કૃતિ ધરી કૃતકૃતતા અનુભવું છું. અસ્તુ.

તા. ૧-૭-૬૩.

સુધરા શંભુચન્દ નાન્દી.

શિક્ષણશાસ્ત્રનાં સર્વોત્તમ પુસ્તકો.

૧	શિક્ષણશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો	વિદ્યાવાચસ્પતિ	૨-૫૦
૨	નૂતન માનસશાસ્ત્ર	"	૨-૫૦
૩	માનવશાખાનું અધ્યાયન	"	૨-૦૦
૪	વિદ્યાનું અધ્યાયન	ધીરજલાલ ગજજર	૧-૫૦
૫	અભિતથાસ્ત્રનું અધ્યાયન	" "	૨-૦૦
૬	શિક્ષણશાસ્ત્રની માર્ગદર્શીની	" "	૨-૫૦
૭	આળા સંચાલન	ધીરજલાલ ગજજર	૨-૦૦
૮	'માનમાનસ'	ડૉ. લીલાબહેન શર્મા	૩-૫૦
૯	સ્વભાવ દર્શન	દર્શિદા પંડિત	૩-૦૦
૧૦	સમાજશાસ્ત્ર	ડૉ. તારા પટેલ અને શુદ્ધિચંદ્ર શાહ	૪-૫૦
૧૧	શિક્ષણ અને સમરપા (ચિત્રો સહીત)	જયાકુમારી પટેલ, સંજુગ્રસાદ પટેલ	૪-૦૦
૧૨	માનસશાસ્ત્ર	રમેશ ડી. પટેલ	૬-૦૦
૧૩	નૂતન શિક્ષણનું સંપૂર્ણ વિવરણ		૬-૦૦
	નવા અભ્યાસક્રમ ગુજળ લે. પાઠક, દેસાઈ અને ત્રિવેદી		
૧૪	ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર	ડૉ. તારા પટેલ	૮-૫૦
૧૫	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	ડૉ. મુસ્તિમા મેઠ	૧-૨૫
૧૬	નૂતન શિક્ષણ ને મનોવિજ્ઞાન	ચંદ્રશાઈ ભટ્ટ	૧૦-૦૦
૧૭	વિશ્વના ઇતિહાસની રૂપરેખા		
	હોમ સાયન્સ (ગ્રુદ વયવસ્થા) (પ્રશ્નોત્તરરૂપે)		
		ભટ્ટ અને ત્રિવેદી	૩-૭૫

ઉપરની રકમનો M. O. કરનારને પોસ્ટેજ ફી

મહાજન બુક ડીપો

ગાંધીરા, અમદાવાદ.

શ્રી નાન્દીકૃત સંસ્કૃતનાં ગુજરાતીમાં ઉત્તમ પુસ્તકો

૧	ભાસકૃત સ્વપ્નવાસવદત્તમ્	૩-૦૦
૨	મહાભારત સભાષર્વ	૨-૦૦
૩	કાલિદાસકૃત અભિજ્ઞાન શાકુંતલ	૬-૭૫
૪	પ્રાસતાવિકરિત્રાસ અતે મંગલદરી	૨-૦૦
૫	મંગલદરી (અંગ્રેજી)	૧-૫૦
૬	ધ્રુવશ કાલિદાસ સર્ગ ૨-૩	૩-૦૦
૭	પ્રતિજ્ઞાપૌત્ર-મંગલમ્ ભાસ	૩-૭૫
૮	શુદ્ધચરિત અધ્યયોષ સર્ગ ૩-૫	૩-૦૦
૯	વિક્રમોર્વશીય કાલિદાસ	૬-૦૦
૧૦	મેઘદૂત કાલિદાસ	૬-૦૦
૧૧	ધ્રુવશ (૮-૯ ગુજરાતી)	૩-૦૦
૧૨	ઉત્તરરામચરિત વાલ્મીકિ	૧૫-૦૦
૧૩	કાવ્યપ્રકાશ મમ્મ ૧, ૨, ૩ ને ૧૦	૧૦-૦૦
૧૪	કિરાતાલુંનીય ભારવી (૧-૨)	૩-૭૫
૧૫	કુમાર સંભવ કાલિદાસ (૩-૫)	૩-૭૫
૧૬	કાવ્યાનુશાસન હેમચંદ્ર કૃત	૭-૫૦
૧૭	કાલદર્શી (બાણભટ્ટ કૃત)	૫-૦૦
૧૮	મૃત્યુકટિક શૂદ્રક	૬-૦૦
૧૯	કાવ્યપ્રકાશ ૧-૨-૩ ને ૧૦	૩-૭૫
૨૦	શુદ્ધરાક્ષસ (અંગ્રેજી સમાસોચના)	૧-૫૦
૨૧	હંદ અને અલંકાર ડૉ. જી. કે. શર્મા	૨-૫૦

ઉપરની રકમનો M. O. દરનારને પોસ્ટેજ હી

મહાજન બુક ડીપો

ગાંધીરાડ, અમદાવાદ.

॥ હરિ ॥

જીવનમાં સ્વવિકાસ માટે ઉંચું અને આધ્યાત્મિક સાહિત્ય

૧ વિગમની યાત્રી	૦-૫૦
૨ વિશેષા કુલ ભાગ ૧-૨	૩-૭૫
૩ સંયમ	૦-૫૦
૪ મનને	૦-૨૦
૫ દુર્ગ ચરણે	૦-૨૦
૬ આત્મપીઠાર	૨-૦૦
૭ જીવન મન્યન	૩-૭૫
૮ જીવન પ્રશોધન	૩-૫૭
૯ જીવન ઈશ્વર	૪-૫૦
૧૦ ગીતા હૃદય	૨-૦૦
૧૧ Struggle of Life	૧-૫૦
૧૨ જીવન મંદિર	૩-૦૦
૧૩ જન્મજોશી	૫-૫૦
૧૪ સદાચાર	૧-૨૫
૧૫ આત્મક્રમ જીવનનું રહસ્ય	૧-૨૫
૧૬ જીવન પ્રસંગ	૬-૦૦

મહાજન બુક ડીપો

ગ્રાંધીરાડ સેન્ટ્રલ બેંકની બાજુમાં, અમદાવાદ.

ફોન : ૪૦૩૧

(દર બુકવારે દુકાન બંધ રહે છે.)

પ્રસ્તાવના

[૧] સંસ્કૃત નાટકનો ઉદ્દેશ

દેવાતામિદમામનન્તિ મુનયો કાન્તં વતુ'ં ચાદ્યુષમ્
રુદ્રેણેદમુમાકરવ્યતિકર સ્વાદ્દે મિત્તકં દ્વિધા ।
ત્રૈગુણેદ્મમમત્ર લોકચરિતં નાનાસં દ્દયતે
નાદ્યં મિન્નરુચેર્જનસ્ય बहुवाप्येकं समाराधनम् ॥૧॥

'The purpose of playing, whose end both at first and now, was and is, to hold as' twere, the mirror upto nature, to show virtue her own feature, scorn her own image, and the very age and body of the time his form and pressure, and they (the players) are the abstracts and brief chronicles of the time.'

પુરાણમિત્યેવ ન ણાયુ સર્વમ્ ।

જ્યોત્સના કમકમાં આવે અને કન્હા થાક લાગે એવા પુરાણા પડોતો નાણે દેવો અને ઋષિઓને પણ કંટાળો આવ્યો. મહાકવિ કહે છે તેમ આંખ, હાન અને મનને સરખી પ્રીતિ હિતવન્ન કરનાર, તથા દેવો, ઋષિઓ અને મનુષ્યાંને એક સરખો ગમે તેવો પવિત્ર યજ્ઞ તો એક જ અને તે 'નાટય' યજ્ઞ બધા વેદોનો સાર હેવાથી એ દેવોને પણ ગમે.

ભિન્ન ભિન્ન રુચિયાળા લોકો ઇવનને જ મૂર્ત યજ્ઞ જ્યોત્સના કેમ ન ખુલ થાય ? સૂગર, સાંત, કરુણ, રમ્યાનક અને વીર આદિ રસનો સંગમ સામે જ હોય તો એમાં કૂચડી કાણ ન મારે ? સભે આવેલી ચારદી જ્યોત્સનાને કપડું ધરી કાણ રોકશે ?

૧ કાલિદાસ—માલવિકાગ્નિમત્ર

૨ શેકસ્પીયર—દેમોસ્ટ

પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે નાટ્યવેદ પાંચમો વેદ છે. ઋગ્વેદ વગેરે વેદો ફક્ત ત્રણ વર્ગો માટે જ હતા. શૂદ્રોને એનો અધિકાર ન હતો. સત્યયુગમાં સર્વત્ર સુખ હતું. લોકોને એ વખતે આવા વિનોદની જરૂર ન હતી. દુઃખનું નામ નહિ તો આ કલાને દર્શના જેટલા જ જરૂરી એવા શોકનો તો કોઈને ખ્યાલ જ કરાઈ આવે ? પણ ત્રેતા યુગમાં આ નવું જ સાહિત્ય ઉદ્ભવ્યું. દેવો, ઋષિઓ અને બધા જ વર્ણના લોકો માટે એક સામાન્ય મનોરંજનની જરૂર જણાઈ. દેવોએ એ માટે બ્રહ્માને વિનંતી કરી. તેમની વિનંતીને માન ગ્રાપી બધા વેદોમાંથી સાર લઈને બ્રહ્માએ પાંચમો નાટ્યવેદ સર્જ્યો | ઋગ્વેદમાંથી પાઠ લીધો. સામવેદમાંથી ગીત લીધું. યજુર્વેદમાંથી અભિનય લીધો અને અર્ધર્વવેદમાંથી રસ લીધો.

जगद् पाठयमृग्वेदात् सामभ्यो गीतमेव च ।

यजुर्वेदादભિનયાન્ રસાનર્ધવ્વેદાદપિ ॥

બ્રહ્માએ ભરતમુનિને પ્રયોગ રજૂ કરવાની આજ્ઞા કરી. વિશ્વકર્માએ રંગભૂમિ રચી. રુદ્રે ઉમ તાંડવ આપ્યું. પાર્વતીએ લલિત અને મોહક લાસ્ય આપ્યું. વિષ્ણુએ ચાર તુલિ આપી. પૃથ્વી ઉપર આ નવા વેદનો અવતાર થયો. દેવો, ઋષિઓ અને આળાસટૂક નરનારીઓને આ એક-સરખું વિનોદસ્થાન યદ્ય પડ્યું.

આ સાંપ્રદાયિક કથામાં તથ્ય કેટલું છે એ તો બ્રહ્મા જ જાણે પણ એટલું તો એકસ કે નાટકનું કોઈક સ્વરૂપ અવિકસિત રીતે ધણા પ્રાચીન સમયથી અસ્તિત્વમાં હશે જ.

વેદનાં સંવાદસુકતો અને વેદિક કર્મકાંડમાં પણ નાટકનાં તત્ત્વો દેખાતી ધારણા થાય છે. ખરેખરું નાટકનું સ્વરૂપ તો તેમાંથી ન મળે પણ નાટકના અંગભૂત સંવાદો, અભિનય અને ગીત—આ વેદસાહિત્યમાં છૂટે છૂટે સ્વરૂપે મળે છે. ‘વમયમી’નો સંવાદ, પુરૂષા અને હર્વશીનો સંવાદ, વિશ્વામિત્ર અને નદીઓનો સંવાદ, સરમા અને પશ્ચિનો સંવાદ, વગેરેમાં પ્રેમ, તિરસ્કાર, ઈર્ષ્યા, ક્રોધ વગેરે જાણે દેખાય છે. યજ્ઞ વખતે વેદના સંવાદોનો મુખપાઠ થતો. આ સંવાદોનો જાણ રજૂ કરવા આ મુખપાઠ કરનારાઓ કદાચ અભિનયનો આશ્રય લેતા પણ હોય. આમ એ રમણે પણ ગીત, સંવાદ અને અભિનય—એ નાટકના મુખ્ય ત્રણ આસનોને દત્તા ખગ.

વેદાત્તરકાલીન સાહિત્યમાં વીરકાવ્ય 'મહાભારત'ના પ્રાચીન ભાગમાં એક પણ સ્વરૂપે નાટકનું અસ્તિત્વ સ્ફુટ રીતે સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી. 'નટ' શબ્દ છે ખરો પણ તે 'મૂકનર્તકો'ને પણ લાગુ પડે. સાંતિપર્વમાં પ્રો. દિલ્લેખાંટને નાટ્યકલાધરોનો ઉલ્લેખ જણાય છે. ત્યાં પણ એ શબ્દ મૂકનર્તકોને સંપૂર્ણ રીતે લાગુ પડે તેમ છે. અનુશાસન પર્વમાં પણ ટીકાકાર નીલકંઠ ત્યાં નટ અને નર્તકોનો ઉલ્લેખ માને છે ત્યાં એ શબ્દોના 'મૂક અભિનય કરનાર' અને 'નૃત્યકરનાર'. એવા અર્થો પણ દરેક રીતે ખંધ એસે છે. મહાભારતના પરિચિદ્ધ હરિવંશમાં પણ નાટક યોજનાર નટોની દલીલ છે. રામાયણમાં પણ કોઈ જાનનો પ્રાચીન પુરાવો મળતો નથી. છતાં પણ વીરકાવ્યોની કથા દ્વારા નાટકના વિકાસ ઉપર સ્પષ્ટ અસર થઈ છે. આ કથાઓ કરનાર કથકોની મંડળી હતી. એ કથાઓ કરનાર બે પ્રકારના હતા—એક મૂળ ગોસનાર પાઠકો અને ખીન્ન તે ભાવને અભિનયથી જતાવનાર ધારકોના. આ કથકો સંગીત સાથે કથા કરતા. તેઓ અભિનય દ્વારા પણ તેમના ભાવ દર્શાવતા. આમ આ કથા કરવાનું સ્વરૂપ જ નાટ્યપ્રકાર છે. એમાં સંવાદ ઉમેરાય એટલે ગર્જાંશુ નાટક તૈયાર થાય. રામાયણમાં પણ કુશલવ આવી ગીતે કથા કરતા હોવાનો ઉલ્લેખ છે. 'ભારત' શબ્દ પણ 'નાટક'ના અર્થમાં વપરાતો 'નટ'ના અર્થમાં વપરાતો 'કુશલવ' શબ્દ પણ રામાયણના કુશલવ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે.

સ્ત્રીપાઠ લજ્જવનારને માટે 'બ્રુકુંસ' શબ્દ ખાસ વાપરવામાં આવતો. ગાનારી અને નર્તકીઓનો પણ તેમાં ઉલ્લેખ છે. આમ પર્તજ્જિના વખતમાં નાટક પૂર્ણ રૂપે વિદ્યમાન હતું એમ સંપૂર્ણતઃ સાબીત કરી શકાતું નથી પણ તેનાં તત્ત્વો અસ્તિત્વમાં હતાં.

પાશુપત સંપ્રદાયની ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં મીન તથા તૃત્યનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. રામલીલા કે દશાહ્ન ઉત્સવમાં પણ રામ, સીતા વગેરેના પાદ મૂક પ્રયોગ દ્વારા લજ્જવાના.

બુદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં પણ તેના વિકાસ દર્શિયાન મૂર્તિશિલ્પોનો પ્રચાર કરવા નાટકનો આશ્રય ખુલીથી સેવામાં આવ્યો હતો. બૌદ્ધ ધર્મ નાટકને અતિ પ્રાચીન ગણે છે. 'લલિતવિસ્તર'માં બુદ્ધ મહા ધર્મનું નાટક જોવા પ્રવેશ કર્યોનું પણ કથન છે. રાજા બિંબિસારે જે નામ રાજાઓના માનમાં એક નાટક લજ્જ્યું હતું. 'અવદાનશતક'માં બુદ્ધ અને તેના શિષ્યોનો અભિનય કરનારી નટમંડળીઓના અસ્તિત્વનો પુરાવો છે. કુવલયા નામની નટીના પ્રેમમાં એટલા બધા બિશ્વકો પડ્યા હતા કે બુદ્ધે તેને કુશળ બનાવી દીધોનો ઉલ્લેખ છે.

નાટકની ધાર્મિક ઉત્પત્તિના અવને મહાબાળના પનિચિટ્ હરિવંશમાં આપેલી નાટ્યપ્રયોગોની દલીલથી ચોક્કસ ટેકા મળે છે.

ભગવાત અને કાપૂતગીના ખેતમાં તથા હાયાનાટકમાં પણ નટકો નાટકની ઉત્પત્તિ જુએ છે. પણ ધણા વિદ્વાનો નરકથી એ મનને ટીક મળતો નથી.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે સદુષી પ્રાચીન નાટકો અશ્વમેધનાં છે. પ્રો. ફ્યુડર્સ વર્ધાનમાંથી અશ્વમેધનાં ત્રણ નાટકો શોધ્યાં છે. એમાંનું એક નાટક 'શારિપુત્ર પ્રકરણ' નામનું છે. એક નાટક રૂપકાત્મક છે. તેમાં 'કાતિ' કીધ વગેરે પાત્રોને મૂર્ત કરવામાં આયાં છે. ત્રીજું મહિકા નાટક છે. તેમાં મરખવતી નામની ગણિકાની વાત છે. પાત્ર, રસ, પ્રસંગપરંપરા અને દારવનિરૂપણ જોઈ આ નાટક કંઈક અંશે 'ચાક'ના 'મુચ્છાટિક'ને મળતું છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો અશ્વધૌષને ભાસનો પુરોગામી ગણે છે. પરંતુ અમે 'એ મત સ્વીકારતા નથી. અશ્વધૌષના છુદ્ધચરિતમાં 'ભાસ'ના 'પ્રતિજ્ઞાપી-ગન્ધ-રાયણ'ના એક શ્લોકને મળતો શ્લોક આવે છે. આ ઉપરાંત નાટ્ય શાસ્ત્રના નિયમેને અનુસરવાની ટેવ, ૩૬ પાત્ર વિદૂષકની પસંદગી, પાત્રોની ઉચ્ચાવચ્ચ રિચિનિ ખ્યાનમાં રાષ્ટ્રીને જોડાતી શાંસ્કૃત પ્રાકૃત વાપા તથા ભામ કરતા ઓછો દેખાતો અનુદુભનો પ્રયોગ અને ઉપગતિ, ત્રિચિત્ર મંદાકિન્તા, સમ્બરા વગેરે અધરા હાંદનો પ્રયોગ, સમાસપ્રચુર શબ્દો વગેરે બતાવે છે કે અશ્વધૌષ ભાસ પછી યદિ ગયો.

ભાસ, કાલિદાસ, હર્ષ, ભવનૂતિ, વિશાખદત્ત, શુદ્ધક વગેરે ધણી કવિઓએ ધણી નાટકો લખ્યાં છે.

[૨] સંસ્કૃત નાટક

સંસ્કૃત કાવ્ય એ વિભાગમાં વહેંચાયું છે-દશ્ય અને પ્રાચ્ય. નાટકનો પહેલા વિભાગમાં સમાવેશ થાય છે. સંસ્કૃતમાં બધાં નાટક માટે '૩૫ક' શબ્દ વપરાય છે. સંસ્કૃતમાં ૩૫કના દસ પ્રકાર ગણ્યાં છે-નાટકં સપ્રકરણં ગાણં પ્રહસનં ઢિમં । વ્યાયોગ સમરવારૌ વીવ્યકેદામૃગા દતિ ॥ ઉપરુપક '૩૫ક'નો એક નાનો પ્રકાર છે ઉપરુપકો અદાર પ્રકારનાં ગણ્યાં છે. એમાં નાટિકા, ત્રોટક, સદ્ક, વગેરે મુખ્ય પ્રકાર છે. પણ એ બધાં નાટક કરતાં સહેજ ન છુદ્ધ પડે છે.

૩૫કમાં ત્રણ ખાતો મુખ્ય ગણાય છે—(૧) વસ્તુ-નાટકનું વસ્તુ (૨) નેતા-નાટકનો નાયક, અને (૩) રસ-નાટકનો રસ. આ ત્રણે ખાતો હવે સંક્ષેપમાં જોઈએ—

વસ્તુ

સામાન્યતઃ વસ્તુ એ પ્રકારનું હોય છે—(૧) આધિસારિક—(મુખ્ય) અને (૨) પ્રાસંગિક-પ્રાસંગિક. મુખ્ય વસ્તુમાં મુખ્ય પાત્રો હોય. તે આખા નાટકમાં વ્યાપ્ત હોય અને તેમાં મુખ્ય પ્રસંગ હોય પ્રાસંગિક વસ્તુ મુખ્ય વસ્તુને સદાયજૂન બની રહે. તેમાં નાયક કે નાયિકા કરતાં બીજાં પાત્રો હોય. પ્રાસંગિક વસ્તુના પણ જે પ્રકાર હોય-પૈતાવા અને પ્રચ્છા પૈતાવામાં મુખ્ય વસ્તુના ગિરિજાનું દર્શન આપવામાં આવ્યું હોય અથવા તેને પિકસાવ્યું હોય અથવા તેમાં વિદ્ય નાખવામાં આવ્યું હોય. આ ગીતે

મુખ્ય વસ્તુને વધારે સમય જનાવવામાં આવે છે. તે કેટલીક વખત તે છેક અંત સુધી વિસ્તાર પામ્યું હોય છે. 'પ્રકરી'માં કોઈ ઉપકથા હોય છે. તે અમુક સમય પર્યંતની જ હોય છે. અને તેમાં મુખ્ય પાત્રો કોઈ જાત સેવા નથી. વસ્તુ વિકાસ માટે ખીજી પણ ત્રણ બાબતો જરૂરી છે. તે નીચે મુજબ છે—વીજ વિન્દુ. અને, કાર્ય. નાટકના અંત તરફ કાર્ય જતો પ્રસંગ સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવે તે વીજ કહેવાય. કાર્ય બીજો પ્રસંગ ઉપરિચિત થવાથી વસ્તુમાં જે વિશેષ પડે તે વિન્દુ કહેવાય—અગાન્તરાર્થ-ચેત્તે વિન્દુરચેત્તરણમ્ ૧. વસ્તુનું અંતિમ ખ્યેય તે કાર્ય કહેવાય. એ સુધાનાં નાટક સમાપ્ત થાય. આ પાંચ બાબતોને અર્થપ્રવૃત્તયઃ કહેવામાં આવે છે.

આ વસ્તુ ઇતિહાસમાંથી લેવામાં આવ્યું હોય અથવા પ્રાચીન પરંપરા કે દંતકથામાંથી પણ લેવામાં આવ્યું હોય અથવા મિશ્ર (અર્થ) ઐતિહાસિક અને અર્ધું કવિત્વ પોતાનું) પણ હોય છે. 'નાટક'માં પહેલો પ્રકાર હોય છે.

✓ વસ્તુવિકાસની પાંચ અવસ્થા કહી છે—આરંભ-કાર્યનો આરંભ, (૨) વલન-પ્રવાહ (૩) પ્રાપ્તિ-પ્રાપ્તિની આશા, (૪) નિવૃત્તાન્તિ-વિધ્નો દૂર થવાથી કાર્યની કંઈક અંશે પ્રાપ્તિ, (૫) વ્યગ્રમ-જીતી પ્રાપ્તિ. આ પાંચ અવસ્થાઓ પાંચ અર્થપ્રવૃત્તિ સાથે પાંચ સંધિ દ્વારા સંકળાયેલી હોય છે. તે પાંચ સંધિ નીચે મુજબ છે—મુક્ત પ્રતિભુત ગર્ભ અગમ્ય અને નિર્વહન (અગમ્ય અથવા અગ્રહાર). વીજ અને આરંભનું સંબંધનું તે મુખ્ય સંધિ કહેવાય. તેમાં બધા રસ સાથે વીજનો આરંભ થાય છે પ્રતિભુત સંધિમાં આ બીજા વિક્રમે છે. ગર્ભ સંધિમાં કાર્ય સિદ્ધ થાય અને ન પણ થાય. અહીં વિધ્નો હોય છે પણ 'વીજ'નો વિકાસ થાય છે. ગર્ભ સંધિ દરતાં અગમ્ય સંધિમાં વીજ વધારે વિક્રમે છે પણ નવાં વિધ્નો આવતાં કાર્ય સિદ્ધિ જતા દૂર જાય છે. નિર્વહન સંધિમાં સંપૂર્ણ રીતે કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

વસ્તુ એ તે પ્રકારનું હોય જુ કેટલીક વખત તે મુખ્યત્વે યોગ્ય હોય અથવા કેટલીક વખત તે દૃશ્ય અને શ્રાવ્ય હોય. વસ્તુ પાંચ રીતે સ્વરૂપમાં આવે છે—સ્વરૂપવૃત્તિસ્વરૂપવૃત્તિસ્વરૂપવૃત્તિસ્વરૂપવૃત્તિસ્વરૂપવૃત્તિ (૧) વિષયમય

માટે આ પુસ્તકનું પરિશિષ્ટ બુઝો. (૨) પડદા પાછળથી કોઈ બનાવનું સૂચન થાય તેને ચૂલિકા કહેવાય. (૩-૪)—આ બંને વચ્ચે ખાસ ફેર નથી. અદ્વાસ્યમાં કોઈ પાત્ર બહાર જતી વખતે એ અંક વચ્ચેનો સંબંધ સૂચવતું થાય. તે સિવાય એ અંક અધૂરા લાગે. 'અદ્વાવતાર'માં એક અંક પૂરે થતાં પછીના અંકની બાબતનું સૂચન હોય. જેમકે શાકુન્તલમાં પાંચમા અંકને અંતે હટ્ટા અંકની બાબતનું આશુ સૂચન છે. (૫) પ્રવેશક:—કોઈ પથ્ય એ અંકની વચ્ચે હોય. તેમાં ભૂતકાળના કે ભવિષ્યના બનાવનું સૂચન હોય તેથી એ અંકના બનાવો વચ્ચે સંબંધ લાગે. આ બાબત નીચે પાત્રોના સંવાદ દ્વારા કહેવામાં આવે. તે પહેલા અંકની શરૂઆતમાં કદી ન આવે.

૧૨મુંમાં કેટલીક બાબતો સૂર્યધ્રાવ્ય અથવા પ્રકાશ, અધ્રાવ્ય અથવા સ્વગતમ્ અને નિયતધ્રાવ્યમ્ પથ્ય હોય છે. શબ્દોનો અર્થ સમજાય તેવા જ છે. કેટલીક બાબતો લાક્ષણિકાપિત, જાનાન્તિક અને અપવારિત પથ્ય હોય છે. (આ શબ્દો પરિશિષ્ટમાં સમજાવ્યા છે.)

નેતા

'નેતા' વિનયી, મધુર, ત્યાગી, હુંશિયાગ, પ્રિય બોલનારો, નમ્ર ઉચ્ચ કુળનો, શરરીર, પવિત્ર, હૃદ, તેજસ્વી, વિદ્વાન, ઉત્સાહી, કલાપ્રિય, સ્થિર યુવાન, અને ધાર્મિક હોવો જોઈએ. નેતા વિનોતી મધુરસ્વાતી દક્ષ પ્રિય-વદઃ । રક્તલોઠઃ શુચિર્વામ્ની સ્તવશઃ સિચરો યુવા । બુદ્ધયુક્તાહસ્મૃતિપ્રજાક કામાનસમન્વિતઃ । શૂરો દૃઢઃ વેગસ્વી શાસ્ત્રચક્ષુષધામિકઃ । મૈદૈધતુર્ધા સ્મિતશાન્તોદાસોદ્ગૈરયમ્ । ચાર પ્રકારના નાયક ગણાયા છે—ધીરોદાત્ત, ધીર સ્મિત, ધીરશાન્ત અને ધીરોદ્ધત. નાટકમાં ધીરોદાત્ત પ્રકારનો નાયક હોય. એનામાં આઠ ગુણ હોય. શોભા, નિષાસ. આધુર્ય, ગાંભીર્ય, ધૈર્ય, તેજ સાહિત્ય અને ઐદાર્ય. નેતા દક્ષિણ એટલે એક પ્રત્યે વધારે આસક્ત હોવા છતાં બધી પત્નીઓ પ્રત્યે વિનયો વર્તનવાળો, અથવા 'શુદ્ધ' એટલે એક સ્ત્રી પ્રત્યે આસક્ત હોવા છતાં તેને ન ગમે તેમ વર્તનારો. 'શુદ્ધ' એટલે ખુશી રીતે અન્ય સ્ત્રીઓનો સંગ કરનારો, અથવા 'અનુકૂલ' એટલે એક જ નાયિકા પ્રત્યે વફાદાર હોઈ શકે.

‘વત્સલ’ના નાયક પૌત્રમર્દ કહેવાય. તે ‘નિતા’નો મદદનીશ બને છે. અને ગુણમા તેનાથી સહેજ ઉતરેલો હોય છે. વિદ્યપક પણ તેનો મિત્ર હોય છે. નિર નામનું એક પાત્ર પણ ‘નિતા’ને સહાય કરે છે.

૨૨૨

નાટકના આદ્ય રસ કલા છે—સુંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રોદ, વીર, ભયાનક, ખીલસ અને અદ્ભુત. આ રસ આદ્ય સ્થાપીભાવ ઉપર આધારિત હોય છે. તે આદ્ય સ્થાપીભાવ નીચે પ્રમાણે છે—રતિ, હાસ, સ્વોદ, ક્રોધ, હત્તાહ, મય, જુગુપ્સા, અને વિસ્મય. કેટલાક ચાન્ત નામનો નવમો રસ પણ મણુવે છે. તેનો સ્થાપીભાવ ઘન છે. એક રસ મુખ્ય હોય (અઘ્ગી) અને બીજા તેને અંગમૂળ હોય (અઘ્ગ). વિભાવ, અનુભાવ, સાત્વિક અને વ્યભિચારી ભાવને સીધે આ સ્થાપીભાવ અથવા રસ નિરૂપણ થાય છે. વિભાવ મુખ્ય રસને પોષક હોય છે. તે બે પ્રકારનો હોય છે—આસન્નબળ અને ઉદ્દીપન. નાયક કે નાયિકા આસન્નબળ વિભાવ કહેવાય પણ ચંદ્ર, વસંત વગેરે સુંગારના ઉદ્દીપન વિભાવ કહેવાય. આંખ, અહેરે; વગેરે દ્વારા અંદરના ભાવ બહાર બતાવતાં તેને અનુભાવ કહેવાય. વ્યભિચારી ભાવ હાઈ એક રસ આરે નિશિત નથી હોતા. પણ સમુદ્રના તરંગની માફક તે દેખાય કે ન દેખાય, તે મુખ્ય રસને પોષે છે. સ્થાપીભાવ એક જ હોય છે.

કાલિદાસનાં નાટકોમાં સુંગાર રસ પ્રધાન હોય છે. તેથી અઘ્ગી તે વિશે જ યોદ્ધા વિરમે બોધે સુંગારના ખાસ કરીને બે પ્રકાર હોય છે—વિપ્રસંભ અને સંભોગ. સંભોગ એટલે સયોગનો સુંગાર અને વિપ્રસંભ એટલે વિયોગનો સુંગાર. મૃગ (પર્વાગુ ક્રોધ), પ્રવાસ, કે બીજા કારણથી વિપ્રસંભ સુંગાર ઉદ્ભવે છે. વિપ્રસંભ અયોગથી (એટલે સમ જ ન થાય તેથી) કે વિપ્રલોભ મો (વમ પછીના વિયોગથી) સંભવે છે. પરાધીન દયાથી કે પ્રતિકૂળ દેવથી કે પ્રવાસથી વિયોગ સંભવે છે.

સંસ્કૃત નાટકનું સામાન્ય સ્વરૂપ અને કેટલીક વિશિષ્ટતા

નાટી ભવન અને પ્રસ્તાવનાથી સંસ્કૃત નાટકનો આરંભ થાય છે. પ્રસ્તાવના પછી નાટક ચાર થાય છે. નાટકમાં કલિદાસ નાયક હોય. સુંગાર વીર, કે કેટલીક વખત કરુણ રસ મુખ્ય હોય છે. બીજા બધા રસ તેને જ અંગમૂળ હોય છે. અંક બધા સાથે ન દોરો જોઈએ. અંકને અંતે

જામાં પાત્રો બહાર જવા જોઈએ. નાટકને જતે ભરતવાક્ય હોયું જોઈએ. ઉચ્ચ પાત્રો સંસ્કૃતમાં જોલે તથા નીચ પાત્રો અને ઊંચા પ્રાકૃતમાં જોલે.

• 'સંસ્કૃત નાટકકારોના હૃદયે જુદા છે. તે સાધવા માટે, તેઓ વાપરે છે તે સંકેતના જુદા છે. તેઓ ડગલે ડગલે પ્રયોગે છે તે પદ્ધતિ પણ ડગલે ડગલે જુદી અને તેમના હિદયોને અનુરૂપ છે. શોકસપીંચર, ધ્રુવસન રોડ કે પ્રાચીન થીક નાટ્યકારોની અથવા તો તેને મળતી પદ્ધતિ અને સંકેતના પડે આ સંસ્કૃત નાટ્યકારોના હિદયો સાધ્ય નથી જ. કાલિદાસના નાટકોમાં પણ આ ખાસિયતો છે.

સંસ્કૃત નાટકની પહેલી વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં ગદ્ય અને પદ્ય બેગા હોય છે. "કાવ્યેષુ નાટકં રમ્ય" અથવા 'રમ્યકં રમ્ય' એમ નાટ્ય કૃતિઓ ય કાવ્યો એટલું જ નહીં ને કાવ્યકૃતિઓના વર્ગમાં તેમની પદવી ઉચ્ચ છે, એવો અભિપ્રાય આવી કવિતા પદ્ધતિએ રૂપનિરૂપક કૃતિઓને જ પૂરેપૂરો સાચુ પડી શકે. નાટક માત્રને આવશ્યક સંવાદ પ્રદત્તિ કેટલીક તાજગી સાધી આપે છે જ. તથાપિ લાપલોમાં દૂકે દૂકે અનારે સુંદર કડીઓ પણ આપ્યા કરે. તેનાં પુત્ર, ભાષા, અર્થકાર, ધર્મ આદિમાં પ્રસંગ પાત્રીચ્છિન્ન જેમ વધારે સુરેખ તેમ જ કવિતા. વળી સંવાદ અને વસ્તુને એ સંધિ દીધી જોઈ. વળી પાત્રો તથા પ્રસંગો તો વિવિધ હોવાનાં જ, એટલે તેનો લાભ પણ કુશલ કલાકારને પદે પદે મળી જાય. "કાલિદાસ અને શૂદ્રક જેવા પણ આ સૌથીથી મુક્ત નથી. છતાં ગદ્ય અને પદ્ય વચ્ચે જે સમધારણ કાલિદાસ, ભાસ કે શૂદ્રક સાધવી શક્યા છે તે પછીના નાટ્યકારો સાધવી શક્યા નથી. પાછળ પાછળથી તો સંસ્કૃત નાટકની એટલી અવકાન્તિ થઈ ગઈ કે સંસ્કૃત નાટક કેવળ શ્લોકોની જ પરંપરા બની રહ્યું. વચ્ચે વચ્ચે તેમને સાંકળતી ગદ્ય કલ્પિકાઓ આવતી એટલું જ.

બીજું એ કે અર્પાચીન સુરોષી નાટકોની માફક આ નાટકોમાં અંકો જુદાં જુદાં દરજ્યામાં વહેંચાયા નથી. સંસ્કૃત નાટકોમાં અંકોથી મિન્ન એવાં પ્રવેશક, વિષ્કમ્ભક નામનાં દરજ્યા આવે છે. પણ તે યોજ્ય હોય છે. નાટકનાં મુખ્ય દરજ્યા અંકો જ છે, દરેક અંક એક સળંગ દ્રશ્ય જ રચાય છે. કેટલાક સુરોષી નાટકોમાં ત્રણ જ અંક હોય છે. બન્યારે સંસ્કૃત નાટકમાં પાંચ, સાત કે એથી પણ વધુ અંક એવામાં આવે છે. અને

મહા નાટકમાં તો દસ કે તેથી વધારે અંકો હોવા જ જોઈએ એવો નિયમ ચર્ચા ગયો છે.

ખીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે આ નાટકોમાં સ્થળ, સમય કે કાર્યની એકતા સચવાતી નથી. સમયની એકતા એટલે એમ અર્થ થાય કે નાટકનું કાર્ય એક દિવસ કરતાં કે તપ્તા ઉપરની સ્મૃત્યાત માટે તે જોટલો સમય છે તે કરતાં વધારે સમય ન લે. સ્થળની એકતા એટલે નાટકમાં વર્ણવેલા પ્રસંગો ફક્ત એક જ જગ્યાએ અથવા તેની આસપાસ ખનતા હોવા જોઈએ અર્થાત્ કાર્ય એકથી ખીજી જગ્યાએ થતું હોવું ન જોઈએ. કાર્યની એકતા એટલે કે નાટકના જુદા જુદા પ્રસંગો વચ્ચે એક જાતનો સંબંધ હોવો જોઈએ. તે એક જ કાર્ય હસિત કરતા હોવા જોઈએ. કદાચ 'બલ્લ્યા' અને 'સંધિ' વગેરેને હાથે કાર્યની એકતા તો સચવાતી હતી. પણ સ્થળ અને સમયની એકતા સચવાતી નથી.

નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમોની કૃત્રિમતામાં જકડાયેલાં હોવાથી આ નાટકોમાં મુક, મારામારી, મૃત્યુ, નિદ્રા, ચોરી વગેરે જનતામાં રસ ઉપજાવે તેવાં દ્રશ્યો સ્ટેજ ઉપર ખતાવવામાં આવતાં નહોતાં. 'લાસ'માં આ નિયમો સચવાયા નથી. થરકે પણ આ નિયમોને તોડી ફેંકી દીધા છે. કલિદાસમાં એ નિયમો સચવાયા છે. તેવી જ રીતે અતિપ્રાકૃતિક બળ આ નાટકોમાં ધણુખડું જોવામાં આવે છે.

એક ખાસ નોંધવા જેવી ખાખત એ કે નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમોને હાથે મોટે ભાગે આ નાટકો દ્વેષ સુખદ અંતવાળાં જ હોય છે. પરિણામે ગમે તેમ કરીને પણ તેઓ પોતાના નાટકોના સુખદ અંત જ આશુતા કેટલીક વખત આ ડુઅગું નથી.

ઉપરોક્ત સંસ્કૃત નાટકમાં વસ્તુવિકાસનો વેગ એક નોંધવા જેવી ખાખત છે. 'આ વિશે સૌના ધ્યાનમાં ઝટ મેસી જાય એવું' રૂપક ચોજીને કદારું કે વીરમાં સદીના સિનેકાપટમાં કાર્યપ્રવાહ એકાગ્રતાની ઝડપે પણ વહે છે, તો માલો અને શેકસપોઅરના સોળમાં સૌકાથી શરૂ થતાં કુરોષી નાટકોમાં કાર્યપ્રવાહ આગમાંડીને વેગ વહે છે અને આ સંસ્કૃત નાટકોમાં તેમાંડાગારી કે ગેવમાંડીના જોટલો જ જોવામાં આવે છે. વાસનાં નાટકોમાંના વસ્તુવિકાસને યોગમાંડીના વેગ સાથે સરખાવિયે તો શકુનાલા.

આદિમાં એ બેલગાડીના જેટલો કહેવાય અને ભવબૂતિ તથા તેના પછીના નાટ્યકારોમાં તો કાર્યવિગ્ર વચ્ચે વચ્ચે છેક મંદ પડી ગયું છે *

‘ખરી વાત કે પછીના નાટ્યકારો વસ્તુવિકાસ અને સુંદર અવસ્થાઓનું ક્રમિક નિરૂપણ એ બન્ને ઉદ્દેશ વચ્ચે સમઘારણ બળવવાની કાલિદાસની કલાવિશિષ્ટતા વધુ વધુ સુમાવતા બન્યું છે, અને વર્ણનોની ઊંચાગાડીમાં વસ્તુ સરિતાનો પ્રવાહ બંધાઈ રહ્યો જવાનું પરિણામ આવે છે.’*

[૩] ઉત્તરરામચરિતની આધારકથા

પાપમ્યથ પુનાતિ વર્ષયતિ ચ શ્રેણસિ સેયં કથા
મહાલયા ચ મનોહરા ચ જયતો માતેવ ચક્ષેય ચ ।
વાલ્મીકે પરિભાવયન્પ્રમિતયૈર્વિન્યસ્તરુપા વુધા
શન્દ્રમગ્નપિદ કથે પરિણત્વ પ્રાહસ્ય વાણીમિમામ્ ॥

એ ૨૫૫૮ છે કે વાલ્મીકિનું રામાયણ જ આ નાટકની મૂળ આધાર કથા હોય શકે વાલ્મીકિની જ કથાને અહીં નાટ્યરૂપે રજૂ કરી છે એમ ભવબૂતિ પોતે જ કહે છે બીજા અંકમાં પણ કવિભવબૂતિ સાડું માન આપે છે. [પુરાણમહાવાદિનં પ્રાપ્તેતત્તમ્પિઅથ ત મહાપરિરુદ્ધાવિપ-
ર્ત્તમિતિહાસ રામાવર્ણ પ્રણનાય ।] એટલું જ નહિ પણ આ નાટકમાં કવિ વાલ્મીકિને એક ખાત્ર તરીકે રજૂ કરે છે ગમના બાળકોને તે જ ઉછેરે છે અને વાણીવે છે. સીતા અને ગમના મિત્રન માટે ચર્ચનાટક પણ તે જ રચે છે. છેલ્લે મિત્રન પણ તેમના જ આશ્રમમાં રાય છે.

વાલ્મીકિ રામાયણની કથા સુવિદિત છે તેથી તે આપવાની અહીં જરૂર નથી હવે બોધ્યે કે હ. ચ અને વાલ્મીકિનું રામાયણ કથા કથા કેવી રીતે મળતા આવે છે અને છુટા પડે છે —

વા. રામાયણ

(૧) રામા. અરણ્યકાંડ—

સ તો દૃષ્ટ્વા તત્ પથ્યં રામઃ સૌમિત્રિણા સહ ।
વિલલ્યાપ ચ તેજસ્વી રામો દશરથાત્મજઃ ॥

(૨) પ્રસવણુ ત્રિરિ, માદ્યવાન પર્વત અને તે
ઉપર રામે સીતાને માટે કરેલું આકેંદ કિંકિન્ધા
કાંડમાં છે. વાંચો—કિંકિન્ધાકાંડ-૨૭-૧-

અભિધિષ્ઠે તુ સુગ્રીવે, પ્રવિષ્ટે વાનરે ગુહામ્ ।
આજ્ઞામ સહ બ્રાત્રા, રામઃ પ્રણવણં મિરિમ્ ॥

૨૭-૨૧-૨૨

હતો હિ માર્યાં સ્મરતઃ પ્રાણેભ્યોઽપિ મૃગીયસીમ્ ।
ઉદ્ધવાન્નુદિતં દૃષ્ટ્વા શય્યાકું સ વિન્નેવતઃ ॥
આવિવેશ ન તં નિદ્રા નિદ્રાસુ શયને ગતમ્ ।
સામમુધેન શોકેન વાગ્યોપહૃતચેતનમ્ ॥

સર્ગ ૨૮—

સ તદા વાલ્મીકિં હૃત્વા સુગ્રીવમભિધિસ્ય ચ ।
મતાન્ માલમવતઃ શૃષ્ટે રામ્યે લક્ષ્મણમવ્રવીત્ ॥
.....અય પુણ્યજુનઃ શેતઃ કેતકૈરધિવાસિતઃ ॥

(૩) ત્રિગટાના ઉદ્દેશ માટે વાંચો અરણ્યકાંડ સર્ગ
૨૭—

તતઃ સીતામુપાગમ્ય રાક્ષસ્યો મીમદર્જનાઃ ।
પુનઃ પરશ્મેવાર્ષમનર્ષિમપામ્રુવન્ ॥
અપેદાન્તો તગમર્થે મીતે પાપચિન્થિત્યે ।
રાક્ષસ્યો મહાશિવન્નિ માંગમેતચથા મુપમ્ ॥
મીતો સમિરતાર્વાં ચિદંધ્યા તન્તર્જિનાં નદા ।
રાધામી ત્રિગટા શૃદ્ધા પ્રરુદા વાગ્યમવ્રવીન્ ॥

છ. ચરિત.

(૧) પૃથ્વા સરોવર
આગળ રામે વિલાપ
કર્યો હતો તેને ઉદ્દેશ્ય
ભવભૂતિ કરે છે.

(૨) માદ્યવાન,
પ્રસવણુ વગેરેના ઉદ્દેશ્ય
ભવભૂતિ પણ કરે છે.
જુકુમુરમિ માદ્યવાન
ઉપર રામે કરેલા આકે-
ન્દને તે પણ ઉદ્દેશ્ય
કરે છે.

(૩) ત્રિગટા રાક્ષ-
સીને ઉદ્દેશ્ય ભવભૂતિ
પણ કરે છે (ત્રિગટાન
પ્રસંગ)

આત્માને રાદતાશર્વા ન સીતાં મધ્યમિવ ॥
 જનકસ્ય સુતોમિથો સ્તુપાં દક્ષરથસ્ય ચ ॥
 સ્વપ્નો દષ્ટ્ય મયા દૃષ્ટે દાષ્ણો રોમહર્ષયઃ ॥
 રાક્ષસાનામભાવાત્ મર્તુરસ્યા મવાય ચ ॥
 મર્તિસતામપિ આત્મ્યં રાક્ષસ્યઃ ક્ષિપ્તિવિવક્ષયા ॥
 રાવણાદિ મધં ધોરં રાક્ષસાનામુપસ્વિતમ્ ॥

(૪) મધુપુરી, મધુરા નગરીનો રામાયણમાં ઉલ્લેખ
 છે. વાંચો-કૃત્તરકાંડ-૬૧-૭૦-૬૧ મધુપુરી રમ્યા
 મધુરા દેવમિર્મિતા ॥

(૫) અહીં એક દિવસ વન જોવાનું દોહડ સીતાને
 થાય છે. વાંચો ઉ. કાણ્ડ-૪૨-૩૧-૩૩-
 અપત્તવામો વૈદેહિ તપ્ત્યયં સમુપસ્વિત ॥
 કિમિચ્છમિ ઘરારોહિ, વામઃ કિં મિયતાં તવ ॥
 સ્મિતં વૃત્તવા તુ વૈદેહી રામં વાક્યમયાવ્રવીત્ ॥
 તપોવત્તાનિ પુષ્પાનિ દદ્ધમિચ્છામિ રાવણ ॥

(૬) શત્રુઘ્ના ગયા પહેલાં થોડો વખત પહેલાં સીતા
 ત્યાગનો પ્રમત્ર બને છે સીતા એક જ દિવસ
 માટે વન જોવા જવાની ઇચ્છા કરે છે. સીતાની
 લોકોમાં પ્રકટેલી વાતની ખબર રામાયણમાં
 રામને દેનાર દૂતનું નામ 'શર' હોય છે.

(૭) નારદ પાસેથી રામના વખાણ સાંભળીને
 વાલ્મીકિ તમસા નદીએ નહાવા આવે છે.
 વાંચો-પાદ્યકાણ્ડ-૨-૩

(૪) શત્રુઘ્નાની મધુરા
 નગરીનો ઉલ્લેખ અહીં
 પણ છે (અંક ૭)

(૫) અહીં પણ
 સીતાને વન જોવાનું
 દોહડ આપે છે. (અંક ૧)

(૬) શત્રુઘ્ના ગયા
 પછી સીતાત્યાગનો
 પ્રસંગ બને છે.
 શોકપ્રભ રામને ઉત્તેજિત
 કરી તેમને દરજ માટે
 તૈયાર કરવા બીર રસ
 જમાવવા જ તેમ કહ્યું
 હશે. અહીં દૂતનું નામ
 'દુમ્ભ' હોય છે. તેના
 હામને તે ઉચિત જ છે.
 એવા દુષ્ટ સમાચાર
 લાવનારને તો દુમ્ભ
 જ કહેવો યોગ્ય.

(૭) વાલ્મીકિ તમસા
 નદી ઉપર નહાવા
 ગયાનો ઉલ્લેખ સવબૂતિ

સ મુહૂર્તે ચતે સશિન્ન દેવલોકે મુનિસ્તદા ।
જગમ તમસાતીરં જાહનગ્યાસ્ત્વપિદુરતાઃ ॥

(૧૮) શ્લોક ૪ યોગકલપાચ્યેઃ ઓમ સમાયજ્ય પશુ
કહે છે-ચાંચો બાલકાદ્યઃ.

પારચલોક્ષરસમસ્તગ્રીન્નવસમન્વિતઃ ।
શોકર્તસ્ય પ્રવૃત્તો મે શ્લોકો મવનુ નાન્નથા ॥
સમાશરેભનુમિયં. પાદૈર્ધૈર્મો મહર્ષિયા ।
યોડનુભ્યાશરણાદગ્ન્યઃ કોકઃ સ્લોકદયમાગ્નઃ ॥
તસ્ય શુદ્ધિરિયં જાતા મહર્ષેર્માન્વિતાન્મનઃ ।
કૂસ્ત્રં રામાયણ કામ્યમૌરઘેઃ કરવાગ્યહમ્ ॥

(૧૯) રામાયણ ઉત્તરકાંડમાં પશુ રામાયણને આદિ
કામ્ય કહ્યું છે. પાંચો-ઉત્તરકાંડ-
આદિકાંડ્યમિદં ચાર્યે પુરા વાલ્મીકિસ્થા કુલમ્ ।
પાંચો બાલકાદ્ય-૨-૩૪-૩૫-

રામસ્ય ચરિતં કૂસ્ત્રં કુલં ત્વચ્ચવિષત્તમ ।
વૈદેહ્યાશ્ચ યદ્વરતં પ્રવાશં ચદિ યા રહઃ ।
તદ્વાગ્ન્યવિદિતં તર્ણં વિદિતં તે મ'વન્વતિ ॥
ન તે વાગ્મનતા કાન્યે કાચિદ્વજ્ર મનિવ્યતિ ॥
... ઇત્યુત્તરકાંડ મનવાન્ પ્રગ્ના તત્રીવાન્તરણીયત ॥

૧૦) લક્ષ્મણ પોતે અથવા રામાયણ માટે જાવ છે.

એ પોતે જ અથવા સાથેના સૈન્યનો અધિષ્ઠાતા
હોય છે. પાંચો-રામાયણ અનિવર્તિત્વમર્થે સ્વાર્થમર્થ
જ પિનિયુજ્ય ચ ।

પશુ કરે છે. માર્થદિન
સંવત્સવ (અંક ૨)

(૮) કૌંચ પદના
પ્રસંગમાં પશુ ભવભૂતિ
રામાયણને અનુસરે છે.
મા ત્રિપાદ ...ધ
(અંક ૨)

(૯) ૨-૫-અધ્યાના
કહેવાયાં વાંચીક્રિયે
રામાયણ લખ્યું એમ
અહીં ભવભૂતિ રામાયણને
અનુસરે છે. વાંચીક્રિયે
આદિ ક્રિયે અને રામા-
યણને આદિ કાંડ્ય નરીકે
અનુવામાં આવે છે. અંક
૨-૪ અને ૬ માં રામા-
યણની રચનાનો ઉલ્લેખ
છે.

(૧૦) લક્ષ્મણના
પુત્ર ચન્દ્રકેતુને અર્થ.
મેધના અર્થ સાથેના
લશ્કરનો ઉપરી નીમ-
વામાં આવે છે. આ
દેવશારને લીધે યુદ્ધ રસ
મય બને છે.

(૧૧) રામાયણમાં બ્રાહ્મણ પોતે જ કહે છે કે રાજાના દોષને લીધે રાજ્યમાં આવું અકાળ મૃત્યુ થાય છે. વાંચો ઉત્તરકાંડ—

રામસ્ય દુષ્ટતાં કિંચિન્મહદસ્તિ ન સંશયઃ ।
યથા હિ વિપયસ્થાનાં ચાલાનાં મૃત્યુરાગતાઃ ॥
...રાજદોષૈર્વિપયસ્મિન્ પ્રજા હ્યવિધિ પાલિતાઃ ॥
અસદ્ગૃહૈર્હિ નૃપતાવકાઠે મિશ્રતે જનઃ ॥
યદ્વા પુરેણ્યુજાનિ જના જનપદેષુ ચ ।
કુર્વંતે ન ચ રક્ષાસ્તિ તદા કાલ કૃતં મયમ્ ॥

(૧૨) રામાયણમાં બ્રાહ્મણના છોકરાના મૃત્યુનું કારણ નારદ કહે છે.

(૧૩) રામાયણમાં પણ નીચે મુજબ લટકીને તપ કરતા તાપસને રામે જોયો એમ ઉલ્લેખ છે. વાંચો ઉત્તરકાંડ—

તસ્મિન્ સરસિ તપન્તં તપતં કુમહાતપઃ ॥
દદશં રાયવઃ શ્રીમાંજ્ઞ્યમાનમયોમુલમ્ ॥

(૧૪) શમ્બૂકનો વધ કરી રામ અમત્સ્ય પાસે જાય છે અને દિવ્યાલરણ મેળવે છે.

(૧૫) જટાધુના પ્રસંગ માટે વાંચો અરણ્યકાંડ—
મણિહોપાનચિત્રાહ્ન ચમચ ચ મહારણમ્ ।
તસ્ય વ્યાચ્છમાનસ્ય રામસ્યાર્થે ॥ રાવણઃ ।
પશો પાદો ચ ગાદી ચ ચદ્મગમુદૃત્ય સોઽચ્છિન્નત્ ॥

(૧૧) બ્રાહ્મણના છોકરાના મૃત્યુ માટે રામ પોતે જ પોતાનો દોષ જુએ છે ઉ. ચ. ના રાજા રામને આજ ફેરફાર થતે છે, એમાં રાજા રામની ઉદાત્તા અગી જોઈ છે.

(૧૨) ભવમૃતિમાં અદૃશ્ વાણી એ કારણ આપે છે. આ વધારે કાવ્યમય ભાગે છે.

(૧૩) તપ કરતા થદ તાપસનો ઉલ્લેખ છે (અ'ક-૨)

(૧૪) ઉ. ચરિતમાં પણ શમ્બૂકનો વધ કરી રામ અમત્સ્યને આશ્રમે જાય છે.

(૧૫) જટાધુનો પ્રસંગ આલેખવામાં પણ ભવમૃતિ રામાયણને અનુસરે છે.

(૧૬) સરખાવો અરણ્યકાંડ-૫૨-૧૩, ૧૪, ૨૪.

ઇ તુ તો રામ રામેતિ રુદ્રી લક્ષ્મણેતિ ચ ।
રરાત્ર રજ્જુગ્રી તુ વિદ્યુતસૌદામિની યથા ॥
સા પદ્મીતા દેશમા રાવણં જનકાત્મજા ।
વિદ્યુદ્ગનિવાવિરુષ શુશ્રુમે તત્તમૂયણા ॥

(૧૭) રામાયણમાં બાણકાણ્ડમાં રામ અને સીતાનો
સ્નેહ વર્ણવતા એ શ્લોક છે.

(૧૮) વાલ્મી, ૫૨, તાટકા વગેરે સાથેના પ્રસંગો
વાચ્યુતિ આપે છે તેવા જ છે.

(૧૯) એક ધોળીની જ વાતથી રામ સીતાનો
ત્યાગ કરે છે.

(૨૦) અંતે સીતાનો વિલય બતાવે છે. સીતા
પણ વાલ્મીકિના તપોવનમાં જ રહે છે.
બાળકો પણ તેની સાથે જ હોય છે. હેલે
અશ્વમેધ યજ્ઞમાં વાલ્મીકિ જને પુત્રને લઇને
જાય છે. જને હોકસંગો ત્યાં રામાયણ ગાય
છે. પછી રામ વાલ્મીકિને જોવાને છે.
વાલ્મીકિ સંપત્તી વાત કહે છે. સીતા તથા
બાળકો રામને મળે છે. પણ—

(૧૬) સીતાં ચ્વલ-
ન્તી...ઈ. ૩-૪૩ માં
પણ લવભૂતિ રામાયણ
ને અનુસરે છે.

(૧૭) બગખર આ
જ લાવ પકડી લવ-
ભૂતિ વધારે લાવયય
શ્લોક આપે છે. (વાંચો
છે. ચ. ૬-૩૧, ૩૨).

(૧૮) શુદ્ધાસ્તે જ
વિવારણીયચરિતા...ઈ.

(૧૯) એકલા હલ-
કર ધોળીની વાતથી
કે બીજા પાંચ પંચીસ
આલુસોની વાતથી રામ
સીતાને ત્યાગતા નથી.
પણ સમસ્ત મળ રામ
સામે છોલી થઇ ગઇ છે.

રામના બચાવ
પાટે 'લવભૂતિએ આ
મદત્વનો ફેરફાર થયો છે.

(૨૦) સીતાને
પૃથ્વી તથા ગંગા નીચે
રસાનજમાં લઇ લઇ
છે. એ દ્વારા લવભૂતિ
સીતાના વિલય વિશે
કહે છે. પણ અંતે
અહીં સીતા વિલય
પામતી નથી. એ પોતે

રામાયણમાં આ વસ્તુ લોકોની આંકાનુ
નિવારણ કરતાં પહેલાં અને છે લોકોના
મનનું સમાધાન થાય એવું કંઈક કરવા
રામ પોતે સીતાને કહે છે સીતાને કંઈક
માફુ લાગે છે રામ પાસે ન હોના તે છેવટ
ધરતીમાં સમાઈ જાય છે

વાયો રામાયણ-ઉત્તરકાંડ

યયાહ રામયાદન્ય મનસાપિ ન ચિન્તયે ।
તથા મે માધવી દેવી ચિવર દાતુમર્હતિ ॥
મનસા કર્મણા દાવા ચયા રામ કર્મણ્યે ।
તથા મે માધવી દેવી ચિવર દાતુમર્હતિ ॥
યથૈત તત્સમુક્ત મે યેથિ રામાત્પર ન ચ ।
તથા મ માધવી દેવી ચિવર દાતુમર્હતિ ॥
તામાસનગતા રજ્યા પ્રવિશત્તાં રસાતમ્ ॥
પુનઃકિરિતિચ્છિન્ના દિવ્યા સીતામવાકિરમ્ ॥

રસાતમમાં રહે જી તેના
પુત્રો વાલ્મીકિ પાસે
છે કેવે મેળાપ પણ
વાલ્મીકિના આશ્રમમાં
જ થાય છે

અહીં પણ મદત્વ
નો ફેર કયો છે લોકોને
પણ પાડ લાણાવે
જેમણે અને ફરી કદી
આવું અને જ નહિ
તે માટે ચર્ચનાટક દ્વારા
લોકોના મનનું સમાધાન
થાય છે આમ તેમની
અનુમતિ પણ જ રામ
સીતાને સ્વીકારે છે

આમ અહીં અત
કરુણ (યો કેવળ નાદ-
કને) અત કરુણ ન
હોય એ સર્જીત નીટ-
કને સિદ્ધાંત સામ્યવા
આ ફેફસાર ભાવમૂર્તિ
કગલા નથી પણ પહે
લેથી આ જ તેમનું
લક્ષ્ય છે અને તેને
અનુલક્ષીને જ સધગા
પ્રસંગો રચાય છે

અહીં તો પુનઃમિ-
લન અને સીતાનું મિનન
થાય છે તે પહેલાં જ
ચર્ચનાટક દ્વારા લોકોના
મનમાંથી આ કા કાદી
નાખવામાં આવે છે
તેથી અત ક્વાલાવિક
રીતે જ સુખદ આવે છે

આમ વાલ્મીકિનું રામાયણ ભવભૂતિની મુખ્ય આધાર કથા છે. છતાં એ કથા એ જ રીતે આપનારું ભવભૂતિનું લક્ષ્ય નથી. એનું લક્ષ્ય જુદું છે. રામ અને સીતા જેવું પ્રણય પુત્રવધ વિષ્ણુદેવ પછી જ શી રીતે થકે ? છતાં કૌશલ્ય દ્વારા સર તેમ ચલુ તો ઉશ્ચ પક્ષે મનમેળ સંપૂર્ણ થવા જ નોંધ્યો. કૌશલ્યે આ મેળ માટે સહેજ પણ ચંકા ન રહેવી જોઈએ. બસ આ જ ભવભૂતિનું લક્ષ્ય છે. તે માટે તે જ્યાં જ્યાં જરૂરનું છે. ત્યાં ત્યાં રામાયણની કથાને અનુસરે છે. પણ પોતાના લક્ષ્યની બાબત આવતાં ભવ-ભૂતિ રામ કથાથી જુદા પડતાં સહેજ પણ ખચકાતો નથી. ઉપર જોયું તેમ એ પ્રસંગોમાં તે મહત્વનો ફેર કરે છે. યરિનમાં સંજુક, પોતાના વધ પછી દિવ્ય પુરુષ ધર્મને રામને દંડકામાં ફેરવે છે. પંચવટીમાં રામને પ્રવેશ કરાવવા અને ત્યાં તેણે કરેલા એકરાર દ્વારા સીતાનો ડંખ ફેર કરી તેને પક્ષે મનમેળ સંપૂર્ણ કરવા જ ભવભૂતિ આ મહત્વનો ફેર કરે છે.

પોતાનું લક્ષ્ય જુદું હોવાથી રામાયણ જેવી અસિદ્ધ કથાનો અંત પણ ભવભૂતિએ હિંમતપૂર્વક ફેરવી નાખ્યો છે.

એટલું જ નહિ પણ એ જ ઉદ્દેશ માટે તેમણે જરૂરી એવા કેટલાયે નવા પ્રસંગો સંજ્યા છે. જાયા સીતા, વસિષ્ઠ વગેરે વાલ્મીકિના આશ્રમની મુસાફરત લે છે તે પ્રસંગ, લવ અને અન્નકેતુનો પ્રસંગ, ગર્ભનાટક વગેરે ઘણા પ્રસંગો ભવભૂતિ ખાસ રચે છે. વાલ્મીકિનું પાત્ર પણ એ જ ઉદ્દેશ થી નિર્માયું છે.

અલખત રામકથાનાં ઘણાં રૂપાન્તર મળે છે અને પુરાણોમાં પણ આ કથા ઉપલબ્ધ છે તે આપણે હવે પછી જોઈશું પણ ઉપર કરેલી સરખામણી ઉપરથી એ તો ચોખ્ખું જ છે કે વાલ્મીકિનું રામાયણ એ ભવભૂતિની મુખ્ય આધારકથા હતી.

હા. 'કે'ના જ સંજોગે લખ્યો તો : "મહી" પણ ભવભૂતિ માટે મુખ્ય પ્રથમ વસ્તુ સર્જવાનો નહિ પણ એક વખત સ્વીકૃત સર્જ ગયેલી વાતને ચોખ્ખું હેતુપુરઃસરનું જ રૂપાન્તર આપવાનો છે. પોતાની મૂળ આધારકથાનું તે અંશના અંધ અનુકરણ ન કરતાં અર્થદિવતાઈ અને અર્થ માનવ એવી આ પ્રાચીન સમયની કથામાંથી પોતાના નાટકને કેવિય એવા 'મુખ્ય' દોર જ સીધારે છે એના નરુણ રસથી અને કાવ્યથી

આ કથાએ લોકોનું મન સર કપું છે. પણ ભવભૂતિ તેમાં એના રિગેન્ટિક અને કાવ્યમય પ્રસંગો છૂટથી આપે છે જે પ્રસિદ્ધ કથાનો આદર્શ અને નાટ્યમય તરવો સાચવી રાખે. ઉપરાંત પોતાને જે ફાંપત્ય પ્રેમની યશોગાથા ગાવી છે તે માટે પણ ભવભૂતિએ આ પુરાણી કથા પસંદ કરી છે આ પુરાણી કથા તે સ્વીકારે છે, પણ એવી જ વીર કથા તરીકે રજૂ કરવાનો ભવભૂતિનો આશય નથી. પણ એ ઉચ્ચ પુરાણી આદર્શ કથાનું તે માનવી સાધોની ઉપમાલક્ષી, રાજ્યજ્વરાળ અનુભવાતી એક વાસ્તવિક કથા તરીકે જ રૂપાંતર કરી આપે છે.”

આમ ઉત્તરે રાસચરિતે ભવભૂતિવિનિમ્બતે એ કથન અહીંથી જ સાથેક રૂપ ધરતું દેખાય છે.

ભવભૂતિ ઉપર ભાસ અને કાલિદાસની અસર

શરૂઆતમાં જ ભવભૂતિ પૂર્વકવિઓને નમસ્કાર કરે છે. તેમાં વાશ્મિકિ ઉપરાંત ભાસ અને કાલિદાસ પણ ભવભૂતિને પ્રેરણા આપનાર મહાયુરુઓ છે.

ઉ અરિતના ત્રીજા અંકમાં ભાસના સ્વપ્નવાસવદત્તની રચણ અસર દેખાય છે. રામ દરેક સ્વપ્ન વખત ઝોળખી નાખે છે કે આ સીતાને જ સ્વપ્ન છે, અઘાત રીતે ધરેલો પ્રિયસ્વપ્ન ઝોળખી કાઢવો એ વિચારનો પ્રેરણાદાતા તો ભાસ જ હોઈ શકે. સ્વપ્ન માં પણ ઉદ્ધયન વાસવદત્તનો સ્વપ્ન ઝોળખી કાઢે છે. એ નાટકમાં પણ અઘાત રીતે નેહી વાસવદત્તને પોતાના સ્વામીના સાચા પ્રેમની પ્રતીતિ થાય છે, અહીં પણ અઘાત રીતે નેહી મીતાને તેવી જ રીતે સ્વામીનું મુખે જ એના સાચા પ્રેમની પ્રતીતિ થાય છે સ્વપ્નમાં પણ બતાવ્યું છે કે સાચો પ્રેમ તો એવાને એવા જ રહે છે. પ્રિયજનના મૃત્યુ પછી પણ તે એકલો થતો નથી. ભવભૂતિ પણ ઉ. ચ. મ. એ જ ખતાવે છે. આમ અનેક રીતે ભાસ ભવભૂતિના પ્રેરણાદાતા છે

તેવી જ રીતે કાલિદાસની શાકુંતલની પણ અસર ભવભૂતિના આ નાટકમાં જણાય છે.

સીતા અને ચક્રવર્તી બંનેને આપણસદા અવરચામાં જ ત્યજ દેવામાં આવે છે, અનેની માના એ ત્યાગ પછી પોતપોતાની દીગીઓની

સંસાગ લે છે. બંને એવી જગ્યાએ જાય છે કે કોઈ તેમને શોધી શકે નહિ. વિરહ દરમિયાન બંને યુગલ બદલાઈ જાય છે.

શકુન્તલા પણ વમને પરિઘૂસે રસના અને સીતા પણ પરિઘૂસે હર્વલકપોલસુન્દર..... એવી કરુણસ્ય મૂર્તિ બની ગઈ છે. દુઃખાનંત પણ એ જોળખાય છે..... ન સ્વલ્પવાયુજ્વલ દલ..... રામ પણ જોળખાતા નથી મહર્ષિના તપોવનમાં જ બંનેનું યુનિર્મલન થાય છે.

બંને નાટકમાં યુનિર્મલન પ્રસંગ એ જ ત્રિયમિલન પ્રસંગ બંને માટે પિતાપુત્રની મજાતી આકૃતિ અને અદૃશ્ય સ્નેહાકર્ષણ ઉપર જ બંને કાવ્ય આધાર રાખે છે. જો કે શકુન્તલામાં બાળકને માતાનું નામ ખમર હોવાથી જોળખાણ તરત થઈ જાય છે જ્યારે અહીં બાળકને માતાનું નામ ખમર નથી તેથી દૃષ્ટાંત અને સ્નેહાકર્ષણ સામીતિ આપતાં હોવા છતાં પુત્રને જોળખ થતી નથી. બંને કવિઓ પોતપોતાના નાટકને ઉચિત રીતે જોળખા પ્રસંગ આપે છે. ભાસ પણ યુનિર્મલન પ્રસંગ આપે છે એટલે આ વિચાર પ્રાચીન છે.

શકુન્તલામાં શોકમગ્ન દુઃખાનંતને 'માતાલિ' પોતાની ફરજનું જાન કરાવે છે. ઉ. ચ. માં પણ અંક ૧ માં શોકમાં ફોગેલા રામને ૧-૪૯ આમળા જનકાણ્યમ્ શબ્દો ફરજનું જાન કરાવે છે

ઉ. ચરિતમાં સીતા કહે છે—અહો સ્વસ્થાતમિદાની મે પરિત્યાગલક્ષણયમાર્થપુત્રેજ ॥ શકુન્તલામાં પણ સાનુભૂતિ કહે છે સર્વથા પ્રમાણિ પ્રત્યદેશદુઃસ શકુન્તલાઃ ॥

આ ઉપરાંત ૨૬. ૧૪-૨૫ ઉપરથી પણ સ્વભૂતિને ચિત્રદર્શન પ્રસંગોના ખ્યાલ આવ્યો હોય—

તયોર્યથાપ્રાર્થિ-મિન્દ્રિવાર્થનાસેદુષોઃ સન્નમ્ ચિત્રવાસુ ।
પ્રાપ્તાનિ નુ-સ્થાન્યપિ દણ્ડકેષુ ટંચિન્યમાનાનિ સુસ્થાનમભૂવન્ ॥

ત્યાજ પશ્યતે કાલિદાસના રામ પણ દુઃખ અનુભવે છે—

રાત્રિર્વિવંશસ્વ રતિપ્રમુતેરુપસ્થિતઃ પદ્યત કીટલોડયમ્ ।
મત્તઃ સપ્તવારુણેઃ કલ્પકઃ પયોદવાતાદિવ દર્પણસ્ય ॥

લવભૂતિના રામ પણ કહે છે—

યત્ સાવિતૃર્દોષિત મૃમિપાતૈર્લેવભ્રેષ્ટૈઃ સાધુ શુદ્ધં ચરિત્રમ્ ।

મત્સંવન્ધાત્ કરમલા કિન્નદન્તી સ્યાત્ત્વેદસ્મિન્ હન્ત ધિન્મમામધન્યમ્ ॥

કેવળ વિચારદાતા જ કાલિદાસ હોય. બાકી જાને કવિઓની રજૂ-
પોતાની જ હોય.

રામકથા બીજે ક્યાં ક્યાં મળે છે ?

રામાયણ સિવાય બીજે પણ સ્થળે રામકથા મળે છે. મ. ભારતમાં
જ રામેપાખ્યાન છે પણ તે કેવળ રાજ્યાભિષેક સુધીની જ કથા છે.
૨૭ ઠેકાણે રામના મૃત્યુની વાત છે પણ તે બહુ ટૂંકી છે અને પ્રસ્તુત
ત્ર માટે કંઈ ઉપયોગી નથી.

ગરુડપુરાણ, અભિપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ, ભાગવત, રકન્ઠ, કૃર્મ, પદ્મપુરાણ
ગેરે ઘણાં પુરાણોમાં રામકથા છે. પણ પદ્મપુરાણમાંની રામકથા લવભૂ-
તેના હ. ચ ની કથા સાથે કંઈક મળતી આવે છે.

૩. ચરિત અને પદ્મપુરાણ

પદ્મપુરાણમાં વજ્ર ઠેકાણે રામકથા આવે છે. પણ ખાસ કરીને તે
પદ્મપુરાણના પાતાલખંડના પહેલા ૬૮ અધ્યાયની કથા હ. ચ. ની રામ
કથાને મળતી આવે છે. રાજ્યાભિષેક પછીની કથા અને તેમાં પણ અશ્વ-
મેધ યજ્ઞ વખતની કથા અહીં ખાસ મળે છે. ધોળીના વચનથી રામ
સીતાને ત્યાગ કરે છે. ત્યાગ પછી વાલ્મીકિના આશ્રમમાં તે લવ અને
કુશને જન્મ આપે છે. લવ અશ્વને પકડે છે. મુદ્ધ થાય છે. પહેલાં લવ
દ્યુતે છે પણ પછી પકડાય છે. પછી કુશ લડાઈ ચાલુ રાખે છે અને બધાને
પકડે છે. સીતા વચ્ચે પડે છે અને સદુને છોડાવે છે. આ પછી યજ્ઞ
સમાપ્ત થાય છે. હોહરાઓનું પરાક્રમ જાણીને રામ તેમને વિશે વાલ્મીકિને
પૂછે છે. વાલ્મીકિ બધું સ્પષ્ટ કહે છે. સીતાને જોલાવવા મોકલે છે.
દરમિયાન બાળકો વાલ્મીકિ પાસેથી શીખેલા રામાયણનો પાઠ કરે છે.
કેવળ વાલ્મીકિના વચનથી જ રામ સીતાને સ્વીકારે છે. પૃથ્વી માતાને
કંઈ પ્રાર્થના કે કે નું કંઈ અહીં નથી. અતે રામ અને સીતા ચાંતિથી
ધણી વર્ષો સુધી સન્નિધ કરે છે.

નીચેની વિગતોમાં ૧૬ પુરાણની કથા ઉ. ચ. ની કથા કરતાં જુદી પડે છે. (૧) ૧૬ પ્રમાણે અશ્વમેધના અશ્વના રક્ષણ માટે રાજેન્દ્રા સેનને અધિકારી બનના પુત્ર પુષ્કલ હોય છે જ્યારે ઉ. ચ. પ્રમાણે લક્ષ્મણે પુત્ર ચન્દ્રેશ્વર દસકરને ઉપરી હોય છે. (૨) છાકરાઓની ઉંમર ૧૬ વર્ષની હોય છે જ્યારે ઉ. ચ. માં છાકરાઓ બાર વર્ષના હોય છે. (૩) ૧૬ પુરાણમાં સીતા લગ્નકર્તા વચ્ચે પડે છે, રામ નહિ. (૪) સીતા વાલ્મીકિના જ આશ્રમમાં છે, ન જો પૃથ્વી પાસે નહિ.

શ્રી નેત્રવેલકક ધારે છે કે કદાચ લવભૂતિએ ૧૬ પુરાણમાંથી લીધું હતું અથવા તો પુરાણકાર અને લવભૂતિ બંનેની આધારકથા એક હતી અને તેમાંથી લીધું બંનેએ લીધું હોય.

૧૬ પુરાણોનો સમય અનિશ્ચિત છે. તેથી કોણે કોનામાંથી લીધું એ કહી શકાય નહિ. તેથી ૧૬ પુરાણ જ લવભૂતિની આધારકથા હતી એ મતે કમ્પટ સાર્વાતિ નથી.

રામકથાનાં બૌદ્ધ જૈન તથા હિન્દુ રૂપાન્તર

દશરથજનકમાં રામકથાનું બૌદ્ધ રૂપાન્તર મળે છે. તેમાં દશરથને એની પ્રથમ પત્નીથી રામ લક્ષ્મણ અને સીતા એમ ત્રણ સંતાનો હોય છે. પહેલી પત્નીના મૃત્યુ પછી એ બીજી પત્ની પરણે છે. એનાથી તેને એક સરન નામનો પુત્ર થાય છે. અત્યંત દર્જના બાવેશમાં દશરથ એની પત્નીને એક પરદાન આપે છે. સાત આઠ વર્ષ પછી તેની પત્ની એ વરદાન માને છે અને તેમાં પોતાના પુત્ર બરત માટે ગાદી માગે છે. દશરથ ના પાડે છે પણ પોતાના રામ વજ્રેરે સંતાનોની સલામતી આપે તે એમને બાર વર્ષ વનમાં રહેવા કહે છે. કારણે જોશીઓએ કલ્પ દેવ છે કે તે બાર વર્ષ કુવળે. રામ પોતાની બહેન સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે જાય છે પણ દશરથ તો બાર વર્ષ પહેલાં જ મૃત્યુ પામે છે. વિષય ગાળી જાનને રાહી અપાવવા પ્રયત્ન કરે છે પણ ભરત ના પાડે છે. પોતાના મેઘાભાર્તિના જ ગાદી ઉપર દસ દોષથી લે એની તપાસમાં જાય છે. બાર વર્ષ પૂર્ણ થયાં ન હોવાથી રામ ના પાડે છે. બાર વર્ષ પછી તે ગાદી સ્વીકારે છે.

આમ આ કથા તે સદન જુદી છે.

તેવી જ રીતે રામકથાનું જૈન રૂપાન્તર પણ તદ્દન જુદું છે. એમાં રામને જૈન સાધુ તરીકે બતાવવામાં આવે છે. સીતા પણ હેલ્થે જૈન સાધ્વી ધર્મ ન્તમ છે.

આવી જ રીતે રામકથાનાં હિન્દુ રૂપાન્તર પણ મળે છે. પણ બવબૂતિની કથા આ કાર્ષ રૂપાન્તર ઉપરથી લેવાઈ હોય એમ સાબિત નથી.

[૪] વસ્તુસંકલન

આગળના પ્રકરણમાં જોયું તેમ વસ્તુ તે બવબૂતિ માટે તૈયાર જ છે. સીતાનો ત્યાગ, તેને ખસાવવામાં આવે છે તે, જોકડા પુત્રોનો જન્મ તેમની કેળવણી, અશ્વમેધ યજ્ઞ અને અશ્વ પંકડામાં ઊંઘરાઓએ દાખવેલું પરાક્રમ, પુત્રોની ઓળખ અને સીતાની હેઠી કસોટી—આમ ઉત્તરરામચરિતના આ મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગો તે બવબૂતિ માટે તૈયાર જ છે. શ્રી બેલવેલકર કહે છે તેમ: “વસ્તુ સર્જવાનું બવબૂતિનું કામ નહોતું.” કે અમુક પ્રસંગોમાં ફેરફાર કરીને તે બધાને અમુક ક્રમમાં સાંકળીને ગોઠવી આપવાનું પણ બવબૂતિનું કામ નહોતું. તેમને તે એક જ પ્રથનો ઉકેલ લાવવો છે કે રામ સીતાને તમજ જ કેમ થઈ ? અને ધારે કે, ગમે તે કારણે તમજ તે તેમના મનમાંથી બધાં વાદળ, સઘળી શંકા અને દરેક પ્રકારનો અસ્વસ્થાસ સંપૂર્ણ રીતે દૂર ન થાય ત્યાં સુધી તેઓ ફરીયા મળી શી રીતે થકે !... ગમે તેમ કરી મેળ કરાવી તેમની વિખવાદની બાબત ગમે તે રીતે પછી તેઓ અંદર અંદર સમજી લે એવો મેળ બવબૂતિ ઇચ્છનો નથી સદ્ પ્રથમ હૃદયને સુમેળ થવો જોઈએ. આ જ મનોવૈજ્ઞાનિક રામડો બવબૂતિ આ નાટકમાં લાવે છે.

સીતાને ત્યાગ કર્યાનું દુઃખ નથી. પણ એને કલા સિવાય તેવી રીતે તમજ એનો એને કારી ધા લાગી ગયો છે. તેથી કાર્ષ પણ જ્વલતો મેળ કરાવતાં પહેલાં તેના મનમાંથી આ ડંખ સંપૂર્ણ રીતે દૂર થવો જ જોઈએ. રામ પક્ષે પણ ગમને પોતાને સીતા માટે કાર્ષ ચંકા નથી છતાં પ્રગ્નના મનમાં ઉદ્ભવેલી શંકા કાર્ષ પણ રીતના પુનર્મેળ પહેલાં દૂર થવી જ જોઈએ. ત્યાર પછી જ ઉભયનું બાહ્ય મિલન થવું જોઈએ. કાર્ષ પક્ષે મનમાં જીડે જીડે પણ વસવસો ન રહેવો જોઈએ.

આ જ મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રશ્નની વ્યાસપાસુ ભવજૂતિ પોતાનું આ નાટક રચે છે. ઇ. ચરિતના વસ્તુસંકલનની વિશિષ્ટતા તે આ. તત્તરે રામચરિતે ભવજૂતિવિશિષ્ટવ્યતે તે કથનની સાર્યકતા છે. ચરિતના વસ્તુસંકલનમાં સાર્યક થાય છે. સુગ્રમતા ખાતરે વસ્તુના બે ભાગ પાડીશું—

- (૧) સીતા ત્યાગ અને મનમેગ (સીતા પક્ષે) અંક-૧-૨-૩.
- (૨) મિથ્યાની તૈયારી અને મિથ્યા-અંક-૪-૫-૬-૭.

અંક ૧ ના પ્રસંગો

પ્રથમ અંકનું નામ તો છે 'ચિત્રદર્શન' પણ સીતાને ત્યાગ કરાવેલો એ એનો હિદ્દેશ છે. આવું કેમ બન્યું ? આ યુગલ, વિષ્ણુદ્વં કેમ પડ્યું ? એ પ્રશ્નો ઉકેલ ભવજૂતિ આ અંકમાં આણે છે. અંક ૧ ના ફરેક પ્રસંગો આ જ ઉદ્દેશથી સર્જાયા છે. ભવજૂતિની કલા વિશિષ્ટતા પહેલા જ અંકની પ્રસંગોની ચર્ચામાં વધારે સ્પષ્ટ થશે—

પ્રસ્તાવના અને નાની પ્રલોક

ભવજૂતિની વિશિષ્ટ કલાની બધી નાટકની પ્રસ્તાવનાથી જ પ્રતીતિ થાય છે. પ્રસ્તાવના છે તો કેવળ સાઓક્ત પણ સૂચકાર અને નટના આ સંવાદમાં ભવજૂતિ પોતાના આ નાટકના ધણા પ્રસંગોનું સૂચન કરી દે છે. આ પ્રસ્તાવના નીચેની વિગતો બતાવે છે—

(૧) નાટક ઉત્તર-પશ્ચિમરિત છે. અને સમય રામના રાજ્યાભિષેક પછીનો છે. આજ સુધી અયોધ્યાનું ચોટ ચોટું રાજ્યાભિષેકના ઉત્સવોથી માન્યું હતું પણ આ વેળે સદુ મહેમાનો વિદાય થવાથી નગરમાં કંઈ ધામધૂમ નથી.

(૨) વલ્લભ અરુન્ધતી અને રામની માતાઓ—કેઈ અયોધ્યામાં દાગર નથી. બાર વર્ષના સાંજા સમય માટે નેઓ જમાઈને ઘેર યત્નમાં ગયા છે. સીતાને પૂનઃ દિવસ જતા દોવા છતાં સદુ સાંજા સમય માટે એને ઊડીને મળ્યા છે. વડીલોની આ જેરદાગરી ઉપર બધી ખાસ જાર મૂક્યો છે.

(૩) જનક પણ ગિરેદ પાછા ગયા છે. આમ સીતાને ત્યાગ થઈ જ કેમ થશે અને જો થયો તો તે કયા અંગેઓમાં થયો તે જાન્યન ભવજૂતિ

પ્રથમથી જ સ્પષ્ટ કરે છે. વડીલોની ગેરહાજરીમાં જે કંઈ બન્યું તે બન્યું એ કવિ સહુ પ્રથમથી જ જણાવી દે છે.

(૪) માનવ પ્રકૃતિ હોષકદરૂ જ હોય છે. સીતા લાંબો સમય નાવણને ઘેર રહી તેથી લોકોમાં એના ચારિત્ર્ય માટે કંઈ કંઈ વાતો ફેલાવા લાગી છે. સીતાની અગ્નિશુદ્ધિ ધર્ષ દરે પણ એ તો બન્યું યોજનો દૂર એટલે દૂર થયેલી એ અગ્નિશુદ્ધિમાં લોકોને શંકા નથી. વળી અહીં કંઈ એકાદ બે માણસની શંકા નથી. અહીં તો સમસ્ત પ્રજા રામની સામે ધર્ષ ગર્હ છે. એ પ્રસંગે સીતાનો ત્યાગ કયાં સિવાય રામને છૂટકો નહોતો. આ બાબત કવિ અહીં પ્રસ્તાવનામાં જ સ્પષ્ટ કરે છે.

(૫) આ કિંવદન્તી કેવળ લોકોમાં પ્રસરી જ છે, હજી રામને કાને મળી નથી એમ અહીં સ્પષ્ટ કહે છે પણ કદાપિ જો એમ બને તો હારે આપત્તિ આવી પડે એમ હતું. આમ રામના જીવનની કડુશુ ઘટનાતું અહીં ખાસ સૂચન થાય છે.

(૬) જનક જવાથી સીતા જરા ઉદ્વિગ્ન છે. એને સાત્ત્વન આપવા જ રામને ત્યાં ખાસ રાખ્યા છે. આથી જો કંઈ વાત રામને કાને જાય તો હારે ધર્ષ જાય એ સ્પષ્ટ છે.

(૭) લોકો જ દુર્જન, અતિ દુર્જન છે, તેથી જ રામને તાત્કાલિક નિર્ણય લેવો પડ્યો.

(૮) સર્વથા ઋણિયો દેવતાથ થયો વિવાસ્વન્તિ.....અહીં છેક સાતમા અંકના સુખદ અંતતું સૂચન છે. આમ સુખદ અંતતું ભવભૂતિ પહેલેથી જ સૂચન કરે છે. ઉપરાંત સાતમા અંકમાં વાસ્ત્વિક અને અરુ-ધતી તથા પૃથ્વી સામીગથી જે લાગ લગવવાનાં છે એવું પણ અહીં સૂચન છે.

(૯) દીકાકાર વીરરાધવ તો સાતે ય અંકનો સાર નાન્દી સ્લોકમાં છે તેમ બતાવે છે. દીકાકાર ધનકયામ બતાવે છે કે નાન્દી સ્લોકમાંના કલામ્ અને આત્મનઃ શબ્દો સીતા અને રામનું સૂચન કરે છે. આ ઉપરથી શ્રી ઉમાશંકર જોશી બતાવે છે કે પ્રેમ આત્માનો અમૃત અંશ છે.

ન્યારે નાન્દી સ્લોકમાં આટલું બધું સૂચન થતું વિદ્વાનો ભુલે છે -ન્યારે ભવભૂતિ આ-માનો જે અમર પ્રેમ બતાવવા માગે છે તેનું 'નાન્દી' માં જ સૂચન થતું આપણે પણ ભ્રેષ્ઠશું.

(૧૦) શ્રી જ્ઞાનંદરાંકરભાઈ ધ્રુવ જતાવે છે તે એક વધારે સૂચન પણ અમે આ નાની શ્લોકમાં જોઈશું. એમના જ શબ્દો લઈએ: “કવિતા એ શું છે એનું લવભૂતિ અહીં સૂચન કરે છે. કવિતા અમૃત સ્વરૂપ છે. આત્માની કલા છે, વાગ્દેવી રૂપ છે એમ લવભૂતિ પોતે જ સૂચવે છે.”

ઉ. ચરિત લવભૂતિની પરિસ્થિતિપ્રણાલી જ પ્રસાદી છે અને એની નાટ્યકલાનો ઝીંખી બહોં આ કલાત્મક પ્રરતાવનાથી જ યર્ષ જાય છે. અષ્ટાવકનો પ્રવેશ : વસિષ્ઠ અને અન્ય વડીલોનો સંદેશ-

અષ્ટાવક ઋષ્યશૃંગને આશ્રમેથી આવે છે. રામ અને સીતા માટે વસિષ્ઠ તથા અન્ય વડીલોનો સંદેશ તે લાવે છે. સુગમતા ખાતર કોનો કોનો કોના પ્રત્યે શો સંદેશ છે તે દ્રુતમાં આપણે જોઈશું—

(ક) વસિષ્ઠનો ખાસ સીતાને સંદેશ. (વ) વસિષ્ઠનો રામને ખાસ સંદેશ (ક) ઋષ્યશૃંગનો ખાસ સીતાને સંદેશ (વ) અરુન્ધતી, શાન્તા અને માતાએનો ખાસ રામને સંદેશ.

विश्वंभरा मगवती मयतीमसूत

राजा प्रजापतिष्ठमो जनकः पिता ते ।

तेषां पुष्टे स्वमसि नन्दिनि पार्थिवानां

येषां पुष्टेषु सविता च सुहृद्वयम् च ॥

વસિષ્ઠનો સીતા પ્રત્યેનો સંદેશ તે બહુ સાધારણ છે પણ એ અર્થધન છે. સીતા ઉચ્ચ વ્રજમાં જન્મી છે. તે એવી માતાની પુત્રી છે કે જેનામાં વિશ્વને ધારવાળી શક્તિ છે. એ કદી એના કારથી મુક્ત થતી જ નથી અને એના કામથી એ યાકતી જ નથી. એના પિતા જનક પણ પ્રજાપતિસભા છે. પ્રખ્યાત રઘુકુળ એનું શુરુરકુળ છે કે જે કુળ રાજવી આદર્ય અને વમનપાસન માટે પ્રખ્યાત છે.

અહીં એ સૂચન છે કે કદાપિ જો સીતા ઉપર દુઃખ આવી પડે તો રઘુકુળનો આદર્ય લક્ષ્મણ સીતાએ તે વધાવી લેવું. એની માતાની અપાર શક્તિ એનામાં પણ ॥ જ અને એ શક્તિથી સમગ્ર સંદેશ એના પિતાની પરિત્રા અને અધુરંશનું તેજ એને એ દુઃખ સદન કરવાની સદામ કરે. સંદેશ પાછળનો આ મદન અર્થ સીતાને દમબૂં તો નથી સમજતો પણ દુઃખમાં આ જ શબ્દો એને આશ્વાસનરૂપ યર્ષ પડે છે.

વસિષ્ઠ રામને ખાસ સદેશો કહાવે છે. રામને કાને સીતાની વાત પહોંચે તે પહેલાં આ સદેશો રામનું મન સર કરે છે. વસિષ્ઠ બહુ સાધારણુ લાવે કહે છે: હું હજી નાનો છું, બિનઅનુભવી છું. વળી રાજ્ય નહું છું અને હું તારી પાસે નથી. તેથી તારો પહેલો ફરજ પ્રજાને છાતી લેવાની છે. તેથી હંમેશ પ્રજાને સંતોષવા હું મત્ન કરજો. રહુકુળનું એ જ પરમ ધન છે. રામના યુવાન અને બિનઅનુભવી માનસને આટલું માર્ગદર્શન અનુરૂપ યર્થ પડે છે. પોતાની નવી રાજકીય ફરજ પ્રત્યે રામ આ સદેશાથી વધુ સજાન બને છે. અર્થાત્ વસિષ્ઠ સૂચવે છે કે કદાપિ જો રાજ્યકાર્યમાં મુશ્કેલીઓ પ્રજા ઉપરિચિત થાય તો મતરાતું નહિ પણ મેં આપેલી લાઈનદોરી પ્રમાણે વિચારી એ પ્રજાને ઉઠેલ આણવો.

બસ, આ એક જ બહુ મંત્રની અસરથી રામ સીતાત્યાગના તાત્કાલિક નિર્ણય ઉપર આવે છે. પ્રજાનારાજ થાય એ બીકે આધુનિક પાશ્વર્થો સિવાય એ સીમા સીતાત્યાગનો જ નિર્ણય લે છે. કઈ મનોદશામાં રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો એ બંદી કવિ ૨૫૮ કરે છે.

વસિષ્ઠે તો બહુ સહજલાવે સલાહ આપે છે પણ તેમને શી ખબર કે પોતાની જ સલાહ આમ ખતરનાક નીવડશે ?

આ નિર્ણય તરત જ અગલમાં મૂકવામાં રામને બીજી પણ એક સરળતા પડે છે. રામની માતાઓ અને ખાસ કરીને અરુન્ધતી તથા શાન્તા તરફથી રામને ખાસ લગ્ન દર્શ દર્શને સીતાનું દોહડ વહેલી તકે પૂરવાનું કહેવામાં આવે છે. સીતાને ક્યે મિલે ત્વંથી એ રામને વિચારવાનું હવે રહેતું જ નથી. સીતાનું વનચમનનું દોહડ એને તરત યાદ આવે છે અને એ મિલે રામ સીતાનો તરત જ ત્યાગ કરે છે.

ઋષ્યશૃંગ સીતાને ખાસ સદેશો મોકલે છે કે સીતાને પૂરા દિવસ જતા હોવામાં તેને સદુએ સાથે લીધી નથી પણ રામને એની ખાસ સંભાળ માટે રાખ્યા છે. સદેશો તો બહુ બપવહારુ બને સાદો છે પણ એમાં પણ રામને સરળતા કરવાનો જ હેતુ છે. રામને સીતાની ખાસ કાળજી માટે મૂક્યા છે. સીતાનું દોહડ સીમિતમમ પૂનઃ એથી વધારે બીજી ખાસ કાળજી કઈ હોઈ શકે ?

કેવળ ખબર હતી કે આ સદેશો જ ખતરનાક નીવડશે ? રામના વડીલોને ક્યાં ખબર હતી કે આ રીતે તેઓ પોતાના જ પત્ન ઉપર કુદાહી

મારી રહ્યા છે ! સંદેશો જાતે ન આપતાં ત્યાં છેક પહેાંચીને ખાસ માથુસ દારા મોકલે છે એટલે એની રામના મને ઉપર લાગે અસર રહે છે.

આમ આ સંદેશો ખાસ અન્ય ધરાવે છે : (૧) આદનાર આપત્તિનું અહીં સૂચન થાય છે. (૨) સીતાની પવિત્રતા અને યકિન પણ સૂચવાય છે. (૩) સીતાને વાર પુત્રો થશે એનું સૂચન પણ છે. કેવલં વીરપ્રસવા મૂલ...પુત્રપૂર્ણિતસપ્તમ્...આયુષ્યર્થી...આ બધું પ્રેક્ષકોને તો સૂચવે જ છે કે સીતા જીવતી રહેશે અને વીર પુત્રોને જન્મ આપશે. આમ લાવિ શુભની અહીં જાંખી થાય છે. (૪) સેદં દયાં ચ...ઈ. શબ્દો દારા રામની પ્રભા મારેની જે દામણી વ્યક્ત થાય છે અને સીતા એને ખીરદાવતાં જે ગૌરવ અનુભવે છે એનું મૂળ કારણ આ સંદેશો જ છે. પ્રભા ખાતર સમગ્રી કુરમાતી કરનાર રાધવકુલપુરુષર ક્વામી મારે સીતા સાથે જ ગૌરવ અનુભવે છે (૫) રામને ખાસ સીતા મારે રાખવામાં આઆ છે એ દહીકતા ઉપરથી તો દ્રવે પછીના ખાસ પ્રસંગો સરભય છે.

આ નાનકડા પ્રસંગની આમ અનેકવિધ નાદય અમલ છે.

ચિત્રરશ્મિન પ્રસંગ

આ અંકનો આ મુખ્ય પ્રસંગ છે. વસ્તુમાં તો ખાસ કંઈ નથી. સદૃ વડીમો અને આગ કરીને સીતાના પિતા જનક વિદેહ પાછા ગયા છે તેથી સીતા જરા ખિન્ન છે. એનો એ અધુરો દર કરવા જ ખાસ આ પ્રસંગ મોલખો છે. વનવાસનું કષ્ટે દુઃખ દોવા છતાં, આરવપકનું જીવન જીવવા છતાં, એ મુશ્કેલીઓમાં દિવસોમાં પણ રામ અને સીતાએ પંચવટીમાં તેમના જીવનનો જે સુખદમાં સુખદ સમય વીતાવ્યો હતો એના સંભારણુર આ ચિત્રો જ સીતાની મનથીની દર કરી શકે. આમ સીતાના આનંદ મારે જ ખાસ તો આ દરજ પ્રયોજનું છે પરંતુ—

આટલેથી જ આ દરવની અમલ પતી જતી નથી. આ દરજ લાવનૃતિએ દેવપુરુષર જ પ્રયોજનું છે.

પહેલું તો એ નોંધવાનું કે લવનૃતિ અધારે રામનું છે. ચરિત આસેએ છે ત્યારે એ ધારી અસર ઉપજતો શકે તે મારે રામનું મૂર ચરિત આપનું પણ તેમને મારે એટલું જ જરૂરી છે. સીતાના ઘોખા સમયના રક્ષાશુદ્ધ નિરાશયો મોક્ષમાં સીતાના ચારિત્ર્ય બાળન ધણી જીવેથી વાતો થવા સાગી છે. આથી રામ સીતાનો ત્યાગ કરે છે. આમ તેમનું જીવન આ કડુણ

ઘટનાને લીધે દુઃખમય જની જાય છે. રામના ઉત્તરજીવનમાં આવતા કપાલ
એ વસમા દિવસો અને કપાલ પહેલાંના સુખદ રમણીય દિવસો કે જેની
યાદ પણ આજે તેમની ઝમગીની દર કરી શકે છે !

આથી જ રામનું પૂર્વચરિત આલેખનામાં લવન્યુતિ ઘણી જ
કાળજી લે છે. લવન્યુતિ રામના પૂર્વચરિતમાંથી અમુક જ પ્રસંગોની
વરણી કરે છે. સસ વખતના મિથિલાના 'જનાવેનું' કેવું સુંદર દશ્ય !
વિવાહ માટે તૈયાર થયેલા ચાર ભાઈઓને જોતાં સીતા હરખાઈ જાય છે.
હસ્તમેળાપ વખતનો સીતાનો સ્વર્ણ, નવા નવા પરણ્યા હતા ત્યારે
માતાઓ એમની સલાજ લેતી, પિતા જીવતા હતા અને નાનકડી સીતાનું
મુખ જોઈ માતાઓ ઘેલી ઘેલી ચર્ચ જતી એ દિવસોનું આલેખન ચિત્રમાં
જોતાં રામ આનંદથી મધ જાય છે સ્વામ વડ નીચે યાકેલી સીતા
રામના વક્ષઃસ્પર્શ ઉપર જીંઘી બેઠી હતી તે, જનસ્થાનની વચ્ચેનો પ્રત્યેક
ગિરિ, અને ગોદાવરીના તીર ઉપરના એ આનંદમય દિવસો ! અને પેલી
પંચવટી કે જેનો સાથે કેટલીયે મધુર સ્મૃતિ જડાઈ છે ! “જ્યારે સીતા
જ એના જીવનમાં મુખ્ય હતી તેવા પોતાના પર્વજીવનના પ્રસંગોનાં
આસ ચિત્રો પોતાના મહેલની દિવાલો ઉપર ગમે ચીત્રગાન્યાં છે તે હકીકત
તથા એ ચિત્રો તરફ એ કેટલા લાવથી નિરખે છે તે હકીકત તથા પ્રિયતમા
સાથે ગાળેલું તે આનંદમય જીવન તે સંભારે છે તે આપણે જાણીએ છીએ.
ત્યારે આપણે સમજી શકીએ છીએ કે આ મધુર સંભારણાં અત્યે
એમને આમ નૈયર્ગિક લાગણી છે. પત્નીના મધા પડી શોકમાં પણ એ જ
ચિત્રોમાં તેને કંઈક શાંતિ મળતી એ આપણે સમજી શકીએ છીએ
અથો દહે આપણને એટલું પણ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી કે રામ
ખીજ વખત નથી પરણ્યા—અવખત તે પરણ્યા નહોતા પરણે તદિ અને
પરણી શકે તદિ.”*

આ ચિત્રો જોઈને રામના મુખમાંથી જે ઉદ્ગાર નીકળે તે
તેમના અંતરમાંથી જ નીકળે છે. ખીજ અને ત્રીજા અંકમાં જ્યારે રામ
ફરીથી તે તે સ્થળોની મુલાકાત લે છે ત્યારના એમના ઉદ્ગાર આ-
દરમને લીધે બહુ સદૃશ અને સ્વાભાવિક લાગે છે. એવી અવર્ણનીય.

મધુરી યાદ સાથે એ સ્વર્ગ સમના જીવનમાં વસુધા મયાં હતાં કે તેમને
શ્રીધી એમના સીતાવિક્ષેપા જીવનમાં જોતાં સમનું અંતઃકરણ દ્રવી
ઊઠે છે.

“ચિત્રીતો તો કવિ કેવળ ઉલ્લેખ જ કરે છે. ચિત્રીતો આપણે
સહેલાઈથી મેળવી શકીએ છીએ. તે જોટલું રાખે છે એમાં એની નાટકકલા
દેખાય છે તેટલી જ એ જોટલું કાઢી નાખે છે એમાં પણ દેખાય છે.
જેમકે અદલ્તાનો પ્રસંગ અને વાલીનું યુદ્ધ. રાક્ષસોના ઉલ્લેખથી એટલું
હૃદય આર્દ્ર બને છે એમાં પણ ખાસ કલાપ્રત્યુષ દેખાય છે. આમ આ
ચિત્રદર્શન પ્રસંગ ભવભૂતિના હાથમાં તો એક મૌલિક પ્રસંગ જ બની
રહે છે.” x

“આ ચિત્રદર્શન રામ અને સીતાનો એકમેક પ્રેમેનો પારાવાર પ્રેમ
પ્રગટ કરે છે. એક ખીજથી જુદા રહેવાનો વિચાર પણ તે કરી શકતાં
નથી, આમ આ ચિત્રદર્શન પ્રસંગ દ્વારા ભવભૂતિ ખાસ બતાવવા માગે
છે કે સીતાના ત્યાગ પછી રામ અને સીતા બંને ય એક સરખાં દુઃખી
થશે.” x

રામ અને સીતા કેટલાં એક છે તે ખાસ આ પ્રસંગ દ્વારા
ભવભૂતિ બતાવે છે. રાવણ સીતાને દરો ગયો એ વિગેરથી બંને જણ
એટલાં હાનગી મયાં છે કે વિગેરની વાત પણ તે ખબર શકતાં નથી.
વિગેરના ચિત્રથી પણ તેઓ ભડકે છે. રાવણ સીતાને દરો ગયો એ
પછી વનના પથરે પથરને પીમળાવણું જે આક્રંક રામે કયું એ ચિત્ર જોતાં
રામ અને સીતા બંને રડી ઊઠે છે. હૃદયના મર્મમાં થયેલા પ્રશુની પેઠે
એ બા રામને સાટ્યા કરે છે.

રામને પોતાને સીતાના ચારિત્રમાં કેટલો વિશ્વાસ હતો એ કવિ
અહીં આ દ્રશ્યમાં જ બતાવી દે છે. સીતા અને કલંક ! રામ તો
જાનેનો સંયોગ કદાપી ગણ શકના નથી. એટલું જ નહીં પણ સીતા
અને કલંક બંને દેખતાં રામ આ જાન કબૂલ કરે છે.

उदगतिपरिज्ञायाः विरक्तौ. पावनान्तरे ।

तोमोदकं न पहिनम मान्यतः शुद्धिर्महत् ।

છતાં એ જ કલંકને નિમિત્ત બનાવી રામ સીતાનો ત્યાગ કરે છે. કેટલું કરેલું !

ખાસ અગ્નિશુદ્ધિનો ઉદ્દેશ્ય કરીને કવિ આ કલંક અને તે વિશે સમના અંગત વિચારો આપ્યુંને જણાવવાની તક લે છે. “સદ્મથુ સહેલાઈથી કહી શક્યો હોત કે ચિત્રો ‘આપણે લંકા પાછા આંખ્યા’ અથવા ભરતને નંદિયાચમાં મળ્યા ત્યાં ખલાસ થાય છે. પણ એમ કહેવાને જરૂરે તે સીતાની અગ્નિશુદ્ધિનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. શાવદામાંથી જુતાઈને વિશુદ્ધિ : સદ્મથુના આ શબ્દો કવિને જોઈતી તક આપે છે.”*

રામ, સદ્મથુ કે સીતા કાઈને ખબર નથી કે જે કલંકમાં રામ માનતા નથી એ જ વાતને નિમિત્ત બનાવ્યા એ સીતાને ત્યજવાના છે. માલ્યવાન પવેત ઉપરના પોતાના વિલાપનું વર્ણન એ ખમી શકતા નથી. ચિત્રમાં એ પ્રસંગ ફરી જોવાથી રામને એક વખત તો એવું જ લાગે છે કે જાણે જનકીનો વિયોગ ફરી આંખ્યા છે. આમ રામ ખદુ સ્વાભાવિક રીતે બોલે છે કે પ્રત્યાશ્વતઃ પુનરિવ જ મે જાનકીવિગ્રયોત । પણ એ શબ્દોમાં જ જાણે ભાવિ કરેલું ધટનાના ઝોળા તો નથી પડતા ! આ ત્રિપુટીને એનો ખ્યાલ પણ નથી પણ પ્રેક્ષકો તો રામ, સીતા અને સદ્મથુના આ શબ્દો ઉપરથી સમજી ગયા છે કે આ યુગધને માથે જરૂર એક દુઃખચક્ર આવી પડવાનું છે. આ આખા દૃશ્યમાં આમ એક પ્રકારની કરુણામય વ્યક્તિ જ રહેલી છે. “આમ રામ અને સીતા જપારે પહેલાં અતુલવેદા આશીર્વાદ સમા દુઃખને થોડે ઘણે અંશે ભૂતકાળમાં બની ગયેલા માનીને આશારે કેવળ વર્તમાન આનંદમુખની હેલીની પાલી ભરવા જ એ સંભારી રહ્યા છે ત્યારે પ્રેક્ષકોને કાને તો કલંકની વાત ક્યારની પહોંચી ગઈ છે. તેઓ આ બંને ઉપર તો ગાઈ રહેયું ભાવી જોઈ શકે છે. રામના વાક્યમાં જાણે અજાણે પણ કેમ એક પ્રકારનું ‘હા’ આવી જાય છે તે પ્રેક્ષકો તરત અચ્છ શકે છે, જે વગર પોતે જાણતા નથી એના પકમાં તો એમાં જાણે ન પડતા હોય ! ગમ લાગી-રહીને જે પ્રાર્થના કરે છે ત્યાં પણ શોકધેરા દર્શનિવૃત્તમાં જ એક શ્લોક છે.”*

* વાંચો ડૉ. બેવેલકર—ઉ. ચ. નો અંગ્રેજી પ્રવાવના.

“મહેલની દિવાલો ઉપર આલેખેલો જોવાતો રામનો ઇતિહાસ લોકે
જીવંત લાગે છતાં અનલભૂતા જ એમાં આનંદ કરતાં દુઃખદર્દના સૂર
સંલગાય છે. પિતાની ત્રેરહાજરીમાં સીતાનું મન ખુસ કરવા માટે ચિત્રો
ખતાવવામાં આવે છે. પણ નાટકના બીજા લાગતી માફક આ પ્રસંગ
પણ સૂદમ સૂચન અને લાવાતિરેકના ગમતકાર જેવો જ બની રહે છે.
સીતા અને રામ પોતાના જીવનના પ્રસંગો જુએ છે ત્યારે એ લાવ તેમને
દશમવાવી મૂકે છે: એક દ્વેષ અને દુઃખનો લાવ એ બાળતનો કે તેમને
આનંદ બૂનકાળનો છે અને એ કેવળ સ્મૃતિરૂપ જ બની ગયો છે અને
બીજો એક પ્રકારની ગમગીનીનો લાવ કે તેમનું દુઃખ સદા સર્વદા ન
રજાતા ધાની માફક જેવું ને તેવું જ રહે છે. વાતના પ્રત્યેક શબ્દમાં
પ્રેક્ષકો પોતાની અગમજીવિયાં એક પ્રકારનો વક્રોક્તિ, ભેદ શકે છે. પાત્રો
એક પ્રકારની એવી ગ્લાનિ અનુભવે છે કે જે તેઓ પોતે સમજી શકતા
નથી છતાં એ શોકધેરા સૂર તેમને પહોંચે છે ! એ-લાવિ દુઃખ તેઓ
અનુભવે છે ખરા પણ ભેદ શકતા નથી. સીતાના સુખમાંથી પૂર્વે
માણેના ધીવનસુખોના રથને ફરીથી જોવાનું દોહડ વ્યક્ત થાય છે.
અસખત અહીં પણ એ જ કરુણાત્મક વક્રોક્તિ છે કે સીતા એ જ
રથને સુખમય રથમાં જશે પણ એ વેગે કેવળ મૃત્યુ જ એને માથે ભમરું
હશે, જીવન નહિ. આમ પાત્રો બધે સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિહસ્તાં હોય તેવું
લાગે છે, બધું અવાસ્તાવિક અને અશુભસૂચક જ લાગે છે.”*

આમ જે જે પ્રસંગો અહીં દર્શાવે જાય છે તે તે ભેદને રામ
અને સીતા પરમ સુખ અનુભવતાં હોવા છતાં એમાં અનલભૂત મેક
પ્રકારનાં શોકનાં આદોષન ન જાય છે. પચ્ચટ્ટીને જોતાં ત્યાં માણેશું
સુખ શાદ આવવાને બદલે ત્યાંથી થયેલો રામનો વિષેષ જ જણે સીતાને
માદઆવે છે. સીતાનું મન કેટલું નાનુક છે એ બતાવી કવિ અહીં કરુણાત્મક
વક્રોક્તિ પ્રયોજે છે કે પરશુરામ, મંથરા, તાટકા વગેરેનું નામ સંજીવતાં
પણ જેને ત્રાસ થઈ જાય છે, મુદની વાત પણ જેને ગમતી નથી.
વિષેષની વાત જે ખમી શકતી નથી એ સીતા રામે કરેલા ત્યાગનું દુઃખ
કેમ કેમ વેરી શકે ! આમ પ્રસંગોની વર્ણી જ એવી થઈ છે કે જેમાં
આવનાર આપત્તિના ઓછાયા ॥ ફરીથી પણ પડતા લાગે.

* ડૉ. નેલવેલકર ઉ. ચ. ની પ્રસ્તાવના.

* વચ્ચે એચ. જી. વેલ્સ ‘હિંદનાં સંસ્કૃત નાટકો.’

આ પ્રસંગની એક ગીછ ખાસ અગત્ય એ છે કે એનાથી સીતાને વન જોવાનું દોહડ થાય છે. જ્યારે તે સીતાત્યાગનો નિર્ણય લે છે ત્યારે આ મિત્રે એ સહેલાઈથી તેમ કરી શકે છે. જે દરમિયાન સીતાના આત્મ મટે પ્રયોગ્ય છે એ જ એને દુઃખના ગર્ભમાં ધકેલે છે. આમ આ દરમિયાન નાટકની કરુણાત્મકતાનું પણ કારણ બને છે.

આ પ્રસંગમાં એક, પ્રકારનું સંકલનસાધવ રહેલું છે. આ દરમિયાન જે નાના પ્રસંગો બને છે. જુમ્હલાઓનું ચિત્ર જોતા રામ એમને પોતાની સંતતિની સેવામાં રહેવાની આજ્ઞા કરે છે. રામ પોતે સદગુણાવાળો આ બોલે છે, પણ સાતમા અંકમાં જ્યારે જુમ્હલાઓ તેના સંતાનો આગળ અગટ થાય છે ત્યારે આ નાનકડા વાક્યની અગત્ય સમજાય છે. તેથી જ રીતે ભગવતી ભાગીરથીનું ચિત્ર જોતા રામ ગંગાને સીતાની મોપણી કરે છે. બરુણલીલ સુવાયામ્...છં. રામની આ આજ્ઞા પોતે માથે ચડાવી છે એમ ગંગા સાતમા અંકમાં કહે છે. આમ આ પ્રસંગો દરમિયાન લાગે છે બહુ સાધારણ પણ એ નાટ્યદ્રષ્ટિએ કેટલા અગત્યના છે એ છેક સાતમા અંકમાં દેખાય છે. વરતુસંકલનકલામાં પણ વિશિષ્ટ તરફ એનું સંકલનસાધવ પણ આ કવિમાં છે.

હવે પછી રામ અને સીતાના પ્રણયમય અવસ્થાનું જે દરમિયાન આગળનું છે તે પણ આ દરમિયાન લીધે જ સંબંધે છે કારણ પૂર્વનાં સુખદ સંસ્મરણો ૩૫ ચિત્રો જોવાની ઉભયની પ્રેમની લાગણી પણ પ્રબળ બને છે.

ચિત્રો જોયા પછી સીતાને થાક લાગે છે અને તે જાંઘી નાચે છે. આથી પણ હવે પછી આનંદાર પ્રસંગો સદગુણાવાળા છે. રામને રવક્રિતમાં પોતાના મનોભાવ વ્યક્ત કરવાની તક સંપડે છે અને તે સીતા ત્યાગ કરે છે એ પણ સહેલાઈથી કરી શકે છે રાંધણી જો સીતા ભગવતી હોત તો રામને માટે તે કાર્ય જરા અશક્ય બનત, આમ આ દરમિયાન જ આ અંકનું કેન્દ્ર દોવાથી આખા અંકનું નામ પણ 'ચિત્રદર્શન' પડ્યું છે. આ દરમિયાન અગત્ય બતાવવા આટલું પૂરું છે.

હેલે એ નોંધવું જરૂરી છે કે આ અંકમાં ભવજાતિની કલ્પકલા પણ ઉત્કૃષ્ટ બને છે. આ દરમિયાન નિરૂપણમાં ભવજાતિ પોતાની સઘળી કલા નીચેથી દે છે કારણ જેટલા ઉત્કૃષ્ટ આ દરમિયાન ભાવ એટલા જ ઉત્કૃષ્ટ

પછીના દરથોના ભાવ બને. જોટલા હૃદયગમ આ દરથના ચિત્રે એટલા જ હૃદયગમ હવે પછીનાં કડુણ દરથો બને. જોટલો ઉત્કેટ આ દરથનો કવિતા એટલી જ ઉત્કેટ અને સવેદનશીલ હવેનાં દરથોની કવિતા બને. આ દરથની વિગતો ભવભૂતિ માટે લલે તૈયાર હોય છતાં તેની અપૂર્વ રજૂઆતને લીધે આ નાટકની યશકલગી સમો આ પ્રસંગ ભવભૂતિના હાથમાં તો એક મૌલિક પ્રસંગ જ બની રહે છે.

(૪) રામ અને સીતાની પ્રભુચમત્ત અવસ્થાનું દરથ

આ દરથ પણ એટલું જ ભાવમય છે કારણ જોટલું ઉત્કૃષ્ટ અને ભાવમય આ દરથ તેટલું જ ઉત્કૃષ્ટ હવે પછીનું કડુણ દરથ બને. રામનો સીતા પ્રાપ્તિનો જોડો અસીમ પ્રેમ અહીં વ્યક્ત થાય છે. એનો રપરાં એનું સંજીવન ઔષધ છે. એ રપરાં રામ કોઈ અવધૂનીય આનંદ અનુભવે છે. સીતાનાં વચનો એમને પોતાનું જીવનકુસુમ વિકસાવનાર લાગે છે. એ વચનો કેહ્યામૃતસર્માં અને મનને રસાયણરૂપ થઈ પડે છે. સીતા એના ઘરની ભક્તી છે. એના જીવનની એ અમૃતચઘાકા છે. એનો રપરાં એને મંદનરસ સમો થઈ પડે છે.

આ દરથ આવી રીતે જ રજૂ થાય એ જરૂરી છે કારણ તો જ અને તો જ હવે પછી આવનાર દરથની કરુણાત્મકતા અસરકારક બને.

અહીં પણ એક પ્રકારની ગમગીની અને શોકની લાગણી અભાવ્યતાં જ વ્યક્ત થાય છે. જે રામ સીતાના વિરહનો વિચાર સુંદર કરી શકતાં નથી એ એને એવી કદ રીતે રજૂ કરવાનું તો કેમ જ વિચારી શકે? આમ વિમલ્લા ન પ્રેમો.....મ્રી. માં ભાવી કડુણ ધરનાના કાળા યોગાયા ફર ફરથી પડતા દેખાય છે.

સિંહાસનાવિક લાગે છે. આમ આ પ્રસંગે પણ કવિનું સંકલનલાપવ
માન્ય છે જ.

૧૬૬

૧૫) દુર્યુધનો પ્રવેશ

દુર્યુધનો આગમનને લીધે રામ સીતાને એકદમ તથા દે છે. એના
રામ પ્રમાણે એનો પ્રવેશ અને કામ પણ અત્રિય થઈ પડે છે. રામાયણમાં
મા ફતતુ' નામ 'લક્ષ્' હોય છે જ્યારે અહીં એનું કામ બેઈ ને જ એને
નામ અપાયું છે તે થયાયું છે. ખરાબ સમાચાર લાવનાર તો દુર્યુધ જ
'હોય. ઘેર ઘેર થતી સીતાના કલંકની વાત પણ આ કાળગુણે જ લાવે
છે. રથ સત્તજ છે એમ પણ આ માણસ જ કહે છે. લક્ષ્મણને આ ખરાબ
સમાચાર આપવા પણ આ જ દુર્યુધ જાય છે. સીતાને રથ સુધી પણ
તે જ લઈ જાય છે. આમ આ નિશિષ્ટ પાત્રનો પ્રવેશ પણ સીતા ત્યાગના
તાત્કાલિક નિર્ણયનું કારણ થઈ પડે છે.

રામ અને સીતાનાં મૂક હૃદય કેટલીયે મઠ વાતો ક્રતા આનંદમય
હોય છે તે જ વખતે કલંકની વાત આ પ્રસંગ દ્વારા રામને કાને પહોંચા-
ડવામાં આવે છે. રામ અને સીતાનું ભાગ્યવ્યક અલીધી જ રહે છે. અલીધી
નાટકની કરુણ લટનાઓનો પ્રારંભ થાય છે. દરે પછી જે પ્રસંગો બને છે
તે બરોમર આ પહેલાંના દશ્યો કરતાં તદ્દન બેવડા છે.

આ દૃષ્ટિએ આ પ્રસંગ અત્યંતનો છે. આ જ પ્રસંગને વધે રામની
સ્મરણીય સ્વલક્ષિત સંલવે છે.

(૬) રામની સ્વલક્ષિત અને તેમનું મનોમથન

સ્નેહં વયાં ચ સૌખ્યં ચ.....ઈ. શબ્દો રામ અહીં સર્થક કરી
જતાવે છે. પણ સીતાને ત્યજતાં ગમ કેવી નો વેદના અનુભવે છે એનો
ચિંતાર આ રસિકમાં જ મળે છે. સીતાના કલંકની વાત એ રોમન ઉપર
તૂટી પડેલું એક વાગ્દત્ત જ છે અને આ વળા તેમને દમોદર એનો ને
એવો જ પીડાકારક રહે છે. અત્યારે રામ એકના રોમાંચો પેન - મન
મોકળું કરે છે.

જ સ્નેહ દયા અને જાતકીતે પણ છોડીને આખરે તો વિગથી છે.

આમ રામના મનમાં ભાવ સંબંધીનું જે દ્વન્દ્વયુદ્ધ જનમે છે તે મનોમંથન ભૂતિની કથાની વૈજયન્તી પતાકા સમુદાય છે

૧) સવણુનો પ્રસંગ

કઠોરજા સીતાને માસલક્ષ્મી પ્રાણીઓને મુખે સોંપતા રાજા રામ ધુ જરા પીગળે છે. સીતાનો ઉદ્દેશો ચરણુસ્પર્શ કરતાં રામ જરા દીલાય છે. પણ સવણુના આ પ્રસંગથી એમને ફરી પાછું રાજકીય ફરતે જોતું લાન કરાવવામાં આવે છે. 'સવણુ' નામનો ગદ્યસત્ત્વિઓને ભારે ડા કરે છે એમ સમાચાર આવતાં રામને રાજકીય ફરતે જોતું લાન થાય અને શત્રુમત્તે એ નાગિઓના રક્ષણ માટે મોકલે છે.

ડા, બેલવેલકર દીક જ કહે છે કે રક્ષણ માટેની બૂમો યોગ્ય સમયે / સંભળાય છે કે જ્યારે એને રાજકીય ફરતેની યાદની જરૂર પડતી. ત્યારે માથે રાક્ષસના ઉદ્દેશથી એમના દૃષ્ટના કામળ ભાવ પણ પ્રગળ્ય બને છે. એક ક્ષણ પાછા પડે છે પણ ખીજ જ ક્ષણે જુરસામાં ને જુરસામાં સીતાની પૃથ્વીમાતાને સોંપણી કરી ત્યજી જાય છે. આ પ્રસંગથી એમને રાજકીય ફરતે જોતું લાન થાય છે કે સીતાને ત્યજવી એ પણ રાજકીય રજ છે તેથી તે જઈ ચકે છે.

ખીજું એક સૂચન કરીશ કે કદાપિ જો સીતાએ રામને પોતાની સાથે નિવિહાર કરવાનું વચન યાદ દેવડાગ્યું હોત તો પણ આ બદલાને તે સીતાને સાથે જવાની ના કહી ચકયા હોત.

તે ઉપર રામ સીતાની પૃથ્વી માતાને સોંપણી કરે છે એ પ્રસંગ તો પ્રાવ નાનો અને સાધારણ છે પણ નાટ્ય દૃષ્ટિએ એ કેટલો અગત્યનો છે તેની પ્રતીતિ એક સાતમ અંકમાં થાય છે. આમ આ પ્રસંગે પણ કવિનું 'અંકસતલાવપ ટાંક્યું રહેતું' નથી.

૨) અંકની નાટ્યકલા

“નાટ્યપ્રકારમાં નિશ્ચયિત એ કેટલી પ્રતિ કરી તે આ નાટકના અંતમાં પ્રથમ અંકનો કેટલો ફોજ છે એ દૃષ્ટિએ કરેલા પહેલા જ અંકના સૂક્ષ્મ

અવધારમાં રાત્રી જણાઈ આવે છે આ અંદમાં રામ સીતાનો લગ્ન
કાનના છે સીતાના લાગ્યા રક્ષોગ્રહનિવાસ માટે પ્રજામાં ઘેર ઘેર વાં
ચતી હતી. પ્રસ્તાવનામાં જ કવિ આ વસ્તુ પ્રેક્ષકોને જણાવી દે છે. જ
કિ વગ્ની રામને કને પહોંચે અને એ નિમિત્તે એ સીતાને તપને કે
પહેલાં જ કવિ દેહલોકે જાણતો જણાવી દે છે કે જ્યાં વાચકો તપ
પ્રશ્નને રામના કાર્પ માટે ધિક્કાર ન ઉદ્ભવે. કયા કારણથી અને જ
સંતોષમાં રામને આ નિર્ણય તાત્કાલિક લેવો પડ્યો એ જાણવા સિવાય
હ. ચ નો કાર્પ પણ વાચક કે પ્રેક્ષક રામને ધિક્કારે જ. તેથી કવિ
પોને જ નાંચેલી પાંચ જાણતો રૂપરૂ કરે છે—

(૧) રામને પોતાને એવી વાતોમાં ગ્રહા નથી. (વ્યત્તિપરિવૃત્તાવા)
રામને પોતાના આ વિચારો દર્શાવવાની તક મળે એ માટે કવિ ખાસ
એક યોજના કરે છે “આપણે લોક પાછા આવ્યા અચવા જાતને નહિ
આમમાં મળ્યા ત્યાં ચિત્તો ખસાસ થાય છે” એમ કહેવાને બદલે લક્ષ્ય
ખાસ યાચકાર્યોના હુતાશને વિચારે. એમ કહી સીતાની અસિદ્ધિનો ખાસ
ઉલ્લેખ કરે છે. આ રીતે રામના પોતાના સીતાના આશિષ માટેના
રિવાજો દર્શાવવાની નાદચ્છતક કવિને સાંપડે છે.

(૨) આ ખેટા ગણાટાને આધારે પોતાની ખતીને ત્યજી દેવામાં
રામે એક રાજવી દરજ્જા જ બળવી હતી અને આમ પ્રજા તરફના પોતાનો
હૃદય પહોંચુ જ પાશન કપુ હતું. રાજ્યની કપરી દરજ્જા માટે સમર્થ
ન્યોગજવર કરવાની રામની તમજા ૧-૧૨ અને ૧-૪૧, ૪૨, અને ૪૩
માં વ્યક્ત થાય છે એટલું જ નહિ પણ રામની પહેલી જ ઉક્તિમાં
૦-૩૫ થાય છે જે વાદળું તોળાઈ રહ્યું છે તેના દૂર દૂરના પંધા ભણે
એમાં જ પડે છે.

(૩) રામનો આ ઉચ્ચ આદર્શ સીતા પોતે સમજતી હતી. જે બંધ
હોત તો તે પોતે વ્યથા આવી જન તેનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો એ માટે
સીતાને વર્ણ દેવો જ નહિ. પણ તેનો જે રીતે ત્યાગ કરવામાં આવ્યો
છે એ સામે જ સીતાને વાર્તા છે. એને ક્યાં અને કેમ બંધ જવામાં
આવે છે તે હતા સિવાય જ એનો એ રીતનો ત્યાગ ક્યો એ સામે જ
સીતાને મૈત્ર છે.

‘(૪) રામે આ યગલ ચાથી લયું એ માટે લવભૂતિ દેખાડે કારણે આપે છે કે રામ નવો રાજા હતો, અને રામે હજી હુમણાં જ કીનેા આ નવો ભર ઉપાડ્યો છે જવાબદારીભર્યા નવા કામમાં કેટલી જવાબદારી અને સાવચેતીની જરૂર રહે છે તે બલુનાર જ સમજી શકે કે રામ પોતાની ફરજ બજાવવામાં આટલા કાળજીનાળા કેમ થયા રામ અત્યારે સદતર એકલા છે વડીલો કે સવાહકાગે કોઈ ત્યા દાખર નથી કે જેમણે રામને આ ઉનાયળિયા યગલા થકી વાર્યા હોત આમ એકલા પડન થી રામને એક પ્રકારનો ખોટો જુરસો થાઈ આ થો ને બહી પોતાની અગત બામત સિવાયનું રાજ્યકાર્ય હોત તો રામે તેનો સંબંધના હિતમાં સુદર રીતે નિકાલ આપ્યો હોત પણ બહા પોતાની અગત બળતને અનુબંધીને રાજ્યકાર્ય હજી તેથી તે વધારે સલામત રહે છે અને સત્ય તથ ન્યાય જોવા રહેના જ નથી

‘(૫) છેલ્લે એ સ્પષ્ટ થયું જરૂરી છે કે સીતાને ત્યજીને રામ ઓછા દુઃખી નહિ થાય તેવી રીતે સીતા પણ તેમની જ દુઃખી થવાની ચિન્તા ફર્શાવે પ્રસંગ જ ખાસ એ બતાવવા માટે સરખાયો છે કે મને (૧૩ અને સીતા) વિયોગનો વિચાર જ ખમી શકતાં નથી

‘આ પાંચ મુદ્દા એક એક માટે બસ ચર્ચા જાય છે ઇત્યાં લવભૂતિને એટલેથી સંતોષ નથી એક ૧ માં તે એક સાતમાનો વિચાર કરે છે— જેમકે જુદાકામનો પ્રસંગ અને ૧૩ પૃષ્ઠી અને લામીરથાને કરેની સીતાની સોપણી કે જે એક ઉમામા પુત્રીની એળખને પ્રસંગે કામચાન નીરડે છે *

અંક ૧ નું સંકલનવાચન

વસ્તુસંકલનકામાં પણ સંકલનલાઘવ એ વિશિષ્ટ કના છે નાનકમાં કોઈ પ્રસંગ અચૂક વખતે જાને ત્યાં અને ત્યારે તો તે સાધારણ નાનો જ લાગે પણ આગળ વસ્તુવિગ્રહમાં તો તે ઘણો મદદ નો અને અગત્યનો લાગે લગવે છે તે વખતે અને ત્યાં જ એની નાટક અગત્ય દેખાય લવભૂતિએ આ કાગા ઉપર સાચે જ પ્રભુત્વ મેળવે છે એમ જુદેના જ

* વાંચેા કેા મેલવેનકરની ઉચ્ચ ની પ્રતાવના

અંકના સૂક્ષ્મ અવલોકનમાં લાગે. ડા. બેલવેલકર કહે છે તેમ અંક સાતમાનો વિચાર લવભૂતિ છેક પહેલા અંકથી કરે છે. અંક સાતમાનો પ્રસંગ બનવાના છે તેનાં મૂળ તે પહેલા જ અંકમાં રેપે છે. એટલું જ નહિ અંક-૪-અને-૬ ના પ્રસંગોનાં મૂળ પણ તે અહીં આ જ અંકમાં રેપે છે. આ અંકની સાતી કલા જ આમાં છે. તે કેવી રીતે તે આપણે હવે જોઈએ—

(૧) સર્વથા દેવતા ઋણયથા સ્વસ્તિ કરિષ્યન્તિ...આ સંખેદા દ્વારા પ્રસ્તાવનામાં જ કવિ પોતાના આ નાટકનો અંત સૂચવી દે છે. અંક સાતમામાં અરુન્ધતી અને વાલ્મીકિ તથા પૃથ્વી અને લામ્બીરથી જે કામ કરવાના છે તેનું અહીં સૂચન છે.

(૨) વૌરપ્રસન્ન મૂળા. । પુત્રપૂર્ણોત્સવ્નામ્ ..ઈ. વડીલોની આ આશિષમાં રામના ભાવી પુત્રોનું સૂચન થાય છે. રામના પુત્રો અને સીતા સુદાં છવર્તા હશે એ આગામી સૂચન અહીં ચર્ચાસ્પદ છે જ.

(૩) સર્વથેશર્મી ત્વપ્રવૃત્તિમુષસ્યાસ્યન્તિ...જુગ્મસકાશ્મોતે યથેત્તું રામનું આ દરમાન છેક સાતમા અંકમાં ફળે છે આ પ્રસંગ અહીં સ્વાભાવિક રીતે ઉપસ્થિત થાય છે અને લાગે છે તો નાનકડો અને સ્વાભાવિક પણ સાતમા અંકમાં પુત્રોની ઝોળખને પ્રસંગે આ પ્રસંગ એક મહત્વનું મેળાપનું કારણ બને છે. અંક છઠ્ઠામાં પણ જુગ્મસકાશ્મો ઝોળકોને સ્વતઃ સિદ્ધ છે એ હકીકત રામને આંતરપ્રતીતિ કરાવે છે કે આ પુત્રો એમના જ કરો નહિ તો જુગ્મસકાશ્મો તેમને સિદ્ધ ન હોય.

(૪) મગધતિ વસુધરે, શ્લાઘ્યા હુહિતરમવેશસ્વ જાનકીમ્ ।...સા ત્વનમ્વ સ્તુયાયાનસ્પતીય સીતયાં સિષાણુમ્યાનવરા મવ ।...પૃથ્વીને અને મંમાને પહેલા અંકમાં રામ આ વાક્યો દ્વારા સીતાની સોંપણી કરે છે. રામની આ આજ્ઞા તેઓ પાળે છે અને પોતે તેમ કર્યાનું છેક છેલ્લા અંકમાં ઝોળખને પ્રસંગે રામને આ વાક્યો દ્વારા જ વાદ દેવડાવે છે આ પ્રસંગો બને છે ત્યાં તો બહુ નાના અને સ્વાભાવિક બનતા લાગે છે. પણ એમાં તો સાતમા અંકના પ્રસંગોનાં જોડાં મૂળ લવભૂતિ રેપે છે એ કલાનિપુણતાની ઝાંખા છેક સાતમા અંકમાં જ થાય છે.

(૫) સ્પિગ્રહણદા યુક્ત્મ્...સીતાના આ સંખેદા સૂચવે છે કે રામનો અને સીતાનો પ્રેમ સ્થિર છે. મૃત્યુ પણ એને ઝોળા કરી શકતો નથી.

અંતે એ સ્નેહ જ વિજયી જતે છે અને ઉશયનો મનમેળ થાય છે. પોતાના નાટકના સુખાંતનું આ એક મોટું કારણ બવજૂતિ આપે છે. આમ આ રીતે કવિ ચૂસવે છે કે બવજૂતિએ રામાયણની કથાથી જુદા પડી પોતાના નાટકનો નો સુખાંત યોજ્યો છે એ કેવળ નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમોનું પાલન કરવા નહિ પણ એ ઉદ્દેશ એમનો પહેલેથી જ હતો. એ માટે જ એ બધા પ્રસંગો એવી રીતે ગોઠવે છે કે આ નાટકનો આવો સુખાંત જ આવે.

(૬) વળી પોતાના આ કૃત્ય બદલ વડીલો અને શુરુ વસિષ્ઠ શું ધારશે, જનક શું કહેશે, તે બધાં સીતા માટે શું ધારે છે વગેરે પ્રશ્નો પણ ઉપસ્થિત થાય એમ રામની સ્વઉક્તિ ઉપરથી લાગે છે. આમ એવા અંકમાં બનતા પ્રસંગો અસ્વાભાવિક તો નથી જ લાગતા.

પહેલા અંકને અંતે રામની ગરહાજરી

છેક છેલ્લી વખત બવજૂતિ રામને ખાસ હેતુપુરઃસર જ સીતા પાસેથી ખસેડી લે છે. કારણ એ ગમને છેલ્લે દૂર ન ખસેડ્યા હોત તો તેમને સીતાને મોઢામોઢ એના ત્યાગ કર્યાનું કહેવું પડત. આમ રાજકીય ફરજને બળવે એમાં સીતાને તો એમનું ગૌરવ દેખાતું હતું. તેથી તો સ્વયં પોતે જ ચાલી જાત. એમ ચર્તા બવજૂતિ નો પ્રકારનો કડુણ રસ જમાવવા માગે છે તેવો જન્મન નહિ. એ રામ પાસે હોત તો પર્યત્ર પીંગળે અને વજ્ર પણ દળાય એવો કડુણ રસ કેવી રીતે જન્મત ? અથવા તો નાજુક સીતા કદાચ ત્યાં જ લગી પડત અને નાટક આગળ ચાલત જ નહિ. આમ રામને સીતા પાસેથી અંકને અંતે દૂર કરવામાં પણ એક પ્રકારની ક્ષાત્મકતા બવજૂતિ બતાવે છે.

વડીલોની ગરહાજરી

આમાં પણ દરિનું સંકલનલાયક જ દેખાય છે. રામે નો તાત્કાલિક નિષ્ક્રિય લઈ મીતાત્યાગનો નિશ્ચય કર્યો એમાં એમને તેમ કરતાં રોકે તેવું કોઈ વડીલ કે સલાહકાર ત્યાં હાજર નહોતું. જનક પોતે પણ ત્યાં નહોતા.

પણ સીતાને એવી પરિસ્થિતિમાં મુકીને બધાએ વડીલો ગયા જ કેમ ? સીતા ને એમને એટલી વહાલી હતી તો રામની માતાઓ એને

હેલા દિવસમાં એકલી હોડી જ કેમ સડી ? ઉપરાંત એક જવાબદારી-ભર્યા કામ તરીકે પણ તેમણે ત્યાંથી જવું ઉચિત નહોતું. વળી પ્રભુતિ પહેલી હતી. તેથી ખાસ સંભાળની જરૂર હતી. રામ ભણે સીતાના પરમ દિવેચ્છુ હોય પણ અત્યારે તેમના કરતાં ઘરની વડીલ સ્ત્રીની હાજરીની જરૂર હતી. વળી સમય પણ ખાસો ગાર વર્ષનો હતો.

ભવભૂતિ આને માટે સળંગ કારણ આપે છે. ભવભૂતિ ગદા વડીલોને એકી સાથે ગેરદાજર રાખવા માગે છે. તેથી ખાસ તે ધર્મનો અનુરોધ લાવે છે. કારણ તે સિવાય કોઈ જ નામ નહિ એ વખતે ધર્મનો અનુરોધ મહત્વનો ગણાતો. એ એક ખાસ ફરજ લેખાતી. આ ધર્મસંકટ આવી પડવાથી વડીલો ધર્મને વધારે અગત્ય આપે છે. બીજું જવાનું ખાસ કારણ પણ છે. ઘણા પોતાની એકની એક દીકરીને ઘેર હોતો અને માર વર્ષનો હતો. તેથી પુત્રોની મદદે જવું એ પણ એટલું જ આવશ્યક હતું. વળી આમ કરવામાં વડીલો ઉપર એક નૈતિક ફરજ પણ હતી અપ્યદૃષ્ટિ પગ કપોં હતો તેથી જ દરારથને પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ હતી. જાણા યુગ્મ અવ્યગ્રહોપચાર : ૩ આ નૈતિક ફરજને ક્ષીણે પણ તેઓ સીતાને હોડીને પણ ત્યાં ગયા હતા. હોડરી એકની એક હતી. એને કતક આપી તેથી કંઈ તેમની દીકરી પ્રત્યેની ફરજ ઓછી થતી નથી. એથી પણ એને ખાસ જવું જરૂરી હતું.

જનક પણ આદિતામિ હતા. તેથી તેમને પણ ધર્મનો મહાન અનુરોધ હતો. આથી જ સીતાને એવી સ્થિતિમાં પણ હોડીને સહુને જવું પડ્યું હતું.

આમ વડીલોની ગેરદાજરી ભવભૂતિ કેવળ લાવવા ખાતર નથી લાવતા પણ એક ધણું જ સ્વાભાવિક કારણ આપી ભવભૂતિ સહુને આ પ્રસંગે સદાંતર ગેરદાજર રાખે છે. એમાં જ ભવભૂતિની વિચિટ્ર કલા દેખાય છે.

રામ પૂનૃજાન નિનથી હતા. એ વડીલો આવે પ્રસંગે દાજર હોત તો એમની ઉંમર અને પ્રિયથી જ રામ ઉપર એવો પ્રભાવ પડત કે રામ આવે. નિર્જીવ લઈ જ ન સકત. વડીલોનું માન ઉલ્લંઘન એ પણ એ જમાનામાં એટલું જ મોટું અપમાન ગણાતું. અથવા

તો રામ એ બધાને પણ મણકાગત નહિ અને લક્ષ્મણને એમ ક્યવાતે મને પણ નૂતન રાગ રામની આજ્ઞા માનવી પડી તેમ તે સહુને પણ કરવું પડત અથવા તો રામ તે સહુને પણ અધારામાં જ રાખત પણ એ સંભવત જ નહિ વસિષ્ઠ એમના કુળગુરુ હતા અને આવી બાબતમાં તો કુળગુરુની સલાહ લેવી જ પડે એમ કરતાં સહુ આ વાત જાણી ભાત અને વસિષ્ઠ તો તેમ થવા જ ન દેત આ બધી મુશ્કેલી ઊભી ન થાય તેથી કવિ પહેલેથી જ સહુ વડીળોને વિદાય આપે છે અને રામથી ખાસ દૂર રાખે છે. વળી સીતાને સધળી સજવડ હોવાથી અને રામ પોતે ત્યાં દાંબર હોવાથી સહુને એટલી બધી ચિન્તા ન ગ્હે એ સ્વાભાવિક છે.

આમ આ પ્રસંગે પણ ભવશ્રુતિની સંકલનનિપુણતા દેખાય છે

અંક પહેલાની કરુણાત્મક વક્રોક્તિ

આખા અંકમાં એક પ્રકારની કરુણાત્મક વક્રોક્તિ રહેલી છે પહેલેથી તે ઉત્તમે સુધી એક પ્રકારની ગમગીની અને શોકની લાગણી જ પથરાઈ છે. સુખમય પ્રસંગોની વચ્ચે વચ્ચે પણ ભાવિ દુર્ઘટનાના સૂર દૂર દૂધી સંભળાયા કરે છે. પ્રસ્તાવનામાં જ સીતાના કલંકની વાત બહુવિધામાં આવી છે પણ એ રામને કાને પહોંચે તો શુ થાય !—યદિ ઇવા ચિન્દન્તી મહારાજ પ્રતિ સ્વન્દેત.....એ વાક્યમાં એક પ્રકારની કરુણ નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિ છે નાટકનું પહેલું જ દ્રશ્ય કરુણાત્મક વક્રોક્તિથી ભર્યું છે. નામ સીતાને આશ્વાસન આપે છે કે કેવળ નિત્યકર્મના બંધનને લાધે જનક ગયા છે. પણ સીતાથી કુદરતી રીતે જ બોલાઈ નીકળે છે કે સત્તાપરિણો મધુન્નવિપ્રયોગા મયન્તિ । રામ પણ એ જ ખાતરી સાથે કહે છે . . એવે હિ હૃદયમર્મેન્નિહ્તાઈ...કોને ખબર હતી કે સીતાને પણ રામનો વિયોગ થશે અને તે આટલો સતાપકારી થશે ? રામને પણ કયા ખબર હતી કે પોતાનો સસાર પણ આપો પેરાન વગડા જેવો દિનનિંદા થઈ રહેશે !

રામના મુખમાંથી અચાનક બોલાઈ નીકળે છે.. .. સ્નેહ દયા ચ સૌર્વ્ય ચ .. . ઈ રામને કે કોઈને કયા ખબર હતી કે આ શબ્દો સાચા પડવાના છે ! ચિત્તદર્શન પ્રસંગે પણ લક્ષ્મણથી સીતાની અગ્નિશુદ્ધિના જ ઉત્તરેય થઈ ગયા છે રામને સીતા માટે કોઈ શકા નથી એમ એ પોતે સ્પષ્ટ કહે છે. પણ કોને ખબર હતી કે એ જ બોલી વાત ઉપર આધાર રાખીને રામ સીતાને ત્યજવાના છે ?

ચિત્તદર્શન પ્રસંગમાં રથજે સ્થળે જ્વળા યાવ છે કે રામને સીતા એટલી બધી વદાલો હતી કે એના પહેલાંના વિયોગને વિચારે પણ એ ત્રાસી જિંદગી. સીતા પણ સિયોગની વાનથી જ ત્રાસી જિંદગી.....કેને ખબર હતી કે આ જ સિયોગ એમના હૃદય બહુ નજીકમાં જ આવી પડવાનો છે !

સદૃશ ભાવે જ રામથી સીતાની ગંગાને સોંપણી થઈ ગય છે. કેને ખબર હતી કે મગાર્મથા જ સીતાની સંસ્થાન લેવાનાં છે !

પંચવટીનું ચિત્ર જોતાં સીતાને ત્યાં માણેકું મુખ અને આનંદ યાદ આવવાને બદલે તેને ત્યાંથી થયેલો રામનો વિયોગ જ યાદ આવે છે. હા આર્યપુત્ર एतावत् दर्शनम् ।...विप्रयोगव्रस्ते ..सहस्रप्यतिभूमिं गतेन रणरणं केनार्यपुत्रशून्यमिहात्मानं पश्यामि...આ બધા શબ્દોમાં ભાવી કંટાળું ધરાવનાં તો એળા નથી પથરાતા ! એવી જ રીતે ૩૩મા શ્લોકની છેલ્લી લીટીમાં પ્રમ્યાક્ત પુનર્ય ॥ ને જાનવીવિપ્રયોગ. પણ આવી કંટાળું વહેંચી જ છે. ૩૮ માં શ્લોકની છેલ્લી લીટી આગળનું, પતાકાસ્થાનકે પણ આવી કંટાળું વહેંચી જ બતાવે છે...[ચિત્રસ્થા ન પ્રેબો...દેવ ઉપસ્થિતઃ...ઈ.] 'કુર્મુખ' નામ પોતે પણ કંઈક માફું જ સૂચવે છે.

સીતાને પણ જાણે આ વિયોગના જ અણકારા વાગી રહ્યા હોય નેત્ર એ માફા બનાવના જ પડ્યા પાડતું સ્વપ્ન આવે છે કે રામ એને છોડીને ગયા. કોણ જાણતું હતું કે રામ એને સાચેસાચ છોડવાના છે ! શ્લોક ૫૧ પછી પણ સીતા આ જ ભાવ સૂચવતા શબ્દો બોલે છે—
હા સૌમ્ય આર્યપુત્ર કુપ્રાપ્તિ । હા વિરુ હા ચિરુ...પ્રયુક્તો મામુગિહત્યા કુપ્ર ગતો નાયઃ ।...ઈ. રથમાં પણ તે આ જ ખિન્ન મન સાથે બેસે છે. એને સંતરતું પણ નથી કે રામે એની સાથે આવવાનું વચન આપ્યું હતું ન્યારે પોને જઈ રહી છે તો એકલી ! આમ ભાવિ જ સીતાને બૂસાવે છે આમ અદાં પણ ભવિષ્યની આજાદી રૂપે એક પ્રકારની ગદાનિ અને ખેદના કાગા બોલાયા જ બિચરતા દેખાય છે.

હેતે આ અંકની નાટ્યકલાની પ્રવૃત્તિ કરનાં હે. બેઝવેસકર લખે છે : "માફ મન પ્રમાણે નાટકની—કંઈ કંઈ—ધું—ગેરજર નાટકની સરખાત જ નદામાં સ્વાગ્નો અને વડીલોનો વિયોગ કે જે થવાનો જ હતો અને

થયો તે માટે સીતાને આશ્વાસન આપતી રામની હિંમતથી જ ઘણી જોષિએ. બસ અહીં જ નાટકની મુખ્ય બાબતનું સૂચન થઈ જાય છે. આ બધામાં આપણે આટલું ઉમેરીએ : આખા અંકની ભાષા ઘણી જ સમૃદ્ધ અને કાવ્યમય છે એમાં એક પછુ વાક્ય કે એક પછુ શબ્દરચના એવો નથી કે જે ત્યાં ન હોય તેમ આપણે ધ્યાનિએ. અરે એક પછુ શબ્દ એવો નથી કે જે સાચો થોડો શબ્દોપયોગ ન હોય. માનવ હૃદયનાં છોડાં સ્પન્દનો કવિ આપણને દેખાડે છે કે જેથી ભિન્નિતસ્વર્મા લાગણીવેડા લાગવાને બદલે તે સ્વાભાવિક લાગે. અને છેલ્લે એટલું ઉમેરીએ કે બધું એવા સ્વાભાવિક અને કુદરતી ક્રમે ગોઠવ્યું છે કે જે ખતાવે કે આખરે ભવભૂતિએ દૂઃકાવવાની અને વિકસાવવાની, ઘસંદ કરવાની અને છોડી દેવાની કળા હસ્તગત કરી, છે તથા સંવચનું મૂલ્ય તેઓ સમજ્યા છે. બસ આ સાથે આ અંકની નવા તે લખવામાં ભવભૂતિએ જે નાટ્યકલા ખતાવી છે તેની પ્રશસ્તિમાં અમારો છેલ્લો શબ્દ અમે કહી દીધો. ”*

અંક ૨

રામે સીતાને ત્યાગ તો કર્યો પણ પછી શું ? વિયોગના નામથી પણ ત્રાસી ઊઠતા આ યુગલની શું દશા થઈ હશે ? સીતાને રામના વર્ણનથી જે કારી ધા લાગ્યો છે એ એની મેળે દૂર થાય તે માટે રામના મનનાં પડેપડ મીતા સમક્ષ ખુલે અને આમ તેને રામના સ્થિર પ્રેમની કથા પ્રતીતિ થાય એ જ આશ્રય ભવભૂતિનો છે. ત્રીજા અંકમાં સીતાને આ પ્રતીતિ થાય છે. પણ તે માટે બન્ને એક જ સ્થળે એક બીજાને જુએ નહિ તેમ આવે તે જરૂરી હતું. રામ પોતે ફરીથી હંડકા અને પંચવટીમાં આવે તો જ તેમના આ ભાવ વધુ સ્વાભાવિક રીતે વ્યક્ત થાય. તેથી રામને પંચવટી અને હંડકામાં લઈ આવવા જ આ અંકના પ્રસંગો સરળતા છે.

પરંતુ આ અંકનો આ એક જ ઉદ્દેશ નથી. સાથે સાથે ભવભૂતિ બીજું પણ ખતાવવા માગે છે. સીતાને ત્યજે આજે બાર બાર વધે થયાં પણ રામ તો એના એ જ છે તેમની કુસ્તા અને કેામગજામાં સહેજે ફેર પડ્યો નથી. યત્રની જેમ તે પહેલાંનો ચાક કે રાજકીય ફરજો

બાળકોએ જાણ છે. રાજા તરીકે તે જે કંઈ કરે છે તે બધું મોખ્ય જ હોતું નથી એમ રામ ખાર વર્ષ પૂર્વે સીતાને ત્યજી ત્યારે પણ જાણતા જ દતા. પહેલાં અંકમાં તે પોતાની જાન પ્રત્યે જે નિર્ભરતા બતાવે છે એમાં જ આની પ્રતીતિ થઈ જાય છે. આજે ખાર વર્ષે પણ રામ તેના સે જ છે—વજ્ર કરતાં પણ કઠોર અને ફૂલ કરતાં પણ કામળ. જે રાજકીય ફરજ અડા કરવા તેમણે સીતાનો ત્યાગ કર્યો એ જ રાજકીય દ્વિત માટે તે અહીં ફર રીતે શૂદ્ર તાપસનો વધ કરે છે. છતાં સિતાવિવાહનપદ એવા રામના માત્ર પ્રત્યે, એવા રામના જમણા હાથ પ્રત્યે એ એટલી જ નિર્ભરતા બતાવે છે. આમ રામ રાજા અને પતિ તરીકે એવાને એવા જ છે—વજ્ર જેવા કઠોર અને કુસુમ સરખા સુવાગા. પોતાની જાનને પાષી, દત્તારો અને નૃસંસ કહેવા છતાં સીતા ત્યાગ કરનાર રામ આજે પણ પોતાના જમણા હાથને પિછારવા છતાં શૂદ્ર મુનિની દત્તપા કરી રહે છે. પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવ વચ્ચે આચરતા રામના દેખાતાં જાંડા સ્પન્દનો જે પહેલા અંકમાં સંભળાય છે તે જ અહીં પણ સંભળાય છે. પરંતુ સમય અને સ્થળમાં ફેર છે “જે મુનિનો તે વધ કરે છે તે એ જામોમાં વસે છે કે જ્યાં રામ અને સીતા પહેલાં વનવાસ દરમિયાન વરલાં દતાં આ જ વનને અનુસરીને રામ અને દિવ્ય પુરુષ વાતો કરે છે. પણ તે જે વન દેખાય છે એટલા પૂરતી જ નહિ પણ વગેરે પહેલાં મનુષ્યો માટે તે જે કંઈ મુશ્કેલી દતાં અને વગેરે પછી રામ જ્યારે સીતાને પહેલાં પરીણ રીતે અને પછી પ્રગટ રીતે સ્વીકારે છે ત્યારે તે જે પ્રકારે મુશ્કેલી તેને જ અનુસરીને થતી હતી”

સીતાને ત્યારે ખાર ખાર વર્ષ થયાં, એ ફરજી હઈ અને શોક મનમાં ને મનમાં સમાવીને આવી રીતે રાજા રામ રાજ્ય કેમે જતા દતા અને રાજ્ય માટે કપરામાં કપરી ફરજ પણ જાળવતા દતા. છતાં સીતા પ્રત્યે એમનો પ્રેમ સ્થિર છે. એમાં સહેજે ઝોટ આપ્યો નથી. આજે રાજગણ નિમિત્તે એમનું હંડકારમાં આગમન થયું. એ જંગલો, એ પહાડો, એ ગાતા, એ નદીઓ અને એ વનરાઈઓ એવાં રામને ત્યાં માણેલાં સુખ યાદ આવે છે. એમને સીતાની પ્રતિમા એની આંખ આગમન ક્ષિતિ-મિતિની આવે છે, ત્રિપ્રમિતાની આવે છે. રામનો શોક અત્યંત વધી

(૩) વાલ્મીકિએ રામાયણની રચના શરૂ કરી છે. વાલ્મીકિ આ નાટકમાં કેવો મુખ્ય ભાગ લેજવવાના છે એનું સૂચન પણ થઈ જાય છે.

(૪) રામે અશ્વમેધ યજ્ઞ શરૂ કર્યો છે અને લક્ષ્મણનો પુત્ર ચન્દ્રકેતુ એ યજ્ઞના અશ્વનો રક્ષક છે. રામ ફરીથી પરવ્ત્યા નથી પણ એમની ધર્મપત્નીને સ્થાને એમણે સીતાની સુવર્ણપ્રતિમા મૂકી છે. આ બતાવે છે કે રામનો સીતા પ્રત્યે એવાને એવો જ રિશ્તર પ્રેમ છે.

(૫) ઋષ્યશૃંગનો બાર વર્ષનો યજ્ઞ સમાપ્ત થયો છે. આ દ્વારા પણ કવિ સૂચવે છે કે એ અંક વચ્ચે બાર વર્ષનો ગાળો છે.

(૬) બાલજાના પુત્રને જિવાડવા રામ શદ્મુનિ શંખૂકનો વધ કરવા તેની શોધમાં નીકળે છે. આ બતાવે છે કે રામ રાજ્યધર્મના પાલનમાં આજે પણ બાર વર્ષ પહેલાં હતા તેવા જ કડક અને ક્રૂર છે.

(૭) વાસન્તીના પાતનો ખાસ પરિચય આપવામાં આવે છે.

(૮) વડીલોને રામનું આ આમંત્રણ કેવું લાગ્યું તે વિશે પણ પ્રકાશ પડે છે. સીતાવિદોષી અયોધ્યામાં જન્મ ન મૂકતાં સહુ વાલ્મીકિના આશ્રમમાં જ ગયા છે. એવા હટ્ટા અને સાતમા અંકના પ્રસંગનાં મૂળ કવિ આમ જોડે બીડે છેક ખીજા અંકમાં પણ રાખે છે.

અયોધ્યામાં બગેલા બનોવોનો પણ અહીં ઉલ્લેખ છે. અશ્વમેધના ઉલ્લેખ દ્વારા કરિ અહીં એવા અને હટ્ટા અંકના જોડાં મૂળ રાખે છે. શવ અશ્વને જુએ, એને બાધે અને મુઠ્ઠા થાય, તથા રામ તે જોઈ ત્યાં આવે એ બધું હવે બહુ જ રાજાસાવિક લાગે છે. આમ ભાવિ પ્રસંગનાં મૂળ આ કવિ બહુ જોડાં રાખે છે. હટ્ટા અંકમાં બનનાર પ્રસંગની તૈયારી આ કવિ ખીજા અંકમાં કરે છે. ડો, બેલવેલકર આ સરસ રીતે બતાવે છે. જન્મસ્થિત જન્મકાસ્ત્રોવાળા આ બે જોડકા પુત્રો તેમના પ્રભાવ અને વિલક્ષણ પ્રતાપ મેધાથી રામના જ છે એમ સૂચન પણ અહીં થઈ જાય છે. આમ હટ્ટા સાતમા અંકની તૈયારી આ રીતે પણ અહીં થાય છે.

આમ આ નાનકડો નિઃશબ્દક વસ્તુસંકલનની દૃષ્ટિએ ધણો જ અગત્યનો છે.

શબ્દકોના પ્રસંગ

“રામાયણમાં શબ્દકોની વાત આવે છે, પદ્મપુગણમાં પણ તે આવે છે અને કૃતિઓ મતાવે છે કે શૂદ્ર તાપસને મારીને રામ પચ્ચવટીમાં પ્રવેશ્યા અને અમરત્યના દર્શને ગયા પણ સીતાના ત્યાગ પછી રામને એ જુનાં પરિચિત સ્થળોમાં પહેનો પ્રવેશ છે અને તેનાથી મળતી મોટી કાન્મ તકનો દોષને ખ્યાલ ન આવ્યો. પદ્મપુગણમાં તો કહ્યું પણ કાન્મતક લેવા પ્રયત્ન થયો છે પણ તે ઉપર ના અકર-ડમા આવના વર્ણનાત્મક અને સ્વેદનશીન લાગ જોવા નહિ તેથી આ બંને અકર ભવજૂતિનું જ સર્જન છે અને તેની પાછળ માતસસ સ્ત્રીય કારણો છે ” --

વાદમીત્રિ કે પદ્મપુરાણના કૃતિને એ ખ્યાલ નથી આવતો કે સીતાના ત્યાગ પછી આજે બાર વર્ષો રામ ઘણા એ જ પચ્ચવટીમાં પ્રવેરો છે રામના જીવનની સુખમાં સુખદ સ્મૃતિઓ પચ્ચવટી સાથે જડાઈ હતી. વનવાસના દુખમાં પણ બહી તેમણે જીવનનું મોટામાં મોટું દાપ્ત સુખ માણ્યું હતું એ જ રામ દરીયા એ જ દડકા અને પચ્ચવટીમાં આવે છે ત્યારે પદ્મનાની માદને લીધે રામને એ કેવું વસમું વાગશે એમના હૃદયને કેવો ધા હાગશે એનો રામાયણના કૃતિને ખ્યાલ નથી આવતો પણ ભવજૂતિને તો આવે જ છે

આજે બાર વર્ષ પછી પણ રામ કેના છે તેનો ખ્યાલ આવવા જ ખાસ આ કેસમાં થોડો છે

સીતા ત્યાગ વખતે નાના મનમાં જે તુમ્મત મુદ્ધ થતું આપણે પહેલાં અકર્માં તેમજ હતું એવું જ મનોમથન થતું આદા પાર્શ્વે છીએ બહી પણ તેમને એક મન મુનિ ઉપર તત્ત્વાર ચલાવવાની હતી પહેલાં અકર્માં આપણે તેમજ હતું કે રાજકાંચ કાર્ય માટે રામ ગમે એટલા કેર મર્ધ શકે છે જે હૃદય સીતાને ત્યજી શકે છે એ જ વજ્જ હૃદય મન મુનિ ઉપર કૃપાણું પણ ચલાવી શકે છે રામ આ કાર્ય સફળ મને કરે છે દિવ્ય પુરુષને રૂપે તાપસ પ્રગટ થાય છે અને રામે ત્યાં કરેલા પરાક્રમની માદ દેવડાવે છે પણ રામને એના કરતાં આદા બનેલા બનાવો વધારે માદ આવે છે ‘દડકા’ સાથા/તાની સાથે રામ એકજાળજા અચો અતુલને

- ન - વાગે છે અ ની અમેજ પ્રસ્તાવના ડા બેલવેન

છે. “આર વેષ વીતી ગયાં છે. રામનો શોક કંઈક અંદર શમ્યો છે. પણ હજી એની રૂપજોષી પત્નીની યાદને એ વફાદાર છે-જૂનુંગણેમાં વનવાસ દરમિયાન પણ તેઓ સુખી હતાં અને જેમાં તેમણે દાંપત્ય જીવનનું પરમ સુખ માણ્યું હતું તે યાદ આવવાથી હૃદયમાં જીડો શમેલો શોક ફરીથી બહાર આવે છે.” +

વૈદેહી સાથે અહીં ગાળેલા એ મધુર દિવસો રામને એવા ને એવા જ યાદ આવે છે. એ જ જંગલો પણ આજે જનકી ક્યાં ? આથી વધુ બપોળે રામને બીજું શું હોય ? આવાં ઘેર વનમાં પણ એ રામની સાથે યાત્રી નીકળી. એનો એવો સ્નેહ રામ હજી બૂઝ્યા નથી.

શબ્દક અગત્યને પ્રણામ કરવા જાય છે ત્યારે રામ એકલા પડે છે એ વખતે રામ એમનું મન મોકળું કરે છે. અહીં ખરી કાલ્પનિક સાંપડે છે, આ જ વનમાં આરણ્યક તરીકે રહેના હોવા છતાં તેઓ મૃદસ્થી જીવન ગાળતા અને સાંસારિક સુખો માણતા. આમ આ પર્વતો, આ વનરાઈઓ આ લતામંડપો, આ નદી તરો, આ પ્રસવણ ગિરિ અને આ ગોદાવરી નદી સાથે તો એમના જીવનની કેટલીયે મધુર સ્મૃતિઓ જડાઈ છે. સીતાની વંદાથી સખી વાસન્તી રામને યાદ આવે છે. આ મધુ આજે સીતા વગર શું જોવાય ? જે પંચવટીમાં પોતાના ધરની જેમ સીતા સાથે તેમણે દિવસો ગાળ્યા હતા અને તે પછી અયોધ્યા ગયા પછી પણ એને વિશે લાખી લાખી કેટલીયે વાતો કરી હતી એ પંચવટીને પ્રણામ કર્યાં સિવાય રામ આજે કેવી રીતે જઈ શકે ? પણ રામ પોતે મૂંઝાય છે કે આજે એ પોતે જ પોતાની પ્રિયતા નાશ કરનારો છે, મહાપાપી છે, એકલો સીતા વગરનો છે—આવી દશામાં એને પંચવટીમાં પ્રવેશ કરવાનો હક છે ખરો કે ?

“વધો પછી રામ ઈંડકામાં પ્રવેશે છે. કાળક્રમ પ્રમાણે પ્રકૃતિનાં અનેક તત્ત્વોમાં ફેરફાર દેખાય છે. પહેલાં જ્યાં નાનાં ઝરણાં હતાં ત્યાં હવે નદી વહે છે. પહેલાં જ્યાં ઘાટાં જંગલો હતાં ત્યાં ટક્કો ઝોળાં થયાં છે અને જ્યાં ઝોળાં જલો હતાં ત્યાં હવે ચાક ટક્કો થયાં છે. પરંતુ આ ફેરફારમાં પર્વતો એવાને એવા સ્થિર છે. તેથી જ રીતે રામનો પ્રેમ પણ એવો જ

જેવો સ્થિર અને આડમ રહ્યો છે એ ભવભૂતિ અહીં સુંદર રીતે છે." x આમ રામનો સ્થિર પ્રેમ અહીં ખાસ મુચવામ તથા રામનાં સીતાની પાદ દુશ્સ એવી ને એવી જ છે એ બતાવવાની આ પ્રસંગની અગત્ય છે. રામનું મન આવું હોવાથી હવે ત્રીજા અંકનો તેમનો અરવાભાવિક લાગતો નથી એ ખીજી અગત્ય.

કે કરેલું પ્રકૃતિનાં ભયાનક તત્ત્વોનું વર્ણન

ખીજા અંકને અંતે જે જે સ્લોકમાં સળુક પ્રકૃતિનાં ભયાનક તત્ત્વોનું કરે છે એ એક લેખે લેખે અગત્યના ન હોય છતાં એની પણ કંઈક અગત્ય તો છે જ અને તે આ—

ગોદાવરી નદીનાં અને સરિત સંગમના ઘૂંચવાટ નાણે મુચવના ન કે હવે રામના દિલમાં પણ આવે જ ગોકની લાગણીઓનો ઘૂંચવાટ છે, પર્વત ઉપર લાગેલાં સ્વામ વાહનો નાણે મુચવતાં ન હોય કે દિલમાં પણ ગોકની ઘેરી છાયા ફરી વળી છે.

આમ ત્રીજા અંક માટે કવિ અહીં ખાસ વાતાવરણ બુકું કરે છે. પ્રસંગની આ ત્રીજી અગત્ય.

તત્કાલીન ધર્મ ઉપર પણ સંબૂકનો પ્રસંગ પ્રકાશ ફેંકે છે. તે વખતે શ્રીને પણ મહત્વ આપાતું અને ગદીને જોખું આપણુપુત્ર માટે રામને મુનિની દ્વારા પણ કરવી પડે છે

ખીજું ફક્ત આ જ પ્રસંગમાં એક જ વખત રામનો પરમાત્મા કે ઉત્તેજ મામ છે.

હવે રામને ખ્યાન રચવટી તરફ લઈ આવવા જ આ પ્રસંગ ભયો છે.

" રામ અને સીતાનો વિયોગ નાનાના પછી બાગ વર્ષનો ચાલો ચીત્તે ભવભૂતિ બનેતો મેળાપ કરાવવા માગે છે. એના પહેલા પગથિયા કે ઉમયનો મનમેળ જરૂરી છે. અને આ માટે ભવભૂતિએ પંચવટીના વવરણની પસંદગી કરી છે તે એ જ છે કાન્હુ તે જ પંચવટી આપણે

ગો. ઉ. ચ. ની અગ્રેજ પ્રસંગના દો. અન્વલક્ષ.

જોયું તેમ રામ અને સીતાના જીવનની સુખ દુઃખની સાક્ષી છે. પણ ખરીકરીને તો પંચવટી રામ અને સીતાના ગાઢ પ્રેમની જ સાક્ષી છે. જે એમ છે તો, દુઝેલાં હૈમાં અહીં જ શાંતિ મેળવી શકે અને યર્ષ શકે ” x

આમ આ પ્રસંગ અતેક રીતે અત્યંતનો છે. રામાયણના સાદા ત્રણ પ્રસંગને પણ ભવભૂતિ કેવી અવનવી રીતે રજૂ કરે છે એ ભવભૂતિ વસ્તુસંકલનકેલાની અહીં પ્રતીતિ થાય છે.

અમત્સ્યના દર્શનની અમત્ય

રામ પંચવટી આમળ મૂંઝાઈને જાણા રહે છે. એ જ વખતે શરૂ પ્રવેશે છે અને અમત્સ્યની આઠા જણાવે છે. ચુરુજનોના અનુરોધથી અમત્સ્યના દર્શને જાય છે. આ પ્રસંગ ખાસ અત્યંતનો છે.

એક તો રામની કેવી દુર્દશા યર્ષ છે એ લોપામુદ્રા જુએ તો તેથી તે દ્વારા ગોદાવરીને સંદેશો પહોંચાડે છે. આમ આને સીધે ની અંકના વિષ્ણુભક્તની રચના થાય છે.

બીજું રામ પંચવટી પાસે આવે ત્યારે સીતા ત્યાં હાજર હોવી જોઈએ નહિ તો રામ મૂંઝાઈત થઈ જાય અને સીતા મોડી પડે તો થાય ? આમ હોવાથી જન્મલભાથી નીકળી ફૂલ વીણતી વીણતી સીતા બાળુ આવે ત્યારે જ રામ પંચવટીમાં પ્રવેશે એ ચોક્કસ છે. તેથી અમત્સ્યના દર્શનની અમત્ય છે. નહિ તો રામ વહેલા આવે ગયા હોત પંચવટીના દર્શનથી લે જરૂર મૂંઝાઈ પામ્યા જ હોત અને સીતા ત્યાં હોત તો રામનું શું થાત એ કલ્પનાતીત છે. આમ આ પ્રસંગની ખાસ અમત્ય છે.

શ્રી એચ. જી. વેલ્સ કહે છે તેમ આ અંક વર્ણનાત્મક હાલે રહ્યો આમાં એની એ મમત્રીની અને શોકની લાગણી ભરે રહી. તેમના લખાણ મુજબ એ હાલે વાણિ પ્રસંગોની આગાહી રૂપ હોય પરંતુ નાટ્યદશિમે જોતાં આ અંકના પ્રસંગો અનેક રીતે અત્યંતનો છે.

મોનવના છવનમાં જેટલું બાલ્ય કાર્યનું ધમસાણુ હોય છે તેટલું જ અંતરમાં પણ લાગણીઓનું ધમસાણુ મચતું હોય છે. તેવી રીતે આ સાચા મનોદર્શન માટે તેમનાં આંતરમનનાં પણ દર્શન જરૂરી રહે ખરોચર આ જ મનોદર્શનનો સિદ્ધાંત પકડી લેવજોતિ આ નાટક રમે છે. રામ અને સીતાનો વિયોગ તો કરાવ્યો પણ જ્યારે પુનર્મેળ કરવા સ્થાનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યારે ‘મનના સાચા મેળ’ ઉપર લવબૂતિ પહેલો મૂકે છે. રામ અને સીતાની બાળતમા પણ લવબૂતિ તેમના બાલ્યમિશન તો તેમનું આંતરમિશન કરાવવા ઉપર જ ખાસ લક્ષ્ય આવે છે. કારણકે પણ પક્ષે સહેજે શંકા રહી જાય તો એ બાલ્ય મિશન બાલ્ય જ રહે અને ચિરકાળ ટકી શકતું નથી. આથી રામ અને સીતાની બાળતમા બલબૂતિ આ જ સિદ્ધાંતથી પ્રવર્તે છે.

રામની બાળતમા તો કોઇ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી કારણકે સીતા તેમને એક જ પ્રકારનો નિરબાધ સ્થિર પ્રેમ છે. એ સદા સર્વદા જેવો તેવો જ છે. પરંતુ સીતાની બાળતમા મોટો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. એનો ત્યાગ થયાનું દુઃખ નથી. પણ જે રીતે એનો ત્યાગ થયો છે કેમ તો એના દિલમાં રહી જ ગયો છે. એ સહેજે જાય તેવો નથી. કેમ પૂરેપૂરો નષ્ટ ન થાય ત્યાં સુધી તેમનો બાલ્ય મેળાપ થાય એ નથી. રામના સ્થિર પ્રેમની એને સ્વયં પ્રતીતિ થવી જ જોઈએ. તેની સિયતિ તે નજરોનજર નિહાળે, તેના સ્થિર પ્રેમની પ્રતીતિ કરાવતા નહો. તે કાનોકાન સાંભળે ત્યારે જ તેનો એ થા રૂચાય. સીતાના મનનો કેમ કરી રામના સાચા પ્રેમની તેને સ્વયં પ્રતીતિ કરાવવાનો જ આ અંકનો દૃશ્ય છે. તેથી જ તેમની આવી દશા અને તેમનો સાચો પ્રેમ ને દેખાડવા જ રામને અને સીતાને બંનેને પંચરટી આગળ સ્થાનમાં આવે છે. પણ એમ સીધી રીતે જોડવામાં ધણી મુશ્કેલી રહે છે. કે તો સીતાના મનમાં જોડે જોડે પેલો કેમ અટક્યો છે તેથી તે મનની સન્મુખ આવતાં અચકાચ અને ખુલ્લે દિલે મળી શકે નહિ બાલ્ય મને કેમ શંકા નથી છતાં તેનો રાજવી આદર્શ તેની આડે આવે છે તે લોકોની શંકાનું સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી તે સીતાને કેમ પણ તે સ્વીકારી શકે નાહો. છતાં બંનેની હાજરીની જરૂર છે. ચિરપરિચિત

સયલો જોતાં રામનેા સૌક ઉત્કટ બને અને તેમનું જીવન પણ એ સંલવ હોવાથી સીતાની ત્યાં ખાસ હાજરીની જરૂર છે. કારણ કે પ્રિયસ્પર્શ પાછી જ જન્મ-નાથને જીવાદી શકવા સમર્થ છે, છતાં નજરે જોવાને સામે લોભવો નથી. આથી ભવભૂતિ 'છાયા સીતા'ને પ્રસંગ છે. આખા અંક દરમિયાન સીતાને અદૃષ્ટ જ રાખવામાં આવે છે, શેષ છાયા અને સીતાની છાયા આ અંકમાં પ્રવર્તે છે. આથી જ આ અંક છાયા સીતા નામ સાર્થક બને છે.

આમ પરોક્ષ રીતે રામ અને સીતા પંચવટીમાં એમાં યાવ જીમયનેા પ્રેમ પારાવાર છે. વિયોગ કે મૃત્યુ પણ એને અડકો કે સમર્થ નથી. બાર બાર વર્ષનેા વિયોગ પણ એ પ્રેમ રાશિને બે કરવા શક્તિમાન નીવડ્યો નથી. ચિરચરિચિત સ્થળો જોતાં જીમ સાગથી ઉત્કટ બને છે.

એ બદ્ધમૂલ અનુરાગ એમ ન છૂટે. એની યાદે યાદે દુઃખ ને નયુ જ થાય છે.

દુઃખં ત્વક્તું વદ્ધમૂલેડનુરાગઃ

સ્મૃત્વા સ્મૃત્વા યાતિ દુઃખં નવત્વમ્ ।

જતાં આંસુની ધારા રૂપે એ દુઃખ વહે ત્યારે જ અંતર દર્શ અને નિર્મળું બને છે.

યાત્રા ત્વેષા યદ્દિમુચ્ચેદ્ બાળં

પ્રાપ્તાનૃપ્યા યાતિ બુદ્ધિઃ પ્રસાદમ્ ।

આજ સુધી જોડેા શમેલો પુટળાક પ્રતીક્ષા જેવો રામનેા કરુણ ન હવે મોઝા મૂકે છે. અદૃષ્ટ સીતા રામનેા એવો અસીમ પ્રેમ પરિત નજરેનજર નિહાળે છે અને એ પ્રેમની પ્રતીતિ કરાવનાર રામના કંઈ એ કોનોકાન સાંલળે છે. બનેને ખબર પણ નથી પડતી એ રીતે મનને ચર્મ નવ છે. પણ આ અંક ક્રમે ક્રમે બનતું ભવભૂતિ બતાવે છે. સીતા સામેલો ડંખ એમ સહેજે રજાય એવો નથી. તેથી ધીમે ધીમે સીતા મનનું પરિવર્તન ભવભૂતિ સુંદર રીતે બતાવે છે.

કરુણસ્ય મૂર્તિ રામનેા અવાજ સીતા વળેા પછી પણ એટલી જ ત્વરાથી ઓળખે છે. મધ્યે વળેા એ અવાજ સાંલળી સાક્ષાત વિરહબંધ

અને કરુણની મૂર્તિ એવી તે મૂર્તિતંત્રેષુ જાય છે. રામનું 'જનકી' એવું પ્રેમભર્યું સંજોધન સાંભળી સીતા મૂઝવણમાં પડે છે. રામનું ક્રૂર વર્તન અને એમના આ પ્રેમમય સંબંધોનો એ મેળ બેસાડી શકતી નથી. આથી જ એના આ દુઝેવા દેખાનો ક્રમિક વિકાસ અહીં કવિ જતામે છે.

૩. બેલવેલકર આ ક્રમ એટલા જ સરસ રીતે જતાવે છે- "રામને પહેલે તો મનના પરિવર્તનની જરૂર નથી આરિષ્ટ વિકાસ પણ એને માટે જરૂરી નથી. એનો શોક તો એક જ પ્રકારનો સ્થિર છે. ક્રૂર પંચવટીના દર્શનથી એ વધારે ગાઢ અને જીવંત બને છે સીતા ક્રમિક ભાવના અનુભવમાંથી પસાર થાય છે. પતિ પ્રત્યે સહેજ વિરોધની લાગણીને ક્ષીણ અનેક ઠામડોળ પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થઈ તે અંતે વિશ્વાસ અને સંપૂર્ણ મનમેળની સ્થિતિ પામે છે. ૩-૭ માં સીતા રામથી એટલે બધે મનથી દૂર છે કે તે તેમને માટે 'અજ્ઞાત' (આપંપુત્ર) બોલી જ નથી શકતી તે ક્રૂર તેમને માટે 'રાજા' જ સમજવાપર છે. આગળ ઉપર ૭-૪૬-૧૩ માં તે કહે છે કે અપમાન પૂરું જે તેનો પરિપાક કરવામાં આવ્યો છે તેનું શક્ય તેના લક્ષ્યમાંથી ઉખડી મળ્યું છે. [અહીં વસ્તાતમિવાની મે પરિત્યાગલજ્જનસ્યમાર્ગણેન ।] વચ્ચમાંમાં એમ બન્યું કે તેણે રામને જોયા અને સાબળ્યા અને તેને મળેલા ધોર અપમાન બદલ તેમના તરફથી ચોગ્ગ પચાણાપ થયો પણ તેણે જોયો સીતાને આવો પરિણામ જોવા મળ્યો એવી આશા નહોતી છતાં તેને તે જોવા મળ્યું. અને તે પણ એવી રીતે મળ્યું કે ન્યારે રામને બેવકાફાર રહેવાની ફરેક રીતે તક હતી.....એ માન કવિને ધટે છે કે આ માનસિક પરિવર્તન દરમિયાન ઉપદ્રવ પ્રમાણ મળતા સુધી સીતા કડક ન્યાયાધિકારી જેમ વિશ્વાસ ન ધરનારું કહેતી દેખાતી નથી પણ તે હમેશા સાચી ટી અને પ્રેમાળ પત્ની કે જે તે કદી મંદી નથી તેવી જ દેખાય છે

"આ પરિવર્તનના ત્રણ ક્રમ જતાયા છે. (૧) રામને મૂર્તિતંત્રેષુ આવેગમાં આવી તે તેમને ખ્યાલવા દોડે છે. પણ ચોડુંક વિચારો પછી તે પાછી વળે છે અને નિરાશાના અને દેવાધીનતાના ભાવ ધીમે ધીમે અનુભવે છે સીતાએ એક વાતની ખાતરી કરી લીધી છે કે રામ તેને ભૂંધા નથી જો કે તેનો કેમ એવી રીતે ત્યાગ કર્યો એ એને મન હજી

એક કોણે જ છે. (૨) બીજા ક્રમમાં તે એક પત્રચિત્ર આગળ વધે છે અને વાસંતી જ્યારે સીતા પ્રત્યે દાખવેલી ક્રૂરતા બદલ રામને ઠપકો આપે છે ત્યારે એક સાચી સીતા લાગણી અને હૃદયથી સમજા બહારના લુપ્તમાની વિરુદ્ધ જર્મ એ એના પતિનું ઉત્સાહ લે છે. ૩-૪૦ માં તેનું આ વક્તવ્ય-સ્વમાનનું સંપૂર્ણ સમર્પણ કરતાં સુધી પહોંચે છે. પણ તમસાના રાન્દો તેને તેની અત્યારની પવિત્રચિત્રનું લાન કરાવે છે. (૩) ૩-૪૩-૪૪ અને ૩-૪૫ માં તેના પ્રત્યાધાતનો બીજો પડ્યો પડે છે પણ તે પહેલાં જોવા જમરો નથી. ત્યાર પછી પોતાનો પતિ એના ઉપર પ્રેમ રાખે છે એટલું જ નહિ પણ તે અન્ય કોઈ સ્ત્રીને પ્રેમ કરી શકશે નહિ તેમ પરણી પણ નહિ એમ તેને ખાતરી થાય છે ત્યારે છેલ્લો વિકાસ ક્રમ આવે છે. હવે આંતરભાગ સંપૂર્ણ બને છે.

હવે ૨૫૪ થશે કે માનવ હૃદયનાં એક ગદનતમ સ્તરોમાં પહોંચીને પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી આવી કલાત્મક રીતે આવું પરિચ્છામ લાખનાર કવિ કેવળ સાધારણ કલાનો નાટ્યકર્તા નથી.”*

આમ આ અંક આખો મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત ઉપર રચાયો છે. તેથી તેમાં બાહ્ય કંઈ નહિ જેનું જ છે. રામ અને સીતા બંને પંચવટીમાં આવે છે. ચિરપરિચિત સ્થળો જોતાં બંનેની લાગણી ઉત્કટ બને છે. રામની દયા વધારે કડુણ બને છે. તે પોતાનો સીતા મરિને પ્રેમ સ્વયં કબુલ કરે છે. સીતા માટે તે પારાવાર શોક કરે છે. સીતા પણ અદૃષ્ટ રહે રહે સમજી જાય છે અને શાન્ત થાય છે. ધીમે ધીમે તેના મનનું સમાધાન થઈ જાય છે. આ વસ્તુ, કાર્યવેગ લેખે તો ધણું થોડું છે છતાં જે કંઈ બને તે નાટકના અંત તરફ લઈ જનારી એક લઘુ મોટી ઘટના બને છે. આખા અંકમાં વર્ણનત્મક અને ઊર્મિશીલ કાવ્ય જ પચસપું છે. છતાં સીતા અને રામની મનોવિજ્ઞાના આ બેનમૂન ચિત્રણની વચ્ચે વચ્ચે પણ વસ્તુ સંકલનની કેટલોક ખુમીઓ જાવશૂભિત આપે છે. તે અને તેની અગત્ય હવે જોઈએ—

(૧) ત્રીજા અંકનો વિશ્લેષક

૧૩૪ બીજા અંકમાં આવતા અમરચના દર્શનની અગત્ય અહીં

* વાંચો ૩. ૪ ની અમેજ પ્રસ્નાવના-૩૧. બેલવેલકર.

સમભય છે. રામનેા કરુણ રસ કેટલો વધી પડયો છે તે ૩-૧ માં દેખાય છે. રામના મન અને તન ઉપર સીતાત્યાગની કેવી અસર થઈ છે એ લોપામુદ્રાના શબ્દો જતાંવે છે પંચવટીયા પ્રવેશ કરશે ત્યારે રામને પારાવાર દુઃખ થશે અને તે ચોક્કસ મૂર્ગ પામશે એમ લોપામુદ્રાની ધારણા છે. તે વખતે તેમનું શ્રવન નેષમગર્ભા હશે. તેમને જ્યાંવવા તે ગોદાવરીને કહે છે કે તારી ચીળી ચીળી લલગેઓથી તારે ગમતી મૂઠાં વાગવી.

આમ ત્રીજા અંકમાં જે ભાવાવેગ અને કરુણ રસ નોર્ષએ છીએ તેના મૂળ છેક ખીજા અંકમાં કવિએ રાખ્યા છે. તેથી જ અહીં કથું અસ્વાભાવિક લાગતું નથી. અહીં એ પણ સૂચન થાય છે કે રામનેા સીતા માટે એનો એ જ સ્થિર પ્રેમ છે.

(૧) ત્યાગ પછી 'સીતાનું' શું થયું તે સમાચાર મળે છે. ત્યાગ પછી સીતાએ ગંગામાં પડતું મૂક્યું અને એ નેડિયા પુત્રોને જન્મ આપ્યો. પૃથ્વી અને ગંગા તેને રક્ષાતળમાં લઈ ગયાં અને કૃષ્ણાન હોડાડ્યા પછી પુત્રોને વાહમીકિ પાસે મૂક્યા. સીતાને આમ પતિવિયોગ અને પુત્રવિયોગ બંને વેઠવા પડે છે. એ વેઠતાં એની ન કળાય એવી કરુણ દશા થઈ છે. તે જળગત્ય મૂર્તિ બની ગઈ છે. શરીરમારિણી વિરહબ્યથા તો તે ન હોય ? આમ થના છતાં તેના મનમાં એક ભારે ચોટ લાગી છે. લોપામુદ્રા, ગંગા અને પૃથ્વી વગેરે દેવતા હજી રામ અને સીતાના હિતનો જ વિચાર કરે છે. એ હિત વિચારીને સીતાના મનનું સમાધાન કરવા તથા અદૃષ્ટ રીતે પાશ્વિરપર્શથી રામને જ્યાંથી ત્રિજુવનને ત્રિવાક્યા માટે જ સીતાને 'જાયા સીતા' તરીકે અહીં ગંગા લાવે છે. અહીં પણ સીતાની મનોદશાનું સંદર્ભિત છે. સીતાને એવું જોટું લાગી ગયું છે કે રામને જોવા મળવાને મિથે તો તે બહાર આવે જ નહિ. પણ કોઈ કામને મિથે ગંગા તેને સાથે ક્ષમીને ગોદાવરીને મળવા આવે છે. સીતાનું મન ક'એવું' હોવાથી તે સીધી રીતે તો કદી પંચવટી જાણ આવે નહિ. અને તે ત્યાં ન આવે તો રામ જએ નહિ અને સીતાના મનનું સમાધાન પણ ન થાય. આથી લવકુશની બારમી વર્ષગાઠે સૂર્યને અર્ધ આપવા માટે પુષ્પો લેવાને મિથે એ સીતાને તમસા સાથે મોકલે છે.

એની મનોદશા આવી હોવાથી સીતા રામ પાસે પ્રગટ રીતે જતાં -સંકેતીય. રામ પણ સીતાને સ્વીકારી ન શકે કારણ લેખિકાની ચંકાનું

નિરાકરણ હજી થયું નથી. આથી ઉપર બતાવ્યું તે દ્વિવિધ કાર્ય પાર પાડવા સીતાને અદૃષ્ટ રાખવામાં આવે છે. આમ હવે પછી આવતા છાયા સીતાના પ્રસંગની ભૂમિકા રચાય છે.

છેલ્લે આ જ વિષ્કમ્ભકમાં સમાચાર મળે છે કે રામના પુત્રો હવે બાર વર્ષના થઈ ગયા છે. અને એ પણ સૂચન થાય છે કે જ્યાં દેવતા અને તપસ્વીઓ રામ અને સીતાનું દિત વિચારે ■ ત્યાં પરિણામ સોમે સો ટકા સારું આવશે જ. નાટકના સુખદ અંતનું પણ અહીં સૂચન થાય છે.

આ રીતે આ વિષ્કમ્ભક ઘણો જ અત્યંત બને છે.

રામની મૂર્છાઓ

આ અંકમાં રામ ઉારા ઉપરી બે વખત મૂર્છા પામે છે. ધણે દીકાકારો આ બાગતમાં ભરભૂતિ ઉપર સખત દીકા કરે છે કે આ કેવળ ભાવાવેગ અને ભાગ્યવેગ છે અને આનાથી પ્રસંગ કડુણ બનવાને બદલે સમગ્ર અસ્વાભાવિક અવાસ્તવિક અને હાર્ષાર્ષક બની રહે છે. પણ એવું નથી.

આ મૂર્છાઓની પણ ખાસ નાટ્ય અત્યંત છે એક તો એ કે આ અસ્વાભાવિક નથી ભાગતું. ત્રીજા અંકના વિષ્કમ્ભક તથા છેક બીજા અંકમાં બગતસ્મદ્ધનના પ્રસંગમાં જ આતું સૂચન થઈ ગયું છે. બીજું જ્યાં જુદો, પશુઓ, પંખીઓ રામ અને સીતાને સ્વજન સમાં બની ગયાં છે, જ્યાં રામ અને સીતાએ મુનિત્રવ ધારતાં પણ જીવનનો સુખદમાં સુખદ લ્હાવો લીધો એ વન, એ ઝરણાં અને નદી તટો આને વર્ષો પછી સીતા વિદોણી દશામાં જોતાં રામને બધું બમણું દુઃખે પીડે અને તેમનો શોક કારુણ્ય રીતે બહાર આવે એ ધણું જ સ્વાભાવિક છે. વળી શરીરે પણ તે સાર અધિકત જેવું જ થઈ ગયા છે તેથી તેમની મૂર્છા દશા સ્વાભાવિક જ લાગે છે.

આમજ એવું તેમ સીતાની મનોદશાનો વિકાસક્રમ જોતાં આ મૂર્છાઓ અત્યંત આવશ્યક લાગે છે. પહેલી વખત રામ મૂર્છા પામે છે તે વખતે સીતા અદૃષ્ટ રીતે ત્યાં હોય છે. તેના મનનું સમાધાન થયું ન હોવાથી તે એકદમ રામ પાસે પ્રગટ રીતે જઈ શકતી નથી. રાજ રામ પ્રત્યે એક

તો એને કંઈક નારાજ થઈ છે અને ખીજું તે એમના કંઈક દુઃખથી લાડી-
ગઈ છે. આ કારણથી તેનો ખમ જવા ઉપડતો નથી. છતાં એ વદાલસોઈ
પ્રેમાળ પત્ની મટી નથી મઈ. આર્યપુત્રને જોતાં એમને, એમ પણ એનો
કોપ ન ટકે તો તેમને આ દર્શોમાં તો તે કેવી રીતે જ જોઈ શકે? એ
તમસાને કંઈક મદદ કરવા કહે છે. તમસા તો આજ ધડીની પાટ જોતી
હતી. તેથી તે કહે છે કે રામને જિવાડવાનું ઔપધ તો સીતા પામે જ
છે અને તે એનો પ્રિયસ્પર્શ પાણિ સીતા આધુ પાણુ કંઈ વિચાર્યા સિવાય
રામને સ્પર્શ કરે છે. રામના જીવતાં ત્રિલોક આવી રીતે જીવતું રહે છે.

આમ આ મૂર્છા સીતાની મનોદશા જતાવે છે એટલું જ નહિ પણ
જાણી સીતાનો શું હેતુ છે તે પણ સ્પષ્ટ કરે છે.

ખીજી વખત વાસન્તી રામને એમના વર્તન નદય કઠોરમાં કઠોર રીતે
પ્રહાર કરે છે. ત્યારે પણ રામ મૂર્છિત થાય છે. આ વખતે પણ તે તમસાના
કહેવાથી રામને સ્પર્શ કરીને જિવાડે છે. પણ આ સ્પર્શ એને ખાતરી થાય
છે કે રામ તો એના એ જ છે આર્યપુત્ર સ પ્વેદાનીમસિ ત્યમ્ । રામના
સ્પર્શ સીતાને પણ રોમાંચ અને ઝલ્લઝલ્લાટી થઈ આવે છે. એ તમસાથી
છૂટું રહેતું નથી. આમ આ મૂર્છા જતાવે છે કે સીતાના મનનું પોણા
આગનું સમાધાન થઈ ગયું છે. ફક્ત તમસાનું મહેલું રહે કે પોતાને મળેલા ધોર
અપમાનનો પણ સીતા વિચાર કરતી નથી અને રામ પ્રત્યે પ્રેમ મગટકરે
છે. આ સ્તિરવમાન આડે આવવાથી જ સીતા આ વખતે પરાજે રોકાય છે.

આમ સીતાના મનનું સમાધાન થતાં પહેલાં તેની મનોદશાનો ક્રમિક
વિકાસ રામની આ મૂર્છાઓ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે તેથી આ મૂર્છાઓ ખાસ
અગત્યની છે.

વાસતીનું પાત્ર

આ અંકનો મનોવૈજ્ઞાનિક અભિપ્રાય સાધવા અને સીતાના મનનું સંપૂર્ણ
સમાધાન કરી તેનો કંઈ દૂર કરવાનો જે આ અંકનો હેતુ છે તે સાધવા
માટે આ પાત્રનું કવિ ખાસ સજ્જન કરે છે.

સીતાની એ વદાલી સખી છે સીતા ઉપર એને અપરંપાર પ્રેમ છે.
સીતાના આવા સમાચાર સાંભળી એના દુઃખનો કોઈ પાર નથી. એમાં
વળી એને રામને મળવાનું થાય છે. સીતાની સખી હોવાથી રામ સાથે

પણ એને ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. સ્વાભાવિક છે કે પોતાની સખી સાથે આવે
વ્યવહાર કરનાર ગમને જોતાં તે રુક્ષ બને. રામના કૃત્ય બદલ કઠોરમાં
કઠોર રીતે વાસંતી તેમના હિમર મોઢામોઢ પ્રહાર કરે છે. પંચવટીમાં
પ્રવેશતાં રામનો શોક બમણા જોરથી બહાર તો આવ્યો જ છે. અને તેમાં
વાસન્તીનાં મહેણાં તેમને માટે અસહ્ય થઈ પડે છે. રામનો સીતા પ્રત્યેનો
સાચો પ્રેમ વાસન્તી આગળ કુદરતી રીતે ખુલ્લો થાય છે. સીતાને આ રીતે
રામના પ્રેમની સ્વયં પ્રતીતિ થઈ જાય છે. આમ આ રીતે આ પાત્રની
નાટ્ય અગત્ય છે.

ખીંછ એક અગત્ય પણ ડો. જી. કે. લટ સુંદર રીતે બતાવે છે
કે જેમ રામને કઠોર વચન સંભળાવી સીતા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવવાની
જરૂર છે એટલી જ રામ પ્રત્યે પણ સહાનુભૂતિની જરૂર છે. જેમ વાસન્તી
નાં વચનોથી સીતા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રગટે છે તેમ એનાં એ જ કઠોર
વચનથી રામની સીતા તરફની સામ્યાર્થ, વફાદારી પ્રગટ થાય છે.
એ જ વચનોથી આપણને પણ પ્રતીતિ થાય છે કે સીતા કરતાં પણ
વધારે કરુણ દશા તો રામની છે. રામના માનવભાવ અનેક રીતે વ્યક્ત
થાય છે *

ત્રીજા અંકનું કાવ્ય અને વાસંતી

ત્રીજા અંકમાં ખાસ કરીને વળુંનાત્મક અને બિમિપ્રધાન કાવ્ય જ
છે. ઉક્તિઓનો મોટો ભાગ આવે કાવ્યમય જ છે. અંકની શરૂઆત જ
ફેટલી કાવ્યમય રીતે થાય છે ? આ એવું વળ છે કે જ્યાંનાં પશુ, પંખી
જ્યો, નદીઓ અને પર્વતો ગમ, સીતા અને વાસંતીને વધોથી પરિચિત
છે. એટલું જ નહિ એ પ્રકૃતિ તરફ એમના શ્રવણમાં સ્વર્ગન સમાં
બધાઈ ગયાં છે. સીતા વનવાસ દરમિયાન એક દાર્દ્રીના બચ્ચાને ઉછેરની
દત્તી એ બચ્ચું આજે યુવાન થઈ ગયું છે. એના હિપર ખીજા મદોન્મત
વારંજે દુમલો કર્યો છે. વાસન્તી તેને બચાવવાની બૂઝ પાડે છે. સીતા
અને રામ પણ આ સાંભળે છે. સહુ આ સ્વર્ગન સમાં દાર્દ્રીના ગ્રહણાર્થે
ત્યાં બેઠાં થઈ જાય છે. વાસન્તીના આ એક જ હિલેખથી રામ અને
સીતાને કરુણમય એકસરખો વધો પડે છે દવે પછી પણ તે જટાણુ
ચિખરનો અને મોઢાવરી તીરનો હિલેખ કરે છે એ સીતા અને રામ

માટે મર્મહેદક બની રહે છે. ગજબાળના ઉલ્લેખથી રામને સીતા સાથેનું મુખી જીવન યાદ આવે છે. સીતાનું હૃદય પણ પ્રેમથી દ્રવી નય છે. ઉપરાંત એના પુત્રો દેવડા મોટા થયા હશે એ વિચાર પણ આવે છે.

આ પછી વાસન્તી સીતાએ ઉછેરેણું કદમ્બ અને તે ઉપર બેઠેલો સીતાએ પુત્રની જેમ પોષેલો મોર બતાવે છે એ કદમ્બ અને મોર કાળ જતાં મોટા થયા છે. આ પણ બંનેની પ્રેમની લાગણી વધારે છે. સાથે સાથે રામને શોક ધણો જ વધી પડે છે. સીતા માતાએ બંનેને સાથે ઉછેર્યા હોવાથી મોરને કદમ્બ સાથે બંધુ જેવો સંબંધ થઈ ગયો છે. સીતાને સંભારી મોર હજી આ કદમ્બ ઉપર બેસે છે જ્યારે પોતે તો સીતાને ત્યજી દીધી ! પ્રસંગ દ્વે વધારે કરુણ બને છે. રામ ન્યાં સીતા સાથે સૂતા હતા તે શિલાની પાટની પથારી વાસન્તી બતાવે છે. કારુણ્ય તે કેટલું ? ત્યાં બેઠે બેઠે સીતા હરણીને ઘાસ ખવડાવતી. આગે સીતા નથી છતાં એના પ્રેમની માટે હરણાં રોજ ત્યાં આવીને બેસે છે. જ્યારે રામ તો સીતાનો એવો પ્રેમ બૂલી પણ ગયા !

એ જ સ્થળે આગળ હોવા છતાં રામ અને સીતાનો સંસાર જાણે ફરી ગયો છે ! એ જુએને પુષ્પોના અર્ધથી રધુનન્દનનું સ્વાગત કરવા વાસન્તી કહે છે. રધુપતિના માનમાં શીજા પવનો વહે અને પરીઓ પોતાના દુર્જનથી રામનું સ્વાગત કરે એવો વાસન્તી વનને આદેશ કરે કરે છે. આ બધું સીતાને તો બીજે જન્મ પ્રાપ્ત કર્યા જેવું લાગે છે. ગમના હૃદયનો દ્રવ પણ પહાડોને બેદી નાખે એવો પ્રયત્ન બને છે.

આ પછી પરસ્પર મળતાં વાસન્તી રામને એમના વર્તન બદલ સીધા પ્રહારો કરે છે. આથી રામના દુઃખનો અવધિ આવે છે. તેમનું હૃદય હળાય છે પણ તેના બે કટકા યતા નથી. મુઠાં આવે છે પણ જીવન ચાલ્યું જતું નથી. અંતદોહ તેમને પ્રજ્વાળે છે પણ બાળીને લગ્ન કરતો નથી. ત્રિધિ મર્મહેદક પ્રહાર કરે પણ પ્રાણું હરતો નથી. લતા મંડપની યાદ રામથી સહી જતી નથી. રામ મુક્ત કંઠે રહે છે. રામના આ પ્રલાપો અને ઉદ્ગારો સાચા અંતરમાંથી આવે છે. વાસન્તી પણ દ્વે સમજે છે કે રામનું દર્દ પણ આણું નથી. હજી પણ વાસન્તી રાવણના પ્રસંગની યાદ દેવડાવે છે. પ્રસંગ વધારે કરુણ બને છે, સીતા

અને રામને પાછો તે પહેલની વિયોગ માદ આવે છે. પણ એમાં તો એ વિયોગ દૂર કરવાના ઉપાય દત્તા જ્યારે આ તો ચિરવિયોગ છે ! વાસન્તી સાથેની સીધી વાતચીતમાં રામના સીતા પ્રત્યેના અનન્ધ અને સ્થિર પ્રેમની ખાતરી થાય છે. સીતાને જે સમાધાન જોઈએ છે તે હવે આપો-આપ જ મળી જાય છે. આ રીતે રામના સ્થિર પ્રેમની પ્રતીતિ દ્વારા ભાવિ સુખદ અંત તરફ વસ્તુ આગળ વધે છે.

આમ વાસન્તી જે જે વર્ણવે છે તે રામ અને સીતાની પ્રેમની લાગણી અને દર્દ વધારે છે. આ અંકમાં જે વર્ણનાત્મક અને કડુણ કાવ્ય આવે છે તે આમ નાટકનું આંતરકાર્ય જોતાં હવે વસ્તુમયની દૃષ્ટિએ અગત્યનું બને છે અને નકામું કે વધારાનું લાગતું નથી.

આ અંકમાં તો વાસન્તી જ રામની અને સીતાની દર્દીની કવિતા છે, વાસન્તી જ અંકનો ઉદ્દેશ પાર પાડનારી કવિની કવિતા છે, વાસન્તી ઉપર જ આ અંકનું સંવિધાન છે કહીશું તો તે વધારે કશું નહિ ગણાય. અપરા કિમન્યયા રોદિતિ પ્રાપા ।

કવિતું સંકલ્પનશાઘવ—પહેલા અને બીજા ત્રીજા અંક વચ્ચેનો નિર્દેશોનો ખાર વર્ણનો ગાળો.

આ કાવ્યકૃત્રીઓની વચ્ચે વચ્ચે પણ કવિનું સંકલ્પ કૌશલ્ય દેખાય છે તો ખરું જ આ વિશે કો. બેલવેલકરના જ સહોદાયી આ અંકની અમા સમાપ્ત કહીશું—

“નાટકના પહેલા અંકને નાટકના બાકીના ભાગ કરતા છૂટો પાડતો ખાર વર્ણનો ગાળો કવિ કેવી રીતે નિર્દેશો છે તે નોંધવા જેવું છે. આ વાનથી તે દરેક રીતે આપણને વાકેફ કરે છે. અંક બીજાનું પ્રકૃતિવર્ણન (પુત્ર યગ્ર યોતઃ...છ.) નાનો મોર અને હાથીનું બચ્ચું હવે સમય જતાં મોટાં થાય છે તે આપણને સ્પષ્ટ સમજાવે છે કે આ માળામાં આટલો ફેર અને ર્દિ થતાં જ રહેતાં હતા. મનુષ્યોના છુપનમાં પણ ફેટણુંક પરિવર્તન આવ્યું છે જેમકે રાજા જનકે કેટલાક વર્ષોથી રાજ્યકાર્યમાંથી નિગતિ લીધી છે અને વાનપ્રસ્થ થયા છે (અંક ૪). પહેલા અંકને અંતે જે સવનું ગદ્યસ શરી આવેલો હતો તે મરાયો છે અને તેનું રાજ્ય તા હાથમાં છે. ખાર વર્ણનું યગ્ગત્ર સમાપ્ત થયું છે પશું—

આ પરિવર્તનમાં કેટલીક વસ્તુ સ્થિર પણ રહી છે. આ પર્વતો એવા ને એવા સ્થિર છે. હરણ્યને હજી યાદ છે કે તેમને પંચવટીમાં કદલી વનમાં કેળુ ખવડાવતું હતું. રામ હજી પણ તેની પત્નીની યાદમાં એવાને એવા સ્થિર અને વફાદાર છે. અને સહુથી વધુ તો વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતી હજી પણ સ્થુવંચના દિતમાં રસ મરાવે છે અને તેમણે જોયેલી જે કંઈ કુખેટના બને છે તેમાંથી તે સફળતાથી ચારે અંત લાવી શકે છે.”

અંક ૪

હવે વસ્તુના ખીજા વિભાગ ઉપર આવીએ, સીતાના મનનું સમાધાન થઈ મધુ એટલે હવે ધીમે ધીમે બંનેનું મિલન કરાવવા તરફ જ કવિનું લક્ષ છે. પણ હજી તે કામ એટલું સહેલું નથી. લોકોના મનમાંથી સીતા માટેનો વહેમ સદંતર દૂર થાય તો જ રામ સીતાને સ્વીકારે અને તે માટે લોકોને એવો તો પાઠ બજાવવો જરૂરી છે કે જેથી તેઓ કદી આ બાબત ઉપે જ નહિ. એ માટે રામના વડીલોને પણ લવભૂતિ સાક્ષી રાખવા માગતા દશે. વળી લોકોને પણ કહેનાર કોઈ એવી પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ જેમને એ કે જેના પ્રસ્તાવ અને ચબ્દો સામે કોઈ નીચેથી જાયું જેમ ન શકે. આવી વ્યક્તિ અરુન્ધતી જ છે તેથી તેની અને વસિષ્ઠની હાજરીની પણ ઉપે જરૂર રહે છે. આથી આ સકુને વાદમીકિના આશ્રમમાં જ લેમાં કરવાની જોગવાઈ લવભૂતિ દરે છે.

આ રીતે આ અંકથી નાટકનો બાજુ કાર્યવેશ જણાય છે. મિલન માટેની તૈયારીઓ અહીં હવે શરૂ થાય છે વડીલોને રામ પ્રત્યેના રાજ્ય ઓછા થાય અને તેઓ પણ મેળ કરાવવામાં સહાયભૂત થાય, રામના પુત્રોની પણ ધીમે ધીમે ઓળખ શરૂ થાય, લોકો કંઈ બોલી જ ન શકે અને રામ સીતાને સ્વીકારે જ—ખાસ આ માટે જ આ અંક સરળથો છે. જનક પણ વાદમીકિને મળવા આ આશ્રમમાં જ આવે છે. વળી મેળાપ પહેલાં સહુ વડીલોને રામ અને સીતા માટે શું અંગત અભિપ્રાય છે તે જણવું પણ આવશ્યક છે. આમ અહીં સાતમા અંકની ખાસ તૈયારીઓ થાય છે. એટલું જ નહિ પણ અશ્વના પ્રસંગથી પાંચમા અંકની તૈયારી પણ થાય છે કારણ લવકુસ વાદમીકિના જ આશ્રમમાં હોય છે તેથી લવ

અશ્વને પકડે છે. સહુ વડીલો અને રામ લવકુશને આંતરિક રીતે ઝોગખવા માંડે છે. આથી છઠ્ઠા અંકની તૈયારી પણ થાય છે. આ રીતે આ અંકથી વસ્તુ નવો ઝોક લે છે. અહીં આખાલટલ સહુ પાત્રો એ માટે એક સાથે ભેગાં મળે છે. અત્યંત કરુણ ઘટના હવે ધીમે ધીમે સુખાંત મિલન માટે વિકસવા માંડે છે. અને ડૉ. કે. હે છે તેમ એક અત્યંત કરુણ ઘટનાને સ્વાભાવિક સુખાંતમાં પલટવી એ કંઈ નાનાસૂના કલાકારનું કામ નથી. આ ઉદ્દેશના અનુસંધાનમાં હવે આ અંકના પ્રસંગો જોઈએ.

વિષ્કંભક—માહિતી અને અગત્ય

(૧) વસિષ્ઠ સદુને પોતાને આશ્રમે ન લઈ જતાં વાલ્મીકિના આશ્રમમાં લઈ ગયા એમ કવિ બતાવે છે. આનું કારણ પણ અહીં સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પંચવટીથી અયોધ્યા પાછા આવતાં વાલ્મીકિ આશ્રમ પાસે હોવાથી રામ સહેજે એ તરફ જાય જ અને સહુ ત્યાં હોય તો જ રામને તેમની સાથે મેળાપ સંભવે અને અંક સાર્થક બને.

બીજા અંકમાં પણ કહ્યું હતું કે અરુન્ધતીએ જ સીતા વગરની અયોધ્યામાં પગ મૂકવાની ના પાડી. અહીં પણ કવિ બતાવવા માગે છે કે શુક્રુજા માટે જેવો રસ વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતીને પહેલાં હતો તેવો હજી પણ છે જ અને જ્યાં આવા તપસ્વીઓ જ કલ્યાણની પ્રાર્થના કરે ત્યાં અશુભ અંત તો સંભવી જ શી રીતે શકે ? આમ અહીં પણ સુખદ અંતનું સૂચન થાય છે.

(૨) સીતા ત્યાગની જનકના મન ઉપર ભારે અસર થઈ છે અને તે વાનપ્રસ્થ થયા છે. આ રીતે કવિ સૂચવે છે કે બાર વર્ષના ગાળામાં માનવ જીવન પણ બદલાતાં રહે છે. જનક અચાનક જ વાલ્મીકિને મળ્યા આવે છે અને સહુ ત્યાં ભેગાં મળી જાય છે.

(૩) જનક, અરુન્ધતી, કૌસલ્યા વગેરે પણ મળે છે તેનું અહીં સૂચન છે.

(૪) જનકની મનોદયા કેવી છે તે આ વિષ્કંભકના અંતિમ શ્લોકમાં બતાવ્યું છે. સીતાનો શોક એમના મનમાંથી ખસતો જ નથી આથી તે હંમેશા અંદર અમિવાળા રહી રહ્યાની જેમ નખા કરે છે. એનો શોક હજી

ગયો નથી. આ એમના હવે પછીના શોકગ્રસ્ત પ્રવેશનું આગમયી જ સૂચન કરે છે.

(૫) ત્રીજા અંકના શોકધેરા વાતાવરણ પછી અહીં વાતાવરણ જરા હળવું બને છે. ભવજીતિ દારમ નથી આપતો. આ નાટકમાં વિદ્યુત્પત્તિ પાત્ર જ નથી, પણ આવાં હળવા દસ્તો જેની ખોટ પૂરી પાડે છે. બે બાળકોના મુખ સંવાદમાં હળવો વિનોદ મળી રહે છે. જીર્ણકૂર્વ, વ્યાગ્રો વા શ્વો ઘા... ઘરાલી કવિલા... મઝમઝાચિત્તા... વગેરે શબ્દો દર્શાવેા વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે:

જનક અને કૌસલ્યા વગેરેની મુસાફાત

નાગળ જેણું તેમ જનકનું દુઃખ જરાક પલ્લ ઝોણું થયું નથી. ગલકું રાત દિવસ એ દુઃખ એને સંતાપ્યા કરે છે. ધણી વખત આંખો જેમને છીએ કે અનિશ્ચય દુઃખ કોષમાં પરીણ્યમે છે. પોતાની આવી પવિત્ર અને મુખ લાડકડી ઉપર આણું દુઃખ ! પોતાના દુરબંદ ઉપર આવો અપવાદ ! આ કંખે એનું હૃદય હંમેશ આણું જ રતું છે. કહે છે કે દુઃખનું ઝોસક દહાડા પણ દિવસો જતાં આ શોક સમવાને બદલે વધે છે અને જાણે નવો ને નવો હોય તેમ બધારે પીડા કરે છે. પોતે શૂદ્ધ છે. અનેક આકાર તપ કરે છે છતાં એમનો દેહ પડતો નથી. બાકી હવે આ બાપને છારવું કેવળ દુઃખમય જ થઈ ગયું છે. જેની એકની એક વદાલસોઈ લાડકી દીકરી ઉપર આણું કલંક આણું એ બાપને સુખ કેવું ! કણે કણે એ જેમ જેમ વિચારે છે તેમ તેમ આ શોક કંઈક ભુલે ભુલે રૂપે જ દેખાય છે અને એ તપ શોકશંકુ નવો ને નવો જ લાગે છે. સહેજે ધટતો તો લાગતો જ નથી. ગલકું નાનકડી કાણું કાણું બોલતી સીતાનું નાની દંતડીથી શોકનું મુખ કુખડું જ તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ ઝિઝમિલાતું આવે છે. અરે ! એ મોતે મરી હોત તો તો એ છટે મુખે રડી પણ શકત. પણ રે ! રે ! આ તો કલંક લપ્તે ગયું ! એની પાછળ છટે મુખે રડતાં પણ લાજ મરતું પડે.

ત્યાં સામેથી કૌસલ્યા વગેરે રૂપવા આવે છે. હાલે દ્યાર ની મારક કૌસલ્યાનું આ દર્શન જનકના એ દુઃખમાં ઉમેરો કરે છે.

ખીજ તરફ કૌસલ્યાના દુઃખનો પણ પાર નથી. સીતાનું આણું, યતાં એના પિતાને એ શું મોઢું જતાવશે એ દુઃખે એ દુઃખી થાય છે. સીતાની

સઘળી જવાબદારી એની હતી કારણ નાનપણથી જ એ એની પસે હતી આમ જનકને જોતાં એ જુદા માતાનું દુઃખ વધી પડે છે. ઉપરાંત જનક એના પણ મિત્ર જેવા હતા. એને જોતાં દશરથ જીવતા ત્યારના - સુખી દિવસોની યાદ એને આવે છે અને આ જુદા ઘણી જ દુઃખી થાય છે.

જનકના દુઃખનો પાર નથી. પણ એનું દુઃખ કોપમાં પરિણમે છે. સીતાને અન્યાય કરનાર એ રામ તરફ જ એનો ક્રોધ ભબૂકી જીઠે છે. આથી જ કૌસલ્યાને જોતાં એનો રોષ બહાર આવે છે. “કેમ રે ! પેલા પ્રજ્ઞપાલક રામની માતા મળમાં તો ખરાં ?” આ તીવ્રો કટાક્ષ સમજીને કંચુકી એને શાંત પાડવા પ્રયત્ન કરે છે. કૌસલ્યા તથા રામનો જમાવ કરતાં તે કહે છે કે કૌસલ્યાએ તો સીતાના ગયા પછી રામનું મુખ જોવું પણ છોડ્યું છે. રામને માટે પણ તે કહે છે કે દુરામથી કંઈ જ કહી શકાય તેમ નહોતું કેમ કે લોકો તો સીતાની અભિપરીક્ષામાં માનવા તૈયાર જ નહોતા. તેથી જ રામને સીતાત્યાગ ક્યાં સિવાય છૂટકો જ નહોતો.

“હતાં જનકનો ક્રોધ ભબૂકી જીઠે છે. ઉત્પત્તિપરિપૂતા રીતાને શુદ્ધ કરનાર અગ્નિ તે વળી કાણ ? પ્રજ્ઞની નિર્દયતા અને નીચતા તથા રાજા રામના ઉતાવળિયાપણા ઉપર એનો રોષ જિતયો છે. અહો નિર્દયતા દુરાત્મતા પુરજનાનામ્ । અહો રામસ્ય રાજઃ સિપ્રકારિતા । આ બંને ક્રોધનાં પાત્રોને હવે આપથી કે શાપથી દંડવાને। તેમને અવસર પ્રાપ્ત થયો છે. ક્રોધસ્ય જ્વલિતું સ્પટિયવસરો ચાપેન શાપેન ચ । છેવટે અરુ-ધતી એ કોપ શમાવે ॥ કે પ્રજ્ઞ તો રાંક કૃપણ છે. એનું પાલન કરવું ધટે અને રામ તો જનકનું અપત્ય છે તેથી તેને માફ કરવા ધટે.

આ દશ્યમાં વસ્તુનો બાલ કાર્યવેગ આમ આગળ વધે ॥ એ એની એક અગત્ય બીજું આપણે જોવું કે રામ અને સીતા વિશે વડીલોના શું મત છે એ એમના મિલન પહેલાં જણાવવું જરૂરી હતું કારણ તેઓની પણ આ મિત્રતામાં સંમતિ જોઈએ.

અને સીતાનો સંપૂર્ણ અનમેળ કરી પુનર્મિલન કરાવવાનો શાવશૂતનો છે. એ અત માટે તો ભવશૂતિ પહેલેથી જ જુદા જુદા પ્રસંગો પ્રેર્યા છે. સીતાના મનનું-તો સમ્બધાન થઈ ગયું છે. લોકોની શંકાનું નિરાશા થાય તો જ રામ સીતાનો સ્વીકાર કરે. આમ રામના પક્ષે આટલે વાંધો છે. એ માટે સધળા તૈયારી હવે થઈ ગઈ છે. સદૃષ્ટિ વાદમીકિના તપોવનમાં લાવવામાં આવ્યા છે. હવે ફક્ત રામની હાજરી જ જરૂર છે. એ લાજુ રજુ અહીં સંધાર્થ જાય છે. લવ અને ચનક પુત્ર જેઈ રામ એ જ તપોવનમાં આવી પહોંચે છે. છતાં હજી રામ સીતાનું મિલન થતું નથી તેનું એક કારણ તો એ કે લોકોની શંકા સમાધાન હજી થયું નથી. ઉપરાંત હજી કેટલીક બીજી ચોખ્ખવટની છે અને તે નીચે મુજબ છે—

(૧) સીતાને જે અવસ્થામાં વનવગડે એકલી રાજગતી મૂકી તેને સદૃષ્ટિ ખાતરી થઈ ગઈ છે કે તેને ચોક્કસ રાત્રી પશુઓએ ફાડી ખાધી. તે જીવતી છે એમ સદૃષ્ટિ ખાતરી થતી જોઈએ. “ખાસ કરીને રાત્રી તો આ ખાખતની પ્રતીતિ કરાવતી જ રહી. ખાસ આટલા માટે જ મિલનનો પ્રસંગ ભવશૂતિ સ્થે છે.”*

(૨) “આપણે એવા અકર્મા જોયું હતું કે રામે સીતા સાથે વર્તન કયું છે પણ એમાં એમણે સ્વજનો અને બીજા ધણાને એક સાથે પહેલો હતો.”* જનક અને કૌસલ્યાનો રાજ તાત્કાલિક તો નિષ્ક્રિય થઈ ગયા. તેમને રામ પ્રત્યે સદાનુભૂતિ પ્રગટી પણ ફરી તેમણે રામને હજી માફી આપી નથી. વળી લવને રાજ પણ સમાધાન રહ્યો આ બધું એવું બની ગયું છે કે એ કોપ સદૃષ્ટિ રામે એમ જાણ થઈ પડી રહ્યા, કૃપા, આગ્રહાય પણ નહિ તેવા રામને જોતા જ એ કોપ રામે આથી આ અકર્મા જ એ વસ્તુ બને છે. તે પ્રમાણ જોતા જ લવના લાવ બદલાર્થ જાય છે. રામની દશા જોતાં સદૃષ્ટિ રામને માફ કરી દે છે. જનકનો ક્રોધ કયાંય જતો રહે અને તે જ સદૃષ્ટિ પહેલા મુર્ચિત થઈ જાય છે. કૌસલ્યા પણ પ્રમાણથી માંડ આગળી શકાય એવા આવા સ્થાનને જોઈને મુર્ચિત જાય છે. કાર્મ અક્ષર પણ બોલી શકતું નથી. (૫-૪૨).

* * વર્ણિત ડૉ. જી. કે. જી. ડી. ય. (અ. આગ્રહ) પૃ. ૧૪ અને

આ લક્ષ્યના અનુસધાનમાં હવે આ અકના પ્રસંગો જોઈએ—

છઠ્ઠા અકનો વિષ્કમ્ભક વિગતો અને અમત્ય

(૧) અક પાંચમાને આતે જોયું કે લવ અને ચન્દ્રોત્તુ યુદ્ધે ચક્રના તૈયાર થયા છે અહીં તે યુદ્ધ થાય છે તેનું વર્ણન છે સ્વર્ણન ઉપર યુદ્ધ ન બતાવાય તેથી અહીં ફક્ત તેનું વર્ણન જ છે આ યુદ્ધના મૂળ છે કે યોધા અને પાંચમા અકમાં છે

(૨) આજ સુધી યોધા પાંચમા અકમાં જેની તૈયારી થઈ છે એ ધરી આવી પહોંચી મુખ્ય મિત્રન યોજના માટે સજ્જ વા મીકિના આગ્રમમાં મેળા મળે એવી લવભૂતિની ગોઠવણ છે બધા તો આવી ગયા છે એક રામ તથા આ યોધા એમને અહીં લાવવાનું નિમિત્ત અહીં મળી નામ છે જે યુદ્ધના લશ્ચકારા પાંચમા અકમાં સંભળાય છે એ યુદ્ધની કપરી ધરી આવી પહોંચે છે

રામ અયોધ્યા તરફ જવા નીકળ્યા છે પણ પુષ્પક વિમાનમાંથી આ બંનેનું યુદ્ધ જોઈ રામ સ્વાભાવિક રીતે જ એ તરફ વળે છે રામ પણ હવે અહીં આવી પહોંચે છે

આમ રામને અહીં આવવાનું કારણ સ્પષ્ટ છે

(૩) રામ આવી ગયા એ સમાચાર પણ અહીં મળે છે

(૪) ‘યુદ્ધના વર્ણન દરમિયાન વિલાધર એક સ્તોત્ર બોલે છે (૬-૫) આ સ્તોત્ર અક ૨-૧’ નો જ લાવ મૂકાયે છે બીજા અકમાં પણ રામ આ જ સ્તોત્ર બોલે છે +

યુદ્ધના વાતાવરણ વચ્ચે અર્ધમાત્ર વિલાધર આ બોલે તે અયોધ્યા લાગે છે એમ ધણા ટીકાકારોના પ્રહાર છે પણ—

રામના સીતા પ્રેમના તેના પ્રેમની યાદ દેવડાવવી લવભૂતિને ખાસ ગમે છે કારણ તેના ઉપર તો નાનકનો મુખ્ય તટ્પ છે આથી અહીં પ્રસંગ લેાય કે ન હોય, વિલાધરો વિશે ગમે તે ધારણા હોય છતાં લવભૂતિ આ સ્તોત્ર ખાસ આપે છે અને રામના સેના પાંચેના મહાન પ્રેમની યાદ દેવડાવે છે x

આમ આ પણ આ વિષ્ણુમકનો એક હેતુ છે કારણ હવે રામ અને સીતા મળે એ પહેલાં એ સૂચન જરૂરી છે.

પુત્રોની યોગબળ : વિગતો અને અગત્ય

(૧) આગળ જોયું તેમ રામ અને સીતા ફરી મળે એ પહેલાં રામને સીતા જીવતી છે એમ ખાતરી થવી જરૂરી છે. અને એ આનંદના સમાચાર એકદમ રામને ન મળવા જોઈએ. આથી આ પ્રત્યક્ષિતાન દશ્ય ખાસ પ્રયોજનયુગ્ છે.

(૨) આ બધું ધીમે ધીમે સ્વાભાવિક રીતે જ બનતું હોય છે. રામના બંને પુત્રો વાલ્મીકિ આશ્રમમાં જ હોય છે. કૌસલ્યા અને ખીલ વડીલો સત્ર પૂરું થતાં વાલ્મીકિના જ આશ્રમમાં આવે છે. વસિષ્ઠ આ સુખદ અંત જીજ્ઞાસા હોવાથી ખાસ એટલા જ હેતુથી પોતાના આશ્રમમાં સહુને ન લઈ જતાં વાલ્મીકિને આશ્રમે જ લઈ જાય છે. ખીલ બાલ્યથી જનક પણ પોતાના મિત્ર વાલ્મીકિને મળવા આવી પહોંચે છે. આશ્રમમાં મહેમાનોના માનમાં છુટી હોય છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ ખેતરમાં કુદનાં બાળકો રમશે રમશે ત્યાં આવે છે અને સહુની નજરે પડે છે. ઘરડાંઓ સહેજે તેમને જુએ છે. ખાસ કરીને કૌસલ્યા અને જનક લવ અને રામનું તથા સીતાનું સાદર્ય નોંધે છે. છતાં બંને જોડકા છે ત્યારે કોઈ કંઈ નિશુભ ફરી શકતું નથી. પણ મનમાં તો સહુને ખાતરી હોય છે કે આ સીતાના જ પુત્રો છે. પંચવટીમાંથી પાછા ફરતા રામ વિમાનમાંથી બાળકોનું મુદ્દ જોઈ એ તરફ આવે છે. રામ પણ પોતાની અને સીતાની પ્રતિકૃતિ લવમાં જુએ છે.

(૩) અહીં પણ રામને કમે કમે પુત્રોની યોગબળનું આંતરકારણ મળે છે—

પહેલાં તો લવનો પ્રભાવ રામને આકર્ષે છે. પછી એક લોહીના સંબંધે રામનું અંતઃકરણ લવ તરફ ખેંચાય છે અને અદૃષ્ટ આકર્ષણ જાગે છે. વ્યતિપત્તિ પદાર્થોનાન્તરઃ કોડપિ હેતુઃ આમ બાળક પોતાનું છે એમ આંતરપ્રતીતિ રામને થવા માંડે છે.

ત્યાર પછી બાળકનો ચન્દ્ર અને ચન્દન જેવા શીતળ સ્પર્શ (૬-૧૭) તેમને આહ્લાદક થઈ રહે છે અને એ પોતાનો જ પુત્ર હોવાની એમને આંતરપ્રતીતિ અદૃષ્ટ રીતે થાય છે.

લવને જુમ્મકાઓનું સ્વતઃપ્રકાશિત યાન છે એ પણ એ પુત્ર પોતાના છે એમ માનવાનું ખાસ કારણ છે. (૧-૧૫-૪) સ્વતઃ પ્રકાશાન્યા-ચયોરણાણિ અહીં આવ્યોઃ એ દિવચન રામને કુતૂહલનું કારણ આપે છે.

૧૫-૭ માં લવ કહે છે કે તે બંને જોડિયા ભાઈ છે.

આ હકોક્ત પણ આ પુત્રો પોતાના હોવાની સીધી પ્રતીતિ છે.

એટલામાં કુશ ત્યાં આવે છે. એનો ધીરમંભીર અવાજ અને પ્રભાવ રામને કુતૂહલથી પ્રેરે છે. એનું આલિંગન રામને એ પોતાનો પુત્ર હોવાની પ્રતીતિ કરાવે છે. (પરિણય દગ્ધતમ્) તસ્મિન્નપત્યમયં દારકમ્ । (૧-૨૨)

ત્યાર પછી બંનેને નીરખનાં રામને તેમાં પોતાની અને સીતાની આકૃતિ દેખાય છે. (૧-૨૩-૨૪-૨૫-૨૬-૨૭)

ત્યાર પછીની તેમની ઉક્તિમાં તેમને ધણે સંદર્ભ મળી રહે છે કે આ તે જ અરણ્ય છે કે જ્યાં સીતાને ત્યજી હતી. બંનેની આકૃતિ અને પ્રભાવ પોતાના જેવા છે. અસ્ત્રો સ્વતઃપ્રકાશિત છે. કદાચ ચિત્રદર્શન પ્રસંગે પોતે આપેલી આજ્ઞા પ્રમાણે તે અસ્ત્રો નહિ વત્તાં હોય । બાળકોનો સ્પર્શ એમને સુખદ ચર્મ પડે છે; બંને જોડકા છે. અને પોતે સીતાનો દ્વિધા ગર્ભિણીભાવ પારખ્યો હતો. (૧-૨૭ ૧-૬ (૧-૨૮)

તેનાં રામ સીધી રીતે પૂછી શકતા નથી. કારણ બાળકો સીતા અને રામની પરાક્ષ રીતે રામાયણનાં પાત્રો તરીકે જ વાત કરે છે. (૬-૩૦).

ઉપરાંત તે જ વખતે ત્યાં વસિષ્ઠ વગેરે આવે છે આ બંને કારણથી કારણે ઉપસ્થિત હોવા છતાં પ્રત્યભિજ્ઞાન યત્ન નથી. લવભૂતિ ઉત્પન્ન થઈ આ બાબત સ્પષ્ટ કરતા નથી. કારણ હજી લોકોની શંકાનું સમાધાન થયું નથી તેથી પિતા પુત્ર મળે એ ઈષ્ટ નથી.

આ બાબત શ્રી એકવેલકર સુંદર ટીકા કરે છે:

“પ્રત્યભિજ્ઞાન દશ્ય બહુ જ કલાત્મક રીતે નિરૂપાયું છે. અલબત્ત રામની મોટી સ્વચ્છિત્ર કંઈ વધારાની લાગે છે. લવ કેટલી સદૃશ રીતે તેના જોડકા મોટાભાઈ વિશે વાત કરે છે ! એકલા રામ નહિ પણ તથા તથા જણ રામ અને લવનું આકૃતિસામ્ય નોંધે છે.

આ આખું દરમ કાલિદાસના પુત્રમિલન પ્રસંગ સાથે સરખાવી શકાય તેવું છે..... કેટલીક બાબતમાં સ્પષ્ટ લાગશે કે ભવબૂતિએ કાલિદાસ ઉપર એક ભાવની ખાસ પ્રગતિ કરી છે. છેક છેલ્લા અંકના અંત સુધી પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાન થવા દીધું નથી તેથી એક પ્રકારની આતુરતા રહે છે. +

હજી અંકની અંત્ય વિશે પણ તેઓ સુંદર લખે છે : “ અત્યારે સુધી તો કવિએ સુંદર શરૂઆત અને પ્રસંગની જ્વલંત પરિસીમા આપી. પણ પ્રસંગની પરાકાષ્ટા તો હજી હવે આવવાની છે. નાટકના પછીના ભાગમાં હજી એક બહુ મોટો છે. અને તેને માટે કવિ બીજા અંકના વિષ્કંભકથી જ આપણને તૈયાર કરે છે. ત્યાં આપણે અશ્વમેધ યજ્ઞ વિશે પહેલી જ વખત સાંભળીએ છીએ. ત્રીજા અંકમાં રામ તે દરીયા કહે છે. ગોધા અંકને અંતે તો આપણે અશ્વને નજરે જોઈએ છીએ, તેવી જ રીતે ત્રીજા અંકને અંતે રામ તેમના પુષ્પક વિમાનમાં અયોધ્યા જવા નીકળે છે. અને તેથી માર્ગમાં આવેલા વાદમીકિના તપોવનમાં શું બને છે તે જુએ છે. રામ આમ આવવું જોઈએ ત્યારે જ આવે છે. ભવ જ અશ્વને જુએ છે અને પકડે છે અને યુદ્ધ થાય છે એ બધું આવશ્યક છે ”

આમ હજી અંક આગળના અંકોમાં જે બીજા કવિએ વાંચ્યા છે તેના જ પરિપાક રૂપ છે.

અંક ૭

ગાદીનાટક.

આ અંકનું નામ જ સમેલન છે અને એ નામ સાચું છે ■ અત્યારે સુધી ભવબૂતિએ યોગ્યેશી સઘળી શક્તિ પ્રયુક્તિ અને ગોઠવણોનો પરિપાક આ અંકમાં દેખાય છે. સ્થળ છે વાદમીકિનું શાંત તપોવન જનક, કૌસલ્યા, સીતા વગેરે સહુ હવે અહીં ગેરઠા મળ્યા છે રામ પણ હવે આવો ગયા છે. રામ અને સીતાના મિલન માટે ખાસ જરૂરી એવી લોકોની હાજરી જ હવે ફક્ત જોઈએ. અને એ માટે પણ જોગવાઈ થઈ ગઈ છે. ભરતમુનિ અને અપ્સરાઓ દ્વારા આજે વાદમીકિ પોતાની કૃતિ ભજવાવવાના છે. એ જોવા આજે સહુ અયોધ્યાવાસીઓ અને જનપદવાસીઓને આમંત્રણ છે. અને સહુ રંગમંચની સામે એકઠા પણ મળ્યા છે. રામ લક્ષ્મણ વગેરે સહુ

+ વાંચો ડૉ. બેલવેલ્લકર અં. પ્રસ્તાવના અને અં. પાદટિપ્પણી.

હાજર છે. આ પ્રસંગના સાક્ષી તરીકે ઋષિઓ, દ્વિજશ્રેષ્ઠો તથા ઈતર સૃષ્ટિનાં પ્રાણી પણ હાજર જ છે.

સીતા ત્યાજ પછી સીતાનું 'શુ'ં 'યયુ'ં એ જાણવાની સહુને જિજ્ઞાસા છે. હજી મુધી એ વિશે કાઈ 'કેશુ'ં જાણી શકે' નથી. તે જતાવવાનો આ ગર્ભનાટકનો ઉદ્દેશ છે. આખો વીતી ગયેલો પ્રસંગ ગર્ભનાટક દ્વારા જતાવવાની કવિ યોજના કરે છે. ફક્ત આ યુક્તિ દ્વારા જ સીતાની પવિત્રતાની લોકોને ખાતરી કરાવી શકાય તેમ હતું. લવભૂતિ આ યોજના સફળ રીતે પાર પાડી શક્યા છે. કુમારેશુ'ં પ્રત્યાલિસાન પણ અહીં સંપૂર્ણ રીતે સાધવામાં આવે છે.

જૂતકાળના બનાવો ધારી અસર કરે તે રીતે રજૂ કરવા માટે ગર્ભનાટક એક સફળ યોજના છે. અહીં ફક્ત ચરત એટલી યામ છે કે એ નાટકમાં સહુએ વિશ્વાસ મૂકવો કાંચુ તે સાક્ષાતકૃતપદમાં ઋષિએ આર્ષ અશુધી બેયું છે.

નાટકની શરૂઆત જ સીતાની વિશુદ્ધિની સહુને તત્કાલ ખાતરી કરાવી દે છે.

અહીં પ્રસંગો એક પછી એક સ્વાભાવિક રીતે રજૂ થાય છે. (૧) સીતાએ જે બાળકોને જન્મ આપ્યો. (૨) તેમને વાલ્મીકિને સોંપ્યા (૩) અત્યારે તે બાર વર્ષના છે (૪) જૂતકાળો તેમને પ્રથમ અંકની રામની આશા પ્રમાણે પ્રાદુર્ભૂત થાય છે અને રામનાં સંતાનો પાસે જાય છે (૭-૧૦) (૫) સીતા પૃથ્વી સાથે રહે છે સાથે ગર્ભનાટકનો અંત આવે છે.

લક્ષ્મણ પણ રામના પ્રથમ અંકના રૂબરૂ થાદ દેવડાવે છે ઉપરની હકીકતો ઉપરથી લક્ષ્મણને પણ ખાતરી થઈ જાય છે કે લવકુશ રામના જ પુત્રો છે.

एतौ हि जन्मपिद्वाम्नी शान्तप्राचेतसायुगौ ।

आर्यतुल्यारूढौ वीरौ वयसा द्वादशान्दिवौ ॥

આમ આ નાટકના આ બંને ઉદ્દેશ સધાય છે (૧) સીતા વિશુદ્ધ છે એની લોકોને પ્રતીતિ થાય છે અને (૨) લવ કુશ રામના જ પુત્રો છે એવી વામ લક્ષ્મણ બંનેને પ્રતીતિ થાય છે.

(૩) આ ગર્ભનાટકનો એક બીજો પણ ખાસ હિત છે. ગર્ભનાટક રજૂ થાય છે તે દરમિયાન રામ જે કંઈ બોલે છે તેમાં હજી પણ એ પ્રતીતિ થાય છે કે રામનો સીતા પ્રત્યેનો પ્રેમ એવોતે એવો સ્થિર છે અને તેમનું દુઃખ હજી પણ એવું ને એવું જ છે. જરાકે એાધું થયું નથી.

પહેલા જ સ્થોકમાં રામ નાટક જોવા આવે છે તે વખતે એ દેહકા અલ્લાઈ ગયા છે તે લક્ષમણ બતાવે છે. સીતા ત્યાં પછી રામને જીવનમાં કંઈ જ રસ નથી. કેવળ ચંત્રવત તે રામ્ય કંઈ જાય છે, બાકી તો તે કદપ્રદ મુનિવૃત્તિ જ ધારે છે. નાટક વગેરે રંજન કાર્યક્રમો જોવાનું તો તેમણે સદંતર બંધ કર્યું છે પણ કેવળ વાલ્મીકિ પ્રત્યેના માનને લીધે જ તે આજે અહીં આ કૃતિ જોવા આવ્યા છે. (૭-૧) તેમને માટે પણ સિંહાસન નથી. કેવળ બાસન જ છે

(૪) એક ખાસ અગત્ય ડૉ. જી. કે. ભટ્ટ બતાવે છે * કે “રામે પારાવાર દુઃખ જોયું છે અને તેથી તેમનું હૈયું આણું થઈ ગયું છે. દુઃખાગ્રિમાં એ હૈયું એવું સીકાયું છે કે આનંદના સમાચાર એકદમ એમને આપવા ઠીક નથી. જો કે નાટકની રજૂઆત દરમિયાન રામ મૂર્છિત થઈ જાય છે અને જાગે છે ત્યારે સીતાને લુએ છે. પણ એમ થતાં પહેલાં નાટકના જોયેલા પ્રસંગોથી એમનું મન એ આનંદના સમાચાર માટે તૈયાર તો થઈ જ જાય છે.”

આ પ્રમંજની આ ખાસ અગત્ય છે.

નાટકને અંતે અદ્ભુત

હવે સાચેસાચા પ્રસંગો બને છે. ગંગાનાં પાણી ખળશો છે અને અંદરથી ગંગા અને પૃથ્વી સીતાને લઈ સાચેસાચ બહાર આવે છે, આની ખાસ અગત્ય છે કારણુ સમેલન માટે સીતા કે જેની હાજરીની ખાસ જરૂર છે તે તો આવી નથી. તેથી આ દૃશ્ય દ્વારા સીતાને પણ ત્યાં લાવવામાં આવે છે

ડૉ. ખેવેલકર બતાવે છે તેમ વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતી હજી રધુક્રાન્તા દિતમાં એવા જ રસ લે છે. તેથી જ ગંગા અને પૃથ્વી સીતાની અરુન્ધતીને

* વાંચો ડૉ. જી. કે. ભટ્ટ હિ. ચ. અં. આશ્રિત પૃ. ૨૧

સોંપણી કરે છે. તેઓ પણ રાગને સીતાની સોંપણી નથી કરતાં કારણ-
લોકોની અનુમતિ હજી મળી નથી.

ત્યાગ કરતી વખતે પૃથ્વીને અને ત્રિવલ્લભ પ્રસંગે લાગીરયાને સીતાની
સોંપણી રામે કરી હતી. તે વચન અહીં ફોળે છે અને એ પ્રમાણે બંને
દેવીઓએ સીતાને સંભાળી લીધી હતી એમ આ અંકમાં સ્પષ્ટ થાય છે.
આમ પહેલા અંકમાં જ સાતમા અંકનાં જે બીજાં પાયાં છે તે અહીં
ફોળે છે.

સીતાની પવિત્રતાનો બીજી પ્રતીતિ પણ અહીં કરાવવામાં આવે છે
કે આ બાર વર્ષ દરમિયાન સીતા પૃથ્વી પાસે હતી અને તેણે પવિત્ર
જીવન ગાળ્યું છે. આજ સુધી ત્રીજા અંકમાં પણ રામને સીતાના સ્પર્શ
દ્વારા અતિરપ્રતીતિ કરાવવામાં આવી હતી કે સીતા છૂટતી છે. પણ સમય
નહોતો આવ્યો તેથી તેમને પ્રત્યક્ષ મિલન થતું નથી. લેશ જ તે એ પ્રતીતિને
કેવળ ભ્રમણા લેજે છે. આજે પણ એ જ પ્રિયસ્પર્શ તેમને વિન્યાડે છે.
પણ આજે સમય આવ્યો છે તેથી રામ સીતાને નરી આંખે જોઈ શકે
છે. હવે તેમને માનવું પડે છે કે સીતા છૂટતી છે.

બીજા અરુન્ધતી સીતાની સોંપણી રામને કરતી નથી. લોકોની અનુ-
મતિ મિલવાય રામ એને સ્વાકાર નહિ આથી અરુન્ધતી જ આગળ આવે
છે અને લોકોને સીધું પૂછે છે કે હવે આ બધું જોયા પછી સીતા વિશે
કંઈને શંકા છે? લોકો તો નીચેથી જીંચું જોઈ શકતા નથી.

બસ હવે રામને કંઈ વધી નથી કારણ લોકોની મુક અનુમતિ મળી
ગઈ. રામના અને સીતાના ધનધોર અંધકારમય જીવનમાં દીપદર્શન થાય
છે કવ કુશની પણ સાચી ઝોળખ અપાય છે. આજ સુધી જેની તૈયારી
થઈ છે એ હવે સ્ફુટ રીતે કહેવામાં આવે છે.

સાનુપજ્ઞાનિ વલ્લયાણિ— સુખદ પ્રસંગો પણ એક સામટા જ આવે
છે. સુખ પણ હેલ્લે આવી જાય છે આનાં પણ કોઈ મૂળ છેક પહેલા
અંકમાં છે. સુખ વિજયી થયો એ બીજા જ અંકમાં ખતાવી દીધું છે.

આમ મંગલાર્થ સાથે નાટકનો સુખદ અંત આવે છે.

નાટકનો સુખાંત

નાટ્યક્રિયા જુદા પડીને જવભૂતિ પોતાના આ નાટકનો આવો સુખદ

અંત આણે છે તે માટે લવભૂતિ ઉપર અનેક ટીકાઓ થઈ છે કારણ એક
તો તે પ્રસિદ્ધ રામકથાથી જુદા પડ્યા છે તેથી પણ કેટલાકને એ ન ગમે.

શ્રી દ્વિજેન્દ્રનાથ રાય કહે છે કે આ કથાનો આવો અંત આણવામાં
લવભૂતિએ કાવ્ય-ન્યાયનો ભંગ કર્યો છે. ખરો કાવ્ય-ન્યાય એમ બતાવે છે
કે આવા કારત્યાગ જેવું મહાનર્માં મહાન પાપ કરનાર રામ; જેવા પાત્રને
એની સીતા જેવી પત્ની કદી ફરી ન મળવી જોઈએ એવા પાત્રને તો
એ જ સન્ન મળે એ સાગો કાવ્ય-ન્યાય છે.

કાવ્ય-ન્યાય બંને ગમે તે માટે પણ પ્રસંગોનો વિકાસ જોતાં આ જ
અંત યોગ્ય લાગે છે.

પ્રો. એ. બી. ગજેન્દ્રગડકર પણ આ અંત ઉપર સખત ટીકા કરે
છે કે ઉ. ચ. નું 'હેલ્થ' પાતું ફેરવતાં એ પુનર્મિલન માટે કોઈને
જેવો શાકુન્તલમાં સંતોષ થાય છે તેવો સંતોષ થતો નથી. શાકુન્તલમાં
એમ ચોખ્ખું લાગે છે કે હવે શકુન્તલાને કદી આવું દ્રુપ્ત નહિ પડે
જ્યારે ઉ. ચ. માં મિલન લોકોની મરજી ઉપર અવલંબે છે લોકો તો ફરી
અમે ત્યારે વધિા ઉઠાવે અને તે વખતે રામ ફરીથી પણ સીતાને ત્યજે.
આમ અહીં જોઈએ એવો સંતોષ રહેતો નથી. પરંતુ —

આ ફક્તિમાં કંઈ દખ નથી. કારણ અહીં મોકોને એવી રીતે સન્ન
થઈ છે કે તેઓ આ કૃત્ય બદલ પ્રસ્ત.યા છે અને એટલી નો આપણને
ખાતરી રહે છે જ કે આ પ્રજા ફરીથી આમ કદી નહિ જોડે, બાકી આ
અંત ત્રિશે એવી યંકા રાખવાને કોઈ સ્થાન નથી.

અહીં કેવળ નાટકને અતિ અદ્ભુત રસ આવવો જ જોઈએ એ
'નિયમથી કે નાટક સુખાંત જ હોવું જોઈએ એ નિયમને આધારે આ
અંત આવો કોઈ બેસાડ્યો નથી.

આ અંત કેવળ એક ચમત્કારનું જ પરિણામ નથી. એ એકમ
આવતો નથી. એ માટે તો લવભૂતિ સાન સાત અંકથી પ્રસંગો રચે છે
અને તૈયારી કરે છે. પહેલા અંકથી આ અંતનો વિચાર કરીને જ કવિ
પ્રવર્તે છે. પહેલા અંકથી જ કવિ સાનમાં અંકના બીજા ગણે છે. બાકી
બંધા અંગમાં એ બીજા વિક્રમે અને એ બધાના પરિપાક રૂપે જ
મમેલન ગાથ તે અને ને ગોડ જ છે. આ નાટકના પ્રસંગો એવા
વચાપ દોરણો અને આવો જ અંત મદુ કોઈને સ્વાભાવિક લાગે છે.

વાદમીકિ કરુણાન્ત લાસે રહ્યા થયુ અહીં તો આ જ અત સ્વાભાવિક લાગે છે. જો કરુણાન્ત યોગ્ય હોત તો એ કૃત્રિમ લાગે.

૩૦. '૩' આ વિશે સુંદર લખે છે "પુનર્મિલન થાય છે એ અત છાયા સીતા અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન એમ બે દરયોના રીતસરના વિકાસનું જ પરિણામ છે. મૂળ કથાનો કરુણ અંત ફેરવી નાખીને કદાચ આ નાટકની કલાક્ષતિને લય ભવભૂતિ વહોરતો હશે પણ સુખદ અંત અહીં કેવળ સામ્યોક્ત પ્રણાલિ પ્રમાણે ભળભળરીથી યોગ્યતામાં આવ્યો નથી. આખી વાતને નવી જ રીતે રચી કરીને અને કેટલાક પ્રસંગો નવા પ્રયોજીને જ આ અંત સ્વાભાવિક રીતે આવ્યો છે. અને પ્રસંગોના આ કુશળ નવ્ય રચનારમાં બીજો અંત શક્ય જ નથી. આ નાટક એવું છે કે જેમાં કરુણરસનો અવધિ આવે અને શરઆતમાં શોક અને વિરહ હોય, અને આવી યોગ્ય કરુણ વાતનું યોગ્ય સુખાંત વાતમાં રૂપાન્તર કરવું એમાં સાચી નાટ્યકલા રહેલી છે. ભવભૂતિને સકળતા નથી મળી એમ તો ન જ કહેવાય." +

હવે ભવભૂતિની કલાવિશિષ્ટતાની પ્રતીતિ થયા સિવાય રહેતી નથી. પુરાણમિત્યેષ ન સાધુ સર્વમ્ લોકોમાં શ્રદ્ધ થયેલી પ્રસિદ્ધ કથાનો આટલી સફળતાપૂર્વક સ્વાભાવિક રીતે આવો અત લાવનાર ભવભૂતિ સાચે જ 'ભવભૂતિ' છે. હજારે રામચરિતે મવમૂર્તિર્વિશિષ્યતે એ ઉક્તિની સાચકતાની પ્રતીતિ વસ્તુસંકલનકલામાં થઈ જાય છે. આ ઉદના શબ્દ સાચે પ્રકરણની સમાપ્તિ કરીશું.

[૫] પાત્ર આલેખન

રામ

परित्राणाय छात्रूना विनाशाय न दुष्कृतम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संग्रामि युगे युगे ॥

अन्येष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथ. धारण्य.

આવા પરમાત્મસ્વરૂપ રામચંદ્ર અહીં ઉ. ચરિતમાં તો પુણ્યાનુભાવ-દર્શનવાળા એક મહાપુરુષ તરીકે જ આપણી સામે મૂર્ત થાય છે. લવ કહે છે તેમ સાચે જ આ યુગપુરુષ મૂર્તિમંત ધર્મનો પ્રસાદ તો ન હોય !

+ વાચો ૩૦. ૩-સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ

આત્માવસ્થેહમક્ષીનામેકમાયતનં મહત્ ।

પ્રકૃષ્ટસ્યેવ ધર્મસ્ય પ્રસાદો મૂર્તિચંચરઃ ॥

આ પ્રસાદશાળી પુરુષને જોતાંની સાથે જ વિરોધ સમી જાય છે. ઉદ્ધતાર્ધ થાલી જાય છે. વિનય નમ્ર બનાવે છે. સાથે જ—

તીર્થસ્થળની માફક મહાન પુરુષો કોઈક અનિર્વચનીય અતિશયતા ધરાવે છે જ.

દેખાવે પણ તે કુશ કહે છે તેવા જ છે.

બહો પ્રાસાદિકં રસમનુભવથ પાવનઃ ।

સ્થાને રામાયણકવિદેવી યાચં વ્યવીર્યતત્ ॥

પરમાત્માનો અવતાર મનાતા રામચંદ્ર અહીં તો દુઃખસુખ, આનંદ શોક વગેરે દ્વંદ્વો અનુભવતા એક મનુષ્ય તરીકે જ આપણી સામે આવે છે. અર્ધાં એ જગત્પતિ રાજા રામચંદ્ર છે. જાળકોને આદતા તે વાસલ પિતા છે. તથા પત્નીને પ્રેમ કરતા એકપત્નીવતધારી પતિ અને પ્રણયી છે. હતાં વજ્રથી પણ કઠોર અને કુસુમથી પણ કામળ એવું હૈયું ધરાવતા લોકોત્તર પુરુષ છે.

એમનો ધીરમંજીર અગાજ માત્ર કાને પડતાં દુઃખે ચડેલા વીરો પણ મડીક થઈ જાય છે.

મનુષ્ય તરીકે તે નિર્મળ છે જાપદાશના વખતેના વૃદ્ધ કૃષ્ણની શિષ્ટાચાર પ્રમાણે રામચંદ્ર કહે એ એમને મમતું નથી. એમને તો પદ્મેશ્વરનાં લાકડાં સંભોળવા જ મમે છે. વડીલોની અત્રા માનવી એ એમની એક પવિત્ર દરજ માનતા. પોતાની પ્રથક્ સાબજાવી તેમને મમતી નથી તે તરત જ બીજાં ધ્યાન દોરે જે. જાળપણનો અને ક્રિશ્નાગવરથાનો માતાનો કનેદ આ વાસલ પુત્ર જૂઠી સકતો નથી.

જૈયન્તુ સાન્યાદેષુ નવે દાર્પરિમ્હે ।

માતૃમિથિન્ત્વમાનાનાં તે દિ નો દિવગ્ન-મતાઃ ॥

કોપીની વાત પણ તે તરત શામે છે.

પદ્મના જ દરખા રામ પ્રેમાજ પતિ તરીકે જ દર્શને દે છે. રામજનો ઉત્સવ પત્ની જવાધી સોતાના પિતા પાછા જવા છે. કૌસલ્ય

વગેરે સહુ વડીલો પશુ ત્રાસપ્રદુર્મને આશ્રમે યજ્ઞમાં ગયા હોય છે ત્યારે રામ ખૂબ પ્રેમથી સીતાને આશ્વાસન આપે છે. બરોબર આ જ દ્રશ્યથી નાટકનો પ્રારંભ થાય છે. સીતા તો એમના અણુએ અણુમાં વ્યાપી ગઈ છે. કેવળ શરીર જ છુટી છે. બાકી બનેલો આત્મા અદૈત રૂપ છે. સીતાની પવિત્રતામાં અને તેના પ્રેમમાં એમને કેટલો વિશ્વાસ છે તે એમની ઉક્તિએ ઉક્તિએ મૂર્ત થાય છે.

સત્પતિપરિપૂતાયા કિમસ્યાઃ પાવનાન્તરૈઃ ।

સીતાનો સ્પર્શ એમને સદા સર્વદા એક જ ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. સાતમા અને ત્રીજા અંકમાં સીતાને સ્પર્શ રામ જે રોમાંચ અને ઝલ્મજ-ભાટી અનુભવે છે એ લગ્ન વખતે સીતાના પ્રથમ પાશ્વિસ્પર્શ વખતે થયેલા ભાવ કરતાં જરૂરે અદ્ધક નથી. સીતાનો મૂર્તિમંત મહોત્સવ જેવો હાથ એમને હંમેશા એક જ સારણો આનંદ આપે છે. એનો સ્પર્શ એમને હંમેશા સંછવની સમેા જ ધર્મ રહે છે.

તય સ્પર્શે સ્પર્શે મમ હિ પરિમુદેન્દ્રિયગણો ।

વિવારન્નૈતન્યં ઇમયતિ ચ સંમીલયતિ ચ ॥

ત્રીજા અંકમાં પશુ એ પ્રિયસ્પર્શ પાશ્વિ રામ તરત પકડી પાડે છે. એ જ સ્પર્શ એમને સાતમા અંકમાં પશુ જિવાડે છે. જે જડતા રૂપ અને સ્વેદ રામ સીતાના પ્રથમ સ્પર્શે અનુભવે છે એ જ તે બાર વર્ષ પછી પશુ અનુભવે છે. એ સ્પર્શ તે શું હરિચન્દનનો રસ છે કે ચંદ્રકિરણોની ચોવીને કાઢેલો હાંટકાવ છે । સીતાનું પોતાનું જ સટિફિકેટ આ રિધર પ્રેમ બતાવવા પૂરતું છે. સ્થિરપ્રગ્વાદા યુગ્મ ।

મંથરા, અને રાક્ષસેના ચિત્રોથી સીતાને અસુખ થતું જોઈ રામ એ ચિત્રો ખાસ કાળજીથી ટાળે છે. વનવાસ દરમિયાન તેમણે સીતા સાથે માણેલું ગૃહસ્થ અને મુનિજીવન એ કેમે ચ ભૂલી શકતા નથી. અયોધ્યા આઘ્યા પછી પશુ એની વાતો કરતા રામ ધરાતા નથી. જ્યારે સંગારે ત્યારે એ સમગ્ર એવું ને એવું જ સુખકારી અને આહવાદક રહેતું.

વિયોગનો તો રામ વિચાર પશુ કરી શકતા નથી. રાજકાર્યમાં એ ભણે વળ્લથી પશુ કઠોર રહ્યા પશુ પતિ અને મનુષ્ય તરીકે તો રામચંદ્રનું હૃદય પશુ કામળ છે.

“હંનાં એટલું તો એજી” છે” કે રાજા તરીકેની ભાવના જ એમનાં પ્રમંથ હતી. રાજ્ય અને પ્રાંત ખાતર એ સ્નેહ, દયા, મુખ અને જાનથી પણ ત્યજવા તૈયાર છે. અને એ કેવળ બોલી જાયતા નથી. પોતાનું બોલ્યું આચરણમાં પણ મૂકી ખતાવે છે. રાજા તરીકે એમને ખીટકું અભિમાન નથી. એ પ્રશસ્તિ કરતાં પોતાના દોષ જોવા વધારે આતુર રહે છે. દોષ તું સંચિત્ કયય. લોકારાધનનું આશુ” મત લક્ષ” બેઠેલાં જા રધુકુળધુરંધરની મહાકસોટી થાય છે. સીતાના કથંકની વાત સાંભળી રામના હૃદયમાં જે દિધા ભાવનો સંઘર્ષ થતો ભવશુભિ ખતાવે છે તે અત્યંત છે.

એક બાજુ ॥ ઉત્પત્તિપરિપૂતા પત્ની કે જેને વિશે કલંક મનાવવ નહિ. છતાં એને એ જ નિમિત્તે ઘેર વનમાં ત્યજવાની ! ખીટ તરફ જે ગાંજીય ફરજ. પોતાને કારણે સૂર્ય જેવા દેહીપ્યમાન રધુકુળમાં કલંક લાગે એ પશુ કેમ કરી વેદાય ! ત્યારે દરજ્યા જેવી મહારુ, નિરોધ તીર્થ સમી પવિત્ર પ્રિયા પત્નીને અનાથ રીતે રાની પશુએને મોઢે ધરી પણ કેવી રીતે દેવાય ! આ દુન્દો વચ્ચે રામનું હૈયું ફેણ વેળાવાય છે તે તો પ્રથમ અંકની એમની સ્વકૃતિ જ કહે છે. અને છતાં નૂતન રાજા રામની પ્રિયતમ ગામ ઉપર જત થાય છે.

સતો કેનાપિ કાર્યેય સોઠસ્યારાધનં વ્રતમ્ ।

આનું કહોર તત આચંતા રામનું હૈયું તો પુટાકની અંદર તૈયાર થતા એસડની જેમ અંદરને અંદર ઉકળ્યે જ વ્દાય છે. એ ઉકાળો કે કાબરો અંદર જ રહે છે. બહાર તો દેખાતો પણ નથી !

સામે જ, સીતાવાન પછી રામને મન સંતાર ફેરવાઈ ગયો છે. જમન વેરાન વગડા જેવું થઈ ગયું છે. શરીર પણ કેવળ કષ્ટપ્રદ જ બની ગયું છે. પ્રાણ વગળા ખીલાની જેમ જડાઈ ગયા છે—જે અંદરને અંદર વગળાનું કરે છે. દુઃખ વેદવાનો માટે જ જાણે રામમાં ચૈતન્ય મૂકાયું છે.

અરે ! એના નિર્દોષ મુખડા સામે પણ ન જોયું. અને ત્યજી જ દિવસમાંતીના પ્રહાર એ વેડી ચક્રતા નથી. આતું દુઃખ વેડયું છતાં પણ-

इदं विधं फलयं विधिवदभियुक्तेन मनसा ।

હાતુણું મનોવેદના અનુભવતા રામ સીતાવિયોએ સ્થવ કૃષ્ણ યજ્ઞમાં જોઈ ક્રોધ પડી ગયા છે. અરે સાત બદલાઈ જ ગયા છે ત્યજે ! એ એમના પ્રભાવથી જ ઝાળખી ચક્રાય તેવા માત્ર રહ્યા. સીતાની લોકોથી દૂર આવી રીતે મન મોકળું કરી રહ્યા બદલ લોકોની ક્ષમા પ્રત્યે ભવભૂતિના રામ જેવા રાજા સાંપડવા દોહાયા છે છતાં સ્વલોકોમજાજી જન્મપતિ રામનું જીવન તો સીતાના પ્રિયરપસં પાણિ ઉપર જ નિર્ભર છે.

લોકોત્તર વ્યક્તિ સિવાય આ કાણું કરી શકે ? લોકોત્તરેણ સર્વં પ્રમુખ્યૈષ જીવતિ ।

પરમાત્માનો અવતાર મનાતા આ પુરુષ ઉ. ચ. ના કથાનાયક છે અને નેતા વિનોતો મધુરઃ ત્યાગી દક્ષઃ. પ્રિયંવદઃ પ્રમાણે નાયકતા સધળા સુરે નિધિ બાંહે એમનામાં બેગો મળ્યો છે. છતાં એ પાત્ર કેવળ રહ નથી જતું. ભવભૂતિના રામ પણ ધણી બૂઝો કરે છે. જુદાસ્તે...ઈ. લવના કન્યા દ્વારા ભવભૂતિ આ સરસ રીતે ખતાવે છે. જે રામે આ બધી બૂઝો મેં એમણે સીતામાળમાં પણ બૂઝ અને ઉતાવળ તો કરી જ છે એ એ દર્શીકત છે. આમ ભવભૂતિના રામ પણ એક બૂઝ કરતા મનુષ્ય જ છે.

ઉત્તરે રામચરિતે મધ્યભૂતિવિશિષ્ટત.. ઉ. ચ. ના રામનું પાત્ર નેતા ઉકિતની યથાર્થતાની પ્રતીતિ ધાય છે.

સીતા

गुणाः पूजास्थानं गुणेषु न च निद्रं न च शयः ।

તારા ચારિત્રની ઉદાત્તા તારે મારે માન પ્રગટ કરે છે. તાડું બાળપણે જ સીતા એવાનું નથી. તું વિશ્વવંશ છે 'સીતા' નામ અને સખડું કહેવાનું કહેવાઈ બળ્ય છે. કોઈ અપવિત્રતા રહેતી જ નથી. વદાલસેક પ્રતો, પ્રેમણ પત્ની અને અમી વરસાવતી માતા તથા આદ્ય સી—સખડું એ મા ! તારામાં જ એકડું મળ્યું છે. તું સાચે જ જગત્તનની છે. તારાથી જ જગત પવિત્ર છે. સીતાની ઉકિત જ અપવિત્ર છે.

ત્વયા જગન્તિ પુષ્યાનિ ત્વગ્યાપુષ્યા જનોજયઃ ।

તારાથી જ જન્મત નાથવાળું છે, જ્યારે તું અનાથની જેમ દણીય છે.

નાથવન્ત ત્વયા સોઠા સ્ત્વમનાથા વિપત્સયતે । તું જન્મથી જ પવિત્ર છે.
પીડક અને અગ્નિને ઘીન વળી શુદ્ધ કરનાર કેવા ?

સૌષોદકં ચ વહ્નિનથ નાન્યતઃ શુદ્ધમર્હતઃ ।

સૌંદર્યમાં એની જોડ નથી. રામ તેની કંઠકળી અને નીલી આખોનો
લેખ કરે છે. તેના પિતાની તે લાડપટ્ટી હતી. એનું મુખડું એ બૂલી શકતા
1. વદનકમલકં શિશોઃ સ્મરામિ । તે વિનયી છે અને લજ્જાવતી છે.
નાં પશુપાંખી અને તુલસી માટે એને ખાસ અપત્ત્ય રહેલું છે. મોર, હરણ,
બ અને મજ્જાજનાં એણે અપત્ત્યની જેમ જતન કર્યાં છે. એના સરખી
પી મેળવવી દોઢકી છે. વાસન્તી એને માટે ફેટલો રોક કરે છે એમાં
એણે કેળવેલા સખીલાવની ઝાંખી થાય છે. સાસરામાં પણ તેણે
સદયા, હરણ, શાન્તા, અરુન્ધતી અને બધાના મન જીતી લીધાં હતાં.
સીતા સહુને દીકરી શાન્તા જેવી વહાલી હતી. વધુત્તુલ્કેડવિ વયેવ શાન્તા
પ્રેમા સનૂજાસ્ય તથેવ સીતા । સદમણનું પણ તેણે દિક્ષ જીતી લીધું હતું.
નીરજ, સદનશીલતા, નિરલિમાનપણું અને શાંતિ એને વધાર્યાં છે. એના
પાસ પણ મીઠા બોલે રામને. અનન્ય પ્રેમ એણે મેળવ્યો છે પ્રિયમાવસ્તુ
ત્વયા સ્વગુણેય વર્ધિતઃ ।

એના શબ્દો રામને અમૃત સમાણા છે. એના રૂપર્શ એને સંજીવની
ઓળખ છે. અદૃષ્ટ રૂપર્શથી રામ સંજીવન થાય છે એટલું જ નહિ પણ એ
રૂપર્શ રામ તરત ઓળખી શકે છે. દેવતાઓને પણ સીતાના પાણિરૂપર્શની
આ શક્તિની પ્રતીતિ ચર્મ મધ છે.

ત્વમેવ નન્તુ કલ્યાણિ સંજીવય જગત્પતિમ્ ।

...અહિ જીવય મે વત્સં પ્રિયસ્પર્શેન વર્ધિના ।

સીતાએ રામને કેવો પ્રેમ જીતી લીધો છે એ કુચ જ બતાવી શકે—વિના
સીતાદેવ્યાઃ કિમિવ હિ દુઃખં રમ્યતેઃ । તે પણ રામ હિંસર અનન્ય પ્રેમ
ધરાવતી, તેને માટે જ જીવતી, તેને હંમેશા અનુકૂળ રહેતાં અને તેને મુખ
દુઃખમાં જાણતી જમ અનુસરતી હતી.

પોતાને એકલી મૂકી જવા બદલ સીતા રામ વિપરગુસ્સો કરશે એમ કહે છે પણ એ સાચું જ કહે છે—

તસ્મૈ કોપિष્યામિ યદાત્મનઃ પ્રમવિષ્યામિ ।

‘એનો બોધેબોલ સાચો પડે છે. બાર વર્ષે રાંધને જોતાં એનો ગુસ્સો કેંઈયે જોતો છે. જનનિત્યાર્યપુત્રઃ સીતાયાં દુઃખં પરિમોષ્ટુમ્—ઓ એક જોઈએ બોધેબોલને ખોતરી આપે છે કે આંતે કોઈ એ કોઈની ક્ષમા માર્ગવાની કે એવો શિષ્ટાચાર કરવાનો જરૂર રહેતો જ નથી.’

લવભૂતિએ પોતાવેલો સીતાના જીવનની આ નાની નાની રેખા એના પાત્રને સંપૂર્ણ માનવતા અર્પે છે અને જગતના જીવન માટે સીતા દ્વંદ્વેષ જગતના નાથ પાસે રહે એમ આપણે પણ અંતે ધૃતીએ જ જીએ.

આમ સીતાનું પાત્ર જોતાં પણ લવભૂતિ જે અંત લાવે છે તે સ્વાભાવિક જ લાગે છે અને તેમ કરવામાં વાલ્મીકિની સીતાને તેમણે જરાક પણ અન્યાય રહેતો નથી.

લવ-કુશ

‘‘ બંને લોઈ જોતેનાં પિતાને યોગ્ય અને અનુરૂપ છે. ક્ષત્રિય કુમારોમાં હોવાં જોઈએ ને સર્વજ્ઞા ગુણ આ બંને કુમારોમાં છે. કોણ બંનેને વાલ્મીકિએ સંસ્કાર આપ્યા છે. લવ ક્ષત્રિય બ્રહ્મચારીનું જીવન જીવતો હતો એમ લાગે છે. કુશ મોટો છે અને તેને યોગ્ય કાગે વાલ્મીકિ મોકલી દે છે તેથી તેના પરિચય બહુ ઓછો થાય છે પણ લવને સોરો એવા પરિચય સંકુતે મળે છે. એ વિનયી બાળક જેવાં નિદોષ છે અને મજાનું છે. દેખાવે તે તેના માતાપિતાની જ પ્રતિકૃતિ જોઈ લે. સીતા અને રાંધેનો એ જ આકૃતિ અને રંગ જ ને જ આ બાળકમાં જનકને દેખાય એના સ્વદેહબદ્ધમાં વિનય દેખાય છે. જનક કૌસલ્ય સહુ પ્રત્યે એ વિનયી છે. રામની પણ તે ક્ષમા માગી લે છે. એના દુઃખનને વખાણી શકવાની પણ ઉદારતા એનામાં છે. એના જીવસા અને પરાક્રમથી એ ચન્દ્રકેતુ, જનક, કૌસલ્યા, સુમન્ત્ર અને રામ લક્ષ્મણને પણ એક સરખી રીતે પ્રભાવિત કરે છે. ચન્દ્રકેતુ સાથેના વિવાહ દરમિયાન એ વિનયી છતાં નીકર અને પ્રભાવશાળી રહે છે. કેવી જટાથી એ ચન્દ્રકેતુની દલીલોને પરાસ્ત કરે છે. કેવી

નીડરતાથી એ રામ ઉપર પ્રહાર અને કટાક્ષ કરે છે ! એના સ્વભાવમાં દર્પ અને સૌન્દર્ય-ચતુર્તા સર્વશક્તિ છે એમ સુમન્ત નોમે છે. રઘુકુળના એકના એક દીપક સમા ચન્દ્રકેતુને આ કુમાર સાથે લડવાની રમ્મ આપતાં સુમન્તનું મન માનવું નથી. એક ક્ષત્રિય ચેત્હા તરીકે એ બીજા હરીફને સહી શકતો નથી. બીજાની ધમકીને એ વશ થતો નથી. કોઈ નો કર તો એને છે જ નહિ. “શું ક્ષત્રિયો બધા મરી પરવાયો છે કે ? શું રામમાં જ ક્ષત્રિયત્વ સમાપ્ત થાય છે કે ?” કહી અશ્વ પશુ તે જ બધું છે અને તેને માટે યુદ્ધે પણ ચડે છે. ચન્દ્રકેતુ આ પરાક્રમી કુમારને વખાણવા સિવાય નથી રહી શકતો. રામ પણ એના આ જુસ્સાથી પ્રભાવિત થાય છે. ત્રાહુ લોકમિત્ર પરિણતઃ કાયવાનજીવેદઃ, ક્ષાત્રો ધર્મઃ ચિત્ત્વ દૃષ્તુ મદ્મકોપસ્વ શુભ્યૈ । સામર્થ્યનાં દ્વ સ્તુત્વઃ સંચયો વા ગુણાનામાર્મિર્મૂલ સ્થિત દ્વ જગત્કુલ્ય નિર્માણ રાજિઃ ॥

સવનું જાત કવિએ ખાસ તેજસ્વી રાખ્યું છે. એ દ્વારા રામરાજ્યના આશ્રમવાહીઓ પણ રામની ખૂલ ખતાલી શકે છે એમ બલશક્તિ ખાસ ખતાવે છે. ઉપરાંત એના પ્રહારો દ્વારા કવિ જતાવે છે કે એના રામ પણ ખૂલ કરતા એક માનવ છે.

કુશ મોડીકે જ ક્ષણે આવે છે છતાં એટલી ક્ષણોમાં એ સવને યોગ્ય મેટા લાખ હોવાનું પુરવાર કરી આપે છે. એનો પ્રવેશ જ એનો જુસ્સો ખતાવે છે—દરોન્દ્રમયદક્ષિણેઃ.....ઈ. રામ પોતે તેનું સરસ વર્ણન કરે છે—“એની આંખોમાં ત્રિશુવનનાં બળેને ડારવાનું તેજ છે. તેની છટાદાર આસથી જાણે ધરણી નીચી નથી જાય છે. છે તો નાનો પણ મોટા પર્વત જેવો તે મહાન છે. સાક્ષાત્ સીર રસ તો ન હોય.” સીરો રસઃ ક્રિમયમેત્યુત દર્પ એવ ।

છતાં રામને એઈને બને કુમારો નશ્વ બને છે. નાટકના ઉત્તરાર્ધમાં આ કુમારો અને ખાસ કરીને સવને લીધે નાટકનું પરત્વ આગળ વધે છે અને તે રસમય બને છે.

ચન્દ્રકેતુ

સક્રમણનો પુત્ર ચન્દ્રકેતુ પણ રઘુરંજનો જ કુમાર હોવાથી એવો જ પ્રભાવશાળી છે. એને અશ્વમેધના સૌન્દર્યનો ઉપરી નીમ્નો છે એ જ એની

ચોગ્રતા બતાવી આપે છે. તે ગુરવીર છે, વિનયી છે અને સીધો સારો છે. બીજાના ગુણુ તે વખાણી શકે છે. ક્ષવ માટે તેને માન પ્રકટે છે અને તે એને પોતાનાથી ચડિપાતો હોવાનું કહેતાં અચકાતો નથી. એ પશુ ધાક-ધમકીને વચ થતો નથી. એને પશુ કોઈ ક્ષય નથી. એકલા પદ તિ થોડા સામે અનેક થોડા શસ્ત્ર યથાવે એ એને ગુમત્તું નથી.

એનામાં ઝિન્દગિદી છે. બને લક્ષણ સરખા સાધનવાળા હોવા જોઈએ એમ તે માને છે. તેથી તે પોતે રચનાંથી જીવરોને લડવા જાય છે. છતાં રામની નિન્દા એ સહી શકતો નથી તેથી તેનું મન માનવું નથી છતાં એ યુદ્ધ ચડે છે એને કોઈ પ્રકારની અહેમાન નથી કારણ રામને તે ક્ષવકુશ પ્રત્યે પિતાના ભાવથી જ જોવા કહે છે. તે પશુ વળતાર શસ્ત્રો અજમાવે છે છતાં જુગ્મ્મકાઓના પ્રયોગ આગળ તેના હાથ હેંડા પડે છે.

આ પાત્રની પશુ એટલી જ નાટ્ય અગત્ય છે. એને કીધે અંક ૫ સંભાવે છે. એને કીધે જ યુદ્ધ થાય છે અને તેથી રામનું ત્યાં સ્વાભાવિક રીતે આવવું થાય છે. આમ એકે ધ પાત્ર નિરુપયોગી નથી.

પાસ-તી

[નોંધ—આ પાત્ર માટે વર્ગીક પ્રકરણ ૪-અંક ૩]

[૬] ઉ. ચરિતનું રસદર્શન

રસદર્શન વિશે પૌર્વાત્મ અને પાશ્વ્યાત્મ સમીક્ષકોની પ્રજ્ઞાસી જુદી છે. પૌર્વાત્મ સમીક્ષકો નાટકના નવ રસ ગણાવે છે—શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રોદ, વીર, કથાનક, બીજાત્મ, અદ્ભુત અને શાંતિ. આમાંથી કયો રસ પ્રધાન છે, તેનો ભાવ કયો છે, આખી કૃતિમાં એ વિકરયો છે કે નહિ અને બીજા રસો એને અંમજૂત છે કે નહિ તથા આ નિરૂપણમાં કવિ કેવા સફળ થયા છે તે જોવા ચકાસવાની રીત પૂર્વની છે.

જ્યારે પશ્ચિમની રસદર્શનની નવ્ય વિચારસરણી તદ્દન ભિન્ન છે અને વિશાળ છે. વસ્તુસંકલન, પાત્ર આલેખન, કાવ્યકલા, નાટ્યકલા, રસનિરૂપણ વગેરે અનેક દૃષ્ટિથી જોતાં પ્રસ્તુત કૃતિ કેવી છે અને સાહિત્યમાં તેનું સ્થાન કયા છે એનું વિવેચન કરવું એ તેમની દૃષ્ટિએ રસદર્શન છે.

આપણે બંને રીતે આ નાટકનું રસદર્શન કરવા પ્રયત્ન કરીશું.

• એક-એક ભવેદગ્રી-શૂદ્ધારી ધીર દ્રવ્ય-વા •

• અદ્વિત્ય રસાઃ સર્વે-વ્યયો નિર્વહજેડદ્વિત ॥ •

નાટ્યશાસ્ત્રના આ નિયમ પ્રમાણે તો કોઈ પણ નાટકનો મુખ્ય રસ શૂંગાર કે ધીર હોય પણ એકી આ કથાનાંકનો મુખ્ય રસ ક્રુણ્ણ છે એમ એકો રસ કરવા જ ... હાંસી લેવ. સ્પષ્ટ સૂચવે છે. આમ આ નાટ્ય શાસ્ત્રના નિયમથી વિરુદ્ધ છે. તેથી સ્તો હજારે સમચરિતે ભવમૂર્તિવિશિષ્ટ !

કોઈ કહેશે નાટક ક્રુણ્ણનાંક ક્યાં છે ? સુખદ સુમેગ્નસુધુ પુનર્મિલન કરાવના તો સધળા પ્રસંગો સળાયા છે. તેથી શૂંગાર જ મુખ્ય રસ હોયો જોઈએ. ઉપરાંત પહેલામાં શૂંગાર તથા ખીળ, ત્રીળ, અને હટ્ટા અઢામાં વિપ્રસંગ શૂંગાર ધણા ભલે જુએ પણ વિચાર કરતાં જણાશે કે મુખ્ય રસ તો ક્રુણ્ણ જ છે ખીળ રસ હશે પણ તે ક્રુણ્ણના પરિપાક માટે જ છે.

... કોઈ એ ક્રુણ્ણ રસનો સ્થાપીભાવ છે. નાટકની સરઆતથી જ આ ભાવ પ્રધાન બને છે. (રામસીતાને આધ્યાસન આપે છે તે.) ત્યાર-પછી આપણે વસ્તુઃસંનના પ્રકરણમાં જોયું તેમ લગભગ બધા દરેક ક્રુણ્ણ રસના પરિપાક માટે જ સળાયા છે. ચિત્રદર્શન પ્રસંગ પણ એક ક્રુણ્ણ વર્ણોક્તિ જેવો જ બની જાય છે. ત્યાર-પછી રામની સ્વહૃદય, સીતાની સ્વહૃદય, રામનો દંડકામાં વિલાપ, ત્રીળ અંકનું તેમનું આક્રંદ, વગેરે બધું ખાસ કરીને ક્રુણ્ણ રસના વિકાસ માટે જ સરળાયું છે. વાસંતી, રામ અને સીતાનો પ્રયેક સ્વહૃદય પ્રકરણ કરતાં બાકી પ્રવર્તિ થાય છે નં. અંક હટ્ટામાં પણ તેવી જ રીતે વિપ્રસંગ શૂંગાર બનોવવા નહિ પણ ક્રુણ્ણ રસની પુષ્ટિ માટે જ રામનો શોક છે. પોંચમાં અંકમાં અને હટ્ટા અંકનો વિપ્રસંગમાં જે ધીર રસ છે તે પણ ક્રુણ્ણ રસને વધારે ક્રુણ્ણ બનોવવા જ માન્ય છે. કાવળ એ નિમિત્ત જ રામનું ત્યાં જનું થાય છે અને ત્યાં પછી ક્રુણ્ણ રસનો પુષ્ટિ માટેનો શોક પ્રતીપ્ત થાય છે એવાં અંકમાં વધીએલા રોડનો પછે ક્રુણ્ણ રસને વિકાસમાનો જ હરદેય છે.

એચ. જી. વેલ્સ ઉ. ચરિતના તેમની દૃષ્ટિએ લાગતા દોષ મળાવે છે. સહુ પ્રથમ તો વસ્તુ ઉપર જ તેઓ ટીકા કરે છે: “ભવભૂતિમાં વસ્તુ અને કથા અત્યંત સરળ છે. બહુ જ ઓછી અને મર્યાદિત ખાખત-માંથી ઘણું બધું આપવું એ ‘રેસિની’નો સિદ્ધાંત ભવભૂતિના આ નાટકમાં દેખાય છે. સાદી અને ટૂંકી વાત આપીને જ ભવ્યતા સંપાદન કરવામાં આવે છે. આમ છે ત્યારે નાટકમાં સાચું પૂછાવે તો વસ્તુ કંથું હોતું જ નથી અને વાત અત્યંત ટૂંકી બને છે. કોઈ પણ મનુષ્યને આ મને નહિ. હોલ્સા અંકની અધવચ રામ અને સીતા જેવાં પહેલા અંકને અંતે હતાં તેવાં જ છે, કેવળ ભાગ્યવચ્ચાત એક બનાવ બન્યો છે અને તે પણ માનવની ઈચ્છાથી નહિ પણ દેવની ઈચ્છાથી. તે એ કે સીતા રામથી વિખૂટી પડી અને બાર વર્ષ પછી પાછી મળી..નાટક મુખ્યતઃ મનોવિશ્લેષણનું છે-કાર્યનું નહિ. દૃશ્યમાં ધણી હાવભાવ હોય છે પણ તે કોઈ કથા કહેતાં નથી...નાટક મુખ્યતઃ કંપતિ પ્રિયને અને અપત્ત્યપ્રિયને જ બિરદાવે છે..ઉપકથા કે ગોચર વસ્તુ જેનું કંઈ નથી..ભૂમિતરતને લીધે તેમાં રાજકીય ખાખત ખાસ જૂલાર્ધ ગર્ભ છે. રામ અહીં લોકોની વાત માની લે છે. પણ અગ્નિમનું માનસ આ પ્રથમ ઉપર ખૂબ વિચારણા માગે...કથાનાયક રામને બચાવ પણ કર્યો છે..આમાં સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે, કે બે દુશ્મનો વચ્ચે કે નાયક અને ખલનાયક વચ્ચે કોઈ ધર્મશુ કે વિરોધ નથી. સીતાના ભાવ અગમ્ય રામના ભાવનું જ અંતિબિમ્બ છે.

“નાટકના પ્રથમ ભાગમાં સોઠ-કરુણ મુખ્ય રસ છે...જ્યારે બીજા વિભાગમાં નાટકની હવા બદલાઈ જાય છે: યુદ્ધ અને વીરોની ધોષણી પ્રધાન બને છે...નાટકનું આખું વાતાવરણ અને શૈલી એકદમ છુસ્સાવાળી બને છે...નાટકના પ્રથમઅર્ધનો ચોજ ગયેસો સોઠ ઉત્તરાર્ધના મોટા ભાગમાં કર્મણ પીમરાર્ધ જાય છે. આમ નાટકમાં કેવળ મધ્યસન્નિધિથી સૂર્યોદય પ્રતિ મમન જ છે. પ્રથમઅર્ધ મધ્યસન્નિધિ છે ત્યારે દ્વિતીયાર્ધ નાટકનો સૂર્યોદય છે. નાટક અગમ્ય અંખા સંખ્યાકાળમાં સર ચાય છે અને તેજ, આસા અને સંકાનાં વાદળોમાંથી પસાર થતાં થતાં વાદળો દૂર થતાં રામના વિનમ્ય આગમ તેનો અંત આવે છે.”

આ બાધ ઉપરાંત આ નાટકની તખ્તસાવકીમાં બીજો પણ બાધ તેઓ જુએ છે...“આ નાટક ભગવવાની ચૈત્રી પણ એવી જ રવન જેવી બને કલ્પનાપ્રધાન હોવી જોઈએ...નાટકનો ધણી ભાગ તર્તમાન

કાળને લગતો નદિ પણ જૂત અને લવિષ્યને લગતો છે...પાત્રો પણ દેવતાઈ અને અર્ધ દેવતાઈ છે. ઉકિતનો મોટો ભાગ કિમિંમય કાંપનો જ છે. .સં. નાટકમાં કાલ્પનિક અને ધારી લેવાનું થઈ રહે છે. .સાતમા અંકમાં દરમ તો કાલ્પનિક અને સુંદર છે પણ તખ્તા ઉપર રમૂ કરવું મુશ્કેલ છે....લગભગ આખા બીજા લાગણી સ્ટેઈજ પાત્રોથી ભરેલું જ રહે છે. ...આ નાટક સંગીત અને શ્રેષ્ઠ અભિનયકલા માગી લે છે...આ બધું ભારતીય માનસને અનુકુળ અને સ્વાભાવિક હશે પણ પશ્ચિમના માનસને તે અનુરૂપ નથી...દરમો વચ્ચે બાર વર્ષનો ગાળો તે પણ ઉત્તમ વેપકૃષ્ણ અને સમ્ભવત માગી લે છે.”

પરંતુ આ નાટકનો આખો દિમાગ જ જુદો છે. કવિએ આણું કેમ ન કપું' અને આણું કેમ નથી આપ્યું' તે જોવાનું નથી પણ તેમણે જે આપ્યું છે અને જે દૃષ્ટિબિન્દુથી આપ્યું છે તેમાં તે સફળ થયા છે કે નહિ એ જ જોવાનું છે. આ નાટકના કાર્યવેગના, સાગર જેવા ગોટા ધૂધલાટ ભડે ન રહ્યા. જળપ્રપાત જેવો કે અરોપ્યેન જેવો એનો કાર્યવેગ નથી જ. પણ અહીં કાર્યવેગ ગંગાના શાંત પ્રવાહ જેવો છે. જેટલો શાંત ગંગાનો પ્રવાહ એટલો જ શાંત આ નાટકનો કાર્યવેગ છે. છતાં ગંગાનો પ્રવાહ જેટલો જોડો અને ગંભીર છે તેટલો જ આ નાટકનો કાર્યવેગ પણ જોડો અને ગંભીર છે. એમાં પ્રસંગોની ધમાલ નથી કે હવે શું બનશે શું બનશેની આતુરતા પણ નથી અહીં તો એકસરખો શાંત અને જોડો એવો આંતરકાર્યવેગ છે. હજારો જળપ્રપાતો કરતાં પણ એ વેગીલો છે. મતુષ્યના આંતરસાગરનો એ ધૂધલાટ અને તોફાન કરોડો ઝંઝવાતો કરતાં પણ બીધાયું છે.

આ આણું નાટક લગભગ મનોવિશ્લેષણના સિદ્ધાંત ઉપર જ રમાયું છે. રામ અને સીતા જેવું પ્રણયયુગલ વિખૂટું પડ્યું જ શી રીતે ? અને છતાં કાલે કરીને લોક નિહાને લીધે એમ બન્યું. સીતાને તીથોદક અને વહ્નિ જેવી પવિત્ર માનનાર રામ અંડાળ અને ખાટકી જેવા નૃસસ ગને છે અને જે જીવની સ્મિતિ મસ્તક ઉપર સિદ્ધ છે એને જ પમથી રમદોળે છે. આ શા કારણથી બન્યું અને એમ કરવામાં રામને કેવું કેવું વેડવું પડ્યું એ તો એની પ્રથમની ઉક્તિએ જ બતાવી આપે છે. “સીતા જૂતકાળના આનંદ અને દુઃખના સ્મરણોમાં મગ્ન થઈ છે એમાં વિધિની

ખારે દુર્ધનના રહી, છે. અપારે ગોકેલી સુખ સ્વર્ણ સીતા, એના પ્રતિનિ
 હાય. વિપર્યયિથી મર્ષ, છે અને પતિ-પણ્ય એના પ્રેમમાનસ દિસારામાં ન
 ખોવાઈ મરે છે ત્યારે જ, કરી રહ્યા આવે છે, સ્વસ્થને દેખાણો, છલોછલ
 બહેનો હેઠે આચ્છે છે, ત્યારે જ, રામના હાથમાંથી, તે અંટકી લેવામાં આવે
 છે. ત્યાર સહી રાજ્યા અને પ્રેમની પ્રવિત્ત કરજો, વચ્ચે જે ભાવસંઘર્ષ આવે
 છે, તે મર્ષ, પશુ-અંકિત સહેલાઈથી સમજાઈ શકે છે. રાજ્યની નુવી ધૂંસરી
 રામને શિવે, છે. તેથી રામ પ્રોતે પોતાની પ્રિયતામાં પ્રત્યે સાચા હોવા કરતાં
 એ પોતે જાતે પોતાનો, પધાર, ખાસ કરે છે. ત્યજી, બાળપણની સખી, એવી
 પોતાની પ્રેમાળ વહાણ પત્નીને ત્યજતાં તેમને થયેલું, દુઃખ અસાધારણ
 છે. પોતાના એવા પ્રેમને અને આવા રાજવી નામને બંદો લાગ્યો એ વિચારે
 એમનું 'રાજવો' અને 'અર્જુન' એક ધોવાય છે. ૫:૩૭
 ૫:૩૮ પીળા અંકમાં પણ રામના દિલનું એ, જ, મનોમંચન, તિરપાયું, સ્ત્રી
 કૃપાવેગ ધણી મોડો છે, બાર, બાર, બાર, વખતે પહોંતે રામને, દેખાવ, જ.
 સહી, આપે, છે. કે એમણે હેઠલું, વેઠલું, છે. પત્નીને, ત્યજ્યા પછી, આજે, પણ
 તે રાજકાર્ય કરે છે અને દરજ, અડા કરે છે, પણ, 'હું' કેવળ ચત્રવત,
 પૂર્વપરિચિત, દંડકામાં તે જાય છે, પણ, ત્યાં બધું તેમને, સીતામય જ
 દેખાય છે, એમનો, પ્રેમ, એવો, એવો અચળ છે. ત્રીજા અંકમાં આની
 ઉલ્કોટિ આવે છે, સીતાનાં અપત્ય સમાન પશુપત્ની અને પચવટી ગેતાં
 ભાવ:ઉકેલ અને છે. નાટકની કંઠુષ્ઠાત્મકતાની પણ અહીં પરાકાષ્ટા આવે,
 છે. કામ્યની પણ સુખમાં આવે છે. માનવ જાવોની પણ અહીં ચરમ સીમા
 આવે છે. વાસન્તીનું આક્રંદ, ગમતો ખુલા દિલનો વિલાપ, અને સીતા
 આ બધું જોનારી થઈ તે ! આ બધું આપણે એવું જોઈએ અનુભવીએ
 જાએ કે જે શબ્દોમાં વર્ણવ્યું વર્ણવાનું નથી અને લખ્યું લખાવું નથી.
 કેવળ 'હૃદયના' લાય જ આ 'હૃદયને' પિછાની 'શક' છે. કેવળ આંસુની
 ધારાઓ જ એ બનાવી શકે છે. આની રીતે પ્રવાંષ કરવા 'બદલ' રામ
 અપારે દોષની શંકા આવે છે ત્યારે વાચકો અને પ્રેક્ષકો એકે 'સજ્જ' થઈ
 જાય છે.

અતઃ ધીમે ધીમે એના આર્થપુત્ર પ્રત્યે ક્રેપું વળે છે અને ક્રેવી રીતે સમાધાન ચર્ચા જાય છે એ બધું તો લાવલૂતિ જ બતાવી શકે. (વાચો પ્રકરણ ૪-અંક-૩).

શાકુન્તલની માફક અહીં જોરદાર સંવાદ નથી. છતાં અહીં જ પરસ્પરે પીગળે છે. વળ હૃદય ફળાય છે તે અહીં જ. આખો અંક જે આખમાં આસિ વગર કે મળમળા યથા સિત્તાય વાંચી શકે એ સાચે જ કહેણું હોય ને. "હરો. ... રાજોરના આ શબ્દો અહીં" પણ સાચુંક સાચ છે "એકથી વધારે વખત આસિ પાડ્યા સિવાય જે કાંઈ ઉ. ચ વાગી શકે તે કાં તો યોગી છે, અથવા પણ છે." ... +

ચોથા પાંચમા અને છઠ્ઠા અંકમાં આ આતંત્ર કાર્યવેગે એંછાં છે. અને બાકી કાર્ય પ્રમળ બને છે. આની નોટચઅગત્ય એાછો નેથી. છતાં પહેલા ત્રણ અંક આગળ આ અંકો કદાચ કોઈને કાંખો લાગે એનું કારણ કે અહીં વિયોગ પહેલા જ અંકમાં બતાવ્યો છે અને ત્રીજા અંકમાં લાવની ઉત્કોટિ બતાવી છે. મિલન છેક સાતમા અંકના અત સુધી સંબાળ્યું છે તેથી વચમાં ત્રણ અંકનો ગાળો પડી જવાથી પણ એમ બને છે. છેક સુધી એ બાવ ટકાવવા મુશ્કેલ બને પણ એ અંકોના દરેક પ્રસંગની અગત્ય જોતાં એમાનું કશું નકામું નથી લાગતું.

સાતમા અંકમાં પાછો પહેલા અંકો જેવો જ દિમાગ આવી જાય છે. પહેલા અને સાતમા અંકમાં ધણુ જ સામ્ય છે અને અંકમાં પાત્રોનો અત્ક્રાંત બતાવ્યો છે પણ પહેલા અંકમાં ચિત્રોમાં, જ્યારે સાતમામાં ગર્ભનાટકમાં, ચિત્રોની કલા એટલી ઉત્કૃષ્ટ છે કે રામ એ બધા બનાવોને નગર સમક્ષ બનતા જ માની લે છે. આ ચિત્રો છે એમ પાત્રો બૂલી જાય છે. ચિત્રોને રામ સાચા પ્રસંગ તરોડે જ ભુલે છે દા. ત જુગલ-કાચોને અને મંજાને કરેલી આગા. સાતમા અંકમાં પણ એમ જ છે. કલા એટલી ઉત્કૃષ્ટ છે કે જોનાર એ બધું 'પ્રાતાના' હોય નેનો ઘટના હોય એવું જ લેખે છે ચોતે નાટક ભેઈ રહ્યા છે એમ રામ બૂલી જાય છે. પહેલા અંકમાં સુતકાર નાટક અને કાંતો પરિચય કરાવે છે છેલ્લા અંકમાં પણ ગર્ભનાટકમાં એવું જ બને છે. પહેલા અંકમાં જુગલ-કાચો

ચિત્રોમાં બતાવ્યાં છે, જ્યારે હેલ્લા અંકમાં તે સ્વયં પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. બંને પ્રસંગો વચ્ચે પહેલા અંકમાં બોલાયેલા રામના વાક્યનો સંબંધ છે. અહીં રામની પહેલા અંકની આરા માનતાં-હોય તેમ જો અલો પ્રગટ થાય છે. અંક ૧ માં અરુન્ધતીનો વિલેખ જ છે, જ્યારે અંક ૭ મામાં તે જ સમયગત સૂત્રધાર રહે છે. પહેલા અંકમાં મંચને ચિત્રમાં સંબોધી છે, અહીં તે સાક્ષાત્ પ્રગટ થાય છે. પહેલા અંકમાં રામ મંચ અને પૃથ્વીને આરા આપે છે. આ અંકમાં આ બંને દેવીઓને જો આરા પાળતી બતાવી છે. પ્રથમ અંકમાં રામ અને લક્ષ્મણ ચિત્રો જોવા બેસા મળે છે, અહીં ગર્ભનાટક જોવા મળે છે. પ્રથમ અંકમાં શાંતા દ્રશ્ય ઉપર નથી આવતી. અહીં તે સ્ટેઈજ ઉપર આવે છે. પ્રથમ અંકમાં જનક સ્ટેઈજ ઉપર નથી. અહીં તે અને બીજા વડીલો સ્ટેઈજ ઉપર છે. પહેલા અંકમાં રામ કિંવદન્તી વિશે સાબળી બેસાન થાય છે. અહીં ગર્ભનાટક જોતાં તે અર્જિત થાય છે. પહેલા અંકમાં સીતાના લક્ષ્મણની વાત પ્રસરતી બતાવી છે જ્યારે અહીં તે શંકા દૂર થાય છે અને લોકોનાં મોઢાં બંધ થઈ જાય છે. બંને અંકમાં બતાવ્યું છે કે સીતાની અમિક્સેરી દૂર થઈ દોવાથી કુર્ષ થાને નહિ. બંને અંકમાં ઈન્દ્રિય વચ્ચેની ક્ષણ બતાવી છે. પહેલા અંકમાં દોહાની ઈચ્છાથી રામ સીતાને ત્યજે છે અહીં તેમની અનુમતિથી રામ સીતાને સ્વીકારે છે અંક ૧ માં રામ કહે છે—एते हि हृदयमर्मच्छिदाः... અંક ૭ માં પણ તે કહે છે—सर्वमिदमनुभवयि न शक्येमि । પ્રથમ અંકમાં કલ્યાણ પરંપરા હતી પણ વિરહ પહેલાંની. હેલ્લા અંકમાં પણ કલ્યાણ પરંપરા છે પણ વિરહ પછીની. “એક લેખે અહીં હેલ્લા અંકમાં ભરબૂત શશિરાસ કરનાં દ્રષ્ટી નય છે કારણ દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાના આજા ચિત્ર કરતાં રામ અને સીતાના પુનર્મિલનમાં ભરબૂતિ વધારે ઊંડા ભાવ લાવી શક્યા છે.”

ભરબૂતિનાં બીજાં નાટક વિશે જો મત છે પણ આ નાટક તો ભર. ની ઉદ્દેષ્ટ કલાકૃતિ છે જ.

એચ. જી. વેલ્સને પણ એટલું તો કહેવું પડે છે કે આ નાટકની પ્રત્યેક પ્રત્યેક અંગ છે અને તેની રંગભાવ દિગ્દર્શક અને પાત્રો પાસેથી ઉત્તમ દિગ્દર્શન, ઉત્તમ વેશભૂષા, સુંદર સજ્જત અને ઉત્તમ અગ્નિવકલા તો માત્રી જ લે છે. તત્કાલીન જમાનામાં કદાચ આ નાટક તખ્તાસાયક

વાધે છે. સાચો પ્રેમ રૂપરંગમાત્રથી પણ પ્રિયજનને જીવનદાન આપી શકે છે. અન્યોન્ય રૂપરંગમાત્રથી પણ પ્રિયજનને જોળખી શકાય છે. વાર્ધક્ય કે નિરોધ કે સ્તનિધ્યથી પણ એ પ્રેમમાં જોડ આવતો નથી. અદૈતં મુક્તમુક્તમોક્ત ... ઈ. અપત્ય એ દંપતિના પ્રેમની પરાકાષ્ટા છે. કાષ્ટ આંતર વચ્ચે અંતર્મંત્રોત્તર સીવે છે. એક લોહીના સંબંધ અદૃષ્ટ રીતે આકર્ષે છે. જ્યોતિષજ્ઞો પદાર્થાગ્રાન્તર કોડપિ હેલુ ઈ.

આવો અપત્યપ્રેમ અને દંપતિનો દેવ પ્રેમ ભવભૂતિ આ નાટકમાં મળે છે. " આ પ્રેમની યશોગાથા ભવભૂતિ કાષ્ટ મૌલિક વસ્તુ કે કંઠ્યા દ્વારા જીવનની વાસ્તવિક ઘટના દ્વારા નથી માત્રો પણ જેની આસપાસ કેટલી વાતો ગૂંથાઈ છે એવી ભૂતકાળની એક માનવ કથાના કારણ અને કાલ તથા આદર્શ દ્વારા જ માથે છે. " *

જે સમયે આવો પ્રેમ આલેખવાની ખાસ છૂટ નહોતી એ વખતે પણ આ યશોગાથા ભવભૂતિ હિંમતપૂર્વક અને આટલી સફળતાથી મળે છે એ એની સિદ્ધિ બતાવવા પૂરતું છે.

(૮) ભવભૂતિની શૈલી : ગુણદોષ

પ્રયોગશીલ થી જેમ દર્પણને ઝાંખપ લાગે તેમ ભવભૂતિને, જે કંઈ પણ ઝાંખપ અણપનાર બાબત હોય તો તે ભવભૂતિની શૈલી, આ જો જ દોષ એને કાલિદાસથી નીચે મૂકે છે. એણે ગૌડી રીતની શૈલી પસંદ કરી છે કે જેમાં પદ કરતાં ગદ્ય અધરું અને સમાસપ્રચુર હોય. અને જે નાટક માટે ખરાબમા ખરાબ કંઈ હોય તો તે અધરી, ભાષા, સરળ પ્રાસાદિક તીવ્ર સંવાદ નાટકમાં ખાસ જરૂરી છે. ભવભૂતિમાં આ જ વસ્તુની ખાસ ઉચ્ચ હોવાથી તેને સરખાતમાં ધણી નિષ્ફળતા મળી ભાવની પરાકાષ્ટા બતાવવાની હોય ત્યાં તે અત્યંત સરળ, મધુર અને પ્રાસાદિક થઈ શકે છે.

આમ તેની ચેત્રી માટે ઝટ બેસી નવ્ય તેવું રૂપક લખ્યે તો એ કહેવાય કે તેની ચેત્રી સાગર અને સરિતા જેવી છે. સાગરમાં મોટા ખડકો અને મગરમત્સ્યો પણ હોય. તેવી રીતે અહીં સુદના વર્ણનમાં અને ગદ્યમાં મોટું ભારત નવ્ય તેવા ઘાગા સમામો, અને અધરા શબ્દો વાચકને ઠીક ચકવે મૂકે છે.

પણ જ્યાં લાવનું તોફાન થતાવતાનું હોય છે ત્યાં લવભૂતિની કવિતા નિર્ગલ તરંગિણી ની જેમ વદ્યે જાય છે અને એ એટલી પ્રાસાદિક હોય કે સાધારણ સંસ્કૃત જ્ઞાન ધરાવનાર પણ તે તરત સમજી શકે.

અથવા ખીલું રૂપક લખ્યે તો એની રીતી ગદ્યમાં અને મુદ્દ તથા શીર્ષ વર્ણનોમાં હિમાલયનાં આકર્ષક ચટાણ જેવી લાગે છે જ્યારે લાવની કીર્તિમાં એ જ રીતી સગેમરમરની સીડો જેવી લીસી હોય છે.

ખાસ કરીને લવભૂતિની શરૂઆતની કૃતિમાં આ દોષ ઘણા પ્રમાણમાં મળે છે. એક પંડિતે તો કહ્યું પણ છે કે કાઈ એવો વિદ્વાન નહિ હોય કે જે લવભૂતિનાં અક્ષરોં લખાણુ પહેલી જ વખત સમજી શકે. લાવનાં નકામાં વર્ણનો અને પ્રાસાનુપ્રાસની આંત્રીઘૂંટીમાંથી વાચક ખાંડ ખાંડ છૂટી શકે છે. નાટકને સજ્જતા અપાવનાર સરળ, ટૂંકા, મધુર સંવાદ જે કાલિદાસ અને ભાસ તથા ચંદ્રકમાં મળે છે તે લવભૂતિમાં નથી. તેથી જ તે કડક ટીકાને પાત્ર થયો છે. તેની રીતીને પદ્માડ અને પથ્થરવાળી જમીન સાથે સરખાવી છે.

લાવ કેટલીક વખત બહુ સરસ હોય પણ તેની રજૂઆત અંકજાવી મૂકે તેવી હોય છે. જેમકે-ડા. બેલવેલ્લર કહે છે તેમ જ. ચ. માં રામ પોતાનાં હનુમત્ અનેક વખત લાવે છે. એનામાં વિનોદનું તો નામ નથી કહીએ તો ચાલે. એની ક્ષીતા પણ કાલિદાસની નાચિકા જેવી ખુશખુશાલ કિલકિલાટ કરતી જીવનની વસંત જેવી નથી પણ જરા મંભીર, ફિક્કી અને જીવનની પાનખર જેવી લાગે છે. તેને ભયાનક જંગલો વધારે મળે છે. પણ એ એના સ્વભાવગત દોષ લાગે છે. પોતાનો વિષય એ બહુ મંભીરતાથી ભેં છે અને જાણે પાઠ લાગ્યાવતો હોય તેમ તે રજૂ કરે છે.

ખીજો એક દોષ એ છે કે એનામાં કાલિદાસ જેવી સમતુલા નથી. મ. ચ. અને ખા. ખા. ખા. કેટલીક વખત તે કવિ એવું રહેલું અનુભવે જ જતો હોય એમ લાગે છે. લવભૂતિમાં ક્યારેક લાગણીવેગ અને લાવનો અતિરેક દેખાય છે. એનાં પાત્રો વારંવાર પ્રજાપો કરે છે અને છૂટે મુખે રો છે. જ્યારે કાલિદાસનાં પાત્રો માત્ર આંસુને આંસુ સારે છે અને વધારે ગૌરવવાળાં દેખાય છે. પણ લાવ આ રીતે વ્યક્ત થાય એમાં કંઈ દોષ નથી. એ પણ એક માનવી લક્ષણ જ છે. કાલિદાસનો દુઃખન્ત પણ પ્રજાપ કરે છે. માત્ર

જોવાનું એટલું જ કે લાગ કુદરતી છે કે નહિ. આ મધ્યમાં પણ વખત તેમ હોતું નથી. એ કાલિદાસની માફક 'શિશુ'માં જાણું ટહી સડો નથી પણ પોતાને કથનીય બાબતમાં એ એવો મમ્મ થઈ જાય છે કે એ માટે એ પાનાનાં પાનાં ભર્યે જ જાય છે. આમ પાંદિત્યપ્રદર્શનનો ભરભૂતિને પણ શોખ છે. અને ભારેખમ શબ્દો અને લાગો વર્ણનો એના નાદો માટે ખતરનાકે નીચડે છે.

પણ આ ભરભૂતિના જમાનાનો હોય છે, મોં ભરાઈ જાય તેવા શબ્દો એ વખતે કાન્યનું અંગ મનાતા. સૃંગાર અને કરુણ જેવા કોમળ લાવો માટે કોમળ અક્ષરો અને સહેલા શબ્દો વપરાતા. અમુક રીત સાચવવા શબ્દો અમુક જ રીતે ગોઠવાતા. કોમળ લાવ માટે કોમળ અને જુસ્સાવાળા લાવ માટે જુસ્સાભરી અપરી લાયા વપસતી. આમ નાટકમાં લાવને અનુરૂપ અભિનય કરાવી નટલીની જેમ- ભરભૂતિની લાયા પણ લાવને અનુરૂપ બની છે.

પણ ભરભૂતિ જ્યારે કુદરતી અને સરળ હોય છે. ત્યારે અત્યારના માનસને પુધારે ગમી જાય છે. હંદ વૈવિધ્ય એનામાં છે પણ એની ક્ષિપ-રિણી તો મધૂરીની જેમ જ નૃત્ય કરે છે. અને અમુક બાબતમાં તો હ. મ. માં ભરભૂતિ કાલિદાસને પણ ટપી જતો લાગે છે.

પોતાના આગ્રવા પ્રકૃતિદર્શનથી પણ તેને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ખાસ સ્થાન મળ્યું છે. પ્રકૃતિના સૌમ્ય તત્ત્વોની વચ્ચે તે માર્નેવ-લાવનાં અનેક સુંદર ચિત્રો આપે છે. ચિત્રદર્શન પ્રસંગની પાછળ પ્રકૃતિનાં આવાં સૌમ્ય તત્ત્વોની જ પાઈબૂ છે. માનવનાં સુખદુઃખની પાછળ આ સૌમ્ય પ્રકૃતિ તત્ત્વોની સુંદર છાયા ભરભૂતિ રહે છે. પશુપંખીમાં ગહેલા લાવનું તે સુંદર આલેખન કરે છે. બીજા અંકમાં આવતી ઝોદાવરી, પ્રસ્તવજી પર્વત અને વનરાઈઓ—આ બધું રામને એના પૂર્વજીવનની યાદ દેવડાવે છે. ચિત્રદર્શન પ્રસંગમાં પણ ઝોદાવરીનું આવું સુંદર વર્ણન જ છે.

પરંતુ ભરભૂતિ પ્રકૃતિનું નિરકુલ વાસ્તવિક વર્ણન આપે છે. એ પણ નદીદેવતાને જીવંત સ્વરૂપ આપે છે અને ગંગા, તમસા, વગેરે નદીઓને પાત્રો તરીકે લાવે છે. પણ કાલિદાસ જેવું તેને પ્રકૃતિનું કંઈ અવશેષન નથી કે કાલિદાસની જેમ એની પ્રકૃતિ જીવંત નથી લાગતી.

કાલિદાસ જે નથી આપતા તે પ્રકૃતિનું લયમનક તરવોનું વાસ્તવિક વર્ણન તે આપે છે. જળપ્રવાહોના લીધણુ ધૂધરાટ, રાત્રી ધણુઓની ત્રાડો જંગલના લીધણુ દાવાનળો, અજગરનો પ્રવેદ પીતા કાચડાઓ, રીંછોની ઝળકાર ત્રાડો, નાંચુની ધાટી ઢાળી ધટા, ધૂતકના અવાજવાળાં વાસનાં વન, ચંદનજૂસના મૂળમાં પોંટનાઈ ગયેલા સર્પો વગેરે પ્રકૃતિનાં લયમનક તરવોનું આભેદ્ય વર્ણન લવભૂતિ આપે છે.

“જંગલો પર્વતો અને નદીઓ તેને પહેલા તણ અંકમાં પ્રકૃતિનાં સૌમ્ય અને રુદ્ર તરવો આલેખવાની એની યોગ્યતાને તક આપે છે. જે દેખાવમાં લીધણુ છે અને ફૂળવે તેનું છે એને માટે લવભૂતિને ખાસ આકર્ષણ છે, અને તે કાલિદાસના મર્યાદિત પ્રકૃતિપ્રેમમાં મળતું નથી.” *

“નદીના પ્રવાહોના ધૂધરાટવાળાં અને પર્વતોવાળાં ધાટા જંગલોના એકાંતમાં રહેલી પ્રકૃતિની લગ્નતાનો એ એકો પ્રેમી નથી.” +

“માત્ર જંગલો, ધૂધવતા જળપ્રવાહો અને મોટા પર્વતોના એકાંતમાં રહેલી સુંદરતા અને લગ્નતાની તે યોગ્ય પ્રસંતા કરે છે.” =

જેમ ચંદ્રમામાં કલંક દહાઈ જાય છે તેમ આ કવિના ખીળ ગુણ એના દોષને ઢાંકી દે છે. કંઈક દિલ દસાવી નાખે એવું રૂપજ ઉપર બનતું હોય ત્યારે તો લવભૂતિની રેલી અત્યંત સરળ બની જાય છે—એટલી બધી કે એમાં સમાસ જોવા પણ જડતો નથી. ડો. બેલવેલકર કહે છે તેમ “મદ્ય અને પદ્મને ‘જુદી જુદી કક્ષાએ મૂકવામાં એ સરળ થયો હોય તો તે આ કવિ જ છે, એ કે ત્રણ મોટા લસરકામાં ચિત્રો ઉપસાવવાની કળામાં લવભૂતિ અસંતોષ નથી જ. કાલિદાસની જેમ ઉપમાઓ ઉપર ઉપમાઓ અને ખીળ અલંકારો એક જ સામટા આપવાને બદલે લવભૂતિ ખાસ કથનીય બાબત કે ભાવ પસંદ કરીને અનુક્રમે સીધી રીતે રજૂ કરે છે, અને અલંકારપ્રાયુષ ન હોવાથી આ રીત પણ એટલી જ અસરકારક બની છે.....માનવહૃદયના લોડા ભાવ જતાવવામાં લવભૂતિ ખરેખર કુશળ છે. કેટલીક વખત પાત્રોના મુખમાં મૂકેલા એક જ શબ્દ કે એક જ વાક્યથી

* ડો. કીપ સંસ્કૃત કથાનકો.

+ ડો. ડે-સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ.

= સર ભાંજારકર.

એ આવ દર્શાવે છે. ૬૧. ત. (૧) સીતા બંધમાંથી છટીને પોતાની જાતને એકથી જોઈને જે જોણે છે તે અને. (૨) કચુકી રામને જોઈને પહેલાં રામભદ્ર જોણી જાય છે અને પછી જ 'રાજ' કહે છે તે. અંક ચોથામાં પણ કચુકી સુંદર શબ્દો જોણે છે. આમ કાલિદાસમાં કચુકીનાં પાત્રોનું રૂઢ વર્ણન જ આવે છે જ્યાં અહીં આવી રેખાઓથી કચુકીનું પાત્ર આલેખાઈ જાય છે.....પાત્રોને અનુરૂપ ભાષા લવભૂતિ દરેકના મુખમાં મૂકે છે. કવ ધાર્મિક અને પંડિતાઈવારી ભાષા વાપરે છે કારણ તે વાદમીકિનો શિષ્ય છે. જનક ફિલસૂફીમયું અને બુદ્ધિસાબયું જોણે છે કારણ તે રાજર્ષિ છે. તમસા તેને પાણીમાં થતા અનુભવ ઉપર જ ઉપમા વાપરે છે. અંક ચોથાના વિષ્કમ્ભકમાં બે તાપસો રસભરી ચર્ચામાં જ રસ લે છે. =

આમ ઢગરે રામચરિતે મવભૂતિર્નિશ્ચિવ્યતે એટલે ખાસ એટલું જ જોવાનું કે પોતાના આ નાટકમાં લવભૂતિ પોતાના દોષ સમજીને એ કેટલા નિવારી શકે છે. અને લવભૂતિએ આપણે જોયું તેમ જ. ચરિતમાં એ દોષ ન ધૂસે એની ધણી કાળજી લીધી છે. જે કંઈ દેખાય છે તે પ્રમાણમાં બહુ જ થોડું છે. તેથી જ તથાપ્યન્તર્મોદ કમપિ મવભૂતિર્વિવત્તુતે એ ઉક્તિ અહીં સાચું અને છે.

અં પ્રદ્યાનમિયં દેવી વાગ્વદ્યેવાનુવર્તતે— કવિની આ દયોક્તિ અસત્ય નો દરતી નથી જ. કે એ એની પરિણતપ્રસાનુ જ રૂળ છે-એમ એ નાટક વાચીને જરૂર લાગે.

[૮] લવભૂતિ :: જીવન . સમય :: કૃતિ

આ કવિ પોતાના જીવનની ધણી માહિતી આપે છે મદાવીગરિતમાં તે વિસ્તારથી આપે છે. પદ્યપુરમાં કારણ જોતના પ્રાત્યજ્ઞો વસતા. તેઓ તૈત્તિરીય સાખા શીખવના અને પચામિ રાખતા. તેઓ સોમયજ્ઞ કરતા અને ઉદ્યમર અટકરાળા દતા એ પ્રાત્યજ્ઞોમાં વાજપેય યજ્ઞ કરનાર 'મદાકવિ' નામનો સાત્રજ યજ્ઞ યથો એનાથી પાંચમાં પેઢીએ લવભૂતિ થયો. બદગોપાળ તેના દાદા દતા અને નીલકંઠ તેના પિતા દતા. તેની માતાનું નામ જગુક-ધીં દત્ત. બીકડ એ કવિનું ઉત્તરનામ દત્ત. જ્ઞાનનિધિ તેનો મુડ દતે

ભવભૂતિ ઈ. સ. સાતમા સૈકાને આવે અથવા ઈ. સ. ત્રીસમા સૈકાની શરૂઆતમાં થઈ ગયો. કદલણના રાજતરંગિણીમાં કાન્યકુબ્જ (કનોજ) ના રાજા યશોવર્માનો તે આશ્રિત હોવાનું જણવા મળે છે. ડૉ. સ્ટેપન યશોવર્માનો સમય ઈ. સ. ૭૩૬ નો જણાવે છે. કદલણ એમ પણ જણાવે છે કે વાઢપતિરાજ પણ યશોવર્માના દરબારનો કવિ હતો. વાઢપતિરાજ પ્રાકૃત કાવ્ય 'ગોડવહો' નો રચયિતા હતો. તેમાં પણ મવમૂઢજલહિગિમ્મવ એ શ્લોક છે.

આ બતાવે છે કે વાઢપતિરાજ ભવભૂતિની કૃતિ વાંચતો હતો. જગજિ શ્રીમદ્દો ઉપરથી ડૉ. એલવેલકર-ધારે છે કે ભવભૂતિ વાઢપતિરાજ કરતાં કેંઈક વહેલો હતો અને યશોવર્માના રાજ્યમાં શરૂઆતના સમયમાં હતો. ઈ. સ. ૬૧૦ માં બાણ ભાસ અને કાલિદાસનો ઉલ્લેખ કરે છે પણ ભવભૂતિનો ઉલ્લેખ કરતો નથી તેથી ભવભૂતિ એના પછી જ થયો હશે નહિ તો બાણ એનો ઉલ્લેખ કરે જ.

બાલરામાયણમાં રાજશેખર પોતાને ભવભૂતિનો અવતાર જણાવે છે. જમૂવં મલમીકમર્વઃ કવિ...ઈ. રાજશેખર ઈ. સ. ૯૦૦ માં થયો તેથી ભવભૂતિ તેના પહેલાં બે સેકા પહેલાં થઈ ગયો હશે. ક્ષેમેન્દ્ર, ધનંજય, મહીમહાદ વગેરે પણ ભવભૂતિનો ઉલ્લેખ કરે છે.

ભવભૂતિએ ત્રણ નાટકો લખ્યાં છે—મહાવીર ચરિત (આમાં રામનું પૂર્વજીવન છે), માલતીમાધવ (પ્રકરણ) અને ઉત્તરરામચરિત.

ભવભૂતિએ ધણી શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તે જ્ઞાની અને પવિત્ર હતો. વેદ, ઉપનિષદ, સાંખ્ય, યોગ વગેરે શાસ્ત્રો તે જાણતો. વ્યાકરણ, તત્ત્વ અલંકાર વગેરેમાં પણ તે પારંગત હતો. ડૉ. એલવેલકર-ધારે છે કે તે બહુ નાની ઉંમરમાં પોતાનું વતન છોડી ઉત્તરેનમાં અભ્યાસ કરવા ગયો હતો જાણની ખાતરી તે બધા લોકો સાથે મળતો હતો અને અનેક રિચિતિમાંથી પસાર થયો હતો. અભિનેતા સાથે પણ તેને સારી મિત્રી હતી. તેણે પોતે કદાચ નાટકમાં ભાગ પણ લીધો હોય.

ભવભૂતિના જીવન વિશે એની કૃતિ ઉપરથી આપણે કેંઈક ધારી શકીએ છીએ. કાર્ત્તિ માટે એને ઘણું જ ઝૂમવું પડ્યું હતું. અન્ન અને કુટુંબની રોજની જરૂરિયાત માટે પણ તેને એટલું જ દુઃખ વેઠવું પડ્યું હતું. કવિને બદકિરમતનો સારો અનુભવ મળ્યો હતો. પણ અંતે તો તેને વિનય જ મળ્યો. દુતિયા સાથે જગજર બાજુ બીડવામાં એને ઉત્સાહ આપનાર એનું આદર્શ કુટુંબ જીવન જ હતું. એને મન પ્રેમ કેવળ શરીરશુદ્ધિને અંતોષવા માટે નહોતો પણ તે આત્માનો સંબંધ છે. એમ તે માનતો. એવો પ્રેમ એ આપે છે.

સંસ્કૃત સાહિત્ય

(૧) ઉ. ચરિત	ડા. બેલવેલકર	સં. પાઠ અને અંગ્રેજી ભાષાંતર તથા પ્રસ્તાવના
(૨) ઉ. ચરિત	પી. વી. કાથે	અ. આવૃત્તિ
(૩) ઉ. ચરિત	એમ. આર. કાથે	
(૪) ઉ. ચરિત	વિદ્યાસાગર	સંસ્કૃત ટીકા સહિત
(૫) ઉ. ચરિત	એચ. રાય	અંગ્રેજી આવૃત્તિ
(૬) ઉ. ચરિત	ડા. જી. કે. ભટ્ટ	
(૭) ઉ. ચરિત	શ્રી મ. ન. દ્વિવેદી	ગુજરાતી આવૃત્તિ
(૮) "	શ્રી ઉમાશંકર જોશી	
(૯) સં. સાહિત્યનો ઇતિહાસ	ડા. કે. અને ઇસચુભા	અંગ્રેજી આવૃત્તિ

(૧૦) સં. કથાનકો	ડા. કીચ	"
(૧૧) હિંદના સં. નાટકો	એચ. જી. વેલ્સ	"
(૧૨) કાવ્યતત્ત્વ વિચાર	શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ	ગુજરાતી આવૃત્તિ
(૧૩) કાલિદાસ અને ભવભૂતિ	દ્વિજેન્દ્રનાથ રોય	હિન્દી આવૃત્તિ

(૧૪) ભાગીરદાર—The Drama in Sanskrit literature
નાટકનાં પાત્રો

રામ—	અયોધ્યાનો નવો રાજા
લક્ષ્મણ—	તેનો નાનો ભાઈ.
ચન્દ્રકેતુ—	લક્ષ્મણનો પુત્ર
હનુ-કુમાર—	રામના પુત્રો.
જનક—	સીતાના પિતા.
કચુકી—	કનુકી.
વાલ્મીકિ—	ઋષિ
શાપ્ક—	શૂદ્ર મુનિ-પક્ષીથી દિવ્ય પુત્રુષ.
અપ્સરાક—	સદેશ વાહક.
કુમ્ભ—	રામનો દૂત.
સુમન્ત—	સારથિ.
વિદ્યાધર—	અર્ધદેવતાઈ-એ તાપસો-વાલ્મીકિના શિષ્યો.
સીતા—	રામની પત્ની.
અરુન્ધતી—	વસિષ્ઠની પત્ની
કૌસલ્યા—	રામની માતા
શાન્તા—	રામની બહેન.
ગંગા-પૃથ્વી—	દેવતા.
તમસા-મુરલિ—	નદી દેવતા
વાસન્તી—	વન દેવતા

महाकविमर्षभूतिविरचितम्
उत्तररामचरितम्

व्यतिपजति पदार्थान्तरः कोऽपि हेतु

नै खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं

द्रवति च दिमरश्मायुद्गते चन्द्रकान्ताः ।

— प्रथमोऽङ्कः —

इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।
वन्देमहि च तां वाचमभृतामात्मन कलाम् ॥ १ ॥

(नान्यन्ते ।)

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । अद्य खलु मगवत कालप्रियतामस्य यात्रायामनै
मिभ्रान्विज्ञापयामि एवमनभवन्तो विदाकुर्वन्तु । अस्ति खलु तत्रभवान्
इयं श्रीकण्ठपदलाञ्छन पदवाक्यप्रमाणशो भवभूतिनाम जनुकणीपुत्र । १

यं ब्रह्माणमिय देवी धाग्वदयेवानुवर्तते ।
उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोक्ष्यते ॥ २ ॥

एषोऽस्मि कार्यरगदाशयोष्यक्स्तदानीन्तनश्च सङ्गतः । (समन्तादवलोक्य ।)
ओ भो , यदा तावदनभवत पौलस्त्यकुलधूमकेतोर्महाराजरामस्यायमभि
पेरुममयो रात्रिदिवममइतानन्दनान्दीरः , तत्किमिदानीं विधान्तचारणानि
चरन्त्यनानि ।

(प्रविश्य ।)

नटः—भान, प्रेषित हि खट्वहान्महाराजेन सङ्ग्रामरमुद्भूतो महात्मानः इयं
मरात्तता समाननारस्थायिनश्च नानादिगन्तव्यपना मङ्गलार्थो राजर्षयः,
यत्नमाराधनायैतावतो दिवसानुसव आसीत् ।

सूत्रधारः—आ , अस्येननिमित्तम् ।

नटः—अन्यत्त्व,—

यन्निष्ठाचिष्टिता देव्यो गता रामस्य मातरः ।
अन्यथा पुरन्ध्र य यज्ञे ज्ञामानुराधनम् ॥ ३ ॥

सूत्रधारः—वैश्वदेवमिति शृच्छमि । ४ पुनश्चामात्र ।

અંક ૧

પ્રાચીન કવિઓને આ નમસ્કાર અમે સુમર્ષીએ છીએ.
(અને) આત્માની (પરમાત્માની-ગ્રહાત્મા) શાશ્વતી કલા
એવી તે (પ્રસિદ્ધ) વાણીને (દેવી-વાગ્મીશ્વરીને) પણ
અમે વંદન કરીએ છીએ. (૧)

[નાન્દી (સ્તવન) પછી]

૧૨— મણિ વિસ્તાર કરવો ન ભેદીએ. ખરેખર, આજે ભગવાન,
કાલપ્રિયનાથની પાત્રા પ્રસંગે, મહાનુભાવ સત્ગુણોને હું
વિનંતી કરું છું. આપ શ્રીમાનો આ ધ્યાન પર લેશો. ખરેખર,
કશ્યપ યોગમાં ઉત્પન્ન થયેલો, 'શ્રીકૃષ્ણ' (એ) ઉપનામવાળો,
બાકરજી, ન્યાય અને મીમાંસા જાણનાર, યોગ્ય, ભવશ્રુતિ નામનો
જગદ્ગુણીનો પુત્ર છે.

(કે) જે વિષ્ણુને આ દેવી સરસ્વતી આર્ણકિત સ્ત્રીની
જેમ અનુસરે છે. તેણે રચેલું 'ઉત્તરરામચરિત' (કવે)
ભજવાશે. (૧)

આ હું કાર્યવશાત્ તે સમયનો અધ્યોધ્યાનિવાસી બન્યો છું.
પુનાજી ભેદીને) અરે! ઓ! રાવણના કુળના ધૂમકેતુ (એવા)
મહારાજ રામનો દિવસ રાત મંગળ મનાતાં અટકે નહિ એવો આ
પ્રેકનો સમય છે તો અધારે ચોક્કામાં ચારણો કેમ ચાંત ચર્ચ મપા છે ?
(પ્રવેશ કરીને)

- આર્ષ ! દારીજી જેમના રંજન માટે આટલા દિવસ ઉત્સવ આપ્યો
હતો તે, લોકના મુદ્દના મિત્રો (એવા) મહાત્મા વાનરો અને
રાક્ષસો, તેમજ (રાજાને) સત્કારવા આવેલા જુદી જુદી દિશાઓને
પાવન કરનાર જલધિઓને અને રાજર્ષિઓને મહારાજો પોતા-
પોતાને યેર વિદાય ક્યાં છે.

૧૨— ઠીક. આ કારણ છે.

- અને બીજું—

વસિષ્ઠથી રક્ષાયેલી દેવીઓ, ગમતી માતાઓ, અરુન્ધતીને
આગળ કરીને જમાઈના આશ્રમે યજ્ઞમાં ચર્ચ છે. (૩)

૧૨— હું પરદેશી છું તેથી પૂછું છું : જમાઈ વળી કયા ?

नटः—

कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत् ।
अपत्यकृतिकां यज्ञे रोमपादाय तां ददौ ॥ ४ ॥

विभाण्डकमुतस्तामृष्यभृज उपयेमे । तेन च सांप्रतं द्वादशवार्षिकं व्रतमारब्धं
तदसुरोधात्कठोरगमामपि जानकीं विमुच्य गुरुजनस्तत्र गतः ।

सूत्रधारः—तत्किमनेन । एहि । राजद्वारमेव स्वजातिमनयेनोपतिष्ठवः ।

नटः—तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धानुपस्थानलोचनपद्मं भावः ।

सूत्रधारः—मारिष,

सर्वथा व्यवहर्तव्यं, कुतो हास्यवनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा बाबां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥ ५ ॥

नटः—अतिदुर्जन इति यत्कथ्यम् ।

देव्यामपि हि वैदेह्यां सापवादो यतो जनः ।

रक्षोगृहस्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ तन्निधयः ॥ ६ ॥

सूत्रधारः—यदि पुनरित्ये स्मिदन्ती महाराजं प्रति स्तब्धः, ततः कटं स्त

नटः—सर्वथा श्रवणो देवनाथ धेयो विधास्तुतिः । (परिहस्य) भो !
वेदानो महाराजः । (आह्वयः) एव जनः वक्ष्यन्ति—

स्नेहान्ममाजयितुमेत्य दिनान्यमृनि

नान्दोत्सवेन जनकोऽय गतो विदेहात् ।

देव्यास्तनो विमनसः परिमान्त्वनाथ

धर्माभिलाषति चामपृष्टं नरेन्द्रः ॥ ७ ॥

(इति निष्पत्तीः)

इति प्रम्नायना ।

રાજા દશરથે સાન્તા નાર્મની કન્યાને જન્મ આપ્યો
(અને) તેને (તે કન્યાને) રાજા રામપાદને દત્તક
પુત્રી તરીકે આપી. (૪)

વિભાંડકેના પુત્ર ઋધ્યશૃંગ તેને પરણ્યો. અને તેમણે હમણાં પાર
નો યજ્ઞ આરંભ્યો છે. તેના અનુરોધથી પૂરા દહાડા જતા હોવા છતાં
પાકીને મૂકીને વડીલ વર્મ ત્યાં ગયો છે.

મધાર—તો એનાથી શું? યાવ. પોતાની જાતિના રિવાજ પ્રમાણે
આપણે મજદારે જ હાજરી આપીએ.

—ત્યારે તો રાજા સામે બોલવાની સારી પેઠે શુદ્ધ એવી સ્તોત્રમાળા
આપથી ઉપજાવી કાઢો.

મધાર—હાઈ,

દરેક રીતે (આપણી) ફળ જાળવવી જોઈએ.
અનિદ્રતા (નિન્દા ન થાય તેવી સ્થિતિ) કયાથી?
જેમ સ્ત્રીઓનો (શુદ્ધિની જાળવતમાં) તેમ વાણીની
શુદ્ધિની જાળવતમાં લોકો દુષ્ટશુદ્ધિવાળા હોય છે. (૫)

—અતિ દુર્જન એમ કહેવું જોઈએ.

કારણ દેવી વૈદેહી તરફ પશુ ખરેખર લોકો અપવાદ
વાળા છે. રાક્ષસને ઘેર નિવાસ (આનું) મૂળ
(કારણ) છે અગ્નિશુદ્ધિમાં પશુ ચંકા (અવિશ્વાસ)
છે. (૬)

મધાર—જો વળી આ મપાટો મહારાજ પ્રતિ જાય તો ક્યારે યાવ.

૬—અધિઓ અને દેવતાઓ સર્વ પ્રકારે કલ્યાણ કરશે. (ચક્રિમધ્ય
કરીને) અરે એ! અત્યારે મહારાજ કયા છે? (સાક્ષીને)
લોકો આમ કહે છે—

સ્નેહથી સત્કારવા બાવીને, આટલા દિવસ ઉત્સવમાં
માળીને આજે જનક વિદેહ ગયા છે. તેથી ખિલ
મનવાળી જાનકીના સાન્તવન માટે રાજા ન્યાયાસન
ઉપરથી અંતઃપુરમાં પ્રવેશી છે. (૭)

(અને બહાર જાય છે)
અસ્તાવના સમાપ્ત

(ततः प्रविशत्यासन्नोऽविष्टो रामः सीता च ।)

राम—देवी वैदेहि, समाधिसिद्धिः । ते हि मृत्यो न शक्नुवन्ति विहातुमस्मान् ।

किञ्चनुष्ठातनित्यत्वं स्यात्तन्ममपकर्षति ।

सकृदा ह्याहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ॥ ८ ॥

सीता—जानामि अज्जडत्त, जानामि । किन्तु संतापआरिणो बंधुजनविपक्षेण
होति । । जानामि आर्यपुत्र, जानामि । किन्तु संतापकारिणो
बन्धुजनविप्रयोगा भवन्ति ।]

रामः—एवमेतत् । एते हि हृदयमर्मच्छिदः संसारभावा येभ्यो वीनत्सु
संन्यज्य सर्वान्भगवानरण्ये विधाम्भवन्ति गन्ताविणः ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी—रामभद्र—(इत्यर्थे किं साधकम् ।) महाराज ।

रामः—(सस्मितम्) आर्य, ननु रामभद्र इत्येव मां प्रश्रुपचारः शोभते
तत्परिजनस्य । तन् यथाभ्यस्तमभिधीयताम् ।

कञ्चुकी—देव, ऋष्यभृशश्रमादष्टावक्रः संप्राप्तः ।

सीता—अज्ज तदो किं विलंबीअदि । [आर्य, ततः किं विलम्ब्यते ।]

रामः—त्परिं प्रवेशय । (कञ्चुकी निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य)

अष्टाधकः—स्वस्ति यागम् ।

रामः—भगवन्, अभिवादये । इत आस्यताम् ।

सीता—भअव, णमो दे । अवि कुललं सज्जामादुअस्स गुरुअणस्स अज्ज
सताए अ । [भगवन् नमस्ते । अपि कुललं सज्जामातृकस्य गुरुजस्य
याया ज्ञान्तयाथ ।]

रामः—निर्विघ्नः सोमपीथी आधुत्तो मे भगवन्तुष्टभृशः, आर्या च ज्ञान्ता ।

सीता—अग्गे वि सुमरेदि । [अस्यानपि स्मरति ।]

[પછી આસનસ્થ રામ અને સીતા પ્રવેશે છે]

રામ— દેવી વૈદેહી ! શાંત થા. તે વડીલો આપણને હોડવા ખરેખર શક્તિમાન નથી.

પરંતુ ધાર્મિક કાર્યનું નિત્ય પાલન (તેમનું)
સ્વાતંત્ર્ય હરી લે છે. ખરેખર, અગ્નિહોત્રીની
ગૃહસ્થતા વિમોઘી ગુસ્સેલીવાળી હોય છે. (૮)

સીતા— જાણુ છું, આશંકુન, જાણુ છું. પરંતુ સર્વજ્ઞિના વિશેષ
સંતાપકારી હોય છે.

રામ— એ સાચું છે. એ ખરેખર હૃદયના મર્મને વીધનાર સંસારભાવો
[(૬)] જેમનાથી કંટાળી ગયેલા સુદ્ધિમાનો બધી કામના
હોડીને અરણ્યમાં વિશ્રામ કરે છે.

(પ્રવેશ કરીને)

કંચુકી— રામજી ! (એમ અધું જોલીને શંકા સાથે) મદારાજ !

રામ— (સસ્મિત) આર્ષ ! ખરેખર, પિતાજીના માણસોનું મારી પ્રત્યે
'રામજી' એમ જ સંજોધન થોભે છે. તો ટેવ પ્રમાણે જોલો.

કંચુકી— દેવ, અધ્યયનના આગ્રમેથી અણવક આવ્યો છે.

સીતા— આર્ષ, તો વિલખ્યાં શા મટે ?

રામ— (તેમને) જલદી અંદર લઈ આવો.

(કંચુકી બહાર જાય છે)

(પ્રવેશ કરીને)

અણવક— બંનેનું કલ્યાણ થાઓ.

રામ— ભગવાન, પ્રણામ કરું છું. બહોં જોસો.

સીતા— ભગવન, નમસ્તે જમાઈ સદિત બધા વડીલજનો અને આર્ષો
શાન્તા કુશળ છે ને ?

રામ— સોમપાન કરનારા મારા પૂજ્ય બનેવી અધ્યયન અને આર્ષો
શાન્તા નિર્વિદ્ય છે કે ?

સીતા— અમને સંસારે છે કે ?

अष्टावक्रः—(उपविश्य ।) अयं भिम् । देवि, कुलपुरुषमगवान्सिष्टस्त्वामिदमाह-२१

त्रिभुवंभरा भगवती भवतीमसूत
 राज्ञा प्रजापतिममो जनकः पिता ते ।
 तेषां यधूस्त्वमसि नन्दिनि पार्थिवानां
 तेषां कुलेषु सविता च गुरुर्वयं च ॥२॥

तत्किमन्यदाशास्महे । केवलं वीरप्रसूता भूयाः ।

रामः—अनुवृत्तः स्मः ।

लौकिकानां हि साधूनामर्थं चागनुवर्तते ।
 ऋषीणां पुनराध्यानां पाचमर्थोऽनुधावति ॥ १० ॥

अष्टावक्रः—इदं च भगवत्याऽरुण्यत्वा देवीभिः शान्तया च भूयो भूयः संदिष्टम् ।
 यः कथिद्र्भेदोहृदौ भयत्यस्याः सोऽवश्यमचिरान्मागमित्यव्य इति ।

रामः—किवते भदेया कथयति ।

अष्टावक्रः—मनान्दुः पत्या च देव्याः संदिष्टपृथक्पृथक्—‘वत्से, कठोरगर्भेति
 जानीतासि । वत्सोऽपि राममद्वैतवद्विनोदार्थमेव स्थापितः । तत्पुत्रपूर्णोत्सङ्गान्मा-
 युष्मतीं प्रस्थापः’ इति ।

रामः—(सहर्षलज्जशस्मितम् ।) तथास्तु । भगवता वसिष्ठेन न किञ्चिदादिष्टोऽस्मि ।

अष्टावक्रः—श्रुताम्—

जामादयस्तेन वयं निरुद्धास्त्वं बाल पयासि नयं च राज्यम् ।
 युक्तः प्रजानामनुरक्षणे स्यास्तस्माच्चशो यत्परमं धनं च ॥११॥

रामः—यथा समादिशति भगवान्मैत्रावरणिः ।

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।
 आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥ १२ ॥

અષ્ટાવક—(મેસીને) હાસ્તો દેવી, કુલ્લગુરુ ભગવાન વસિષ્ઠે તને આમ કહાવ્યું છે—

ભગવતી વિશ્વંભરા (પૃથ્વી)એ તને જન્મ આપ્યો,
બ્રહ્મા જેવો રાજા જનક નારો પિતા છે. જેમના
કુળમાં સૂર્ય અને અમે પણ ગુરુસ્થાને [ગુરુ=(૧)
પ્રવર્તકે (૨) ગુરુ] છીએ, તે રાજાઓના કુળની,
ઓ નંદિની! તું (પુત્ર)વધુ છે (૯)

તો ખીલું શું ઇચ્છીએ? માત્ર-(તું) વીર (પુત્ર)ને જન્મ આપનારી યા.

રામ—અમારા ઉપર અનુગ્રહ થયો.

સામાન્ય (લૌકિક) સાધુઓની વાણી તો અર્થને
અનુસરે છે પણ આદ્ય ઋષિઓની વાણીને અર્થ
અનુસરે છે. (૧૦)

અષ્ટાવક—અને—આનું (સીનાનું) જે કેઈ ગર્ભદાહક હોય તે
અવસ્થા જલદી પુરવું જોઈએ એમ આ ભગવતી અરુધતી,
દેવીઓ અને જ્ઞાતાઓ વારંવાર કહાવ્યું છે.

રામ—જે આ કહે તે કરીએ છીએ.

અષ્ટાવક—અને નણદોષ ઋષ્યશૃંગે દેવીને કહાવ્યું છે કે અહેન, તને
પૂરા હદાકા જાય છે તેથી લાભ્યા નથી. વત્સ રામજનને પણ તારા
વિનોદને માટે જ રાખ્યો છે. તો (તને) 'આયુષ્મતીને પુત્રથી
ખોજો ભરેલો હોય તેવી બોધ'.

રામ—(હર્ષ અને લજ્જાના સ્મિત સાથે) તેમ હો. ભગવાન વસિષ્ઠે
મને કંઈ આદેશ કયો નથી?

અષ્ટાવક—સાંભળો:—

અમે જન્માઈના યજ્ઞથી ચોક્કાઈ ગયા છીએ. તું બાળક
જ છે અને ગાંધ્ય નવું છે પ્રજાના અનુરંજનમાં
આસક્ત રહેજો. તેનાથી જે યજ્ઞ (મળે) તે તારું
પરમ ધન છે. (૧૧)

રામ—ભગવાન ચૈત્રાવરુણીની જેવી આજ્ઞા

લોકના આરાધન માટે સ્નેહ, દયા અને સુખ કે
જનકીને પણ છોડતાં મને બધા નથી.

सीता—अदो जेव्य राहवकुलपुरुषरो अज्जउत्तो । [अत एव राघवकुलपुरुषरा
आर्यपुत्रः ।]

रामः—कः कोऽत्र भोः । विश्राम्यतामश्रावकः ।

अष्टावक्रः—(उत्थाय परिक्रम्य च ।) अवे, कुमारलक्ष्मणः प्राप्तः । (इति निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य)

लक्ष्मणः—नयति जयत्यार्यः । आर्य, तेन चित्रदरेणास्मदुपदिष्टमार्यस्य चरितमस्मां
बोधिकायामभिलिखितम् । तत्प्रश्यत्यार्यः ।

रामः—जानासि यत्तु बुभुक्षामाना देवीं चिनोदयितुम् । तत्क्रियन्तमवधिं भावत ।

लक्ष्मणः—यावदामाया हुताशने विशुद्धि ।

रामः—यान्तं पापम् । (सप्तान्त्यवचनम्)

१०

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरेः ।

तौद्योदकं च घटिञ्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः ॥ १३ ॥

देवि देवयजनसंभवे, प्रसीद । एष ते जीवितवधि प्रवादः । "१"

कष्टो जनः कुलधनैरनुरञ्जनीय—

स्तन्नो यदुक्तमशिवं न हि तत्क्षमं ते ।

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा

मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ॥ १४ ॥

सीता—होडु अज्जउत्ता होडु । ऐहि । पेक्खम्ह दाव दे चरिदे । (इत्युत्थाय
परिक्रमति ।) [भवत्वार्गपुत्र भवतु । ऐहि । प्रेशामहे तावत्ते चरितम् ।]

लक्ष्मणः—इदं तदालिख्यम् ।

सीता—(निर्वर्ण्य ।) के एदे उवरिणिर्तरुद्विहा उवयुवन्दि विअ अज्जउत्तं ।

[क एते उपरिनिर्न्तरस्थिता वपस्तुवन्तीवार्गपुत्रम् ।]

लक्ष्मणः—देवि, एतानि तानि सरहस्यानि जुम्भन्त्यस्त्राणि यानि भगवतो
ह्वाभाशक्तैश्चिक्कमृषिपुत्रसंगन्तानि तेन च तादृकावधे प्रसादीकृतान्यार्यस्य । ७

સીતા—એથી સ્તો આર્યપુત્ર સ્વકુળમાં શ્રેષ્ઠ છે.

રામ—કાણ, અરે અહીં કાણુ છે ? અષ્ટાવકને આરામ કરાવો.

અષ્ટાવક—(જીડીને અને ફરીને) અરે, કુમાર લક્ષ્મણ આગ્યો.

(બહાર જાય છે)

(પ્રવેશ ફરીને)

લક્ષ્મણ—જય હો, આર્યનો જય હો. આર્ય, પેલા ચિત્રકારે આપણા કલા પ્રમાણે આર્યનું ચરિત્ર આ વીધિમાં આલેખ્યું છે તે આર્ય બંધે જુઓ.

રામ—ભાઈ, ખિજ થયેલી દેવીને વિનોદ કરાવવાનું તું જાણે છે તે કેટલે સુધીનું છે ?

લક્ષ્મણ—આર્યોની અગ્નિમાં વિશુદ્ધિ યઈ ત્યાં સુધી.

રામ—શાન્તિ ! શાન્તિ ! (અશુભ ચાંત થાઓ) (આપાસનના વચનથી).

જન્મથી જ વિશુદ્ધ એવી એને અન્ય પાવનકારી
(વરજુઓ)થી શું ? તીર્થાંકક અને અગ્નિને બીજાથી
શુદ્ધિ પડતી નથી. (૧૩)

દેવના યજ્ઞમાંથી (યજ્ઞની ભૂમિમાંથી). ઉદ્ભવેલી આ દેવી ! પ્રસન્ન થા. આ અપવાદ તને જીવતાં સુધી છે

કુળ જેનું ધર્મ છે તેવાઓએ કપટપદ લેવાને
રીઝવવાના હોય છે. તેથી અમે જે કંઈ અશુભ
બોધ્યા તે તને યોગ્ય નથી જ. મુગંધી કૂલનું કુદરતી
સ્થાન મરતક ઉપર સિદ્ધ છે, પગથી છૂદાવામાં
નહિ. (૧૪)

સીતા—કંઈ નહિ. આર્યપુત્ર, હોમ. ચાલો ત્યારે (તમને ગમે તો).
તમારું ચરિત્ર જોઈએ. (જીડીને પત્રિકમણ કરે છે)

લક્ષ્મણ—આ રહ્યું તે ચિત્ર.

સીતા—(વર્ણવીને) ઉપર પાસે પાસે રહેલા આર્યપુત્રની સ્તુતિ કરતા
હોય તેવા આ કાણુ છે ?

લક્ષ્મણ—આ પેઢાં રહસ્ય યુક્ત જુગ્મ્ભકાઓ કે જે ભગવાન કૃષ્ણ
પામેથી કૌશિક ઋષિને પ્રાપ્ત થયાં અને તેમણે તાટકા વધ
વખતે આર્યને પ્રસાદીરૂપે આપેલાં.

रामः—वन्दस्व देवि दिव्याङ्गणि ।

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तपत्वा परःसहस्राः शरदस्तपांसि ।

पतान्यपश्यन् गुरवः पुराणः स्वाम्येव तेजांसि तपोमयानि ॥१५॥

सीता—णमो एषाणं । [नम एतेभ्यः ।]

रामः—सर्वदेवानां त्वत्पशुतिमुपस्थास्यन्ति ।

सीता—अनुगृहीदमिह । [अनुगृहीतोस्मि ।]

लक्ष्मणः—एष मिथितान्ताः ।

सीता—अम्हहे, दलंतणवणीलुण्णलसामलसिणिद्धमसिणसोहमाणमंसलेण देहसोहमाणेण विम्हअत्थिमिदापदीसंतासोम्मसुंवरसिरी अणावक्खुद्धिसंकरसरासणो सिंहं अमुद्धमुद्धमंडलो अज्जउत्तेआलिहेदो । [अहो, दलन्तणवनीलौत्पलदयामलस्मिन्मय-मरणशोभमानमांसलेण देहसौभाग्येन विस्मयस्तिमितस्तातदृश्यमानसौम्यसुन्दर-श्रीनादरसज्जितकंकरशरासनः शिखण्डमुखमुखमण्डल आर्यपुत्रआलिखितः ।]

लक्ष्मणः—आर्ये पश्य पश्य—

१०

संवन्धिनो वसिष्ठादीनेष तातस्तवाचंति ।

गौतमश्च शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥ १६ ॥

रामः—मुष्णिष्टमेतत् ।

१

जनकानां रघूणां च संवन्धः कस्य न प्रियः ।

यत्र दाता प्रदीता च स्वयं कुशिकमन्दनः ॥ १७ ॥

सीता—एवे खु तवाळकिदगोदाणमंगला चत्तारो भादरो विआहदिविस्तदा तुम्हे । अम्हो जाणामि, तस्सि जेव्व पदेरो तस्सि जेव्व काले पत्तामि । [एते सख्यु तत्फलवृत्तगोदानमङ्गलव्यक्तवारो आतरः विवाहदीक्षित यूमम् । अहो जानामि, तस्मिन्नेव प्रदेशे तस्मिन्नेव काले गते]

४

राम -

समयः स घटेत इवेय यत्र मां

ममनन्दयत्सुमुखि गौतमार्पितः ।

अयमागृहीतकमनीयकङ्कण-

स्तव भूर्तिमानिव मनेतसवः करु ॥ १८ ॥

રામ—દેવી ! દિવ્ય અશ્વોને વદન કર

બ્રહ્મના દિત માટે દબારથી વધુ વર્ષો (૧-૬) સુધી
તપ તપીને થહા વગેરે પુરાણ ગુરુઓએ—જણે
પોતાના જ તપોમય તેજ હોય તેમ આને (આ
અશ્વોને) જોયા હતાં (૧૫)

સીતા—એમને વદન !

રામ—એ દરેક રીતે હવે તારી રાતતિની સેવામા રહેશે

સીતા—(મારા ઉપર) અનુગ્રહ થયો

લક્ષ્મણ—આ મિથિલાનો વૃત્તાન્ત

સીતા—અહો ! ખીલતા નવા નીતકમળ જેવી શ્યામલ, સુવાળી, કામળ
અને શોભતી માસલ દેહકાન્તિને લીધે (જુદા તરી આવતા)
વિગ્મયથી રિશર થયેલા, પિતાજી વડે જેની સૌમ્ય સુદર શોભા
નિદાણાય છે તેવા, સહેલાઈથી ચકરવૃત્ત વધુધ તોડી નાખનાર
(અને) શિખાને લીધે મુગ્ધ મુખમંડળવાળા આર્યપુત્રને
બ લેખ્યા છે

લક્ષ્મણ—આર્યો, જુઓ જુઓ

આ તમારા પિતા, અને જનકેના પુરોદિત ગૌતમ
પુત્ર ચતાનન્દ, વસિષ્ઠ વગેરે સખધીને પૂજે છે (૧૬)

રામ—એ બરાબર બધ બેસતું છે

જેમા આપનાર અને લેનાર સ્વયં કુરિકપુત્ર
(વિશ્વામિત્ર) છે તેવા જનકેનો અને રઘુઓનો સખધ
કેને પ્રિય નથી ? (૧૭)

સીતા—ખરેખર, તે વખતે જેમનું ગોદાનમન થયું હતું તેવા, (અને)
વિવાહ માટે દીક્ષિત થયેલા આ (રઘુ) તમે ચાર ભાઈઓ !
અહો ! જાણે તે જ પ્રદેશમા (અને) તે જ કાળમા હોઉ એમ
લાગે છે

રામ—

જાણે આ તે જ સમય છે કે જેમા ઓ સુમુખી ?
ગૌતમે અપેક્ષા અને સુદર કંકણ ધારણ કરેના
મૂર્તિમાન મહોત્સવ જેવો આ તારો દાય અને આનંદ
આપતો હતો (૧૮)

लक्ष्मणः—इयमार्या । इयमप्यार्या माण्डवी । इयमपि बधूः शुतकीर्तिः ।

सीता—बच्छ, दभं वि अवरा का । [वत्स, इयमप्यपरा का ।]

लक्ष्मणः—(सतज्जस्मितम् । अपवार्य ।) अये, ऊर्मिलो पृच्छत्यार्या । भवतु,
अन्यतः संचारयामि । (प्रकाशम् ।) आर्ये दृश्यतां दृश्यमेतत् ।
अयं च भगवान् मार्गः ।

सीता—(सयंभ्रमम्) कंषिदग्निः । [कम्पितास्मि ।]

रामः—ऋषे नमस्ते ।

लक्ष्मणः—आर्ये पश्य । अयमसाधार्यं—(इत्यर्थोक्ते—)

रामः—(साक्षेयम्) अयि वत्स, यदुत्तरं द्रष्टव्यम् । अन्यतो दर्शय ।

सीता—(सस्नेहबहुमानं निर्वर्ण्य ।) मुहुं सोहसि अञ्जउत्त एदिणा
यिगमनाहृष्येग । [मुहुः शोभते आर्यपुत्र, एतेन विनयनाहारम्येन ।]

लक्ष्मणः—एते वयमयोभ्यां प्राप्ता ।

रामः—(साधम् ।) स्मरामि हन्त स्मरामि ।

११

जीयत्सु तानपादेषु नशे दारपरिग्रहे ।

मादृभिर्धिन्यमानानां ते द्वि नो दिवसा गताः ॥ १९ ॥

इयमपि तदा जानकी

१

पतनविरेकेः प्रान्तोन्मीलन्मनोहरकुन्तलै-

र्दशनमुकुलैर्भुवालोकं शिशुदेवनी मुलम् ।

ललितललितैर्ज्योत्स्नाप्रापैररुणिमविभ्रमे-

रकत मधुरैरगानां मे कुन्दलमङ्गकैः ॥ २० ॥

लक्ष्मणः—एषा गन्धरा ।

रामः—(लम्बरमन्त्रो दर्शयन् ।) देवि देदेहि ।

१

इन्द्रापादः सोऽयं दृक्पुत्रपुरे पुरा ।

निगादपातिना यत्र निगधेनार्मीममायमः ॥ २१ ॥

લક્ષ્મણ—આ આપો. આ પણ આપો માંડવો અને આ વધુ શ્રુતકીર્તિ.

સીતા—ભાઈ, આ બીજી વળી કેણુ છે ?

લક્ષ્મણ—(લગ્ન અને સ્મિત સાથે) (બાણ પર) અરે ! આપો
ભિર્મિલા વિશે પૂછે છે. કીક. બીજી બાણ લઈ જાઉં. (મોટેથી).
આપો ! આ જોવાનું જુઓ. આ શત્રુપાન ભાર્ગવ.

સીતા—(ગભરાટથી) કપી ભીડી છું.

રામ—ઋષિ ! નમસ્તે !

લક્ષ્મણ—આપો જુઓ. આ એને આપે..... (એમ અધુરું જોડીને)

રામ—(ચેત્તાવતા) અરે ભાઈ ! ધણું બધું જોવાનું છે. બીજે બતાવ.

સીતા—(સ્નેહ અને બહુમાનથી વર્ણવીને) આર્ષપુત્ર, આ વિનયના
ગૌરવથી સારી પેઠે જોઓ છો.

લક્ષ્મણ—આ આપણે અમેશ્વર આગ્યા.

રામ—(આંસુ સાથે) મને સાંભરે છે રે ! મને સાંભરે છે.

પૂજ્ય પિતાજી જીવતા હતા, (અને) (આપણે) નવા
(નવા) પરપ્રયા હતા, (અને) માતાએ આપણાં સંભાળ
લેતી હતી, તે આપણા દિવસો ખરેખર ગયા. (૧૬)

આ જનકી પણ ત્યારે—

(માન) બાળક ! પડી જવાથી આછી (ચોડીક)
દંતકળીઓ વડે અને લમણે ઝીડના મનોહર વાજથી
નિદ્રોષ અને સુંદર મુખ ધારતી, અત્યંત નુદર
(અને) નાણે ચંદ્રકિરણોથી બન્યાં હોય તેવાં (અને)
અમૃતિમ વિભોવાળાં મધુર અંગોથી—મારી માતાઓને
કુતૂહલ કરતી હતી. (૨૦)

લક્ષ્મણ—આ મંથરા.

રામ—

(એકદમ બીજી બાણ બતાવીને) દેવી વૈદેહી ! આ
તે ઈશ્વરીયું વૃક્ષ છે (કે) જ્યાં પહેલાં ચંદ્રવેર
નગરમાં સ્નેહી નિષાદપતિ સાથે સમાગમ થયો
હતો. (૨૧)

लक्ष्मणः—(विहस्य, स्वगतम् !) अये, मय्यमात्रावृत्तमन्तरितमार्येण ।

सीता—भग्नो, एसो ब्रह्मसंजमणवुत्तेतो । [अहो, एव जयसंयमनवृत्तान्तः ।] २

लक्ष्मणः—

पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैयंद्वन्द्वेष्टाकुमिधृतम् ।

धृतं बाह्ये तदार्येण पुत्र्यमारुण्यकं प्रतम् ॥ २२ ॥

सीता—एसा पसण्णपुण्णसलिला भगवदी गाईरही । [एसा प्रसन्नपुण्यसलिला भगवती भागीरथी ।]

रामः—देवि स्फुल्लदेवते भगवते ।

तुमधिचयभ्यमानुर्वीभिदः सगराध्वरे

कपिलमहत्सामर्षात् स्तुष्टान्पितुश्च पितामहान् ।

भगणिततनूतापं तपत्वा तपांसि भगीरथो

भगवति तव स्तुष्टानद्भिश्चिरादुदनीतरत् ॥ २३ ॥

(सा स्वमम्ब स्तुपायामरुधनीव सीतायां शिवानुष्ठाना भव)

लक्ष्मण—भयमयी भरद्वाजावेदितवित्रकूटयामिनि धर्मनि धनस्पतिः कालिन्दीतटे बटः श्यामो नाम ।

रामः—(तस्फुल्लमवलोकयति ।)

सीता—शुभरेदि वा एनं पदेसं अज्जउत्तो । [स्मरति यैतं प्रदेसमार्यपुत्रः ।]

रामः—भवि, कथं विस्मयेते ।

अलमनुलितमुष्णान्युत्संगतखेदा-

दशिधिलपरिग्भेदसंवाहनानि ।

परिगृहितमृणालीदुर्बलान्गहकानि

त्वमुरसि मम कृत्वा यथ निद्रामवाप्ता ॥ २४

દમણુ—(હસીને) (સ્વગત) અરે ! આયે વચલાં માતાનો વૃતાન્ત ટાળ્યો.

તા—અહો ! આ જટા બાંધવાનો વૃતાન્ત !

દમણુ—

જેમણે પુત્રને લક્ષ્મી આપી છે તેના વૃદ્ધ પૃથ્વીકુળોએ
જે ધાર્યું હતું તે પુષ્ટિત આરણ્યક તત આયે
બાળપણમાં ધાર્યું છે. (૨૨)

સીતા—આ પ્રસન્ન (અને) પવિત્ર પાણીવાળાં ભગવતી ભાગીરથી.

રામ—દેવી રઘુકુળ દેવતા ! તમને પ્રણામ.

સગરના યજ્ઞમાં ઘોડાની ગેદીમાં વ્યથા બનેલા અને
પૃથ્વીને જોદનારા તથા કપિલ (મુનિ) ના તેજ વડે
રોપથી (પહેલાં) બગી ગયેલા પિતાના પિતામહેને
ભગીચે શરીરની વેદનાએને ગ્રથકાવાં સિવાય તથા
તપીને હે ભગવતિ ! કાળા સમય પછી તમારા
પાણીથી સ્પર્શાયેલા તેમને ઉદ્ધાર્યા. (૨૩)
હે માતા ! તે તું અરુન્ધતીની મદદ પુત્રવધુ સીતાના
હૃદયોળાં આનમાં તત્પર રહેજે.

લક્ષ્મણુ—આ ગેદો ભગ્દાએ બતાવેલો, મિત્રકૃદ જતા રસ્તા ઉપર
(આવેલો), કાલિન્દીના કિનારા ઉપરનો (મર્ત) વનનો પતિ
(એવો) સ્થાન નામનો વડ.

રામ—(સ્પૃહાથી જુએ છે)

સીતા—આપ પુત્રને એ પ્રદેશ માંલરે છે કે ?

રામ—અરે ! દેવી રીતે જુનાય ?

માર્ગે ચાલવાના ચાકથી ઘોચપોષ (મથેલાં), (સહેજ)
કંપતા છતાં સુદૃઢ, ગાદ આલિંગનથી જેની ચપી
યતી હતી તેવા, મમજેના કમળદંડ જેવાં દુર્બળ
અંગોને મારા ઉર ઉપર નાખી દબને જ્યાં તું બાંધી
ગઈ હતી ! (૨૪)

लक्ष्मणः—एष विन्ध्याख्यीमुखे विराजसंरोधः ।

सीता—अलं दाव एदिणा । पेक्खमि दाव अज्जउत्तसहुत्तपरिदत्ताल्लुं तादवत्तं अत्तणे दक्खिणारण्यपहिजत्तणं । [अलं तावदेतेन । पक्खामि तावदायमुवस्वहस्त-
धृतताल्लुत्तात्तपन्नमात्मनो दक्खिणारण्यपयिकत्त्वम् ।]

रामः—

यतानि तानि गिरिनिर्झरिणीतटेषु .

वैखानसाश्रिततक्षणि तपोवनानि ।

येष्वातिथेयपरमा यमिनो भजन्ते

नोवारमुष्टिपचना गृहिणो गृहाणि ॥ २५ ॥

लक्ष्मणः— अयमविरलानोकहनिबहनिरन्तरस्मिन्धनीलपरिसरारण्यपरिणद्धगोदावरी-
मुत्तरकन्दरः सततमभिव्यन्दमानमेधमेदुरितनीलिमा जनस्थानमध्यगो गिरि-
प्रभवणो नाम ।

रामः—

स्मरसि सुतनु तस्मिन्पर्वते लक्ष्मणेन

प्रतिविहितसर्प्यासुस्थयोस्ताप्यहानि ।

स्मरसि सरसनीरां तत्र गोदावरीं वा

स्मरसि च तदुपास्तेष्वययोर्वर्तनानि ॥ २६ ॥

किं न—

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासक्तिवोगा-

द्विर्गलितकपोलं जलपतोरकमेण ।

अतिशूलपरिरम्भ्यापृत्तैकैकदोष्णो-

रयिदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥ २७ ॥

— આ વિન્ધના જન્મના પ્રવેશમાં વિરાધ સાથેના વિરોધ.
- તો એને રહેવા દો. હું તો આર્યપુત્રે જોને પોતાને હાથે
તાડપત્રનું ઉત્તર મરી ગયું છે તેવી પેતાની (મારી જાતની)
દક્ષિણરવની પચિદ્વયા જોઈ છું.

પર્વતનાં ઝરણાંને કિનારે મુનિઓએ નિવાસ કરેલા
વૃક્ષોવાળાં આ પેર્લા (તાંનિ) તપોવનો (કે) જોર્મા
આતિથ્યરત (આતિથ્ય જોમને પૂરમ કરજ છે તેવા)
‘યમ’ (નિયમ) પાળનારા ગૃહસ્થો મુઠીશર સામે
પકવીને, ધરેમી રહે છે. (૨૪)

૧— સતત વરસતા પાદગાંઓને લીધે ગાદ જોનેલી નીમિત્તવાળાં
તથા ધીમ આડીના સમૂહને (નિવહ) લીધે ગાદ, સિંગધ,
(પ્રકાશતા) અને નીલા સીમાડાવાળાં અરવ્યોથી ઘેરાયેલી ગોદા-
વરીને લીધે માગતી શુક્રાઓવાળા, જનસ્થાનની વચ્ચે રહેલો
આ પ્રસ્થાન નામનો પર્વત.

ઓ સુતનું, સાંભરે છે ? લક્ષ્યે તે પર્વત ઉપર કરેલી
(આપણી) સેવાને લીધે સ્વસ્થ (એવા આપણા) તે
દિવસો ? અથવા ત્યાંની સરસ પાણીવાળી ગોદાવરી
પાદ આવે છે ? અને તેના તીરે આપણાં જમણો
સાંભરે છે ? (૨૬)

વળી,

પ્રીતિયોમને લીધે (અત્યંત પ્રીતિને લીધે) ગાલ ઉપર
ગાલ ટેકવીને ધાંમે ધાંમે, કંઈક કંઈક મને તેમ સતતા
(જળડતા) (એવા) (આપણા) અકડેક હાથ જ્યારે
ગાદ આલિંગનમાં બીડાયેલા હતા, ત્યારે પહોર પસાર
થયા તે જણાયું નહિ (અને) રાત્રિ જ વીતી ગઈ ! (૨૭)

મિણ— આ પંચવટીમા શરૂ થયા !

તા— અરેરે ! આર્યપુત્ર, નમ હું દર્શન આપડે સુધી.

મ— અહીં વિયોગથી ત્ર મેંચા ! આ મિત્ર છે.

તા— મને તેમ દો દુઃખ ન અમુખ ઉત્પન્ન કરે છે

અહો ! જનસ્થાનનો જૂતાન્ત જાણે હમણાં બની રહ્યો હોય તેવો મને લાગે છે.

૧—

(અને) પંડી આ : પાપીઝીએ મોનાના મૂળના જગપ્રયોગથી તેણું ક્યું કે જે ધોણું છતાં પણ (પરાક્રમથી નષ્ટ ક્યું છતાં પણ) વ્યથિત કરે છે. શૂન્ય જનસ્થાનમાં ચિહ્ન ઇન્દ્રિયોવાળા આર્પના વર્તનથી પથ્થર પણ રડે, અરે વજનું હૃદય પણ 'દળાઈ' જાય. (૨૮)

—(આંધ્ર સહિત-સ્વમત) ઓ (મારા) દેવ ! ચુકુળના આનંદ ! આમ માટે કારણે દુઃખી થયા.

૫—(ગમને વણવાને લાગણી સાથે) આર્પ, આ શું ! ધારાઓમાં પડતો તમારો આ આંધ્રનો પ્રવાહ કણ કણ થઈને જાણે જૂદાની મોતીની સેર હોય તેમ પૃથ્વી ઉપર વિખરાય છે અને (પોતાના) જાસથી હૈયાને લાગી રહેતો આવેગ રોક્યો હોવા છતાં અથર અને નસકોરા ફરકનાં હોવાથી બીજાઓને સમજમાં આવે તેવો છે. (૨૯)

—સાધ,

મિયજનના વિયોગથી ઉદ્ભવેલો દુઃખામિ, તીવ્ર છતાં બલે ભેદાની ઇચ્છાથી તે વખતે વેદ્યો (પણ) મનમાં ફરીથી લગ્યકતો (તે) હૃદયના મર્મનો પ્રયુ હોય તેમ વેદના કરે છે. (૩૦)

—અરેરે ! અરેરે ! દુઃખ અત્યંત વધી પડેલા શોકને લીધે જાણે મારી જાતને આર્ષપુત્ર વગરની જોઈ છું.

—(સ્વગત) લલે બીજી બાજુ ધ્વાન દારુ (ચિત્ર જોઈને— મોટીથી) અને આ મન્વન્તર જેટલા પુરાણ ગૃધ્રરાજ, પૃથ્વી તાત જટાયુના ચારિત્ર્ય અને પરાક્રમનું ઉદાહરણ (ચિત્ર) છે.

सीता—हा तव निर्व्यूढो दे अपच्चसिगेहो । [हा तव निर्व्यू-

राम—हा तव काश्यप शकुन्तरीज, क नु यल पुनस्त्वादृशस्य
साधोः संभवः ।

राम—अयमसौ जनस्थानस्य पश्चिमतश्चित्रकुञ्जवान्नाम ५३५
दण्डशरण्यभागः । तदिदमुध्यमूकपर्वते मतङ्गस्याश्रमपदम् । इयं व
नाम सिद्धा शबरतापसी । तदेतत्पन्थाभिधानं पञ्चसरः ।

सीता—एष किल अजउतेण विच्छिन्नामरिसधीरत्तणं पनुक्कणं कण्ठे
[अत्र शिलार्कपुत्रेण विच्छिन्नामर्यधीरत्वं प्रमुक्तकण्ठं हृदितमासीत् ॥

राम—देवि रमणीयमेतत्तरः ।

पतस्मिन्मङ्कलमल्लिकाक्षपक्ष-

व्याधूतस्फुरवुरुदण्डपुण्डरीकाः ।

वाष्णाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले

संहृष्टाः कुवलयिनो भुवो विभागाः ॥ ३१ ॥

राम—अयमाथो हनुमान् ।

सीता—एतो सो चिरनिर्व्यूढजीवलोअपचुद्धरणगुरुओवआरी महानुभावो मावो
[एष स चिरनिर्व्यूढजीवलोअप्रत्युद्धरणगुरुपकारी महानुभावो मावति ॥

राम—

दिष्टया सोऽयं महाबाहुरञ्जनानन्दप्रधेनः ।

यस्य धीर्येण कृतिनो वयं न भुवनानि च ॥ ३२ ॥

सीता—वण्ड एणो सो पुणुमिदकअंगतरतांउविअवंहिणो किंणामहेओ गिरी उ
भापुआउसोहम्ममेत्तारिसेमभूरसिरी मुद्धरा मुच्छंदो तुए पददिएण अउत्तरे
तरुअले अउउओ आलिहिदो । [यत्त, एष स कुसुमितकदम्बतरुणाश्रमि
र्वाहणः किंनामधेयो गिरिवंशानुभावसौभाग्यमाश्रणरिशेपधूमरधीर्मुहूर्तं गूढहस्त
अश्रुदिनेनारुलघ्वितस्तस्मिन्ने आर्गपुत्र आलिखितः ।]

સીતા—હા, તાત ! તમારો અપર્યય સ્નેહ પરકાષ્ટાએ પહોંચ્યો હતો.

રામ—રો તાત કાશ્યપ ! પશ્ચિરાજ ! મોટાઓના તીર્થ રૂપ થયેલા તમારા
જેવા સાધુનો સંભવ વળી ક્યાં હોય વાર ?

લક્ષ્મણ—જનસ્થાનની પશ્ચિમ બાજુ, માયા વિનાનો દનુ રાક્ષસ રહેતો
હતો તે આ પેલો ‘ચિત્રકુન્જવાન’ નામનો દંડકારૂપનો ભાગ.
આ પેલું ‘ઋષ્યમૂક પર્વત ઉપગનું’ મતંજના આગ્રમનું સ્થાન.
અને આ યમજ્ઞા નામની સિદ્ધ યજ્ઞર તાપસી. આ પેલું ‘પંપા’
નામનું કમળ સરોવર.

સીતા—કહેવાય છે કે અહીં રાવ અને ધૈર્ય તૂટી જતાં આર્યપુત્ર છૂટે
મુખે રડ્યા હતા.

રામ—દેવી, આ સરોવર રમણીય છે.

એમાં મદ્યથી કલરવ કરતાં મસ્તિકાક્ષની પાંખોથી હાલેલાં
(અને તેથી) ફરફરતાં લાંગી દાડીના ત્રેવેત કમળોવાળા
પૃથ્વીના ભાગને, આશુ પડે અને ફરી આવે તેની
વચ્ચે, (મેં) નીલ કમળથી ભરેલા (વિભાગ) (જેવા)
જેવા (૩૧)

લક્ષ્મણ—આ આર્ય હનુમાન.

સીતા—લાંબા સમયને અંતે કરી શકાય તેવો જીવ લોકના ઉદ્ધાર રૂપી
મોટો ઉપકાર કરનાર આ તે મહાનુભાવ મારુતિ.

રામ—

અહો ! આ તે-અંગનાનો આનંદ વધારનાર મહાજાદુ
કે જેના વીર્યથી અમે અને શુવન કૃતાર્થ છીએ (૨૩)

સીતા—માર્ધ, જેમાં ફૂલોથી ભરેલાં, કદંબટલો ઉપર મથુરો તાંડવ કરે
છે તે આ પેલા પર્વતનું શું નામ છે ? (૩) જ્યાં જેની કાંતિ
ઝાંખી થઈ છે અને દેવળ જેનો પ્રભાવ અને સૌંદર્ય શેષ રહ્યું
છે તેવા (અને) મોટેથી રડતા તમે જેને ટેકા ક્યો છે તેવા (મારા)
આર્યપુત્રને વૃક્ષ નીચે ઘડીક મૂઝી પામેલા સીતર્થ છે.

लक्ष्मणः—

सोऽयं शैलः ककुमसुरभिर्माल्यवान्नाम यस्मि-
न्नीलः स्निग्धः श्रयति शिखरं नूतनस्नोयवाहः
आर्येणास्मिन्

राम—

विरम विरमात परं न क्षमोऽस्मि
प्रत्यावृत्तः पुनरिदं स मे जानकीधिप्रयोगः ॥ ३३ ॥

लक्ष्मणः—अतःपरमार्थस्य तत्रभवता कपिराक्षसानां चासंख्यातान्बुत्तरोत्तराणि कर्मा-
ध्वर्याणि । परिश्रान्ता चयमार्या । तद्विज्ञापयामि पित्राम्बुतानिति ।

सीता—अत्रउक्त एतिषा चित्तदंसर्पेण पन्तुपण्णदोहलाए अतिथि नए दिग्गर्भ ।
[आर्यपुत्र, एतेन चित्रःसर्पेण प्रभुपण्णदोहदाया अस्ति नम विज्ञाप्यम् ।]

रामः—नन्याज्ञापय ।

सीता—जाणे पुणो वि पसण्णगेभीरासु घणराईसु विहरिस्सं पविक्कणिम्मलसिसिरावगाहो
भयवदि भाईरहि ओगमहिस्सं ति । [जने पुनरपि प्रमत्तगम्भीरासु पनराजि
विहरिव्यामि पवित्रनिर्मलसिसिरावगाहो भयवतो गायीरथी अपगाहिप्पु इति ।]

५०३ १

रामः—यत्स लक्ष्मण ।

लक्ष्मणः—एषोऽस्मि ।

रामः—यत्स, अचिरं संज्ञदनीयोऽस्या दोहद इति संप्रत्येव शुभमिः संदिष्टम् ।
तदस्मालितसुप्तमंसात् रथमुपस्थापय ।

सीता—अत्रउक्त तुम्हेहि वि आनंदब्ब । [आर्यपुत्र बुद्धाभिरुप्यागन्तव्यम् ।]

रामः—अयि कठिनहृदये, एतदपि वक्तव्यम् ।

सीता—तेण हि पिअं मे पिअं ये । [तेन हि प्रियं मे प्रियं मे ।]

लक्ष्मण—यदज्ञापय्यार्य । [इति विजान्तः ।]

रामः—प्रिये, अत्र वानायनोपकृष्टे मुहूर्ते संविष्टी भवावः ।

सीता—एवं दोडु । ओहरिदम्हि ए परिस्ममज्जिदाए गिहाए । [एवं भावु ।
अगद्व्यास्मि गतु परिश्रमजनितया निद्रया ।]

લક્ષ્મણ—

કુકુલ (વૃક્ષો)થી સુગંધિત આ પેલો માલ્યાવાન નામનો
પર્વત કે જ્યાં નીલુ, સિન્ધુ, નરુ વાદળું શિખર
ઉપર આગ્રય કરે છે (અને) ત્યાં આર્થે—

રામ—

જસ કર. જસ કર. આથી વધારે (સહેલા) હું
શક્તિમાન નથી, જાણે જનકીનો પેલો વિયોગ મને
ફરીથી પ્રાપ્ત થયો. (૩૩)

લક્ષ્મણ— આ પછી તે વાનરો અને ગણમેનાં ઉત્તરોત્તર અસંખ્ય અદ્ભુત
દૃષ્ટો (ગીતરેલાં છે). આ આર્થો તો યાકી ગયાં છે. તેથી વિનંતિ
કરું છું કે (આપ) આરામ કરો.

સીતા— આર્થપુત્ર, આ ચિત્રદર્શનથી જેને દોહદ ઉત્પન્ન થયું છે
તેથી મારે વિનંતી કરવાની છે.

રામ— તો આજ્ઞા કર.

સીતા— માગે છે કે વળી પાછી પ્રસન્ન ગળીર વનગર્ભોમાં વિહરું
(અને) પવિત્ર, નિર્મળ અને દંડાં સ્નાનવાળી ભગવતી ભાગીરથીમાં
સ્નાન કરું.

રામ— ભાઈ લક્ષ્મણ !

લક્ષ્મણ— આ રહ્યો હું.

રામ— ભાઈ, આનું દોહદ વિના વિલંબે પૂરવું જોઈએ એમ હમણાં જ
વડીલોએ જણાવ્યું છે. તેથી એકપારી અને સુખમય ગતિવાળો
મ્મ જોડાવો લાવ.

સીતા— આર્થપુત્ર ! આપને પણ આવણું પડશે.

રામ— અહીં ! કદાચ હૃદયવાળી, આ પણ કહેવું જોઈએ !

સીતા— તો તો મને ગમ્યું. મને આનંદ થયો.

લક્ષ્મણ— જેવી આર્થની આજ્ઞા. (બહાર જાય છે)

રામ— પ્રિય, અહીં પ્યારીના ઝરખામાં મહીક બેસીએ.

સીતા— શાંતે એમ. ખરેખર, શાકથી આવતી બિંધથી હું વેગાન ગઈ છું.

रामः—तेन हि निरन्तरमवलम्बस्व भामनुगमनाय ।

१०

जीवयन्निव ससाध्यसंश्रमस्वेदबिन्दुरधिकण्डुमर्ष्यताम् ।
वाहुरेन्दवमयूखचुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिद्वारविभ्रमः ॥ ३४ ॥

(तथा कारयन् खानन्दम् ।) प्रिये किमेतत् ।

१

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा
ॐ प्रमोहो निद्रा वा किमु विपविसर्पः किमु मदः ।
तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणौ
विकारश्चेतस्य भ्रमयति च संमीलयति च ॥ ३६ ॥

सीता—विरप्पसादा तुम्हे इदो दाणि किमवरं । [स्थिरप्रसादा युग्मित इदानीं
किमपरम् ।]

रामः—

मलानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि
संतर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।
पतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि
कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि ॥ ३६ ॥

सीता—विभ्रमद एहि, संविसमद । [श्रियंवद, एहि, संविभाव ।] (इति
शयनाय समन्ततो निरूपयति ।)

रामः—भयि, किमन्येष्टव्यम् ।

१

या विवाहसमयाद्गृहे बने
शैशवे तदनु यौवने पुनः ।
स्त्रापदेतुरनुपाश्रितोऽन्यथा
रामबाहुदपचानमेव ते ॥ ३७ ॥

सीता—(विभ्रं नाटयन्ती ।) अत्थि एदं, अज्जउत्त अत्थि एदं । (इति
स्वपिति ।) [अमयेतन्, आर्यपुत्र, असयेतन् ।]

१

રામ—તો તો મારી પાછળ પાછળ આવવા અને સજ્જડ પકડી લે.
 ભય અને યાકચી ઉદ્ભવેલાં સ્વેદમિન્દુવાળાં, ચંદ-
 કિરણો વડે ચૂમાયેલાં, અને તેથી ટપકતા ચન્દ્રમણિના
 દ્વાર જેવી કાંતિ ધારતો, જાણે (મને) શ્વાહનારો
 હાથ (મારા) મળ્યાની આશ્ચર્યમૂલ્ય. (૩૪)

(તેમ કરીને—આનંદથી) પ્રિય ! આ શું ?

હું નિશ્ચય કંવા શક્તિમાન નથી કે આ સુખ છે કે
 દુઃખ છે, પ્રત્યગ મોહ છે કે નિદ્રા છે, કે પછી ઝેરનો
 ફેલાવો છે કે મદ છે કે કાશ્યુ તારા સ્પર્શ સ્પર્શ મારી
 બધી ઇન્દ્રિયો જેમાં મુદ્ધ થાય છે તેવો વિકાર
 એતનને લખાવી નાખે છે તથા રૂણાવી દે છે (૩૫)

સીતા—તમારો પ્રેમ સ્થિર છે. આથી અત્યારે બીજું શું (કહેવાનું) ?

રામ—

ઓ કમલાક્ષી ! તારી આ સુવચનો સુકાષેલા શ્વન
 પુષ્પને બીજવનારાં, બધી ઇન્દ્રિયોને આનંદ આપનાર્ગ
 તથા મોહ પમાડનાર અને કર્ણનું અમૃત તથા મનનું
 રસામણુ છે (૩૬)

સીતા—પ્રિયવદ, આવો બેસીએ. (સૂરા માટે ચોતરફ જુએ છે)

રામ—અરે, શું સોધવાનું છે ?

વિવાહના સમયથી માંડીને ઘરમાં, વનમાં, શૈશવમાં
 અને ત્યાર પછી યૌવનમાં (તારી) નિદ્રાનું મલ્લ
 (તને જીંધાડી દેતો) (અને) બીજી કાર્ષ્ણ્યે જોતો
 આશ્રય કયો નથી તેવો આ રામનો હાથ તારું
 ઓશીકું થાઓ. (૩૭)

સીતા—(નિદ્રાનો અભિનય કરે છે) એમ જ, આર્ષપુત્ર, એમ જ.

राम—कथं प्रियवचना मे वक्षसि प्रमुनेव । (निर्वर्ण्य)

१

इयं मेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिनयनयो-

रसावस्थाः स्पर्शो वपुषि बहुलक्ष्मन्दनरसः ।

अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमण्डणो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसङ्गस्तु विरहः ॥ ३८ ॥

(प्रविश्य ।)

प्रतीहारी—देव उपविष्टो । [देव, उपस्थितः ।]

राम—अयि, क ।

प्रतीहारी—आमण्यपरिआरओ देवस्व दुम्मुखो । [आत्मनपरिवारको देवस्व दुर्मुखः ।]

राम—(स्वगतम्) शुश्रान्तपारी दुर्मुखः । स मया पौरगानपदेव्यपतर्पः ग्रहिनः ।
(प्रयासम्) आगच्छतु ।

(प्रतीहारी निश्शान्ता)

(प्रवेद्य ।)

दुर्मुखः—(स्वगतम्) हा, कहं दार्णि देवि अंतरेण देरिसं अचित्तिज्जं जणा-

ववादे देवस्य कहदसं । अहवा जिओओ तु मइ मंदभाअहेअस्त एत्तो ।

[हा कपमिश्रानी देवीमन्तरेणेहसमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य कथयिष्यामि ।

अथवा नियोगः गतु मम मन्दभागदेवस्यैवः ।]

सीता—(उत्तरन्नायने ।) हा अज्जउत्त सौम्य, कहिं ति ? [हा आर्यपुन सौम्य पुनानि ।]

राम—अयं मैवेय रणरणवन्नायिनी विनदर्शनाद्विरहभावना देव्याः स्वप्नोद्देगं करोति । (ससंहमङ्गमस्था परावृत्तम् ।)

१७

अर्द्धेन सुगदुःखयोगनुगतं सर्वास्त्रयस्यामु य-

द्विधामो हृदयस्य यत्र जलमा यस्मिन्नद्वायो रसः ।

पालेनावरणव्याप्यपरिणते यत्स्नेहसारे स्थितं

मदं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्राच्यते ॥ ३९ ॥

રામ— શું પ્રિયવદા (મારી) છાતી ઉપર લિંઘી પશુ મઈ! (નિહાળીને)
 આ (મારા) ધરમાં લક્ષ્મી છે, આ આખની અમૃત
 સળી છે, શરીર પર આ એનો સ્પર્શ અંદનના ઘાટા
 લેપ સમાન છે. કંઠ ઉપર (રહેલો) આ દડો
 કામળ બાહુ મોતીની સેર જેવો છે. એનું શું પ્રિય
 નથી જો, -પશુ વિરહ અત્યંત અસહ્ય છે (૩૮)

(પ્રવેશ કરીને)

પ્રતીહારી— દેવ, આવી પહોંચ્યો છે.

રામ— અરે કાણુ ?

પ્રતીહારી— દેવની હંમેશ પાસે રહેનાર પરિચારક દુર્મુખ.

રામ— (સ્વગત) અંતઃપુરમાં રહેનારો દુર્મુખ ! એને મેં નગરજનો અને
 ગ્રામવાસીઓમાં ગુપ્તચર તરીકે મોકલ્યો છે. (મોટેથી) આવવા દે.
 (પ્રતીહારી જાય છે)

(પ્રવેશીને)

દુર્મુખ— (સ્વગત) હામ ! હાય ! દેવીને વિશે આવો અચિન્ત્ય લોકાપવાદ
 મહારાજને અત્યારે કેવી રીતે કહી શકાય ? અથવા મારી
 અભાગિયાની આ ખરેખર દુરજ છે.

સીતા— (સ્વપ્રમા બોલે છે) હા ! આર્યપુત્ર, સૌમ્ય ! ક્યાં હો ?

રામ— અરે ! ચિત્રદર્શનથી દુઃખ કરનાગી એ જ આ વિરહ ભાવના
 દેવીને સ્વપ્રમા ઉદ્ભવ કરાવે છે (એના અંગ ઉપર સસ્નેહ હાથ
 ફેરવતાં)

સુખ અને દુઃખમાં જે અદ્વૈત છે (જે બંને વચ્ચે
 અદ્વૈતભાવ રચનાતું છે), જે બંધો અવસ્થાઓમાં
 સાથે રહે છે, જ્યાં હૃદયનો વિસામો છે, વૃદ્ધવયો
 જ્યાં રસ હરાતો નથી, સમય જતાં આવરણો સરી
 પડતાં જે પરિપક્વ થયેલા સ્નેહના સાર રૂપે (રિચર)
 રહે છે, તે આ વિરહ (વન્ક) કલ્યાણ ખરેખર,
 કોઈક સુભાગી (જન)ને બહુ મુશ્કેલીથી (કચમચિ)
 પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૯)

दुर्मुखः—(उपप्लव ।) जेहु देनो । [जयतु देव ।]

रामः—ब्रूहि यदुपलब्धम् ।

दुर्मुखः—उच्यते देवं पौरजाणपदा जहा—विष्णुमराविदा अम्हे महाराजं
दसरहं रामदेवेनेति । [उपस्तुवन्ति देवं पौरजाणपदा गवा—विस्मारिता
घयं महापुत्रं दशरथं रामदेवेनेति ।]

रामः—अर्थवाद एषः । दोषं तु मे कञ्चित्कथय येन स प्रतिविधीयते ।

दुर्मुखः—(साष्टम् ।) सुजादु देओ । (कर्णे) एव्वं विअ । [शृणोतु देवः ।
एषमिव ।]

रामः—अहह, तीक्ष्णवेगो यमवशः । (इति मूर्च्छति ।)

दुर्मुखः—आस्तसतु देवो । [आश्रितु देवः ।]

रामः—(आश्रित्य ।)

११

हा हा धिक्परगृह्णवास्तदूपजं य-
द्वैदेताः प्रशमितमद्रुतेरुपायः ।

पतत्तत्पुनरपि देवदुर्विपाका-
दालोकं विपमिव सद्यतः प्रसृतम् ॥ ४० ॥

तस्मिन्मम मन्दभाग्यः करोमि । (विमृश्य, सकण्ठम् ।) अथवा किमन्यत् । १

सती केनापि कार्येण लोकस्याराधनं व्रतम् ।
यत्पूर्तिं हि तातेन मां च प्राणायंश मुञ्चता ॥ ४१ ॥

संप्रत्येव च भगवता वसिष्ठेन संदिष्टम् । अपि च-

१

હુમ્પ—(આવીને) મહારાજનો જય હે.

રામ—જે (સમાચાર) જાણી લાગ્યો હોય તે કહે.

હુમ્પ—નગરજનો અને ગ્રામવાસીઓ મહારાજનાં એમ વખાણ કરે છે કે રામદેવે અમને મહારાજ દશરથને બુલાવી દીધા.

રામ—એ (તો) ખાલી પ્રશંસા છે. પણ મારો કોઈક દોષ કહે કે જ્યો તે દૂર કરી શકાય.

હુમ્પ—(આંધ્ર સાથે) સંસિયો મહારાજ (કાનમાં) આમ. આમ.

રામ—અરર! તીવ્ર વેગવાળું વાગૂવજ છે. (મૂર્છા પામે છે)

હુમ્પ—ધીરજ ધરો મહારાજ !

રામ—(આશ્વાસન પામીને)

૨૧ ૨૧ હાય ! વેટેહીનું જે પરચુડવાસનું કલંક
હવું તે અદ્યુત ઉપાયોથી શમાવું છે છતાં એ
ફરીથી પણ દેવના ખરાળ પન્થિયામથી હકાપા
કુતરાના ઝેરનો માફક ચારે બાજુ ફેલાઈ ગયું છે.
(૪૦)

તો કમનસીબ હું અહીં શું કરું ? (વિચારીને—કુચ્છ રીતે) અથવા
બીજું શું ?

કોઈ પણ કાર્યથી લોકનું આરાધન કરવું (પ્રભને
ખુશી રાખવી) એ જ સંતોનું વ્રત છે. પ્રાણને અને
મને પણ ત્યજીને જે, પિતાજીએ અરેખર પાવ્યું
હવું. (૪૧)

અને હમણાં જ જાગવાન વસિષ્ઠે સદેશો કહાળ્યો છે. ઉપરાંત વળી
લોકોમાં શ્રેષ્ઠ, સુવંચના રાજાઓએ જે સાધુ શુદ્ધ .
ચરિત્ર દીપાવ્યું તેમાં જો મારે લાંબે મવિન કલંક
લાગે તો એમા અદહા મને ગંગાગીને વિદ્યાર
છે. (૪૨)

हा देवि देवयजनमंभवे हा सज्जनानुग्रहपवित्रितसुंधरे हा निमिजनकनन्दिनि
हा पावकवसिष्ठारुन्धतीप्रदास्नगीलझालिनि हा राममयजीविते हा महारण्यवासप्रि-
यसखि हा तानप्रिये हा स्तोत्रादिनि कथमेवंविधायास्तत्रायमिदशः परिणामः । ३

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तयः ।

नाथचन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे ॥ ४३ ॥

(दुर्मुखं प्रति ।) दुर्मुख ब्रूहि लक्ष्मणम्-एष ते नूतनो राजा रामः
समाहापयति । (कर्णे) एवमेवम् ।

दुर्मुखः—हा कहे दाणि अग्निगरिमुद्राए गम्भट्टिपवितसंताणाए देवीए दुज्जग-
पभगाओ एव्वां अज्जवसिठं देवेण । [हा कथमिदानींमाग्निपरिशुद्धाया
गर्भस्थितपवित्रसंतानाया देव्या दुर्जनउचनदेवमव्यवहितं देवेन ।]

रामः—शान्तम् । कथं दुर्जना पीरजानपशः ।

६

इत्याहुचंशोऽभिमतः प्रजानां

जातं च दैवाद्वचनाश्वीजम् ।

यथाश्रुतं कर्म विशुद्धिकाले

प्रत्येतु कस्तयदि दूरवृत्तम् ॥ ४४ ॥

तद्गच्छ ।

दुर्मुखा—हा देवि । (इति निष्पन्नम् ।)

रामः—हा पश्य । अतिनीमन्त्रमां शृंगोऽस्ति गंतवः

३

शैशवान्प्रभृति गोपिनां प्रियां

सौददादृष्टमाधयामिमाम् ।

उच्यता परिददामि मृत्यये

सौनिको गृहशकुनिरयामि ॥ ४५ ॥

હા ! દેવ યજ્ઞમાંથી સંભવેલી જો દેવી ! પોતાના જન્મ રૂપી ઉપકારથી પૃથ્વીને પવિત્ર કરનારી ! રે ! રે ! નિમિ અને જનકને આનંદ આપનારી ! હા ! અગ્નિ, વસિષ્ઠ (અને) અરુન્ધતીની પ્રશંસા પામેલા શીલથી શોભતી ! રે ! રે ! રામમય જનનવાળી ! જોરે ! મહા અગ્નિપવાસની (મારી) પ્રિય સખી ! જો પિતાની લાડકી ! જો રે જોછા બેઠી ! એવા પ્રકારની તારા જેવીનું આવું પરિણામ કેમ ?

તારા વડે જન્મત પવિત્ર છે. લોકોકિતઓ તારે માટે
અપવિત્ર છે. તારા વડે લોક નાથવંત છે. (અચારે)
હું અનાથ હજીયાઈશ. (૪૩)

(દુષ્ટી પ્રતિ) દુષ્ટી ! લક્ષ્મણને કહે કે નવો રાગ રામ તને આમ આગા કરે છે (કાનમાં) આમ. આમ.

દુષ્ટી— હાય ! હાય ! અગ્નિમાં શુદ્ધ થયેલી અને ગર્ભમાં રહેલ પવિત્ર સંતાનવાળા દેવી માટે મહારાજે દુર્જનના વચનથી આવો વિચાર અત્યારે કેવી રીતે કર્યો ?

રામ— શાંતિ ! નગરજ્યોત્સ્ના અને ગ્રામજનો દુર્જન કેવી રીતે !

ઈક્ષ્વાકુ વંશ પ્રગ્નનો માનીતો છે પણ દેવને લીધે
કલંક બીજા ઉદ્ભવ્યુ છે. અને વિશુદ્ધિ વખતે જે
અદ્ભુત કામ થયુ તે (કદી) જે દૂર જન્યું વો કોણ
માને ? (૪૪)

તો જા...

દુષ્ટી— હાય દેવી !

(બહાર જાય છે)

રામ— અરેરે ! હાય ! હું અતિ બિગત્સ કર્મ કરનારો નૃસંસયયો છું.

બાળપણથી માડીને પોતેલી પ્રિયને, (અને) સૌહાર્દને
લીધે જેને બીજો કાઈ આશય નથી. તેવી આને,
જેમ કસાઈ ઘરની પંખિણીને (આપી દે), તેમ, હું
જગથી મૃત્યુને સોપું છું. (૪૫)

तत्किमस्तुदयः पातकी देवीं दूषयामि । (इति सीतायाः शिरः स्वेमुन्नमम्
बाहुमाकर्षन् १

अपूर्वकर्मचाण्डालमयि मुग्धे विमुञ्च माम् ।
श्रिताऽसि चन्दनभ्रान्त्या दुर्विपाकं विषद्रुमम् ॥ ४६ ॥

(उत्थाय ।) हन्त, संप्रति विपर्यस्तो जीवलोकः । अयावसितं जीवित-
प्रयोजनं रामस्य । शून्यमधुना जीर्णारण्यं जगत् । असारः संसारः । कष्टग्रामं
शरीरम् । अशरणोऽस्मि । किं करोमि । का गतिः । अथवा— १

दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमाहितम् ।
मर्मोपघातिभिः प्राणैर्वस्त्रकीलायितं हृदि ॥ ४७ ॥

हा अन्व अल्पपति हा भगवन्तौ वसिष्ठविश्वामित्रौ हा भगवन् पावक हा
देवि भूतधात्रि हा तात जनक हा तात हा मातः हा प्रियसख सुग्रीव
हा सौम्य हनूमन् हा परमोपकारिन् लङ्काधिपते विभीषण हा सखि त्रिनटे
परिनुपिताः स्व परिभूताः स्व रामहतकेन । अथवा को नाम
तेषामहमिदानीमाह्वाने । ५

ते हि मन्ये महात्मानः कृतघ्नेन दुरात्मना ।
मया गृहीतनामानः स्पृश्यन्त इव पाप्मना ॥ ४८ ॥

योऽहम्—

विद्यग्भादुरसि निपत्य लब्धनिद्रा-
मुन्मुच्य प्रियगृहिणीं गृहस्य लक्ष्मीम् ।
आतद्दस्फुरितकठोरगर्भगुर्वी
क्रत्याद्भ्यो बलिमिव निर्मुणः क्षिपामि ॥ ४९ ॥

(सीतायाः पादौ शिरसि कृत्वा ।) अयं पश्चिमस्ते रामशिरसा पादपङ्कज-
स्पर्शः । (इति रोदिति ।)

તો અરુણ, માધી (હું) દેવીને ચા માટે દૂધિત કરું ? (સીતાનું મુખ ધીમે ધીમે બિચું કરીને હાથ ખેંચે છે)

બહી બોળી ! મને અપૂર્વ કર્મ ચાંડાળને છોડી દે, ચંદનની આન્તિથી તું દૂધિત ફોવાવાળા વિષવૃક્ષનો આશ્રય કરી રહી છે. (૪૬)

(જાણીને) અરેરે ! હવે સંસાર પલટાઈ ગયો. આજે રામનું જીવવાનું પ્રયોજન પરવારી ગયું. હવે જન્મત જૂના અરણ્ય જેવું સૂનું યયું. સંસાર અસાર થયો. શરીર કષ્ટરૂપ બન્યું. હું અચરણ છું. શું કરું ? હી ગતિ ? અથવા—

દુઃખ ભોગવવા માટે જ રામમાં નૈતન્ય મૂકાયું છે. મમં છેલ્લે પ્રાણોએ હૈયામાં વજ્રના ખીલાની જેમ આચરણ કયું છે. (૪૭)

ઓ મા અરુન્ધતી ! ઓ ભગવાન વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર ! હે ભગવાન પાવક ! ઓ રે મા ! જૂતધાત્રી ! હે તાત જનક ! હા તાત ! ઓ માતાઓ ! ઓ પ્રિય મિત્ર સુગ્રીવ ! હાય ભોગ્ય હનુમાન ! હા પરોપકારી લંકાધિપતિ બિન્દીપણ ! ઓ હપ્પી ત્રિજટા ! (તમે) દુષ્ટ રામ વડે લૂંટાયો છો. અપમાનિત થયો છો. અથવા તેમનાં નામ સેનાર હવે હું વળી કેાણ ?

મને યાચ છે : કૃતમી અને દુરાત્મા એવા મારા વડે નામ સેવાયેલા તે મહાત્માઓ ખરેખર ભણે પાપથી સ્પર્શાય છે. (૪૮)

જો હું—

વિશ્વાસથી જે ઊર ઉપર ણીને બંધી ગઈ છે તે ધરતી લક્ષ્મી. ભયને લોંધે સ્ફુરતા પૂર્ણ મહાને લીધે ભારવાળી પ્રિય મૃદ્ધિઓને ફર એવો હું ભણે માંસ શક્તિને બલિની માફક ફેંકે છું. (૪૯)

(સીતાના પગ મસ્તક ઉપર મૂકીને) તારા ચરણ કમળને રામના મસ્તકનો આ છેલ્લો સ્પર્શ છે. (૨૩ છે)

(નેપથ્યમાં)

ગજળ ધર્મ ગયો ! મદદ કરો !

રામ—અરે જીઓ તો ? આ શું છે ?

(पुनर्नेपथ्ये ।)

ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ।

लवणत्रासितः स्तोमत्रातारं त्वामुपस्थितः ॥ ५० ॥

रामः—आः कथमद्यापि राक्षसत्रासः । तदावदस्य दुरात्मनो माधुरस्य कुम्भीनसौ
कुमारस्योन्मूलनाय क्षत्रुघ्नं प्रेषयामि । (कतिचित्पदानि गत्वा पुनर्निवृत्त्य ।)
हा देवि कथमेवंगता । भविष्यसि । भगवति धनुधरे सुभ्लाध्यां दुहितर-
मवेक्षस्य जानकीम् ।

जनकानां रघूणां च यत्कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम् ।

यां देवयजने पुण्ये पुण्यशोभामजीजनः ॥ ५१ ॥

(इति हृदन्निष्क्रान्तः ।)

सीता—हा सोमम अज्जउत्त कहिं सि । (सहसोत्थाय ।) हृदी हृदी, दुस्सिविणरण-
रणभविष्णल्लहा अज्जउत्तसुण्णं विअ अत्ताणं पेक्खामि । (विलोक्य ।)
हृदी हृदी, एआरणिं पमुत्त मं उज्झिअ कहिं गद्दी गद्दी । होडु, से
सुप्पिस्से जइ तं पेक्खंती अत्ताणे पढविस्से । को एत्थ परिअणो । [हा
सौम्य आर्यपुत्र कुत्रासि । हा धिक् हा धिक्, दुस्सिप्पारणरणकविप्रलब्धां
आर्यपुत्रस्यमिवात्मानं पदयामि । हा धिक् हा धिक् एकाकिनीं प्रमुत्तां
मामुज्झिन्वा कुत्र गतो नाथ । भवतु, तस्मै प्रेषिष्यामि यदि तं प्रेक्षमाणा
आत्मनः प्रभविष्यामि । कोऽत्र परिजनः ।]

(प्रविश्य ।)

धुर्मल—देवि कुमारलक्ष्मणो विष्णवेदि—मज्जे रहो । तं आरुहडु देवी तिं ।
[देवि कुमारलक्ष्मणो विज्ञापयति—सज्जे रथः । तारोहतु देवी इति ।]

सीता—दशं आह्वामि । (उत्थाय परिक्लम्य ।) फुरइ मे गच्चमारो । सनिअं
गच्छम्ह । [इयमारोहामि । स्फुरति मे गर्भमारः । शनैर्गच्छामः ।]

धुर्मल—इदो इदो देवी । [इत इतो देवी ।]

सीता—णमो रहुउल्लेखदाण । [नमो रघुकुलदेवताभ्यः ।]

(इति निष्क्रान्तः सर्वे ।) १७

इति महाकविश्रीमवभूतिचिरचिते उत्तररामचरिते
चित्रदर्शनो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

(ફરીવાર નેપથ્યમાં)

મમુનાતીર ઉપર રહેતા, ઉઘ તપવાળા ઋષિઓનું
મંડળ લવણુ (રાક્ષસ)થી ત્રાસ પામીને રક્ષણુ કરનાર
એવા તારી પામે આવી જિલ્લું છે. (૫૦)

— આહા ! શું દલ પલ રાક્ષસોનો ત્રાસ ! તો હવે ‘મધુરા’નો
રાજા (અને) કુંભીનસીનો કુમાર (એવા) એ દુષ્ટનો નાશ કરવા
હું શત્રુધને મોકલીશ. (ચોક્કસ પગલાં જઈને—ફરીથી પાછો આવીને)
ઓ રે દેવી ! આવી દયામાં તારું શું થશે ? ભગવતિ વસુંધરા !
અત્યંત શ્લાઘ્ય પુત્રી જનકીની સંભાળ લેજો—

(કે) જે જનકોના અને ગુણોના કુળનું સંપૂર્ણ
મંગળ (કલ્યાણ) છે) (અને) જે પવિત્ર ચારિત્ર્ય-
વાળીને (તે) પવિત્ર દેવધર્મની ભૂમિમાં ઉત્પન્ન કરી
દતી (૫૧)

(રક્તા બહાર જાય છે)

સીતા—હા ! સૌમ્ય આર્યપુત્ર ! ક્યાં છો ? અરેરે ! અરેરે ! નહારા સ્વમના
શોકને લીધે છેતરાયેલી હું જાણે મારી જાતને આર્યપુત્ર વગરની
જોઉં છું. અરેરે ! મને એકલીને સુનેલીને છોડીને (મારા) નાથ
ક્યાં ગયા ? વારુ તેમના ઉપર કેાપીશ—જો તેમને જોઈને (મને)
મારી જાત ઉપર કાળુ રહેશે તો, અહીં કેાણુ સેવક છે ?

(પ્રવેશ કરીને)

હુમ્મીખ—દેવી ! કુમાર શકમણ વિનંતી કરે છે કે રથ સજ્જ છે તેથી
દેવી જાણે બેસે.

સીતા—આ બેસું (જોડીને પરિક્રમણ કરીને) મારો મર્લાં બાર ફરકે છે.
ધીમે ધીમે જઈએ.

હુમ્મીખ—આ બાબુ, દેવી ! આ બાબુ.

સીતા—સ્વકુળ દેવતાઓને નમસ્કાર.

(બધાં જાય છે)

મહાકવિ શ્રી લવણુતિ વિરચિત ઉત્તરશમયરિતેમાં ‘ચિત્રદર્શન’
નામનો પ્રથમ અંક સમાપ્ત.

— द्वितीयोऽङ्कः —

(नेपथ्ये ।)

स्वागतं तपोधनायाः ।

(ततः प्रविशत्यध्वगवेपा तापसी)

तापसी—अये वनदेवतये फलकुमुदमंगमेग पल्लवार्च्येण दूरान्मामुपतिष्ठते ।

(प्रविश्य ।)

वनदेवता—(अर्च्यं विकीर्यम् ।)

यथेच्छं भोग्यं यो वनमिदमयं मे सुखिवसः

सतां सद्भिः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति ।

तरुच्छाया तोयं यदपि नगसो योऽयमशनं

फलं वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिह यः ॥ १ ॥

तापसी—विमत्रोन्यते ।

मित्रप्राया वृत्तिर्विनियमधुरो याचि नियमः

प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः पस्त्रियः ।

पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविषयांसितरसं

रदस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विज्ञयते ॥ २ ॥

(उपविशतः)

वनदेवता—कां पुनरप्रभरतीमवगच्छामि ।

तापसी—आत्रेयस्मि ।

वनदेवता—आत्रेय आत्रेयि पुनः पुनरिहगम्यते । किंप्रयोजनो वा दण्डकारण्य-

प्रदेशः ।

आत्रेयी—

अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः प्रदेशे

भूयांस उद्गोषविद्गो यसन्ति ।

तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां

यात्मीकिपाभ्यादिह पर्यटामि ॥ ३ ॥

અંક ૨

(નેપથ્યમાં)

તથોષનાને સ્વાગત

(વટેમાર્ગના વેશમાં તાપસી પ્રવેશે છે)

તાપસી—અરે ! આ વનદેવતા રૂળકૃષ્ણાળા પાંદડાના અધ્યધી દૂરથી
મારી સામાં આવે છે.

(પ્રવેશ કરીને)

વનદેવતા—(અધ્યધી આપીને)

આ વન તમને યથેષ્ટ રીતે ભોગ્ય છે. મારે આ
ધન્ય દિવસ છે. સંતોતો સંત જોડે સમાગમ ખરેખર
પુણ્યધો અને મુશ્કેલીધો થાય છે. જુલની હાયા, જળ,
અથવા તપને યોગ્ય ભોજન-કળ કે મૂળ તે મારે
પણ અહીં તમે ધરાધીન નહીં. (૧)

તાપસી—એમાં શું કહેવાતું ?

પ્રેમથી પૂર્ણ વર્તણૂક, વાણીમાં વિનયથી મધુર (સાચતો)
સંયમ, સ્વસાવથી જ કલ્યાણકારી શુદ્ધિ, (અને)
અનિન્દ્ય પરિચય, આ તે-ઉપાધિ વિનાનું, વિશુદ્ધ
અને આગળ કે પાછળ જેનો રસ વધતો કે ઘટતો
નથી તેવું સાધુઓનું રહસ્ય વિજ્ય પામે છે. (૨)

(જેસે છે)

વનદેવતા—આપથી કાલુ તે હું જાણી સકું ?

તાપસી—હું આત્રેયો છું.

વનદેવતા—આમો આત્રેયો ! અહીં વળી ક્યાંથી આવવું થયું ? અથવા
કંકારવનના પ્રવેશનું શું પ્રયોજન છે ?

આત્રેયો—

અમરત્ય જેમાં મુખ્ય છે તેવા આ પ્રદેશમાં ઉગ્રીયને
(ઉઠકારને) જાણનાર થણા વસે છે. તેમની પાસેથી
વેદાન્ત વિદ્યા જાણવા મારે હું વાલ્મીકિ પાસેથી
અહીં આવી છું. (૩)

घनदेवता—यदा तावदन्येऽपि मुनयस्तमेव हि पुराणब्रह्मवादिनं प्राचेतसमृषिं
ब्रह्मपारायणयोपासते तत्कौऽयमार्याया दीर्घप्रवासप्रयासैः

आश्रेयी—तत्र महानध्ययनप्रयूह इत्येष दीर्घप्रवासोऽङ्गीकृतः ।

घनदेवता—कीदृशः ।

आश्रेयी—तस्य भगवतः केनापि देवताविशेषेण सर्वप्रकाराभूतं स्तन्यायागमात्रके
वयसि वर्तमानं दारकद्वयमुपनीतम् । तत्त्वतु न केवलमृषीणामपि तु चराचराणां
भूतानामान्तराणि तत्त्वान्युपस्नेहयति ।

घनदेवता—अपि तयोर्नामसंघितानमस्ति ।

आश्रेयी—तथैव किल देवतया तयोः कुशलवाचिति नामनी प्रभावश्चाख्यातः ।

घनदेवता—कीदृशः प्रभावः ।

आश्रेयी—तयो किल सरहस्यानि जृम्भकाख्याजन्मसिद्धान्ति ।

घनदेवता—अहो नु भोधिग्रमेनत् ।

आश्रेयी—तौ च भगवता वारमीकिना धात्रीकर्मतः परिगृह्य पोषितौ रक्षितौ च ।
निवृत्तचौलकर्मणोश्च तयोश्च श्रीवर्जमितरास्तिष्ठो विद्याः सावधानेन परिनिष्ठा-
पिताः । समनन्तरं च गर्भैकादशे वर्षे सूत्रेण कृपेनोपनीय गुह्या
श्रीविद्यामभ्यापितौ । न ह्येताभ्यामतिप्रदीपप्रज्ञामेधाभ्यामस्मदादेः सहाध्ययन-
योगोऽस्ति । यतः

वितरनि गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे

न तु खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।

भवति च पुनर्भूयान्मेदः फलं प्रति तद्यथा

प्रभवति शुचिर्विम्वप्राप्ते मणिर्न मृदां चयः ॥ ४ ॥

વનદેવતા— જલવિદ્યાના સંપૂર્ણ અભ્યાસ માટે જ્યારે બીજા મુનિઓ પણ ખરેખર તે જ પુરાણ જાલવાદી પ્રાચેતસ ઋષિની સેવા કરે છે ત્યારે આચાર્યો આ લાંબો પ્રવાસ શા માટે ?

આત્રેયી— ત્યાં અધ્યયનમાં મોટું વિદ્યન આવી પડ્યું છે તેથી આ લાંબો પ્રવાસ અગીકાર કર્યો છે.

વનદેવતા— કેવું ?

આત્રેયી— કાઈ એક ખાસ દેવતા બધી રીતે અદ્ભુત. હમણાં જ સ્તનપાન છોડ્યું હોય તેટલી ઉંમરનાં બે જોડિયાં બાળક લાવી છે. ખરેખર, તે કેવળ ઋષિઓને જ નહિ પણ ચરાચર પ્રાણીઓના અંતરમાં સ્નેહ ઉપજાવે છે.

વનદેવતા— તેમના નામનો ખ્યાલ છે કે ?

આત્રેયી— હજી છે કે તે જ દેવતાએ તેમનાં કુશ અને લવ નામ પાડ્યાં છે અને પ્રજાવ કલો છે.

વનદેવતા— કેવો પ્રભાવ ?

આત્રેયી— હજી છે કે એમને રહસ્ય સદિન જુબલાઓ જન્મથી જ સિદ્ધ છે.

વનદેવતા— અહો ! એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે.

આત્રેયી— અને ધાર્મિકકર્મથી માંડીને વાસ્તીકિએ તેમને સ્વીકારીને પોખ્યા અને રક્ષ્યા. તેમનો ‘ચૂડકરણ’ સંસ્કાર કરાવી લીધા પછી ત્રયી સિવાય બીજા ત્રણ ત્રિદા કાળજીપૂર્વક લાજાવી છે અને પછી તરત ગર્ભધી અગિયારમે વર્ષે દ્વાવ વિધિથી (તેમને) ઉપનયન સંસ્કાર આપીને ગુરુએ ત્રયી (વેદ) વિદ્યા શીખવાડી. ખરેખર અત્યંત તેજસ્વી પ્રજા અને મેધાવાળા એ બંને સાથે અમારા જેવાને લજવાનો મેળ પડતો નથી—કેમકે,

ગુરુ જેવી રીતે હુશિયારને વિદ્યા આપે છે તેવી રીતે જડને (મણ) આપે છે. વળી તેમની અદ્ભુત શક્તિમાં ખરેખર વધારો કરતા નથી કે ઘટાડો પણ કરતા નથી. છતાં કૃત્રિમા મોટા ફરક પડે છે. તે આમ છે— પ્રતિબિંબ અદ્ભુત કરવામાં સ્વચ્છ મણિ જ શક્તિમાન થાય છે, માટીનો ઢગ નહિ. (૪)

वनदेवता—अयमसावध्ययनप्रत्यूहः ।

आत्रेयी—अपरध ।

वनदेवता—अथापरः कः ।

आत्रेयी—अथ स ब्रह्मर्षिरेकरा माध्यन्दिनसवनाय नदीं तमरामनुप्रगन्तः । तत्र युग्मचारिणोः कौश्लयोरेकं व्याधेन विध्यमानं ददर्श । आकस्मिकप्रत्यवभासात् न देवी वाचमव्यतिक्कीर्णमानुष्टुमेन छन्दसा परिणतामभ्युदैरयत् । ६

‘मा निपाद् प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ ५ ॥

वनदेवता—चित्रमाध्यादन्यो नूतनछन्दसामवतारः ।

आत्रेयी—तेन खलु पुनः समयेन तं भगवन्तमाविर्भूतशब्दब्रह्मप्रकाशमृषिसुपसङ्गम्य ‘भगवान् भूतभावन’ पद्मयोनिरवोचत्—‘कृषे प्रबुद्धोऽसि पागात्मनि ब्रह्मणि तवब्रूहि रामचरितम् । अब्याहृतज्योतिरायं ते प्रतिभाचक्षुः । आद्यः कबिरसि’ इत्युक्त्वा तत्रैवान्तर्हितः । अथ स भगवान्प्राचेतसः प्रथम मनुष्येषु शब्द—ब्रह्मणस्तादृशं विवर्तमितिहास रामायणं प्रणिनाय ।

वनदेवता—हन्त तर्हि मण्डितः संसारः ।

आत्रेयी—तस्मादवोचं तत्र हि महानध्ययनप्रत्यूह इति ।

वनदेवता—युज्यते ।

आत्रेयी—विश्रान्तास्मि मदे । संप्रत्यगस्त्याश्रमस्य पन्थानं ब्रूहि ।

वनदेवता—इतः पञ्चवटीमनुप्रविश्य गम्यतामनेन गोदावरीतीरेण ।

आत्रेयी—(साक्षम्) अप्येतत्तपोवनम् । अप्येषा पञ्चवटी । अपि सरिदियं गोदावरी । अयं गिरिः प्रस्रवणः । अपि जनस्थानवनदेवता वासन्ती त्वम् ।

वनदेवता—तथैव तत्सर्वम् ।

વનદેવતા—અધ્યયનમાં આ જ વિદ્ય છે કે ?

આત્રેયી—ખીજી પશુ (વિદ્ય) છે.

વનદેવતા—ખીજી વળી શું (વિદ્ય) છે ?

આત્રેયી—એક વખત તે બ્રહ્મર્ષિ મધ્યાહ્ન સ્નાન માટે તમસા નદી ઉપર ગયા. ત્યાં યુગલમાં ફરતા કૌંચ (પક્ષિ)માંના એકને શિકારી વડે વીંધાયેલું જોયું. અને એકાએક આવિર્ભાવ પામતી દ્વાપ રહિત (શુદ્ધ) (અને) અનુષ્ટુભ છંદમાં ઉતરેલી દિવ્ય વાણી (એમના મુખમાં) આવિર્ભાવ પામી.

હે નિષાદ ! તું અનંત વર્ષો (શાશ્વત કાળ) સુધી પ્રતિષ્ઠા પામીશ નહિ, કારણ કે (તે) કૌંચના યુગલમાંથી કામમોહિત એકને માથું છે. (૫)

વનદેવતા—આશ્ચર્ય ! વેદથી જુદો નવો જ્ઞાનો અવતાર !

આત્રેયી—વળી તે જ સમયે આવિર્ભાવ પામેલા શબ્દ બ્રહ્મના પ્રકાશવાળા તે પૂર્વમ નાપિ પાસે આવીને પ્રાણીઓને જન્મ આપનારા ભગવાન બ્રહ્મા બોલ્યા—હે નાપિ, વાહુ જેનો આત્મા છે તેવા (શબ્દ) બ્રહ્મમાં તમે પ્રભુદ્વ યથા છે તેથી સમચરિત કહો. તમારું આર્ષ અને પ્રતિષ્ઠા ચક્ષુ ન રોકી શકાય તેવા પ્રકાશવાળું છે. તમે આજ કવિ છે એમ કહીને ત્યાં જ અંતર્ધાન થયા. પછી તે ભગવાન પ્રાચેતસે મનુષ્યોમાં તેવા, પહેલા શબ્દ બ્રહ્મના વિવર્તે ૧૫ ઇતિહાસ સમાયજ્યની રચના કરી.

વનદેવતા—વાહ ! તો પછી સંસાર શોભા પામ્યો.

આત્રેયી—તેથી જ કલ્પ દત્ત કે ત્યાં અબ્યાસમાં મોડું વિદ્ય છે.

વનદેવતા—બરાબર છે.

આત્રેયી—જાહેન, મેં આશ્ચર્ય કયો છે. હવે અમસ્તવના આશ્રમનો રસ્તો કહે.

વનદેવતા—ઝાઢીથી પંચવટીમાં પ્રવેશીને આ ગોદાવરીને તીરે જાઓ.

આત્રેયી—(બાંસ સાથે) શું આ તપોવન છે ? શું આ પંચવટી છે ? શું આ નદી ગોદાવરી છે ? શું આ ગિરિ પ્રભવજ્ય છે ? શું તમે જનસ્થાનના વનદેવતા વાસન્તી છો ?

વનદેવતા—તે બધું તેમ જ છે.

आत्रेयी—हा कस्से जानकि ।

स पप ते बहुभयन्धुवर्गः

प्रासङ्गिकीनां विषयः कथानाम् ।

त्वां नामशेषामपि दृश्यमानः

प्रत्यक्षदृष्टामिव नः करोति ॥ ६ ॥

वासन्ती—(सभयम् । स्वगतम्) कथं नामशेषामित्याह ।

(प्रकाशम् ।) आर्ये किमन्याहितं सीतादेव्याः ।

आत्रेयी—न केवलमन्याहितं सापवादमपि । (कर्णे ।) एवमेवम् ।

वासन्ती—अहह दारुणो दैवनिर्घातः । (इति मूर्च्छति ।)

आत्रेयी—भद्रे समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वासन्ती—हा प्रियसखि हा मक्षमागे ईदृशस्ते निर्माणमागः । हा रामभद्र ।

अथवा अलं त्वया । आर्ये आत्रेयि अयं तस्मादरण्यात्परित्यज्य निवृत्ते
लक्ष्मणे सीतादेव्याः किं वृत्तमिति काचिदस्ति प्रवृत्तिः ।

आत्रेयी—नहि नहि ।

वासन्ती—हा कष्टम् । आर्यारूढतीवसिष्ठाभिष्टितेषु रघुकदम्बकेषु जीवन्तीषु च
प्रददासु राज्ञीषु कथमिदं जातम् ।

आत्रेयी—ऋष्यशृङ्गाश्रमे गुरुजनस्तदासीन् । संप्रति तु परिसमाप्तं तद्वादशवार्षिकं सत्रम् ।
ऋष्यशृङ्गेण च संपूज्य विसर्जिता गुरवः । ततो भगवत्यरूढती नाह
वधूविराट्तामयोध्यां गमिष्यामीत्याह । तदेव राममातृभिरनुमोदितम् । तदनुरो-
धाद्भगवतो वसिष्ठस्य परिशुद्धा वाचो वाल्मीकिन्मोचनं गत्वा तत्र वत्स्याम इति ।

वासन्ती—अथ स राजा किमाचारः संप्रति ।

आत्रेयी—तेन राजा क्रतुरत्यमेघः प्रव्रजन्तः ।

वासन्ती—हा धिक् परिणीतमपि ।

आत्रेयी—शान्तं पाप्म । नहि नहि ।

આત્રેયી—હાથ! બેટા જનકી !

પ્રાસંગિક કથાઓનો વિષય એવો આ
તારો તે પ્રિય બહુવર્મ (અમને) દેખાય છે
ત્યારે નામશેષ થયેલી હોવા છતાં તને
જાણે અમને પ્રત્યક્ષ દેખાતી હોય તેવી
કરે છે. (૬)

વાસન્તી—(ભય સહિત-સ્વગત) શું નામશેષ એમ કહે છે ? (મોટેથી) —
આર્થા, સીતાદેવી ઉપર શું મોટી આફત છે ?

આત્રેયી—એકલી આફત નહિ, અપવાદ પણ છે. (કાનમાં) આમ આમ.

વાસન્તી—અરે ! દેવનો કેવો દારુણ પ્રદાર ! (મુઠ્ઠા પામે છે)

આત્રેયી—બહેન ! શાન્ત થા. શાન્ત થા.

વાસન્તી—અરેરે ! પ્રિય સખી ! હે મહાભાગ્યવાળી ! તારે મારે આશુ-
નિર્મોલ્ય કે ? અરેરે ! રામભદ્ર ! અથવા રહો તમે. આર્થા આત્રેયી !
પછી તે અરણ્યમાં છોડીને સદ્મજાણ પાછો ગયો ત્યારે સીતાદેવીનું
શું થયું એના કંઈ સમાચાર છે કે ?

આત્રેયી—ના. રે, ના. નથી.

વાસન્તી—હાથ ! હાથ ! સ્થુકુજ આર્થા અનુધતી અને વસિષ્ઠના છત્ર
નીચે છે છતાં અને વૃદ્ધ મણીઓ જીવે છે છતાં આ શું થયું ?

આત્રેયી—ત્યારે વડીલો ઋષ્યશૃંગને આશ્રમે હતો. પણ હવે પેણું ખાર
વર્ષનું સત્ર પૂરું થયું છે. ઋષ્યશૃંગે પણ પૂજા કરીને વડીલોને
વિદાય કર્યા છે. પછી હું વધુ વયસ્કી અષોખામાં નહિ જાઉં
એમ ભગવતી અનુધતીએ કહ્યું. રામની માતાઓએ પણ તેને જ
અનુમેદન આપ્યું. તેના સમર્થનમાં ભગવાન વસિષ્ઠના (મુખમાંથી)
પવિત્ર શબ્દો (નીકળ્યા) છે કે વાલ્મીકિના તપોવનમાં જઈને
ત્યાં નિવાસ કરીએ.

વાસન્તી—અને હવે તે રાજા શું કરે છે ?

આત્રેયી—તે રાજાએ અપમેધ યજ્ઞ આરંભ્યો છે.

વાસન્તી—અરેરે ! પરણ્યા પણ !

આત્રેયી—શાન્તિ ! શાન્તિ ! ના રે ના.

वासन्ती—अ तर्हि यज्ञे सहस्रमचारिणी ।

आत्रेयी—हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः ।

वासन्ती—हन्त भोः ।

२२

यज्ञापि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेनांसि को नु विज्ञातुमर्हति ॥ ७ ॥

आत्रेयी—विसृष्ट्य वामदेवाभिमानितो मेघोऽथ । उपकल्पिताश्च तस्य यथाशास्त्रं रक्षितारः । तेषामधिष्ठाता च लक्ष्मणात्मजश्चन्द्रकेतुरवाप्तदिव्याश्वसंप्रदायश्चतु रङ्गसाधनान्वितोऽनुग्रहितः ।

वासन्ती—(सस्नेहकौतुकात्मम् ।) कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्रः । हन्त मातर्जीवामि ।

आत्रेयी—अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रमुत्क्षिप्य राजश्वरे सोरस्ताडमत्रङ्गण्यमुद्धोषितम् । ततो न राजापचारमन्तरेण प्रजश्वकालमृत्युः संवरतीत्यात्मदोषं निरूपयति करुणामये रामभद्रे सहसैवाशरीरिणी वायुदचरत्—

७

शम्बूको नाम धृपलः पृथिव्यां तप्यते तपः ।

शीर्षच्छेद्यः स ते राम तं हत्वा जीवय द्विजम् ॥ ८ ॥

इत्युपधृत्यैवाकृष्टकृपाणपाणिः पुष्पकं विमानमाख्या सर्वा दिशो विदिशश्च शूद्रतापसान्वेषणाय जगत्पतिः संचरितुमारब्धवान् ।

वासन्ती—शम्बूके नाम धूमपः शूद्रोऽस्मिन्नेव जनस्थाने तपश्चरति । तदपि नाम रामभद्रः पुनरपीदं वनमलंकुर्यात् ।

आत्रेयी— भद्रे गम्यतेऽधुना ।

वासन्ती—आर्ये आत्रेयि एवमस्मि । अत्रेयीमृतस्तु दिवसः ।

६ :

વાસન્તી—ત્યારે યત્રમાં સદ્ધર્મચારિણી કાણુ છે ?

આત્રેયી—સીતાની સુવર્ણ પ્રતિમા.

વાસન્તી—અરેરે !

લોકોત્તર (મનુષ્યો) નાં વળધી પશુ કઠોર અને
ફલથી પશુ કામળ ચિત્તને જાણવા અરેખર
કાણુ સમર્થ છે ? (૭)

આત્રેયી—‘વામદેવ’થી સંસ્કાર કરાયેલો અશ્વમેધનો અશ્વ છૂટો મુકવામાં
આવ્યો છે. શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેના રક્ષકો પશુ નીમવામાં આવ્યા
છે. દિવ્ય અભ્યનુ પરંપરાગત જ્ઞાન પામેલા (અને) અતુરંગ
સેનાથી સુક્ત (એવા) લક્ષ્મણપુત્ર અંદ્રકેતુને તેઓના સેનાપતિ
તરીકે મોકલવામાં આવ્યો છે.

વાસન્તી—(સ્નેહ અને કીતુકથા અમુ સહિત) કુમાર લક્ષ્મણને પશુ
પુત્ર છે ? હાથ ! માડી ! હું છવું છું. (હવે મારા જીવમાં
જીવ આવ્યો)

આત્રેયી—આ પછી (કાર્ષ) આઠાણે અરેશ પુત્રને રાજ્યદ્વાર ઉપર
નાખીને છાતી ફેટતાં ‘ગજજ યથો’ ‘આઠાણુ ઉપર ગજજ યથો’
એમ આરક્ષવા માંડ્યું. પછી રાજાના (પોતાના) દુષ્કર્મ વગર
પ્રજામાં અકાળ મૃત્યુ થતું નથી એમ કરી કડુજીમય રામશબ્દ
પોતાનો વાંકે વિચારતા હતા ત્યારે એકદમ જ અશરીરિણી
વાણી સંભળાઈ.

શંખૂક નામનો યદ્દ પૃથ્વી ઉપર તપ કરે છે.
હે સમ ! તારે તેનો ચિરંજીવ કરવો જોઈએ. તેને
મારોને આઠાણુને જિવાડ. (૮)

એમ સંભળતાં જ હાથમાં તરવાર જેવીને પુષ્પક ત્રિમાત્રમાં ચડીને
અધી દિશાઓ અને ખૂણાઓમાં શૂદ્ર તાપસની શોષ માટે જન્મતપતિએ
ફરવાનું થર થયું.

વાસન્તી—ધૂમાડો પીનારો શંખૂક નામનો શૂદ્ર આ જ જનસ્થાનમાં
તપ કરે છે. તો શું રામશબ્દ ફરીથી પશુ આ વનને મોસાવશે કે ?

આત્રેયી—જહેન હું હવે જાઉં છું.

વાસન્તી—આમાં આત્રેયી ! લલે એમ હો. દિવ્ય પશુ ચડ્યો છે.

कण्डूलद्विपगण्डपिण्डकपणाकम्पेन संपातिभि-
र्धर्ममंसितबन्धनैः स्वकुसुमैरर्चन्ति गोदावरीम् ।

छायापस्किरमाणविष्किरमुखव्याकृष्टकीटवचः

कजत्कान्तकपोतकुक्कुटकुलाः कूले कुलायद्रुमाः ॥ ९॥

(इति परिक्रम्य निष्कान्ते ।)

इति शुद्धविष्कम्भकः । ५४.

(ततः प्रविशति पुष्पकस्थः सदयोत्थातखड्गो रामः ।) ३-

रामः—

रे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य

जीघातये विष्टज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।

रामस्य गात्रमसि निर्भरगर्भखिन्न-

सीतायिवालनपटोः करुणा कुतस्ते ॥ १० ॥

(कथंचित्प्रहृत्य ।) कृते रामसदृशं कर्म । अपि जीवेत्स ब्राह्मणपुत्रः ।

(प्रविश्य)

दिश्यपुरुषः—जयतु जयतु देवः ।

देतामये त्वयि यमादपि दण्डधारे

सञ्जीवितः शिशुरसौ मम चेयभृदिः ।

शम्भूतं पर शिरसा चरणी ननस्ते

सत्सद्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥ ११ ॥

रामः—द्वयमपि श्रेष्ठं न । तदनुभूयतामुपस्य तपसः परिपाकः ।

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च यत्र पुण्याश्च संपदः ।

धैराजा नाम ते लोकास्तैजसाः सन्तु ते शिवाः ॥ १२ ॥

હાયામાં (જમીન) , ખોદતાં - પંખીઓએ
(તેમની) ચાંચવડે જેમાંથી કીડા બહાર ખેંચી કાઢ્યા છે
તેવી હાલવાળા અને જેમાં ચાકિલાં કબૂતર
અને કૂકડાઓનાં ટોળાં ફળ્યા કરે છે તેવાં
કીડા ઉપરનાં માળાવાળાં ટુટ્ટો-ખજવાળતાં
હાથીઓનાં ભારે મંડસ્થળે પસાવાથી (ચતા) કંપને
હીધે ખરી પડેલાં (તથા) તાપને હીધે મૂળમાંથી
છૂટા પડેલાં પોતાનાં પુખ્તોથી—ગોદાવરીની અર્ચના
કરે છે. (૯)

(કરીને જાય છે).

શુદ્ધ વિષ્કમ્બક.

[પછી પુષ્પકમાં બેઠેલા, ઉગ્રામેલા ખડગવાળા સદય રામ પ્રવેશ કરે છે.]

રામ—

રે જમણા હસ્તે ! આહાણુનો મૃત પુત્રના શરણના
ઔષધ માટે તું શુદ્ધ મુનિ ઉપર તક્ષવાર ચલાવ.
પૂર્ણ ગર્ભથી ચાકિલી સીતાને ત્વજવામાં પડુ એવા
રામનું તું ગાન છે. તને દયા કેવી ? (૧૦)

(મહામહેનતે પ્રકાર કરીને) રામને યોગ્ય કામ કહ્યું. પેલો,
આહાણુનો પુત્ર શું શવતો થયો હશે ?

(પ્રવેશ કરીને)

દિવ્યપુરુષ—જય હો. મહારાજનો જય હો.

પ્રથમ પાસેથી પણ અભય આપનાર તમે રૂંડ પારણ
કપો ત્યારે આ બાળકે શવતો થયો. અને મને
પણ આ શિક્ષિ મળી. આ સંશૂક તમને મસ્તકથી
પ્રણામ કરે છે. સત્સંગથી ઉદ્ધવેણું મૃત્યુ પણ
તારે છે. (૧૧)

રામ—ખતે મ અમને ગમે છે. તેથી ઉમ તપનું કામ ભોગવો.
જ્યાં આનંદ છે, પ્રમોદ છે અને જ્યાં પવિત્ર
સંપત્તિ છે તે 'વૈરાજ' નામના તેજસ્વી અને
કલ્યાણકારક લોક તારે માટે હો. (૧૨)

शम्भुकः—गुप्तप्रसादोपादान एवैष महिमा । किमत्र तपसा । क्षयवा महदु-
पहतं तपसा । २

मन्वेष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथः शरण्यो
मामन्विष्यन्निह वृषलकं योजनानां शतानि ।
क्रान्त्वा प्राप्तः स इह तपसां संप्रसादोऽन्यथा चेत्
कायोध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकायां वने वः ॥ १३ ॥

रामः—किं नाम दण्डकेयम् । (सर्वतोऽवलोक्य ।) हा कथम् । ३

स्तिग्धदयामाः कचिदपरतो भीषणाभोगरक्षाः
स्थाने स्थाने मुखरकुम्भो श्लाघ्यैर्निर्झराणाम् ।
पते तीर्थाश्चमगिरिसरिद्गतक्रान्तारमिथाः
सन्दृश्यन्ते परिचितभुवो दण्डकारण्यमागाः ॥ १४ ॥

शम्भुकः—दण्डकैर्येषा । अत्र फल पूर्वं निवसता देवेन ४

चतुर्दश सहस्राणि चतुर्दश च राक्षसाः ।
अथश्च दूषणखरत्रिमूर्धानो रणे हताः ॥ १५ ॥

येन सिद्धमेतरेऽस्मिञ्जनस्थाने मादृशमपि ज्ञापयन्नात्मकुलोभया वशीते
जातः ।

रामः—न केवलं दण्डका जनस्थानमपि ।

शम्भुकः—यत् । एतानि यत् सर्वभूतलोमहर्षणान्नुन्मत्तवणश्चापदकुलमकुल-
गिरिमग्राः च जनस्थानस्येतादीर्घारण्यानि दक्षिणा दिशमभिवर्तन्ते । तथाहि । ५

શંભૂક—આ મહિમા આપની કૃપાનું જ ફળ છે. અહીં તપથી શું ?
અથવા તપનેા મોટો ઉપકાર થયો.

કે (યત્) (તથા) ભુવનમાં શોધવાને લાયક ભૂતનાથ
અને શરણે જવાને લાયક (તમે) મને શૂદ્રને
શોધતા સો યોજન આલીને અહીં આપ્યા, આમાં
(આ બાળતમાં), એ તપની પ્રસાદી છે, નહિ તો
તમારું અયોધ્યામાંથી દંડકારણ્યમાં પુનરાગમન
કર્પાથી ? (૧૩)

રામ—શું આ દંડકા છે કે ? (ચારે તરફ જોઈને) હા ! કેમ વળી ?

કર્પાક સ્તિબ્ધ અને સ્થામ, બીજો વિશાળ પટને
લીધે બિહામણા લાગતા, ઠેકાણે ઠેકાણે ઝરણાઓના
ઠસઠસથી મુખરિત દિશાઓવાળા, તીર્થ, આશ્રમ,
પર્વત, નદી, ખાડા અને દુર્ગમ રસ્તાઓવાળા
દંડકારણ્યના પરિચિત ભૂમિત્રાળા આ લાગ
દેખાય છે. (૧૪)

શંભૂક—આ દંડકા જ છે. અહીં ખરેખર પહેલાં નિવાસ કરતા મહારાજે—
ચોદ હજાર ને ચોદ ગણસો અને દૂષણ, ખર અને
ત્રિશીર્ષ એ ત્રણને સંગ્રામમાં હણ્યા હતા. (૧૫)

જેથી આ સિદ્ધક્ષેત્ર જનસ્થાનમાં માણ જ્યા જનપદવાસીઓને પણ
કર્પાયથી (પણ) ભણ વગરનું કરવાનું થયું.

રામ—(આ) કેવળ દંડકા જ નહિ જનસ્થાન પણ છે ?

શંભૂક—હા. આ ખરેખર, બધા પ્રાણીઓને રોમાંચ બીજાં કાગલે એવાં
અને ઉન્મત્ત અને લર્પકર પશુઓનાં ટોળાંથી વ્યાપ્ત થયેલી
ગિરિશુદ્ધાઓવાળાં, જનસ્થાનના સીમાડા ઉપરનાં મોટાં અરણ્યો
હસિણ દિશામાં આવ્યાં છે. જેમકે—

१५ निष्कृजस्तिमिताः कचित्कचिदपि प्रोच्चण्डसत्त्वस्थता
स्वेच्छासुप्तगभीरभोगभुजगश्वासप्रदीप्ताग्रय ।
सीमान् प्रदोदरेषु विरलस्यच्छास्मसो यास्वयं
तप्यद्भिः प्रतिसूर्यकैरजगरस्वेदद्रव पीयते ॥१६॥

राम —

पश्यामि च जनस्थानं भूतपूर्वस्मरालयम् ।
प्रत्यक्षानिव दृष्टान्तान्पूर्वाननुभवामि च ॥ १७ ॥

(सर्वतोऽपलोक्य) प्रियारामा हि सर्वेषां वैदेयासीत् । एतानि तानि नाम
कान्तारानि । विप्रत पर भयानक स्यात् । (साक्षम्) २

त्वया सह निशस्यामि धनेषु मधुगन्धिषु ।
इति हारमतैयासौ स्नेहस्तस्याः स तादृश ॥ १८ ॥
न किञ्चिदपि कुत्राण सौर्यैर्दुःखान्यपोहति ।
तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जन ॥ १९ ॥

शम्भूक — तदल्पं भर्तुं सहे । अधैतामि मदकल्मसूरकण्ठोमलच्छेपभिरपवीर्णानि
पर्वनैरवेरन्ति मेऽनीलबहुलच्छायतण्णमहमण्डमेवेतान्यसंश्रान्तविषिवृक्षमूषानि
पश्यन्तु महाभाग प्रशान्तगम्भीराणि मध्यमारण्यवानि । १ १७ ३

इह समदशकुन्तान्प्रान्तगानीरवीरुत्-
प्रसवसुरमिश्रोतस्त्रच्छतोया वहन्ति ।
फलभरपरिणामदयामजम्बूनिकुञ्ज-
स्पलनमुत्तरभूरिस्तोतसो निक्षरिण्य ॥ २० ॥

કેટલીક જગ્યાએ ફળન વગરના અને શાંત, તે
કાઈ કાઈ ઠેકાણે પશુઓની ભયંકર ગર્જનાવાળા
તથા સ્વચ્છાથી સૂતેલા મોટી ફેણોવાળા નાગના
શ્વાસથી જેમાં અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયે છે તેવા (અને)
ખજોલોની અંદર સાવ થોડા સ્વચ્છ પાણીવાળા
(આ) સીમાડાના પ્રદેશ છે કે જેમાં તરસ્થા
કાચંડાઓ અજગરનો ઝરેલો આ પરસેવો
પીએ છે. (૧૬)

રામ—

વળી ખરતું, જે પહેલાં ધર હતું તે જનસ્થાન

હું જોઈ છું. તથા પહેલાંના પ્રસંગો જાણે પ્રત્યક્ષ
અનુભવું છું. (૧૭)

(ચારે બાજુ જોઈને) ખરેખર, વૈદેહીને વન દરેક રીતે પ્રિય હતી.
તે જ આ અરણ્યે. આથી વળી બીજું શું લાપાનક હોય ? (આંસુ સાથે)
'તમારી સાથે મીઠી સુગંધવાળા વનમાં રહીશ એમ
કરી તે આનંદ જ પામતી હતી. તેનો તે સ્નેહ
એવો હતો. (૧૮)

(પ્રિય જન) કંઈ પણ ક્યાં વગર (ચોતાની હાજરીના)
સૌખ્ય વડે દુઃખને દૂર કરે છે. કારણ જેનું જે
પ્રિયજન છે તેનું તે અમૂલ્ય ધન છે. (૧૯)

રાબુકુ—તો આ દુઃસહ (વનોની વાત) ને જવા દો. હવે આ—મદથી
(ધીમું મીઠું) માતા મયૂરના કંઠે, જેવી સુંદર ચોલા ધારણ
કરતા, પર્વતોથી છવાયેલાં, ગાદાં, જામેલાં, સ્થામ અને વિશાળ
જાયાવાળાં, ખાલતરુઓના સમૂહથી અલંકૃત (અને) નિર્મય
વિવિધ પશુઓનાં ટોળાંવાળાં, પ્રશાંત અને અંબીર (એવાં)
મધ્યમારણ્યોને મદાનુભાવ નિહાળો.

અહીં મદમત પક્ષીઓથી આક્રમણ પામેલાં નેતરોની
લતાઓનાં પુષ્પોથી સુવાસિત ઠંડા સ્વચ્છ
પાણીવાળાં અને ફળસાર પાકવાથી સ્થામ (લાગતી)
ગંબૂ (વૃક્ષો) ની કુંજમાં અક્રાંતાં હોવાથી અવાજ
કરતાં મોટા પ્રવાહવાળાં ઝરણાં પહે છે. (૨૦)

अपि च ।

दधति कुहरभाजामत्र भल्लस्यूना-

मनुरसितगुरुणि स्त्यानमम्बूरुतानि ।

शिशिरकटुकपायः स्त्यायते सहस्रीना

मिभ्रदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगन्धः ॥ २१ ॥

—१९९

राम — (सशष्पस्तम्भम् ।) भद्र दिवास्ते पन्थानो । देवयान प्रतिपद्यस्व पुण्येभ्यो
लोकेभ्य ।

शम्बूक — यापतपुराणत्रयवादिनमगस्त्यमृमिभभिषाद्य शाश्वतं पवसन्नुप्रविशामि ।
(इति निष्क्रान्तः ।) ५

राम.—

पतत्पुनर्नमदो कथयद्य दृष्टं

यस्मिन्नभूम निरमेव पुरा वसन्त ।

आरण्यकाश्च गृहिणश्च रता स्वधर्म

सांसारिकेषु च सुखेषु व्रयं रसज्ञाः ॥ २२ ॥

पते त पथ गिरयो विरघ्नमपूरा-

स्तान्येव मत्तहरिणानि धनस्थलानि ।

आमञ्जुलललतानि च तान्यमूनि

नीरम्भनीरनिचुलानि सरित्तटानि ॥ २३ ॥

मैधमालेव यश्चापमारादपि विमान्यते ।

गिरि प्रस्त्रवण सोऽयं यत्र गोदावरी नदी ॥ २४ ॥

अम्यैवासीन्मदति शिपरे गृध्रराजस्य वास-

स्तरयाधस्ताद्वयमपि रतास्तेषु पर्णोद्वेजेषु ।

गोदावरी पयसि चिततश्चामलानोरुद्धयी-

रन्तः कृज्जमुत्तराक्षुनो यत्र रम्यो वनान्तः ॥ २५ ॥

અને વળી,

અહીં મુશળોમાં રહેનારા મુશન રીંછોની રાડા-
પીઠાથી વધીને વિસ્તાર પામે છે. સસ્યકીની-
હાથોથી પીસાયેલી અને વેરવિખેર કરાયેલી મઠિના
(મઠિમાંથી ઝરતા) રસની ઠંડો તીખી અને
કસાણી સુવાસ દેવાય છે. (૨૧)

રામ—(બાંસુ રાડીને) લાઈ તારા માર્ગે, કલ્યાણમય હળે, પુણ્ય લોક
માટે (પુણ્ય લોકમાં પહોંચવા માટે) તું 'દેવધાન' (માર્ગ)ને પામ.

શંભુ—તો પુગણ બહાવાદી અમરત્ય ગરબિને પ્રજ્ઞામ કરી હું સાધત
પડને પામું છું.

(બહાર જાય છે)

રામ—

અહો ! જ્યાં પૂર્વે સ્વધર્મરત મૃદસ્થો અને આરદ્રપદો
બનીને, (તથા) સંસાર સુખમાં પણ રસ મળે
ખૂબ લાંબા વખત સુધી અને રહ્યા હતા તે આ
વન આજે ફરીથી ક્યાંથી દેખાયું ? (૨૨)

આ તે જ ટહુકો કરતા મરુરોવાળા પર્વતો ! આ
તે જ મતહરણુવાળાં વનસ્થળો અને પાણીમાં
છિગતા ગ્રાહ નિસુલવાળા અને અધિક મનોહર વંશુલ
લતાવાળા આ તે નદીનદો ! (૨૩)

અને મેઘમાળા જેવો આ કે જે દૂર દોવા છતાં
ઓળખાય છે તે આ પ્રસન્નલગ્નિર કે જ્યાં
ગોદાવરી નદી છે. (૨૪)

આના જ મોટા શિખર ઉપર મૃદન્ગજનો (જટાલુનો)
વાસ હતો. તેની નીચે અને પણ પેલી પર્ણકુટીઓમાં
આનંદ કરતા હતા, જ્યાં, ગોદાવરીના પાણીમાં
પ્રતિબિંબિત થતી શ્યામ વૃક્ષોની શોભાવાળા અને
અંદર ફૂજવા (અને તેથી) અવાજ કરતા પંખીઓ-
વાળા વનનો છેડનો ભાગ રમ્ય છે. (૨૫)

तदत्रैव सा पञ्चवटी यत्र चिरनिवासेन विविधविघ्नम्मातिप्रसङ्गसाक्षिणः प्रदेशाः
प्रियायाः प्रियसखी च वासन्ती नाम वनदेवता । किमिदमापतितमयं रामस्य
संप्रति हि । २

धिराद्वेगारम्भो प्रसृत इव तीव्रो विपरसः

कुतश्चित्संवेगात्प्रचल इव शस्यस्य शकलः ।

प्रणो रुद्धगन्धिः स्फुटित इव हृन्मर्मणि पुन-

र्धनीभूतः शोको विकलयति मां नूतन इव ॥ २६ ॥

तथापि तान्पूर्वबुद्धयो भूमिभागांश्चक्षामि । (निरूप्य ।) अहो अन्तस्थितौ
भूतसंनिवेशः । तथाहि । २

पुनः यत्र लोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां

विपर्यासं यातो घनधिरलमायः क्षितिरुहाम् ।

यद्दोर्दण्डं कालादपरमिव मन्ये घनमिदं

निवेशः शैलानां तदिदमिति शुद्धिं द्रढयति ॥ २७ ॥

हन्त परिहरन्तमपि मामितः पञ्चवटीस्नेहो बलादाकर्षणीयः । (सकणम्) १

यस्यां ते दिवसास्तया सह मया नीता यथा स्वे गृहे

यत्सम्बन्धिकथामिरेव सततं शीघ्राभिरास्थीयत ।

एकः संप्रति नाशितप्रियतमस्तामच रामः कथं

(पापः पञ्चवटीं विलोकयतु वा गच्छत्वसम्मान्य वा ॥ २८ ॥)

તો અહીં જ તે પંચવટી છે કે જ્યાં લાંબા વખતના નિવાસથી વિવિધ પ્રકારના સ્વૈર વિદ્વાનની અભિચયતાના સાક્ષી એવા પ્રદેશો છે—અને જ્યાં પ્રિયાની પ્રિયસખી વાસન્તી નામની વનદેવતા છે, આને સમ હિપર આ શું આવી પડ્યું ? હમણાં તો—

લાંબે ગાળે વેગથી ચર ચતા, બધે ફેલાયેલા તીવ્ર
વિષરસ સમે, કથાકથો બારે આધાતથી હાલી
ઊઠેલા શયનના દુકડા સમે, ભટકના મર્મભાગમાં
ફરી ફરી નીકળેલા મંદાયેલા મણુ સમે ધનીભૂત
શોક જાણે નવો હોય તેમ મને વિચેતન કરે છે. (૨૬)

છતાં પણ પહેલાંના મિત્ર (સમાન) ભુમિભાગેતે કુ નેહ. (એકત્રિ)
અહો ! પદાર્થોની રચના કેવી બદલાઈ ગઈ છે ! જેમ કે—

પહેલાં જ્યાં પ્રવાહ હતા ત્યાં હવે નદીના રેતાળ
પટ છે. વૃક્ષોનો ગાડપણનો અને આજપણનો
ભાવ પરસ્પર વિરોધી ફેરફાર પામ્યો છે. મરે
વખતે જોયેલું આ વન જાણે બીજું (વન) હોય
તેવું મને લાગે છે. પર્વતોની સ્થિતિ ‘આ તે જ છે’
એમ મતિને સ્થિર કરે છે. (૨૭)

અરેરે ! (એને) ટાળતો હોય. છતાં મને જાણે પંચવટીનો સ્નેહ
અહીં બળપૂર્વક આકર્ષે છે. (કુણુ રીતે)

પોતાના ધરની માફક મેં જેમાં તેની સાથે તે દિવસે
માન્યા છે, જેના સંબંધી લાંબી વાતો જ (અમે)
સતત કરતાં રહેતાં તે પંચવટીને જાણે પ્રિયાનો
નાશ કર્યો છે તેવો એકલો પાપી સમ આજે કેવી
રીતે બેઠેલ છે કે સન્માન્યા સિવાય બીજું શકે ? (૨૮)

शम्भूकः—(प्रविश्य) जयतु जयतु देवः । देव भगवानगस्त्यो मत्तः श्रुतमवत्सं-
निधानस्तुशमाह—‘परिकल्पितविमानावतरणमद्वला प्रतीक्षते वत्सला लोपामुद्रा
सर्वे च महर्षयः । तदेहि सम्भावयास्यान् । अथ प्रवदिता पुष्पकेण
रवदेशानुपगम्याश्वमेधाय सज्जो भविष्यसि’ इति ।

रामः—यथाज्ञापयति भगवान् ।

शम्भूकः—इतस्ताहि देवः प्रवर्तयतु पुष्पकम् ।

रामः—(पुष्पकं प्रवर्तयन्) भगवति पञ्चवटि गुरुजनोपरोधात्क्षणं क्षम्यतामय-
मतिक्रमो रामस्य ।

शम्भूकः—देवं पश्य पश्य—

गुञ्जकुञ्जकुटीरकोशिकघटाधूतकारवत्कीचक-

स्तम्भाडम्बरमूकमौकुलिकुलः क्रोञ्चावतोऽयं गिरिः ।

एतस्मिन्प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्वेजिताः कूर्जितै-

रुद्वेहन्ति पुराणरोहिणतदस्कन्धेषु कुम्भीनसाः ॥ २९ ॥

अपि च ।

पते ते कुहरेषु गद्गदनदद्गोदावरीवारयो ५८

मेघालम्बितमौलिनीलशिरसाः क्षोणीभृतो दक्षिणाः ।

अभ्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कलोलकोलादलै-

रुचालास्त इमे गंभीरपग्रसः पुण्याः सरित्सङ्ग्रहाः ॥ ३० ॥

(निष्क्रान्तौ ।) १

इति भद्राकविश्रीमद्वभूतिविरचिते उत्तररामचरिते

पञ्चवटीप्रवेशे नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

શંભુક—(પ્રવેશ કરીને) જય હો. મહારાજનો જય હો. દેવ લગવાન અગરતથ, આપનું ' પાસે હોવાનું ' (સંનિધાન) મારી પાસેથી સંભળીને તમને કહાવે છે કે (આપ) વિમાનમાંથી ઊતરો ત્યારના (આવકાર) મંત્રણની જોણે તૈયારી કરી છે તેવી વત્સલા લોપામુદ્રા અને બધા મહર્ષિઓ આપની રાદ જોઈ રહ્યા છે. તેથી પધારો. અમને રાજી કરે. થી વેગવાન પુષ્પક (વિમાન) દ્વારા પોતાને દેશ જઈને અશ્વમેધ માટે સજ્જ થશે.

રામ— જોયી પૂજ્યની આદા.

શંભુક—તમારે મહારાજ, આ બાલુ પુષ્પકને ફેરવો.

રામ— (પુષ્પક ફેરવીને)—લાગવતી પંચવટી, ગુરુજનોના આદેશને કીધે, થયેલો રામનો આ અતિક્રમ એક હાથ આપ કરી.

શંભુક—દેવ, જુઓ. જુઓ.

આ કોંચાવત પર્વત છે કે જ્યાં કુંજ રૂપી કુટીરમાં (વસતી) ગુંજતાં ધ્રુવકના સમૂહના ધૂ ધૂ અવાજવાળા વસિના ઝૂંડોના ભયંકર અવાજથી કાગડાંની ટોળાં ચૂપ થઈ ગયાં છે. અહીં (એમાં) ધૂમતા મધુરોત્તી કેકાથી ભય પામીને સર્પો બૂના ચંદન વૃક્ષોના ચડ હિપર વીંટાઈ રહ્યા છે. (૨૯)

અને વળી,

ગુફાઓમાં મદ્મદ્ અવાજ કરતાં ગોદાવરીનાં પાણીવાળા, તથા વાદળ ટોચ હિપર શોભતાં હોવાથી નીલ સિખરોવાળા આ પેલા દક્ષિણ પર્વતો છે. પરસ્પર અથડાવાથી ભેગાં ઊજળતાં (દોડતાં) મોળાંના (કચકલ) અવાજથી બાલ રહેલાં પવિત્ર અને જોડા પાણીવાળા આ પેલા (પૂર્વમરિચિતઃ) નદી સંગમો. (૩૦)

(બહાર જાય છે)

મહાકવિ શ્રી ભવભૂતિ વિરચિત ઉત્તરરામચરિતમાં ' પંચવટીપ્રવેશ ' નામનો બીજો અંક સમાપ્ત.

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति नदीद्वयम् ।)

पक्षा—सखि मुरले, किमसि संप्रान्तेव ।

मुरला—सखि तमसे प्रेषितास्मि भगवतोऽगस्त्यस्य पत्न्या लोपामुद्रया सरिद्वरा
गोदावरीमभिवागुम् । जानास्वेव यथा यद्वृपरित्यागात्प्रवृत्ति । १

अनिर्भिन्नो गभीरत्वास्तर्गूढघनव्ययः ।

पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥ १ ॥

१ २

तेन च तपाविधेष्टजनकष्टविनिपातजन्मना प्रकर्षगतेन दीर्घशोकसन्तानेन
संप्रत्यतितरां परिक्षीणो रामभद्रः । तमवलोक्य कम्पितमिव सवन्धनं मे
हृदयम् । अधुना च प्रतिनिवर्तमानेन रामभद्रेण नियतमेव पञ्चवटीवने
यद्वृक्षहवासविघ्नम्भसाक्षिणः प्रदेक्षा द्रष्टव्याः । तेषु च निसर्गधीरस्त्राभ्येर्ष-
दिषायामनस्थायामतिगम्भीराभोगशोकशोभसंवेगात्पदे पदे महान्ति प्रमा-
दस्थानानि दाहनीयानि रामभद्रस्य । सद्गवति तत्र स्वया सावधानया
भवितव्यम् । ७

योचीयातैः शीकरक्षोदशतैः-

राकर्षद्भिः पद्मकिञ्चुत्कगन्धान् ।

मोहे मोहे राममद्रस्य जीवं

स्वैरं स्वैरं प्रेरितैस्तर्पयेति ॥ २ ॥

અંક ૩

(પછી બે નદીઓ પ્રવેશ કરે છે)

એક—સખી મુરસા, ગલરાયેલી જેવી કેમ લાગે છે ?

મુરસા—સખી તમસા, ભગવાન અગસ્ત્યની પત્ની લોપામુદ્રાએ નદીઓમાં
ત્રેપ ગોદાવરીને કહેવા અને મોકલી દીધે—“તમે ખરેખર જાણો
છો જ કે વધૂ (સીતા)નો ત્યાગ કર્યો ત્યારથી—

જાંડા હોવાથી ખદાર ન આવેલો, અને જેની ગાઢ
બધા અંતરમાં ગૂઢ રહેલી છે, તેવો રામનો
કરુણરસ પુટપાકે જેવો છે. (૧)

અને તેથી તેવા ઇષ્ટ જન ઉપર (તેનું) (અર્થનીય) કષ્ટ આવી
પડવાથી ઉદ્ભવેલી, ખૂબ જ વધી ગયેલી લાંબી શોક પરંપરાથી અત્યારે
રામભદ્ર ખૂબ લેવાઈ ગયા છે. તેમને જોઈને મારું હૃદય જાણે મૂળ સાથે
જ હાલી ગયું છે. વેળા દમણાં પાછા ફરતાં રામભદ્ર પંચવટી વનમાં
વધૂ સહવાસના વિશ્રાંતના (સ્વચ્છન્દ વિદારના) સાક્ષી રૂપ પ્રદેશો ચોક્કસ
જોશે જ અને સ્વભાગથી ધીર છતાં આવી અવસ્થામાં જેનું પ્રસરણ
અતિ ગંભીર છે તેવા શોક અને શોભના ભારે આવેશને લીધે ડગલે ડગલે
તેમાં (તે સ્થળોએ) રામભદ્ર મારે ભારે ભગના પ્રસંગોની શંકા રહે છે.
તેથી ભગવતી (ગોદાવરી) તેમાં તમારે સાવધાન રહેવું.

સીકરના (જળ) કણોથી (સીકરની ફરિયાદ) ઠંડા
અને કમળના કેસરના ગંધને લઈ જતા ધીમા ધીમા
પ્રેક્ષા લહરીઓના (લહરીઓ પરથી પસાર થતા)
પવન વડે (તમે) મૂર્છાના દરેક પ્રસંગે રામભદ્રના
જીવને ઠારએ (સાંતિ આપજો) (૨)

तमसा—वचितमेव दाक्षिण्यं स्नेहस्य । सञ्जीवनोपायस्तु मौलिक एव
रामभद्रस्याद्य सन्निहितः ।

मुरला—कथमिव

तमसा—भूयताम् । पुरा किल धात्मीकृतपोषणोपकण्ठात्परित्यज्य निवृत्ते लक्ष्मणे
सीतादेयीं प्राप्तप्रसववेदनमत्तिदुःखसंवेगादात्मानं गङ्गाप्रवाहे निक्षिप्तवती ।
तदैव तत्र दारकद्वयं प्रभूता । भगवतीभ्यां पृथ्वीभागीरथीभ्यामभ्युपपन्ना
रसातलं च नीता स्तन्यत्यागात्परेण च दारकद्वयं तस्याः प्राचेतसस्य
महर्षेर्गङ्गादेवी स्वयमर्पितवती ।

मुरला—(सविस्मयम् ।)

९

ईदृशानां विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः ।

यत्रोपकरणीभाषमायान्येवविधौ जनः ॥ ३ ॥

तमसा—इदानीं तु क्षम्बूकदृष्टाग्तेनानेन सम्भावितजनस्यानाममनं रामभद्रं
सरयुमुत्पादुपश्रुत्य भगवती भागीरथी यदेव भगवत्वा लोपामुद्रया स्नेहादा-
नङ्किं तदेयासाद्वय सीतासंगेता केनचिद्विष गृहान्तरन्यपदेशेन गोंदावती-
विलोकयितुमागता ।

मुरला—मुचिन्निव भगवत्या भागीरथ्या । राजधानीस्थितस्योत्स्य सत्तु तैस्त्रैर्ज-
तामान्मुद्रयैः कार्यैर्व्यामृष्टस्य रामभद्रस्य नियताधितविशेषाः । अव्यग्रस्य
पुनरस्य क्षोभमाग्रद्वितीदम्य पञ्चवटीप्रवेशो महानमर्थ इति । त्वयःमिदानीं
मीनैःव्या रामभद्र आग्रासनीयः स्यात् ।

८

તમસા—સ્નેહને કહિયે જ કાનટ છે. પણ રામજીને જ્ઞાનવાને જે ખરેખરે કૃપા છે તે જાણે આપણી પાસે ન છે.

શુભા—કેવી રીતે?

તમસા—હાંસના 'કહે છે કે પહેલાં વાસ્તવિકતા વહેવન પાસે હજુ (હીનતા) હોયી હઈને વાસ્તવિકતા ત્યારે પ્રભુ વેદના શરૂ થતાં (પ્રભુ) દુઃખના અનિરુપ વેરને હોયે સ્ત્રીનાદેવીએ પોતાની જાતને જંગના પ્રવાહમાં નાખી તે જ વખતે (વિમલ) ત્યાં થે ભેદિકાં બાગીચને જન્મ આપ્યો. ભગવતી પૃથ્વી અને ભગવતી ભાગીરથી (વિમલ) વહારે ધારાં અને (હીનતા) સ્થાનમાં હઈ ગયાં અને સ્થાન ત્યાં પછી તેનાં અને બાગીચને જંગમદેવીએ પોતે મહાર્ગ પ્રવેશને (વાસ્તવિકતા) આપ્યાં.

શુભા—(વિસ્મય કહિયે)

(સ્નેહાનુભૂતિ)

એવાએને માટે જ્યાં પડશે પણ પરમ અદ્ભુત નીવડે છે કે જ્યાં આવા પ્રકારની અભિજ્ઞા સદાપણું સાધન" અને છે. (ઉપચોજિના પાસે છે) (૪)

તમસા—પણ અત્યારે આ સંબંધના પ્રસંગથી રામજીનું જનસ્થાનમાં આવવાનું સંભવિત છે એમ સરજને મોટે સંકીર્ણને ભગવતી હોપામુદ્રાએ સ્નેહથી જે કઈ ભયની શંકા રાખી છે તે જ ભયની શંકા રાખીને ભગવતી ભાગીરથી થર કાઢને જહાને સીતાને સાથે હઈને જોડાવરીને મળવા આપ્યાં છે.

શુભા—ભગવતી ભાગીરથીએ હીક-વિચાર્યું ખરેખર, રાજધાનીમાં રહેલા (અને) જગતનો અભ્યુદય કરનારાં તે તે કાર્યોમાં રોકાયેલા આ રામજીના ચિત્તના વિશેષો નિષ્ક્રિય થતા. પરંતુ કામકાજમાં ન રોકાયેલા અને શોક માત્ર જેને સાચી છે તેવા આમને પંચ-વરીને પ્રવેશ મહાન અનર્થ નીવડે. એમ-તો હવે મીનાદેવી રામજીને કેવી રીતે આધાતન આપશે?

तमसा—उक्तमत्र भगवत्या भागीरथ्या 'वत्से देवयजनसम्मवे सीते अयं तत्त्वा-
 युष्मतो कुशलवयोर्द्वादशस्य जन्मसंवत्सारस्य सख्यामङ्गलमन्त्रिरभिवर्तते ।
 तदात्मनः पुराणश्चक्षुरमेतावतो मानवस्य राजर्षिवंशस्य प्रसवितार सवितारम
 पहतपाप्मानं देव स्वहस्तावचितैः पुष्पैरुपतिष्ठस्य । न च त्वामवनिपृष्ठचारि-
 णीमस्मत्प्रभावाद्भनदेवता अपि द्रक्ष्यन्ति किं पुनर्मत्या.' इति । अहमप्याज्ञापिता
 'तमसे त्वयि प्रष्टुप्रेमैव वधूर्जनकी । अतस्त्वमेवास्या प्रत्यनन्तरीमम्'
 इति । साहममुना यथादिष्टमनुतिष्ठामि ।

मुरला—अहमप्येतदुत्तान्तं भगवत्यै लोपामुशयै निवेदयामि । रामभद्रौऽप्यागत
 एवेति तर्कयामि ।

तमसा—तदेव गोदावरीद्वान्निष्क्रम्य ।

१८

परिपाण्डुर्दुर्बलकपालसुन्दरं
 दधती घिलोलङ्घरीकमाननम् ।
 परुणस्यमूर्तिरथवा शरीरिणी
 विरहव्यथेन घनमेति जानकी ॥ ४ ॥

मुरला—इयं हि सा

१९

फिसलपुमिर्न मुग्धः पद्मनाद्विप्रलूटं
 ददयकुसुमशोपी दारुणो दीघशोक
 ग्लपयति परिपाण्डुः क्षाममस्याः शरीरं
 शरदिज इव धर्म केतकीगर्भपत्रम् ॥ ५ ॥ ५

(इति परिक्रम्य निष्क्रमन्ते ।) १

તમસા—અહીં ભગવતી સાગોરથીએ કથું કે દેવોની યસ ભૂમિમાંથી
હૃદયવેલી દીકરી સીતા, ખરેખર આજે, આમુખ્માન કુશ લવની
ખારમી વર્ષગ્રાંઠ જેટલી સંખ્યાતો મંગળ મનિય (એટલી સંખ્યા
જેટલી ગાંઠ બાંધવાને હિતસવ) છે તેથી મનુષી સંલેખેલા આવડા
(મોટા) રાજર્ષિ વંશને હિતપત્ર કરનાર અને પાપ દૂર કરનાર
તારા પુરાતન શ્વશુર ભગવાન સવિતાનું (તારા) પોતાના હાથે
ચૂંટેલા પુખ્તોથી પૂજન કર. વળી પૃથ્વીતળ ઉપર ફરતી તને
અમારા પ્રભાવથી વનદેવતા પણ નહિ જાણે તો પછી મનુષ્યોની
તો વાત જ શી? મને પણ આજા કરી છે કે તમસા, વહુ ખેટા
જનકીને તારા ઉપર બહુ હેત છે જ તેથી તું જ એની સાથે
રહે. તે હું હવે આજા પ્રમાણે કરું છું.

મુરસા—હું પણ આ સમાચાર મુખ્ય લોપામુદાને જણાવું. રામભદ્ર પણ
આજા જ એમ ધારું છું.

તમસા—તો મોદાવરીના ધરામાંથી બહાર નીકળીને આ—
અત્યંત દિલ્લા દુર્ગળ ગ્રાસ હોવા છતાં સુંદર અને
જમે તેમ દાસતા કેશપાશવાળું મુખ્ય ધારતી જનકી,
જાણે કરુણની મૂર્તિ અથવા શરીરધારિણી વિરહવ્યથા
હોમ તેમ વનમા આવે છે. (૪)

મુરસા—એ જ (છે) આ

શરદ્ગુપ્તથી સંલેખેલી ગરમી જેમ કેતકીની અદરની
પાંખડીને (સૂકવી નાણે) તેમ હૃદય પુષ્પને સૂકવી
નાખનાર દારુણ લાગેલા શોક આના અત્યંત દિલ્લા
સૂકા (અને) છેડેથી તોડેલી કૂંપળ જેવા સુંદર
શરીરને શોષે છે. (૫)

(પરિક્રમણ કરીને બંને જાય છે)

શબ્દ વિષ્કમ્બક

(नेपथ्ये ।)

प्रमादः प्रमादः ।

(ततः प्रवेशति पुष्पावनयव्यग्रा सकलशौतुक्त्यभाकर्णवन्ती सीता ।)

सीता—अम्महे जाणामि पिअराही मे वासंदी वाहरदि । [अहो जानामि प्रिय सखी मे वासन्ती व्याहरति ।]

(पुनर्नेपथ्ये ।)

४

सीतादेव्या स्वकरकलितैः सहस्रकीपह्वयाग्रै-
रग्रे लोलः करिकलमको यः पुरा यर्धितोऽभूत् ।

सीता—किं तस्स । [किं तस्य]

(पुनर्नेपथ्ये ।)

२

पश्वा सार्धे पयसि विहरिन्सोऽयमग्रेण दपं
दुदामेन द्विरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः ॥ ६ ॥सीता—(संपन्नमम् । कंतेचित्पदानि गत्वा ।) अज्जउत्त परंताहि परिताहि मह
तं पुत्तम् । (स्मृतिमभिनीय सवेकलव्यम् ।) हत्ती हत्ती ताइं जेव्व
चिरपरिइदाइ अक्खराइ पच्चयडीदंसणेण मं मंदभाइणिं अणुवंपंति । हा
अज्जउत्त । (मूर्च्छति ।) [आर्यपुत्र परित्रायस्व परित्रायस्व मम तं पुत्रकम् ।
हा भिक्कु हा भिक्कु । तान्येव चिरपरिचितान्यक्षराणि पच्चयदोदर्शनेन मां मन्द-
भागिनीमनुबन्धन्ति । हा आर्यपुत्र ।]

(प्रविश्य)

समसा—कस्से समाधसिहि । समाधसिहि ।

(नेपथ्ये ।)

विमानराज अग्रैव स्थीयताम् ।

सीता—(समाधस्य ससाध्वसोमसम् ।) अम्महे जलमारभरिदमेहुमंपरत्तणिदमंभीर-
मंतलो कुदो णु एसो भारदीणिग्घोसो भरंतकण्ठाविवरं मं वि मंदभाइणिं
इत्ति उस्सुआवेदि । [अहो जलमारभरितयेधमन्दरस्त्रितगम्भीरमांसलः
पुत्रो न्येव भारतीनिदोषो निजमापार्णविदरा मामपि मन्दभागिनी
शक्तिपुत्रमुच्यते ।]

(નેપથ્યમાં)

ભારે યઈ! ભારે યઈ!

[પછી ફક્ત બેગાં કરવામાં ગૂંચાયેલી અને કુચુષુ રીતે તેમ જ ઉત્સુકતાથી સાંભળતી સીતા પ્રવેશ છે]

સીતા—અરે ! મને લાગે છે કે મારી મિથ સખી વાસન્તી બોલે છે.

[ફરીથી નેપથ્યમાં]

પોતાને હાથે તોડેલી સદ્વ્યક્તિની કૃંપણના આગળના ભાગથી (પોતાની) આગળ રહેલા (પદ્મવ ખાવા માટે) આતુર એવા જે ગજબાળને પહેલાં સીતા દેવીએ જીંઘેયો હતો,

સીતા—તેવું શું !

[ફરીથી નેપથ્યમાં]

તે, (અને) પત્ની સાથે જળમાં વિહાર કરતા એની ઉપર અભિમાનથી ક્રોધામ એવા બીજા ગજરાજે (કર્ષકથી) ધસી આવીને હુમલો કર્યો છે. (અથવા હુમલો કરીને મુદ્ધ માંડ્યું છે.) (૬)

સીતા—(સસંભમ) થોડાક પગલાં જઈને) આર્ધપુત્ર, બચાવો મારા તે લાડકડા પુત્રને બચાવો. (યાદ કરીને દુઃખથી) અરેરે ! અરેરે ! તે જ ચિરપરિચિત અક્ષરો મને મંદભાગિનીને દોઢે આવે છે. હાલ ! આર્ધપુત્ર !

(પ્રવેશ કરીને)

તમસા—બેટી, શાંત થા. શાન્ત થા.

(નેપથ્યમાં)

વિમાનરાજ, અહીં જ થોભો.

સીતા—(દુઃખમાં આવીને બપૂ અને ઉલ્લાસ સાથે) અહો ! પાણીના વારથી ! ભરેલા મેષના ધીમા ગજન જેવો ગંભીર અને ભયો ભયો આ ચન્દ્ર પુત્રિ કર્યાથી આવે છે ? (કે જે) જેના કબૂલિવર ભરાઈ ગયાં છે તેવી મને મંદભાગિનીને પણ એકદમ ઉત્સુક કરી દે છે !

तमसा—(सस्नेहात्मम् ।) अयि वत्से

१६

अपरिस्फुटनिस्वाने कुतस्त्येषपि त्वमीदृशी ।
स्तनयिनोर्मयूरीव चकितोत्कण्ठिनं स्थिता ॥ ७ ॥

सीता—भगवदि किं भगवति अपरिस्फुटेति । सरसंजोषण पचहिजाणामि अउज्जउत्तेण जेव्व एदं बाहरिदं । [भगवति किं भगवत्परिस्फुटेति । स्वरसंयोगेन प्रत्यभिज्ञानामि आर्यपुत्रेणैव एतत् व्याहृतम् ।]

तमसा—श्रूयते तपस्यतः किल शशस्य दण्डधारणार्थमैश्वराको राजा जनस्यान मागत इति ।

सीता—दिष्टिआ अपरिहीणधम्मो खु सो राजा । [दिष्ट्या अपरिहीनधर्मः खलु स राजा ।]

(नेपथ्ये)

यत्र द्रुमा अपि मृगा अपि वन्धवो मे
यानि प्रियासहचरश्चिरमध्यचारत्नम् ।
पतानि तानि बहुमिश्रकन्दराणि
मोदावरीपरिसरस्य गिरेस्तटानि ॥ ८ ॥

सीता—(दृष्ट्वा) दिष्टिआ कहं पहादचंदमंडलापंडुरपरिस्वामदुब्बलेण आधारेण अअं गिअमौम्मगंभीराणुमावमेत्तावाहिआणिउओ अउज्जउत्तो जेव्व । भगवदि तमसे धारेहि ॥ । [दिष्ट्या कथं प्रभातचन्द्रमण्डलापाण्डुरपरिस्वामदुर्बलेनाधारेणार्थं मित्रगौम्यगन्भीरानुसारभात्रप्रत्य भद्रातव्य आर्यपुत्र एव । भगवति तमसे धारय माम् ।] (इति तमसामाश्लिष्य गच्छति ।)

तमसा—(धारयन्ती ।) वत्से समाधत्सिहि ममाधत्सिहि ।

(नेपथ्ये ।)

अनेन पवकटीदर्शनेन

अन्तर्लिनस्य दुःखाग्नेरघोदाम ज्वलिष्यतः ।

उत्पीड इव धूमस्य मोहः प्रागावृणोति माम् ॥ ९ ॥

हा प्रिये जानकि ।

१

તમસા—(સ્નેહનાં આંસુ સાથે) અરે દીકરી !

મેમગર્નાથી જેમ મધૂરી (ચકિત થાય), તેમ અસ્પષ્ટ અને કપાકપી (દોષક અભિપ્રાય પ્રદેશમાયી) આવતા અવાજથી પણ તું આવી ચકિત અને ઉત્કંઠિત (પદ) બની છે ! (૭)

સીતા—માતાશ ! ‘અસ્પષ્ટ છે’ એમ કશું ? સ્વર સંયોગ (બોલવાના અવાજ) ઉપરથી હું જોળખી શકું છું કે આ આર્યપુત્ર જ બોલ્યા.

તમસા—ખરેખર, સંભળાય છે કે તપ તપતા શૂંઘને શિક્ષા કરવા માટે દેવાકુ ગળા જનસ્થાનમાં પધાર્યા છે.

સીતા—અગવાનની કૃપા કે તે રાજા ધર્મમાંથી ખરેખર ચળ્યા નથી.

(નિષ્પ્રયમી)

આ ગદ્યા એ ગોદાવરીની પાસેના, બહુઃઝરણું અને કંદગબોવાળા ખર્ચતના ઢોળાવ કે જ્યાં વૃક્ષો અને પશુઓ પણ આરા બાંધેલા હતા (અને) જ્યાં મિયાના સાધર્માં હું સાંભો સમય વસ્યો હતો. (૮)

સીતા—(જેઈને) અરે બચવાન ! પ્રભાતના અંદ્રમંડળ જેવી સહેજ ફિક્કી દૂબળી અને નિર્મળ આકૃતિને લીધે, (કેવળ) પોતાના સૌમ્ય અંભીર પ્રભાવ માત્રથી જ જોળખી શકાય તેવા આર્ય પુત્ર જ છે શું ? આ તમસા ! મને પકડી રાખે. (તમસા, ઉપર પડીને મૂર્છા પામે છે)

તમસા—(પકડી રાખતી) બેટા ચાન્ત થા. ચાન્ત થા.

(નિષ્પ્રયમી)

આ પંચવટીના દર્શનથી

અંદર છુપાયેલા (પણ) આજે જોરથી સળગવાની તૈયારીમાં આવેલા (મારા) દુઃખાગ્નિના ધૂમાડાને બોટા દોષ તેમ (આ) બોહ અને ધહેલાં તે આવગી લે છે. (૯)

હાય ! બહાલી જનકી !

तमसा—(स्वगतम्) इदं तदाशङ्कितं युग्मेन ।

सीता—(समथस्य ।) हा कहं एदं । [हा कथमेतत् ।]

(पुनर्नेपथ्ये ।)

हा देवि दण्डकारण्यवासप्रियसखि विदेहराजपुत्र ।

सीता—हृदी हृदी । मं मन्दभाङ्गि बाहरिअ आमीलंतणेतणीलुप्लतो मुचिओ जेवइ । हा कहं धरणिपट्टे निरुद्धनिःश्वसणीसहं विपलहृत्सो । मभवदि तमसे परितापहि परितापेह । जीवावे ह अज्जउत्तं । [हा भिक हा भिक । मां मन्दभागिनी व्याहरमा मीलन्तेअनीलोत्पलो मूर्छित एव । हा कथं धरणिपट्टे निरुद्धनिःश्वसनिःसहं विपर्वस्तः । मगवतितमसे परित्रायस्व परित्रायम्ब । जीवयावंपुत्रम् ।] (इति पादयोःपतति ।) १०

तमसा—

त्वमेव ननु कल्याणि सजीवय जगत्पतिम् ।

प्रियस्पर्शा हि पाणिस्ते तत्रैव निरतो जनः ॥ १० ॥

सीता—बं होडु ॥ होडु ॥ जहा मभवदी आणवेदि । [यद्वस्तु तद्वस्तु । यथा भगवत्याहापयति ।] (इति संस्रमं निष्क्रान्ता ।)
(तत्र प्रविशति भूम्यां निपतिता सासथा सीतया स्पृश्यमानः साक्षादोद्भूतो रामः ।)

सीता—(किञ्चित्सहर्षम् ।) आणे दण पक्खमदं विअ जीविअं सेओअस्स । [आने पुनः प्रत्यागतमिव जीविनं त्रैलोक्यस्य ।]

रामः—हन्त भो किमेतत् ।

आश्चर्योत्तनं नु हरिचन्दनपल्लवानां

निष्पीडितेन्दुकरकन्दमो नु सेकः ।

आतप्तजीवितपुनःपरितर्पणोऽयं

सजीवनोपधिरसो नु हृदि प्रसिक्तः ॥ ११ ॥

તમસા—(સ્વતઃ) વડીલોને આનો જ તો કર હતો.

સીતા—(જાનમાં આવીને) હાય ! આ શું !

(ફરીથી નેપથ્યમાં)

હા ! દેવી ! હંડકારણના નિવાસની પ્રિય સખી ! વિદેહરાજપુત્રી !

સીતા—હાય ! હાય ! હિદ્ ! મને અભાગણીને જોવાવીને નેત્રનાં નીલકમળ
ખીટી દર્શિને જ મૂઝાં પામ્યા ! અરે ! શ્વાસ રૂધાવાથી સહન
ન થાય તે રીતે (તે સ્થિતિમાં) શુ ધરણીતળ ઉપર ઢળી પડ્યા !
મા તમસા, જયારો, જયારો આર્ષપુત્રને જીવાડો. (પગે પડે છે)

તમસા—

હે હૃદયપ્રી ! તું જ અરેખ્ય જગતના નાથને શ્રાવડ.
કારણ તારો હાય પ્રિય સ્વર્ગવાસો છે (તારો હાય
રામને હંમેશ પ્રીતિ કરે છે) આ જન (રામ) તેમા
જ આસકા છે. (૧૦)

સીતા—જે થનાર હોય તે થાઓ. જેની લગવનીની આ હું

(અભરાટ સાથે જાય છે)

[પછી જૂમિ ઉપર પડેલા, આંસુ સારતી સીતાથી સ્પર્શતા, આદસાદ
પૂર્વક ફરીથી જાનમાં આવતા રામ પ્રવેશે છે]

સીતા—(રહેજ દર્શ સાથે) માનું છું, ત્રેલોક્યનું જીવન જાણે ફરી
પાછું આવ્યું.

રામ—અહોહો ! આ શું—

હરિચંદનનાં પાંદડાઓને રસ છે કે પછી નીચોવેલા
ચંદ્રકિરણો રૂપી અંકુરમાંથી ફૂટેલું સીમન છે ? કે
પછી દગ્ધ જીવનને ફરીથી તૃપ્ત કરનારો આ સંજીવન
ઓપધનો રસ હૃદયમાં જાંટવામાં આવ્યો છે ? (૧૧)

अपि च ।

१

स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एव
सञ्जीवनश्च मनसः परितोषणश्च ।
सन्तापज्ञां सपदि यः परिहृत्य मूर्च्छा-
मानन्दनेन जडतां पुनरातनोति ॥ १२ ॥

सीता—(सपाश्वसोत्कम्पमपसृत्य, एतिप्र जेव्व दार्णि मे बहुदरं । [एतावदेवेदानीं
मे बहुतरम् ।]

राम—(उपविश्य ।) न खलु वत्सलया सीतादेव्याभ्युपपन्नोऽस्मि ।

सीता—हृदी हृदी । किं ति मं अज्जउत्तो मग्गिस्सदि । [हा धिक् हा धिक्
किमिति मामार्यपुत्रो मार्गिष्यते ।]

रामः—भवतु । पश्यामि ।

सीता—भगवदि तमसे ओसरम्ह दाव । मं पेक्खिअ अणब्भणुण्णादेण संपिहाणेण
राजा अहिअं कुप्पिस्सदि । [भगवति तमसे अपसरावस्तावत् । मां प्रेक्ष्यान-
भ्यनुज्ञातेन सन्निधानेन राजाधिकं कोपिष्यति ।]

तमसा—अयि वासे भागीरथीप्रसादाद्वनदेवतानामप्यदृश्यासि संवृता ।

सीता—हु, अत्थि एद । [हुम्, अस्त्येतत् ।]

रामः—हा प्रिये जानकि ।

सीता—(समन्युगदगदम् ।) अज्जउत्त असरिसं वत्तु एदं इमस्स धुत्तंतस्स ।
(शासम् ।) अहवा किं ति वज्जमई अम्मंतरेसु वि पुणो असंभाविददुब्बह-
रंसणस्स मं जेव्व मंदमाइणि उद्दिंसिअ वच्छलस्स एवंचादिणो अज्जउत्तस्स
उवरि निरणुक्कोसा भविस्सं । अहं एदस्स हिअअ जाणामि ममावि एसो ।
[आर्यपुत्र असदृशं यत्त्वेतदस्य वृत्तान्तस्य । अथवा किमिति वज्रमयी
जन्मान्तरेष्वपि पुनरसम्भावितदुर्लभदर्शनस्य मामेव मन्दभागिनीमुद्दिश्य
वत्सलस्यैवंपादिन आर्यपुत्रस्योपरि निरनुक्कोशा भविष्यामि । अहमेतस्य हृदयं
जानामि ममाप्येषः ।]

रामः—(धर्षतोऽवलोक्य सनिर्वेदम् ।) हा न किंचिदत्र ।

અને વળી,

ચોક્કસ, (મને) સજ્જન કરનારો અને મનને સંતોષ
આપનારો એ જ (પિયો) પહેલાનો પરિચિત સ્પર્શ છે,
કે જે સંતાપથી ઉત્પન્ન થયેલી મૂર્છા એકદમ દૂરી
લઈને આનંદ અર્પી દરીથી જડતા પ્રસારે છે. (૧૨)

સીતા—(શોભ અને કંપ સાથે પાછા હઠના) અત્યારે આટલું જ મને
પણ છે

રામ—(ખેંસીને) શું પ્રમાણ સીતા દેવીએ તો મારા ઉપર કૃપા નહિ
કરી હોય ?

સીતા—અરેરે ધિક્કાર અરેરે ધિક્કાર ! શું આર્યપુત્ર મને શોધશે ?

રામ—ભયે, જોઈ.

સીતા—ભગવતી તમસા, ત્યારે આપણે પાછા જઈએ. મને જોઈને
અનુગ્રાહ વગર પાસે આવવા બદલ રાજા વખારે કૌપ કરશે

રામસા—અરે બેટા, ભાગીરથીના પ્રસાદથી ■ વનદેવતાઓ માટે પણ
અદશ્ય થઈ છે.

સીતા—હં...એમ જ છે.

રામ—હા ! પ્રિય જાનકી !

સીતા—(રોગથી ગ્રસ્ત કંઠે) આર્યપુત્ર, આ પ્રસંગ માટે આ ખરેખર
બધ બેસતું નથી. (આમ્લ સાથે) અથવા મને જ હનમાનિનીને
ઉદ્દેશીને આ પ્રભાણે જોવાતા, જ-આતરોમા પણ જેતું દુર્ધર્મ
દર્શન કરીથી (મનુષ્ય) અસંભવિત ■ એવા વૃત્તસ્ય આર્યપુત્ર
ઉપર વશ્યમયી (એવી) (હું) ત્યા માટે નિર્દય થાઉ છું ? હું
એમનું હૃદય જાણુ છું મારું પણ એ

રામ—(ત્યારે બાણુ જોઈને-ખેંસી) અરેરે ! અહીં કંઈ નથી.

सीता—अथदि तमसे तहा निष्कारणपरिच्छाङ्गो वि एवस्स एवविधेण दंष्ट्रेण
केरिसी मे हिअजावत्था । [भगवति तमसे तथा निष्कारणपरित्यागिनोऽप्ये-
तस्यैवविधेन दर्शनेन कीदृशी मे हृदयावस्था । इति वा जानामि]

तमसा—जानामि वत्से जानामि ।

इदमप्युवाच

तमसा

२४

तदस्यं नैराद्यादपि च क्लृप्तं विप्रियवशा
द्वियोगे दीर्घेऽस्मिंश्चटिति घटनास्तम्भितमिव ।
प्रसन्नं सौजन्याद्व्यथितकरुणैर्गाढहरणं
द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन्क्षणे इव ॥ १३ ॥

रामः—देवि

१.

प्रसाद इव भूर्तस्ते स्पर्शः स्नेहार्द्रशीतलः ।
अघाप्यामन्दयति मां त्वं पुनः कासि नन्दिनी ॥ १४ ॥

सीता—एदे क्खु ते अगाधमानसदर्शित्तेहसंभारा आणंदणिस्संदिणो छुहामभा-
अज्जवत्तस्स जलावा । आणं पच्चणण णिकालणपरिच्छाअसत्तिदेवि बहुमदो
गह अम्मलाहो । [एते सल्ल तेऽगाधमानसदर्शितस्नेहसंभारा आनन्दनिष्प-
न्दिनः सुधामया आर्यपुत्रस्योत्थापा । येषा प्रत्ययेन निष्कारणपरित्याग-
स्त्यतोऽपि बहुमतो मम जन्मलाभः ।]

इति

रामः—अथवा कुतः प्रियन्मा । नूनं सहृत्पाभ्यासपाटमोपादान एव रामभद्रस्य
भ्रमः ।

(नेपथ्ये ।)

अहो महान्प्रमादः प्रमादः ।

(' सीतादेव्याः स्वकरकलितैः ' इत्यर्थे पठ्यते ।)

रामः—(सकरुणौत्सुक्यम् ।) किं तस्य ।

(पुनर्नेपथ्ये । ' वन्वा सार्धं ' इत्युत्तरार्धे पठ्यते ।)

सीता—को दारिणि अहिउज्जिस्सदि । [क इदानीमभियोक्ष्यते ।]

१३

સીતા—ભગવતી તમસા ! તેવી રીતે અકારણુ ત્યાગ કરનાર હોવા છતાં
એમને એવા જોઈને મારા હૃદયની કેવી દયા થઈ છે ?

તમસા—અણું છું, દીકરી, જાણું છું.

નિરાશાથી ઉદાસીન અને વળી અપ્રિય થયેથી રાખ
જાયું (અને) આ લાંબા વિયોગમાં એકાએક મિત્રનથી
જાણે જુડ જન્યું હોય તેવું, સૌજન્યથી પ્રસન્ન,
પ્રિયજનના વિલાપથી અત્યંત ઠરુણુ તારું હૃદય જાણે
આ ક્ષણે પ્રેમથી ગળી જાયું છે. (૧૩)

રામ—દેવિ,

મૂર્તિમાન પ્રસાદ જેવો તારો સ્નેહાદ્રં અને શીતલ
સ્પર્શ હજી પણ મને આનંદ આપે છે. પણ આનંદ
આપનારી તું ક્યાં છે ? (૧૪)

સીતા—ખરેખર, આર્થપુત્રના આ ^{આનંદ, રુઝિલગો} ~~હૃદય~~ આનંદ વરસાવનારા, અમૃતમય
અને અગાધ મનનો રનેહભાર દર્શાવનારા છે, (કે) જેની પ્રતીતિથી
કારણુ વગર ત્યજવાનું શક્ય લાગ્યું હોવા છતાં મને જન્મ સાર્યક
લાગે છે.

રામ—અથવા પ્રિયતમા ક્યાંથી ! ચોક્કસ નિરંતર ચિન્તન કરવાની
નિપુણતાથી ઉપજેલો (નિપુણતા જેનું કારણુ છે તેવો) આ
રામમદ્રનો જન્મ છે.

(નેપથ્યમાં)

અરે ! હારે આફત ! હારે આફત !

(પોતાને હાથે તોડેલી સલ્લકીની...એમ અધુરું બોલે છે.)

રામ—(ઠરુણુ રીતે ઉત્સુકતાથી) એનું શું ?

[ફરીથી નેપથ્યમાં—'પત્ની સાથે' એ ઉત્તરાર્ધ બોલે છે]

સીતા—હવે કાણુ એની વહારે ધાસે ?

रामः—कासौ कासौ दुरात्मा यः प्रियायाः पुत्रकं बधूद्वितीयमभिभवति ।
(इत्युत्तिष्ठति ।)

(प्रविश्य ।)

वासन्ती—(संभ्रान्ता ।) कथं देवो रघुनन्दनः ।

सीता—कहं विशसही मे वासंदी । [कथं प्रियराखी मे वासन्ती ।]

वासन्ती—जयतु जयतु देवः ।

रामः—(निरूप्य ।) कथं देव्या, प्रियसखी वासन्ती ।

वासन्ती—देव त्वर्यता त्वर्यताम् । इतो जटायुशिखरस्य दक्षिणेन सीतातीर्थेन
गोदावरीमघतीर्थं सम्माययतु देव्याः पुत्रकं देवः ।

सीता—हा ताद जडाओ सुणं तुए विणा इदं जगद्वाणं । [हा तात जटायो
छान्यं त्वया विनेदं जनस्थानम् ।]

रामः—अहह हृदयमर्मच्छिदं खल्वमी कयोद्धाताः ।

वासन्ती—इत इतो देव ।

सीता—मअपदि सच्चं जेव्व यणदेवदा वि मं न पेक्खदि । [भगवति सत्यमेव
घनदेवता अपि मां न पश्यन्ति ।]

तमसा—अयि वन्ते सर्वदेवताभ्यः पकृष्टतममैश्वर्यं मन्दाकिनीदेव्यास्तत्किमित्यादाहसे ।

सीता—तदो अणुसरग्ग्ह । [ततोऽणुसरावः ।] (इति परिक्रामति ।)

रामः—भगवति गोदावरि नमस्ते ।

वासन्ती—(निरूप्य ।) देव मोदस्व विजयिना बधूद्वितीयेन देव्याः पुत्रकेन ।

रामः—विजयतामायुध्मान् ।

सीता—अम्महे ईदिसो मे पुत्तओ संवुत्तो । [अहो ईदृशो मे पुत्रकः सशक्तः ।]

रामः—हा देवि दिष्ट्या वर्षते ।

३५

येनोद्गच्छद्विसकिमलशस्निग्धदन्ताङ्कुरेण
व्याकृष्टस्ते सुतनु लवलीपल्लवः कर्णमूलात् ।

सोऽयं पुत्रस्तव मदमुखां चारणानां विजेता
यत्कल्याणं ययसि तस्मै भाजनं तस्य जातः ॥१५॥

રામ--ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? એ દુષ્ટાત્મા કે જે પત્ની સાથેના પ્રિયાના લાડકડા પુત્ર ઉપર આક્રમણ કરે છે ? (બિલા થાય છે)

[પ્રવેશ કરીને]

વાસન્તી--(મહારાટમાં)--ઝોહો ! દેવ રધુનંદન !

સીતા--અરે (મારી) બહાણી સખી વાસન્તી !

વાસન્તી--જય થાઓ. દેવનો જય થાઓ.

રામ--(ધ્યાનથી જોઈને) શું દેવીની પ્રિય સખી વાસન્તી !

વાસન્તી--મહારાજ, ઉતાવળ કરો. ઉતાવળ કરો. અહીંથી જતાપુ શિખરની દક્ષિણે સીતાપાદ ઉપરથી ગોદાવરી ઉતરીને દેવીના બહાણા પુત્રને મળે.

સીતા--રે તાત જતાપુ ! તમારા વગર આ જનસ્થાન સર્વ છે.

રામ--હરિ હરિ ! આ (પહેલાંની) વાતના ઉશ્કેળ ખરેખર હૃદયના મર્મને ભેદનારા છે.

વાસન્તી--આ બાળુ, આ બાળુ, દેવ.

સીતા--ભગવતી, સાચે જ મને વનદેવતા પણ નથી દેખતા ?

તમસા--અરે દીકરી, સર્વ દેવતા કરતાં મંદાકિની દેવીનું અધિક મોહું છે તો એમ કેમ શંકા રાખે છે ?

સીતા--તો (આપણે) પાછળ જઈએ (પરિક્રમણ કરે છે)

રામ--ભગવતી ગોદાવરી ! પ્રણામ.

વાસન્તી--(ધારીને જોઈને) મહારાજ, દેવીના વધૂ સાથેના વિજય બાણકા સાથે આનંદ કરો.

રામ--આયુષ્માનનો વિજય થાઓ.

સીતા--ઝોહો ! મારો લાડકો દીકરો આવો (મોટા) ધર્મ મયો !

રામ--દેવી ! તને મારાં અભિનંદન.

હે સુતનુ ! ફટતા કમળતંત્રની ફેંપ જ જેવી કામળ 'ફટ્ટી' : (ફટતા ફાંત) વડે જે તારા કણ્ઠમુખમાંથી 'લવણી' - પા જેવી લેતો તે આ તારો, મહારાજા માતંગોનો વિજેતા પુત્ર તરુણ વયસ્ જે કલ્યાણ છે તેને પાત્ર થયો છે. (૧૫)

सीता—अविजितो दारिणि अभं दीहाऊ इगाए सोम्मदंसगाए होतु । [अवियुक्त
इदानीमयं दीर्घायुरनया सौम्यदर्शनया भवतु ।]

रामः—सखि वासन्ति पश्य पश्य कान्तानुदृष्टिचानुर्यमपि शिक्षितं वासेन । ३

लीलोत्थातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु सम्पादिताः

पुण्यत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूपनैकान्तयः ।

सैक शीकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-

र्यस्नेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृनम् ॥ १६ ॥

सीता—भगवति तमसे अयं दाव इरिसो जादो । दे टण ण आणामि कुशलया
एत्तिण्ण फाळेण केरिसा संवुत्तेत्ति । [भगवति तमसे अयं दावदीदृशो
जातः । तौ पुनर्न जानामि कुशलयावेतावता कळेन कीदृशौ संवृताविति ।]

तमसा—यादृशोऽयं तादृशी तावपि ।

सीता—इरिथी अइ मंदमाइणी आरुण केवलं निस्सहो अग्रउत्तचिरहो पुत्तविरहो
वि । [इदृशह मन्दमागिनी यस्या न केवलं नि सह आर्यपुत्रविरहः
पुत्रविरहोऽपि ।]

तमसा—भक्तियवेयमीदृशी ।

सीता—किंया मए पन्दूदाए जेग तारियेनि मह पुत्तभाणे इत्तिविरलस्येमलपवलदस-
पुत्तज्जकरोलं अणुउत्तमुदकअलीविहसितं निवद्धसभसिहण्डअं अमलमुहपु-
ण्डरीभनुभलं ण परिणुविअं अग्रउत्तेण । [किं वा मया प्रसूतया येन
तादृशमपि मम पुत्रकयोरीपक्षिरलकीमलधवलदशनोज्ज्वलकपोलमनुवदमुष्णमाक-
लीविहसितं निवद्धकसितलण्डरममलमुखमुग्दरीकयुगलं न परिचुम्बितमार्गमुन्नेय

तमसा—अस्तु देवताप्रसादात् ।

સીતા—દલે આ દીર્ઘાંબુને આ સૌમ્ય દર્શનાનો વિયોગ ન થયો.

રામ—સખી વાસન્તી, જો જો પ્રિયતમાને ખુશ કરવાની ચતુરાઈ પણ વત્સે શીખી લીધી. :

કેમ કે, રમતમાત્રથી ઉખેડેલા કમળના
ડાંડાના ટુકડાઓના દોળિયા કરાવતાં
વચ્ચે વચ્ચે ખીલેલા કમળથી મહેકતા
પાણીના ઘૂંટણ (પોતે પીને) (સુંદલગી ભરી)
એના મુખમાં મૂક્યા પાણી ઉઠાડતી સુંદ
વડે તપ્તિપર્વત (કામં) સ્નાન કરાવ્યું છે રમેજી
અને છેલ્લે પ્રેમથી સીધા ડાંડાવાળા કમળપત્રની
છત્રી ધરી રાખી (૧૬)

સીતા—ભગવતી તમસા, ત્યારે આ આવડો થઈ ગયો. તો નજીવી
નથી કે આટલા વખતમાં એ કુશલવ કેવા થયો દરો.

તમસા—જેવો આ તેવા તે પણ (ચયા દગે)

સીતા—હું એવી અભાગણી છું કે જેને કેવળ સ્વામીનો અસહ્ય વિરહ
નથી, પરંતુ પુત્રોનો પણ વિયોગ છે.

તમસા—એવું એ વિધિનું નિર્માણ

સીતા—જો મારા પુત્રોના એવા-સહેજ આજા, કામળ, ધોળા દાંતથી
ઉજ્જવળ માલવાળું, સતત મુગ્ધ, મધુર, અરુદ અવાજ અને
હાસ્યવાળું (અથવા સતત મુગ્ધ, મધુર, અરુદ અવાજપુરુષ
હાસ્ય વાળું) અને (કાપીને) વ્યવસ્થિત રાખેલા વાળના
મુગ્ધવાળા મોઝા મુખકમળ મુગ્ધને પણ આર્પણને ચૂમ્યું
નથી તો અને શ્રવ્ય થયો તો શું ?

તમસા—દેવતાઓની કૃપાથી તેમ થાયો.

સીતા—મા તમસા, બાળકોના આ સ્મરખુશી (મારી) છાતી ઉસરાઈને
બોંબઈ જતાં (અને) અત્યારે બાળકોનો પિતા સમીપમાં
હોવાથી એક દાષ હું સંસારિણી થઈ ગઈ છું.

रामा—किमत्रोच्यते । प्रसवः खलु प्रकर्षपर्यन्तः स्नेहस्य । परं चैतदन्योन्य-
संश्लेषणं पित्रोः । १०

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् ।
भानन्दप्रस्थिरेकोऽयमपत्यमिति वध्यते ॥ १७ ॥

वासन्ती—इतोऽपि देवः पश्यतु । १

अनुद्विग्नसमवर्धयत् प्रिया ते
यमचिरनिर्गतमुग्धलोलयर्हम् । १८
मणिमुकुट इयोच्छिष्टः कदम्बे
नदति स एव यधूसरः शिखण्डी ॥ १८ ॥

सीता—(सकौतुकस्नेहायम्) ऐसो सो एसो मो । [एव स एव सः ।]

रामः—मोदस्य यत्स मोदस्य ।

सीता—एवं होतु । [एवं भवतु ।] १

रामः—

भूमिषु हस्तपुटान्तर्मण्डलावृत्ति चक्षुः
प्रचलितचट्टलभूताण्डवैर्मण्डयन्त्या ।
परकिंसलयनालैर्मुग्धया नर्त्यमानं
सुतमिव मनसा त्वां यत्कलेन स्मरामि ॥ १९ ॥

हन्त तिर्यगोऽपि परिचयमगुरुभ्यन्ते । १

कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः
प्रियतमया परिवर्धितोऽयमासीत् ।

सीता—(निरूप्य सारम् ।) मुहुः पञ्चद्विआगिरे अज्जउपेण । [मुहुः
प्रसभिज्ञातमार्यपुत्रेण ।] ३

रामः—

स्मरति गिरिमपूर एव देव्याः
राजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥ २० ॥

તમસા—એમાં શું કહેવું ? બાળક ખરેખર સ્નેહના પ્રકર્ષની પરાકાષ્ટા છે. અને એ માતાપિતાને અન્યોન્ય બોડનાડું પરમ સાધન છે. સ્નેહના આધારથી (સ્નેહનો આધાર હોવાથી) દંપતીના ઉરતત્ત્વની ‘અપત્ય’ એમ એક (અપત્ય રૂપી એક) આનંદઅંશિ બધાય છે. (૧૭)

વાસન્તી—હેવ, આ તરફ પણ જુઓ.

તમારી પ્રિયાએ જેને એક પછી એક દિવસોએ ઉછેર્યો (અને) જેનાં સુંદર હાલતાં પીંછાં હમણાં જ ફટકાં છે તે આ, જેનો કલાપ પ્રસારેલો છે તેવો મણિમુકુટ સમો મોરલો પ્રિયા સાથે કદંબ ઉપર ટકુકે છે. (૧૮)

સીતા—(કીટુક અને સ્નેહનાં આંસુ સાથે) આ એ (જ) આ એ (જ)

રામ—આનંદ કર. વતસ આનંદ કર.

સીતા—એમ થાઓ.

(તારી) (દરેક વૃત્ત) જમણો સાથે નેત્રકોશની અંદર વારંવાર ગોળાકાર ઘૂમતી આંખને હાલતી ચતુર ભ્રમરના નર્તનથી શોભાવતી મુઝા વડે (તેના) કૃપળ જેવા હાથના તાલથી નચાવાતા તને કું પુત્રની જેમ વતસલ મનથી સ્મરું છું. (૧૯)

ખરેરોં પણુઓ પણુ પરિચયને વશ વર્તે છે.

ઘોડાકે ફૂલ જેને આંખ્યાં છે તે આ, કદંબ પ્રિયતમાએ ઉઠેયું હતું.

સીતા—(આંસુ સાથે) આર્થપુત્ર, કીક. ઓળખી કાઢ્યું.

રામ—

આ પર્વતનો મધૂર દેવીને સ્મરે છે કેમકે સ્વજન પાસે હોય તેમ અહીં (કદંબ ઉપર) આનંદ પામે છે. (૨૦)

यासन्ती—अत्र तावदशसनपरिग्रहं करोतु देवः ।

(राम उपविशति ।)

यासन्ती—

पतत्तदेवकदलीवनमध्यवर्ति

कान्तासखस्य शयनीयशिलातलं ते ।

अत्र स्थिता लृणमदाढहुशो यदेभ्यः

सीता ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म । २१ ॥

रामः—इदं तावदशक्यमेव द्रष्टुम् । (इत्यन्यतो रुदन्नुपविशति ।)

सीता—सहि वासंदि किं तु ए किं अज्जउत्तस्स मह अ एदं दंसंतीए । हृदी हृदी । सो जेव्व अज्जउत्तो त जेव्व पचवहीवणं सा जेव्व पिअसहि वासंदि दे जेव्व विविहिस्सिम्मसक्खिणो गोशवरीकानणुदेसा दे जेव्व जाणि व्वसेमा मिअपकरापादया सा जेव्व चाहं । मह उण मंदमाइणीए दीमनं वि सव्वं जेव्व एदं णत्थि ति सो ईरिसो जीवलोअस्स परिवत्तो संयुत्तो । सखि वासन्ति किं त्वया कृतमायं पुत्रस्य मम चैतद्दर्शयन्त्या । हा । धरु हा । धरु । स एकायं पुत्रस्तदेव पञ्चवहीवनं सैव प्रियसखी वासन्ती त ए । विअधियम्ममाक्षिणो गोशवरीकाननोदेशास्त एव जातनिर्विशेषा मृगपक्षिपासा सैव चाहम् । मम पुनर्मन्दभाग्याया ददमानमपि सर्वमेवैनन्नास्तीति स ईदृशो जीवलोकस्य परिवर्तः संवृत्तः ।]

यासन्ती—सखि सीते कथं न पश्यसि राममदस्यावस्थाम् ।

१२

नयकुवलयस्निग्धेरत्नैर्ददन्नयनोत्सवं

सततमपि नः स्वेच्छादृश्यो नवो नव एव यः ।

चिह्नलक्षणः पाण्डुः सोऽयं शुचा परिदुर्यलः

कथमपि न दृष्टुन्नेतज्जगत्तद्विषयः ॥ २२ ॥

सीता—प्रेक्षामि सहि प्रेक्षामि । [पश्यामि सखि प्रेक्षामि ।]

रामसा—पश्यन्ती प्रियं भूयाः ।

નતી—ત્યારે અહીં મહારાજ બલે આસનનો સ્વીકાર કરે.
(રામ બેસે છે)

કદલી વનની વચ્ચે રહેલી આ તે જ સિવાની
પાટની સપત્નીક (એવા) તમારી પથારી, કારણ
અહીં બેસીને સીતા તેમને ઘણું પાસ આપતી
તેથી નાનાં દરણાં (તેને) ઊડનાં નથી. (૨૧)

—આ તો જોવું જ અશક્ય છે. (ગડતા બીજે બેસે છે.)

—સખી વાસન્તી આર્ધપુરને અને મને એ બતાવોને તેં શું કહ્યું ?
અરે દામ ! અરે મિત્ર ! એ જ અર્ધપુર ! એ જ પંચવતી ! એ જ
પ્રિય સખી વાસન્તી ! નિવિધ આનંદકીડાના સાક્ષી (સ્ત્રી) એ જ
ગોદાવરીના વનપ્રદેશો ! એ જ બાગક જેવાં માનેલાં મૃગો,
પંખીઓ અને વૃક્ષો ! અને એ જ હું ! મણુ મારે અમાનજીને
માટે આ બધું જ દેખાતું હોવા છતાં (એમાંનું કશું)
નથી. એમ આ તેવું સંભારતુ પરિવર્તન થઈ ગયું છે.

તી—સખા સીતા ! રામનદની દશા કેમ જોતી નથી ?
તાજ નીલકમળ જેવા સુ રાગા અગથી નેત્રોત્સવ
અર્પતા જે દમોદર રવેન્દ્રાએ જોવાના છતાં
આપણને (રાજ) નવા અને નવા જ લાગતા હતા !
તે આ (દવે) કોઠથી નિકળ ઇન્દ્રિયોવાળા શિક્ષક
(બને) અત્યંત દુખળા પડી ગયા છે. (અહીં તારી
આગળ છે તે) એ (જ) છે એમ માંડ માંડ
ઓળખી શકાય છે છતાં જ (એ) આંખોને પ્રિય છે.
[અથવા આમ—(દવે) કોઠથી નિકળ ઇન્દ્રિયોવાળા
શિક્ષક અને અત્યંત દુખળા પડી ગયેલા છતાં આંખોને
પ્રિય તે આ (તારી-સામે છે તે) એ (જ) છે
એમ માંડ માંડ ઓળખી શકાય છે] (૨૨)

—તેજીં પૂછ સખી, જોડે છું.

—પ્રિયને દમોદર દેખતાં મહેલો.

सीता—हा देव्य एसो माए विणा अहं वि एदेण विनेत्त सिविणेपि केन
 संभाविइ आये । ता मुहुत्तमेत्तं जम्मंतरादो विअ रुद्धदंमं बाहसल्लं-
 तरेषु पेक्खामि दाइ वच्छं अज्जउत्तं । (इते पश्यन्ती स्थिता ।)
 [हा दैवएव मया विना अहनयेनेन विनेत्ते सस्येऽपि केन संभावितमासीत् ।
 तन्मुदूर्णमानं जन्मान्तरादि लब्धदर्शनं बाष्पसल्लेखान्तरेषु पश्यामि तावद्गहन-
 मार्गपुत्रम् ।]

विबुलिनमतिपूरैर्वाण्यमानन्दशोक-

प्रमथमथमृजन्ती पद्मलोत्तानदीर्घा ।

स्नपयति हृदयेन स्नेहनिष्यन्दिनी ते

धवलमधुरसुधा कुञ्चकुल्येव दृष्टिः ॥ २३ ॥

वासन्ती—

दशतु तारवः पुष्पैरप्य फलैश्च मधुच्युतः

स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवाण्णु यनानिलाः ।

फलमविरलं रज्यत्कण्ठाः स्फण्णन्तु शकुन्तयः

पुनरिदमयं देवो रामः स्वयं यनमागत ॥ २४ ॥

रामः—एहि सखि वासन्ति नन्दतः स्वीयताम् ।

वासन्ती—(अभिश्य सासन् ।) महाराज अपि पुनरलं कुमारलक्ष्मणस्य ।

रामः—(अभ्युत्तमनिनीय ।)

करकमलवितीर्णैरम्बुनीवारशष्पै-

स्नरुशकुनिकुरङ्गान्मैथिली यानपुष्यत् ।

मयति मम चिंकारस्तेषु दृष्टेषु कोऽपि

द्रव इव हृदयस्य प्रस्तरोद्ग्रेदयोग्यः ॥ २५ ॥

वासन्ती—प्रहाणन् ननु पृच्छामि अपि कुशलं कुमारलक्ष्मणस्येति ।

સીતા—હાય રે વિધિ ! આ મારા વિના (અને) હું પણ એમના
વિના એમ સ્વપ્ને પણ કોણે ધાયું હતું ? તો ધડીભર
(એક ક્ષણ) અશ્રુગળની વચ્ચે (વચ્ચે) ખીખ જન્મમાં જેતું દર્શન
થયું છે તેવા મારા સ્નેહાળ આર્થપુત્રને જોઈ લઉં.
(જોતી જોતી ગે છે)

તમસા—(બેડીને આંસુ સાથે)

મોટા પૂરથી ધસગસતાં, હર્ષ અને શોકથી
ઉદ્ભવેલાં આંસુ વગસાવતી પાપણોવાળી, મોટી
અને લાંબી, સ્નેહ વરસાવતી તારી ધરણ, મધુર
મુગ્ધ દષ્ટિ દ્વંધની નીકની જેમ (દ્વંધના પ્રવાહની
જેમ) (તારા) હૃદયેશને નરસાવે છે. (૨૩)

વાસન્તી—

મધ દયકાવતાં વૃક્ષો પુષ્પોથી અને ફળથી અર્ધ
આપો. ખાસેલાં કમળની મુગધથી બહેકતા
વનપવનો વહો. આસકેત કંઠવાળાં પંખીઓ
સતત (અને) મધુર ગાઓ. આ મહારાજ રામ
પોતે ફરીથી આશ્વનમાં પધાર્યા છે. (૨૪)

રામ—આવ, સખી વાસન્તી અહીં બેસીય કે ?

વાસન્તી—(બેસીને આંસુ સાથે) મહારાજ કુમાર લક્ષ્મણ કુશળ છે કે ?

રામ—(ન સાંભળ્યું હોય તેવો અભિનય કરીને)

કમળ જેવા હાયથી આપેલાં પાણી, સામો
અને કુમળા પાસથી, જે વૃક્ષ, પંખી અને
હરણોએ સીતાએ ઉછેર્યાં, તેમને જોતાં (અત્યારે)
મને, પરચરોને તોડી નાખવા સમર્થ (અને) હૃદયનો
દ્રવ હોય તેવો કોઈ અવલુંનીય (ન સમગ્રય
તેવો) ત્રિકાર થાય છે. (૨૫)

વાસન્તી—મહારાજ, એમ પૂછું છું કે કુમાર લક્ષ્મણ કુશળ છે ને ?

रामः--(आत्मगतम् ।) अये महाराजेति निष्प्रणयमामन्त्रणपदं सौमित्रिमात्रे
वाग्यसाक्षिनाक्षरः कुशलप्रश्नः । तथा मन्ये विदितसीतावृत्तान्तेयनि
(प्रशंशम् ।) आ कुशलं कुमारस्य ।

वासन्ती--(रुद्रता ।) अयि देव किं परं दारुणः सन्वसि ।

सीता--महं वासदि किं तुमं एवंगदिनी होसि । पिआरुहो फलु सग
अउउउतो निसेखरो महं पिअसहीए । [सखि वासन्ति किं त्वमेवंगदि
भजसि । प्रियार्हः सद्यः सर्वस्यार्थेषु मे विशेषतो मम प्रियतस्माः ।]

वासन्ती--

त्वं जीयितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमहो ।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरूप्य भुग्धं
तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥ २६ ॥

(इति सुयति

तमसा--स्थाने वाक्यनिवृत्तिर्मेहृदयः । २७

रामः--सगं समाधसिहि समाधसिहि ।

वासन्ती--(समाधस्य ।) तत्किमिदमकार्यमनुष्ठेनं देवेन ।

सीता--गहि गार्गं विरम विरम । [सखि वासन्ति विरमं विरम ।]

रामः--लोको न मृष्यतीति । २८

वासन्ती--कस्य हेतोः ।

रामः--स एव जानाति किमपि ।

तमसा--चिरादुपालम्भः ।

वासन्ती--

अयि फटोर यशः किल ते प्रियं
किमयशो ननु घोरमनः परम् ।

किमभवद्विपिने हरिणीदशः

कथय नाथ कथं यत् मन्यसे ॥ २९ ॥

રામ—(સ્વમત) અરે । ‘મહારાજ’ એવા સ્નેહ-વચનના સંબોધનના સપ્તોદો । અને કેવળ લક્ષ્મણ ‘અંગે’ આંખથી યચ્છતા અક્ષરવાળો કુશળ પ્રશ્ન । તેથી માતું છું કે આને સીતાનો પ્રસંગ વિદિત છે. (મેટ્યો) અરે હા કુમાર કુશળ છે.

વાસન્તી—(૨૩તી) એ મહારાજ, તમે ખરેખર આટલા કૂર શે-બન્યા ?

સીતા—સખી વાસન્તી, તું એવું કેમ બોલે છે ? (તું એવું બોલનારી કેમ યાવ છે ?) ખરેખર આર્યપુત્ર બધા તરફથી પ્રિય (વર્તન) ને યાત્ર છે, ખાસ કરીને મારી પ્રિય ‘સખી’ પાસેથી.

વાસન્તી—

‘તું’ માતું જન્મ છે. તું (માતું) ખીલું હૃદય છે તું નયનની ચાંદની છે. તું (માતું) અંગે ઉપર અચૂન છે’ વગેરે એવાં સેકડો પ્રિય વચનોથી બોલીને ખુશ કરીને તેને જ — અથવા સાંતિ । અહીં વધારે (કહેવા)થી શું ? (૨૬)

(મૂર્છા પામે છે)

તમસા—વાક્યનો વિરામ અને મૂર્છા (બને) ખરાખર છે. (યોગ્ય સ્થાને છે)

રામ—સખી, સાંત થા, સાંત થા.

વાસન્તી—(જાનમાં આંવીને) ‘તો’ મહારાજે આ અયોગ્ય નો કાપ કેમ કયું ?

રામ—ભેડા સાંખે નહિ એટલે.

વાસન્તી—કમા-કારણથી ?

રામ—એ જ ન્હોતું છે ‘કંઈક’ [એ જ કંઈક (અરણ્યનીય કારણ) ન્હોતું છે અથવા ‘જે’ કંઈ હોય તે એ જ ન્હોતું છે]

તમસા—કટાક્ષ બહુ મોટા આગ્યો.

વાસન્તી—

એ કટાક્ષ, સાંભળ્યું છે તે પ્રમાણે (ફિલ્લ) તમને યશ પ્રિય છે. પછી છું (જનુ) આથી વધારે ધોર અપયશ કેવો ? મૃગનયનાનું વનમાં શું ચયું દશે ? અહલ ! કહો મહારાજ, (આપ) શું માનો છો ? (૨૭)

सीता—तुमं जेव्व सहि वासंदि दाहणा कठोरा अ जा एव्वं अज्जउत्तं पलितं
पदीवेसि । [त्वमेव सहि वासन्ति दाहणा कठोरा च यैवमार्यपुत्रं प्रदीप्यसि ।]

तमसा—प्रणय एवं व्याहरति शोकश्च ।

रामः—सखि किमत्र मन्तव्यम् ।

५

अस्तेकहायनकुङ्कुमविलोलहृदये—

स्तस्याः परिस्फुटितगर्भममरालसायाः ।

ज्योत्स्नामयोद्य मृदुबालमृणालकल्पा

कन्याङ्गिरङ्गलतिका निपतं विलुप्ता ॥ २८ ॥

सीता—अज्जउत्त धरामि एसा धरामि । [आर्यपुत्र धिये एसा धिये ।]

रामः—हा धिये जानकी क्यसि ।

सीता—हृदी हृदी । अण्णो विअ अज्जउत्तो पमुक्कण्ठं रोदधि । [हा धिक् हा
धिक् । अन्य हार्यपुत्रः प्रमुक्कण्ठं रोदिति ।]

तमसा—वत्से साप्रतिक्रमेयैतत् । कर्तव्यानि खलु दुःखितैर्दुःखनिर्वापणानि । ५१

पूरोत्पीठे तटाकस्य परीषाहः प्रतिक्रिया ।

शोकशोमे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते ॥ २९॥

पिरोपत रामभद्रस्य बहुप्रकारकष्टे जीवलोकः ।

इदं विश्वं पाल्यं विधिवदभियुक्तेन मनसा

प्रियाशोको जीवं कुसुममिव घर्षो ग्लपयति ।

स्वयं कृत्वा त्याग विलपनघिनोदोऽप्यमुद्धम-

स्तदद्याप्युब्धैः सो भवति ननु लामो हि रुदितम् ॥ ३०॥

સીતા—સખી વાસન્તી, તું જ કૂંડ અને કઠોર છે કે જે આમ દુઃખી થયેલા આર્યપુત્રને વધારે દુઃખી કરે છે.

તમસા—સ્નેહ અને શોક આમ બોલે છે.

રામ—સખી અહીં શું માનવું ?

ત્રાસ પામેલા અને ઝોક વર્ણની ઉમરના મૃગલા જેવી મંચળ આંખોવાળી, ફરકતા ગર્જના ભારથી મંદ ગતિવાળી એની (સીતાની) જ્યોત્સ્નામયી હોય તેવી લગભગ કેમળ, નાના મૃશ્માલ જેવી તનુલતા ચોકકસ હિંસક પરુઓ દ્વારા નારા પામી (૨૮)

સીતા—આર્યપુત્ર, શું હું આ શું.

રામ—અરેરે ! પ્રિય જનકી ક્યાં છે ?

સીતા—અરેરે હાય ! અરેરે ! સાધારણ માનવીની જેમ આર્યપુત્ર છૂટે મુખે રહે છે.

તમસા—બેટી, એ ચોખ્ખ જ છે. દુઃખી જતોએ ખરેખર દુઃખ દર્શાવે કરવા (જ) પડે છે.

તળાવમાં પૂરતું દગાણુ હોય ત્યારે 'પરીવાહ' (ભિન્નરાષ્ટ્ર જવું) એ જ ઉપાય છે. અને શોકના હોલમાં હૈયું રુદનથી જ રહે છે. (૨૯)

ખાસ કરીને રામભદ્રને સંસાર બહુ પ્રકારના કષ્ટવાળો છે.

એકાગ્ર મનથી આ વિશ્વને વિધિપૂર્વક પાળવાનું છે. જેમ તડકો ફૂલને (મૂકપે) તેમ, પ્રિદાનો શોક (એમના) શ્રવને સૂકવી નાખે છે. પોતે (જ) (સીતાનો) ત્યાગ કરીને (હવે) વિલાપનું આશ્વાસન પણ ફૂલું છે. હજી સુધી પણ શ્રવે છે તો ખરેખર રુદન (એક માત્ર) જ લાભ છે. [અથવા - રુદન ખરેખર (તેમને મરિ) લાભ છે કારણ તેથી હજી સુધી પણ શ્રવે છે (શ્વાસ લે છે) (૩૦)

रामः—कष्टं भोः कष्टम् ।

१

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा ॥ न भिद्यते

वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनून्तदाहः करोति न भस्मसा-

त्प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदो न कुन्तति जीवितम् ॥ ३१ ॥

सीता—एवं ज्ञेयं । [एवं निवेदम् ।]

रामः—हे भगवन्तः पौरश्चानपदाः ।

२

न किल भवतां देव्याः स्थानं गृहेऽभिमतं तत-

स्त्वनमिन् घने शून्ये त्यक्ता न चाप्यनुशोचिता ।

विरपरिचितास्ते ते भावाः परिद्वेषयन्ति मा-

मिरमशरणैरप्यास्माभि प्रसीदत रूपते ॥ ३२ ॥

वासन्तो—(रमातम् ।) अतिगम्भीरमवगूह्यं शोकसागरस्य । (प्रकाशम् ।)

देव अतिक्रान्ते धैर्यमयलम्ब्यताम् ।

रामः—सति किमुच्यते धैर्यमिति ।

३

देव्या शुन्यरूप जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।

प्रणष्टमिव नामापि न च रामो न जीवति ॥ ३३ ॥

सीता—मोहिदग्धि एतेहि अज्जउत्तववणेहि । [मोहितास्म्येतैरार्षपुत्रवचनैः ।]

तमसा—एवमेव वत्ने ।

४

नेताः प्रियतमा याचः स्नेहाद्रां शोकदायकाः ।

पतास्ता मधुनो धाराः श्च्योतन्ति सविपास्त्ययि ॥ ३४ ॥

रामः—अयि वासन्ति मया खलु

५

यया तिरस्चीनमलानशून्यं

प्रत्युप्तमन्तः सविपथ दशः ।

तपैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कु-

र्ममाणि कृन्तयन्ति किं न सोढः ॥ ३५ ॥

રામ—એરે ! આ તે કેવું દુઃખ !

માઠ ઉદ્દેશવાળું હૃદય તૂટે છે પણ બે કકડા થતા નથી ! જડ બનેલું શરીર મોહ પામે છે, (પથ) ચેતના ત્યજતું નથી. અંદરનો દાહ શરીરને બાળે છે, ભસ્મસાત કરતો નથી. મર્મછેદક વિષાતા પ્રહારો કરે છે, જીવનને કાપી નાખતો નથી. (૩૧)

સીતા—એ એમ જ છે.

રામ—એ માનવતા પુરજનો અને જનપદવાસીઓ !

(મને) કહેવામાં આપું કે (કિલ) તમને દેવીનું (મારા) ધરમાં સ્થાન ગમ્યું નથી ત્યારે તલ્પબલ્લાની જેમ શૂન્ય અરણ્યમાં ત્યજી દીધી (અને) પાછળ શોક પણ ન કર્યો. તે તે ચિરપરિચિત પદાર્થો મને પિમાળે છે. અવસ એવા મારાથી આજે આ રુદન ધર્મ જમ છે. પ્રસન્ન થાઓ. (૩૨)

વાસન્તી—(સ્વગત) શોકસાગરનું થલું ઊંડું વમળ છે. (ચિરધી). મહારાજ, વીતી, ગયેલા (પ્રસંગ) માટે ધૈર્ય ધારો.

રામ—સખી, ધૈર્ય (ધારો) એમ કેમ કહે છે ?

— દેવી વચરના જગતનું જાગે બારમું વર્ષ છે.

— (એનું તો) નામ પણ જાણે નાશ પામ્યું છે.

જ્યારે રામ જીવતો નથી એમ નથી (૩૩)

સીતા—આર્ષપુત્રના આ વચનોથી હું મૂર્છા પામું છું.

લક્ષ્મણ—એમ જ છે દીકરી !

શોકથી દારુણ આ સ્નેહાર્દ્ર ઉદ્ગારો અત્યંત પ્રિય (મનોહારી) નથી. આ, અંદર વિષવાળી તે મધુની ધારાઓ તારા ઉપર પડે છે. (૩૪)

રામ—જ્યારે વાસન્તી ! મેં ખરેખર

જેવી રીતે હૃદયમાં વાંકું ખૂંતેલું (અંદર ખૂંતેલું) ધમધમતું લોઢાનું (તીલું) સંલ્પ (બાણ) (દુઃખ આપે) અને (જેવી રીતે) (અંદર) ઝેરવાળો (તીવ્ર) કંખ (દુઃખ આપે) એવી જ રીતે હૃદયમાં રહેલો દુઃસહ (તીવ્ર) શોક સંકે મર્મને વીધતો છતાં શું વેઠ્યો નથી ! (૩૫)

सीता—एवं मिह मंदमादृणी पुणोनि आआसआरिणी अज्जउत्तस्स । [एवमस्मि मन्दभागिनी पुनरप्यायासघोरिणी आर्यपुत्रस्य ।]

रामः—एवमतिनिष्कम्पस्तम्भितान्त-करणस्यापि मम संस्तुततत्प्रियवस्तुदर्शनादद्या यमावेगः । तथाहि ।

बेलोल्लोलभुमितकरुणोऽङ्गभ्रणस्तम्भनाथं
यो यो यत्नः कथमपि मयाधीयसे तं तमन्तः ।

भिरवा भित्त्वा प्रसरति बलात्कोऽपि चेतोविकार-
स्तोयस्येवाप्रतिहतलयः सैकतं सेतुमोघः ॥ ३६ ॥

सीता—एदिणा अज्जउत्तस्स दुब्बारदारुणारम्भेण दुःखसंखोहेण परिसुसिअणिअदुक्खं किमि पमुदं मे हिअअं । [एतेनार्यपुत्रस्य दुर्वारदारुणारम्भेण दुःखसंक्षोभेण परिसुचितनिजदुःखं किमपि प्रमुग्धं मे हृदयम् ।]

यासन्ती—(स्यगतम् ।) कश्मभ्यापन्नो देवः । तदन्यतः क्षिपामि ताषत् ।
(प्रकाशम् ।) चिरपरिचितानिदानीं जनस्थानमागानवलोकनेन मानयन्तु देवः ।

रामः—एवमस्तु । (इत्युत्थाय परिक्षमति ।)

सीता—संदीपण जेव्य दुक्खस्स पिअसहीए विणोदणोपाओ सि तद्धेमि । [संदीपन एव दुःखास्य श्रियसङ्ख्या विनोदणोपाय इति तर्क्यामि ।]

यासन्ती—(सङ्कल्पम् ।) देव देव
अस्मिन्नेव लनागृहे त्वमभवस्त्वन्मार्गदर्शकः
सा इमैः कृतकौतुका चिरमभूद्गोदाचरीवैकते ।
आयान्तथा परिदुर्मनायितमिथ त्वां धीस्य यद्वस्तया
फानयोदरविन्दकुड्मलानिमो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥ ३७ ॥

સીતા—હું એવી કમનસીમ છું કે આર્પણુવને ફરી એક વખત દુઃખ દેનારી થઇ.

રામ—ધણા નિશ્ચય અને સ્થિર કરેલા અંતઃકરણુવાળા હોવા છતાં તે તે પરિચિત પ્રિય વસ્તુના દર્શનથી આત્મે મારો આ આવેગ પ્રચંડ છે જેમકે,

મયાદા વટાવો ગયેલા અને શોભ પામેલા શોકની
તૃદિને શકવાને માટે હું જેમતેમ કરીને ને ને
યત્ન કરું છું તેને તેને અંદરથી (બળપૂર્વક)
તોડીફાડીને, જેમ રેતીના પૂલને (વચ્ચમાંથી)
(તોડીને) ન શકી શકાય તેવા વેગવાળા જળપ્રવાહ
(વહે) તેમ, અવર્ણનીય ચિત્તવિકાર (બળપૂર્વક)
(મારામાં) પ્રસર છે. (૩૬)

સીતા—આર્પણુવના આ ભયંકર અને ન વારી શકાય તેવા આરંભવાળા દુઃખના સંશોભથી પોતાનું દુઃખ જુદી ગયેલું મારું હૃદય જાણે કાઈ અકલ્પ્ય રીતે મોહ પામ્યું છે

વાસન્તી—(સ્વગત) અરેરે ! મહારાજ દુઃખમા આવી પડ્યા. તો ખીજા બાળુ ખ્યાન દોરું (માટેથી) મહારાજ, હવે જનસ્થાનના ચિરપરિચિત પ્રદેશોને નિહાળીને સન્માનો.

રામ— હાલે એમ.

(જીડીને પરિક્રમણુ કરે છે)

સીતા—પ્રિયસખીનો વિનોદનો ઉપાય દુઃખને વધારનારો જ મરો એમ મને લાગે છે.

વાસન્તી— (કરુણુ રીતે) દેવ, દેવ,
તેના (આવવાના) માર્ગ તરફ નેત્રા ઠેરવીને તમે
આ જ સત્તાશૃદ્ધમાં ઊભા હતા. હંસોએ જેનામાં
કોતુહલ પ્રવટાવ્યું છે તેવી તે લગ્નો વર્ષત મોદાવરીની
રેતીમાં રહી પાળા આવતાં તમને ધણા (પરિ) જિંયા
મનવાળા યયા હોય તેવા (હવે) જોઈને તેણે ખીકથી
કમળની કળી જેવી, સુંદર પ્રણામ (માટે) ની
અંજલિ રચી (૩૭)

सीता—दासुणासि वासन्ति दासुणासि । जा एदेहि हिअअमम्मगूटमल्लमंचट्टणेहि
 पुणो पुणोचि मं मंदभाइणिं अज्जउत्त अ संदावेसि । [दासुणासि वासन्ति
 दासुणासि । या एतैहैदयममगूडशाल्यसंघट्टनैः पुनःपुनरपि मां मन्दभागिनी-
 भार्यपुत्रं च सन्तापयसि ।]

रामः—अयि चण्डिं जानकि इतस्तनो दस्यसे इव नानुकम्पसे । ५
 हा हा देचि रुकुट्ति हृदयं ध्वंसते देहवन्धः
 शूलं मन्ये जगदधिरत्तज्वालमन्तर्ज्वलामि ।
 सीरन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तपाप्मा
 विषयस् मोडः स्वययनि कथं मन्दभाग्यः करोमि । ३८॥
 (इति मूर्च्छति ।)

सीता—हजी हजी पुणोपि पमूटो अज्जउत्तो । [हा थिरु हा थिरु पुनरपि
 प्रमूड भार्यपुत्रः ।]

वासन्ती—देव समाधसिहि समाधसिहि ।

सीता—अज्जउत्त मं मंदभाइणिं उदिमिअ सअलजीवलोअमगल्लभारस्स दे पारंपारं
 मंगइदंविददाणो दसापरिणामो ति हा हदमिह । (इति मूर्च्छति ।)
 [भार्यपुत्र मा मन्दभागिनीमुद्दिश्य मरुलजीवलोअमगल्लभारस्य ते पारंपारं
 संसंयनजीवितदाणो दसापरिणाम इति हा हतमि ।]

समस्ता—पग्गे समाधसिहि समाधसिहि पुनस्सत्ताणिरपश एव सन्जीवनोपायो
 रामभद्रस्य ।

वासन्ती—कयमयापि भोच्छंसिति । हा प्रियससि सीते कथासि सम्पादयतामनो
 जीवितेश्वरम् ।

(सीता मंगलममुपगच्छत्य हृदि स्मरति च स्मरति ।)

वासन्ती—दिश्या प्रत्यापन्नयेन्नो ममदः ।

સીતા—નિર્દય છે. વાસન્તી, તું નિર્દય છે (કે) જે હૃદયના મર્મભાગમાં
કંકાઈ રહેલા શલ્યને આમ (હલાવી) હલાવીને આર્પણને અને
મને મંદલાગિનીને વારંવાર સંતાપ્યા કરે છે.

રામ—અહીં ચંડી જનકી! અહીં તહીં દેખાય છે જાણે! પણ દયા
લાવતી નથી!

૧! ૨! જો દેવી! હૃદય ફાટે છે. દેહબંધના
ટુકડા થાય છે. જગત સુતું થાગે છે. અંદરથી
અવિરત જવાળાથી (દુઃ) જળું છું. મારો મિત્ર
(અને) દીન અંતરાત્મા જાણે ધીર (અન્દઃ-દષ્ટિ-
વિનાશક) અંધકારમાં ડૂબે છે. મૂર્છા બધી
બાળુએથી (મને) આવરી લે છે મંદલાગી કું
શું કરું? (૩૮)

(મૂર્છા પામે છે.)

સીતા—અરેરે! હાય! આર્પણ વળી પાછા મૂંડી પામ્યા.

વાસન્તી—મહારાજ, ચાંત થાઓ ચાંત થાઓ.

સીતા—આર્પણ, મુજ અભાગણીને હીરે સમસ્ત જીવલોકના મગજ
આધાર સમા તમારે વારંવાર જીવનને મુસ્કેલીમાં મૂકી દે તેવું
હોવાથી દારુણ દશાપરિવર્તન ભોગવવું પડે છે. તો હાય!
મોર્ષ કું!

રામસા—બેટી, ચાંત થા. ચાંત થા. ફરી તારા ઠરનો સ્પર્શ જ
રામકાંતને જાનમાં લાવવાનો ઉપાય છે.

વાસન્તી—શું હજી પણ બાનમાં આવતા નથી? ૧! પ્રિય સખી
સીતા! ઠપાં છે? તારા જીવિતેશ્વરને જાનમાં લાવ.

|| (સીતા ગભરાટથી જમ્બોહૃદયોજ્જને હલાવતે સ્પર્શે છે)

વાસન્તી—ચંદલાગ્યે સમઝાને પાછું જાન આપું.

राम —

आलिम्पन्नमृतमयैरिव प्रलेपे-

रन्तर्वा वह्निरपि वा शरीरधातून् ।

संस्पृश पुनरपि जीवयन्नरुस्मा-

वानन्दादपरमिनादधाति मोहम् ॥ ३९ ॥

(आनन्दनिमीलिताक्षे एव) सखि वासन्ति दिष्ट्या वर्धसे ।

वासन्ती—देव कथमिव ।

राम —सखि निमग्न्यन् । पुन प्राप्ता जानकी ।

वासन्ती—अयि देव रामभद्र क सा ।

राम —(स्पर्शसुखमभिनीय ।) पश्य नन्विव पुरत एव ।

वासन्ती—अयि देव किमिति मर्म-उदशरूपैरेभि प्रणवै त्रियसलीदु खदग्धामपि
मा पुनर्मन्दभाग्या दहमि ।

सीता—ओसरिदु इच्छमि । एसो उण चिरमन्भावसोम्मसीदलेण अज्जउत्तप्पसेण
दीहदाहण पि ससि सदाव हरतेण वज्जउणेवणिवद्धो विअ सिज्जतणीसह
विवहृत्यो वेअणसीलो अरसो विअ मे हत्था । [अपसतुमिच्छामि । एव
पुन चिरसद्भावसीम्यशीतलेण आर्यपुत्रस्पर्शेन दीर्घशरणमपि स्रष्टिति सन्ताप
हरता यज्जउणेपनिउद्ध इव सिग्घन्नि सहविपर्यस्तो वेपनशीलोऽवश इव
मे हस्त] १४

राम —सखि वृत्त प्रगणा ।

गृहीतो य पूर्वं परिणयविधौ षड्गणधर

चिर स्वेच्छादार्थमृतशिशिरस्य परिचिन ।

सीता—अज्जउत्त सो जेव्व दाणि सि तुम । [आर्यपुत्र ए एवेदानीमसि त्वम् ।]

राम —

स पथायं तस्यास्तुद्धिननिकरौपम्यमुमगो

मया लब्ध पाणिललितलवलीकन्दलनिम. ॥ ४० ॥

(इति गृह्णाति ।) १

રામ—

જાણે અમૃતમય લેપથી શરીરની ધાતુઓને અંદર
અને બહાર પણ લીપતો હોય તેમ એકાએક
ફરીવાર જીવાડતો સ્પર્શ જાણે આનંદથી જીજ્ઞ
મૂળો આપે છે. (૩૬)

(આનંદથી આંખ મીચેલી રાખીને જ) સખી વાસન્તી શુભ
સમાચાર !

વાસન્તી—મહારાજ, શી રીતે વળી ?

રામ—સખી, ખીજું શું ? જનકી ફરીથી મળી.

વાસન્તી—અરે મહારાજ, રામભદ્ર ક્યાં છે તે ?

રામ—(સ્પર્શ સુખનો અભિનય કરીને) જો, અરેખર આ સામે જ છે.

વાસન્તી—ઓ મહારાજ, ત્રિપ સખીના હુખથી જાણેલી મને મંદ-
ભાગિનીને પણ ફરીથી આ મર્મહિદક દારુણ પ્રલાપો વડે કેમ
બાળો છો ?

સીતા—ખસી જવા ઈચ્છું છું, પરંતુ (મારા) દીર્ઘ અને દારુણ
સંતાપને પણ તરત દહાવી દેતા, (અને) રિચર ફેનેદથી સૌમ્ય
અને શીતળ, (એવા) આર્પણના સ્પર્શથી મારો હાથ જાણે
વજ્રોપધી ચોટી ગયો છે, પરસેવાથી રેળજેળ થયો છે, સદન
ન થાય તે રીતે જઠારો છે, હ્રમેશ કંપે છે અને જાણે અવશ
થઈ ગયો છે.

રામ—સખી ! પ્રલાપ એમ કેમ કહે છે ?

કંકણ ધારેલો જે હાથ પહેલાં લગ્નની વિધિમાં
પકડ્યો હતો, લાંબા સમય સુધીના સ્વેચ્છાએ
ફરેલા અમૃતમય અને ઠંડા સ્પર્શથી જે (મને)
પ્રતિચિત છે,

સીતા—આર્પણ તમે હજી પણ એવા જ છો.

રામ—

તે જ આ તેનો દ્વિમસમૂહના સાદસ્પથી રમણીય
અને લવણી (લતા)ના સુંદર (નવા) અંકુર જેવો
હાય મને લાધ્યો છે. (૪૦)

(૫૬૩ છે)

सीता—हृदी हृदी । अज्जटत्तप्पममोहिदाए पमादो न्नु मे संतुत्तो । [हा थिक्
हा थिक् । आर्यपुत्रस्पर्शमोहितायाः प्रमाद खलु मे संवृत ।]

राम—सखे वासन्ति आनन्दनिमीलितेन्द्रिय साध्वसेन परवानस्मि । तत्त्व
तावदेना धारय ।

वासन्ती—पश्यन्माद एव ।

(सीता सनम्रम हस्तमातिप्यापसर्पति ।)

राम—हा थिक् प्रमाद ।

करपह्नुः स तम्या सहसैव जडो जडात्परिभ्रष्टः
परिरम्पिन प्रकम्पी करान्मम स्थिद्यत स्थिद्यन् ॥ ४१ ॥

सीता—हृदी हृदी । अज्जवि अणत्तिवद्विःमि मूळयुण्णतणअणो ण पज्जवत्यावेदि
अत्ताणअ । [हा थिक् हा थिक् । अद्याप्यनवस्थितस्तिमितमूढघूर्णन्नवनो न
पर्यवस्थापयत्यात्मानम् ।]

तमसा—(गलेहृदौतुस्मिन् निर्वर्ण्य ।)

सस्त्रेदरोमाञ्चितरुम्पिताङ्गी

जाना प्रियस्पर्शमुखेन धत्सा ।

मरन्नवाग्भ प्रविधूतनिका

कदम्बयष्टि स्फुटशोरकेन ॥ ४२ ॥

सीता—(स्वगतम्) अम्महे अवसेण एदेण अत्ताणएण लज्जाविदम्हि भगवदीए
तमयाए । किं ति किल एसा मण्णिस्सदि एसो परिच्चाओ एसो अहिंसंणे
[ति । अहो अवसेनेतेनात्मना लज्जापितास्मि भगवत्या तमया । किमिति
किन्त्रैषा मस्यते एष ते परित्याग एवोऽभिषन्न इति ।]

राम—(सर्वतोऽवलोक्य ।) हा कथ नास्त्येव । नन्वकस्त्रे पैदेहि ।

સીતા—હા ! ધિક્ક ! આર્યપુત્રના સ્પર્શથી મોઢ પામેલી મારાથી ખરેખર મોટી જૂલ થઈ ગઈ.

રામ—સખી વાસન્તી ! આનંદને લીધે મારી ઈન્દ્રિયો કામ કરતી અટકી ગઈ છે (અને) વ્યાકુળતાને લીધે હું પરવશ થઈ ગયો છું. તો તું જરા એને પકડી રાખ.

વાસન્તી—હાય હાય ! માંડપણ જ
(સીતા ગજરાટથી હાય ખેંચી લઈ ખસી જાય છે.)

રામ—અરેરે ! કેવી મોટી જૂલ !

મારા જડ, ધ્રુજતા અને પ્રસ્વેદવાળા હાથમાંથી તેને એ જડ, કંપતો અને સ્વેદવાળો કરપદ્મવ એકાએક જ સરી પડ્યો. (૪૧)

સીતા—અરેરે ! ધિક્ક ! અરેરે ! ધિક્ક ! હજી પણ તેમની આંખો અસ્થિર, થંભી ગયેલી, ખૂંડ અને ચક્રાવકળ છે (અને તે) પોતાની જાતને સ્વસ્થ કરતા નથી !

જૂતમસા—(સ્નેહ અને કીટુકના રિમનથી નિહાળીને)

પવનથી હસાવાયેલી અને નવા પાણીથી સીંચાયેલી ફૂટતી કળાઓવાળી કંઈનતી ઝળીની જેમ પ્રિયતમના સ્પર્શસુખથી લાડી (મારી) સ્વેદ રોમાંચ અને કંપયુક્ત અંગોવાળા થઈ. (૪૨)

સીતા—(સ્વગત) અહો ! (મારા) આવા અવશ આત્માને લીધે હાવવતી તમસાએ મને સરભાવી નાખી. તે ખરેખર 'શુ' પારશે કે કેવો તારો ત્યાગ (અને છતી) કેવી આસક્તિ !

રામ—(બધી બાજુએ જોઈને) અરેરે ! શું નથી જ ? અરે નિર્દય વેટેહો !

સીતા—સાચે જ હું અકરુણ છું (કે) જે તમને આવા દેખીને (પણ) પસાર થવે છે.

રામ—ક્યાં છે કેરી ! પ્રસન્ન થા. મને આવી રીતે હેડવે તને ; થોડા નથી.

सीता—अयि अज्जउत्त विप्पदीवं विअ एदं । [अयि आर्यउत्त विप्रउपमिवैतत् ।]

वासन्ती—देव प्रसीद प्रसीद । स्वेनैव लोभेत्तरेण धैर्येण संस्तम्भयातिभूमिं गतन्-
त्मानम् । कुतोऽत्र मे प्रियसखी ।

राम—व्यक्तं नास्तेव कथमन्यथा वासन्यपि सां ॥ पश्येत् । अपि खलु स्वप्न
एष स्यात् । न चास्मि सुप्तः । कुतो रामस्य निद्रा । सर्वथा स एवैव
भगवाननेकरारपरिकल्पनानिर्मितो विप्रलम्भः पुनः पुनरनुब्रूयाति माम् ।

सीता—मए जेष्ण दारणाए विप्पलब्धो अज्जउत्तो । [मयैव दास्यया विप्रतया
आर्यउत्तः ।]

वासन्ती—देव पश्य पश्य १७

पौलस्त्यस्य जटायुषा पिघटितः काष्णांयसोऽयं रथ-
न्ते चैते पुरतः पिशाचवदना कङ्कालशेयाः खराः ।
सङ्गच्छिउन्नजटायुपक्षतिरितः सीतां ज्वलन्तीं वह-
न्नन्तव्यांशुतविद्युदभ्युद इव श्यामभ्युदस्थादरिः ॥ ४३ ॥

सीता—(समयम्) अज्जउत्त तादो बाधादीअदि अहं वि अवहरिउज्जामि । त्वा
परित्ताहि । [आर्यउत्त तातो व्यापायते अहमप्यरहिणे । तस्मात्तारित्रावस्व ।]

रामः—(सावेगमुत्थाय) आः पाप तातप्रापसीतावहारिन् क्व यामि ।

वासन्ती—अयि देव राक्षसकुलप्रचयभूमकेतो किमयापि ते मन्युविषयः ।

सीता—अन्नो अहं वि उब्भंतमिह । [अहो अहमप्युज्जान्तास्मि ।]

रामः—मन्य एवायमपुना विपर्ययो वर्तते । ६

उपायानां भावादचिरनविनोऽव्यतिकरै-

विमर्दवीराणां जगति जनितात्यद्भुतरसः ।

वियोगो मुग्धास्याः स खलु रिपुघातावधिरभूत्

कथं तूष्णीं सहो निरवधिरयं त्वप्रतिविधः ॥ ४४ ॥

સીતા—અરેરે ! આર્ષપુત્ર ! આ તો જાણે જીવદું જ છે.

વાસન્તી—મદારાજ પ્રસન્ન થાઓ. પ્રસન્ન થાઓ. (તમારા) પોતાના જ

લોકોત્તર ધૈર્યથી સીમા વટાવી ગયેલી તમારી જાતને રોકો.

અહીં મારી પ્રિય સખી ક્યાંથી હોય ?

રામ—ચોખ્ખું છે કે નથી જ. નહિ તો વાસન્તી પણ તેને કેમ ન

જુએ ? ખરે, આ શું સ્વપ્ન દર્શે ? પણ હું સૂતો નથી.

રામને નિદ્રા કેવી ? ખરેખર, એ જ મદાન અને અનેક વખત

કલ્પના ક્યાંથી ઉપજેલી આ વંચના વારંવાર મારી

પૂટે ભમે છે.

સીતા—મેં જ નિદ્રાએ આર્ષપુત્રને છેલ્યાં.

વાસન્તી—દેવ, જુઓ જુઓ.

જટાયુએ કાંથી નાખેલો આ રાવણનો સોખંડનો

રથ, અને સામે, આ પેલા પિશાચ જેવા ગહેરાવાળા

અને જેનાં દાડધિંજર ખાકી રહ્યાં છે તેવાં મધેડાં.

તસવારથી જેણે જટાયુની પાંખ કાપી છે તેવો

(અને) જેની અંદર ઝખૂકતી વીજળી છે તેવા મેન

સમે સત્તુ (તેજથી) સળગતી સીતાને ઉપાડીને

અહીંથી (હસ્ત) આઠાશમાં જીરવો હતો. (૧૩)

સીતા—(ભયપૂર્વક) આર્ષપુત્ર, તાત (જટાયુ) ને મારી નાખવામાં આવે
છે. મને પણ ઉપાડી જાય છે. તો જવાબો.

રામ—(આવેગથી જીદીને) અરે ! તાતના પ્રાણ અને સીતાને હરી
જનારા એ પાપી ! ક્યાં જાય છે ?

વાસન્તી—અરે રાક્ષસ કુળનો સંહાર કરનાર ધૂમકેતુ, મદારાજ, શું
હજી પણ તમારા કીધનો (કાઈકે) વિવચ છે ?

સીતા—અહો ! હું પણ ઉન્મત્ત બની ?

રામ—અત્યારે આ ફેરફાર જુદો જ છે.

ઉપાયોના અસ્તિત્વથી જેમાં વિનોદના અવિચ્છિન્ન
પ્રસંગો હતા તેવાં વીરોનાં પરાક્રમોને લીધે જગતમાં
જે અત્યંત અદ્ભુત રસ ફેલાવતો હતો તેવો મુખાક્ષીને
પેત્રો વિયોગ ખરેખર દુઃખનનો સંહાર થાય ત્યાં
સુધીનો જ હતો. પણ અવધિ વગરનો અને ઉપાય
વગરનો આ (વિયોગ) શાંતિથી કેવી રીતે
સહેવાય ? (૧૪)

सीता—निग्वयित्ति हा हृदम्हि मन्दभाङ्गी । [निरवभिरिति हा हतास्मि
मन्दभागिनी ।] १० .

रामः—हा कष्टम् ।

व्यथं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे वीर्यं हरीणां वृथा
प्रज्ञा जाम्बवतोऽपि यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।
मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं नलोऽपि क्षमः
सौमित्रेरपि पत्रिणामयिपये तत्र प्रिये कास्ति मे ॥ ४५ ॥

सीता—बहुमण्णापिद्रम्हि ॥ पुण्यविरहं । [बहुनानितास्मि तं पूर्वधिरहम् ।]

रामः—सखि वासन्ति दुःखायैव मुहुदामिदानीं रामस्य दर्शनम् । किञ्चिचरं त्वां
रोदयिष्यामि । तदनुजानीहि मा गमनाय ।

सीता—(सोढेगमोहं तमसामाश्लिष्य) भवयदि तमसे गच्छदि दाणिं अज्जउत्तो ।
(इति मूर्च्छति) । [भगवति तमसे गच्छतीदानीमार्यपुत्रः ।]

तमसा—वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि । नन्वावासायुष्मतोः कुशलवयोर्वर्ष-
वर्धनमङ्गलानि सम्पादयितुं भागीरथीपदान्तिकमेव गच्छाव ।

सीता—भवयदि प्रसीद । एतमेतं वि दाव दुल्लहदंसणं जणं पेक्खामि
[भगवति प्रसीद । क्षणमात्रमपि तावदुल्लभदर्शनं जने पद्वामि ।]

रामः—अस्ति वेदानीनधगेभाव सहधर्मचारिणी मे ।

सीता—(मोत्कम्पम्) अज्जउत्त का । [आर्यपुत्र का ।]

रामः—हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः ।

सीता—(सोच्छ्वसाद्यम् ।) अज्जउत्तो दाणिं सि तुमं । अम्महे उक्खाणिदं दाणिं
मे परिष्ठाअलज्जसल्लं अज्जउत्तेण । [आर्यपुत्र इदानीमसि त्वम् । महो
वत्सातमिदानीं मे परित्यागलज्जशक्त्यमार्यपुत्रेण ।]

સીતા—અરધિ વગરનો એમ (કહ્યું) ? હાય ! હું અજાગણી મોઢી જ !

રામ—હાય દુઃખ !

ઓ મારી પ્રિયા ! તું ત્યાં ક્યાં છે કે જ્યાં
વાનરરાજ (સુગ્રીવ) સાથેની મારી મૈત્રી
પણ અર્થ છે, જ્યાં વાનરાનું પરાક્રમ અને
જન્મવાનની શુદ્ધિ પણ વૃદ્ધા છે, જ્યાં વાયુપુત્રની
પણ મતિ નથી, જ્યાં વિશ્વકર્માનો પુત્ર નજી પણ
માર્ગ બતાવવા સમર્થ નથી અને જ્યાં લક્ષ્મણનાં
પણ પણ પહોંચી શકે એમ નથી ? (૪૫)

સીતા—તે પહેલાંનો વિરહ વધારે સારો હતો એમ મારે માનવું જોઈએ.

રામ—સખી વાસન્તી ! રામનું દર્શન હવે મિત્રોના દુઃખ મારેજ છે.
ક્યાં સુધી તને રડાવું ? તો મને જવાની રજા આપ.

સીતા—(ઉદ્વેગ અને મોહયા તમસાને બેટીને) આ તમસા, હવે
આર્ધપુત્ર બન્ય છે.

તમસા—બેટી, શાંત થા. શાંત થા. આયુષ્માન કુશલવતી વર્ષ-
મહિતું મંત્રણ કરવા માટે આપણે વાગ્દેશીને મરણે જ
જઈએ.

સીતા—ભગવતી ! પ્રસન્ન થાઓ. દુર્લભ દર્શનવાળા આ જનને જરા
એક ક્ષણ પણ જોઈ લઉં.

રામ—અને અત્યારે અશ્વમેધ માટે મારી સદ્ધર્મચારિણી છે.....

સીતા—(કંઈ સાથે) આર્ધપુત્ર ! કોણ ?

રામ—.....સીતાની સુવર્ણમયી પ્રતિમા !

સીતા—હવે તમે આર્ધપુત્ર ખરા. અહો ! આર્ધપુત્રે મારા પરિવાર
રૂપી લજ્જાના સ્થાને હવે ઉખાડી નાખ્યું.

राम.—तत्रापि तावद्बाणदिग्बचधुर्विनोदयामि ।

सीता—धृष्णा सा जा एवं अज्जउत्तेण बहुमण्णीअदि जा ॥ अज्जउत्तां विणोद-
अदीं आसाणिबंधणे जादा जीअलोअस्स । [धन्या सा यैवमार्यपुत्रेण बहु
मन्यते या चार्यपुत्रं विनोदयन्त्याशानिबन्धनं जाता जीवलोकस्य ।]

तमसा—(सस्मितस्नेहाद्यं परिप्यज्य ।) अयि वत्से एवमात्मा स्मरते ।

सीता—(सलज्जमभोमुखी स्वगतम् ।) परिहसिदग्निं भगवदीष्ट । [परिहसितामि
भगवत्वा ।]

वासन्ती—महानयं व्यतिकरोऽस्माकं प्रसादः] गमनं प्रति यथा कार्पण्यमिदं
भवति तथा कार्यम् ।

सीता—पडिअल्ला दाणिं मे वासदी संवुत्ता । [प्रतिकूलेदानीं मे वासन्ती संवृता ।]

तमसा—वत्से एहि गच्छाव ।

सीता—(सकष्टम् ।) एवं करेम्ह । [एवं कुर्वेः ।]

तमसा—कथं वा गम्यते । यस्यास्तथ

९८

प्रत्युप्तस्येव दयिते तृष्णादीर्घस्य चक्षुषः ।

मर्मच्छेदपर्यन्तैः सनिकर्षो निवृत्तये ॥ ४६ ॥

सीता—णमो णमो अपुब्बपुण्णज्जिददंसणाणं अज्जउत्तचल्लगम्मल्लार्ण । [नमो
नमोऽपुब्बपुण्णजनितदर्शनाभ्यामार्थपुत्रचरणकमलभ्याम् ।] { इति मूर्च्छति । }

तमसा—वत्से समाधसिद्धिं समाधसिद्धिं ।

सीता—(समाधस्य) किअच्चिरं वा मेहतरेण पुण्णिमाचंदस्स दंसणं । [किय-
च्चिरं वा मेघान्तरेण पूर्णिमाचन्द्रस्य दर्शनम् ।]

५

રામ—તેથી પણ આંસુથી ખરડાયેલી આંખને જરા આશ્વાસન આપીશ.

સીતા—(ધન્ય છે કે જેનું આર્થપુત્ર આમ બહુમાન કરે છે. અને આર્થપુત્રને વિનોદ કરાવતી જે સંસારને માટે આશાનો આધાર બની છે.

તમસા—(સ્મિતપૂર્વક અને સ્નેહનાં આંસુ સાથે બેટીને) બહી દીકરી! આમ પોતાનાં જ વખાણુ કરે છે!

સીતા—(સન્નિધિ નીચું મુખ રાખીને સ્વચત) લગવતીએ (મને) હસી કાઢી!

વાસતી—આ મેળાપ આપણને મહાન ઉપકારક ચર્મ પડ્યો. (તમારે) જવા માટે જેમ કાર્યકાનિ ન થાય તેમ કરવું.

સીતા—અત્યારે વાસતી મને પ્રતિજ્ઞા ચર્મ.

તમસા—બેટી, ચાલ જઈએ.

સીતા—(કુખથી) એમ કરીએ.

તમસા—અથવા કેમ જવામ ? જ્યાં સુધી તારા—

મમ્હેદમાં પ્રવૃત્ત મલ્નોથી (મમ્હેદ કરવા પ્રવૃત્ત મલ્નોથી)—ત્રિપતમ ઉપર જડાયા હોય તેવાં અને તુષ્ણાને લીધે વિસ્તાર પામેલાં નેત્રોને—પાછાં બેંચી લેવાનું પતવું નથી. (૪૬)

સીતા—અપૂર્વ પુણ્યથી જેનાં દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે તેવા આર્થપુત્રના ચરણકમળને મારા નમસ્કાર હો. નમસ્કાર હો. (મૂઠી પામે છે)

તમસા—બેટા, શાંત થા. શાંત થા.

સીતા—(શાંત થઈને) અથવા, વાહળાંના અંતરાયમાંથી પૃથ્વીચન્દ્રનું દર્શન તો ક્યાં સુધી હોય !

तमसा—^धहो संविधानकम् ।

६-

पफो रसः कलुषं पय निमित्तमेदा-

द्भिन्नः पृथक्पृथगिवाश्रयते विवर्तान् ।

भावतुदुदुदतरङ्गमयान्विकारा-

नम्भो यथा सलिलमेव हि तत्समस्तम् ॥ ४७ ॥

रामः—अभि विमानराज इत इतः ।

(सर्वे उत्तिष्ठन्ति)

तमसावाप्तभयौ—(भीतारामौ प्रति ।)

३-

अवनिरमरसिन्धुः सार्षपमस्मद्विधाभिः

स च कुलपतिरायश्छन्दसा यः प्रयोका ।

स च मुनिरनुयाताखण्डनीको वसिष्ठ-

स्त्वयि वितरतु भद्रं भूयसे मङ्गलाय ॥ ४८ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते उत्तररामचरिते

छाया नाम तृतीयोऽङ्कः ।

તમસા— અહો ! (પ્રસંગોની) કેવી (મિત્ર) રચના !

જેમ પાણી-વમળ, પરપોટા અને મોળાંના-વિકારો
ધારે છે, (અને જેમ) તે બધું અરેખર પાણી જ
છે તેમ માત્ર એક જ કરુણ રસ છે (પણ) (જે)
નિમિત્ત કારણોના ભેદને લીધે જિન વાસે છે
(અને) જાણે પૃથક્ પૃથક્ સ્વરૂપો (ફેરફાર)
ધારણ કરે છે. (૪૭)

રામ— અરે, વિમાનરાજ, આ તરફ. આ તરફ. (બધાં જિર્ણા થાય છે.)

તમસા વાસ-તી— (સીતા અને રામ પ્રત્યે)

પૃથ્વી, આપણા જેવાંની સાથે દેવનદી, અને જે
છંદના આઘ પ્રણેતા છે તે કુલપતિ અને
અરુન્ધતીની સાથેના તે મુનિ વસિષ્ઠ—(આ દરેક)
તમને ખૂબ કષ્ટાણુ માટે આશીર્વાદ આપે. (૪૮)

(બધાં બહાર જાય છે.)

મહાકવિ શ્રી ભવભૂતિ વિરચિત ‘ઉત્તરરામચરિત’માં
‘ઝાપા’ નામનો વીળો આંકે સમાપ્ત.

चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशतस्तापसौ ।)

पदः—सौधातके दृश्यतामय भूयिष्ठसन्निधापितवितिजनस्य समधिकारम्भरमणीयता
भगवतो बाल्मीकेराधमपदस्य । तथाहि । ३

भीमासौदनमण्डमुष्णमधुरं सद्यःप्रसूतप्रिया-
पीतादभ्यधिकं तपोधनमृगः पर्याप्तमाचाप्रति ।

गन्धेन स्फुरता मनागनुसृतो भक्तस्य सर्पिर्मतः
कर्कन्धूपलमिश्रशाकपचनामोदः परिस्तीर्यते ॥ १ ॥

सौधातकिः—साधदं अणेभपआराणं जिणकुच्छाणं अणज्जाअकालणाणं ।
[स्वागतमनेकप्रकाराणां जीर्णवृर्जानामनव्यायकरणानाम् ।]

मयम—(विहस्य ।) अपूर्वः कोऽपि ते बहुमानहेतुर्गुरुषु सौधातके ।

सौधातकिः—भो दांढाअण किंणामहेओ एसो महंतस्स ठविरसत्थस्स धुरंधरो
अज्ज अदिही आअदो । [भो दाण्डायन किंणामधेय एय महतः स्पविर-
सार्थस्य धुरन्धरोऽपातिधिरामतः ।]

दाण्डायनः—यिकप्रहसनम् । नन्वमगृध्यशृङ्गाश्रमादकन्ध्वतीपुरस्कृतान् महाराज-
दशरथस्य दारानधिष्ठाय भगवान्वनिष्ठः प्राप्तः तत्किमेवं प्रलपसि ।

सौधातकिः—हुं वसिष्ठो । [हुं वसिष्ठः ।]

दाण्डायनः—अथ किम् ।

सौधातकिः—मए उण जाणिदं वग्घो वा विओ वा एसोत्ति । [मया पुनर्ज्ञाते
व्याघ्रो वा वृको वैष इति ।]

दाण्डायन—आः किमुकं भवति ।

सौधातकिः—जेण परावड्ढिदेण जेव्व मा वराई कविल्ल कत्ताणी मडमडाइदा ।
[येन परापतितेनैव या वराची कपिला कत्याणी मडमडायिता ।] १५

અંક ૪

(પછી બે તાપસો પ્રવેશ કરે છે)

ઓ— સૌધાતકિ, આજે જેમાં પ્રણા પદા અતિથિઓ આવ્યા છે તેવા,
ભગવાન વાલ્મીકિના આશ્રમ સ્થાનતું—(અતિથિઓ માટે)
મોટી તૈયારીઓ થતી હોવાથી—સૌ દર્શન.

તપોવનનો મૃગ દમણાંજ પ્રસૂતિ પામેલી પ્રિયાના
પીતાં વધેલી વગડલ ચોખાની (સામાની) બની
મીઠી રાખડી ધરાઈને પીએ છે. ઘીવાળા ભાતની
પ્રસરતી સુગંધ જેની સાથે સહેજ ભેગી મળી છે
તેવું કંકનધૂ કળ નાખેલું ચાક ઉકેલ્યાની વાસ
(આળુબાળુ) ફેલાય છે. (૧)

સૌધાતકિ— રજા (પડવાતું) કારણ એવા અનેક જાતના લાંબી
દાંડાયણા (તપોવનો)ને સ્વાગત.

પહેલો— (દસીને) સૌધાતકિ, વડીલો મારેતું તારું બહુમાનતું કારણ
કેઈ અપૂર્વ છે.

સૌધાતકિ— અરે દાંડાયન! ધરડાંઓના મોટા મંડળનો પુરંધર નાયક,
(એવા) આ, આજે પધારેલા અતિથિતું શું નામ છે?

દાંડાયન— ધિક્ક છે તારી મસ્કરીને. ખરેખર, ઝડપ્યુંમના આશ્રમેથી,
અરુન્ધતી જેની પ્રમુખ છે તેવી મદારાજ ફરચની રાણીઓને
સાથે લઈને આ ભગવાન વસિષ્ઠ આવ્યા છે તે આપું કેમ
લવે છે?

સૌધાતકિ— હં.....વસિષ્ઠ.

દાંડાયન— હા (વસિષ્ઠ)

સૌધાતકિ— પણ મને લાગ્યું કે આ વાધ છે કે વડુ છે?

દાંડાયન— આહા! શું બકે છે?

સૌધાતકિ— કારણ આવતાંની સાથે જ તે બિયારી કલ્યાણી વાજરડીને
આદિયા કરી ગયો.

दाण्डायनः—समांसो मधुपर्क इत्याश्रायं बहुमन्यमानाः श्रोत्रियायाम्भ्यागताय वत्सतरीं महोक्षं वा महाजं वा निर्वपन्ति गृहभेधिनः । तं हि धर्मं धर्मसूत्रकाराः समामनन्ति ।

सौधातकिः—भो णिगिहीदोसि । [भो निगृहीतोऽसि ।]

दाण्डायनः—कथमिव ।

सौधातकिः—जेण आअदेसु वसिठ्ठमिस्सेसु वच्छदरी विससिदा । अज्ज जेव्व पच्चाअरस्स राएसिणो जणअस्म भअवदा वम्मीइणा दइमइहि जेव्व णिव्वसिदो महुवक्को । वच्छदरी उण विसज्जिअदा । [येनागतेषु वसिष्ठमिधेषु वत्सतरीं विशसिता । अद्यैष प्रत्यागतस्य राजपर्वर्जनकस्य भगवता वाल्मीकिना दधिमधुभ्यामेव निर्घातितो मधुपर्कः । वत्सतरीं पुनर्विशर्जिता ।]

दाण्डायनः—अनिगृह्णामांशानामेवं कल्पमृषयो मन्यन्ते । निगृह्णामांस्तु तत्रभवान् जनकः ।

सौधातकिः—किंनिमित्तं । [किंनिमित्तम् ।]

दाण्डायनः—स तदैव देव्या सीतायास्तादृशं दैवदुर्विपाकमुपश्रुत्वा वैखानसः संवृतः । तयास्य कतिपये सवत्सराध्वन्द्रद्वीपतपोवने तपस्तप्यमानस्य ।

सौधातकिः—तदो किति आअदे । [ततः किमित्यागतः ।]

दाण्डायनः—चिरन्तनप्रियमुतुद भगवन्तं प्राचेतसं द्रष्टुम् ।

सौधातकिः—अवि अज्ज संबधिणीहिं समं संवुत्तं से दंसणं ण वेत्ति [अप्यय सम्बन्धिनीभिः समं संवृत्तमस्य दर्शनं न वेत्ति ।]

दाण्डायनः—संप्रत्येव भगवता वसिष्ठेन देव्याः कौसल्यायाः सुकाशं भगवत्पद्मन्धतौ प्रहिता यत्स्वयमुपेत्य वैदेहो द्रष्टव्य इति ।

सौधातकिः—अह एदे ठुविरा परप्परं मिलिदा तह अम्हे वि वडुहिं छह मिलिअ अणज्जाअमहुस्सवं खेळंतो मणेम्ह । अह कुत्थ सो णणभो । [इति परिणामतः ।] [यथैतं स्वविरा परस्परं मिलितास्तथावामपि बहुभिः सह मिलित्यानध्यायमहोत्सवं खेलन्तौ मानयाव । अथ कुत्र स जनकः ।] ४०

દાંડાયન— ‘માંસયુક્ત મધુપકં હોતુ’ જોઈએ’. એ વેદનિયમને બહુ માનનારા શ્રોત્રિય અતિથિઓને ધર્મનિષ્ઠ મૃદુસ્થો વાછરડું, મોટો આગસો કે બકરો સમર્પે છે, તેને ધર્મસૂત્રદારો ખરેખર ધર્મ તરીકે ગણાવે છે.

સૌધાતકિ— અથા, તું પકડાઈ ગયો.

દાંડાયન— કેવી રીતે વાર ?

સૌધાતકિ— કારણ વસિષ્ઠ વગેરે બ્રાહ્મણ ત્યારે વાછરડી કાપી નાખી. બાળે જ પાછા આવેલા રાજર્ષિ જનકને ભગવાન વાદમીકિએ ફહી અને મધ વડે જ મધુપકં આપ્યો, જ્યારે વાછરડીને સ્વસ્થાં (પણ) નહિ.

દાંડાયન— જેમણે માંસબક્ષણ છોડ્યું નથી તેવાઓનો આ વિધિ ક્ષણિકો માને છે (બને) પૂજ્ય જનકે તો માંસનો ત્યાગ કર્યો છે.

સૌધાતકિ— શા માટે ?

દાંડાયન— દેવી સીતાની તેવી કમનસીબી સાંભળીને તે ત્યારે જ વાનપ્રસ્થ થઈ ગયા. કેમકે ચન્દ્રદ્રોષ વપોદનમાં તપ તપતાં એમને કેટલાંયે વર્ષો વીત્યાં.

સૌધાતકિ— તો અહીં કેમ આબ્યા છે ?

દાંડાયન— જૂના મિત્ર મિત્ર ભગવાન પ્રાચેતસને મળવા.

સૌધાતકિ— આજે એમનું સંબંધીઓ સાથેનું મિલન મધુ કે નહિ ?

દાંડાયન— હમણાં જ ભગવાન વસિષ્ઠે દેવી કૌસલ્યા પાસે ભગવતી અરુન્ધતીને (કહેવા) મોકલ્યા છે કે (તેમણે) જાતે જઈને વેદવને મળવું એમ.

સૌધાતકિ— જેમ આ ધરડાંઓ પરસ્પર મળ્યા તેમ આપણે (બને) પણ બહુકે આથે મળીને રમત કરતા છુટ્ટોનો મહોત્સવ ઉજવીએ. ત્યારે તે જનક કયાં છે ?

दाण्डायनः—तथायं ब्रह्मवादी पुराणराजर्षिर्जनकः प्राचेतसवशिष्ठावुपास्य संप्रत्या-
धमस्य बहिर्द्वक्षमूलमधितिष्ठति । य एषः ४२

इदि नित्यानुपकेन सीताशोकेन तप्यते ।

भन्तःप्रसप्तदहनो जरन्निव वनस्पतिः ॥ ३ ॥

(इति निष्पन्नतौ ।)

मिश्रविष्कम्भकः ।

[ततः प्रविशति जनकः ।]

३

जनकः—

अपत्ये यत्तादृग्दुरितमभवत्सेन महता

विपत्तस्तीव्रेण व्यथितदृद्येन व्यथयता ।

पटुधाराग्राही नय इव चिरेणापि दि न मे

निष्ठन्तग्मर्माणि ककच इव मन्युर्विरमति ॥ ३ ॥

कष्टं एवं नाम जरया दुःखेन च दुरामदेन भूय पराकषान्तपनप्रभृतिभि-
स्तपोभिरात्तरमथातुरनपशम्भो नाद्यापि मम दग्धदेहः पतति । अन्धतामिस्रा
ह्यमूर्धा नाम ते लोकस्तेभ्यः प्रतिविंधीयन्ते य आत्मघातिन इत्येवमृपयो
मन्यन्ते । अनेकपर्वतरातिक्रमेऽपि प्रतिक्षणपरिभाषनास्पृष्टनिर्भाषः प्रत्यग्र इव
न मे क्षरुणो दुःखसवेपः प्रशाम्यति । अयि मातर्देवयजनसम्भवे सीते
ईदृशास्ते निर्माणभाराः परिणतो येन लज्जया स्वच्छन्दमाकन्दितुमपि न शक्यते
हा पुत्रि ।

अनियतवदितस्मितं विराज-

त्कृतिपयकोमलदन्तकुङ्कुमलाग्रम् ।

यदनकमलकं शिशोः स्मरामि

स्थलदसमञ्जसमञ्जुजल्पितं ते ॥ ४ ॥

દાણ્ડાયન—તો આ બ્રહ્મનાદી પુરાણ રાગર્ષિ જનક પ્રાચેતસ વસિષ્ઠને
પ્રણામ કરીને હમણાંજ આજમની બદાર જુદાના મુળમાં
ભિલા છે—જે આ,

અદર પ્રસરતા અગ્નિથી જેમ જુદ જુદ (જગે) તેમ
હ મેલ દ્વંદ્વમાં રહેવા સીતાના ગોડથી—બલે છે(૨)

(બદાર જાય છે)

મિત્ર ત્રિષ્કલ્પ સમાપ્ત

[પછી જનક પ્રવેશ કરે છે]

જનક—

(ભાગ) બાળક ઉપર તેના પ્રકારનું, મોટું, તીવ્ર
હૃદયને વણ કરવું, પીડાકારક, જે અનિષ્ટ આવી
પડ્યું તેનાથી ઉદ્ભવેતું, દદ પ્રસાદમાં વહેતું
હોય તેવું, (આટલે) લાગે વખતે પણ ખરેખર
નવું હોય તેવું અને મર્મને કરવતની જેમ
વહેતું માતૃ કુખ શમવું નથી (૩)

અરેરે હાય! આમ ખરેખર ઘડપણ અને ઉપાય વગરના કુખથી
અને વળી પરાક, સાન્તપન વગેરે તપોથી જેના રસ અને ધાતુઓ
શોષાર્ધ રહ્યા છે તેવો મારો આધાર વગરનો ક્યારેક દલ સુધી પણ
પડતો નથી જે આત્મપ્રાપ્તિઓ હોય તે દૃષ્ટિવિનાશક અધકારવાળા
'અમૂર્ષ' નામના લોકોને પ્રાપ્ત કરે છે એમ એવું સંધિઓ માને છે
અનેક વરો વીત્યા છતાં પણ દરેક જુદાના ચિત્તનને લીધે સ્પષ્ટ
આવિર્ભાવવાળો મારો દારુણ કુખનો વેગ જાણે નવો હોય તેમ શમતો
નથી એ યશ્નભૂમિમાંથી સળવેની બેગી સીતા! તારા હૃદીના લેખ
આવા નીરડયા કે જેથી લજ્જાને લાધે ઈચ્છા પ્રમાણે રડી પણ શકાવું
નથી અરેરે બેગી!

નિયમ રહિત રુદન અને સ્મિતવાણ, થોડીક
કામગીર દત્તણીઓની અણી જેમાં શોભતી હતી
તેવું 'તેલું કૂટ્યું મેગ વમરું કાતું કાલું લવરું' F1
તોડું, બાળકનું નાણુંક વદનકમળ (મને)
સાંભરે છે (૪)

भगवति वसुन्धरे सत्यमतिदृष्टिः ।

त्वं चक्षिर्मुनयो वसिष्ठगृहिणी गङ्गा च यस्या विदु-

मांहात्म्यं यदि वा रघोः कुलगुरुर्देव- स्वयं भास्करः ।

विद्यां वागिव यामसूत भवती नद्वन्द्वे या देवतं

तस्यास्त्वद्बुद्धितुस्तथा विशसनं किं वारुणेऽमृष्यथाः ॥५॥

(नैपत्ये)

इतो इतो भगवतीमहादेव्यौ ।

जनकः—(१५६) अये गृष्टिनोपदिश्यमानमार्गा भगवत्यनुन्धती । (उत्थाप ।) कं
पुनर्महादेवीत्याह । (निरूप्य ।) हा हा कथमियं महाराजदशरथस्य धर्मदाय-
प्रियसूत्री मे यौसरया । क एतत्प्रत्येति सैवेयमिति ।

आसीदियं दशरथस्य गृहे यथा धीः

श्रीदेव चा किमुपमानपदेन सैषा ।

कष्टं वनान्यदिव देवशेन जाता

दुःखात्मकं किमपि भूतमहो विपाकः ॥ ६ ॥

य एव मे जनः पूर्वमासीन्मूर्तो महोत्सवः ।

क्षते क्षामिष्यसह्य जातं तस्यैव दर्शनम् ॥ ७ ॥

(ततः प्रविशत्यनुन्धतो कौसल्या कथुघ्नी च ।)

अरुन्धती—ननु प्रयामि द्रष्टव्यः स्वयमुपेत्यैव वैदेह इत्येष यः कुलगुरोरादेशः ।
अत एव चाह प्रेषिता । ततोऽपि पदे पदे महाननध्यपसायः ।

कथुघ्नी—देवि संस्तन्यात्मानमनुरूप्यस्व भगवतो वसिष्ठस्यादेशमिति विज्ञापयामि ।

कौसल्या—इतिष्ठे कथं मिथिलाह्वो मय बभूव्यो त्वि समं जेव्य सव्याहं
दुष्मार्दं सनुम्भवेत् । ता य सङ्गुणोमि उव्यदृमागमूलबंधनं हिममं
पञ्चपत्यावेदुं । [इदं कथं मिथिलाह्वो मया द्रष्टव्य इति सममेव सर्वाणि
दुःखानि समुद्भवंति । तन्न शक्नोम्युद्धर्तमानमूलबन्धनं हृदयं पर्यवस्थापयितुम् ।]

મા પૃથ્વી ! તું સાચે જ અત્યંત કાણુ છે.

તમે, અગ્નિ, ઋષિઓ, અરુન્ધતી, ગંગા અને
પણી રઘુઓના કુલગુરુ સ્વયં લગવાન બાસ્કર
પણુ જેનો મહિમા જાણતા; વાણી જેમ વિદ્યાને
(જન્મ આપે) તેમ તમે પણ જેને જન્મ આપો
તેની માફક (તે વાણીની માફક) (અથવા સદ્ગત
ઉપર અણુવેદના દેવતાની માફક) જે દેવતા હતી
તે તમારી પુત્રીનું હે નિર્દય ! તેનું અત્યુ (તે)
કેમ સહન કર્યું ? (૫)

(નેપથ્યમા)

આ બાણુ લગવતિ, આ બાણુ મદાદેવી !

જનક—(જોઈને) અરે ! ગૃષ્ઠિ વડે માર્ગ બતાવતાં લગવતી અરુન્ધતી !
(હાહીને) ત્યારે મદાદેવી એમ કેને કહે છે ? (વર્ણવીને)
અરે ! અરે ! આ મદારાજ દત્તરથની ધર્મપત્ની અને મારી
મિત્રસખી કૌસલ્યા કયાથી ? કાણુ એ માને કે આ તે જ છે ?

તે દશરથને ઘેર લદ્દમી જેવી હતી અથવા ઉપમાન
સહદેવી શું ? (તે પોતે) લદ્દમી જ હતી. અરેરે
હામ ! દેવયોગે તે, આ, (કૌમલ્યા) જાણે
દુઃખથી ઘેરાયેલું કોઈક ન સમજાય તેવું બુદ્ધિ જ
પ્રાણી બની ગઈ છે. અહો ! કેવો દેરફાર ! (૬)

જે (સખી) જન્મ અને પહેલા આજ્ઞાત મહોત્સવ
હતી તેનું જ દર્શન હવે ધા ઉપર મોહાની જેમ
અસહ્ય બન્યું છે. (૭)

(પણી અરુન્ધતી કૌસલ્યા અને કચુકી પ્રવેશ કરે છે.)

અરુન્ધતી—અરે, કહું છું, તમારા કુલગુરુનો એ આદેશ છે કે પોતે
જન્મે આગ્રીને જ જનકને મળવું જોઈએ. અને તેથી જ મને
મોકલી છે. તો કગલે કયવે આટલી બધી સંસય સાને !

કચુકી—દેવી, પોતાની જાતને સયમમાં રાખીને લગવાન વસિષ્ઠની
આજ્ઞાને અનુસરે એમ હું વિનંતી કરું છું.

કૌસલ્યા—આવે સમયે મિલિતાપતિને મારે મળવાનું એમ (એ વિચારે)
બધા દુઃખો સાથે જ ભિન્નગ્રા છે. તેથી મૂળ બધનમાંથી
ભિન્ન પડતા હૃદયને હું સ્થિર રાખી શકતી નથી.

अरुन्धती—अत्र कः सन्देहः ।

सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां

दुःखानि सम्बन्धिवियोगजानि ।

दृष्टेऽने प्रेषसि दुःखानि

स्रोत-सहस्रैरिव संप्लवन्ते ॥ ८ ॥

कौसल्या—कह शु सु बच्छाए बहूए एव गदे तस्सा पिदुणो राएसिणो सुदं
दंसन्ह । [कथं नु खलु वत्साया यथा एवं गते तस्याः पित्रे राजर्षि-
मुलं दर्शयाम ।]

अरुन्धती

यप यः श्लाघ्यसम्बन्धी जनकानां कुलोद्बन्धः ।

याज्ञवल्क्यो मुनिर्यस्मै ब्रह्मपारायणं जगौ ॥ ९ ॥

कौसल्या—एतो सो महाराजस्स हिअअणिग्गिसेतो बच्छाए मे बहूए पिदा
राएसी सीरद्धओ । हद्दी हद्दी सुमारिदम्मिह अणिग्गेदरमणीए दिअसे । हा
देव्य सव्वं त णत्थि । [एष स महाराजस्य हृदयनिर्विशेषो वत्साया मे
यथा. पिता राजर्षि. सीरष्वज । हा धिरु हा धिरु स्मारितास्मि
अनिन्देरमणीयान्दवसान् । हा देव सर्वं तन्नास्ति ।]

जनकः—(उपसृत्य ।) भगवत्यरुन्धति वैदेह सीरष्वजोऽभिवादयते ।

यया पूतमन्यो निधिरपि पवित्रस्य महसः

पतिस्ते पूर्वेषामपि खलु गुरुणां गुरुतम ।

त्रिलोकीमङ्गल्यामयनिनल्लीनेन शिरसा

जगद्धन्यां देवीमुखसमित्र चन्दे भगवतीम् ॥ १० ॥

अरुन्धती—अधुरं तं ज्योतिः प्रकाशताम् । स त्वा-पुनानु देवः परो रजसां
म एष तपति ।

जनकः—आर्य गृष्टे, अप्यनामयमस्याः प्रजापालकस्य मानुः ।

અરુ-ધતી—એમાં સદેહ કેવા ?

સંબંધીઓના વિયોગથી ઉદ્ભવેલાં મનુષ્યોનાં દુઃખ સંતત વંદ્યા જ કરે છે છતાં પ્રિયજનને ભેટાં (તે) દુઃસહ જાને છે અને જાણે હજારો પ્રવાહોમાં ઉતારાઈ જાય છે. (૮)

દૌસહ્યા—વહુ બેટાનું આમ થયું ત્યારે નેના રાજર્ષિ પિતાને ખરેખર કેવી રીતે મુખ જતાવીએ ?

અરુ-ધતી—

આ (છે) તમારા વખાણવાલાયક સંબંધી, જનકવંશને ધારણ કરનાર (અને) જેમને યાગવલ્ક્ય મુનિએ સમગ્ર બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો છે. (૯)

દૌસહ્યા—આ તે મહારાજના હૃદયનિર્વિશેષ (અને) મારી વહુ દીકરીના પિતા રાજર્ષિ સીરધ્વજ. અરેરે ! અરેરે ! દુઃખ વગરના રમણીય દિવસો મને યાદ આવ્યા. હા દેવ, એ બધું રહ્યું નથી.

જનક—(પાસે આવીને) ભગવતી અરુ-ધતી, વૈદેહ સીરધ્વજ તમને પ્રથુભ કરે છે.

પ્રાચીન ગુરુઓના પથુ ખરેખર સહુથી મોટા ગુરુ (એવા) તમારા પતિ પવિત્ર તેજના ભંડાર હોવા છતાં જેનાથી (જે અરુ-ધતીથી) (પોતાની જાતને) પવિત્ર માને છે. ત્રિલોકના મંગળરૂપ અને દેવી હિવાની જેમ જન્મતને વંદન કરવા લાયક ભગવતીને હું જમીન ઉપર મસ્તક ચૂકીને વંદન કરું છું. (૧૦)

અરુ-ધતી—તમને અશર જ્યોતિનો પ્રકાશ હો. રજસુની પાર જે આ પ્રકાશે છે તે દેવ તમને જાવન કરો.

જનક—આયે શુદ્ધિ, આ પ્રજાપાલકની માતા કુશળ તો છે ને ?

કચ્છકી--(સ્વગત) કષ્ટ બાળી ન રહે તેમ અતિ નિષ્કુટ રીતે અમને મહેલુ માયું. (મોટેથી) હે ગજર્ષિ! એ બે ગાયથી લાંબા વખતથી જેણે રામભદ્રના મુખચન્દ્રનું દર્શન હોડ્યું છે તે અતિશય દુઃખી દેવીને દુઃખ કરવું ધન્ય નથી રામભદ્રને પણ કાષ્ઠક દેવને વિચિત્ર યોગ થયો છે કારણ, કહ છે કે ચોમેર જેમનામા ભય કર કિવદ તી વહેતી મૂઝાઈ છે તેના પછા નખવામીઓએ અને ગ્રામવામીઓએ અગ્નિશુદ્ધિની વાત માની નહિ--એથી મહારાજે ઘડુણુ (કામ) કર્યું છે

જનક--(શેષ સહિત) અરે! અમારી સતતિને શુદ્ધ કરનારો એ અગ્નિ વળી કેણુ? હાય રે! રામભદ્રની અપમાનિત થયેલા છતાં અમે એનું મોલના લોકો વડે ફરીથી અપમાન પામીએ છીએ

અનુન્ધતી--(નિભાસો મળીને) એ કેમ ? મને સીતાને માટે 'અગ્નિ' એ ઉતારી પાડનાર અસુરો કે 'સીતા' એનું બળ બસ છે અરેરે દિકરી!

તુ મારે માટે સિદ્ધ હો કે ચિંતા હો, એ દો તે તેમ લયે રહો પણ (તારી) વિશુદ્ધિને ઉત્કર્ષ તારામાં (તારા પ્રયે) મારી લક્ષ્મી દદ કરે છે બાળપણ કે સ્ત્રીત્વ બંને રથ ખાખર, તુ (તણે) જગતોને વચ છે મુખ્યવાનોમાં મુલ્ય પૂજન સ્થાન છે, જ્ઞાતિ કે વય નહિ (૧૧)

કોસલયા--અરે! વેદનાઓ જાણે કે જીભરાય છે

(મૂર્ખા પામે છે)

જનક--અરેરે! હે ભગવાન! આ શું?

અનુન્ધતી--રાજર્ષિ બીજું શું?

તે રાજા, તે મુખ અને તે બાળકો તથા પેના દિવસો! તમને (તેમના) મિત્રને જોતાં તે બધું (તેના) સમજણમાં ગ્રગટ થયે આ ઘોર પરિણામમાં તારી સખી ખરેખર મૂર્ખા પામી છે સાચે કુલાગનાઓનું બિલ ફૂન જેવું મમળ હોય છે (૧૨)

જનક--અરેરે! દરિ દરિ! હું દરેક રીતે ધાતબી થયો છું કે લાંબે વખતે મનેના પ્રિય મિત્રની પ્રિય પત્નિઓને રનેદથી જોતો નથી

स सम्बन्धी श्लाघ्यः प्रियसुहृदसौ तच्च हृदयं
 स चानन्दः साक्षादपि च निखिलं जीवितफलम् ।
 शरीरं जीवो वा यदधिकमतोऽन्यत्प्रियतरं
 महाराजः श्रीमान्किमिव मम नासीद्दुःशर्यः ॥ १३ ॥
 कष्टमियमेव सा कौसल्या ।
 गदस्याः पत्युर्वा रहसि परमं दूषितमभू-
 दभूवं धम्पत्योः पृथगदमुपालम्भविषयः ।
 प्रसादे कोपे वा तदनु मदधीनो विधिरभू-
 दलं वा तत्स्मृत्वा दहति यद्वदस्म्यहं हृदयम् ॥ १४ ॥

अरुन्धती—हा कष्टम् । अतिचिरनिरुद्धमिच्छासंनयनं हृदयमस्याः ।

जनकः—हा प्रियससि । (इति कमण्डलुदकेन सिञ्चति ।)

कञ्चुकी—

सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदः
 प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।
 पुनरकाण्डविधर्तनदारुणो
 विधिरहो विशिनष्टि मनोरुजम् ॥ १५ ॥

कौसल्या—(आश्रय १) हा वच्छे जाणइ कहिं सि । सुमरामि दे नवविवाह-
 लक्ष्मीपरिग्रहेकमंडपं पप्फुरंतमुदविहसितं मुदमुहपुण्डरीकं । आप्फुरंतवंद-
 चंदिआमुंदरोहिं अंगोहिं पुणो वि मे जादे उज्जोएहि वच्छं । सब्बदा
 महाराजो मणादि । एसा खुउलमहत्तराणं वडू अमहाणं दु जणअसुरा
 दुहिदेव्व । [हा वत्से जानकि कुत्रासि । स्मरामि ते नवविवाहलक्ष्मी-
 परिग्रहेकमंडपं प्रस्फुरच्छुदविहसितं मुग्धसुरापुण्डरीकम् । आस्फुरच्छन्द-
 चन्द्रिकासुन्दरैरङ्गैः पुनरपि मे जाते उदयोतयोत्सङ्गम् । (सर्वदा महाराजे
 भगति एसा खुउलमहत्तराणां ययूरस्माकं तु जनवमुत्ता दुहितेव ॥) १५

એ (મારા) વખાણવાલાયક સગા હતા. એ (મારા)
પ્રિય મિત્ર હતા. (અને) એ જ (મારું) હૃદય
હતા. તે સાક્ષાત્ આનંદ હતા. અને વળી (મારા)
શ્રવણનું સંપૂર્ણ રૂળ હતા. ચરીર, પ્રાણ કે જે
કંઈ ખીચું આથી વધારે વધાઈ હોય તે એ હતા.
શ્રીમાન મહારાજ દશરથ મને શું ન હતા? (૧૩)

અહો! આ જ તે કૌસલ્યા—

એનો કે એના પતિનો એકાંતમાં જે મોટા દોષ
થતો (તેમાં), કે પતિનો જે પૃથક્ પૃથક્ દરિયાદનો
વિષય થતો, તે પછી મનાવામાં કે રિસાવામાં ઉપાય
મારે હસ્તક રહેતો. અથવા જે હૃદયને ઘેરીને
બાળે તે સંભારવાથી શું? (૧૪)

અનુચિતી— હાથ! હાથ! ધણી લાંબા વખતથી બંધ થયેલા શાસથી
એનું હૃદય થંભી ગયું છે.

જનક— અરેરે! વહાલી સખી! (કમંડળનું પાણી છાંટે છે)

કંથુકી—

અહો! સુખ આપનાર મિત્રની મારફત પહેલાં
એકસરખી અનુકૂળતા બતાવીને પછી એકદમ
ફેરફારથી હારુણ થઇને વિધિ મનના દુઃખને
તમારે છે. (૧૫)

કૌસલ્યા— (આશ્વાસન મેળવીને) અરેરે! બેટા જનકી! ક્યાં છે?
નવા પિતાઈની શોભા ધામણ કરવી એ જ જેનું એકમાત્ર
(અનોખું) ભૂષણ છે તેવું, (અને) જેમાં શુદ્ધ હાસ્ય
છત્રકામ રહ્યું છે તેવું તારું મુખ મુખકમળ મને યાદ આવે છે.
બેટી, પ્રકાશતા ચન્દ્રની ચન્દ્રિકા જેવાં સુંદર અંગોથી મારો
ખોજો વળી પાછો ગોણાવ. મહારાજ દશરથ હંમેશા કહેતા કે
રમણકુળના મહારથીઓની આ કુળવધૂ છે (પણ) જનકની પુત્રી
આપણી તો દીકરી જ છે.

कञ्चुकी—यथाह देवी ।

९

पञ्चप्रभूतेरपि तस्य राज्ञः

प्रियो विशेषेण सुबाहुशत्रुः

वधूचतुष्केऽपि यथैव शान्ता

प्रिया तनूजास्य तथैव सीता ॥ १६ ॥

जनकः—हा प्रियन्म महाराज दशरथ एवमसि सर्वप्रकारहृदयह्रमः । कथं विस्मये ।

९

कन्यायाः किल पूजयन्ति पितरो जामातुराप्तं जनं

सम्बन्धे विपरीतमेव तदभूदाराधनं ते मयि ।

त्वं कालेन नथाविधौऽह्यपहनः सम्बन्धवीजं च तद्

घोरेऽस्मिन्मम जीवलोकमरके पावस्य धिग्जीयितम् ॥ १७ ॥

कौसल्या—जादे जाणइ कि करोमि । दिट्ठउज्जलेवण्डिवद्धणिच्चलं हृदजीविदं मे मदमाइणी न पठिन्मज्जद । [जाने जानकि कि करोमि । हृदयज्जले-प्रतिवद्भिच्छलं हृतश्रीपिन मी मन्दभागिनी न परित्यजति ।]

अदम्यती—आश्चर्यमिह राजपुत्रि । बाणविधामोऽप्यन्तरे कर्तव्य एव । अन्यच्च किं न स्मरति यदपोचदप्यनृत्ताश्रमे युष्मार्कं कुलगुरुर्मवितव्यं तथेत्युपजातमेव किं न कन्याणोदकं भविष्यतीति ।

कौसल्या—पुत्रो अदिदमणोरहाए मह एदं । [कुनोऽतिक्रान्तमनोरथापा ममेतत् ।]

अदम्यती—तर्हि मन्वसे राजपुत्र मृषोषं तदिति । न हीदं मुखत्रियेऽन्यथा मन्तव्यम् । भवितव्यमेव तेन ।

१०

मायिभूतज्योतिषां घालणानां

ये दयादारास्तेषु मा संशयोभूत् ।

भद्रा हायां याचि लक्ष्मीनिपत्ता (२५६)

नैते वाचं विप्लुनार्या वदन्ति ॥ १८ ॥

કચુડી—દેવી કહે છે એમ જ છે

પાંચ બાળકો હોવા છતાં તે રાજાને સુનાહુનો
થતું (રામ) જ આસ પ્રિય હતો આર વધુએમાં
એમને જેવી શાન્તા વહાલી દીકરી હતી, તેવી જ
સીતા હતી (૧૬)

જનક—અરેરે! પ્રિય મિત્ર મહારાજ દશરથ! આમ ફરક પ્રકારે
હૃદયગમ છે કેવી રીતે જૂનાઓ!

સામાન્ય રીતે (કિલ્લ) કન્યાના માનસર જમાઈના
આપ્તજનોને પુત્ર છે (આપણા) સખવર્મા તે
નિપરીત જ થયું તમે મારી આરાધના કરતા
હતા તેવા પ્રકારના (વહાના) તમે કાગથી
દશર્ષિ તથા અને પેતુ (આપણા) સખપત્નુ બીજ
(પણ મધુ)! આ ઘેર નરક સમાન સસારમાં
મુજ પાપીનું શુભ્ય વિહાર છે (૧૭)

કૌમર્યા—મેગ જાનકી! શુ કડુ ? દૃઢ વજ્રનેપત્રી (જલ્દ)
બધાયુ હોય તેવું નિશાન હતમાની જીવન મને અજાગજીને
હોડતું નથી

અનુન્ધતી—શાન થા રાજપુત્રી! વચ્ચે વચ્ચે આસુને પશુ વિસામે
આપવો ભોષએ અને બીજી સ્થાનગતના આશ્રમમાં તમારા
કુનયુગ્મે જે કષ્ટ હતું કે તેમ થશે, અને એમ થયું જ
પણ (એવું) અતિમ પશ્ચિમ કલ્યાણમાં આવશે એ શુ
યાદ નથી ?

કૌસર્યા—મનોરમ્યની પર ત્રયેની (અમલનિન અભિનાય રાખનારી)
મારે એ પ્રાધી ?

અનુન્ધતી—તો શુ રાજપુત્રી તે જોડું જોનાયેલું છે એમ માને છે ?
એ સુદાનના! ખરેખર એ અન્યથા ન માનવું એમ થયું જ
ભોષએ

શાનને પ્રમથ પામેલા અઘણોના જે ઉદ્યારો છે
તેમાં સશય ન હોવો, ભોષએ કાન્થ એમની
વાણીમાં કે યાજ્ઞકારક સદ્ગતી જેની હોય છે તેઓ
નિષ્પજ અર્થવાગી (એટલે જોડી) સાધી મેનના
ન્યા (૧૮)

(नेपथ्ये कम्पनः । सर्वे आकर्षयन्ति ।)

जनरुः—अये 'अथ' ख उ शिथानध्ययन इत्यस्यलिन खेत्ता वदन्ता! कलकलः ।

कौसल्या—सुलङ्गोक्त्वं दाव धालतंगं होदि । (निरुय ।) अम्महे एदणं^{१४}

मज्जे वो एसो रामभदस्स कोमारलच्छीसरिसेहिं सावड्ढेहिं सुद्धल्लिदेहिं
अंगेहिं अम्हाणं लोअणाइ सीअल्लोवेदि । [सुलभनीय्य तावद् दालत्वं
भयति । अहो एतेषा मध्ये क एष रामभदस्य कौमारलक्ष्मीसदृशः
सावष्टम्भैर्मुग्धललितैरङ्गैरस्माकं लोचनानि शीतलयति ।]

अरुन्धती—(अपवार्यं सहर्षवाणम् ।) इदं नाम सद्वागीरथीनिवेदितरहस्यं कर्णा-
मृतम् । न त्वेषं विप्र. कतरोऽयमायुष्मतोः कुशलवयोरिति । (प्रकाशम् ।) ९

फुल्लयदलस्निग्धश्यामः शिलण्डकमण्डनो

यदुपरिपदं पुण्यश्रीकः ध्रियेश समाश्रयन् ।

पुनरियं शिशुभूतो वरतः स मे रघुनन्दनो

स्रष्टितिं कुरुते दृष्ट. कोऽयं दशोरमृताञ्जयम् ॥ १९ ॥

कञ्चुकी—चूतं क्षत्रियव्रतचारी दारकोऽयमिति मन्ये ।

जनकः—एवमेतन् । तथा हि

ध्वाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तृणोद्भयं पृष्ठतो

मस्मस्तोकपवित्रलाञ्छनमुपे घत्ते त्यचं रौरवीम् ।

मौर्वी मेरुलया नियन्त्रितप्रधोरासश्च माक्षिष्टकं

पागो कार्मुकमक्षसूत्रलय दण्डोऽपरे वैष्णवः ॥ २० ॥

भगवत्पश्यति किमुपेऽग्रे तुनम्योऽयमिति ।

अरुन्धती—अयं रागल वयम् ।

(નેપથ્યમાં કલબલાટ. બધા સાંબળે છે)

જનક—અરે ! આજે ખરેખર, ચિંટોના માનમાં અનધ્યાય છે. તેથી મુક્તપણે રમતાં બાળકોનો દેવાદત્ત છે.

કૌસલ્યા—બાળપણમાં તો આનંદ સદન્ત હોય છે. અરો ! આમની વચ્ચે રામચંદ્રના બાળપણ જેવી કાંનિવાળાં, સૌંદર્યમુક્તા, મુંદર અને મુકુમાર, અંગેથી આ કાણુ આપણી આંખને ઠંડક આપે છે !

અરુન્ધતી—(બાલુ પર દર્પાંશુ સાથે) પેલું બાગીરથીએ જાણાવેલું, કણ્ઠમિતસમ્પૂર્ણ રહસ્ય તે આ, પરંતુ જામે એ જાણતા નથી કે આયુષ્માન કુશ અને હરમાયાં આ જાણુ છે ! (મોટેથી) નીલકમળની પાંદડી જેવો સોહામણો અને સ્વામ, માયા ઉપરના વાળના ગુચ્છ જેનું મંડન છે તેવો, પવિત્ર તેજવાળો, બાળકોની મંડળીને જાણે (પોતાની) કાન્તિ વડે સોભાવતો, આ કાણુ જોતાંની સાથે જ એકદમ નેત્રોને અમૃતાંગનથી ભરી દે છે ! મારો એ લાડકો ગુનનન્દતરે (જાણે) ફરી એક વખત બાળક થયો ! (૧૯)

કંચુકી—ચોક્કસ માનું છું કે આ બાળક ક્ષત્રિય વિદ્યાર્થી હશે.

જનક—એ એમ છે, કેમકે,

તેની પીઠ ઉપર બંને બાલુ સિખાને ચૂમતાં (બાલુને છેડે રહેલાં) કંકપત્રવાળાં (બાલુનાં) એ કાયાં છે. જાતી ઉપર ચોડીક બસ્મનું પવિત્ર ચિહ્ન છે. રુડુનું ચર્મ પહેલું છે. મજાકિયું નીચલું વસ્ત્ર મૌરવની મેખલાથી બાધ્યું છે. (એક) હાથમાં ધનુષ્ય અને રુદ્રાક્ષની માળા છે (અને) બીજામાં પીપળાનો દંડ છે. (૨૦) —

અરુન્ધતી—આ કપાળા હશે એ વિશે તમે મુંધારો છો ?

અરુન્ધતી—અમે આજે જ આવ્યા છીએ.

जनक—आर्यं गृष्टे अतीव मे कौतुकं वर्तते तद्भवन्तं वाल्मीकिमेव गत्वा पृच्छ ।
इमं च बालकं ब्रूहि । वरुण केऽग्नेने प्रवयवस्त्वां दिदृक्षुव इति ।

कञ्चुकी—यः ज्ञापयति देवः । [इति निष्क्रान्तः ।]

कौसल्या—किं मण्येष एवं मणिदो आअमिस्वदि स्ति । [किं मन्यध्वे एवं
भणित आगमिष्यतीति ।]

जनक—(मिथेयं वा मृदुलमीदृशस्य निर्माणस्य ।

कौसल्या—(मित्वाय ।) कह गविणअणिसामिदमिद्विषअणो विसज्जिदइसिदारओ
इोऽहिमुहं पसरिदो जेवउ लो बन्छो । [कथं सविनयनिशामितगृष्टिषवणो
विश्रितपिदारक इतोभिमुख प्रकृत एव वरुणः ।]

जनकः—(चिर निरर्थः ।) भो किमयेतन् ।

महिम्नामेतस्मिन्नयशिश्रुतामौग्ध्यमसृणो
विदग्धैर्निग्राहो न पुनरविदग्धैरतिशयः ।
मनो मे समोदस्थिरमिदं हस्त्येष बलवा-
नयोधातु यद्वत्परिलघुरथस्कान्तशकलः ॥ २१ ॥

लवः—(प्रविश्य ।) अज्ञातनामकमाभिजनान्पूज्यान्पि नः स्वतः कथमभिवादयिष्ये ।
(विचिन्त्य ।) अयं पुनरविदग्धः प्रचर इति वृद्धेभ्यः धूयते । (सविनय-
मुत्सृत्य ।) एष वो लवस्य शिरसा प्रणामपर्यायः ।

अरुन्धतीजनकौ—कञ्चुकिन् आयुष्मान्भूयाः ।

कौसल्या—आद चिरं जीव । [आत चिरं जीव ।]

अरुन्धती—एह वरुण । (लवमुत्सृजे गृहीत्वात्मगतम् ।) दिदृश ॥ केवल-
मुत्सृजधिरान्मनोरथोऽपि मे सम्पूर्णः ।

જનક-- આપ' ગૃષ્ઠિ, મને અત્યંત દીતુક થાય છે તેથી લગવાન વાશીકરિને જ જઈને પૂઠો. અને આ બાળકને કદો કે આ કોઈક ધરડાઓ તને મેવાની ઈચ્છા નાખે છે

કંચુકી-- જેથી મદારાજની આત્મા. (બહાર જાય છે.)

કૌસલ્યા-- શું (તમે) માનો છો કે એમ કહેવાથી તે આવશે ?

જનક-- શું આવી આકૃતિથી સદ્ગતન શુદ્ધ હોય કે ?

કૌસલ્યા-- (વર્ણવીને) શું ? જેણે ગૃષ્ઠિના ચણેલો વિનયથી સંભળ્યા છે અને જેણે ઋષિકુમારોને વિદાય કર્યો છે તે બાળક અહીં આવવા નીકળ્યો જ છે !

જનક-- ' સાચા વખત સુધી વર્ણવીને) અરે ! આ કંઈક અવર્ણનીય છે.

રિનય, બાળભાવ અને મુગ્ધતામાં (સરળતાથી)
(અથવા સૌંદર્યથી) ફણું એવું પ્રભાવનું
આધિક્ય એમાં (એ બાળકમાં) છે--(કે) જેને
જાણકારો જ સમજી શકે. ઉપર ઉપરથી
જેનારાઓ નહિ સમોદ્ધમાં સ્થિત હોવા છતાં આ
બાળવાન, જેમ નાનો અવસ્થાનત મણિ લોખંડના
જથાને (ખેંચે) તેમ, માતા મનને ખેંચે છે. (૨૧)

લવ-- (પ્રવેશ કરીને) નામ, ક્રમ અને કુબાધો અત્યંત હોવાથી અમને પૂજ્ય હોવા છતાં મારી જાતે (માની છુદ્ધિ પ્રમાણે) દેવી રીતે પ્રજ્ઞામ કરું ? (વિચારીને) પરંતુ આ પ્રકાર વિરોધી નથી એમ વૃદ્ધો પાસેથી સંભળ્યું છે. (સવિનય પાસે જઈને) આ લવ માયું નમાવીને આપને યોગ્ય ક્રમમાં પ્રજ્ઞામ કરે છે.

અરુ-ધતી-જનક-- કલ્યાણને પાત્ર ! ચિરંજીવ યા.

કૌસલ્યા-- બાપુ, ચિરંજીવ યજ્ઞ.

અરુ-ધતી-- જોડા, અહીં આવ. (લવને જોજામાં લઈને સ્વગત) સદ્ભાગ્યે લખિ વખતે કેવળ જોજો જ નહિ પણ મારા મનોરથ પણ સંપૂર્ણ થયો.

कौसल्या—जाद इदो वि दाव एहि । (उत्सङ्गे गृहीत्वा ।) अम्महे ण केवलं
 दरविअसंतभीलुणलसाममुज्जलेण देहवंधेण कवल्लिदारविन्दकेसरकमाअकंठकल-
 हंमणिगाददीहरदीहरेण मरेण अ राममहं अणुहरदि । णं कओरकमलगम्भपम्हलो
 सरीरपंसो वि तारिओ जेव्व वच्छस्स । जाद पेक्खामि दाव दे मुहपुंठ-
 रीअं । (चिबुकमुन्नमय्य निरूप्य सवाण्याकृतम् ।) राएमि किं ण पेक्खामि
 णिउणं णिरुवज्जंतं से मुहं वच्छाए वहुए मुहचंदेण संवददि जेव्व ।
 [जात इतोऽपि तादृदेहि । अहो न केवलं दरविक्रमन्नीलोत्पलश्यामलोज्ज्वलेन
 देहबन्धेन कवल्लितारविन्दकेसरकयावकण्ठकलहंसनिनाददीर्घदीर्घेण स्वरेण च
 रामभद्रमनुहरति । ननु कओरकमलगम्भपम्भलः शरीरस्योऽपि तादृश एव
 वरसस्य । जात पश्यामि तावत्ते मुखपुण्डरीकम् । राजर्षे किं न पश्यसि
 निपुणं निरूप्यमाणमस्य मुखं वरसाश बभूव मुखचन्द्रेण संवदत्येव ।]

जनकः—पश्यामि सखि पश्यामि ।

कौसल्या—अम्महे उम्मत्तीभूदं विअ मे हिअअं किपि एदोमुहं विलवदि ।
 [अहो उम्मत्तीभूतमिव मे हृदयं क्रिमपीतोमुखं विलपति । २१]

जनकः—

यस्तायाश्च रघूदहस्य च शिशावस्मिन्तन्निव्यज्यते
 सम्पूर्णप्रतिविम्बतेव निखिला सैवाकृतिः सा पुतिः ।
 सा घाणी विनयः स पत्र सहजः पुण्यानुभावेऽप्यसौ
 हा हा दैव किमुत्पथैर्मम मनः पारिप्लवं भावति ॥२२॥

कौसल्या—जाद अंत्थि दे भादा मुमएसि वा तादं । [जात अस्ति ते माता
 स्मरसि वा तातम् ।]

लघः—नहि नहि ।

कौसल्या—ततो कस्य तुमं । [ततः कस्य त्वम् ।]

लघः—भगवतो, वात्सलोके ।

कौसल्या—अयि जाद कहिदव्वं कहेदि । [अयि जात कथयितव्यं कथय ।] २

કૌસલ્યા—બાપુ, ઝઘીં પશુ જરા આવજો. અહો! કેવળ જરીકે
ભિષકેલા નીલકમળ જેવા ક્યામ ઉજ્જવળ દેહના બાંધા વડે જ
નદિ પરંતુ કમળના કેસર ખાઈને જેનો કંઠ મધુર થયો છે
તેવા કલ્પસના અવાજ જેવા ભારે ભર્યાભર્યા અવાજથી પણ
રામબદ્ધને મળતો આવે છે, વળી ખીલેલા કમળના અંદરના
ભાગ જેવો ખાલુકાનો સુવાળો ચરીરસ્પર્શ પણ તેવો જ છે.
ખેટા, જરા જોઈ તો તારું મુખકમળ! (રાત્રી ભંચી કરીને
ધ્યાનથી સુએ છે) (પછી આમુ અને લાગણી સાથે)
રાજર્ષિ! ધ્યાનથી જોતાં આવું મુખ વહુખેટાના મુખકમળને
જ મળતું આવે ■ એમ થું (તમને) નથી લાગતું?

જનક—જાઉં છું સખી, જાઉં છું.

કૌસલ્યા—અહો! મારું હૃદય જાણે ઉન્નત થઈ ગયું છે. આ
લગતું મમે તેમ બેઠું છે.

આ બાળકમાં બેગી જનકોની અને રામચંદ્રની
જાણે આખી પ્રતિમા દરેક વિગતમાં (નિશ્ચિલા) દેખાઈ
છે. તે જ આકૃતિ, એ જ તેજ તે જ વાણી, તે જ
સ્વાભાવિક વિનય અને તે જ પવિત્ર પ્રભાવ પણ!
૨! ૨! વિધિ! મારું અંચળ મન આવશે મારો
કેમ દોડે છે? (૨૨)

કૌસલ્યા—બાપુ, તારે મા છે? અથવા બાપ સાંભરે છે?

જવ—હ ના

કૌસલ્યા—તો તું કાનો (પુત્ર) છે?

જવ—જમવાન વાદમીકિનો.

કૌસલ્યા—અરે ખેટા, કહેવા સરખું કહે

लवः—एतावदेव जानामि ।

(नेपथ्ये)

भो भोः सैनिकाः । एष खलु पुमारब्धन्दकेतुरज्ञापयति न केनचिदाश्रमा-
भ्यर्णभूमय आक्रमितव्या इति ।

अरुन्धतीजनकौ—अये मेध्याश्वरक्षाप्रसज्जापुपागतौ वत्सवन्दकेतुरद्य द्रष्टव्य इत्यहो
मुदिदस ।

कौसल्या—वच्छलकण्ठस्य पुत्रो आणवेदिति अमिदधिदुसुन्दराइं भक्तवराइं
मुणीभंदि । [वत्सलक्ष्मणस्य पुत्रक आज्ञापयतीत्यमृतविन्दुसुन्दराप्यक्षराणि
ध्रूयन्ते ।]

लवः—आर्य क एष चन्दकेतुर्नाम ।

जनकः—जानासि रामलक्ष्मणौ दाशरथी ।

लवः—एतावदेव रामायणकथापुरुषौ ।

जनकः—अय किम् ।

लवः—तत्कथं न जानामि ।

जनकः—तस्य लक्ष्मणस्यायमात्मजधन्दकेतुः ।

लवः—ऊर्मिलायाः पुत्रस्तर्हि मैथिलस्य राजर्षेर्दाहित्रः ।

अरुन्धती—(विहस्य) आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन ।

जनकः—(विचिन्त्य) यदि त्वमीदृशः कथायामभिज्ञस्तद्ब्रूहि तावत्पृच्छामस्तेषां
दशरथभगवानां कियन्ति किं नामधेयान्यपत्यानि केषु केषु वारेषु प्रसूतानीति ।

लवः—नार्य कथाप्रनिभागोऽस्माभिरन्येन वा श्रुतपूर्वः ।

जनकः—किं न प्रणीत एव कविना ।

लवः—प्रणीतो न प्रकथितः । तस्यैव कोऽप्येकदेशः सन्दर्भान्तरण एव न मिलेयार्थः
कृतः । तं च स्पष्टलिखितं मुनिर्भगवान्यसूत्रद्वयवतो भरतस्य
मुनेस्तौर्यत्रिकसूत्रधारस्य ।

સવ—હું એટલું જ જાણું છું.

(નેપથ્યમાં)

અરે ઓ સૈનિકો! ખરેખર, આ કુમાર ચન્દ્રકેતુ આઠા કરે છે કે કોઈએ આશ્રમની પહોંચેલી જ્વાળા ઉપર આક્રમણ કરવું નહિ.

અમરુન્ધતી—જનક—અહો! અશ્વમેધના અશ્વની રક્ષાને પ્રસંગે આવેલા લાઈ ચન્દ્રકેતુને આજે જોઈશું. અહો! કેવો ધન્ય દિવસ!

કૌસલ્યા—‘લાઈ લક્ષ્મણનો પુત્ર આઠા કરે છે’ એ અમૃતખિંદુ સમા સુંદર અક્ષરો સંભળાય છે!

સવ—સુરખમી! આ ચન્દ્રકેતુ વળી કોણ?

જનક—દશરથપુત્રો સમ લક્ષ્મણને જાણે છે!

સવ—એ જ સમાયજ્ઞની કથાના નામક.

જનક—હા.

સવ—તો ન કેમ જાણું?

જનક—આ ચન્દ્રકેતુ એ લક્ષ્મણનો પુત્ર છે.

સવ—તો ઉર્મિલાનો પુત્ર (અને) મિથિલાના રાજપિંતો દોહિતર થાય.

અમરુન્ધતી—(હસીને) જાણીએ કથાપ્રાવિપ્સ લાખવું.

જનક—(વિચારીને) જો તું કથાનો આમ જાણુકાર છે તો કહે, જરા પૂછું છું કે એ દશરથપુત્રોનાં દેહલાં અને કયા નામનાં સંતાનો કઈ કઈ દારાઓથી જન્મેલાં છે?

સવ—કથાનો એ વિભાગ અમે કે જીભએ પહેલાં સાંભળ્યો નથી.

જનક—શું કવિએ લખ્યો જ નથી?

સવ—લખ્યો છે. પ્રગટ નથી કર્યો. રસધો લરપૂર અને અભિનયધો પ્રયોજ સકાય તેવા અર્થવાણો તેનો જ કોઈ એક લાભ જીભ પ્રખ-ખર્માં ફેરવ્યો છે અને પોતાને દાઢે લખેલા તેને (તે ભાગને) પૂજ્ય મુનિએ નાટ્યલક્ષ્મણના રચયિતા પૂજ્ય લરતમુનિને મોકલાવ્યો છે. ૨૧૫

जनकः—किमर्थम् ।

लवः—त किल भगवान्भरतस्मात्सरोभिः प्रयोजयिष्यतीति ।

जनकः—सर्वमिदमस्माकमाकूतकरम् ।

लवः—महती पुनस्तस्मिन्भगवतो वात्सीकेरात्था । यतः केषांचिदन्तेवासिनां हस्तेन तत्पुस्तकं भरताग्रम प्रति प्रेषितम् । तेषामनुयात्रिकश्चाप्यग्निः प्रमादापनोद्-
नार्थमस्मद्भ्राता प्रेषितः ।

कौसल्या—आह भादावि दे अस्मि । [आस भ्रातापि देऽस्ति ।]

लवः—अस्त्यार्य, कुशो नाम ।

कौसल्या—जेहोति भणिदं होदि । [ष्येष्ठ इति भणितं भवति ।]

लवः—एवमेतद् । प्रसवक्रमेण स किल ज्यायान् ।

जनकः—किं भगवावायुष्मन्तौ ।

लवः—अथ किम् ।

जनकः—वसत कथय कथाप्रबन्धस्य कीदृशः पर्यन्तः ।

लवः—अलीकपौरापवादोद्दिन राज्ञान्ने निर्वासित्वां देवीं देवयजनसम्भवां सीतामासन्न-
प्रसववेदनामेकाकिनीमरण्ये लक्ष्मणः परित्यज्य प्रतिनिवृत्त इति ।

कौसल्या—हा मच्छे मुदचंदमुहे को दाणि दे सरीरकुसुमस्त सति देव्यदुर्वि-
लासपरिणामो एकाकिनी निवर्द्धिदो । [हा वत्से मुग्धचन्द्रमुखि क इदानीं
ते शरीरकुसुमस्य झटिति दैवदुर्विलसपरिणाम एकाकिन्या निपतितः ।]

जनकः—हा वत्से

नूनं त्वया परिभ्रवं च वनं च घोरं

तां च व्यथां प्रसवकालकृतामथाप्य ।

क्रव्याद्गणेषु परितः परिवारयत्सु

संयस्तया शरणमित्यसकृत्स्मृतोऽस्मि ॥ २३ ॥

જનક— શા માટે ?

લવ—સાક્ષ્યું છે કે તેને તે પૂજ્ય ભરત અપ્સરાઓ દ્વારા ભજવાવશે.

જનક— આ બધું અમને કુતૂહલ લેખન કરનારું છે.

લવ—પરંતુ પૂજ્ય વાલ્મીકિને એમાં ભારે શ્રદ્ધા છે કેમકે કેટલાક શિષ્યોના હાથે એ પુસ્તકને ભરતના આશ્રમ તરફ મોકલ્યું છે. (માર્ગની) મુસીબતો નીવારવા તેમના અનુચર તરીકે હાથમાં ખનુધ્ધ સાથે મારા લાઈને મોકલ્યા છે.

કૌસલ્યા—બાપુ, તારે ભાઈ પણ છે !

લવ—છે. આર્ષ કુલ નામનો.

કૌસલ્યા—મોટો છે એમ કહે છે.

લવ—હા જી, કહે ■ કે જન્મના કેમ પ્રમાણે એ મોટો છે.

જનક—શું તમે બંને આયુધ્માન જોડકા છો ?

લવ—જી હા.

જનક—બાપુ, કહે કયા પ્રમથનો કેવો અંત છે ?

લવ—પુરજનોના જોડા અપવાદથી બિન થયેલા શબ્દોએ ત્યજેલાં, દેવ-યજ્ઞમાંથી સંભવેલાં અને જેની પ્રસવવેદના પાસે હતી તેવા સીતાદેવીને એકલાં અરણ્યમાં છોડીને લક્ષ્મણ પાછો મથે એમ.

કૌસલ્યા—હામ ! બેડી ! મુંઝવે અને ચન્દ્ર જેવા વદનવાળી ! તારા એકાકિનીના (તું એકલી હોઈશ ત્યારે તારા) પુધ્ધ જેવા સરીર ઉપર હમણાં એકદમ નસીબના ખરાબ યોગનું કેવું પરિણામ આવી પડ્યું !

જનક—અરેરે બેડા !

અપમાન, ઘોર વન, અને પ્રસવ કાળે થયેલી તે પીડા પામીને, જ્યારે ચારે બાજુ જન્મલી પશુઓના ટોળાં (તને) ઘેરી વળતાં હશે ત્યારે ત્રામેચી તેં ચોક્કસ, રક્ષક તરીકે, મને વારંવાર સંભાર્યો હશે. (૨૩)

लव — (अरुन्धती प्रति ।) आगे जानेगी ।

अरुन्धती — इयं कौसल्या ऽ अयं च जनकः ।

(लवः सखदुमानस्तेद्वौतुकं पश्यति ।)

जनकः — अहो निर्यन्त्र दुरात्मना पौराणात् । अहो रामस्य राज्ञः शिप्रकारिता । ४

पतद्वैशम्भजघोरपतनं शम्भन्ममोपदयतः

क्रोधस्य उरलितुं छटित्यवसरयापेन शपेन वा ।

कौसल्या — (समयकम्पम् ।) भगवदि परित्राहि परित्राहि । प्रसादेहि कुपिर्द
राणसि । [भगवति परित्रायस्व परित्रायस्व । प्रसादय कुपितं राजर्षिम् ।] २

अरुन्धती — यत्किं परिभूतानां प्रायश्चित्तं मनस्विनाम् ।

राजन्नपत्यं रामस्ते पात्याश्च कृपणा जनाः ॥ २४ ॥

जनकाः —

शान्तं वा रघुनन्दने तदुभयं यत्पुत्रभाण्डं हि मे

भूयिष्ठद्विजयालवृद्धविकलस्त्रीष्वथ पौरो जनः ॥ २५ ॥

संभ्रान्ताः वटयः — कुमार कुमार अग्रेऽथ इति कोऽपि भूतविशेषो जनपदे-
ष्वनुभूयते सोऽयमधुनास्माभिः प्रत्यक्षीकृतः ।

लवः — अथ इति फलसामान्याये सादृश्याधिकं च पठ्यते । तद्वत् कौशल्या । ३

લવ—(અરુન્ધતી પ્રત્યે) માતાજી ! આ બને કાણ છે ?

અરુ. તી—આ કૌસલ્યા અને આ જનક.

[લવ બહુમાન ખેદ અને આશ્ચર્યથી જુએ છે]

જનક—કુષ્ઠ નરરજનોની કેવી નિર્દવતા ! રાજા રામનું કેવું
હિતાવળાપણ !

આદિત રૂપી વજ્રના આ લથકર રીતે આવી
પડવા હિપર વારંવાર વિચાર કરતા મારા કોપને
ધનુષ્ય કે શાપથી એકદમ સળગવા (સગળી
જાવા) માટે આ અવસર છે. (૨૩)

કૌસલ્યા—(લવ અને કંપ સાથે) ભગવતી ! બચાવો, બચાવો.
કોપેશ્વર રાજર્ષિને શાન્ત પાડો.

અરુન્ધતી—

અપમાનિત થયેલા મનસ્વીઓનું મોટે ભાગે આ જ
(આવું જ) ચિત્ત હોય છે. એ રાજા ! રામ
તમારું છોડુ છે. અને રાંક પ્રભુનું પાલન
કરવું ઘટે. (૨૪)

જનક—

અથવા રધુનન્દનની બાબતમાં તે બંને લાલે શાન્ત
રહે; કારણ તે ખરેખર, મારો પુત્રરૂપી ખળનો છે
અને પુરજનોમાં ધણે ભાગે બાહ્યજો, બાળકો,
વૃદ્ધો, અસક્તો અને સીજનો (જ) છે. (૨૫)

(પ્રવેશ કરીને)

ચક્રિત થયેલા અરુઓ—કુમાર, કુમાર, ‘અર્ચ’ ‘અર્ચ’ એમ ગામધા-
ઓમાં કાર્મિક આસ પ્રાણી સંભળાય છે. તે આ અંગે અત્યારે
સગી આંખે જોયું.

લવ—હોમવાનાં પ્રાણીઓની યાદીમાં અને સંગ્રામવિષયક ગ્રંથોમાં
‘અર્ચ’ એમ (નામ) વાંચવામાં આવે છે. તો કહે. (એ)
કેવો છે ?

चटवः—धूवताम् ।

४

पथात्पुच्छं वहति विपुलं तच्च धूनोत्यज्जत्रं
दीर्घश्रीवः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव ।

शष्पाण्यसि प्रकिरति शकुत्पिण्डकानाम्प्रमात्रा-
न्किं वाऽऽख्यातैर्व्रजति स पुनर्दूरमेहयेहि याम् ॥ २६ ॥

(इत्यग्निने हस्तयोश्चाकर्षन्ति ।)

लवः—(सकौतुकापराधविषयम् ।) आर्याः पश्यत पश्यत । एभिर्नीतोऽस्मि । (इति
त्वरितं परिष्क्रमति ।)

अहन्धतीजनकौ—पश्यतु कौतुकं वत्सः ।

कौसल्या—अरण्यगन्धर्वरूपालायेहि तुम्हे तौसिदा अम्हे अ । भवदि जाणामि
एदं अणालोभअन्ती वसिदा विअ । ता अण्णदो भविअ पैक्खम्ह दाव
पलाअन्तं दीहाउम् । [अरण्यगन्धर्वरूपालापैर्युयं तौविता वयं च । भगवति ।
जानाम्येतमनालोकयन्ती वसितेव । तदन्वतो भूत्वा पश्यामस्तावत्पलायमानं
दीर्घायुषम् ।

अहन्धती—अतिजवेन दूरमतिव्यन्तः ॥ चपलः कथं दृश्यते ।

(प्रविश्य ।)

कञ्जुकी—भगवान्वाल्मीकिराह स्नातव्यमेतदवसरे भवद्विरिति ।

जनकः—अतिगम्भीरमेतत्किमपि । भगवत्पुरुषसि सखि कौसल्ये आर्यं शृष्टे स्वय-
मेव गत्वा भगवन्तं प्राचेतसं पश्यामः ।

(इति निष्क्रान्तो वृद्धवर्गः)

(प्रविश्य ।)

चटवः—पश्यतु कुमारस्तदाश्चर्यम् ।

लवः—दृष्टमवगतं च । नूनमश्वमेधिकोऽयमश्वः ।

चटवः—कथं शायते ।

બટુઓ— સાંભળો.

પાછળ મોટું પૂંછડું ધારે છે. અને તેને (ઓ) સતન દલાવે છે. તે લાલ્લી ડોકવાળું છે. તેને ચાર ખરી પથ છે. કુમળું ઘાસ ખાય છે. કેરી જોવડી ગોળ લાદ કરે છે, અથવા જાણાવવાથી શું ? ચલ ચલ જઈએ. એ તો દૂર (દૂર) ચાલ્યો જાય છે. (૨૧)

(એમ મુગચમ અને હાથ ખેંચે છે.)

લવ—(કૌતુક અપરાધ અને વિનય સાથે)

મુરખીઓ ! જુઓ જુઓ. આ મને લઈ જાય છે. (એમ જલદી જાય છે)

અરુન્ધતી-જનક-- ખાળક કૌતુક મલે સમાવે.

કૌસલ્યા— અરવ્યના ખાળકના કેખાવ અને વાર્તાલાપથી તમે અને અમે સંતોષ પામ્યા છીએ. ભગવતી, એને ન જોઈ શકતી છું છેતરાયેલી હોઈ તેમ માનું છું. તેથી ખીછ ખાલુ જઈને દોડી જતા ચિરંજીવીને જરા જોઈએ.

અરુન્ધતી—ખડુ વેગથી દૂર ગયેલો એ ચપળ કેવી રીતે કેખાય ?

(પ્રવેશ કરીને)

કંચુકી—ભગવાન વાલ્મીકિ કહે છે કે એ તમને અવસરે સમજશે.

જનક—આ કંઈક મલું ચંલોર છે. ભગવતી અરુન્ધતી, સખી કૌસલ્યા આયે ગૃધિ ! (આપણે) જાતે જ જઈને ભગવાન પ્રાચેતસને મળીએ.

(વડીલ વર્ગ બહાર જાય છે)

(પ્રવેશ કરીને)

બટુઓ—કુમાર તે આશ્ચર્ય લાલે જુએ.

લવ—જોયું અને સમજ્યો. ખરેખર, આ અજમેશનો ઘેડો છે.

બટુઓ—કેવી રીતે સમજાય ?

લવ—અથા મૂરખાઓ ! તમે પણ તે ભાગ ખરેખર ભણ્યા જ છે ! શું
 બેતા નથી ? કવચધારીઓ (અને) ઘાકડીઓવાળા, અને લાથા-
 વાળા—(એમ) દરેક પ્રકારના સૌ સૌ રક્ષકો છે. તેથી આ મોટે
 ભાગે લશ્કર જ દેખાય છે. એ એમાં વિશ્વાસ ન હોય તો
 જઈને પૂછો.

બટુઓ—બરે ! બરે ! આ થોડો રક્ષાયેલો યા માટે ફરે છે ?

લવ—(સરપૂક) (સ્વગત) ઓહો ! અશ્વમેધ એટલે તો વિશ્વવિજયી ક્ષત્રિયોના
 ઉત્કર્ષનો ભવ્ય અને બધા ક્ષત્રિયોનું અપમાન કરતો મહાન.
 કસોટી પથ્થર.

(નિપથ્યમાં)

જે આ બચ્ચ છે તે સાત લોકના એક (અપ્રતીમ)
 વીર અને રાવણના કુળના સત્રુની (વિજય) પતાકા
 અથવા (એમના વિજયની) વીર ધોષણ છે. (૨૭)

લવ—(જાણે અભિમાનથી) ઓહો ! સળગાવી મૂકે તેવા અક્ષરો છે.

બટુઓ—શું કહેવું ? કુમાર ખરેખર બુદ્ધિમાન છે.

લવ—બરે ! બરે ! તો શું પૃથ્વી ક્ષત્રિય વચ્ચરની છે કે આવી ધોષણા
 કરવામાં આવે છે ?

(નિપથ્યમાં)

અરે એય ! મહારાજની સામે ક્ષત્રિયો કેવા ?

લવ—૧૮ છે અધોભાને

જો તે (ક્ષત્રિયો) હોય તો (તેઓ) છે જ. આજે આ
 કગમણી કેવી ? એ સન્દોષો શું ? હમણાં તમારી
 એ પતાકા તઈ જઈ છે. (૨૮)

અથા ઓ છોકરાઓ ! આ ધોડાને ઘેરી વળી ઢેકાં મારતા લઈ
 જાઓ. રોહિત (મૃગો)ની વચ્ચે એ ગિચારું ભણે ચરે.

(અવેશ કરીને)

પુરુષ—(ક્રોધ અને ગર્વ સાથે) ઉદ્ધતાર્ધને વિચાર છે. શું કરું તે? સરખાઈ રૈનિકાની કતાર વધારે તીક્ષ્ણ છે. બાળકની પણ અભિ-
માનભાગી વાણી સહેતા નથી. રાજકુમાર ચન્દ્રકેતુ મુરકેલીથી જાણી શકાય
તેવે છે. અપૂર્વ અરણ્યના દર્શનથી (અરણ્ય જોવાના કુતુહલથી) ખેંચાયેલા
મનવાળો તે પણ જ્યાં સુધી ન આવે ત્યાં સુધી આ જલોની માડીમાંથી
ઝટકટ બાગી જાયો.

બદ્ધચો—કુમાર મુઓ એ થોડો! શરૂ થમકાવતા સરખ રૈનિકાની
કતારો કુમારને ડરાવે છે. વળી અહીંથી આશ્ચર્યના દૂર છે.
તેથી ચાલો. દરમ્યાની ફાળે બાગી જઈએ.

લવ—(દસીને) શરૂ થમકારા મારે છે એમ કે? (ધનુષ્ય ચડાવીને)

પણ ૩ થી છસ થી જિંચી અણી ૩ થી જડવાને વીંટી
લેવું, બહાર આવતા, બચકર મેલ ગળન જેવા
ધમર અવાજવાળું, આ ધનુષ્ય-કોળિયા કપવામાં
મસ્ત (બને) હસતા મૃત્યુના મુખ્યન્તના બગાસાને
મગવું (અનુસરવું) વિચાળ મધ્યભાગવાળું લલે
યામ, (૨૯)

(એમ થોડા રીતે ફરીને બધા બહાર જાય છે)

મહાકવિ શ્રી લવભૂતિ વિરચિત ઉત્તરરામચરિતમાં 'કોસલ્યા
જનકધોગ' નામનો ચોથો અંક સમાપ્ત.

पञ्चमोऽङ्कः

(नेपथ्ये ।)

भो भोः सनिका जाते जातमवतम्बनयस्याकम् ।

२

नन्वेप त्वरितमुमन्त्रमुपमान-

प्रोढेह्यजवितधाजिना रथेन ।

७ उत्स्रातप्रचलितकोविदारकुतुः ५५५

ध्रुवा नः प्रधनमुपैति चन्द्रकेतुः ॥ १ ॥

(ननः प्रविक्षति मुमन्त्रसारथिना रथेन वपुणाणिः साद्गुतहर्षसंभ्रमचन्द्रकेतुः ।)

चन्द्रकेतुः—आर्य गुमन्त्र पश्य पश्य ।

२

किरति कलितकिञ्चित्कोपरज्यन्मुन्धी-

रविरतगुणगुञ्जकोटिना कार्मुकेण ।

समरशिरसि चञ्चपञ्चचुडश्चमूना-

मुपरि शरमुपारं कोऽप्ययं धीरपोतः ॥ २ ॥

आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

१

मुनिजतशिशुरेकः सर्वतः सैन्यकाये

नव इय रघुवंशस्याप्रसिद्धः प्रतोहः

दलितकरिकपोलग्रन्थिदङ्कारघोर-

ज्वलितशरसहस्रः कौतुकं मे करोति ॥ ३ ॥

मुमन्त्रः—आयुष्मन् ।

१

अतिशयितसुरासुरप्रमाथं

शिशुमवलोक्य तथैव तुल्यरूपम् ।

कुशिकस्तुनःखद्विपां प्रमाथे

धृतघनुष रघुगन्दनं स्मरामि ॥४॥

અંક ૫

(તેપરથી)

અરે ઓ સેનિકા ! આવી પહોંચી. આપણે માટે મદદ આવી પહોંચી.
જેનો કાવિદારનો ધન આડીખનાવાળો જમીનને
હાથે હાથે લીધો છે તેવો ચન્દ્રકેતુ, આપણા યુદ્ધની
વાત સાંભળીને સુમન્ત વડે જીતી હંકારોતો, કદતા
વેગી ધોડાવાળા (ધોડા જોડેલા) રથમાં (રથમાં
બેસીને) ખરેખર આ આવે (૧)

(પછી સુમન્ત સાથે સારથે રથમાં હાથમાં ધનુષ્ય સાથે આનંદ,
આશ્ચર્ય અને સંશય સાથે ચન્દ્રકેતુ પ્રવેશ કરે છે.)

ચન્દ્રકેતુ--આઈ સુમન્ત ! જુઓ, જુઓ.

જેની પાંચ ચોટી દામી ગદી છે (અને) (તેનામાં)
ઉદ્ભવેલા કેંદ્ર કોધને હાથે જેની મુખમાંથી લાલ યઈ
છે તેવો આ કાઈક વીરબાળ રથમાં ખરે-જેના છેડા
(ધનુષ્યની) દોરી સાથે સતત અવાજ કરી રહ્યા છે
તેવા ધનુષ્ય વડે સેનાઓ ઉપર બાણ વરસાવે છે. (૨)

આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !

હાથીઓના મંડસ્થળની ગઠિને જળી નાખતાં (અને)
દંકારને હાથે ધોર (એવા) જેના હજારો ચમકતાં બાણ
છે તેવો (અને) ચોમેર (ગોળાકાર) (સિંચ સમૂહની)
વચ્ચે એકસો (રહેલો) મુનિબાળ-બાણ (તે) રથુરંધરનો
અપ્રસિદ્ધ નવો રથુઓ ન હોય તેમ મને શીતુક કૃપા
જાવે છે (૩)

સુમન્ત--આપુઆન,

દેવો અને અસુરોના પ્રજાપતે (પણ) હાંકી દેતા
(પ્રજાવવાળા) બાળકને જોઈને તેવા જ સરખા
રૂપવાળા (અને) કુચિપુત્રના યશોદેવિઓના (રાક્ષસોનાં) વિજયમિત્ર
સંહાર વખતે ધનુષ્યને (જિંચું) પકડી સખતા
રસુનંદન (મને) યાદ આવે છે (૪)

चन्द्रकेतुः—मम त्वेकमुद्दिश भूयसामारम्भ इति हृदयमपत्रपते ।

अयं हि शिशुरेकको मदमरेण भूरिस्फुर-
त्करालकरकन्दलीकलितशस्त्रजालैर्धलैः ।

कणत्कनककिङ्किणीझणझणायितस्यन्दनै-
रमन्दमददुर्दिनद्विरदवारिदैरावृतः ॥ ५ ॥

सुमन्त्रः—वात्स एभिः समस्तैरपि नालमस्य किं पुनर्थ्यस्तैः ।

चन्द्रकेतुः—आर्य त्वर्यतां त्वर्यताम् । अवेन हि महानाथितक्त्रनप्रमारोऽस्माकमारब्धः ।
तथा हि ।

भागर्जद्विरिक्तुञ्जकुञ्जरघटानिस्तीर्णकर्णज्वरं
उपाभिघोषममन्ददुन्दुभिरयैराध्मातमुज्जृम्भयन् ।

वेल्लङ्गैरथण्डमुण्डनिकरैर्वीरै विधत्ते भुवं
तृप्यत्कालकरालवक्त्रविधसभ्याकीर्यमाणाभिध ॥ ६ ॥

सुमन्त्रः—(स्वगतम्) कथमीदृशेन सह वत्सस्य चन्द्रकेतोर्द्वन्द्वसंग्रहारमनुजानीमः ।
(विचिन्त्य) । अथवा इत्वाकुल्लुद्धा खल वयम् । प्रत्युपस्थिते रणे च
का गतिः ।

चन्द्रकेतुः—(सविस्मयलज्जासंग्रमम् ।) हन्त धिक् । अपाश्रितान्येव सन्तः
सैन्यानि मम ।

सुमन्त्रः—(स्थवेयमभिनाय ।) आयुष्मन्, एष ते नास्तिपयौभूतः संधीरः ।

चन्द्रकेतुः—(विस्मृतिमभिनीय ।) आर्य किमस्य नामवेयमाख्यातमाहावकैः ।

सुमन्त्रः—लव इति ।

ચન્દ્રકેતુ—એકનાની સાથે ધણા ખુરે છે એથી માત્રુ તો હવે સરમયી ભારાઈ જાય છે

પહોળા હાથમા (કરકન્દલી-કરસપુટમા) ખુબ અભિમાનથી પકડેલાં અતિથય ચમકતા (અને) ભય કર ધણી સ્ત્રોવાળા (સ્ત્રો ખારતા), (અને) રણકતી સેનાની ધુધરીઓથી ઝલુઝલુતા રચવાળા, (અને) અરખસીત મદ રૂપી વપાં ભાવતા, વાદળ જેવાં હાથીઓવાળાં સૈન્યોથી ખરેખર, આ એકલો બાળક વીટળાયેલો છે. (૫)

સુમન્ત્ર—ભાઈ, આ બધા ય આને પહોચતા નથી તો છૂટાછૂટાનીજોતો વાત જ શી ?

ચન્દ્રકેતુ—આપ, ઉતાવળ કરો. ઉતાવળ કરો કારણ એણે આપણા આશ્રિતજનોનો મહાસ હાર આરંભ્યો છે

જેમકે—

રણશિખાના મોટા અવાજથી વધારે પામનો (વધી ગયેલો) (અને) પર્વતની ગુફામાં અતિશય (આ) માજતા હાથીઓના ટોળાને કાનનો ત્રાસ (કર્ણવર) ઉપ જાવતો ધનુષ્ય ટકાર ફેલાવતો (હઝઝઝઝઝઝઝઝ) (તે) વીર-ગમડતા ભયંકર મસ્તકો અને (મસ્તક વિનાના) ઘાડના સમૂહ વડે-જાણે પૃથ્વીને-તૃપ્ત થયેના કાળના કરાળ મુખના (મુખમાંથી પડતા) વજ્રચાવેલા શાળિયાથી છવાઈ મઈ હોય તેવી કરે છે (૬)

સુમન્ત્ર—(સ્વગત) આરા (છોકરા)ની સાથે વાસ ચન્દ્રકેતુના હન્દયુદ્ધની હુ શી રીતે રળ આપુ ? (વિચાર કરીને) અથવા અમે ખરેખર હંદવાડ કુળમા થરડા ચપા છીએ અને યુદ્ધ આવી પડે ત્યારે શો માર્ગ ?

ચન્દ્રકેતુ—(વિસ્મય લગ્ન અને સખમ સાથે) અરે મિત્રાર હો ! બધી તરફથી મારાં સૈન્યો પાછાં જ પડ્યાં !

સુમન્ત્ર—(સ્વયેતનો અભિનય કરીને) આયુધમાન ! આ તે વીર તમારી વાણી સંભળાય એટલા અંતરમાં આગ્યો.

ચન્દ્રકેતુ—(વિસ્મૃતિનો અભિનય કરીને) આય, (આપણને) બોલાવવા આવનારાઓએ આનું શું નામ કહ્યું હતું ?

મન્ત્ર—‘હવ’ એવું

चन्द्रकेतुः—

भो भो लव महाबाहो क्षिमेभिस्तव सैनिकैः ।
 एषोऽहमेहि मामेव तेजस्तेनसि शाम्यतु ॥ ७ ॥

शुमन्त्रः—कुमार पश्य पश्य ।

विनिवर्तित पथ वीरपोतः
 पृतनानिर्मथिनास्त्रगोपहृतः ।
 स्तनयितुरवादिभावलीना-
 मवमर्दादिद्य हृत्तसिंहशायः ॥ ८ ॥

(ततः प्रविशति धीरोद्धतपरिक्लमो लवः ।

लवः—साधु राक्षुत्र साधु । सत्यमैक्वाकः खल्वसि । तदहं परागत एवास्मि ।
 (नेपथ्ये महान्कलकलः ।)

लवः—(सावष्टम्भं पराङ्मुखः ।) आः कथमिदानीं भग्नमपि प्रतिनिहत्य युद्धमि-
 सारिणः पर्यगृह्णन्त्यन्ति मा चमूपायः । धिग् आत्मान् ।

अयं शैलाघातश्रुमितशङ्कावक्षत्रहुतभु-
 कप्रचण्डक्रोधाचिर्निबयकवल्लवं वज्रतु मे ।
 समन्तादुत्सर्पन् धनतुमुलहेलाकलकल-
 पयोराशेरोधः प्रलयपवनारुफालित इव ॥ ९ ॥

(सवेगं परिक्लमति ।)

चन्द्रकेतुः—भो भो कुमार ।

अथद्वुत्ताडसि गुणातिशयात्प्रियो मे
 तस्मात्सखा त्वमसि यन्मम तत्तवेव ।
 तर्हि निजे परिजने कदनं करोषि
 नन्द्येष दर्पनिफपस्तव चन्द्रकेतुः ॥ १० ॥

लवः—(सहर्षमष्टम्भं पराङ्मुखः ।) अहो महानुभावस्य प्रमन्नकर्कशा वीरवचन-
 प्रयुचिर्विचर्त्तनकृतकुमारस्य । तत्किमेभिरेनमेव त्वत्सम्भावयामि ।

અન્નકેતુ—

અરે ઓ મહાબાહુ સવ ! તારે આ સૈનિકાથી શું ?
આ રહ્યો હું. મારી જ સામે આવ. તેજ તેજમાં
લહે શમે. (૭)

સુમન્ન—કુમાર, સુઓ. સુઓ.

તમે આહ્વાદન કર્યું એટલે, મેલમનના સાંભળીને
દાયીએના (૧) ટોળાંના સંહાર (૨) યજ્ઞ પાછા ફરતા
ત્રવીલા સિંહબાળની માફક આ વીરબાળ, સૈ-યોને
હણવાના કામમાંથી નિવૃત્ત થયો. (૮)

[પછી ધીર ઉદ્ધન રીતે પગલાં ભરતો સવ પ્રવેશે છે]

સવ—વાહ ! રાગપુત્રો વાહ ! તું ખરેખર ધક્કાકુ વંશનો જ છે. તેથી
હું પાછો જ ફર્યો છું.

નિપથ્યમાં મોટા ઘોષાળ

સવ—(અવભેર પાછો ફરીને) અરે ! વેર વિખેર કરી નાખ્યા હોવા છતાં
હવે પુદ્ધ મૃત્યુનારા (પુદ્ધ માટે તત્પર) દુકડીના નાપકો પાછા
ફરીને મને કેમ ઘેરી વળે છે ? ફટ છે ફટોને.

પ્રથમકાળના ખવનથી દાસી ઉઠેલા સમુદ્રના પ્રવાહની
જેમ ચારે બાજુ પ્રસરતો આ મોટો (અને) ભય કર
સેનાનો ઘોષાટ, પર્વતના અવધાવાને લીધે કુખ્ય થયેલા
વરવાનજ જેવી ભીષણ (એવી) મારા કોધની જવાબા-
ઓના સમુદ્રનો કાળિયો લહે યાવ (૯)

(મૃપથી ફરે છે)

અન્નકેતુ—અરે ઓ કુમાર !

અતિ અદ્ભુત ગુણની અતિશયતાથી તું મને પ્રિય છે.
તેથી તું મારો મિત્ર છે જે મારું છે તે તારું જ
છે. તો પોતાના નોકરોનો સંહાર કેમ કરે છે ?
ખરેખર, તારા સૌવનો (ખરો) કસોટી પથ્થર (એવો)
અન્નકેતુ આ રહ્યો. (૧૦)

સવ—(દર્શ અને સુભ્રમ સાથે પાછો ફરીને) અહો ! મહાબુલાવ સુધૈવંશી-
કમારે પ્રયોજેલા સૌવંભ્યાં મૃત્યુનો ઉપયોગ પ્રમન્ન હોવા છતાં
દ્વંદ્વ છ તો આગનાથી (આ સૈનિકાથી) શું ? એનો જ પહેનાં
સત્કાર કર.

(पुनर्नेपथ्ये कलकलः ।)

लवः—(सकोपनिर्वेदम् ।) आः कदर्थितोऽहमेभिर्वा रसंवादविष्णुकारिभिः पापैः ।
(तदभिमुखं परिक्रामति ।)

चन्द्रकेतुः—आर्य आर्य दृश्यतां दृश्यमेतत् ।

वर्षेण कौतुकवता मयि बहलक्ष्यः
पश्चाद्वर्षैरनुसृतोऽयमुदीर्णधन्या ।
वृद्धा समुद्रतमरुत्तरलस्य घटे
मेघस्य माघयतनापधरस्य लक्ष्मीम् ॥ ११ ॥

सुमन्त्रः—कुमार एवैनं द्रष्टुमपि जानाति । वयं ॥ केवलं परवन्तो विस्मयेन ।

चन्द्रकेतुः—ओ भो राजानः ।

संख्यातीतैर्द्विरदतुरगस्यन्दनस्थैः पदाता-
वत्रैकस्मिन्कवचनिचितैर्मध्यचर्मोत्तरीये ।
कालज्येष्ठैरभिनववयःकाश्यकाये भवद्भि-
र्योऽयं बद्धो युधि परिकरस्तेन धिग्वो धिगस्मान् ॥ १२ ॥

लवः—(सोन्मायम् ।) आः कथमनुकम्पते नाम । (विचिन्त्य ।) भवतु । कालहुरग-
प्रतिषेधाय जृम्भकाश्रेण तावत्यैन्यानि संस्तम्भवामि । (इति ध्यानेन नाटवति ।)

सुमन्त्रः—तत्किमस्मादस्मत्सैन्यघोषः प्रशाम्यति ।

लवः—पश्याम्येनमधुना प्रगल्भम् ।

सुमन्त्रः—(सत्संभ्रमम् ।) वत्स मन्ये कुमारकेणानेन जृम्भकाश्रमामन्त्रितमिति । ५

(ફરીથી નેપથ્યમાં વોઘાટ)

સવ—(કોઈ અને નિર્વેદથી) આહા! પીર સાથેના (મારા) વાર્તાલાપમાં
વિદા ક્રાંતા આ દુઃખે વડે હું હિતાગી પડાયો છું (તે તરફ
ચાલે છે)

અન્દકેતુ—આર્ય, આર્ય, જુઓ આ જોવા જેવું છે

અભિમાન અને આશ્ચર્યથી મારા તરફ જોતું લક્ષ્ય
મડાગેતુ છે, (મારા) સૈન્ય જેની પૃઠે પડ્યા છે,
જેણે એનું ધનુષ્ય ખેંચ્યું છે તેવો (આ કુમાર) મેં
બાણથી વાતા (મેં સિરુદ્ધ દિશામાંથી આવતા) પવનને
હાથે અરિધર અને મેઘ ધનુષ્યવાળા (ધનંતુ ધનુષ્ય
ધારતા) મેઘની ઠાન્તિ ધારણ કરે છે (૧૧)

સુમન્ત્ર—કુમાર જ એને જોઈ પણ નાણે છે અમે તો કેવળ વિસ્મયથી
જ પરવશ છીએ

અન્દકેતુ—અરે ઓ રાજાઓ!

તે અહીં એકલો છે તમે અસહ્ય છો તે પદાતિ
છે તમે દાસી ધોડા અને રથમાં બેસ્યા છો એને
ઉત્તરીય (વજ્ર) તરીકે (માત્ર) પવિત્ર (મૃત) જર્મ છે
તમે બખતરમાં સજ્જ છો તમે હિમરમાં ધણી મોટા
છો (અને) એને યુવાન વયને હાથે સુદૃઢ શરીર છે
તમે જે આ (એની સામે) યુદ્ધમાં લડવા કેડ નાખી
હો તેથી તમને ધિક્કાર (અને) અમને (પણ)
ધિક્કાર (૧૨)

સવ—(ચિડાઈને) ઓટોને! મા! હવે વળી દયા જતાવે છે! (વિચાર
કરીને) વાક સમય બચડતો અટાકાવના પહેલા જુગલકાન્ત વડે
સૈન્યોને થલાતુ (ખાન ખરતો હોય તેમ અભિનય કરે છે)

સુમન્ત્ર—બરે! આપણા ઐન્યનો વોઘાટ કેમ એકાએક સમી મયો છે?

સવ—હવે હું આ જગર્જિઓને જોઈ લઉં

સુમન્ત્ર—(સબમ સાથે) વત્સ માતુ છું કે આ કુમારે જુગલકાન્ત
આમન્ય છે

(पुनरेष्ये कलकलः ।)

लवः—(सकोपनिर्वेदम् ।) आः कदाचित्तोऽहमेभिर्वा रसंवादविष्णुकारिभिः पापैः ।
(तदभिमुखं परिक्रामति ।)

चन्द्रकेतुः—आर्य आर्य इदयतां द्रष्टव्यमेतत् ।

६

दर्पेण कौतुकवता मयि बहलक्ष्यः
पथावबलैरनुसृतोऽयमुदीर्णवन्धवा ।
द्वेधा समुद्धतमरुत्तरलस्य घसे
मेघस्य माघशतचापयरस्य लक्ष्मीम् ॥ ११ ॥

सुमन्त्रः—कुमार एषेनं द्रष्टुमपि जानाति । वयं तु केवलं परवन्तौ विस्मयेन ।

चन्द्रकेतुः—ओ ओ राजानः ।

७

संययातीतैर्हिरदतुरगस्यन्दनस्थैः पदाता-
घत्रैकस्मिन्कवचनिचितैर्मैध्यचर्मोत्तरीये ।
फालज्येष्ठैरभिनववयःकाम्यकाये भवद्भि-
र्याऽयं यद्धो युधि परिकरस्तेन धिग्वो धिगस्मान् ॥ १२ ॥

लवः—(सोन्मायम् ।) आः कथमनुकम्पते नाम । (विचिन्त्य ।) भवतु । फालहरण-
प्रतिषेधाय जृम्भशस्त्रेण तापत्यन्यानि संस्तम्भयामि । (इति ध्यानं ग्राहयति ।)

सुमन्त्रः—तन्निष्कत्वा इस्मात्सैन्ययोपः प्रसाम्भवति ।

लवः—पश्याम्येनमधुना प्रगल्भम् ।

सुमन्त्रः—(सर्वभ्रमम् ।) वत्स मन्ये कुमारकेगानेन जृम्भशस्त्रायामन्त्रितमिति । ५

(કરીથી નેપથ્યમા ઘોષાટ)

સવ—(કોષ અને નિવેદ્યો) આહા ! વીર સાથેના (માગ) વાર્તાવાપમાં વિદા કરતા આ દુઃખે વડે હુ ઉતાગે મડાયો છુ (તે તરફ ચાલે છે)

અન્દ્રકેતુ—આર્ય, આર્ય, જુઓ આ જોવા જેવું છે

અભિમાન અને આશ્ચર્યથી મારા તરફ જોતું લલ્ય મડાયેલું છે, (મારા) સૈન્ય જેની પૃથે પડ્યા છે, જેણે એના ધનુષ્ય ખેંચ્યું છે તેવો (આ કુમાર) મેં આજુબી વાતા (મેં ત્રિરુદ્ધ દિશામાંથી આવતા) પવનને સીધે અસ્થિર અને મેઘ ધનુષ્યવાળા (ધનુરતુ ધનુષ્ય ધારતા) મેઘની કાન્તિ ધારણ કરે છે (૧૧)

સુમન્ત્ર—કુમાર જ એને જોઈ પશુ જાણે છે અમે તો કેવળ વિરમચથી જ પરવશ છીએ

અન્દ્રકેતુ—અરે ઓ રાજાઓ !

તે અહીં એકલો છે તમે અસખ્ય છો તે પનાતિ છે તમે હાથી પોડા અને રથમાં બેસા છો એને ઉતરીય (૧૨) તરીકે (માન) પવિત્ર (મૃત) ચર્મ છે તમે બખતરમાં સજ્જ છો તમે હિમરમાં ધણા મોટા છો (અને) એને સુવાન વચને સીધે સુદર શરીર છે તમે જે આ (એની સામે) સુદર્માં લડવા કેડ બાધી છે તેથી તમને ધિક્કાર (અને) અમને (પણ) ધિક્કાર (૧૨)

સવ—(ચિદાર્ઠને) ઓહોને ! આ ! હિપર વળી દયા બતાવે છે ! (ચિત્તાર કરીને) વાર સમય જગડતો અટકાવવા પહેલાં જનુમ્ભકાર વડે સૈન્યોને યજ્ઞાવુ (ધ્યાન ધરતો હોય તેમ અભિનય કરે છે)

સુમન્ત્ર—અરે ! આપણા સૈન્યનો વોષાટ કેમ એકાએક સખી ચ્યો ?

સવ—હવે હુ આ બહાઈ જોરને જોઈ લઉં

સુમન્ત્ર—(સખા સાથે) વસ માનુ છુ કે આ કુમારે જનુમ્ભકાર આમ જુ છે

चन्द्रकेतुः—अत्र क' सन्नेहः ।

६

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च
प्रणिहितमपि चक्षुर्प्रस्तमुक्तं हिनस्ति ।
अथ लिखितमित्तत्सैन्यमस्पन्दमास्ते
नियतमज्जिनवीर्यं जृम्भते जृम्भकारप्रम् ॥ १३ ॥

आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

७

पातालोद्भरकुक्षपुञ्जिततम इयामैनमो जृम्भकै-
रुत्तन्तस्फुरद्भरकृष्टरूपिलज्योतिर्बलहीप्तिभिः ।
कल्याणैपकठोरभेरमरुद्वयस्तैरघसंयुते
भीलन्मेघमडिस्कधारकुडूरयिन्ध्याद्रिकूटैरिव ॥ १४ ॥

सुमन्त्रः—वृत्तः पुनरस्य जृम्भकगामागमः स्यात् ।

चन्द्रकेतुः—भगवत प्राचेतसादिति मन्यामहे ।

सुमन्त्रः—वस्तु नैतदेवमन्त्रेषु विद्योपतो जृम्भकेषु । यत् ।

१

कृशाब्धतनया होते कृशाब्धान्नीशिकं गताः ।
अथ तत्संप्रदायेन रामभटे स्थिता अपि ॥ १५ ॥

चन्द्रकेतुः—अपरेऽपि प्रतीयमानमत्वाप्रगताः स्वयं गन् मन्त्रदशः पश्यन्ति ।

सुमन्त्रः—कदा गावधानो भय । पगगतम्ने प्रतिगीरः ।

२

અન્દ્રકેતુ—એમાં શું સરેહ ?

બીજો અધિકારનો અને તેજનો ભવંકર સયોગ આપને
(વસ્તુઓ એવા માટે) સ્થિર રાખી હોવા છતાં,
પહેલા (અધિકારથી) આવરી લઇને (ચાન્દ્રશઃ ગચી
જર્મિને) અને પછી (અધિકારથી) યુક્ત કરીને (આંહી
નાખે એવા તેજથી) (વસ્તુ એવા માટે) અસમર્થ
કરે છે. વળી ચિત્રમાં ચીતકું હોય તેમ આ સૈન્ય
(હાલ્યા ચાલ્યા વગર) સ્થિર બીજું છે. ચોક્કસ આ
અજ્ઞેય શક્તિવાળું જુગલકાંત્ર કામ કરે છે. (૧૩)

આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !

કલ્પના અતંત્રા (અર્થાત) (જગતના પ્રલય વખતના)
મહાન બીજણ વાયુથી દૂર ફેંકાયેલાં અને (તેથી)
છેક તેની ખાસે રહેલા મેઘ અને વિદ્યુત એમ મળવાથી
જેની ગુણો લાલ પીળા (લાલ પીળા રંગની)
ચર્મ છે તેવા વિન્ધ્ય (પર્વત)નાં શિખરો હોય
નહિ તેવાં (તથા) ખાતાળના મધ્યભાગ રૂપી (અથવા
ખાતાળના મધ્ય ભાગની) કુંજમાં દગલો થયેલા
અધિકાર જેવાં રમીમ અને તપાવેલા ચળકતા પિત્તળની
પીળી ન્યોતિ જેવાં બળતાં તેજવાળાં જુગલકાંત્રી
આકાશ છવાઈ જાય છે. (૧૪)

સુમન્ત્ર—પણ આ જુગલકાંત્રોની પ્રાપ્તિ આને ક્યાંથી થઈ હશે ?

અન્દ્રકેતુ—‘ભગવાન વાલ્મીકિ ખાસેથી’ એમ અમે માનીએ છીએ.

સુમન્ત્ર—સાહેબ, અત્રોમાં (અને) ખાસ કરીને જુગલકાંત્રોમાં (જુગલ-
કાંત્રોની બાળતમાં) એમ એવું નથી કારણ કે,

આ ખરેખર, કૃષ્ણાવની સંતતિ છે. (કૃષ્ણાવથી
ઉત્પન્ન થયેલાં છે) કૃષ્ણાવ ખાસેથી કૌશિક પાસે ગયાં
છે અને ત્યાર પછી પરંપરાથી રામબદ્ર પાસે (દજી)
છે જ (૧૫)

અન્દ્રકેતુ—જેમને જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો છે તેવા બીજા પણ મંત્ર
દષ્ટાઓ પોતે બધું જુએ છે.

સુમન્ત્ર—જાણ, સાવધાન થાઓ. તમારો પ્રતિસ્પર્ધી વીર પાછો ફર્યો છે.

कुमारो—(अन्योन्यं प्रति ।) अहो प्रियदर्शनः कुमारः । (सस्नेहानुरागं
निर्वर्ण्य ।) ४

यदृच्छासंवादः किमु किमु गुणानामतिशयः
पुराणो वा जन्मान्तरनिविडवद्धः परिचयः ।
निजो वा सम्बन्धः किमु विधिवशात्कोऽप्यविदितो
ममैतस्मिन्दृष्टे हृदयमवधानं रचयति ॥ १६ ॥

सुमन्त्रः—भूयसा जीविधर्म एव यद्वसमयी कस्यचित्कक्षिप्रीतिः, यत्र लौकिकानां
मुपचारस्तारामैत्रकं चक्षुराग इति । तमप्रतिसंख्येयमनिबन्धनं प्रेमाणमामनन्ति । २

अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।
स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्भूतानि सीव्यति ॥ १७ ॥
ममोक्तिः

कुमारो—(अन्योन्यमुद्दिश्य ।) १

पतस्मिन्मृणितराजपट्टकान्ते
मोक्तव्याः कथमिष सायकाः शरीरे ।
यत्प्राप्तो मम परिरम्भणाभिलाषा-
दुन्मीलपुलककदम्बमङ्गमास्ते ॥ १८ ॥

किं त्वाकान्तकटोरतेजसि गतिः का नाम शल्लंघिता
शस्त्रेणापि हि तेन किं न विषयो जायेत यस्येदृशः ।
किं वक्ष्यत्ययमेव युद्धविमुख मामुच्यतेऽप्यायुधे
वीराणां समयो हि दारुणरसः स्नेहकर्म वाधते ॥ १९ ॥
ममोक्तिः

सुमन्त्रः—(त्वं निर्वर्ण्य साध्वान्मगलम् ।) हृदयं किमन्यथा परिपश्यसे । १

मनोरथस्य यद्वीजं तदैवेनादितो हृतम् ।
लतायां पूर्णन्दनायां प्रसवस्याद्भयः कुतः ॥ २० ॥

બને કુમારો—(એક બીજાને) ઓહો ! કુમારનો દેખાવ સુદર છે (સ્નેહ અને અનુભવથી નીન્હાને)

એને જોતાં મારું હૃદય એકાગ્ર બને છે (સમ્પદ સ્થિર ધ્યાન ધારણ કરે છે) શું આકર્ષક સવાદ હશે ? ૨-૨૧૧ પૃ ૨૨૧
કે સુહૃદની અતિશયતા હશે ? કે જન્મતિથી દંઢ બાંધેલો પુરાણો પરિચય હશે ? કે પત્ની નસીબ સંભવ (મને) અવિદિત એવો કોઈક પોતીકો સબ્બ હશે ? (૧)

સુમન્ત્ર—સામાન્ય રીતે આ શ્રવણો ધર્મ છે કે કોઈકની કપાંકિ રસમય પ્રીતિ હોય છે જેને માટે 'તારામેનક' 'અમુરાગ' એવા લૌકિક શબ્દો છે તેને ઋષિઓ અવલુંનીય અને જેને માટે કોઈ કાવલું નથી તેવો પ્રેમ માને છે

જે કારણ વગરનો પક્ષપાત (પ્રેમ) છે તેની પ્રતિક્રિયા નથી કાવલું તે સ્નેહ સ્ત્રી તન્તુ પ્રાણીઓના અતરના મર્મોને સીવી લે છે (૧૭)

બને કુમાર—(અન્ધોન્ધ હૃદયોને)

સુવાળા રાજપદ જેવા (અથવા ધર્મેના રાજપદ (ખાસ મણિ) જેવા) સુદર (એવા) આ સરીર ઉપર બાણ કેવી રીતે ફેંકવા વારુ ? (કે) જેના સમાગમથી (જેને જેવાથી) (જેના દર્શનથી) આસિંગનની અભિલાષાથી મારું અંગ જેમા રોમાચસમુદ્ધ અડો યર્ષ થયો છે તેવું થાય છે (૧૮)

પરંતુ જ્યારે (એણે) પૂર્ણ તેજ દાખવ્યું છે ત્યારે શસ્ત્ર વિના બાળે વળી શો ઉપાય ? અરેખર, આવો (મોઢો તીર જેવું લક્ષ્ય ન યર્ષ શકે તેવા સંઘર્ષી પશુ શું ? જ્યારે શસ્ત્રો ઉગ્રામાર્ષા છે ત્યારે પશુ મુદ્ધ વિમુખ થયેના મને આ પોતે જ શું કહેશે ? અરેખર, દારુણ ગસવાળો વીરને ધર્મ સ્નેહના કમની આડે આવે છે [(અથવા) અરેખર વીરનો ધર્મ દારુણ રસનાગો છે (અને) સ્નેહના કમની આડે આવે છે] (૧૯)

સુમન્ત્ર—(લવને વળુંવીને-આસિ માથે-સ્વગત) હૃંચ ! બીજી રીતે શીઠને અરવરથ થાય છે ?

મનોરથનું જે બીજું હતું તે વિધિએ પહેનેથી જ દરી લીધું પહેના કાપેની લતા ઉપર પુષ્પનો હૃદયમ કપાથી ? (૨૦)

चन्द्रकेतुः—अवतराम्यार्यं सुमन्त्रं स्यन्दनात् ।

सुमन्त्रः—तत्कस्य हेतोः ।

चन्द्रकेतुः—एकतस्तावदयं वीरपुरुषः पूजितो भवति । अपि च स्वत्वार्यं क्षात्रधर्मः समनुगतो भवति । न रथिनः पादचारमभियुञ्जन्तीति शास्त्रविदः परिभाषन्ते ।

सुमन्त्रः—(स्वगतम् ।) आः कथां दशमनुप्रपन्नोऽस्मि ।

५

कथं न्याय्यमनुष्ठानं मादृशः प्रतिपेयतु ।

कथं वाभ्यनुजानातु साहसैकरसां क्रियाम् ॥ २१ ॥

चन्द्रकेतुः—यदा तातमिश्रा अपि पितुः प्रियसखमर्थसंशयेष्वार्यमेव पृच्छन्ति तत्किमार्यो विमृशति ।

सुमन्त्रः—आयुष्मन्, एवं यथाधर्ममभिमन्यसे ।

३

एष साहसप्रामिको न्याय एष धर्मः सनातनः ।

इयं हि रघुसिंहानां वीरचारित्रपद्धतिः ॥ २२ ॥

चन्द्रकेतुः—अप्रतिरूपं वचनमार्यस्य ।

॥

इतिहासं पुराणं च धर्मप्रवचनानि च ।

भवन्त एव जानन्ति रघूणां च कुलस्थितिम् ॥ २३ ॥

सुमन्त्रः—(रत्नेहासं परिष्वज्य ।)

१

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तु-

वत्सस्य वत्स कति नाम दिनान्यमूनि ।

तस्याप्यपत्यमनुतिष्ठति वीरधर्मं

दिष्टया गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥ २४ ॥

२५ ॥ २४ ॥

અન્દકેતુ--આર્થ સુમન્ત્ર, હું રથમાંથી બિતરું છું.

સુમન્ત્ર--તે શા માટે ?

અન્દકેતુ--એક તો આ વીર પુરુષનું સન્માન થશે અને બીજું : એ આર્થ, ક્ષાત્ર ધર્મને પણ અનુસરશે. રથમાં બેઠેલા એ પદાતિ સાથે મુદ્દ ન કરવું એમ શાસ્ત્રવેત્તાઓ જણાવે છે.

સુમન્ત્ર--(સ્વમતઃ) અરે ! હું કષ્ટદાયક દશામાં આવી પડ્યો છું.
-માધપૃષ્ઠના વર્તનને મારા જેવો કેવી રીતે રોકે ?
અને કેવળ સાહસ જેનો રસ છે તેવા કાર્યની અનુશા પણ કેવી રીતે આપે ? (૨૧)

અન્દકેતુ--જપારે (કોઈ) બાળતના સંસયમાં તાત વગેરે પણ પિતાના પ્રિય મિત્ર, એવા આર્થને જ પૂછતા તો આર્થ શા માટે વિમાન સહ્યમાં પડ્યા છે ?

સુમન્ત્ર--આયુષ્માન, તમે આમ ધર્મ પ્રમાણે કહો છો.
એ (જ) સંગ્રામનો આય છે એ (જ) સનાતન ધર્મ છે. રઘુસિંહાનો (રઘુ એષ્ઠોઽમે આચરેલો) વીર ચારિત્ર ક્રમ (વીરને ઉચિત આચારનો માર્ગ) અરેખર, એ (જ) છે. (૨૨)

અન્દકેતુ--આર્થનું વચન તદ્દન ચોખ્ખું છે.

કલિદાસ, પુરાણ અને ધર્મશાસ્ત્રને તથા રઘુઓના કુળના રિવાજને તમે જ જાણો છો. (૨૩)

સુમન્ત્ર--(રનેદ અને આંસુ સાથે બેઠીને)

બેટા, ઇન્દ્રજનને દણનાર તારા (અમારે મન) બાળક પિતાને જન્મે આ કેટલા નિવૃત્તો (પસાર) થયા (મારે) છે ? તેનો પુત્ર પણ વીર ધર્મને અનુસરે છે. સદ્-માયે દસાંશનું કુળ પ્રતિષ્ઠા પામ્યું. (૨૪)

चन्द्रकेतुः—(सकष्टम् ।)

१

अप्रतिष्ठे रघुज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्थ नः ।

इति दुःखेन तप्यन्ते त्रयो न पितरोऽपरे ॥ २५ ॥

सुमन्त्रः—अहह हृदयमर्मशरणान्येव चन्द्रकेतोर्वचनानि ।

मन्त्रः—इन्त मिथीकृतो रसकमो वर्तते ।

२

यथेन्द्रावानन्दं व्रजति समुण्डे कुमुदिनी

तथैवास्मिन्दृष्टिर्मम कलहकाम पुनरयम् ।

रणकारकूरकणितगुणगुञ्जदगुरुयनु-

घृनप्रेमा बाहुर्विबलचक्ररालोलवणरसः ॥ २६ ॥

चन्द्रकेतुः—(अवतरणं रुयन् ।) आर्य सावित्रचन्द्रकेतुमिवादयत ।

सुमन्त्रः—अहितस्यैव पराजयाय महानादिवराहः कल्पताम् ।

अपि च ।

३

देवस्तत्रां सविता ^{पुनरागतेऽस्मिन्} धिनोतु समरे गोश्रस्य यस्ते पिता
त्वां मैत्रावरुणोऽभिनन्दतु गुरुयस्ते गुरुणामपि ।

ऐन्द्रायैष्णवमाग्निमारुतमथो सौपर्णमोजोऽस्तु ते
देवादेव च रामलक्ष्मणधनुर्ज्याघोषमन्त्रो जयम् ॥ २७ ॥

लघुः—कुमार अति हि नाम शोभसे रयस्य एव । कृन् कृन्मत्यादरेण ।

चन्द्रकेतुः—तर्हि महाभागोऽप्यन्यं रामलङ्घरोतु ।

२

અન્દ્રકેતુ—(દુઃખ સાથે)

વડીલ (સહુથી મોટા) ંધુનન્દન પ્રતિષ્ઠા વધરના છે.
તો પછી અમારા કુળની પ્રતિષ્ઠા કેવી ? એમ આપણા
ખીન્ન તથા વડીલો દુઃખથી તપે છે. (૨૫)

સુમન્ત્ર—અરેરે ! અન્દ્રકેતુનાં વચનો હૃદયનાં મર્મને વીંધનારાં જ છે.

લવ—અરે, રસનો કેમ લેણસેજ પામ્યો છે.

અન્દ્ર કિયે હોય ત્યારે કુમુદિનીને જેવી રીતે આનન્દ
ધાય છે તેવી રીતે આમાં (આને જોવાથી) (મારી)
દષ્ટિ (આનન્દ પામે છે) પરંતુ અણકારથી કોર
(કર) અવાજ કરતી પ્રવંચાથી રણુડી જોલા બારે
ધનુષ્યની દાસતીમાં લાગેલો અને જેનો વીર રસ
પ્રગટ અને વિકરાળ છે તેવો આ મારો હાથ કલહ
પ્રિય છે. (૨૬)

અન્દ્રકેતુ—(કિતરવાનો અભિનય કરતો) બાર્બ સૂર્ષવંશી અન્દ્રકેતુ પ્રણામ
કરે છે.

સુમન્ત્ર—દુઃસ્મનના જ પરાજય માટે મહાન આદિવરાહ (પરમાત્મા) હજો.
(આદિવરાહ પરમાત્મા તને બળ આપે)

અને વળી,

ભગવાન ભારકર, જે તારા મોત્રના પિતા છે, (તે)
તને સંપ્રામર્શા પ્રેરે (શક્તિ આપે) (અન્દ્રશા-પ્રુથ
કરે) જે તારા ગુરુઓના પશુ ગુરુ છે તે મૈત્રાવરુણ
(વસિષ્ઠ) તારું અભિનિર્દન કરે. ધન્વ, વિષ્ણુ, આશિ,
મરુત અને સુપર્ણુ બળ તને મળે. અને રામ
સદમણના ધનુષ્યની દોરીના પટકાર રૂપી મન્ત્ર તને
વિજય અપાવે જ. (૨૭)

લવ—કુમાર, રથમાં બેઠેલા જ અરેખર વધારે સોભે છે. બસ. આ
વધારે યડતા આદરથી બસ.

અન્દ્રકેતુ—તો મહાભાગ પણ ખીન્ને રથ લલે સોભાવે.

लवः—आर्य प्रत्यारोपय रथोपरि राजपुत्रम् ।

सुमन्त्रः—त्वमप्यनुरुव्यस्व चन्द्रकेतोर्वचनम् ।

लवः—को विचारः स्वेष्टपकरणेषु । किं त्वरण्यसदो वृद्धमनभ्यस्तरथचर्याः ।

सुमन्त्रः—जनासि घत्स दर्पसौजन्योर्यचोचितमाचरितुम् । यदि पुनस्तुवाभीदृश-
मैक्ष्णाको राज्ञा राममक्षः पश्येत्तदा तस्य स्नेहेन हृदयमभिध्यन्देत् ।

लवः—आर्य सुमन स राजर्षिः धूयते । (सत्पुत्रमिव ।)

वयमपि न खल्वेवंप्रायाः क्रतुप्रतिधातिनः
क इह न गुणैस्तं राजानं जनो बह्व मन्यते ।

तदपि खलु मे स व्याहारस्तुरङ्गमरक्षिणां
विहृतमखिलक्षत्राक्षेपप्रचण्डतयाकरोत् ॥ २८ ॥

चन्द्रकेतुः—(सस्मिन्म ।) किं नु भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्थः ।

लवः—अस्त्वहामर्षो मा भूद्वा । एतत्तु पृच्छामि । दान्तं हि राजान राघवं शृणुमः ।
स किल नात्मना दृष्यति नास्य प्रज्ञा वा दत्त ज्ञायन्ते । तर्हि क मनुष्यास्तस्य
राक्षसी वाचमुदीरयन्ति ।

ऋषयो राक्षसीषाहुर्वावमुन्मत्तदन्तयोः ।

सा योनि सर्ववैराणां सा द्वि लोकस्पर्शकृतिः ॥ २९ ॥

इति ह स्म ता निन्दन्ति । अथैतराममिदृशवन्ति ।

कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं

कीर्तिं सूते दुष्कृतं वा हिनस्ति ।

तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां

चेतुं धीराः सन्ततां वाचमानुः ॥ ३० ॥

सुमन्त्रः—परिपूतस्वभावोऽयं बत कुमारः प्राचेतसान्तेवासी । वदत्ययमभिमम्पन्न-

मार्पण संस्कारेण ।

मप्युक्तः कश्चिदपि ।

लवः—यत्पुनश्चन्द्रकेतो वदसि किं नु भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्थ इति तन्पृच्छामि
किं व्यग्रस्थितविषयः क्षत्रवर्म इति ।

લવ—આર્થ, રાજકુમારોને રથ ઉપર પાછા બેસાડો.

મુનન્દ્ર—તું પણ મન્દ્રકેતુના વચન માન્ય રાખ.

લવ—પોતાના વાહનો માટે વિચાર કેવો ? પરંતુ અમે અરણ્યવાસીઓ.

અર્થમાં બેસવાથી (રથમાં બેસીને લડવાથી) ટેવાયેના નથી.

મુનન્દ્ર—ભાઈ, અભિમાન અને સૌમ્યતાને યોગ્ય વર્તન કરતા તને આવડે છે પણ જો આ તને ઈશ્વર રાજા સમજાવે જ્યારે તો એમનું હૃદય પ્રિયથી દ્રવી થશે.

લવ—આર્થ તે નાજરિ સજ્જન છે એમ સમજાવ છે (નવે લક્ષણ સાથે)

અમે પણ એવા, યજ્ઞમાં વિશેષ કરનારા તો નથી જ અહીં તે રાજાનું (તેમના) શુભને લીધે કોણ માણસ બદમાશ ન કરે ? છતાં પણ બધા ક્ષત્રિયોના નિરુદ્ધાના ઉદ્ધવથી (દૂર) (એવી) તે, પોતાના રક્ષકોની વાણીથી, મને ગુરુસા જ ચક્રો (૨૮)

મન્દ્રકેતુ—(સરિમત) શું તમને તાતના પ્રતાપના ઉત્કર્ષ માટે પણ કોણ ચડે છે ?

લવ—અહીં ગુરુસા દોષ કે ન હોય પણ આટલું પુણ્ય હું રાજામને અમે ખરેખર નમ્ર સામગ્રીએ જોએ કહે છે કે તેઓ પોતે અગિમની નથી કે એમની પ્રભા (પણ) ગર્વિ. નથી થતી તો એમના માનમાં રાક્ષસી વાણી કેમ ઉચ્ચારે છે ?

ઉન્મત્ત (સત્તામાં ઉન્મત્ત થયેના) (સત્તા-૧) અને ગર્વિષ્ઠોની વાણીને નરિષિઓ તાતના (વાણી) મહે છે તે (૪) નધા વેરોનું મૂળ છે તે જ જગતને શાપ કષ્ટ છે (૨૯)

આ ગીતે તેઓ તેને નિંદે છે અને બીજા પ્રકારની (વાણી)ને તેઓ વખાણે છે

અને જે કામનાઓ (બધી ઇચ્છાઓ) પૂરી પડે છે, અનુદાનને દૂર કરે છે, પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે, અને દુષ્ટોનો નાશ કરે છે તે આ મુરુતા વાણીને ધીર (મનુષ્યો) (બધી) મનમની માતા કહે છે (૩૦)

મન્દ્ર—વાહ ! (મને ખુશી થઈ છે) વાહનીકિતો આ યુવાન શિષ્ય પવિત્ર સ્વભાવવાળો છે આર્થ (નરિષિ પ્રાપ્ત થયેલા) સ રક્ષાથી સુકત એવું એ જોલે.

લવ—તો મન્દ્રકેતુ જેણે કહે છે કે તમારા તાતના પ્રતાપના ઉત્કર્ષ પ્રત્યે પણ અપમાન તે રિસે હું પણ હું કે શું માત્ર ધર્મ મયોજિત વિષય (વિષાગ) વાળો છે ? (અર્થાત્ શું સાતત્ય એક જ વ્યક્તિમાં સમાઈ ગયો છે ?)

सुमन्त्रः—नैव खलु जानासि देवमैराकं येनैवं वदसि । तद्विरमातिप्रसङ्गात् । ५-

सैनिकानां प्रमाथेन सत्यमोज्ञायितं त्वया ।
जामदग्न्यस्य दमने न हि निर्वन्धमर्हसि ॥ ३१ ॥

लघुः—(सहासम् ।) आर्य जामदग्न्यस्य दमनः स राजेति कोऽयमुच्चैर्वादः । १'

सिद्धं होनद्वाचि वीर्यं द्विजानां
घातोर्वीर्यं यत्तु तत्क्षत्रियाणाम् ।
शस्त्रग्राही ग्राहणो जामदग्न्य-
स्तस्मिन्दान्ते का स्तुतिस्तस्य राज्ञः ॥ ३२ ॥

चन्द्रकेतुः—(सौम्यादभिव ।) आर्य सुमन्त्र कृतसुतरोत्तरेण ।

५

कोऽप्येव संप्रति नवः पुरुषावतारो
धीरो न यस्य भगवान्भृगुनन्दनोऽपि ।
पर्याप्तसप्तभुवनोभयदक्षिणानि
पुण्यानि तातवरितान्यपि यो न वेद् ॥ ३३ ॥

लघुः—को हि रघुपनेश्वरित महिमानं न न जानाति । यदि नाम किञ्चिदस्ति
वक्तव्यम् । अथवा ज्ञान्तम् ।

२

१'
वृक्षास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु किं वर्ण्यते
सुन्दरीमयनेऽप्यकुण्ठयशसो लोके महान्तो हि ते ।
यानि त्रीण्यपराड्मुखान्यपि पदान्यासन्स्वरायोधने
यद्वा कौशलमिन्द्रस्य नुनिधने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥ ३४ ॥

સુમન્ત—ઈંદ્રયાજુષ'શા ગભને તું ખરેખર જાણ્યોતો જ નથી, તેથી આતું
જોલે છે. તો મર્યાદા ઝોળાગવી રહેવા દે.

સૈનિકોને કચડીને તું સાચે જ વીરની. જેમ વાયો
છે. પરશુરામને હમનારની બામતમાં વધારે પડતું
(હલકું) જોલતું (તને) ઘટતું નથી. (૩૧)

હવે—(હાસ્ય સાથે) આમ, 'પરશુરામનો પરાભવ કરનાર તે રાજા એમાં
આ બકાઈ કેવી?

બ્રાહ્મણેહું' પરાક્રમ (એમની) જીમમાં છે પણ જે
બ્રાહ્મણ (કહેવાય) છે તે હાત્રિયોતું છે એ સુવિદિત
(સિદ્ધ) છે. યજ્ઞ ધારણ કરનાર જગદમિત્રો પુત્ર બ્રાહ્મણ
હતો. તે જનામ તો (તેમાં) તે રાજાની સ્તુતિ
કેવી ? (૩૨)

ચન્દ્રકેતુ—(ભણે ઉશ્કેરાઇને) આમ સુમન્ત, સવાલ જવાબ બસ કરો.
આ (કાઈક) હમણા નવો અવધુ'નીય 'પુરુષ'નો
અવતાર પ્રગટ્યો છે (કે) જેને મન ભગવાન પરશુ-
રામ પણ વીર નથી; (અને) સાતે લોકને અભયની
પૂરતી દક્ષિણા આપનાર તાતના પવિત્ર કૃત્રે
(આચરણે) પણ જે જાણ્યોતો નથી. (૩૩)

હવે—ખરેખર, રધુપતિતું ચગિત અને મદિમા કોણ જાણ્યું નથી ? જો
કેઈક કહેવા જેવું હોય તો—અથવા જવા દો.

તેઓ વૃદ્ધ છે. તેમનાં ચરિતનો વિચાર ન કરવો
જોઈએ. રહેવા દો. શું 'વજ્ર'ન કરવું ? કારણ સુન્દરી
સીને હણવા જતાં લોકમાં તેમની કીર્તિને અંચ
નથી આવી. તેઓ મદાન છે. (અને) ખર સાચેના
સુદમાં પેલાં અવળત-પીઠ જતાવ્યા સિવાયનાં-ચણ
પગલાં હતાં (તે) અથવા હન્દ્ર પુત્ર (વાઘી)ને હણ
વામાં જે હુ-સિયારી હતી : તે (બધા)થી પણ લોકો
સુવિદિત છે. (૩૪)

चन्द्रकेतुः—आः, तातापवादभिन्नमर्याद, अति हि नाम प्रगल्भसे ।

लवः—अये मय्येव भुक्त्यधीरः संवृत्तः ।

सुमन्त्रः—स्फुरितमनसोः क्रोधेन । तथा हि ।

३

सूडामण्डलयन्धनं तरलयत्याकृतजो धेयधुः
किञ्चित्कोकनदच्छदस्य सदृशे नेत्रे स्वयं रज्यतः ।

धत्ते कान्तिमकाण्डिताण्डवितयोर्मङ्गेन ययत्रं भुवो-
ध्वन्द्रस्योत्कटलाञ्छनस्य कमलस्योन्मान्तमृङ्गस्य च ॥३६॥

कुमारो—तदितो निर्मदक्षमां भूमिनश्तपः ।

(इति निष्क्रान्ता भवन्ति ।) २

इति महाकविभीमवभूतिविरचिते उत्तररामचरिते
कुमारयिक्रमो नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

ચન્દ્રકેતુ—અરે ! પિતાજીના અપમાનની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનારા !
કંઈ બહુ બકે છે કે ?

ભવ—જોદો ! મારા તરફ જ સારા સંપ્રવનારો યઈ ગયો !

સુમન્ગ—બનેતો કૌંઘ ભભૂકી જઈયો છે કેમકે,

શુક્રસાથી ઉદ્ભવેલો કંઘ ચિખામ'ડળની ગાંઠને ઢીલી
પાડે છે. રક્ત કમળની પાંદડીને કંઈકે મળતી
આવતી આખો આપ મેજે જ (૧૫૪) લાલ યાવ
છે. એકાએક તાકિવ કરતી ભમ્મગના ભગથી મે-
રુપટ દેખાતા કલંકવાળા ચન્દ્રની અને આલુબાજુ
ભમતા ભમરવાળા કમળની—શોખા ધારણ કરે છે. (૩૬)

અને કુમાર—તો આ બાબુ પુદને થોડા બુદ્ધિ ઉપર જીતરીએ.

(મધા બહાર જાય છે)

અણ્ણકવિ શ્રી ભવજીવિ વિરચિત દિનશરમચરિતમાં 'કુમારો'દ'
શુદ્ધ નામનો પાંચમો અંક સમાપ્ત

- पष्ठोऽङ्कः -

(तन. प्रविशति विमानेनोज्ज्वलं विद्याधरमिथुनम् ।)

विद्याधरः—अहो नु खल्वनयोर्विकर्तनकुलकुमारयोरकाण्डयल्लहप्रचण्डयोद्दयोति-
 क्षत्रलक्ष्मीकयोरस्यद्भुतोद्भ्रान्तदेहासुराणि विक्रान्तचरितानि । तथाहि प्रिये
 पश्य पश्य । ४

रणत्करणझञ्झणत्कणितकिङ्किणीकं धनु-
 र्ध्वनद्गुरुगुणाटनीरुतफरालकोलाहलम् ।
 वितत्य किरनोः शरानधिरतं पुनः शूरयो-
 विचित्रमभिवर्तते भुवनभीममायोधनम् ॥ १ ॥

विजृम्भितं च दिव्यस्य मङ्गलाय द्वयोरपि ।
 स्तनयित्नोरिवामन्द्र दुन्दुभेदुन्दुमायितम् । २ ॥

तन्प्रवर्तनामनयोः प्रवीरयोरनवरतमविरलमिलितविकचवनककमलकमनीयसंहति-
 रमरतरुतरुणमणिमुकुलनिकरमकरन्दसुन्दर पुष्पनिपातः ।

विद्याधरी—तु किं सि उष अआण्डविस्फुरिततडिच्छडाक्कडारं विअ अंबरं द्यति
 संवुतं । [तत्किमिति पुनरकाण्डविस्फुरिततडिच्छडाक्कडारमिवाम्बरं
 शटिति संवृत्तम् ।]

विद्याधर—तर्कि नु स्वत्वथ

६.

त्वष्ट्यन्त्रधमिध्रान्तमार्तण्डज्योतिरुज्ज्वलः ।
 पुटमेशो ललाटस्थनीललोहितचक्षुषः ॥ ३ ॥

અંક ૬

[પત્ની વિમાનમાં (એક) ઉત્તરવલ વિદ્યાધર મુગલ પ્રતેગે છે]

વિદ્યાધર—અહો! એકાએક આવી પડેના મુઠ્ઠાને લીધે હિમ ચર્મિ ગયેલા,
જેમણે કાચીય લક્ષ્મી ઉત્તરણી છે તેવા આ બે સૂર્ય વશના
કુમારના, દેવો અને અસુરોને અત્યંત આશ્ચર્યથી મૂક કરનારા
પરાક્રમ કાચો, તેવા અદ્ભુત છે! જેમકે—પ્રિયે જો-જો,

૮ કાર કરવાને લીધે ઝળુઝળુટી અને રણકતી ધટડીઓ
વાળુ, (અને) અનાજ કરતી કારે પ્રચલ્યાવાળા
ધનુષ્યના છેડા જેમાં લીપણુ અવાજ કરે છે તેવુ,
ધનુષ્ય બેચીને સતત બાણ વર્ષાવતા બને વીરોત્ત
(આખા) બુવનમાં ભય ઉપગાવનારુ અદ્ભુત મુઠ્ઠા
દરીથી શરૂ થાય છે (૧)

અને બનેધના મગગ માટે વાદળના જેવો દિલ્લ
કુન્દુલિનો મજીર ખવનિ પ્રમદપો છે (૨)

તો આ બને વીરો ઉપર અમર તરુની તાજ, મણિ જેવી કળીઓના
સમૂહના મધથી મુઠ્ઠા અને એક સાથે ઘાટા બાધેલા પૂરા ખીનેલા સોના
કમરોના સુદર સમૂહવાળી સતત પુષ્પવૃષ્ટિ કરે

વિદ્યાધરી—તો—અણુધારી ચમકો જીઠેલી વીજળીના લીસોટાથી આકાશ
એકદમ લાલપીળુ ચર્મિ ગયુ એમ કેમ ?

વિદ્યાધર—તો શુ આગે ખરેખર—

સિવના કપાળમાં રહેના (ત્રીભ) લોચનની પાંપણનું
ત્વષ્ટાના ધનના કમલને લીધે ફરતા સૂર્યની ભોલિ
જેવુ ઉત્તરવળ (જેજ આગતુ)—ઉન્મીલન થયુ ? (૩)

आ जाम्बू ज्ञातश्चोनेन चन्द्रवेनुना प्रयुक्तमप्रतिस्वम्भमानेयम् । यस्याय-
मग्निच्छट्ठासंपातः । सप्रति हि २

अथदग्धकर्तुरितिकेतुचामरै-

रपयातमेव हि विमानमण्डलैः ।

दधति भवरांशुकपटाञ्चलेष्विमाः

क्षणकुटुमच्छुरणत्रिभ्रमं शिखाः ॥ ४ ॥

आ धर्मम् । प्रवृत्त एवायमुच्चण्डवक्त्राण्डावस्थोऽपदुरवस्कुलङ्गगुह्यतालनुमुल-
लेलिहानोज्ज्वलज्वालासमारभैरवः भगवानुपबुध्यः । प्रचण्डधारय सर्वतः सन्तापः
तत्प्रियामङ्गनान्छाद्य मुदूरमपसरामि । (तथा करोति ।)

विद्याधरी—दिद्विआ एदेण विमलमुक्ताफलअमीदलसिणिद्धमसिणमंसलेण णाहदेहणं
सेणआणंदमंउमुटालदधुणंतलोअणाए अटोदिदो जेव्वअंदरिदो मे संदावो ।
[विष्टया एतेन विमलमुक्ताफलकशीतलस्निग्धमसृणमासलेन नायदेहस्पर्शनान्
न्दमन्दमुकुलतपूर्णमानमोचनाया अर्धोदित एवान्तरितो मे सन्तापः ।]

विद्याधर—अयि किमग्र भया कृतम् । अथश । ८

नकिञ्चिदपि कुत्राणं सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ ५ ॥

विद्याधरी—कह अविरलविलोलधुणंतविज्जुद्धदालासमडिदेहिं मत्तमोरकंठसात्
लेहिं ओत्थरीअट्ट णमोमणं जलहरेहिं । [कथमविरलविलोलधूर्णमानविद्युन्न-
ताविलासमण्डितैर्मत्तमयूरकण्ठदयामलैरवस्तीर्यते नमोद्भ्रमं जलधरैः ।]

विद्याधर—हन्त कुमारतः प्रयुक्तावस्थाप्रमाः सत्त्वेयः । कथमविरलप्रवृत्तवारि-
धारासहस्रसम्पातैः प्रक्षान्तमेव पावकाशम् ।

विद्याधरी—पिअं मे पिअं मे । [प्रियं मे प्रियं मे ।] ९

અરે હા સમજાયુ ગુસ્સે થયેના ચક્રેકેતુએ અપ્રતીમ આત્મેમાત્ર
હોડયુ છે (૨) જેમાથી આ અગ્નિ જ્વાળાઓ (ગોમેર) પ્રસરી રહી છે !
અત્યારે તો—

કર્ષક બળી ગયેલાં (અને તેથી) કાનરી ધન અને
અમ્ભરોવાળા વિમાન સમૂહો ખરેખર અદસ્ય જ ગયા
છે ધનના દેશમાં કપડાના ડેડા હિપતની અંદર
જ્વાળાઓ એક ક્ષણ કુંડા લેપની શોભા ધારે છે (૪)

આશ્ચર્ય ! પ્રચલ વજનના ટુકડાઓ તૂટતા હોય એવા લય કર અવાજ
કરતા તણખાથી લીપણ, (અને) જીએ જતી લય કર લપકારા ભારતી
હિન્નવળ (આતેપ્રકાશિત) જ્વાળાઓ ॥ જૂઝથી લય કર આ અસિદ્ધેવ
પ્રસરી જ રહો છે અને બધી વ્યાગુ એને તાપ મ મો છે તો પ્રિયાને
(મારા) શરીર વડે ઢાંકીને ખૂબ દૂર જતો રહુ

(તેમ કરે છે)

વિદ્યાધર—હાથ ! સ્નામીના શુદ્ધ મોતાં જેવા દડા, પ્રિમાળ, મૃદુ અને
માસન દેહસ્પર્શ વડે આનંદથી ઘેરાતી હળી જતી અને ધોળાતી
આખોવાળી મારો તાપ જાણે અધીજ ફેલાયો હોય તેમ અદસ્ય
મર્મિયો

વિદ્યાધર—અરે ! એમા મે શુ કર્યું ? અથવા—

કર્ષકેતુ ન હોય છતાં સૌખ્યથી દુઃખ દૂર કરે છે
જે જેનું પ્રિયજન છે તે તેને અમૂલ્ય ખાનને છે (૫)

વિદ્યાધરી—અરે ! નિરતર અવળપણે ધૂમતી વીજળીના ચમકારાથી શોભતાં
(અને) મત મૂરોના કંઈ જેવા સ્વામ વાદળાથી આકાશનું
આગલું ઉદાર્ધ મયુ

વિદ્યાધર—અરે એ ખરેખર કુમાર હવે પ્રયોજેલા વાતુલાઓને પ્રભાવ
છે જોહો ! સતત વસતી હજારો જળધાનાઓના પડવાથી
અગ-માત્રા સાન્ત મર્મિ જ મયુ

વિદ્યાધર—મને મમ્યુ મને મમ્યુ

विद्याधरः—हन्त हन्त मोः सर्वमतिमानं दोषाय । यत्प्रलयवातावलिक्षोभगम्भीर-
 गुलुगुलायमानमेघमेदुरान्धकारनीरन्ध्रनद्धमिव एकवारविश्वप्रमनविकचविकराल-
 कालमुलकन्दरपिवर्तमानमिव युगान्तयोगनिद्रानिरुद्धसर्वद्वारनारायणोदरनिवि-
 ष्टमिव भूतजातं प्रवेपते । साधु चन्द्रकेतो साधु । स्थाने वायव्यमङ्गमीरितम् ।
 यतः

११

विद्यारूपेण मरुता मेघानां भूयसामपि ।

ब्रह्मणीय विषयानां कापि प्रविलयः कृतः ॥ ६ ॥

विद्याधरी—नाथ को हाणि एसो संभमुक्खितकरम्मिदोत्तरिआंचलो दूरदो जेम्भ
 मधुरसिगेद्धवअणपडिसिद्धजुद्धव्वावारो एदाणं कुमारणं अन्दरे विमाणवरं
 ओदरावेदि । [नाथ क इदानीमेव संभ्रमोत्क्षिप्तकरप्रमितोत्तरीयाञ्चलो दूरत
 एव मधुरस्निग्धवचनप्रतिषिद्धयुद्धव्यापार एतयोः कुमारयोरन्तरे
 विमानवरमन्तारयति ।]

विद्याधरः—(दृष्ट्वा) एष शम्भूकथात्यतेनिवृत्तो रघुपतिः ।

९

शान्तं महापुरुषलङ्घितं निशम्य
 तद्गौरवात्समुपसंहृतसंप्रहारः ।

शान्तो लवः प्रणत एव च चन्द्रकेतुः
 कस्याणमस्तु सुतसङ्गमनेन राक्षः ॥ ७ ॥

तदितस्तावदेहि ।

(इति निष्क्रान्ती ।) १

मिश्रविष्कम्भकः ।

વિદ્યાધર—અરેરે, અરેરે, બધી અતિશયતા દોષ માટે છે. કારણ પ્રલયના પવનોના (વાતાવલિ) ઝપાટાથી મંભીર રીતે મડમડાટ કરતાં વાદળાંઓથી જળે (હિંદ વગરના) ગાઢ અંધકારથી (વગ્યા રાખ્યા વગર) સંપૂર્ણ રીતે રૂંધાયું ન હોય, એકે વારે વિશ્વને ઢાળિયો કરી જવા ફાડેલા કાળના વિકરાળ મુકા જેવા મુખમાં જાણે ફેરતું ન હોય, મુગને આ તે ચોગનિદ્રામાં જળે બધાં દાર બંધ કર્યાં છે તેવા નારાયણના ઉદરમાં જળે પેસી ન મળુ હોય તેમ સમસ્ત વિશ્વ કંપે છે સાજારા! ચન્દ્રકેતુ! બહુ સરસ કમું. વાયુ અથ્થ ચોગ્ય સમયે પ્રયોજ્યું છે કેમકે,

જેમ જલમાં મિથ્યા પદાર્થોનો (વિલય) (યાવ) તેમ,
વિદ્યા જેવા પવને ધણું હોવા છતાં વાદળોનો કયાંય
સાવ(ગ્ર) (કાઈ અભણા પ્રદેશમાં) વિલય કર્યો. (૬)

વિદ્યાધરી—નાથ, ઉતાવળે જીંચા કરેલા હાથથી ઉતરીયેના છેડે દલાવીને દૂરથી જ મધુર સ્નેહાળ કબ્જોથી યુક્તને વ્યાપાર વારતું આ કોણ અત્યારે આ બંને કુમારોની વચ્ચે કેંઈ વિમાન ઉતારે છે ?

વિદ્યાધર—(જોઈને) એ તો અંબુકને વધ કરીને પાછા ફરેલા રમુપતિ છે. (એ) મહાપુરુષના શાંત સમુદો સાંભળીને તેમના પ્રત્યેના માનથી જોયે પ્રહાર અટકાવ્યો છે તેવો લવ શાન્ત મર્મ ગયો. ચન્દ્રકેતુએ પણ મસ્તકે નમાવ્યું જ છે. પુત્રના મેળાપથી રાજાનું કસ્વાણુ ચામો. (૭)

તો જરા આ બાણુ આવ.

(બહાર જાય છે)

(અશ્વિનકૃત્તક સમાપ્ત)

(ततः प्रविशति रामो लवः प्रणतश्चन्द्रकेतुश्च ।)

रामः—(पुष्पकादवतरन् ।)

३

दिनकरकुलचन्द्र चन्द्रकेतो
सरभसमेहि दृढं परिष्वजस्व ।
तुहिनशकलशीतलैस्तवाङ्गैः
शममुपयातु ममापि चित्तदाहः ॥ ८ ॥

(उक्त्वाप्य सस्नेहाङ्गं परिष्वज्य ।) अपि नाम कुशलं तव दिव्यास्त्रधरदेहस्य ।

चन्द्रकेतुः—कुशलमत्यभुतक्रियस्य प्रियदर्शनस्य लवस्य लाभाम्युदयेन । तद्विज्ञापयामि मामेव विशेषेण वा मत्तः स्निग्धेन चक्षुषा पश्यत्स्मिन् महावीर-
प्रकाण्डं तातः ।

रामः—(लवं निरुप्य ।) दिष्ट्या अतिगम्भिरमधुरकल्याणाकृतिरयं वयस्यो वत्सस्य । ५

घातुं लोकानि च परिणतः कायवान्मन्त्रवेदः
क्षान्तो धमः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोशस्य गुप्त्यै ।
सामर्थ्यानामिव समुदयः सञ्चयो वा गुणाना-
माविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः ॥ ९ ॥

लवः—(स्वगतम्) अहो पुण्यानुभावदशनोऽयं महापुरुषः ।

१

आश्वासस्नेहमकीनामेकमायतनं महत् ।
प्रकृष्टस्यैव धर्मस्य प्रसादो मूर्तिसञ्चारः ॥ १० ॥

आश्चर्यम् ।

१

विरोधो विधान्तः प्रसरति रसो निर्वृतिघन-
स्तदौद्धत्यं कापि वज्रति विनयं प्रह्वयति माम् ।
झटित्यस्मिन् दृष्टे किमिव परवानस्मि यदि वा
महाघस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥ ११ ॥

[પછી રામ, લવ અને માથું નમાવતો ચન્દ્રકેતુ પ્રવેશે છે]

રામ—(પુલ્પક ઉપરથી ઊતરીને)

હે ચન્દ્રકેતુ, સૂર્ય વચના ચન્દ્ર ! જલદી આવ. મને
ગ્રાહ આલિંગન આપ. દિગ્ગના દુકડા જેવાં ઠંડાં
તારાં અંગે વડે માગે પણ ચિત્તનો દાહ શાન્ત
થાઓ (૮)

(ઊડીને સ્નેહ અને આશુ સાથે બેટીને)

દિવ્ય અભ્ય ધારનાર દેહવાળો તું કુશળ તો છે ને ?

ચન્દ્રકેતુ—અત્યંત અદ્ભુત કાર્યોવાળા અને પ્રિય દેખાવાળા સવની
પ્રાપ્તિ રૂપ અમ્બુદય વડે (હું) કુશળ છું. તો હું આપને વિનંતી
કરું છું કે મારી જેમજ અથવા મારા કરતાં પણ વધારે સ્નેહાળ
ચક્ષુ વડે તાત આ સર્વગ્રંથે મહાવીરને લલે જુઓ.

રામ—(સવને ધ્યાનથી જોઈને) આનંદની વાત છે કે વત્સલો આ મિત્ર
અતિ ગંભીર, મધુર અને મંત્રણ આકૃતિવાળો છે.

જાણે કે લેકતું રક્ષણ કરવા માટે અઘ્નવેદે શરીર
ધારણ કર્યું છે, પ્રાણના ખગ્નનાના ગ્ણણ માટે
જાણે કે ક્ષાત્ર ધર્મ શરીરમાં રહ્યો છે (તે) જાણે
સામર્થ્યના સમુદાય છે, અથવા મુણેનો સમૂહ છે !
જયતના પવિત્ર પદાર્થોના સમૂહ જાણે (એકાએક)
પ્રગટ ધર્મને આવી ઊભો છે ! (૯)

લવ—(સ્વચ્છ) અહો ! આ મહાપુરુષ પવિત્ર પ્રભાવ અને દર્શનવાળો છે.
આશ્વાસન, સ્નેહ અને ભક્તિતુલ્ય એકમાત્ર મોહું
સ્થાન છે. જાણે ઉત્કૃષ્ટ (ધર્મનો) શરીરધારી સંચરતો
પ્રસાદ ન હોય ! (૧૦)

એને જોઈને એકાએક વિરોધ શાન્ત ધર્મ મળે.

સુખથી ગ્રાહ (ભગેલી) લાગળી પ્રસરે છે. પેલી
ઉદ્ગાદા કર્યાંક ચાલી જાય છે. વિનય મને નમ્ર બનાવે
છે, શું હું પરવશ છું ? ખરેખર મહાન પુરુષોમાં
તીથો જેવો અમૂલ્ય અને અવલુનીય ઉત્કર્ષ હોય
છે. (૧૧)

रामः--तद्विक्रमयमेकपद एव मे दुःखविश्रामं ददात्युपस्नेहयति च कुतोऽपि निमित्ता-
दन्तरात्मानम् । अथवा संहृद्य निमित्तसंश्लेषेण इति विप्रतेषिदमेतत् । २

व्यतिपजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-

न खलु वह्निरुपाधोन्प्रीतयः संश्रयन्ते ।

विकसति हि पतङ्गस्पोदये पुण्डरीकं

द्रवति च हिमरश्माबुद्गते चन्द्रकान्तः ॥ १२ ॥

लघुः--चन्द्रकेतो क एते ।

चन्द्रकेतुः--प्रियवयस्य ननु तातपादाः ।

लघुः--ममापि तर्हि धर्मतस्तथैव यतः प्रियवयस्य इति भवतोक्तम् किं
चत्वारः खलु भवतामेवंभ्यपदेशभागिनस्तत्रभवन्तो रामायणकथापुरुषाः
तद्विशेषं ब्रूहि ।

चन्द्रकेतुः--ननु ज्येष्ठतातपादा इत्यवेहि ।

लघुः--(लोकात्मन् ।) कर्म रघुनाथ एव । दिष्टया सुप्रभातमय यदपं देवो दृष्टः ।
(सविम्वकौतुकं निर्वर्ण्य ।) तात प्राचेतसान्तेवासी लवोऽभिवादयते ।

रामः--आयुष्मन् एष्येहि । (इति सस्नेहमालिङ्ग्य ।) अयि वत्स कृतं कृतमति-
विनयेन । अनेकवारमपरि-लपं परिध्वजस्व माम् । १०

परिणतकठोरपुष्करगर्भच्छदपोनमसृणसुकुमारः ।

नन्दयति चन्द्रचन्दननिष्यन्दजडस्तव स्पर्शः ॥ १३ ॥

लघुः--(स्वगतम् ।) ईदृशो मां प्रयमीषामवधारणस्नेहः । मया पुनरेभ्य एव
द्रोग्युमन्नेनयुवपरिग्रहः कृतः । (प्रकाशम् ।) मृष्यन्निदानां लघस्य
बालिशतां तातपादाः । ३

રામ—તો આ એકદમ જ મને દુઃખમાં આરામ આપે છે અને કોઈક
પણ નિમિત્તથી અંતરાત્માને સ્નેહ કરાવે છે અથવા 'સ્નેહ અને
'(તે) કારણ ઉપર આધાર રાખે' એમ એ વિરુદ્ધ છે.
કોઈક આન્તર હેતુ પદાચીને જોડે છે. પ્રીતિ ખરેખર
બહારના આલંબન ઉપર આધાર રાખતી નથી
ખરેખર, સૂર્યના ઉદય વખતે કમળ ખીલે છે, અને
ચન્દ્ર જિમે છે ત્યારે ચન્દ્રકાન્ત દેવે છે (૧૨)

લવ—ચન્દ્રોત્તુ આ કોણ છે?

ચન્દ્રકેતુ—ત્રિષ મિત્રા ખરેખર પૂજ્ય તાત છે.

લવ—મને પણ ત્યારે ધર્મથી તેવા જ (પિતા જ) યથા કારણ તમે 'ત્રિષ
મિત્ર' એમ કહ્યું, પરંતુ ખરેખર આવા (એક સરખા) આલંબનને
સાથે રામાયણની કથાના આર માનનીય પુરુષો છે તો વિશેષ
(ખાસ સંબંધ) કહે.

ચન્દ્રકેતુ—તો સદૃશી મોટા તાત એમ જાણ્યું.

લવ—(ઉત્સાહ સાથે) શુ' (સાક્ષાત) રહુનાય જ! આહા! કેવો આનંદ!
આજે રૂડો દહાડો કે આ દેવને જોયા. (વિનય અને કૌતુક સાથે
ધારીને જોઈને) તાત! પ્રાચીનસનો સિદ્ધિ લવ પ્રજ્ઞામ કરે છે.

રામ—આયુષ્માન. આય. આય. (સ્નેહથી બેટીને) અરે વત્સ! રહેવા દે
અતિશય વિનય રહેવા દે. મને અનેક વખત માઠ આલિંગન આપ.
પૂરેપૂરા ખીલેલા (અને તેથી) દૃઢ કમળની અંદરની
પાંખડી જેવો માંસલ, લાંસો અને કુમળો તેમ જ
ચન્દ્ર અને ચન્દ્રન રસ જેવો શીતળ તારાં સ્પર્શે
(મને) આનંદ આપે છે. (૧૩) 'ત્રિ' 'મિત્ર' 'મિત્ર'.

લવ—(સ્વમત) આમનો મારા પ્રત્યે આવો અકારણ સ્નેહ છે પણ મેં
સૂખીએ એમનો જ દ્રોહ કરવા આટલું સહન, કારણ કર્યું (હૃદય)!
(મોટેથી) પૂજ્ય તાત! લવની જાળક સુદિ દેવે માફ કરો.

रामः—किमपराद्धं वरतेन ।

चन्द्रकेतुः—अधानुयात्रिकेभ्यस्तातप्रतापाविष्करणमुपभृत्य वीरायितमनेन ।

रामः—तन्वयमलङ्कारः क्षत्रस्य ।

६

न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां विपहतैः
स तस्य दृशो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ।

मयूखैरध्यास्तं तपति यदि देवो दिनकरः
किमाज्ञेयो ग्राया निरुत इव तेज्जांसि वमति ॥१४॥

चन्द्रकेतुः—भगवोऽप्यस्यैव शोभते महावीरस्य । पश्यन्तु हि तात्परादाः प्रियवयस्य-
नियुक्तजृम्भप्रनिष्क्रमस्तम्भितानि सर्पतः सैन्यानि ।

रामः—वत्स क्व रंहियतामस्त्रम् । त्वमपि चन्द्रकेतो निर्व्यापारविकक्षितानि ।
सान्त्वय यत्नानि ।

शुभः—यथाज्ञापयति तानः । (इति प्रविधानं नाटयति ।)

चन्द्रकेतुः—यथादिष्टम् । (इति निष्क्रमन्तः ।)

लघुः—तात प्रशान्तमस्त्रम् ।

रामः—वत्स सरहस्यप्रयोगसंहाराप्यस्त्राण्याम्नायवन्ति ।

८

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तपत्वा
परःसहस्राः शब्दस्तपांसि ।

षट्शतान्यपश्यन्गुरवः पुराणाः ।

स्वान्येव तेज्जांसि तपोमयानि ॥ १५ ॥

अथैतन्मंत्रपरायणोपनिषदं भगवान्कृशाश्वः परःसहस्रसंवासरान्तेवासिने
कौशिकस्य प्रोवाच । स तु भगवान्महामिन्येषं शुरुपूर्वानुक्रम । कुमारस्य
कुतः संप्रगम इति पृच्छामि ।

રામ—વત્સે શું અપરાધ કયો છે ?

અન્દ્રકેતુ—અન્ના અનુચરોની પાસેથી તાતના પ્રતાપનો દંડેરો સાંભળીને
એણે વીરતા હાખવી.

રામ—ખરેખર આ ક્ષત્રિયનું જૂથણ છે.

તેજસ્વી (મનુષ્ય) બીજાઓના પ્રસરતા તેજને સહન
કરતો નથી. તે તેનો પોતાનો અને પ્રકૃતિથી નિયત
હોવાથી કુદરતી (અકૃત્રિમ) સ્વભાવ છે. ન્યારે ભગ-
વાન સૂર્ય થાક્યા વગર કિરણોથી તપે છે ત્યારે આ
માટે સૂર્યકાન્ત મણિ અપમાન પામ્યો હોય તેમ તેજ
ખહાર કાઢે છે !

અન્દ્રકેતુ—ગુસ્સો મણ આ જ મહાવીરને શોભે છે ત્રિષ મિત્રે છાડેલાં
જુભક્ષકાન્તથી બધી તરફ નિષ્કંપ અને ચંભી ગયેલાં (એટલા
રહિત) (થયેલાં) રોન્ધો પૂજ્ય તાત ખરેખર બલે જુએ.

રામ—માર્ધ ભવ, અભા પાછું ખેંચ. અન્દ્રકેતુ, તું પણ નિઃએષ્ટ થવાથી
અરવરથ થયેલાં રોન્ધોને સાંદવન આપ.

ભવ—જેવી તાતની આજ્ઞા. (ધ્યાનનો અભિનય કરે છે.)

અન્દ્રકેતુ—જેવી આજ્ઞા.

(ખહાર નામ છે)

ભવ—તાત, અભ રામ્યું.

રામ—એટા, રહસ્યયુક્ત પ્રયોગ અને સંદર્શનવાળાં અન્ધો પરંપરાથી
પ્રાપ્ત થાય તેવાં છે.

બ્રહ્મા વગેરે પુરાણ ગુરુઓએ બ્રહ્મના દિત માટે હન-
રથી વધારે શરૂ તપનુંતપીને પોતાનું જ તપોમય
તેજ એવાં આને (આ અન્ધોને) બોધાં હતાં. (૧૫)

પછી ભગવાન કૃષ્ણએ હનરથી વધારે વર્ષોના (પોતાના) શિષ્ય
કાશિકને આ (અન્ધોના) મંત્રોના પારાવર્ણનું (સમગ્ર ઉપદેશનું) ગૃહ
રહસ્ય કહ્યું. તે ભગવાને પણ અને (કહ્યું) એમ આ ગુરુ પરંપરાનો ક્રમ
છે. કૃષ્ણને (આ) સંપ્રદાય કષાંથી (પ્રાપ્ત થયો) એમ પૃથ્વું છું.

लवः--स्वतःप्रक्षालन्यावयोरश्राणि ।

रामः--(विचिन्त्य ।) किं न संभाव्यते । प्रहृष्टपुण्यपरिष्ठाकोपादानः कोऽपि महिमा स्यात् । दिवचनं तु कथम् ।

लवः--भ्रातरावाप्य यमौ ।

रामः--य तर्हि द्वितीयः कः ।

(नेपथ्ये ।)

दाण्डायन

१०

आयुष्मतः किल लवस्य नरेन्द्रसैन्ये-
रायोधनं ननु किमाश्रय सख्ये तथेति ।
अद्यास्तमेतु भुवनेष्वधिराजशब्दः
क्षत्रस्य शल्यशिलिवः क्षममद्य यान्तु ॥ १६ ॥

रामः--

अथ कोऽयमिन्द्रमणिमेवकच्छवि-
ध्वनिनैव चन्द्रपुलकं करोति माम् ।
नवनीलनीरधरधीरगर्जित-
क्षणबसकुङ्कुमलकदम्बदम्बरम् ॥ १७ ॥

लवः--अयमसौ मम ज्यायानार्यः कुशो नाग भरताभमात्प्रतिनिरुतः ।

रामः--(सकौतुकम् ।) वत्स इत एवाह्वयेनमायुष्मन्तम् ।

लवः--एवम् । (इति परिक्रमति ।)

(ततः प्रविशति कुशः ।)

कुशः--(साकूतहर्षधैर्यं घनुरास्फालयन् ।)

५

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्मगवतो वैवस्वताह्वा मनो-
रुप्तानां दहनाय दीपितनिजक्षेत्रप्रतापोद्भिभिः ।
आदित्यैर्यदि विग्रहो नृपतिमिर्घन्यं ममैतत्ततो
दीप्ताखस्फुरदुग्रदीधितिशिखानीपजितज्वं धनुः ॥ १८ ॥
(इति विकटं परिक्रमति) १

સવ—અમને અત્રો સ્વતઃ પ્રગટ થયાં.

રામ—(વિચાર કરીને) શું સંભવિત નથી? ઉત્કૃષ્ટ પુરુષનો પરિપાક જેવું
કારણ છે તેવો કેઈ અવલુનીય મદિમા હોય. પણ દ્વિવચન કેમ?

સવ—અમે બંને જોડકા લાકળો છીએ.

રામ—તો બીજો કેણુ છે?

(નિપત્ત્યર્થા)

હાંડાયન,

સાંભળ્યું છે કે આયુષ્માન સવતું રાગનાં સૈન્ય
સાથે લુક થયું. મિત્ર, તું શું કહે છે? 'તેમ છે'
એમ? આજે (જણે) લુવનોમાંથી 'અકવતી' રાગ
એવો શબ્દ અદશ્ય થયો. દ્વાત્રીપનાં સૈન્યે રૂપી
અગ્નિ આજે ચાન્ત થયો. (૧૬)

વળી ઇન્દ્રનીલમણિના જેવી સ્વામ કાન્તિવાળો આ
કેણુ મને અવાજથી જ રોમાંચિત (જને તેથી) નવા
નીલ મેઘનાં મહાર મજનની કણે કળિએને પ્રાપ્ત
કરતા કદંબનાં સાદસ્વવાળો (કદંબની શૈલાવાળો)
કરે છે? (૧૭)

સવ—આ, તે, મારા આર્થ કુશ નામના મોટા બાઈ બરનના આશ્રમેથી
પાછા ફર્યા છે.

રામ—(હીતુક સાથે) એ આયુષ્માનને અહીં જ બેસાવ.

સવ—હાલે (પરિક્રમણુ કરે છે)

(પછી કુશ પ્રવેશ કરે છે.)

કુશ—(અચક રીતે હાથે અને ધૈર્યથી ધનુષ્યનો ટંકાર કરીને)

વૈવસ્વતથી માંડીને બચવાન મનુ સુધી ઇન્દ્રને અભય
રૂંડી દહિણા આપનારા અને અભિમાનીએને ભાગવા
માટે પોતાના દ્વિપ્રતેજ રૂપી અગ્નિનાં સળગાવનારા
સૂર્યવંશી રાગઓએ જોડે જો મારે વિચાર થાય તો
સળગતાં અત્રોમાંથી નીકળતાં બચકર કિરણોની
ટોચથી આરતી પામેલી પ્રત્યાવાવાળા :આ (મારા)
ધનુષ્યને ધન્ય છે. (૧૮)

(ગર્વથી ફરે છે.)

राम. —कोऽयस्मिन्क्षत्रियपोतके पीरुपातिरेकः ।

२

दृष्टिस्त्वीकीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरिभिम् ।
कीमारकेऽपि गिरिषद्गुरुतां दधानो
वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥ १२ ॥

लवः—(उपसृत्य) जयत्वार्थम् ।

कुशः—नन्वायुष्मन् किमियं वार्ता युद्ध युद्धमिति ।

लवः—यत्किञ्चिदेतत् । आर्यसु इप्तमावमुद्यज्य विनयेन वर्तताम् ।

कुशः—किमर्थम् ।

लवः—यद्वा देवो रघुपतिस्तिष्ठति । स च स्निह्यस्यावयोरुत्कृष्टते च
युष्मासंनिकपेस्य ।

कुशः—(मर्तम् ।) स रामायणकथानायको ब्रह्मक्षेत्रास्य गोपयिता ।

लवः—अथ किम् ।

कुशः—आशंभवीयपुण्यदर्शनः स महात्मा । किं तु कथमस्माभिरपगन्तव्य इति न
संप्रधारयामि ।

लवः—यथैव शुद्धस्तथोपसदनेन ।

कुशः—कथं हि नामैतत् ।

लवः—अत्युदात्तः सुजनश्चन्द्रकेतुरौर्मिभ्यः प्रियवयस्य इति सख्येन मामुपतिष्ठते ।
तेन तत्सम्बन्धेन भर्ततात एवायं राक्षसिः ।

कुशः—संश्रयवचनायो रात्र्येऽपि प्रथमः ।

(उभौ परिक्रामतः ।)

रघुः—पश्यन्वेननायो नृपुण्यभाक्तरानुनावगाम्भीर्यसम्मान्यमानविधिलोकोत्तर-
सुचरितातिशयम् ।

રામ—આ દાનિયકુમારમાં પૌરુષનો કેઈ ન સમજી શકાવ તેનો અતિરેક છે.
 (એની) દર્શિ ત્રણ જગતના બળના સાગને ત્રણ
 સમાન લેજે છે. (એની) ધીર અને મર્જાથી આત્મ
 જાણે ધરણીને નમાવે છે. કૌમારવયમાં પણ પર્વત
 જેવી મંલીરતા ધારતો આ શું (સાક્ષાત) વીર ગ્રસ
 આવે છે કે પછી (સાક્ષાત) મર્જા જ (આવે છે)? (૧૬)

હાથ—(પાસે આવીને) આર્થનો જથ્થો થાઓ.

કૃષ્ણ—અરે બાઈ, કહું છું 'યુદ્ધ' 'યુદ્ધ' એમ આ શું બાત છે?

હાથ—એ તો રહેજ (અમરુત) ! પણ આર્થ, અભિમાનનો ભાવ ત્યજીને
 વિનયથી વતો.

કૃષ્ણ—કેમ વારુ?

હાથ—કેમકે અહીં ભગવાન રઘુપતિ ઊભા છે તે આપણા મને ઉપર સ્નેહ
 રાખે છે અને તમને મળવા માટે આતુર છે. [શબ્દચ-તમારા
 સાંનિધ્ય માટે ઉત્કટા ધરાવે છે]

૧—(વિચારતાં) પેમા રામાયણના કથાનારક અને સ્વલ્પ રૂપી 'મળતાતુ'
 રક્ષણ કરનાર (રામ કે) ?

૨—હાસ્તો.

૩—તે મહાત્મા ઇન્દ્રસામ્યક પુણ્ય દર્શનાશ્રમા છે પરંતુ અ પછે કેવી
 રીતે (એમની પામે) જુનું એ કું સમજી શકનો નથી.

૪—એમ મુરુજન (ની પામે જઈએ) તેમજ પૂજાઆન પૂરક ('પુ')

૫—એ વળી ગી રીતે ?

૬—ઉર્મિદાનો અત્યંત ઉદાત્ત સન્નિવન પુત્ર ચન્દ્રકેતુ અને પ્રિય મિત્ર
 એમ (કહીતો) મૈત્રીથી સન્માને છે. તેથી તે સંનિધ્યથી આ માર્ગથી
 આપણા ધર્મપિતા થાય.

૭—હવે દાનિય તરફ (આપણી) નમ્રતા નીચ નહિ બને

(બને ચાલે છે)

૮—આકાર, પ્રમાણ અને માત્રાથી એમનાં વિવિધ લોભાત્તર મુચિતોની
 અનિશ્ચયતાનો ખ્યાલ કરી શકાય તેવા આ મહાપુરુષને આપ
 લાલે જુઓ.

कुशः—(निर्वर्ण्य ।)

१९

अहो प्रासादिकं रूपमनुभावश्च पावनः ।

स्थाने रामायणकविर्देवीं चाद्यं व्यबोद्धतत् ॥ २० ॥

(उपमृत्य ।) तात प्राचेनमान्तेमासी कुशोऽभवादधते ।

रामः—एषोऽयुष्मान् ।

२

अमृताभ्याममृतस्निग्धसंहननस्य से

परिष्वङ्गाय घासस्याद्यमुत्कण्ठते जनः ॥ २१ ॥

(परिष्वज्य । स्वगतम् ।) तस्मिन्पत्यमयं दारकः ।

१

अङ्गादङ्गात्सुत इव निजस्नेहजो देहसारः

प्रादुर्भूय स्थित इव यहिध्वेतनाधातुरेकः ।

सान्द्रानन्दक्षुभिनद्धयप्रसवेनेव सृष्टो

गात्रं श्लेपे यदमृतसरसोत्तसा सिञ्चतीव ॥ २२ ॥

लवः—तात कल्पदंतो मर्माशुः । तदत्र सालक्ष्यकाये मुहूर्त्मासनपरिग्रहे
करोतु तातः ।

रामः—यदभिरुचितं यत्तस्य ।

(सर्वे परिक्रम्य शोचितमुपविशन्ति ।)

रामः—(स्वगतम् ।)

३

अहो प्रथययोगेऽपि गतिस्थित्यास्तनादयः ।

साम्राज्यशंसिनो भावाः कुशस्य च लवस्य च ॥ २३ ॥

यपुरविपुतसिद्धा एव लक्ष्मीविलासाः

प्रतिकलकमनीयां कान्तिमुद्ग्रेदयन्ति ।

अमलिनमिष रत्नं रश्मयस्ते मनोहाः

विकसितमरविन्दं विन्दधो माकरन्दः ॥ २४ ॥

કૃશ—(ધારીને બેઠાને)

અહો ! કેવું પ્રાસાદિક રૂપ અને પાવનકારી પ્રભાવ !
રામાવધુના કવિએ યોગ્ય જગ્યાએ દેવી સરસ્વતીને
(અહીં) યોજી છે. (૨૦)

(પાસે જઈને) તાત, પ્રાચીનસનો શિષ્ય કુસ પ્રણામ કરે છે.

રામ—આવ, આવ, આયુષ્માન.

તારા પાણી ભરેલા વાદળ જેવા ચિનગ્ધ શરીરને
વાતસલ્યથી બેઠવા આ જન તકસે છે. (૨૧)

(બેઠીને સ્વગત) તો આ છોકરો શું મારું બાળક હતો ?
કારણ, (મારા) પોતાના સ્નેહથી ઉદ્ભવેલું અંગે-
અંગમાંથી ઝરતું જાણે (મારા) દેહનું (જ) સત્ત્વ ન
હોય, (મારા શરીરની) ચૈતન્ય રૂપી-એક ધાતુ જાણે
બહાર પ્રગટે થઈને ન ઊભી હોય, જાણે ગાદ
આનંદથી ક્ષુબ્ધ થયેલા (મારા) હૃદયના રસથી
(હૃદયમાંથી) ઝરતા સ્નેહના રસમાંથી) ન નિર્માયો
(બનાવાયો) હોય તેમ (એના) આલિંગનથી જાણે
(મારા) શરીરને (તે) અમૃત રસના પ્રવાહથી સીંગે
છે. (૨૨)

સપ—તાત, સૂરજ માથા ઉપર આગ્યો છે. તેથી અહીં સાવટલાની ડાખામાં
એક દાણુ તાત ભસે આસનનો સ્વીકાર કરે.

રામ—વત્સને જેમ ગમે તેમ.

(બધા પરિક્રમણ કરી યથા યોગ્ય રીતે બેઠે છે)

રામ—(સ્વગત)

અહો ! વિનય યોગમાં પણ કુશ અને લવની આલવાની
જિલા રહેવાની અથવા બેસવાની વગેરે ક્રિયાએ સાત્રા-
જ્ય (પદ)ને સૂચવનારી છે. (૨૩)
જેમ, તે મનોહર કિરણો યોજ્યા રત્નને (જતાવે),
જેમ મધના ટીપા ખીલેલા કમળને (બનાવે) તેમ
શરીરથી જુદા નહિ પડનારા અને (સદગ) સિદ્ધ
(ગજ્ય) લક્ષ્મીના વિલાસો જ દાણે દાણે દમનીય
કાન્તિ દર્શાવે છે. (૨૪)

भूयिष्ठा च रघुनुल्लुभारच्छायाभनयो पश्यामि ।

यदोरभारावतकण्ठमेवकं

वपुर्वृषस्कन्धसुवन्धुरांसकम् ।

प्रसन्नसिंहस्तिमितं च वीक्षितं

ध्वनिश्च मङ्गल्यमुदङ्गमांसलः ॥ २५ ॥

(निपुणं निरूप्य । अये न केवलमम्मत्संवादिन्याहृतिः ।

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं

स्फुटमिह शिशुयुग्मे नेपुणोन्नेयमस्ति ।

ननु पुनरिय तन्मे गोचरीभूतमक्षणे-

रभिनवशतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः ॥ २६ ॥

मुक्ताच्छदन्तच्छविसुन्दरेयं

सैषोष्ठमुद्रा स च कर्णपाशः ।

नेत्रे पुनर्यद्यपि रक्तनीले

तथापि सौभाग्यगुणः स एव ॥ २७ ॥

(विनिन्य ।) तदेतत्प्राचेनमाप्युपितमरणं यत्र विल देवी परित्यक्ता । इयं चानयोराहृतिर्ययोऽनुभावश्च । यदपि स्वतः प्रनाशान्यक्षाणीति तत्र विमृशामि । अपि यत्तु तन्निवददर्शनप्राप्तं हिममन्त्राभ्यनुज्ञानमुद्धतं स्यात् । ॥ ह्यज्ञाप्रदावि-
धान्यस्याणि पूर्वेषामप्यनुशुश्रुम् । अयं च मण्डपमानमात्मानं मुखातिरयो
हृदयस्य मे निराम्भयने । यथाविति च भूयिष्ठमात्मसंवादः । भूयिष्ठं च
मया द्विधा प्रतिपन्नो देव्या गर्विणीभाव आसीत् । (सारम् ।)

અને આ ખંનેમાં સ્થુકુળના કુમારોની ધણી છાયા હું જોઉં છું.
 સુતાન પારેવાના કંઠ જેવું સ્યામ શરીર છે, આખ-
 લાની કાંધે જેવા સુગઠિત ખભા છે. અને પ્રસન્ન
 સિંહ જેવી રિચર દૃષ્ટિ છે, અને અવાજ મંગળમય
 મૃદંગ જેવો મંત્રીર છે. (૨૫)

(ધ્યાનથી જોઈને) અરે, આકૃતિ અમાગ જેવી છે એટલું જ નહિ—
 ધારીને જોતાં જણાય એવું જનકની પુત્રીનું તે તે
 સાદર્ય પશુ અહીં આ બાળ સુગંધમાં સ્પષ્ટ છે.
 ખરેખર, નવા કમળની ગોલાવાળુ, મારી પ્રિયાનું
 તે શુભ જાણે દરીયા આખ સમગ્ર પ્રગટ થયું છે (૨૬)

મોતી જેવા ઉજળા દાંતના પ્રકાશથી શોભતો આ
 તે જ હોદને વળાંક, તે જ સુંદર કાન. વળી જે
 આંખ જો કે લાલ અને સ્યામ છે છતાં પણ સૌંદર્યનો
 શુભ તે જ છે.

(વિચાર કરીને) તો આ પ્રાચેતસ રહે છે તે (જ) અરણ્ય છે કે
 જ્યાં, કહે છે કે, દેવીને ત્યાં હતી. અને એ ગનેનાં આ-દેખાવ, વય અને
 પ્રભાવ પણ (મગતી) છે. અહીં સ્વતઃ પ્રગટ થયાં એમ (કહ્યું)
 છે છતાં તે વિગે વિચાર કરું. એમ બને કે પેલા ચિત્ર દર્શન પ્રસંગે
 અહીંને આપેલી અતુલા કામ આવી હોય ! કારણ પગ પર વચર અહીં
 (પ્રગટ થાય એમ) મેં પહેલાંનાઓ વિશે (પહેલાના જુદો વિશે) પણ
 સાંભળ્યું નથી. અને આ મારા હૃદયના સુખની અતિશયતા મારા (સંશયમાં)
 તરતા (વ્યાકુળ થતા) આત્માને ખાતરી અપાવે છે. વળી 'એપ્રિમા' એ મારા
 અનુભવને અત્યંત મગતી બાબત છે. વળી દેરીનો ગર્ભિણી ભાવ જે
 બાળકોવાળો મને કળાતો હતો. (અતિ સાચો)

વિગ્રહ
૩૮૫૦

पुरा रुढे स्नेहे परिचयविकासादुपचिते

रहो विश्रब्धाया अपि सहजलज्जाजडदृशः ।

मयैवादौ ज्ञानः कस्तलपरामर्शकलया विरच्यते

द्विधा गर्भग्रन्थिस्तदनु दिवसैः कैरपि तथा ॥ २८ ॥

(रुदित्वा ।) तत्स्मृतौ पृच्छामि केनचिदुपायेन ।

लवः—सात किमेतत् ।

याप्यवर्षेण नीतं वो जगन्मङ्गलमाननम् ।

अवश्यायावसिक्तस्य पुण्डरीकस्य चारुताम् ॥ २९ ॥

गुणवत्त्वम्

कुशः—अयि वत्स

विना सीतादेव्या किमिव हि न दुःखं रूपतेः ॥ २९ ॥

प्रियानाशे कृत्स्नं किल अगदरण्यं हि भवति ।

स च स्नेहस्तावानयमपि वियोगो निरवधिः

किमेवं त्वं पृच्छस्यनधिगत^१रामायण इव ॥ ३० ॥

रामः—(स्वगतम् ।) अये तदस्थ आलापः । कृतं प्रश्नेन । मुग्धहृदय कोऽयमा-
कस्मिन्कस्ते पारिप्लवो विकारः । एवं च निर्भिन्नहृदयावेगः शिशुजनेनाप्यनु-
कम्पितोऽस्मि । भवतु तावदन्तरयाभि । (प्रकाशम् ।) वत्सी रामायणे
रामायणमिति धूयते भगवतो वाल्मीकेः सरस्वतीनिष्यन्दः प्रशस्तिरादित्यवंशस्य ।
तत्र कौतूहलेन यत्किंचिच्छ्रोतुमिच्छामि ।

कुशः—स इत्स्न एव सन्दर्भोऽस्माभिरावृत्तः । स्मृतिप्रत्युपस्थितौ तापदिभौ
बालचरितस्यान्त्येऽध्याये द्वौ श्लोकौ ।

रामः—उदीरयतु वत्सः ।

પહેલાં જ્યારે અમારો સ્નેહ રૂઢ થયો હતો (અને પછી) પરિચયના વિકાસથી વૃદ્ધિ પામ્યો હતો ત્યારે એકાંતમાં, (મારા પ્રત્યે) વિશ્વાસ હોવા છતાં જેની આંખો સ્વભાવિક લજ્જાથી જડ થઈ છે તેની (સીતા) નો એવરો ગર્ભભાર મેં જ પહેલાં દાથના સ્પર્શના આતુરથી કર્યો હતો. તે પછી કેટલાક દિવસ પછી તેણે (જાણ્યું) (૨૮)

(૨૩ીને) તો શું આમને કાઈ પણ ઉપાયે પૂછું ?

સિવ—તોત આ શું ?

આસુની વૃદ્ધિએ જગનના મંત્રણ રૂપ ભરેરાને હિમથી સીંચાયેલા કમળની રોબા પ્રાપ્ત કરાવી છે. (૨૯)

કુશ—અરે બાઈ,

અરેઅર સીતાદેવી વગર સ્થુપતિને શું (વસ્તુ) દુઃખ રૂપ નથી ? કારણ કહેવાય છે કે પ્રિયાના નાશથી આત્મ જનન અરણ્ય (જેવું) થઈ જાય છે. તેવા પ્રકારનો એ સ્નેહ હતો અને આ વિચાર પણ નિરવધિ છે. જાણે રામાયણ બંધ્યો ન હોય તેમ શું એવું કેમ પૂછે છે ? (૩૦)

રાધ — (સ્વગન) અરે ! (એમની) વાતચીત તટસ્થ છે. પ્રશ્ન કરવાનો કોઈ અર્થ નથી. અરે બોલિયા હલ્ય ! આ તારો કેવો આકસ્મિક અને મંચળ ('અધીર-ધીર' વગરનો) વિકાર ! વળી આમ જેને હલ્યનો આવેગ બહાર આવ્યો છે તેવો હું બાળકાનો પણ દયાપાત્ર થયો છું ! વારુ ત્યારે વિષયાન્તર કરું, (મોટેથી) કાઈ એ, સૂર્યવંશની પ્રસસ્તિરાજું અને વાલ્મીકિનો સરસ્વતીનો સ્તોત એવું 'રામાયણ' - રામા એમ સંલગાય છે તેથી કુતૂહલથી (તેમાંનું) કંઈક સાંભળતા જ મ્હું છું.

કુશ — એ આખી રચના અને ભાવના શીએ બાલચરિતના છેલ્લા અધ્યાયના આ એ પ્રોલોગ જરા સ્મૃતિમાં આવે છે.

રામ — શર્મ, બોલ તો.

कुशः—

“ प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीन्महात्मनः ।
 प्रियभावः स तु नया स्वगुणैरेव वर्धितः ॥ ३१ ॥
 तथैव रामः सीतायाः प्राणेभ्योऽपि प्रियोऽभवत् ।
 हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् ॥ ३२ ॥
 उत्तरराम उवाच जानाति ३२ उत्तररामः —

रामः—कष्टमतिदारुणोऽयं हृदयममोद्धातः । हा देवि एवं किल तदासीत् । अहो
 निरन्वयविपर्यामविरमद्वृत्तयो विप्रलम्भपर्यन्तसायिनस्तापयन्ति संसारवृत्तान्तः । २

क तावानानन्दो निरतिशयविलम्बबहुलः
 क्व वाऽन्योन्यप्रेम क्व च नु गहनाः कौतुकरसाः ।
 सुखे वा दुःखे वा क्व नु खलु तदैक्यं हृदययो-
 स्तथाप्येव प्राणः स्फुरति न तु पापो विरमति ॥ ३३ ॥

भोः कष्टम् ।

१

प्रियामुणसहस्राणामेकोन्मीलनपेशलः ।
 य एव दुःस्मरः कालस्तमेव स्मारिता वयम् ॥ ३४ ॥
 यदा किञ्चित्किञ्चित्तपदमहोभिः कतिपयै-
 स्तदीपद्विस्तारि स्तनमुकुलमासीन्मृगदृशः ।
 पयस्नेहाकृतव्यनिकरघनो यत्र मदनः
 प्रगल्भन्यापारः स्फुरति हृदि मुग्धश्च धपुषि ॥ ३५ ॥

लवः—अयं च मन्दाविनीचिघ्नवृत्तवनविहारे सीतादेवीमुद्दिश्य रघुपते. श्लोकः—१

કૃષ્ણ—

મહાત્મા રામને સીતા પ્રતિથિ જાણી ગિય દતી.
પણ તે સ્નેહભાવ તેણે પોતાના ગુણથી જ વધારો
દતો. (૩૧)

તેથી જ રીતે રામ સીતાને પ્રાણ કરતાં પણ વધારે
વહાલા દતાં. ખરેખર તેમનાં હૃદય જ પરસ્પર
પ્રીતિયોગને જાણે છે. (૩૨)

રામ— અરે! હૃદયના મર્મ જાગ ઉપર આ અત્યંત કારી થા છે. હા.
દેવી! ત્યારે (તે દિવસોમાં) ખરેખર જોમ (જ) હતું. અહો!
આકસ્મિક ફેરફારને લીધે (દશા પરિવર્તનને લીધે) રસવિહીન
વૃત્તિવાળી અને વિયોગમાં પરિણમતી સંસાર ધટનાઓ તાપ
ઉપજાવે છે.

(પરસ્પર) અતિશય વિશ્વાસથી ઊભારાતો (વધેસો)
તેવા પ્રકારનો (એવો મોટો અપરિમિત) આનંદ
ક્યાં? એ અ-યોન્ય પ્રેમ ક્યાં? અને (પેલા)
(પરસ્પર સ્નેહનો) મહાન કૌતુકરસ ક્યાં? ખરે,
મુખમાં કે દુઃખમાં પેલું (એ) હૃદયનું એક જ ક્યાં
છતાં પણ આ પાપી જીવ પડે છે! નાશ પામતો
નથી! (૩૩)

પ્રાણ સ્ફુરે છે
સ્નેહની લાગણી છે.

અરે દાસ!

પ્રિયતમાના દબારો ગુણો એકી સાથે પ્રગટ થવાથી
મનેહર અને જે સંભારતાં જ દુઃખ થાય તેવો છે,
તે જ સમયની અમને યાદ દેવડાવવામાં આવે છે. (૩૪)
ન્યારે (ચંદ્ર) કેટલાક દિવસો વીત્યે, થોડીક થોડીક
દેખાવા માંડેલી (મારી) મૃગનયનાની તે સ્તનકળીઓ
સહેજ વિસ્તાર પામતી ગર્ભ; જે વખતે (ચંદ્ર)
(ચંદ્ર) (સ્પર્શિત જાણે) વધ; સ્નેહ અને લુબ્ધુના
સંયોગથી સઘન (જનકો) કામદેવ પ્રગટ
ચેષ્ટાથી હૃદયમાં સ્ફુરે છે અને દેહમાં મૃદુ (મુગ્ધ)
હે. (૩૫)

લવ— અને મંદાકિની પાસેના ચિત્રકૂટ (પર્વત) ઉપરના વનવિહારમાં
સીતાદેવીને ઉદ્દેશીને સ્થુપતિનો (મોલેસો) આ શ્લોક—

“ त्वदर्थमिव विन्यस्तः शिलागह्वोऽयमग्रतः ।

पस्यायमभितः पुष्पैः प्रवृष्ट इव केसरः ॥ ३६ ॥”

रामः--(सन्ननास्मितस्नेहकण्ठम् ।) अति हि नाम मुग्धः शिशुजनः विशेषतस्तन-
रण्यधरः । हा देवी स्मरसि वा तस्य प्रदेशस्य तत्समयविधान्भाति-
प्रसन्नसाक्षिणः । कष्ट मो' कष्टम् । ३

अमाम्बुशिशिरीभयत्प्रसृतमन्दमन्दाकिनी-
महत्तरलितालकाकुलललाटचन्द्रद्युति ।

अकुङ्कुमकलङ्कितोज्ज्वलकपोलमुत्प्रेक्ष्यते
निराभरणसुन्दरभ्रघणपाशमुखं मुखम् ॥ ३७ ॥
५११२८१

(स्तम्भित इव स्थित्वा सकण्ठम् ।) अहो नु खलु मोः । १

चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निहित इव निर्माष पुरतः
प्रयासेऽप्याश्वास न खलु न करोति प्रियजनः ।

जगज्जीर्णारण्यं भयति च विकल्पव्युपरमे
कुकुलानां राशौ तदनु हृदयं पल्यत इव ॥ ३८ ॥
लीला ५११२९१

(नेपथ्ये) १

वनिष्ठो वाल्मीकिर्दशरथमहिष्योऽथ जनकः
सदैवारुन्धत्या शिशुकलहमाकर्ण्य समयः ।
जराग्रस्तीर्णाग्ररथ रज्जु विद्वराश्रमतया विशेषोप ३२ः
चिरेणागच्छन्ति त्वरितमनसोऽपि श्रमजडाः ॥ ३९ ॥

ત્યારે તારે મારે જ મૂકાઈ હોય તેમ આગળ આ
શિલાની પાટ છે-કે જેની આલુગાળુ ત્યારે કેસર
જે પ્રેમથી જાણે કરી છે. (૩૬)

રામ—(લજ્જા, સ્મિત, સ્નેહ અને કરુણા સાથે) છોકરાં એટલે જ
(અને) ખાસ કરીને જનમાં ફરનારાં ખરેખર અત્યંત ભોળાં
હોય છે. હા દેવી! તે વખતે (આપણા) એકાન્તની પરાકાષ્ટાના
પ્રસંગની સાક્ષીરૂપ પેલી જગ્યા સાંભરે છે? ઓ રે! હાય!

શ્રમના પ્રસ્વેદથી ઠંડું થયેલું, (અને) મંદાકિનીના
મંદ વાતા પવનથી ફરકતી લટોથી જેના ચન્દ્ર
જેવા લસાટનું તેજ દંકાઈ ગયું છે તેવું, કુંકુમથી
અંકિત થયેલા ન હોવાથી ઉજ્જવળ માલવાળું, અને
ધરણી પગરના રમ્ય સુંદર કણ્ઠપથી મુગ્ધ મુખનું
(ત્યારે) (મારી નજર) સામે જ દેખાય છે. (૩૭)

(થંબી ગયા હોય તેમ રોકાઈને કરુણાથી)

અહો! કેવું વિચિત્ર!

હાંમાં સમય સુધી ચિંતન કરી કરીને નિર્માને
ત્યારે (મન) આગળ ખડું કરેલું પ્રિયજન, વિરહમાં
પણ આશ્વાસન નથી આપતું એમ નહિ પણ
જ્યારે મનના વિકલ્પો શમે છે ત્યારે જગત પેરાન
વગડા જેવું બને, છે (અને) તે પછી મૂકા—અગત્ય
પ્રાસની-જંતુ ઉપર ત્યારે હૃદય રધાય છે. (૩૮)

ત્યારે ત્યારે - ત્યારે ત્યારે
(નેપથ્યમાં)

ખાળકાતું યુદ્ધ (યુધ્ધ) છે એમ) સાંભળીને જાયથી
અરુન્ધતીની સાથે જ વસિષ્ઠ, વાલ્મીકિ, દયરથની
રાણીઓ અને જનક મનથી અધીરા હોવા છતાં,
પરંતુને કારણે સિમિલ અંગેને લીધે અને ખાસ
કરીને આશ્રમ દૂર હોવાથી (તથા) યાત્રાથી થીમાં
પડયાં હોવાથી ગદ્ગદ વાર પછી (ધીમે ધીમે)
આવે છે. (૩૯)

રામ— શું લગવતી અનુભવી, વસિષ્ઠ, માતાઓ અને જનક અહીં જ છે ? અરેરે ! જેમને અરેખર સેં મળ્યા ? (કરુણાથી જોઈને) અહહ ! નસીબયોગે તાત જનક પણ અહીં જ આગ્યા છે જેમ અભાગિયા (એવા મારા) ઉપર જાણે વચ્ચી પ્રદાર કરવામાં આવ્યો છે.

સંબંધે મુચ્છનીય હોવાથી આનંદ પામેલા વસિષ્ઠ પગે જોમાં લગ્યા હતા તે બાળકના વિવાહના મંગળ ઉત્સવમાં (જેને) પિતાઓનું એ મિલન જોઈને (દવે) જેવી ભારે આફત આવી પડ્યા પછી (મારા) પિતાના મિત્રને આવી રીતે જોતાં હું દર્શનો દુઃકડામાં કેમ ફાટી નથી પડતો ? અથવા સામને શું દુઃખર છે ? (૪૦)

(નેપથ્યમાં)

અરેરે ! અરેરે ! મધું દુઃખદાયક !

પ્રભાવ માત્રમાં જ જેમની કાન્તિ રહી છે તેવા રઘુનાથને એકદમ આવા જોઈને (સદૃ) પહેલાં મૂર્છા પામેલા જનકને આશ્વાસન આપીને દુઃખી માતાઓ મૂર્છા પામે છે. (૪૧)

રામ— હા તાત ! હા માતાઓ ! હા જનક !

જનકોનું અને રઘુઓનું જે અપૂર્ણ કુળનું મંગળ છે તેના તરફ પણ ફર (અકરુણ) પાપી એવા મારા તરફ તમારી દયા નકામી છે. (૪૨)

ત્યારે સન્માન કરું.

(જો છે)

કુશસંવ— આ બાળુ, તાવ, આ બાળુ.

(કરુણ રીતે આકુળતાથી પરિક્રમણ કરીને બધા બચ છે)

મહાકવિ શ્રી ભરણીતિ વિરચિત 'ઉત્તરશમચરિત'માં 'કુમારોની જોળખાણ' નામનો છંડો અંક સમાપ્ત.

रामः—कथं भगवत्यहन्वती वसिष्ठोऽम्बाय जनकयात्रैव । कष्टं कथं सत्येते
द्रष्टव्याः । (सकृष्टं विलोक्य ।) अहह तातजनकोऽपि दैवाश्चैवाशत इति
वज्रेणेव ताडितोऽस्मि मन्दभाग्यः । ३

सम्यन्धस्त्वं हृणीयताममुदितैर्जुष्टे वसिष्ठादिभि-
रप्यापन्य विवाहमङ्गलमहे तत्तातयोः सङ्गतम् ।
पद्मयन्त्रीदशमीदशे पितृसखं वृत्ते महावैशसे
दीप्ये किं न सहस्रपादमथवा रामेण किं दुष्करम् ॥४०॥

(नेपथ्ये ।)

भौ भौः कष्टं कष्टम् ।

२

अनुभाषमाप्रसमयस्थितश्रियं
सहसैव धीश्वर रघुनाथमीदृशम् ।

प्रथमप्रमूढजनकप्रबोधनाद्
विधुरा प्रमोहमुपगमन्ति मातरः ॥ ४१ ॥

रामः—हा तात हा मातरः हा जनक

१

जनकानां रघूणां च यत्कृत्स्नं गोधमङ्गलम् ।

तत्राप्यकस्मिन् पापे वृथा यः कदना मयि ॥ ४२ ॥

यावत्सम्भाषयामि । (द्रुतिप्रति ।)

शुशल्यौ—इत इतस्तातः ।

(सकृष्टं विलोक्य निष्प्रसन्नः उच्यते ।) २

રામ—શું લગવતી અરુન્ધતી, વસિષ્ઠ, માતાઓ અને જનક અહીં જ છે? અરેરે! એમને ખરેખર શું મળાય? (કરુણાથી જોઈને) અહહ! નસીબયોગે તાત જનક પણ અહીં જ આગ્યા છે એમ અભાગિના (એવા મારા) હિપર જાણે વજ્રથી પ્રદાર કરવામાં આગ્યો છે.

સંપૂર્ણ ધર્મનીય હોવાથી આનંદ પામેલા વસિષ્ઠ વગેરે જેમાં લગ્યા હતા તે જાળકોના વિવાહના મંજળ ઉત્સવમાં (જનકે) પિતાઓનું એ મિલન જોઈને (હવે) એવી કારે આફત આવી પડ્યા પછી (મારું) પિતાના મિત્રને આવી સીતે જોતાં હું હજારો દુઃખમાં કેમ ફાટી નથી પડતો? અથવા રામને શું દુઃખર છે? (૪૦)

(નેપથ્યમાં)

અરેરે! અરેરે! ધણું દુઃખદાયક!

પ્રભાવ માત્રમાં જ જેમની શાન્તિ રહી છે તેવા રઘુનાથને એકદમ આવા જોઈને (સહુ) પહેલાં મૂઝી પામેલા જનકને આશ્વાસન આપીને દુઃખી માતાઓ મૂઝી પામે છે. (૪૧)

રામ—હા તાત! હા માતાઓ! હા જનક!

જનકોનું અને રઘુઓનું એ સંપૂર્ણ કુળનું મંજળ છે તેના તરફ પણ ફર (અકરુણ) પાપી એવા મારા તરફ તમારી દયા નકામી છે. (૪૨)

તારે સન્માન કરું.

(જોઈ છે)

કૃષ્ણ—આ બાળુ, તાત, આ બાળુ.

(કરુણ રીતે આકુળતાથી પરિક્રમણ કરીને બધા બાળ છે)

મહાકવિ શ્રી લલ્લુતિ વિરચિત ‘ઉત્તરરામચરિત’માં ‘કૃષ્ણાર્જુની ઝોળખાણ’ નામનો છંદો અંક સમાપ્ત.

सन्तमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति लक्ष्मणः ।)

लक्ष्मणः—भो भो अयं खलु भगवता वाल्मीकिना सब्रह्मक्षत्रपौरजानपदाः प्रजाः
सहास्माभिराहूय कृत्स्न एव सदेवामुरतिर्यगुरगनायकनिश्चायः सचराचरो भूत-
प्रायः स्वप्रभावेण संनिधापितः । आदिष्ट्वाहमार्येण—‘वत्स लक्ष्मण भगवता
वाल्मीकिना स्वकृतिमप्सरोभिः प्रयुज्यमानां द्रष्टुमुपनिमन्त्रिताः स्मः । तद्गता-
तीरमातोद्यस्थानमुपगम्य कियतां समाजसंनिवेशः’ इति । कृतञ्च मर्यामत्यस्य
भूतप्रायस्य समुचितस्थानगन्निवेशो मया । अयं तु—

राज्याश्रमनिवासेऽपि प्राप्तकष्टमुनिव्रतः ।

वाल्मीकिगौरवाद्यर्थं इतः पयाभिवर्तते ॥ १ ॥

(ततः प्रविशति रामः ।)

रामः—यत्न लक्ष्मण अपि स्थिता राजप्रेक्षकाः ।

लक्ष्मणः—अयं किम् ।

रामः—इनौ पुनर्वत्सौ कुशलबौ कुमारस्यन्दकेतुसदृशी स्थानप्रतिपत्तिं सम्भवितव्यौ ।

लक्ष्मणः—प्रभुस्नेहप्रपन्नास्यैव कृणुम् । इदं चास्तीर्णं राजासनम् । तदुपविशत्वार्थः ।

(राम उपविशति ।)

लक्ष्मणः—प्रस्तूयतां भोः ।

અંક ૭

(૫છી લક્ષ્મણ પ્રવેશે છે)

લક્ષ્મણ—અરે જો ! આજે ખરેખર ભગવાન વાલ્મીકિએ જાદુમણ, ક્ષત્રિય સહિત નગરવાસીઓ અને જનપદવાસી પ્રજાને અમારા સમેત બોલાવીને પોતાના પ્રલાવ વડે દેવો, અશુરો, પ્રાણીઓ અને પંખીઓ અને નાગલોકના નાથોના સમૂહ સહિત ચર અને અચર સમગ્ર સૃષ્ટિને બેગી કરી છે. અને પણ આપે આજા કરી છે કે ભાઈ લક્ષ્મણ, ભગવાન વાલ્મીકિએ અપ્સરાઓ દ્વારા ભજવાતી પોતાની (નાટ્ય) રચના બોલા (આપણને) નિમગ્ન છે. તો જંગલનારે રંગસ્થળે જઈને પ્રેક્ષકવર્ગને બેસાડવાની વ્યવસ્થા કર. મેં પણ મર્ત્ય અને અમર્ત્ય સમગ્ર સૃષ્ટિ માટે યોગ્ય સ્થાને બેસવાની વ્યવસ્થા કરી છે.

આ હવે,

રાજમાત્રમમાં હોવા છતાં કષ્ટદાયક સુનિવૃત્ત ધારતા
આર્પ, વાલ્મીકિ પ્રત્યેના માનને લીધે, અહીં જ
આવે છે. (૧)

(૫છી રામ પ્રવેશ કરે છે)

રામ—ભાઈ લક્ષ્મણ, રંગભૂમિના પ્રેક્ષકો બેસી ગયા કે ?

લક્ષ્મણ—હા હા.

રામ—આ બંને મ ભાઈ કુચકવને કુમાર અન્નકેતુ બેવી માનહારી બેઠો ! આપવાની છે.

લક્ષ્મણ—આપણીના સ્નેહની ખાતરીથી એમ જ કયું છે. આ રાજસન બિલાવ્યું છે. તો આર્પ લેવે બેસે.

(રામ બેસે છે)

લક્ષ્મણ—અરે શરૂ કરો.

सूत्रधारः—(प्रविश्य ।) मो मो भगवान्मूर्तार्यवादी प्राचेतसः
 सस्यापरजङ्गमं जयदाज्ञापयति-यदिदमस्माभिरार्षेण नमुप
 समुदीक्ष्य पावनं वचनामृतं कण्ठाद्भुतरसं च किंचिदुपनिबद्धं
 तत्र कायगौरवादवधातव्यमिति ।

राम.—एतदुक्तं भवति । साक्षात्कृतधर्माण ऋषयः । तेषाममृतम्भराणि भगवतां
 परोरजासि प्रज्ञानानि न कचिद्वयाह्वयन्त इत्यनभिशाङ्कनीयानीति ।

(नेपथ्ये ।)

हा अञ्जउत्त हा कुमार लक्ष्मण एआर्हुणि असरणं रणो
 आसण्णप्पसववेअणं हदासं सावदा मं अहिलसंदि । साहं
 दाणिं मन्दमाहो कोरिहीए अत्ताणं भिविअदिस्सं । [हा
 आर्यपुत्र हा कुमार लक्ष्मण एकाकिनीमशरणामरण्ये
 आसन्नप्रसवमिदमां हुताशां थापदा मामभिलपन्ति ।
 साहमिदानीं मन्दभागिनी भागीरथ्यामात्मानं निक्षेप्स्यामि ।]

लक्ष्मण.—(आत्मगतम् ।) कष्टं वतन्त्यदेव किमपि ।

२१

सूत्रधारः—

विश्वधरमात्मजा देवी रात्रा त्यक्ता महायने ।
 प्राप्तप्रसवमात्मानं गङ्गादेव्यां विमुञ्चति ॥ २ ॥

(इति निष्क्रान्तः ।)

સ્ત્રીધાર—(પ્રવેશીને) અરે ઓ! ભગવાન સત્યવાદી વાઙ્મીકિ સ્થાવર અને જંગમ જગતને આજ્ઞા કરે છે કે આ જે અમે આપે દૃષ્ટિથી જોઇને પાવનકારી, કરુણ અને અદ્ભુત રસનાળું કંઈક વચનામૃત રચ્યું છે તે તરફ ઠાપું ગૌરવ સમજીને ધ્યાન આપો.

રામ—કહેવાનું (તાત્પર્ય) આ છે. ઋષિઓને ધર્મમાં સાક્ષાત દૃષ્ટિ હોય છે. તે પૂજ્યોનાં (ભગવંતોનાં) અમૃતથી ભરેલાં અને રજસુ વગરનાં જ્ઞાન વચનો કદી ખોટાં પડનાં નથી તેથી તેમાં સંશયને સ્થાન નથી.

(તેજસ્વીમાં)

હા આપું છું. હા કુમાર લક્ષ્મણ! એકાકિની, અરણ્યમાં શરણુ રેગરની, અને જેની પ્રસવવેદના શરૂ થઇ છે તેરી તથા દત્તાશ ચર્ચા મારે માટે જંગમી પશુઓ ઠાપી રહ્યાં છે. એ મંદભાગિની હું મારી જાતને ભાગીરથીમાં નાખું છું.

લેકમણુ—(સ્વગત) અરેરે! આ તો (માર્ગ કરતાં) કંઈક ભુલું જ છે.

સ્ત્રીધાર—

રામએ મોટા વનમાં ત્વજેમાં પુરૂષીપુત્રી દેવી (મીના)
પાસે આવી રહેલ પ્રસવવાળી પોતાની જાતને માતા
ગમામાં નાખે છે. (૨) (અહાર જાય છે.)

પ્રેરતાવના સમાપ્ત

રામ—(આવેશથી) દેવી, દેવી, ધરીક વિચાર.

લેકમણુ—આપે આ નાટક છે.

રામ—ઈન્કારણવાસની પ્રિય મન્યા હું દેવી! રામને ત્રીધે તમને આ દેવનું દારુણ પરિણામ પ્રાપ્ત થયું છે.

लक्ष्मण—आर्य दृश्यतां तावत्प्रबन्धार्थः ।

रामः—एष सज्जोऽस्मि वज्रमयः ।

(ततः प्रविशत्युत्सन्नितैकैकदारकाभ्यां पृथिवीगद्वाभ्यामवलम्बिता सीता ।)

रामः—यत्स लक्ष्मण असंविज्ञातमनिबन्धमन्धतमसमिव प्रविशामि । धारय माम् ।
देव्यो—

समाश्वसिहि कल्याणि दिष्टया वैदेहि धर्मसे ।
अन्तर्जले प्रसूतासि रघुवंशधरौ सुतौ ॥ ३ ॥

सीता—(समाश्वस्य ।) दिष्टिआ दारए प्सूदमिह । हा अज्जउत्त ।
[दिष्टया दारकौ प्रसूतास्मि । हा आर्यपुत्र ।] (मूछेति)

लक्ष्मणः—(पादयोर्निपत्य ।) आर्य आर्य दिष्टया धर्मांमहे । कल्याणप्ररोहो
रघुवंशः । (विलोक्य ।) हा हां कथं क्षुभितवायोत्पीडनिर्भरः प्रसुप्त
एवार्यः । (वीजयति ।)

पृथिवी—यत्से समाश्वसिहि ।

सीता—(समाश्वस्य ।) भवदीओ का तुम्हे म सुंवह ।
[भगवत्यो के पुत्रम् । मां मुदतम् ।]

पृथिवी—इयं ते श्वशुरकुलदेवता भागीरथी ।

सीता—भवदि णमो दे । [भगवति नमस्ते ।]

भागीरथी—चारिप्रोक्षिता कल्याणसम्पदमधिगच्छ ।

लक्ष्मणः—अगुह्यहीताः स्मः ।

भागीरथी—इयं तु जननी ते विश्वम्भरा ।

सीता—हा जंव ईरिणी अहं तुए दिछ । [हा अम्ब ईदंर्यहं
त्वया दृष्टः ।]

पृथिवी—एहि वत्से एहि पुत्रि ।

સદ્ભજુ—આર્થ, ત્યારે નાટકનું વસ્તુ જોઈએ.

રામ—વજ્રમય (હોડે તેવો) હું આ તેપાર થયો.

[પછી જોળામાં એકેક જાળકને ધારણ કરતાં પૃથ્વી અને મંગાનું
અવલંબન પામેલાં સીતા પ્રવેશે છે.]

રામ—લાઈ સદ્ભજુ, જાણે અત્યંત. અને દારણ વિનાના દરિદ્રવિનાશક
અધિકારમાં હું પ્રવેશું છું. મને પકડી રાખ.

દેવીઓ—

હે કલ્યાણી સીતા! હિંમત રાખ. તને અભિનંદન.

રઘુવંશને ધારણ કરી રાખનાર એ પુત્રને તે.

પાણીની અંદર જન્મ આપ્યો છે. (૩)

સીતા—(આધ્યાસન પામીને) સદ્ભાગ્યે એ પુત્ર જન્મ્યા. હા!
આર્પણ! (મૂર્છા પામે છે.)

સદ્ભજુ—(પગમાં પડીને) આર્થ, આર્થ, આપણાં સદ્ભાગ્ય ઉપડપાં.
રઘુવંશને કલ્યાણમય અંકુર ફૂટ્યો. (જોઈને) અરેરે! અરેરે!
શું ક્ષોભ પામવાથી આવેલ આસુના ભજરાથી આકુળ (આકુળ)
થયેલા આર્થ મૂર્છા પામી ગયા! (પંખો નાખે છે)

પૃથ્વી—બેટી, શાંત થા.

સીતા—(આધ્યાસન પામીને) ભગવતીઓ! તમે જને કાણ છે!
મને છોડો.

પૃથ્વી—આ તારા શ્વશુરકુળનાં દેવી ભાગીરથી.

સીતા—ભગવતી, નમસ્કાર.

ભાગીરથી—(તારા) ચારિત્ર્યને યોગ્ય કલ્યાણ સંચિત્તી તને પ્રાપ્તિ
માઝો.

સદ્ભજુ—અમારા ઉપર અતુઝહ થયો.

ભાગીરથી—આ તો તારી જનેતા વિશંભારા.

સીતા—અરેરે! માફ! તે મને આવી (આવી વેળાએ દુઃખમાં પડેલી)
જોઈ.

પૃથ્વી—આવ દીકરી! આવ બેટા!

(જને બેટીને મૂર્છા પામે છે.)

लक्ष्मण—(सहर्षम् ।) दिष्टया गद्गापृथिवी-भ्रमभ्युपपन्नार्था ।

राम—(अवलोक्य ।) निष्ठया खल्वेतत्कस्मोत्तरं वर्तते ।

भागीरथी—अत्र भगवती विद्यम्भरापि नाम व्यथत इति जि.
मपत्यस्तेहेन । यदा सर्वसाधारणो ह्येष मानसो मोहमन्दि-
धेतोनायतामुपकृत्य संसारतन्तुः । देवि भूतपात्रि वत्से वैदेहि
समाधत्सिहि समाधत्सिहि ।

पृथिवी—देवि सीता प्रसूय कथमाधत्सिहि ।

२।

एकश्चिरं राक्षसमध्यवास-
स्यागो द्वितीयस्तु सुदुःखोऽस्याः ।

भागीरथी

को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तो-
हाराणि वैषस्य पिघातुमीष्टे ॥ ४ ॥

पृथिवी—भगवति भागीरथि युक्तमेतत्सर्वं, न यो रामभद्रस्य । १
न प्रमाणीकृतः पाणिर्वाह्ये बालेन पीडितः ।
नाहं न जनरो भाग्निनांनुवृत्तिर्न सन्ततिः ॥ ५ ॥

सीता—हा अजत्रउत्तं भुमराविदग्धि । [हा आर्यपुत्रं स्मारितास्मि ।]

पृथिवी—आः कस्तवार्णपुत्र ।

सीता—(कलञ्जजालम् ।) जहा वा बंधा मग्नादि । [यथा वाऽम्भ-
मणि ।]

राम—धम्ब पृथिवी, ईदृशोऽस्मि ।

भागीरथी—भगवति वसुन्धरे शरीरमसि संसारस्य । तत्किमसेविदानेष
जामात्रे कुप्सि । ७

घोरं लोके विततमयशो या च वल्लो विगुह्नि
लङ्काद्वीपे कथमिव जनस्तामिह श्रद्धधातु ।

इत्याकूणां कुलधनमिदं यत्समासाधनीयः
कृत्स्नो लोकस्तदिति विषमे किं स वत्सः करोतु ॥ ६ ॥

लक्ष्मणः—अवशाहसान्तःप्रवशा हि देवताः सत्त्वेषु ।

भागीरथी—तयाप्येष तेऽञ्जलिः ।

रामः—अम्ब अतुष्टास्त्यशा भगीरथकुळे प्रसादः ।

पृथिवी—देवि नित्यं प्रवृत्तास्मि वः । किं त्वापातदुःसहस्नेहसंवेगेनैव
प्रवीमि । न पुनर्न जानामि सीतास्नेहं रामभक्त्यै । ५

दह्यमानेन मनसा द्रैवाद्रत्नां विहाय सः ।
लोकोत्तरेण सत्त्वेन प्रज्ञापुण्यैश्च जीवति ॥ ७ ॥

रामः—सकृष्ण हि गुरवो गर्भरूपेषु ।

सीता—(रुदती शृवाञ्जलिः ।) वेदु मं अत्तणो अंगेसु विलभं अंबा ।
[नपतु मामात्मनोऽङ्गेषु विलयमग्मा ।]

रामः—किमन्यद्दृशीतु ।

भागीरथी—शान्तम् । अत्रिलीना मंत्रगरसहस्राणि भूयाः । ५

લાગીરથી—મા પૃથ્વી ! (તમે) સંસારનું સ્તરીર છો. તો જનને (ક'બ) જાણતાં નથી એમ જમાઈ ઉપર ક્રોધો છો શાને ?

મેર અપયશ જગતમાં ફેલાયો હતો. અને પેલી અગ્નિમાં વિરુદ્ધિ (તો) લકાદ્વીપમાં ધર્મ હતો. અહીં રહેલા લોકો તેના કેવી રીતે વિશ્વાસ મૂકે ? આ ધર્મવાકુઓનું કુળધન છે કે અમય પ્રજનનું સમારાધન કરવું. તો એવી મુશ્કેલીમાં (એવી વિયમ સ્થિતિમાં) એ વત્સ શું કરે ? (૬)

સંકમણુ—ખરેખર, દેવતાઓને પ્રાણીઓની બાળતમાં અમાધિત અંતર્દષ્ટિ હોય છે.

લાગીરથી—હત્તા પણુ (મારા) તમને આ નામસ્કાર.

રામ—માતાજી, તમે લગીચના કુળ ઉપર કૃપા વરસાવવાનું ચાલુ રાખ્યું છે.

પૃથ્વી—દેવી, તમારા ઉપર હું હંમેશ પ્રસન્ન છું. પરંતુ અણુધાર્ણા અસક્ષ રનેહના આવેગથી આમ બોલું છું. રામભદ્રનો સીતા તરફનો રનેહ હું જાણતી નથી એમ નથી.

દેવયોગે બેડી (સીતા)નો ત્યાગ કર્યા પછી તે (રામ) બળતા મનથી, લોકોત્તર ધૈર્મ્ય અને પ્રજના પુણ્યથી જીવે છે. (૭)

રામ—ખરેખર, બાળકો તરફ વડીલો કડુણવાળા હોય છે.

સીતા—(રડતી અંજલી રચીને) માઠી ! મને (તારા) પોતાનાં અંગેમાં સમાવી દે.

રામ—ખીણું શું બોલે ?

લાગીરથી—અમા ! દાનરો વર્ષો સુધી સમાધા વધર (જીવતી) રહે.

पृथिवी—वस्ते अवेक्षणीयौ ते पुत्रकौ

सीता—अनायमिह । किं एदेहि । [अनायास्ति । किमेताभ्याम् ।]

रामः—हृदय वज्रनसि ।

भागीरथी—कथं त्वं सनाथाप्यनाया ।

सीता—केरिषं मम अमग्नाए सगाहनगं । [कीदृशं मे अमाग्नावान-
सनान्दम् ।] ११

देव्यौ—

तगन्मङ्गलमान्मान कथं त्वमवमन्यसे ।

आययोरपि यत्सङ्गात्पवित्रत्वं प्रकृष्यते ॥ ८ ॥

लक्ष्मणः—आर्यं धृष्यताम् ।

रामः—धृणोतु शोकः ।

(नेपथ्ये कलकलः ।)

राम—अर्मुतनं किमपि ।

सीता—किंति आन्दकलकलं अन्तरिक्षं एज्जलदि । [किमित्था-
वदकलकलमन्तरिक्षं प्रप्नवन्ति ।] ७

देव्यौ—शतम्

हृशाभ्यः कौशिको राम इति येषां गुरुक्रमः

पादुर्मवन्ति तान्येव शस्त्राणि सह मृग्मकैः ॥ ९ ॥

(नेपथ्ये ।) १

देवि सीते नमस्तेऽस्तु गतिर्नः पुत्रकौ हि ते ।

मालेऽप्यदर्शने देवो यदाह रघुनन्दनः ॥ १० ॥

सीता—दिष्टिआ अत्यदेवताओ एताओ । हा अज्जउत्ता अज्जवि
दे पसादा पडिप्पुरदि । [दिष्टिआ अत्यदेवता एताः । हा आर्युन
अगमि वे प्रसादाः प्रतिस्फुरन्ति ।]

लक्ष्मणः—वृक्षमासीशपेण सर्वदेवानं त्वत्प्रभूतिनुपस्थास्यन्तीति । ४

પૃથ્વી—બેટા, તારા બે લાડકા પુત્રોની સંભાળ લેવાની છે.

સીતા—હું અનાથ છું. એમનાથી (મારે) શું ?

રામ—હૃદય, તું વજ્ર (ગય) છે.

લાગીરથી—તું સનાથ છે છતાં અનાથ કેવી ?

સીતા—મને કરમકૂટીને વળી સનાથપણું મેલું ?

બંને દેવીઓ—

જેના સંગથી અમારી પવિત્રતા પણ વધે એવી
જગતના માંગલ્યરૂપ (તારી) પોતાની જાતને તું
કેમ ઉતારી પાડે છે ? (૮)

લક્ષ્મણ—આર્થ, સંલગ્ન.

રામ—બેઠાને સંલગ્નતા હો.

(નેપથ્યમાં કાલાદલ)

રામ—કંઈક વિશેષ અદ્યુત (યવાળું) લાગે છે !

સીતા—આશ્ચર્ય ધોધાટવાળું (કેમ) અને સળગે છે કેમ ?

બંને દેવીઓ—સમન્વય.

કૃષ્ણામ, વિશ્વામિત્ર (અને પછી) રામ એમ જોમને
ચુકુંકેમ છે એવાં તે જ સસ્તો જાગૃતશક્તિની સાથે
મગટ થાય છે. (૯)

(નેપથ્યમાં)

દેવી સીતા, તમને નમસ્કાર હો, તારા બે પુત્રો જ
અમારી રતિ છે (કે) જે. ચિત્તદર્શન વખતે મદારાજ
રપુત-દને કહ્યું હતું. (૧૦)

સીતા—અહો સદૃશાગ્રે આ (તો) અસ્તદેવતા છે. અરેરે આપ'પુત્ર !
હજી પણ તમારી કૃપા વરસી રહી છે.

લક્ષ્મણ—આર્થે કહ્યું હતું હવે સર્વથા તારી સંતતિની સેવા કરશે.

देव्यौ—

नमो वः परमाग्नेभ्यो घन्याः स्मो वः परिग्रहाद् ।
काले ध्यातेरुपस्थेयं वन्सयोर्भद्रमस्तु वः ॥ ११ ॥

रामः—

क्षुभिताः कामपि दशं कुर्वन्ति मम सांप्रतम् ।
विस्मयानन्दसन्दर्भजर्जराः करुणोर्मयः ॥ १२ ॥

देव्यौ—मोदस्व वन्दे मोदस्व । राममश्रुत्यौ ते पुत्रव्यविदानीं
संवृत्तौ ।

सीता—भगवदीमो ह्ये एदाणं खतिभोइदांवाहिं करिस्सदि ।
[भगवत्यौ क एतयोः क्षत्रिशेचितयधिं करिस्सति ।]

४

रामः—

पथा वसिष्ठगुप्तानां रघूणांवंशनन्दिनी ।
कष्टं सीतापि सुनयोः संस्कर्तारं न बिन्दति ॥ १३ ॥

भागीरथी—पुत्रि किं तनानथा बिन्ददा । एतौ हि वत्सौ स्तन्य-
त्वागान्तरं भगवतो बाल्मीकेरपिप्यामि । स एतयोः क्षत्रस्त्व
करिस्सति ।

३

यथा वसिष्ठाङ्गिरसावृषिः प्राचेतसस्तथा ।
जनकानां रघूणां च वंशयोरुभयोर्गुरुः ॥ १४ ॥

બને દેવીઓ—

તમને ધરમ અસ્ત્રોને નમસ્કાર. અમે તમારી
પ્રાપ્તિથી ધન્ય છીએ. જરૂર પડે જ્યારે ધ્યાન
ધરે ત્યારે વત્સોને પ્રાપ્ત થએ. તમારું કલ્યાણ
થાઓ (૧૧)

રામ—

વિસ્મય અને આનંદના મિશ્રણથી જનરિત
થયેલી भारी કરુણાની ભૂમિઓ દુઃખ ધર્ષ અપારે
મારી હૃદય અકલ્પ્ય દશા કરી મૂકે છે. (૧૨)

દેવીઓ—પુત્રી થા. બેટી, પુત્રો થા. હવે તારા બે લાડકા પુત્રા
રામભદ્ર સમોવડા થયા.

સીતા—ભગવતીઓ! એમના ક્ષત્રિયોચિત સંસ્કાર કાણ કરશે?

રામ—

હામ! વસિષ્ઠથી શ્લોકેલા રઘુઓના વંશને આનંદ
આપનારી આ સીતા પણ પુત્રોને સંસ્કાર
આપનાર ભગવતી નથી. (૧૩)

લામીરધી—બેટા, બે ચિંતાથી તને શું? (તારે બે ચિંતા થી?)
ખરેખરે દુઃખ પીવાતું હોડાન્યા પછી આ બે ગાળોને હું
ભગવાન વાલ્મીકિને અર્પણ કરીશ.

જેમ વસિષ્ઠ અંગિરસ છે તેમ ઋષિ વાલ્મીકિ
જનકના અને રઘુઓના—બનેના વંશના
શુરુ છે. (૧૪)

રામ—ભગવતીએ સુંદર વિચાર કર્યો.

લક્ષ્મણ—આપ, સાચું કહું છું. તે તે લક્ષણો જોતાં આ બે ગાળોને
કુસલ છે એમ માનવા અને પ્રેરે છે.

હારણ, એ બંનેને અસ્થો જન્મથી સિદ્ધ છે. બંને
પ્રાગ્જાત સ પાસેથી આવે છે. બંનેની આકૃતિ આપને
મળતી છે. બંને વીરો છે (અને) (બંને) ખાર
વર્ણની ઉત્તરના છે. (૧૫)

रामः—वत्सावित्येवाहं परिप्लवमानहृदयः प्रसुग्धोऽस्मि ।

पृथिवी—एहि वत्से पवित्रीकुरु रसातलम् ।

रामः—हा प्रिये लोकान्तरं गतासि ।

सीता—जेह मं अत्तणो अंगेसु विलअं अंवा । न सहिस्सं
इरिस्सं जीअल्लेअपरिवत्तं अणुभविहुं । [नयतु मामात्म-
नोऽंगेसु विलयमग्धा । न सहिष्ये हेदधं जीवलोकपरिवर्त-
मनुभविदुम् ।]

रामः—किमुत्तरं स्यात् ।

पृथिवी—मन्नियोगतः स्तन्यत्यागं यावत्पुत्रयोरवेक्षस्व । परेण तु
यथा रोचिष्यते तथा करिष्यामि ।

आगीरथी—एवं तावत् ।

(इति निष्कान्ते देव्यौ सीता च ।)

रामः—कथं विलय एव वैदेह्याः सम्पन्नः । हा देवि दण्डकारण्यवासप्रियसखि
हा चारिश्रेयते लोकान्तरं पर्यवस्यतासि । (मूर्छति)

ऋश्मणः—भगवन्वाल्मीके परित्रायस्व परित्रायस्व । एष ते काव्यार्थः ।

(नेपथ्ये ।)

अपनीयतामातोयम् । भो भो सज्जमस्थावराः प्राणभृतो
मर्त्यामर्त्याः पश्यतेदानीं महर्षिणा भगवता वाल्मीकिनाऽ-
भ्यनुज्ञातं पवित्रमाथर्वम् ।

ऋश्मणः—(विलोक्य ।)

भग्न्यादिव क्षुभ्यति गङ्गामम्भो
व्याप्तं च देवर्षिमिरन्तरिक्षम् ।
याश्चर्यमार्था सदृश देवताभ्यां
गङ्गामद्योभ्यां सलिलानुदेति ॥ १६ ॥

રામ—(એ બે મારા) બાળકો (હશે) એ જ વિચારે મારું હૃદય
થોળાવા કરે છે (અને) હું અસ્વસ્થ થયો છું.

પૃથ્વી—આવ બેટી, રસાતળને પવિત્ર કર.

રામ—હા ! પ્રિય ! તું બીજા લોકમાં ચાલી ગઈ.

સીતા—માડી, તારાં જંજામાં મને વિલીન કરી દે. સંસારનું આશુ
પરિવર્તન વેદવાનું હું સહન કરી શકીશ નહિ.

રામ—હિતર સૌ હોય !

પૃથ્વી—મારી આજ્ઞાથી દૂધપાન છોડાવતાં સુધી પુત્રોની સંભાળ લે.
પળીથી તો જેમ (મને) મમસે એમ કરીશ.

સાગીરથી—એમ જ.

(દેવીઓ અને સીતા જાય છે)

રામ—શું સીતાને વિવશ જ થયો ! અરેરે ! દેવી ! એા હંકારવધના
નિવાસની પ્રિય સખી ! એા ચારિત્ર્યની દેવી ! બીજા લોકમાં
ચાલી ગઈ !

(મૂર્છા પામે છે)

સિદ્ધમયુ—જમવાન પાતળી દે, બચાવો, બચાવો, તમારા કાગળનો
આ અર્થ !

(નેપથ્યમાં)

સાજને ખસીકો લો અને એા સ્થાવર અને જંગમ, મર્ત્ય અને
અમર્ત્ય પ્રાણધારીઓ ! જમવાન પ્રદક્ષિ વાત્સીકિએ જેની અનુમતિ
આપી છે તે પવિત્ર આશ્રમ દેવે ભુજો.

સિદ્ધમયુ—(ભેખને)

જાણે મંથનથી થતાં દોષ તેમ મંથનનાં પાણી
સુખ થાય છે, તથા દેવો અને ઋષિઓથી
આકાશ જાણે મરાઈ ગઈ છે. આશ્રમ ! મંથન અને
પૃથ્વી દેવતા માથે આપણાં પાણીમાંથી પ્રગટ રઈ
રહ્યાં છે. (૧૬)

(पुनर्नप्ये ।)

१

अरुन्धति जगद्वन्द्ये गङ्गापुष्क्यो जलपस्व नौ ।

अर्पितेयं तवावाभ्यां सीता पुण्यवता वधूः ॥ १७ ॥

लक्ष्मणः—बहो आश्चर्यमाश्चर्यम् । आर्यं पश्य पश्य । (विलोक्य ।) कष्टमशपि
नोच्छ्वसित्यार्यः ।

(ततः प्रविशत्यरुन्धती सीता च ।)

१

अरुन्धती—

त्वरस्य घत्से चदेहि मुञ्च शालीनशीलनाम् ।

यदि जीवय मे वत्सं प्रियस्पर्शेन पाणिना ॥ १८ ॥

सीता—(ससंभ्रमं स्पृशन्ती ।) समस्तसदु समस्तसदु अज्जउत्तो । [समाश्रितितु
समाश्रित्यार्यपुत्रः ।]

रामः—(समाश्रित्य सानन्दम् ।) भोः किमेतत् । (दृष्ट्वा सहर्षाद्भुतम् ।) कथं
देवी । (सलज्जम् ।) अये अम्हा मे अरुन्धती सर्वे च प्रहस्यन्त ऋष्यभृङ्ग-
शान्तावयोऽस्मद्गुरुवः ।

अरुन्धती—वत्स एषा भगवती भगीरथगृहदेवता सुप्रसन्ना गङ्गा ।

(नेपथ्ये ।)

जगत्पते रामचन्द्र स्मर्यतामालेख्यदर्शने मां प्रत्यात्मनो यत्नं यथा सा
त्वमस्य स्तुपायामरुन्धतीव सीतायां शिवानुष्ठाना भवेति तत्रानृणास्मि जाता ।

अरुन्धती—इयं ते श्वधूम्रभगवती वसुन्धरा ।

(पुनर्नप्ये ।)

उष्मासीदायुष्मता यत्त्रयाः परित्यागे यथा भगवति वसुम्भरे स्नात्वा
दुहितरमवेशस्व जानकीमिति । तदधुना वृतावचनास्मि प्रभोर्वत्सस्येति ।

रामः—कथं वृताववापराधो भगवतीभ्यामनुकम्पितः । प्रणमामि वः ।

१४

(હરીથી નેપથ્યમાં)

હે જગદ્વંશ અરુન્ધતી, અમારી-મંગા અને પૃથ્વી
-ઉપર ખુશ થાઓ. પુણ્ય મતરાણી આ વધુ
સીતાને અમે તમને અર્પણ કરીએ છીએ (૧૭)

સદમણ—અહો! આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય! આર્ષ, જુઓ. જુઓ (જોઈને)
અરેરે ! હજી પણ આર્ષ લાનમાં આપતા નથી.

[પછી અરુન્ધતી અને સીતા પ્રવેશી છે.]

અરુન્ધતી—

ઓ બેટા સીતા ! ઉતાવળ કર. સરમાળ સ્વભાવ
ત્યજ દે. આવ (તારા) પ્રિય સ્પર્શવાળા હાથથી મારા
વત્સને છવાડ. (૧૮)

સીતા—(મમરાટથી કપર્ષ કરતી) આર્ષપુત્ર, રાતિ થાઓ રાતિ થાઓ.

રામ—(આત્વાસન પામીને) (આનંદથી) અરે ! આ શું ! (હર્ષ
અને કૌતુકથી જોઈને) (મારી) દેવી કર્પાથી ! (સદમણી)
અરે, મારી આ અરુન્ધતી અને આપ્યશુંમ, આત્મા વગેરે અમારા
બધા વડીલો આનંદ પામે છે !

અરુન્ધતી—બેટા, આ ભગીરથના મૃદની દેવતા ભગવતી મંગા (તારા
ઉપર) ખૂબ પ્રસન્ન થયાં છે.

(નેપથ્યમાં)

જગત્પતિ મગધન્દ્ર ! ત્રિવલ્લભ વખતે મારા પ્રવેશ તમારું
(પોતાનું) વચન પાદ કરો કે : ‘ અરુન્ધતી જેમ પુત્રવધૂ માટે (છે) તેમ
ઓ મા, તે તું સીતા માટે મંગળ વિચારો વાળી થજો. ’ એમ એમાં હું
જાણુમુક્ત થઈ છું.

અરુન્ધતી—આ તમારા સાસુ ભગવતી વસુન્ધરા

(હરીથી નેપથ્યમાં)

આપુંજાને મારી રીકનીના ત્યાજ વખતે એમ કહ્યું હતું કે હે ભગવતી
‘ વસુન્ધરા ! પ્રસન્ન થાઓ પુત્રી જાનકીની સંભાળ લેજો. ’ તો હવે (મારા)
પુત્ર અને રાજાનું વચન પાછલું છે.

રામ—શું ! મહાન અપરાધ કર્યો છે તેના (મારા) ઉપર ભગવતીઓએ
હ્યા કરી ! તમને પ્રભુમ કડું છું.

अरुन्धती—ओ ओ पौरजानपदा इयमधुना भगवतीभ्या वसुन्धराजाह्वीभ्यामेव
प्रशस्यमाना ममारुघत्या समर्पिता पूर्वं च भगवता वैश्वानरेण निर्णीतपुण्य-
चारित्रा सज्जनैश्च देवैः सरतुता सावित्रकुलवधूदैर्वयजनसम्भवा सीतादेरी
परिगृह्यतामिति कथमिह भवन्तो मन्वन्ते ।

लक्ष्मण — आर्य ए मार्यारुन्धत्या निर्मलसंता. पौरजानपदा हृत्स्नभभूतमात्र
आर्या नमस्तुवन्ति । लोकपाला सप्तर्षयश्च पुण्यवृष्टिभिरुपतिष्ठन्ते ।

अरुन्धती—अगतपते रामचन्द्र

२१

नियोजय यथाधर्मं प्रिया त्वं धर्मचारिणीम् ।
हिरण्यव्या प्रतिकृते पुण्यप्रकृतिमध्यरे ॥ १९ ॥

सीता—(स्वगतम् ।) जाना द अज्जउत्तो सीदाए दुक्ख पडिमज्जिदुम् । [जाना
त्यार्यपुत्र सीताया दु खं परमाहुम् ।]

राम—यथा भगवत्यादिशति ।

लक्ष्मण—कृतार्थोऽस्मि ।

सीता—पच्चुज्जीविदमिह । [अत्युज्जीवितास्मि ।]

लक्ष्मण—आर्ये एव निर्लज्जो लक्ष्मण प्रणमति ।

सीता—वच्छ ईदिसो तुम चिर जीव । [वत्स ईदिसस्य चिरजीव ।]

अरुन्धती—भगवन्मात्मीके उपनीवेतामिमौ सीताधर्मप्रसन्नौ रामनरस्य पुनरौ
कुशलौ ।

(इति निष्कर्षः)

रामलक्ष्मणौ—दिष्ट्या तथैवेतत् ।

२१

અરુન્ધતી—અરે જો નગવાસીઓ અને ગ્રામજનો ! ભગવતી વસુન્ધરાએ અને મંત્રાએ આમ પ્રશંસેલી, મને અરુન્ધતીને સોંપેલી અને પહેલાં ભગવાન અગ્નિએ જેના પવિત્ર ચારિત્ર્યની ખાતરી કરાવી છે, તથા અહા સદિત દેવોએ વખાણેલી, સૂર્યવંશની કુળવધૂ, દેવયજ્ઞર્માંથી ઉત્પન્ન થયેલી આ દેવી સીતાનો હવે સ્વીકાર કરવો એ જાનતમાં અહીં તમે શું માનો છો ?

લક્ષ્મણ—આર્યા, ભગવતી અરુન્ધતી વડે કપકો પામેલા મુરજનો અને ગ્રામવાસીઓ તથા સર્વ પ્રાણીમાત્ર આર્યાને નમસ્કાર કરે છે, લોકપાળો અને સર્વતાપિઓ પુષ્પવૃષ્ટિથી સત્કારે છે,

અરુન્ધતી—જગપતિ રામચન્દ્ર !

સુવર્ણમયી પ્રતિમાની પવિત્ર પ્રકૃતિ (મૂળ વસ્તુ)
(એવી) તમારી પ્રિયાને યત્નમાં ધર્મ મુજબ
સહધર્મચારિણી બનાવો. (૧૬)

સીતા—(સ્વગત) સીતાના કુખને દૂર કરવાનું આર્યપુત્ર ભણે છે.

રામ—જેવી ભગવતીની આજ્ઞા.

લક્ષ્મણ—હું કૃતાર્થ થયો.

સીતા—મને નહું જીવન પ્રાપ્ત થયું.

લક્ષ્મણ—આર્યા, આ નિર્લજ્જ લક્ષ્મણ (તમને) પ્રણામ કરે છે.

સીતા—ભાઈ, જેવા તમે બહું જીવો.

અરુન્ધતી—ભગવાન વાલ્મીકિ, સીતાના મલંથી જન્મેલા રામચન્દ્રનાં
એ પુત્રો કુચલવને લાવો. (બહાર જાય છે)

રામ લક્ષ્મણ—હાથ ! એ એમ જ (નીકળ્યું)

सीता—(सञ्ज्ञापाकुलः ।) कहि ते पुत्ता मे । [कुत्र तौ पुत्रकौ मम ।]

(ततः प्रविशति चाल्मीकिः कुशलवौ च ।)

चाल्मीकि—यत्सौ कुशलवौ एष वां रघुपतिः पितृ । एष लक्ष्मणः कनिष्ठततः ।
एषा सीता जननी । एष राजर्षिर्जनको मातामहः ।

सीता—(सहर्षकरुणाद्भुतं विलोक्य ।) कहं तावो । [कथं तातः ।]

कुशलवौ—हा तात हा अम्भ हा मातामह ।

रामलक्ष्मणौ—(सहर्षमालिङ्ग्य ।) ननु यत्सौ पुण्यैः प्राप्तौ स्वः ।

सीता—एहि जाद पुत्त एहि जाद लव चिरस्स परिस्सजह मं लोभंदरणं
अण्णि । [एहि जात पुत्त, एहि जात लव । चिरस्य परिष्वजेयां मां
लोकान्तरगतां जननीम् ।]

कुशलवौ—(तथा कृत्वा ।) धन्यौ स्वः ।

सीता—भभवं एसा हं पणमामि । [भगवन्, एषाहं प्रणमामि ।]

चाल्मीकिः—यत्से ईदृशे चिरं भूयाः ।

सीता—अम्भहे रादो कुलगुरु अज्जाअणो सभत्ताअ अज्जा सतादेईं सलक्खणा
सुप्पपण्णा अज्जउत्तचलणा समं कुशलवा वि दीसंति ता गिम्भरगिह आणं-
देण । [अहो तातः कुलगुरुरार्याजनः सभर्तृकार्या शान्तादेवी चाल्मिणीः
सुप्रपन्ना आर्यपुत्रचरणाः समं कुशलवापि दृश्यन्ते तन्निर्भरास्मानन्देन ।]

(नेपथ्ये कलकलः ।)

चाल्मीकिः—(उत्थायावलोक्य च ।) उत्थातलवणो मधुरेश्वरः प्राप्तः ।

लक्ष्मण—सानुपत्ताणि कल्याणानि ।

સીતા— ક્યાં છે એ મારા સાકાઓ !

(પછી વાદમીઠિ અને કુશલવ પ્રવેશે છે)

વાદમીઠિ— બેટા કુશલવ, આ તમારા પિતા રઘુપતિ, આ તમારા નાના વડોલ લક્ષ્મણ. આ માતા સીતા. આ દાદા રાજયિ જનક.

સીતા— (હર્ષ કરુણા અને ઠીંગ્લકમી જોઇને) અહો ! તાત ક્યાંથી ?

કુશલવ— હા પિતા ! આ માતા ! રે દાદાજી !

રામ લક્ષ્મણ— (હર્ષથી બેઠીને) અરે બહાણા પુત્રો ! તમે (બધા) પુણ્યથી મળ્યા છો.

સીતા— બેટા કુશ, આવ. લવ બાણુ, આવ. બીજા લોકમાં ગયેલી મને, (તમારી) જનેતાને લાગ્યા વખત બેઠી પડે.

કુશલવ— (તેમ કરીને) અમે ધન્ય છીએ.

સીતા— ભગવન, આ હું પ્રણામ કરું છું.

વાદમીઠિ— બેટી, આવી જ (સુખી) લાગ્યા વખત રહે.

સીતા— અહો ! પિતાજી, કુશબુડ, આશીર્વાદ, સ્વામી સદિત દેવી શાંતા, લક્ષ્મણ સાથે આશીર્વાદના સુપ્રસન્ન ચરણો (મારા) કુશલવ સાથે જ દેખાય છે. તેથી હું આનન્દથી પરિપૂર્ણ થઇ છું.

(નેપથ્યમાં કાલાહલ)

વાદમીઠિ— (જાણ મળી જોઇને) મધુરચર (શત્રુઘ્ન) લવણુનો સંદાર કરીને આવી પહોંચ્યો.

લક્ષ્મણ— કદયાણો ઉપરાઉપરી આવે છે.

रामः—सर्वमिदमनुभवन्नपि न प्रत्येमि । यद्वा प्रकृतिरियमभ्युदयानाम् ।

वाल्मीकिः—रामभद्र उच्यतां किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

रामः—अतः परमपि प्रियमस्ति । तथापीदमस्तु ।

१५

पाप्मभ्यश्च पुनाति वर्धयति च श्रेयांसि सैर्यं कथा

मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेषु गङ्गेषु च ।

वाल्मीकिः परिभाषयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपां युधाः

शब्दब्रह्मविदः फलेः परिणतां प्राक्षस्य वाणीमिमाम् ॥२०॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।) १

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते उत्तररामचरिते

सम्मेलनं नाम सप्तमोऽङ्कः ।

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचितं

उत्तररामचरितं नाम नाटकं समाप्तम् ।

રામ— આ મધુ અનુભવતો છતાં મને વિશ્વાસ આવતો નથી, અથવા
તો અબધુદયોનો આ સ્વભાવ (જ) છે.

વાલ્મીકિ— રામશદ્ર, કહેા તમારું શું વધારે પ્રિય કરું ?

રામ— બાધી પણ અધિક પ્રિય છે ? તો પણ આટલું ધામો—

જન્મતની માતા જેવી અને મૃગા સમી મૃગજી અને
મનોહર (એવી) તે આ કથા પાપોભાષી પાવન
કરે ॥ અને શ્રેયોની વૃદ્ધિ કરે છે. શબ્દ બ્રહ્મને
જાણનાર, અને પરિણત પ્રણવાળા કવિની અભિનય
વડે જુદા સ્વરૂપમાં (નાટ્ય સ્વરૂપમાં) મૂકેલી
આ વાણીનું વિદ્વાનો ચિન્તન કરો. (૨૦)

મહાકવિ શ્રી લવણૂતિ વિરચિત ઉત્તરરામચરિતમાં ' સ મેક્ષન '
નામનો આત્મો અંક સમાપ્ત

મહાકવિ શ્રી લવણૂતિવિરચિત ઉત્તરરામચરિત
નાટક સમાપ્ત

ટિપ્પણ

અંક ૧

પ્રસ્તાવના.

[નાન્દી સ્તવન પછી સૂતધાર પ્રવેશ કરે છે. આજે ભગવાન કાશ્યપનાયતી માતા નિમિત્તે સદ્દેશો ભેગા મળ્યા છે. એમના મનોરંજન માટે આજે અમરકાંચકે કવિ ભવભૂતિજી 'ઉત્તરરામચરિત નામતું' નાટક લખવડાતું છે.

આજ સુધી તો રામચન્દ્રના રાજ્યાભિષેકના ઉત્સવ નિમિત્તે અયોધ્યા-નગરીનાં ચોકકાં રાતદિવસ બંદીખીનોથી આજર્તા હતી.

પરંતુ હવે રાજ્યાભિષેક માટે આવેલા મહેમાનો વિદાય થયા હતા. એથી એમના મનોરંજન માટે જે ઉત્સવ યોજવામાં આવ્યો હતો તે હવે અંત થયો હતો. વસિષ્ઠ અને અનુન્ધતીની સાથે રામની માતાએ જમાણે ઘેર ખાર વર્ષના મગમાં ગ્રહ હતી. સીતાને પૂગ દડાડા જતા હોવાથી તેને સાથે લીધી નહોતી. તેની સંભાળ માટે રામ એકલા જ ર્યા હતા.

બેદની વાત જાણવા મળે છે કે લોકો હવે સીતાના રક્ષોશુદ્ધ નિવાસ મા? શંકા કરવા લાગ્યા છે. અગ્નિશુદ્ધિમાં તેમને વિશ્વાસ નથી. આ વાત અયોધ્યામાં ઘેર ઘેર ચર્ચાતી થઈ ગઈ છે. પણ હજી રામને કાને આ કિંવદન્તી પહોંચી નથી. ક્ષપિઓ અને કેવતા સર્વથા શ્રેય કરશે એ મંગળ કામના વ્યક્ત થાય છે.

હું, એક જીજ્ઞાસુ દુઃખની વાત છે કે સીતાના પિતા જનકે પણ આજે વિદેહ પાછા ગયા છે. સ્વાભાવિક છે કે તેથી સીતાને ન ગમે. એવી રિયલિટીમાં જમાડે એવું કાર્ષ્વડીવ ત્યાં નહોતું તેથી ગમ પોતે સીતાને સાંત્વન આપવા એની પાસે જાય છે. અહીં પ્રસ્તાવના સમાપ્ત થાય છે.

શીર્ષક : ઉત્તરરામચરિત્-શબ્દશઃ 'રામનું' ઉત્તરચરિત એટલે કે રામના જીવનની ઉત્તરાર્થસ્થાની હકીકત. પણ અમેદોષવારથી 'એ નામનું નાટક' કે જેમાં રામના ઉત્તરચરિતનું વર્ણન છે.

શ્રી શબ્દરત્ન રામ ઉત્તરચરિત્ એટલું જ શીર્ષક આપે છે. તેમના મન પ્રમાણે મહાવીરચરિત્ કે વીરચરિત્ માં વીરરામચરિત્ નથી. તેથી અહીં પણ તેઓ ઉત્તરચરિત્ શીર્ષક પસંદ કરે છે અને નીચે પ્રમાણે તે સમજાવે છે—ચરિત્ એટલે રામસ્થ ચરિત્. ઉત્તરં ચરિત્ (કર્મ) ઉત્તરચરિત્ અધિકૃત્ય કૃતં નાટકમ્ इति अथवा उत्तरं चरितमस्मिन् उत्तरचरितम् (વહુ) ધનુરચંદ્ર વિદ્યાસાગર પણ ઉત્તરચરિત શીર્ષક જ રાખે છે. બાકી લગભગ બધા સમીક્ષકો ઉત્તરરામચરિત્ શીર્ષક રાખે છે. ઉત્તરચરિત શીર્ષકમાં 'રામ' શબ્દ સમજી લેવાનો રહે છે તેથી ઉત્તરરામચરિત્ શીર્ષક જ ઠીક લાગે છે. ૨લોક ૧ (અનુબંધ)

पूर्वेभ्यः कविभ्यः इदं नमोवाकं प्रशास्महे ।

इदम्—अस्तुत पाठमां इदम् नमोवाकं साथे લેવાનું છે. इदं नमोवाकं प्रशास्महे आ शब्दो भोक्तृतां भोक्तृतां सूत्रधार पोને પણ હાથ જોડીને નમસ્કાર કરે છે આ રીતે લેતા इदम् શબ્દ સૂત્રધારની હાથ જોડીને નમસ્કાર કરવાનો કાષિક ક્રિયા સૂચવે છે. इदम् શબ્દ ભોક્ષતાની સાથે તે હાથ જોડીને વંદન કરે છે જ. આમ 'કાળે' અહીં સુંદર અર્થ બતાવે છે કે इदम् શબ્દ વાચિક નમસ્ક્રિયા બતાવે છે અને પ્રશાસ્મહે શબ્દ વાચિક નમસ્ક્રિયા બતાવે છે નમોવાક પ્રશાસ્મહે શબ્દો ભોક્ષતાં નમઃ શબ્દનું પાણીથી ઉચ્ચારણ થાય છે. આ રીતે લેતાં બ્યાકરણને લગતી એક મુશ્કેલી દૂરી પાડે છે. કાળે બતાવે છે એ અર્થ ન સમજીએ તો इदम् નવું. ને નમોવાકં પુ. અથવા અન્યથ સાથે લેવું પડે. પણ 'કાળે'એ બતાવેલો નવો અર્થ આ મુશ્કેલી દોળે છે.

લીલાકાર વીરરામર इदंकविभ्यः એક શબ્દ તરીકે લેવાનું સૂચવે છે. (इमे च ते कायः इदंकयवः । तेभ्यः) પાંચે.—'इदंकविभ्यः'. इत्येकं -परम् । नमः वाकम् इति च परद्रवम् ।.....अयमर्थः—पूर्वेभ्यः प्राचीनेभ्यः इदंकविभ्योऽस्मा नृदिन्द्ररामकथायाः कविभ्यः । गनकथागमनिकविभ्य इत्यर्थः । वाचमीन्द्रमित्रादिभ्य इति नदर्थः । पञ्च एव स्थापनायक अर्थं नयां धारणे.

વિન્દેમ પાઠ લેતાં દર ને પ્રસાસ્મહે ના કર્મ તરીકે લેવાય. આત્મન
 , વચ્ચામ અમૃતામ દેવતા યાત્મમ વિન્દેમ (દ્રવિ) દર પૂર્વમ્ઃ કવિમ્ય નમોવાક
 પ્રસાસ્મહે । ‘પૂર્વના કવિઓ પામે અમે આ માગીએ છીએ કે.....૪.’ એમ
 અર્થ થાય એ રીતે લેતાં તે આખી બીજી લીટી સાથે સખધ ધરાવે છે.
 પશુ પહેલો અર્થ નાન્દી સ્તવનનો ભાવ સુંદર રીતે જનાવે ॥ તેથી એ
 રીતે સમજવું વધારે સારું છે.

કવિમ્યઃ પૂર્વમ્ઃ—પ્રાચીન કવિઓ એટલે એકલા વાલ્મીકિ નહિ
 પણ વાલ્મીકિ, વ્યાસ, ભાસ, કાલિદાસ વગેરે પણ જ લવભૂતિ પહેલાં
 થઈ ગયેલા કવિઓ. કેટલાકના મત પ્રમાણે અહીં કેવળ વાલ્મીકિનો જ
 ઉલ્લેખ ॥ અને બહુવચન માનારે છે એમ તેઓ બતાવે છે પણ તે
 બરાબર નથી. વાલ્મીકિને તો તે નમસ્કાર કરે જ પણ અહીં તો તે
 પોતાના પણ જ પુરોગામી કવિઓને નમસ્કાર સમર્પે છે. વીરરાધવ,
 રાધ, વિદ્યાસાગર વગેરે કવિમ્યઃ ને બદલે ગુરુભ્યઃ પાઠ ગળે છે પણ અર્થમાં
 કંઈ ફેર પડતો નથી. છતાં કવિ સહુ કંઈક વધારે ભક્તિભાવ ધ્રુવે છે.

એ કવિઓના આદીર્વાદથી આ નાટક લખવામાં આવતાં વિન્દો દૂર
 થાઓ એ ભાવ અહીં છે અથવા તો વિન્દેમ પાઠ લેતાં એમ અર્થ થાય
 કે એ કવિઓના પ્રસાદથી અમૃત આત્મન વચ્ચા એવી દેવતા ‘વાણી’
 અને સ્તુતો.

ટીક કાર ‘અનસ્થામ’ અહીં પહેલી સીટીમાં બ્રહ્મચૂરપતિ એટલે કે
 ‘મણુપતિ’ની પ્રાર્થના છે એમ કહે છે. ‘મણુચૂરપતિ’ પાછળથી ‘મણુપતિ’
 તરીકે એ બખાયા ‘મણર્પતિ હ્રગમહે કવિ કવીનામ્’—એ વેદની ઉક્તિને
 આધારે તેઓ આ અર્થ બતાવે છે. બહુવચન માનારે છે પણ તે સ્વાભાવિક
 ભાગ્ય નથી. વેદના કવિ સન્દનો ‘મણો’ એમ અર્થ થાય. લવભૂતિને
 એ મણુપતિની જ પ્રાર્થના કરવી હોત તો સીધી રીતે કયાં નહોતી ?
 અહીં તો તે પ્રાચીન કવિઓને જ વંદન કરે છે તે એથી તેના વિષયો
 દર થાય.

નમોવાકમ્—આ એ રીતે સમજવાય. (૧) નમ (વન્દસ્ય) વાચ
 ઙ્ગરણં યદિમન્ વર્ષણિ તયા તથા : વચ્ સાથે યન્ લેવાયો વાન્ નામ યન્
 નમ’ સન્દના ઉચ્ચાર સાથે એમ અર્થ થાય

(૨) નમઃ ઇતિ સ્તવતા નમોવાકમ્-નમઃ શબ્દ ઉચ્ચારીને. વચ્ચે ઉપરથી જમણે, અમ્ ધનાડીને. અમ્ પ્રત્યય ક્રિયાપદને અનેક અર્થમાં લગાડાય છે. જેમકે-સ્મારં સ્માર નમતિ શિવમ્। બ્રાહ્મણવેદં મોઝયતિ (યં યં બ્રાહ્મણં વેતિ તંતે)

પ્રશાસ્ત્રહે—શબ્દશઃ—ધૃત્વીએ છીએ, પ્રાર્થાએ છીએ, પણ અહીં ‘અર્પિ’એ છીએ, ઉચ્ચારીએ છીએ’ એ અર્થમાં. શાસ્ત્ર ધાતુ (ખીએ) ગણ પસર્યેપદી છે પણ આ તેની આગળ હોય અને ‘ધૃત્વિ કરવી’ અર્થ થતો હોય ત્યારે આત્મનેપદ લે છે. વાંચો સિ. કૌ.—આજ્ઞઃ શાસુ ઇચ્છાશામ્। આશાસ્તે, આશાસતે। આજ્ પૂર્વત્વં પ્રાયિકમ્। તેન નમોશર્કં પ્રશાસ્ત્રહે ઇતિ સિદ્ધમ્। અહીં આ ને બદલે પ્ર ઉપસર્ગ છે છતાં અર્થ એ જ થતો હોવાથી આત્મનેપદ લે છે.

વન્દેમહિ ચ ત્તાં—ખીજી લીટીમાં કવિ દેવી સરસ્વતીને વંદન કરે છે કે જેથી એની આ કૃતિ નિર્વિધિ રીતે સફળ થાય. તામ્-તે (વાણી) કે જે પ્રસિદ્ધ છે. અહીં વન્દેમ દેવતાં અને વિન્દેમ દેવતામ્ પાઠફેર છે. વન્દેમ એટલે વંદન કરીએ છીએ. વિન્દેમ-વિદ્ છઠો ગણ વિધ્યર્થ પ. પુ. બ. ૧ અંગે મેળવીએ. પ્રાપ્ત કરીએ. જો કે ‘નમસ્કાર કરવા’ એ અર્થ સાથે સ્ત્રોત્ર શબ્દ વધારે બધાં જોડે છે છતાં એ પાઠ લેતાં એક મુશ્કેલી રહે છે. નાની સ્ત્રોત્રમાં બાર શબ્દો જોડીએ. પણ વિન્દેમ અગર વન્દેમ પાઠ લેતાં એ શબ્દ ઓછો રહે છે. આથી વન્દેમહિ પાઠ સારો છે. શ્રી ‘કાજે’ કહે છે તેમ યં જ્ઞાનં વજેરે શબ્દો બોલનારો કવિ એવી વાણીની ધૃત્વિ કરે એ બરાબર લાગતું નથી. તેથી વાણીકિને સ્ફુરેલી દેવી વાગીશરીને વંદન કરે એ જ લાવના અહીં ઇષ્ટ છે. ભરતવાક્યમાં પણ તે પોતાના કવિત્વ અગિમાન વ્યક્ત કરે છે તેથી વિન્દેમ પાઠ એના એ લાવની વિરુદ્ધ બધું છે. વાચમ્ ને બદલે યાજી પાઠ પણ છે.

૧. અમૃતાં આત્મનઃ. કલ્યાણમ્—વાણીને અહીં આત્માની શાશ્વતી કહી કહી છે. અમૃતામ્ મૃતં મરણમ્। અવિચયાનં મૃતં મરણઃ—(મહુ) જરૂર કલા—૧૧ મેં ભાગ. પુરાણમાં કામ્યની વાણી મીતો વજેરેને આત્મા (પરમાત્મા)ના એક ભાગ તરીકે બતાવે છે. સરસ્વતીને બ્રહ્મનો અંશ કહી છે અને શબ્દને વિધ્યનું રૂપ મળ્યો છે. વાંચો વિધ્યપરાધ્ય-કન્ધાતાવાદ એ કેચિદ્ગીતજ્ઞાનચિત્તાનિ ચ। મન્દમૃતિવસ્તૈત્તદ્વિધ્યોર્મહાત્મનઃ। આર્થો

તે અને વાલ્મીકિની કૃતિઓ પુનર્મિલન થાય છે તે બતાવે છે. વાલ્મીકિને ઉલ્લેખ તો પહેલાં લાટીમાં જ થઈ જાય છે. દીકાકાર વીરરાધવ આ નાન્દી સ્તોત્રમાં બધા અંકનો સાર બતાવે છે.

['નાન્દી'ની વધુ વિગત માટે પણ જુઓ પરિશિષ્ટ-૧.]

[સુવધાર માટે પણ જુઓ પરિશિષ્ટ-૧.]

૧-૧

કાલપ્રિયનાથસ્ય—

પાઠ્યે—કાલપ્રિયનાથસ્ય. કાલ એટલે શિવ. કાલપ્રિયા એટલે પાર્વતી. આમ કાલપ્રિયાનાથ એટલે પણ છેવટે 'શિવ' અર્થ જ થાય. પણ કાલપ્રિયનાથ પાઠ વધારે પ્રચલિત છે એમ 'વીરરાધવ' પોતાની 'મહાવીરચરિત'ની ટીકામાં કહે છે. વાંચો મહા—કાલપ્રિયનાથસ્ય કાલપ્રિયાનામિકામ્બિકાપતેઃ । કાલપ્રિયનાથસ્યેતિ હસ્યાન્ત પ્રિયસાન્દયુક્તઃ પાઠઃ પ્રચુરો રસ્યતે । તદ્રાપ્યર્થઃ પૂર્વવત્ । રાજશેખર પોતાની કાવ્યભીમાસામાં કહે છે કે કાલપ્રિય એ નગરનું નામ છે અને એની ઉત્તરે 'આધિપુર' છે. એટલે કાલપ્રિય એ અત્યારનું ઉજ્જયિની હોવાની સમીક્ષા થારણા કરે છે. ઉજ્જયિનીમાં મહાકાળિયું મંદિર છે. પહેલાં નાટકો ધણુખરુ યાત્રા કે ઉત્સવ વખતે રજુ થતાં. ભવભૂતિનાં બધાં નાટકો આ કાલપ્રિયનાથની યાત્રા પ્રસંગે લખવામાં આવી. એક ટીકાકાર કહે છે તેમ વિદર્ભ દેશમાં પદ્મપુરમાં પણ આ મંદિર હોય. વાંચો—કાલપ્રિયનાથો નામ વિદર્ભેષુ પદ્મનગરે પ્રતિષ્ઠિતો દેવમૂર્તિવશેષઃ । તસ્ય યાત્રાયામુન્સવે નાટકમિદં ભગવતઃ કાલપ્રિયનાથસ્ય પુરતઃ પ્રથમમમિનીતમાસીત્ ॥

આર્યમિથ્યાન્ મિથ્ર શબ્દ માનમુચક છે અને તે દમેશ બદુચનમાં વપરાય છે. આર્યાઃ સત્યસંનિષ્ઠાઃ યદાહ ભરતઃ 'કુલં શીલં દયા દાનં ધર્મં સત્યં જ્ઞાનના । અદોહ ઇતિ ચેત્વેતજ્ઞાનાર્થાન્ સંપ્રવક્ષતે । મિથ્યા ચેત્સન્તરેદનં પુણ્યે મિથ્યચનં નિત્યં વહુવચનાન્તમ્ ॥ પ્રતાપ્યા આર્યા આર્યમિથ્યાઃ—પૂર્વે મહાનુશાસો.

૧-૩

અત્રમવન્ત-અત્રમવત્ અને તત્રમવત્. માનસ્યકે શબ્દો છે જે હાજર હોય તેને માટે અત્રમવત્ અને જે હાજર ન હોય તેને માટે તત્રમવત્. ૫૫૨૫ 'પૂજ્યે તત્રમવાનત્રમવાથ ભગવાનપિ'। વિદાર્જ્યન્તુ-વિદન્તુ-વિદ્ તુ (તોટ) ૨૧૩૩૪ 'વિદાર્જ્યન્તિત્યન્તરસ્યામ્ । કસ્યપ-વાક્યપરમ્પરા

૧-૪

શ્રીકણ્ઠઃ શ્રીકણ્ઠ ઇતિ પદ લાઞ્ઞન ચિહ્ન. યસ્ય સ—શ્રીકઃ એ ઉપનામવાળો. (૧) શ્રી સરસ્વતી ભવભૂતિ 'શ્રીકઃ' એ નામથી જાણીતો હતો. કેટલાક કહે છે કે કવિનું મૂળ નામ ભવભૂતિ હતું પણ પછીથી તેને 'શ્રીકઃ' એવું ઉપનામ મળ્યું. વીરરાધવ જુદું જ કહે છે તે કહે છે કે કવિનું મૂળ નામ શ્રીકઃ હતું પણ તેના એક મ્ત્રોક ઉપર ખુશ મધને કાર્મ રાજાએ અને ભવભૂતિનામ આપ્યું. વાલ્મી-હારાતિગરવિશ્વકિર્દશનાદ્વાન્દેષી નિત્યકાળમસ્ય કળ્ઠે વસતીતિ મત્વા તદાનીતનૈ ભવભૂતે શ્રીકણ્ઠ ઇતિ વિશેષણ પરિકલ્પિતમ્ । (૨) ટીકાકાર ધનસ્મામ જુદી રીતે સમજાવે છે-શ્રીકણ્ઠસ્ય શિવસ્ય પદે પાશવેન લાઞ્ઞન મિરુદ્ યસ્યેતિ વાર્ય । શિવપાદાન્ન નિરત્ત ઇતિ યાવત્ ।

પદ્માનન્દપદ-પદ-આકરણશાસ્ત્ર પદાવગતિહેતુત્વાત્પદ વ્યાકરણમ્ ૦૫૪૨જી શાસ્ત્ર શબ્દોને લગતું હોય છે વાક્ય-ન્યાય અથવા તર્કશાસ્ત્ર વાક્ય ઉપર અવનખિત હોવાથી તે શબ્દ તર્કશાસ્ત્ર ખતાવે છે પ્રમાણ મીમાંસાશાસ્ત્ર, શબ્દ વગેરે 'પ્રમાણ'ને લગતું છે તેથી પ્રમાણ શબ્દ મીમાંસાશાસ્ત્ર મુખ્ય છે. ટૂંકમાં ભવભૂતિ ત્રણ શાસ્ત્રોનાં જાણીતા હતા- પદ્માનન્દ ન્યાય અને મીમાંસા વાલ્મી પદવાક્યપ્રમાણજ્ઞો વ્યાકરણતર્કમીમાંસામિત્ત । પદ વ્યાકરણશાસ્ત્ર, વાક્ય ન્યાયો વૈશેષિકનયથ પ્રમાણ પૂર્વોક્તમીમાંસાદ્વયમ્ તજ્ઞ । ખીજાએતે મતે વાક્ય મીમાંસાશાસ્ત્ર ખતાવે છે અને પ્રમાણ તર્કશાસ્ત્ર ખતાવે છે. વાલ્મી-પદાવગતિહેતુત્વાત્પદ વ્યાકરણમ્ । વાક્યસમવસાયસાહેતુ ત્વાદાક્ય મીમાંસા । પ્રમાણપ્રતિપત્તિભરિત્વાત્પ્રમાણ તર્ક ।

ભવભૂતિઃ—કવિનું મૂળ નામ ભવભૂતિ હતું શ્રીકઃ ઉપનામ પછી મળ્યું. આગળ કહ્યું તેમ વીરરાધવ આથી જિજ્ઞાસમજાવે છે કે શ્રીકઃ એવું મૂળ નામ હતું અને ભવભૂતિ નામથી તે પછીથી જાણીતો થયેલ.

વાંચો--એતત્કૃત-સામ્યા પુણાતુ ભવભૂતિપવિત્રમૂતિઃ-ઇતિ શ્લોકપ્રવણસન્તુષ્ટો
રાજા ભવભૂતિરિત્યેનં સ્થાપયામાસ-કિંચીત્સૈ કવચે દેશ્વર એવ મિથુરૂપેણ
આગત્ય મૂર્તિ દત્તાન્...એવમ મવાત્ મગવતૌ મૂર્તિર્યસ્ય ઇતિ ભવભૂતિરિત્યન્વયં
ઇત્યાહુઃ ।

જાતુકર્ણી-જાતુકર્ણીનેા પુત્ર પાદેર જાતુકર્ણી-જાતુકર્ણ્ય ગોત્રમાં
ઉત્પન્ન થયેલી સીનેા પુત્ર.

શ્લોક ૨ (અનુક્રમ)

બ્રહ્માણમ્--પાદેર બ્રાહ્મણમ્, બ્રહ્મણં અને બ્રાહ્મણં શબ્દોનેા અર્થ
એક જ છે. બ્રહ્મા એટલે પશુ બ્રાહ્મણુ અર્થ થાય. વાંચો--'વેદસ્તત્ત્વં તપો
મગ્ન મગ્ના વિપ્રઃ પ્રજાપતિઃ' ઇત્યમરઃ પશુ અહીં કવિ બ્રહ્મણં શબ્દ બ્રાહ્મ
વાપરે છે. એ શબ્દની દ્વિવિધ અમત્ય છે-(૧) એક તો એ દ્વારા ભવ-
ભૂતિ સ્ત્યવે છે કે પોતે ચૂસ્ત બ્રાહ્મણુ છે કે જે સ્મૃતિકારેએ બતાવેલા
નીચેનાં ૭ કાંડો જ કરે છે--યજન યાજન, અધ્યયન અધ્યાપન, દાન અને
પ્રતિગ્રહ, (૨) બીજું, બ્રહ્મણં એટલે પ્રજાપતિ અર્થ પશુ થાય. સરસ્વતીને
પ્રજાપતિ એટલે બ્રહ્માની પત્ની કહી છે. આમ કવિ પોતાને પ્રજાપતિ સાથે
સરખાવે છે. સરસ્વતી જેમ બ્રહ્માને વચ રહે તેમ આ કવિને પશુ વચ છે.
અને જેમ બ્રહ્માની પાછળ જાય તેમ આ વિપ્રની પૂઠે જાય છે. ટૂંકમાં
કવિ પોતાની વિદ્વતાનું અભિમાન વ્યક્ત કરે છે. બ્રહ્મણં પાઠ ઉપર ટીકા
કરતાં થી રામ લખે છે કે બ્રહ્મ એટલે વિપ્ર અને પ્રજાપતિ એમ બે અર્થ
થાય. પશુ અહીં વિપ્ર અર્થ કવિને અભિપ્રેત નથી. કારણુ જે તેમ હોત
તો તેમણે વધારે પ્રચલિત બ્રાહ્મણુ શબ્દ જ વાપર્યો હોત. વળી બ્રાહ્મણં પાઠ
છંદને પશુ અનુરૂપ છે. છતાં કવિ અહીં આહીને બ્રહ્મા શબ્દ વાપરે છે.
તેથી ચોક્કસ તે પ્રજાપતિના અર્થમાં જ વાપરે છે. કવિ પોતે અહીં
પોતાને વિશે જિજ્ઞાસુ પ્રગટ કરે છે કે તે પોતે બ્રહ્મા છે અને
સરસ્વતી તેની પત્ની છે. (જુઓ થી 'રાય'ની હિ. ચ. ની આદિતિ
૧૯૨૪-૫. ૭) હમ્-આ કે જે પ્રસિદ્ધ છે.

વાગ્વદયેવ-પાદેર વાગ્વદયૈવ. આશોકિત પત્નીની માફક અથવા
તો વચ કરેલી સીની માફક. વદયૈવ પાઠ લેતાં એવ ને યમ સાથે લેવું

પડે ચમ્ એ (નાન્ન કમપિ કર્વિ) ક્ય દેવી ચાન્ વર્યા સતી અનુવર્તે ।
એટલે કે એકવા આ જ કવિને સરસ્વતી વશ હતી, બીજા કોઈને નહિ.
પણ તેમ લેતા દુરા-વપદોષ આવી જાય ॥ તેથી એ ખાસ જરાજર નથી

અહીં દીકા કર્તા શ્રી રામ લખે છે કે ભવભૂતિ અહીં પોતાની
જાતને વાદમીકિ કરતાં પણ જાતી કક્ષાએ ખૂંડે છે વાદમીકિને તો ધણી
મહેનતે સરસ્વતી વશ થઈ હતી ધક્કાએ તેને એ બાબત જ્ઞાન કળાનુ
હતું. પદ્મચોનિરવોચત્ ક્રૂપે પ્રયુદ્ધોસિ નાગાત્મનિ પ્રહણિ । પારધિના બાણથી
વીધાયેલા પક્ષીને જોઈને એને કાન્ય સ્કૂયું હતું ખરું
પણ એતો વાદમીકિને પોતાને ખ્યાય નહોતો વાદમીકિને તો કાન્યસ્કૂરણ
આકર્ષિતક હતી જ્યારે પોતે તો સ્વય પ્રભાપતિ જ છે. મૂઢા પ્રહા
વાય ભવભૂતિ । નાવપ્રદરથય પ્રહણ ક્ય અસ્થાપિ માર્યા સરસ્વતી ।

પરંતુ એ મેદ.—જાકર્ણ્ય પ્રહાણમિષ પાતિત્રત્યાનુરોપાત્ સેવતે, ફર્મ
પુનર્ભૂતલગત પ્રહાણ પ્રેમવિહ્વલ સતી ક્યાદાય । [વાચો રામ મિત્ત ૫ ૬]

પરંતુ અહીં શ્રી કો છ કે જટ જતાવે છે તેમ ભવભૂતિને
આશય તેવો નથી અલગત આ શ્લોકમા કવિ પોતાને વિશેનો જાંચો
ખ્યાલ અને આત્મવિશ્વાસ પ્રગટ કરે છે. પોતાની કૃતિને ન વખાણનાર
પ્રેક્ષકવર્ગ તેમને ગમતો નથી એ પરિષદના કોઈ પણ રીતે વખાણ કરતા
નથી આથી એ કોઈકે આગળ તે પોતાની વિદ્વતાનો જાંચો ખ્યાલ પ્રગટ
કરે છે છતાં અહીં વાદમીકિને ઉતારી પાડવાનો તેમનો આશય નથી.
શબ્દશ કઈ સરસ્વતી ભવભૂતિની પત્ની નથી. સરસ્વતી જ્ઞાને વશ
હતી કારણ તે એની પત્ની હતી સરસ્વતી ભવભૂતિને વશ છે કારણ
‘ભવભૂતિ મહાકવિ છે. કવિનું જાણા ઉપરંતુ આધારણ પ્રચુત અહીં
સૂચવાય છે આમ અહીં કવિનો આશય કેવળ પોતાનો વધારે પડતો
આત્મવિશ્વાસ પ્રગટ કરવાનો જ છે, વાદમીકિને ઉતારી પાડવાનો નહિ *
આ શ્લોક ઉપર દીકા કર્તા શ્રી મ ન દિવેની લખે છે કે “અખના,
વચનથી—પ્રેમ વિનોદ શાકુમીદિકની સ પતિથી—એવી વશ થયેલી કે અખના
થઈને, પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય રચના બૂધીને, પોતાના કાન્તની પુઠે જ દળી
જતી રહે, તેમ સરસ્વતી પણ રમપૂર્ણ સાધુ વાક્યના અર્થે મોહીને

* વાચો શ્રી કો છ કે જટની ઉ ચ ની અગ્રેજ આટલિ દિપણ ૫ ૬

ભવભૂતિની વાણી પુઠે અળખા યદ્—અર્થાત્ ભવભૂતિની વાણીમાંથી જ પોતાનું સ્વરૂપ ઉપજાવી લેતી યદ્—દ્રમેય તાબે જ રહ્યાં જતી.” ખીન્ન અને નાટકોમાં પણ આતું જ અશિમાન કવિ વ્યક્ત કરે છે. વાંચો—મ ચ. વસ્યવાચઃ ક્વેવાંકયં સા ચ રાનાશ્ચ્યા કથા ૧૦; ના મા. હત્યસ્તવડસ્તિ મન કોડપિ સમાન ધર્મા । ક્યલો હ્યવં નિરવધિર્વિપુલા ચ પૃથ્વી ॥

ઉત્તરગમચરિતના ખીન્ન અંકમાં પણ કવિને વાદ્મીકિ તરફનો ભક્તિભાવ દેખાય છે. મ ચ મા પણ કવિ વાદ્મીકિને અંગધિ આપે છે—વાંચો—

પ્રાપ્તસો મુનિરૂપા પ્રથમઃ કવીનાં

યજ્ઞપાપનં રુપતેઃ પ્રણિનાય કૃતમ્ ।

મત્સ્ય તસ્ય સમરન્ત મમાપિ વાચ

સ્તાનુ પ્રસન્નમનસઃ કૃતિનો મજન્તામ્ ॥

અનુવર્તે ને ખદ્મે અગવર્તે પાઠ છે. પણ તે બરાબર નથી. કારણ આગળ અસ્તિ શબ્દ પ્રયોગ થયો છે.

ઉત્તરં—આ ખીન્ન લીટી સ્વતંત્ર રીતે જુદી જ લેવાની છે. પહેલી લીટી આગળ ઉપરના મઘ વાક્યના અનુસંધાનમાં છે. અસ્તિ જલુ...મગમૂર્તિ ...યં બ્રહ્માર્ગં વાગ...અનુવર્તે । તત્પ્રગીતં—તેન બ્રહ્મણ પ્રગીતં—તે પ્રાકૃષ્ટે (ભવભૂતિએ) રચેલું. યં...ધ્. શ્રી રામ કહે છે તેમ તદ્ જુદું જ લેવું વધારે ઠીક છે. કારણ તો જ કવિ ધારે છે તેવી પોતાની ડાપ પ્રેક્ષકો ઉપર પાડી શકે. એ રીતે લેતાં જ પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન નાટકના કર્તા ઉપર કેન્દ્રિત થાય કે કેવો મોરો એ કવિ છે ! આવા ઉત્સવને પ્રસંગે તેનું આ નાટક ભજવાય એ ખરેખર ચોખ્ખું જ છે. [વાંચો શ્રી રામનું ઉ. ચ. ૫. ૭-૮]

પ્રસન્નતે ને ખદ્મે પ્રવોક્તે પાઠબેદ છે. અહીં કવિ ભવભૂતિ વિશે વધારે દખીકત જણાવ્યું મને છે. ઉપરાંત ખીન્ન એક વિગત એ મને છે કે પ્રસ્તુત મૂનિ આ કવિના પ્રથમના નાટક મહાવીરચરિતના અનુસંધાનમાં છે. મહાવીરચરિતમાં રામનું પૂર્વચરિત છે, ન્યારે અહીં રામનું ઉત્તર-ચરિત છે.

૨-૧

કાર્યવશાત્-આ (નાટકના) કામને લીધે આ નાટકમાં આ સૂત્રધાર કાર્ધ તત્કાલીન અયોધ્યા નિવાસીને લાગ લગ્નવે છે તેથી તે કામ માટે, આયોગ્યક-અયોધ્યાનિવાસી, આગળ ઉપર સૂત્રધાર કહે છે વૈદેશિનોડસીતિ પુત્રામિ પોતે નવો આગતુક હોવાથી પૂછે છે. આથી શ્રી કાણે કાર્યવશાત્ને જરા જુદી રીતે સમજાવે છે કે પોતે કાર્ધ કામ પ્રસંગે (કાર્યવશાત્) અયોધ્યા આગ્યો છે અને નવો છે તેથી પૂછે ॥ ૫૫ ॥ કાર્યવશાત્ એટલે નાટકના કામ માટે ૫૫ લેવાય વાચો-કાર્યવશાત્ નાટકપ્રયોગાતુર ૫૫ - (કાણે ૫ ૫) કથેવશાત્ ૫૫ ૫૫ મળે છે

તદાનીતન - રામપદ્માભિવેદકાલીન - તત્કાલીન

૨-૨

પીલ્લવ્ય-જે રાવણના કુળનો ધૂમકેતુ છે પુલસ્ત્યને। પુત્ર વિશ્રવસ અને તેનો પુત્ર નવલ્યુ પુલસ્ત્ય 'પ્રજાપતિઓમનો' એક પ્રજાપતિ છે વાચો- રામાયણ સુન્દરકાન્ડ-પ્રજાપતીના યજ્ઞા તુ ચતુર્થોડ્ય પ્રજાપતિ । માનસો દમ્ભગઃ પુત્ર પુલસ્ત્ય દત્તિ શિશુત ॥ પુલસ્ત્યસ્ય તુ તેજસ્યો મહર્ષિમાનસ સુતઃ । નામ્ના રા વિશ્રવા નામ પ્રજાપતિસમપ્રમ ॥ તસ્ય પુત્રો નિશાલકિરાવણ શત્રુરાવણ ॥ ધૂમકેતુ-(૧) અગ્નિ ધૂમ. કેતુ લિંગ ચિહ્ન વા જસ્ય । (૨) ધૂમકેતુ એટલે પૂછડિયો તારો વાચો શ્રી મ. ન દિવેદીનુ ઉ ચ દિવેપલ્ય ૫ ૧૧૬- "જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો એમ અભિપ્રાય છે કે જ્યારે જ્યારે પૂછડીઆ તારાનો ઉદય થાય ત્યારે ત્યારે રાજ્ય તથા પ્રજાને કુષ્કાળ, પરરાજ્યાગમ, વગેરે ઉપદ્રવ થાય એમ રામચન્દ્ર રૂપી ધૂમકેતુના ઉદયથી રાવણ ॥ આખા કુળને ઉપદ્રવ થયો. ઉત્પત્તિ વિકીપલ્ય વિના સર્વને સદાર થયો. ધૂમકેતુ દૂર રહે રહે પલ્ય એટલો ઉત્પાત કરવાને સમર્થ છે, તેની સાથે સરખાવીને રામચન્દ્રના કુળને કંપાવનારા અતુલ પરાક્રમ અને મદિગા જતાવેલા છે રામચન્દ્ર સર્વને શાન્ત સુર્વ સમાન સુખકર કર્તા રાવણ જેવા કુળના ધૂમકેતુ છે "

રામ ૫૫ રાવણના કુળ માટે આમ પીડાકર દત્તા.

૨-૩

રાત્રિદિવમ્--દિવા અન્યથ છે દિવા=દિવસે, રાત્રી ચ દિવા ચ રાત્રિ- દિવમ્ 'અચતુર-૦. ધ' એ સૂત્ર પ્રમાણે અનિશ્ચિત દ-દ સમાસ થયે।

અસંહત૦—અસંહતા ચાનન્દનાન્દી (ચાનન્દસુચિકા નાન્દી મજલ) ચસ્મિન્ (વહુ૦) જ્યારે છેડવો શબ્દ હૈ કારાન્ત કે ક કારાન્ત સ્ત્રી૦ નામ હોય કે ક કારાન્ત નામ હોય ત્યારે જહુરીદિ સમાસને ક પ્રત્યય લાગે. વાંચો—પાઠ ૫-૪-૧૫૩—નયુત્તર. એક ટીકાકાર નાન્દી જુદી રીતે સમજાવે છે. વાંચો—અકદા દ્વાદશમુદ્રજ્ઞપ્તો નાન્દી.

વિધાન્ત૦—વિધાન્તાઃ ચારણઃ વેષુ. અહીં વિધાન્તચારચારણાનિ પાઠેર છે. ચારણઃ—ચારણુ. ચારણતિ હૈર્તિમ્. વાંચો—‘મરતા હત્યપિ નદાશ્વા-રણાસ્તુ કુડીલવાઃ’ इत्यमरः चत्वर०—ચાર રસ્તા મળે તે જગ્યા—અકલ્પ. ‘રાળનુ’ મહેલનુ’ આંગણુ’ અર્થે પણ થાય. વાંચો—ચારણ સ્વાત્ત્વપાં મ્હેવે સ્પષ્ટિલાક્ષ્ણવોરપિ.

૨-૫

માવ—સેર્ષજ ઉપર સૂત્રધાર કોઈ પણ નટને ‘મારિષ’ કહીને સંબોધે અને નટ સૂત્રધારને ‘માક’ શબ્દથી સંબોધે છે. એ માનમૂલક શબ્દ છે. માવો વિદ્વાનિત્યમરઃ । માન્યો માવેતિ વક્તव्यः क्विचिन्न्यूनस्तु मारिषः जगद्धर. सूत्रधारः वदेद्भाष इति वै पारिषादिकः ।

અહીં રામ એક ટીકા કરે છે કે નટ સૂત્રધારને સૂત્રધાર તરીકે જ ઓળખીને સંબોધે છે. અયોધ્યાવાસી તરીકે નહિ. તે પોતે પણ અયોધ્યાવાસી તરીકે નહિ પણ નટ તરીકે પ્રવેશે છે. આથી एषोऽस्मिन्मर्यादा એ ઉક્તિની વિરુદ્ધ જાય છે. એક નટ તરીકે એ યોદ્ધામાંની ચારણની ગેરહાજરી સમજાવી ન શકે. તે પણ કોઈ અયોધ્યાના નમરજન તરીકે પ્રવેશ્યો હોત તો આ શબ્દો તેના મુખમાં જરોજર હતા. કોઈ પણ નાટકનું પાત્ર પ્રવેશ્યા પછી કોઈ નટ પ્રવેશી શકે નહિ.

આમ અહીં મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. ડા. જી. કે. લટ બતાવે છે તેમ ખ્યાનથી જોતાં સમજી શકાય છે કે લવજૂતિ આ વંદનાં સૂત્રધાર અને નટ એમ કેવળ સાંપ્રોક્ત નામ જ આપુ રાખે છે. વાસ્તવમાં તો તેઓ જે વૈનાલિકા છે જે આગળ સ્પષ્ટ થાય છે. અહિ રાજદ્વારને સ્વચ્છતિગમનેન મચ્છાવઃ

અહીં બેલવલકર વૈદેયિકોઽસ્મિ—એ વાક્ય નટના મુખમાં મૂકે છે. અને ત્રીજા સ્લોક પછી મૂકે છે. અને પછોની બે ઉક્તિઓ સૂત્રધારના મુખમાં મૂકે છે. પણ બધી વ્યવસ્થાઓ એ ગોઠવણ સખતી નથી. ખરો રીતે સૂત્રધાર અનુદયો છે. મહેમાનોની વિદાયને લીધે ચારણો ચાંત છે એ સમાચાર આપનાર નટ કઈ રીતે પરદેશી હોઈ શકે ? વડીલોના પ્રસ્થાનના સમાચાર પણ તે જ આપે છે. આમ અહીં બેલવલકરની ગોઠવણી ખરોખર નથી.

પ્રેપિતાઃ રાક્ષસોઽ, બ્રહ્મર્ષિઓ વગેરે સાથે જાય. ચુદ્ધ જ્યારે પુ. માં વપરાય ત્યારે બ. વ. હોય.

૨-૬

લક્ષ્મી—લક્ષ્મી રૂપો યઃ સમરઃ તત્ર ચે મુદ્ધઃ । સમાજો—સમાજને ઉપતિષ્ઠન્તે તૈ સમા...મિન.—સત્કાર કરવા આવેલા સમાજોપસ્થાયિનઃ પાઠ-દેર છે. સમાજો—જે ટુકડીમાં અથવા સભામાં (એમની) સેવામાં હાજર હતા તે. પણ તે પાઠ બહુ સારો નથી.

અહીં રાય એક વસ્તુ એ નોંધે છે કે રાજ્યાલિપેકનો સમય હોવાથી ચારણો ચોક્કસમાં માતા હતા એમ સૂત્રધાર કહે છે. આમ તે રાજ્યાલિપેકને મહત્વ આપે છે, જ્યારે નટ મહેમાનોને પણ અગત્ય આપે છે. કેટલાક મહેમાનો મુદ્ધમાં મદદ કરનારા મિત્રો હતા તેથી મહત્વ ધરાવતા, અને ખીજા બ્રહ્મર્ષિઓ અને રાજર્ષિઓ પવિત્રતાની ભૂતિ હતા તેથી અસાધારણ હતા. આમ રાજ્યાલિપેકનો સમય તો મહત્વનો હતો જ પણ આ અધિવિશેષોનું મહત્વ એથી પણ વધારે હતું. એમના માનમાં જ આ ઉત્સવો લંબાયા હતા. બાકી રાજ્યાલિપેકનો દિવસ તો ક્યારનો પસાર થઈ ગયો હતો. આમ રાજ્યાલિપેક થતી ગયો છે અને અધિવિશેષો જતા રહ્યા છે તેથી ઉત્સવો બંધ પડ્યા છે. (વાંચો 'રાય'નું ઉ. અ. પૃ. ૧૩)

૨-૮

માતઃ—અહીં 'રમરણ' બતાવે છે. 'માઃ સ્મરણેઽપાકરણે કોપસન્તાપનો—સ્તયા'—મેદિનાં.

મન્યન્ત—ઉત્સવો બંધ થવાનું બીજું પણ કારણ હતું કે રામની માતાઓ વગેરે વડીલો બધા જ બહાર ગયા હતા.

શ્લોક ૩ (અનુષ્ટુપ)

લવભૂતિની એક બેઠકારી નોંધતાં 'અહીં' પણ રામ લખે છે કે રાજમાતાઓ, વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતી તો ઘરનાં લેખાય. એમને અને ઉત્સવોને શું? એમ માનીએ કે આ શ્લોકમાં ઉત્સવોનું બીજું કારણ નથી આપ્યું તો પણ પૂછ્યા વગર એક નટે રાજમહેલની વાત શા માટે કરવી જોઈએ? પણ લવભૂતિ પહેલી તકે પ્રેક્ષકોને એ ખતર આપવા માગે છે કે અત્યારે રાજમહેલમાં કોઈ પણ વડીલ હાજર નથી. આ ઉતાવળમાં એ જોવાની દરકાર કરતો નથી કે પોતે જ રીતે આ સમાચાર આપે છે તે પ્રસંગને ઉચિત છે કે નહિ.

પણ શ્રી 'રાય'ની એ ફસીલ જરાજર નથી. (જુઓ. રાય પૃ ૧૪) એમ કેમ ન હોય કે પોતાના વહાલા પુત્ર રામના અભિષેક વખતે રામની માતાઓને પ્રુથ કરવા પણ ઉત્સવો લાંબાવી ચકાયા હોત. પણ એ પ્રુથ નથી તેથી ઉત્સવો આજુ રાખવાનો કોઈ અર્થ નથી.

वसिष्ठा०-वसिष्ठेन अधिष्ठिताः

શ્લોક ૪-(અનુષ્ટુપ)

व्यजीजनत्-जन् + वि नुं प्रि०क अवतत भू डा. (लृङ्) अपत्य०-अपत्यस्य कृतिर्गर्भाधारः यस्याः अथवा अपत्याय कृतिः ग्रहणं यस्याः अपत्य तारीके गणेशो.

રોમપાદ-અંગદેશનો રાજા હતો. રામાયણમાં માહિતી સાંપડે છે કે આનંતા રોમપાદની પોતાની પુત્રી હતી, દશરથની નહિ. વાંચો-રામાયણ આસકાંડ-एवमद्राघियेनैव ,गणिकर्मिर्गर्भयेः .सुतः । आनीत्येऽनर्पयदेवः .शान्ता त्वास्मै । प्रीयते ॥ अम्यमृक्षस्तु ,आम्यता पुत्रांस्तव विप्रावृतिः॥

વિષ્ણુપુરાણમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે દશરથે પોતાની પુત્રી રોમપાદને આપી. વાંચો વિષ્ણુપુરાણ ૪-૧૮ ચસ્માદજપુત્રો-दशरथः शान्तां नाम कन्या-मनस्यया दुहितृत्वे सुयोज ॥ કેટલેક સ્થળે રોમપાદ પાઠ પણ છે. વાંચો રામાયણ ૧-૧૦-૪-૪-૮-अनुवस्त्वद्गराजो वै लोमपाद इति ध्रुतः । ग राजानं दशरथं प्रप्ययति भूमिगः ॥ अनप्योऽग्नि मे कन्या ददते दातुं त्वमर्हसि ।

શાન્તા શાન્તેન મનસા પુત્રાર્થે વરવર્ણિનીમ્ ॥ ધ્રુત્વા દક્ષરથો વાન્ય પ્રત્ય્યા
કરણાત્મક । દાસ્યતે તા તદા કન્યા શાન્તામહાપિપાસ સ ॥ પ્રતિગ્ર્ય ચ તા
કન્યા સ રાજા વિગતઝવર । સ્વપુર યાસ્યતિ પ્રીત કૃતાધેનાન્તરાત્મના ॥ તા
કન્યામૃગ્યશૃંગાય પ્રદાસ્યતિ સ પાર્થિવ । કૃષ્યશૃંગોઽપિ ચ પ્રીતો તન્વ્યા ભાર્યા
ભવિષ્યતિ ॥

૪-૧

કૃષ્યશૃંગ - રામાયણ બાહ્યાઽ પ્રમાણે તેના પિતાએ એને જગત્માં
ઉછેર્યો હતો, તે છેક યુવાન થયો ત્યાં સુધી એણે કાંઈ બીજા મનુષ્ય જોયો
ન હતો. બપોરે અગરેશમા મોટો દુકાળ પડ્યો ત્યારે પ્રાણશૃંગી સવાહથી
સુદર રીએની સહાયથી રાત્રી રામપાદ ઋષ્યશૃંગને પોતાની પાસે લઈ
આવ્યો અને તેની સાથે શાન્તાને પરણાવી ઋષ્યશૃંગ ખુશ થઈ ગયો
અને એમો ત્યાં એણે પુષ્કળ વરસાદ વરસાવ્યો. આ જ ઋષિએ દક્ષરથ
મોટે પુત્રકામેષ્ટિ થઈ કથી હતો અને તેથી જ દક્ષરથને ચાર પુત્રો થયા
હતા. વચ્ચે મ ચ-૧-૨૪ પ્રાપ્તા કૃષ્ણાદ્યશૃંગોપચારૈઃ, પુગ્યધીવા. કૌમલે
ન્દ્રેણ પુજા । એ દીપ્તસ્ય યેયસ પારકામાશ્વત્પારોઽપિ વ્રહ્મચર્યં વરન્તિ ॥

અર્થ- પરણ્યો. યમ્ પરકમે છે પણ બપોરે 'પરણુ' અથવા
'રીકાર કરવો'ના અર્થમાં અપ (ઉપસર્ગ) લગાડવામાં આવે ત્યારે
આત્મનેપ. લે છે અપાઘમ સ્વકરણ (પા ૧-૩-૧૬) દ્વાદશ-દ્વાદશવર્ષાણિ
માર્ષિ (મવિશ્યતિ) इति બીજા અકમા આપણે જાણી શકીએ છીએ કે
સત્ર આ ખોલાતી વખત શરૂ થયું હતું અને તે એ પછી બાર વર્ષ
આશુ. બીજા અકમા આ સત્ર સમાપ્ત થવાનું આવેથી જણાવે છે.
સપ્રતિ ॥ પરિસમાપ્ત તદ્ દ્વાદશવાર્ષિકં સત્રમ્ । આ વખતે લગ્ન કૃષ્ણ
બાર વર્ષના થઈ ગયા હોય

૪-૨

તદનુરોધાત્—તસ્ય અનુરોધાત્. તસ્ય એટલે ઋષ્યશૃંગની વિનંતીથી
અહીં રામ એક સરસ સૂચન કરે છે. અનુરોધ એટલે પ્રતિબંધ અર્થ
પણ થાય તદ્ એટલે તે યજ્ઞના પ્રતિબંધથી યજ્ઞે આ બધા વડીલો ઉપર
મોટો પ્રતિબંધ મૂકી દીધો હતો. આ રજના પ્રતિબંધથી તેઓ મથેડ
રીતે વર્તી શકતા નહોતા. અને તેથી જ તેમને જગમા હાજર રહેવા

ફરજ પડી હતી. આમ તદ્દ ઋષ્યશૃંગ કરતાં યજ્ઞને અનુલક્ષીને લઈ એ તો સુગમ પડે. વડીલો બધા જમાઈના યજ્ઞને લીધે રોકાઈ ગયા હતા. જમાઈના અનુરોધથી નહિ. વાંચો—જામાતૃવજ્ઞેન વયં નિહદાઃ ॥ (વાંચો—રાધ. ઉ. ચ. ૫. ૧૪) અનુરોધ—ગ્રીભની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તવું. અનુરો-ધોડનુવર્તનમ્ इत्यमरः અનુરોધ ઋષ્યશૃંગને. પણ હોઈ શકે. દશરથને પુત્ર માટે યજ્ઞ કરાવનાર તે હતા તેથી નૈતિક રીતે પણ બધા ત્યાં જવા બંધાયેલા હતા. કઠોરગર્ભામ્—કઠોરઃ ગર્ભઃ ઇત્યાઃ તામ્ ।

આવી નાણુક અવસ્થામાં પણ સીતાને એકલી મૂકીને બધા જ વડીલો કેમ જતા રહ્યા હશે એ ચર્ચા માટે જુઓ આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના.

૪-૩

સ્વજાતિઃ—સ્વજાત્યાઃ સમયેન. સમય=આચાર, વાંચો—સમયાઃ ઘપયા ચારકાલસિદ્ધાન્તસંવિદઃ इत्यमरःરાજસ્તુતિરુપેણ આચારેણ. 'ખાટે' દશજાતિ એટલે નટજાતિ બતાવે છે—નટજાતેઃ સમયેન. 'ખાટે' નો અર્થ બરાબર લાગે છે કારણ નાટકમાં એવું કથું નથી આવતું કે જે એમ બતાવે કે સૂતધારે ચારણનો પાઠ લીધો છે. (કાણે ૫. ૮)

૪-૪

સુપરિશુદ્ધામ્—આ શબ્દ અત્યંતનો છે કારણ એને લીધે સીતા વિશેની કિંવદન્તી જાહેર કરવાની કવિને તક સંપડે છે ડપ-ડપ્પાને સ્તોત્રસ્ય પદ્ધતિઃ તામ્ । સ્તોત્ર-સ્તુતિ. પદાવલિ ડપ્પાને—રાગને ખુશ કરવા તેની સેવામાં ઉપરિશન થવું તે.

૪-૫

મારિય-સારો માનને યોગ્ય માણુક. અભિનેતાઓ જોડે વાત કરતી વખતે સૂતધાર આ સંબોધન કરે છે. માર્યસ્તુ મારિયઃ इत्यमरः

પ્રલોહ ૫ (અનુષ્ટુપ)

પ્રલોહ વ્યક્તિએ દરેક રીતે પોતાની ફરજ જાળવે જવી. રાખની ટીકાની પરવા કરતી નહિ. દુનિયાને મુખે તાણું કેમ દેવાય ! કોઈપણ વ્યક્તિ અપવાદ વગર રહી છે ! 'ધનસ્થામ' જ્યવદર્શકે પાઠ રાખે છે. એ

લેતાં નીચે મુજબ અર્થ થાય—'જે-ફરજ અદા કરવાની છે તેમાં અપયશ નથી મળવાનો એમ ક'ઈ-છે? પોતાને ગમે કે ન ગમે સતાં માણુમે જ્યારે કર્તવ્ય બળવવાનું જ છે ત્યારે તેણે તે બળવવું જ જોઈએ પછી અપયશ ન ગમે એમ ધૃત્યુનું પણ ન જોઈએ કારણ દરેકના નસીબમાં એ તો-છે જ પણ સ્વહર્તવ્ય પાઠ વધારે સારો લાગે છે.

અર્થાત-આગળ પહેલી લીટીમાં કહેલા વિશેષ વાક્યને અહીં આ સામાન્ય વાક્યથી સમર્થન આપે છે. એ તો માનવરવભાવ છે કે સ્ત્રીઓના શીશની અને કોઈ પણ લેખકની કોઈ કૃતિની બાળતમાં લોકો ક'ઈકને ક'ઈક દોષ જોવાના જ, અર્થાત સૂત્રધાર સુચવે છે કે આપણી રચેલી સ્તુતિપદાવલિ ક'ઈ દોષ, ભગરની જ હશે એમ કહી ન, ચકાપ. આપણે તો રચવી તે રચવી, એ આપણું કર્તવ્ય છે. એ શુદ્ધ જ છે એમ ન કહી શકાય કારણ, લોકો-દોષ કાઢવાના જ. એ માનવરવભાવ છે. આમ વિશેષનું સામાન્ય વાક્ય દ્વારા સમર્થન થતા અહીં અર્થ-તર-યાસ અસંકાર થયો.

આમ અહીં એક તો સીતાને ભગતા ખેટા આળની વાત લખવું-લિખે કરવી છે તેની અહીં કવિ પૂર્વતોચારી કરી દે છે; અને બીજું કવિ અહીં પોતાની કૃતિને વખોડનારા દીકાકારો પણ હશે એ સૂચવી દે છે. મા. મા. માં પણ કવિ એવા વખોડનાર દીકાકારોને રપ'ટ કહી દે છે કે એમને માટે આ મળ નથી—'કે ભાગશે, મુજ હશે ય સમાન ધર્માં; છે કાશ તો નિરવધિ, વિપુલા ધરિત્રી' લખવૂતિને આવા લોકોને કપરા અનુભવ ધર્મ થયો છે તેથી એવા લોકો પ્રત્યે એ પોતાનો રાષ કાઢવે છે કે ગમે એટલી સારી કૃતિ હશે પણ લોકો તો ક'ઈક દોષ જોવાના જ.

શ્રી રા. જી. કે. જાડ અહીં દુર્જન ચન્દની દ્વિવિધ અમત્ય બતાવે છે. એક તો દુર્જન ચન્દ સુચવે છે કે સીતા વિશેની અફવા ખોટી, હતી. બીજું એ લખવૂતિની પવિત્રત્વની પવિત્રત્વપ્રતા બતાવે છે કારણ અહીં તે મા. મા. ની મારફત સખન કટાક્ષ નથી કરતો પણ હવે કપરા અનુભવે તે દીકા કરનાર લોકોની પરવા જ કરતો નથી અને હજવા અર્થ-તર-યાસથી જ એ બાળત સૂચવી દે છે. x

આ શ્લોક ઉપરની મ. ન. દિવેદીની રીકા વાંચો—“જગતના બધા વહારમાં કૃષ્ણ શામાં ન આવ્યું ? માણસો જેમાં ને તેમાં દોષ કાઢ્યાં જ નહીં છે. પછી વિચારે કે અવિચારે. તેમાં ખુબ્બ કરીને નારીના અને વાણીના—કવિતાના ગુણની પરીક્ષા કરતી વેળે તો જે સજ્જન હોય છે તે પણ દુર્જન જ બની જઈને તપાસ કરે છે, કેમકે તેના ગુણનું વિવેચન કરવાને બદલે તેમાં ન હોય તેવા દોષ પણ ઉપજાવી લેઈને બેળે-બેળે કાંઈ નિન્દા કરાય એવું ખોળી કાઢે છે. આમ છે ત્યારે શુદ્ધ પદ્ધતિ તે ક્યાંથી રહે ? આ ઠેકાણે ભવભૂતિએ પોતાનો ખરો અનુભવ દર્શાવ્યો છે, પણ તેમાં ખૂબી એટલી છે કે હવે નાટકમાં જે પાત્ર પ્રવેશ કરનાર છે તેનું યુક્તિથી વાચનારને જ્ઞાન કરાવેલું છે. પ્રસંગે કહીએ છીએ કે નાટકની વ્યાખ્યા ભરતમુનિએ આમ આપી છે. નાટકં રૂપાત્મકત્વં સ્વાદ્. કાંઈ ભણીતી ઐતિહાસિક વાત ઉપર રચાય તે નાટક એ નાટકાદિક—દશ્ય-કાવ્યના પાત્રના પ્રવેશ સંબંધે નિયમ એવો છે કે નામુચિતં વિશેષ પાત્રમ્ । સૂચના કર્યા વગર કાંઈ પણ પાત્રનો પ્રવેશ કરાવવો નહિ. આ નિયમ ભવભૂતિએ માલતી માધવમાં વગર ચૂકે પાડ્યો છે. આ ઠેકાણે ભવભૂતિએ જે સ્વાભાવિક રીતે સીતાની વાતની સૂચના કરી દીધી છે તે ખરા કવિત્વની જાંચી નિશાની છે. કામિદાસના શાકુન્તલમાં પણ દુષ્યન્તને સૂત્રધાર પાસે આમ દાખલ કરાવ્યો છે—

મોહ પામ્યું હતું મારું ચિત્ત ગાયનરાગથી,
જેમ દુષ્યન્ત રામનું વેમરાજા મૂઝે થકી.

૫-૧

અતિદુર્જન—દેવી સીતા એટલે તો શરીરધારિણી પવિત્રતા. છતાં તેના તરફ = લોકો શંકા ધરાવતા થયા છે એટલે તેમને તો કેવળ દુર્જન નહિ પણ અતિદુર્જન જ કહેવા જોઈએ. લોકોને આ મારે અતિ દુર્જન કહેવા જોઈએ એવું કારણ નીચેના શ્લોકમાં આપે છે.

શ્લોક ૬ (અનુબંધ)

માન્યું કે લોકો દોષ જોનારા જ છે. અને તેમાં જે કાંઈ સમ્યા-

ચિત્રવાળા મનુષ્ય માટે તો ક્યાંકથી ને ક્યાંકથી દોષ કાઢવાના જ. પણ આ તો દુર્જનતાનો અવધિ આવી ગયો છે. દેવી વેદેહી માટે પણ ખરાબ બોલવાનું ? સીતા તો દેવી છે. દેવી એટલે પદ્મરાણી. પદ્મરાણી વિશે પણ લોકોની જીભ શેં ઉપડે છે ? વળી દેવી એટલે પોતાની પવિત્રતાથી સ્વયં પ્રકાશનારી સી. (સુ=પ્રકાશવું) એવી સીતિભૂતિ માટે પણ શંકા ! વેદેહી તો વિદેહના રાજાની પુત્રી ! વિદેહનો રાજા તો રાજા પિ' છે. છતાં એની પુત્રી વિશે પણ શંકા ! આમ વેદેહનાં શબ્દ ખાસ અગત્યનો છે. એ તો જન્મે પણ પવિત્ર કુળની છે. છતાં તે આવી દીકાથી પર નથી રહી શકતી ! રક્ષોગૃહનિવાસ એનું મૂળ છે. સ્થિતિ શબ્દ લાખો નિવાસ બતાવે છે. કવિએ મૂળ શબ્દ ખાસ વાપર્યો છે. એ સૂચવે છે કે અગ્નિક્ષેત્રીથી એ મૂળ દૂર કપું છે છતાં મૂળ છેક ગેહડું છે તેથી ફરીથી જોએ પણ ખરું. એટલે ફરીથી અપરાધ દેશાય પણ ખરો. (આ સૂચનો 'ધાટે શાટી મથિયો ચી. ડા. છ. કે. બટ નોધે છે.) (જુઓ તેમની આકૃતિ-૫ ૧૧)

દીકાકાર વીરરાખવ પણ આ જ ભાવ સુદર રીતે વ્યક્ત કરે છે. સીતાની બમનમાં શંકા ન કરાતાં અનેક કારણો છે. એક તો એ દેવી છે.

દેવીની બાળતમાં શંકા ! એથી વધારે દેવી એટલે કે જે સ્વયં સીતિભૂતી છે તેની બાળતમાં પણ સંશય ! એ તો અભાવથી જ દોષ સહિત છે. છતાં શંકા ! અરે એ પણ જવા દો. એથી વધારે શંકા ન કરવાનું કારણ તો તેનો વિદેહ ગાળતે ત્યાંનો જન્મ છે. જન્મે પણ એ એવા રાજાની પુત્રી છે જેને વિશે મનમાં પણ ખરાબ વિચાર ન આવે. અરે શંકા પણ દેવી ! એક રાક્ષસ ઘરમાં નિવાસ એનું મૂળ છે. કાઈ સારો માણસ હોય તો કોઈ પણ આ તો રાક્ષસના ઘરનો વાત છે. એ માટે શંકા હોય નહિ. છતાં શંકા કરી તો એને માટે અમિક્ષેત્રી કરી અને તેમાં સીતા પાર ગિરી છતાં હજી પણ શંકા ! આ અસાધારણ કારણો અવગણીને દોષ ન હોય તો પણ એ દોષ બતાવે તો નહીં એ દુર્જનનું નહિ પણ અતિદુર્જનનું કામ છે તેથી જ નહીં કહે છે તેમ લોકોને દુર્જન નહિ પણ અતિદુર્જન કહેવા જોઈએ. સાવચેત — મારાગર

સહ (વહુ) - રક્ષોગૃહ - રક્ષસઃ (રાવણસ્ય) ગૃહે સ્થિતિઃ - રક્ષોગૃહનિર્ગત રક્ષસના ધરમાં નિવાસ.

અગ્નિશુદ્ધિ--રામાયણ યુદ્ધકાંડમાં આ કથા આવે છે. રાવણે સંદાર કર્યા પછી રામે સીતાને સ્વીકારવા તરફ અલગમે બતાવે છે. કહ્યું કે તું હાથો પખત બીજને ઘેર રહી છે તેથી હું તને સ્વીકાર શકું નહિ. આથી સીતાએ લક્ષ્મણને ચિતા તૈયાર કરવા કહ્યું. સીતાએ રામની પ્રદક્ષિણા કરીને અગ્નિનું આહવાહન કરીને કહ્યું કે તો તે અગ્નિ હોય તો અગ્નિ એને કશી હાનિ ન કરે. આમ કહી તે અગ્નિમાં પ્રવેશી અગ્નિએ તેને કશી ઈજા ન કરી. અગ્નિએ દેહ ધારણ કરીને સીતાને જાને રામના હાથમાં સોંપી. રામે એને આનંદથી સ્વીકારી. વાંચો ગાથાઓ તદ્ગચ્છત્યાનુજાનેઽય યયેષ્ટં જનકાત્મજે । એતા દશ દિશો મદ્રે વાર્ષમસિ ન રે ત્વયા ॥ ૬: પુમાંસુ કુલે જાતઃ ક્ષિયં પરગૃહોપિતામ્ । તેજસ્વી પુનરાદકાન્તુઃ જોમન ચેતસા ॥ (સર્ગ ૧૧૫-૧૮-૧૯). જનૈર્ગદ્ગદયા વાચા મર્ગરતિ મત્રવીન્દુ । કિં મામવદશં વાચયમીદશં ધોત્રદાનુમ્ । દશં પ્રાવણે રાં પ્રાકૃતઃ પ્રાકૃતામિત્ર ।...યદહં ગાત્રસંસ્પર્શં ગતાસ્મિ વિવશા પ્રમો । કામકારો મે તત્ર દૈવં તત્રાપરાધ્યતિ ॥ મદધીનં તુ વત્તન્મે હૃદયં ત્વયિ વર્તતે । પરાર્પ્યં ગાત્રેષુ કિં કરિષ્યામ્યનીધરી ॥...ચિતાં મે કુલ સૌમિત્રે વ્યસનસ્તાસ્ય મેવમ્ । મિથ્યાપરાશેપહતા નાહં જીવિતુમુત્સહે ॥ ..અધોમુગં સ્થિતં રામં તતઃ ક્વ પ્રદક્ષિણમ્ । ઉવાચર્જન વૈદેહી દીપ્યમાનં હુતાશનમ્ ॥...યદ્દાગ્નિપુત્રા વેદમુગ્ધા મિસમીપત । યયા મે હૃદયં નિયં નાગસર્પતિ રાષસાત્ । તપા લોકસ્ય સર્વ માં સર્વતઃ પાતુ પાતકઃ ॥ એવમુક્તવા તુ વૈદેહી પરિકમ્પ્ય હુતાશનમ્ । મિત્ર જ્વલનં દીપ્તં નિઃશંકેનાન્તરાત્મના ॥ (સર્ગ ૧૧૬) તિષ્ઠ્યાય વિના લંકાં વૈદેહી હૃદયગાહનઃ । ઉત્તસ્યી મૂર્તિમાનાશુ ગૃહીત્વા જનકાત્મજામ્ ।...અર્ચ્યં તદા રામં સાક્ષી જોકસ્ય પાતક ॥ એવા તે રામ વૈદેહી પાતકમ્બા વિવર્તે ॥ (સર્ગ ૧૧૮)

અર્ચવૈવર્તપુરાણ પ્રમાણે સીતાને પોતાને રાવણ નહોતો દરી તથા પણ સીતાની જાપાને. અગ્નિએ પોતે સીતાને બદલે એની જાપા ખીલી આમ અગ્નિમાં આ જાપા પ્રવેશી હતી. પછી અગ્નિએ સાચી સીતા રામને સોંપી હતી.

શ્લોક-૭

અન્યથા--સ્નેહાત્ સમાજયિતુમ્ એત્ય અમૂનિ દિનાનિ હત્સવેન નૈતા
અથ જનક વિદેહાન્ ગતઃ । નરેન્દ્ર- તતઃ વિમનસઃ દેવ્યાઃ પરિતાપનન
ધર્માગનાત્ વાસશુદ્ધિં વિશતિ । (વસંતતસિકા) .

સમાજયિતુમ્ --અભિનન્દન આપવા. વનવાસથી પાછા ફરીને રામ
માદીએ બેઠા એ માટે અભિનન્દન આપવા જનક આવ્યા હશે, [વિદેહા-
દેશના નામ બ. વ. માં હોય. જનકના કેઈ નિમિ નામના વંશસ્થાપક
પૂર્વજે (શાપને લીધે) દેહ ગુમાવ્યો હતો તેથી તે વિદેહ
કહેવાયો. પછી વિદેહના અનુચરો વિદેહ કહેવાયા વિદેહસ્ય અનુચરા વિદેહાઃ ।
પછી વિદેહનો નિવાસ વિદેહ કહેવાયો. વિદેહાનાં નિવાસો જનપદઃ (વર્તો
રાય.) કાણે બનાવે છે તે પ્રમાણે વિદેહ મગધની પ્રશાન દિશામાં
છે અને તેમાં અત્યાગ્રન્થું તિર્હટ અને નેપાળનો થોડો ભાગ
આવી જાય છે.

વાસશુદ્ધિમ્-ધરનો અંદરનો ભાગ. ધર્માગારં વાસશુદ્ધિમ્ इत्यमरः ।

આપણે જોયું કે ઉત્સવો જે કારણ માટે હતા એક તો રામચરિતે
માટે અને બાજુ અતિથિવિશેષ મહેમાનેના માનમાં. હવે રામચરિતેકે કાંઈ
ગયો છે. સદુ મહેમાનો વિદાય થયા છે. સીતાના પિતા જનક પણ પાછા
ગયા છે. ઉત્સવનો આનંદ હવે સાર સખી ગયો છે. તેથી સ્વાભાવિક
રીતે સીતાને અલગમો થાય કારણ એની નાજુક સ્થિતિમાં અત્યારે એની
પામે કાંઈ કહેતાં કાંઈ નથી અને પિતાની વિદાય આ વેળે એને વધારી
કેમ ન થઈ પડે? આમ તે ખિન્ન છે. એની સલાહ માટે એકલા રામ
જ રહ્યા છે. તેમને સીતાના અલગમાની ખબર પડતાં તે એને સાન્નિધ્ય
આપવા અંતઃપુરમાં જાય છે. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે કે કોઈ પણ
સૂચન વગર કોઈ પાત્ર પ્રવેશી કે જઈ ન શકે. આમ અહીં સૂત્રધાર અને
નટ દરમિયાન ઉપરથી જતા રહેવાના છે એનો પ્રચારો છે. ઉપરાંત સીતા
અને ગમનો પહેલો જ પ્રવેશ દેટલો મંજીર છે. તેનું અહીં સૂચન થાય
છે. વનવાસનાં કેટલાય વર્ષો પછી આજે સીતા જનકને મળી છે તેથી પિતાથી
વિખુટા પડતાં એને દુઃખ થાય જ. આમ આ શ્લોકમાં એનું કામગીર દર્શ

વ્યક્ત થાય છે. એને તરત આશ્વાસન આપવાની ગમતી શક્તિ પણ અહીં દેખાય છે.

પ્રસ્તાવના.

આમાં સૂત્રધાર નટી, વિદ્વંસક કે કાઈ અભિનેતા સાથે પ્રસ્તુત વસ્તુ સમ્પત્તિ વાતોલાપ કરે. [જુઓ પર્ગિશિય ૧] પ્રસ્તાવના પાંચ પ્રકારની હોય છે. આ નાટકની પ્રસ્તાવના 'પ્રયોનાતિશય' પ્રકારની છે. [વધુ માટે જુઓ આ પુસ્તકની અમારી પ્રસ્તાવના.]

દશ્ય ૨.

[રામ અને સીતા પ્રવેશ કરે છે રામ સીતાને આશ્વાસન આપે છે. ત્યાં કન્યુકી આવીને સમાચાર આપે છે કે અધ્યશૂનના આશ્રમેથી તેમનો સંદેશો લઇને અષ્ટાવક આવ્યો છે. અષ્ટાવક પ્રવેશે છે અને બધાંના કુશળ સમાચાર કહી ત્યાંનો સંદેશો કહે છે. કુશશૂરુ વસિષ્ઠે સીતાને ખાસ સંદેશો કહેવડાવ્યો છે કે તેના જન્મ અને બંને કુળને ઉચિત એક જ આશીર્વાદ તેને મારે છે અને તે એકે તે વીરપુત્રની માતા બને. અધ્યશૂરે પણ સીતાને ખાસ કહેવડાવ્યું છે કે પૂરા દિવસ જતા હોવાથી તેને ત્યાં બેસાવી નથી અને રામને એના વિનોદ મારે ત્યાં રાખ્યા છે. તે પણ સીતાને પુત્ર સંપાદે એવા આશીર્વાદ મોકલે છે. વસિષ્ઠે રામને પણ સંદેશો મોકલ્યો છે કે તેણે બને એટલી ગ્રાન્તને ખુશ રાખવી. અરુન્ધતી, અને રાજમાતાઓએ રામને ખાસ સંદેશો મોકલ્યો છે કે સીતાનું દોહડ પૂરવામાં વિવંચ કરવો નહિ. અષ્ટાવક જાય છે અને લક્ષ્મણ પ્રવેશે છે]

૭-૧

તે દિવસ-મુરુએ એટલે ખાસ કરીને જનકનો ઉદ્દેશ્ય છે. તીએના મ્લોકમાં તેનું કારણ આપે છે કે શા માટે વડીલો તેમને છોડીને જતા રહ્યા છે.

[૧૯૧૬-૮ (૨૦ ગુહ્ય)]

અનુષ્ઠાન૦-કર્તૃવ્યનું નિત્યત્વ. જે રાજ કરવાનાં કર્મો છે તેનું પાલન. ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો કહ્યાં છે-(૧) નિત્ય, (૨) નૈમિત્તિક (૩) કામ્ય સંધ્યા વંદન વગેરે નિત્ય કર્મો કહેવાય. જે નિત્ય કર્મ કરવામાં ન આવે તો પાપ લાગે. નૈમિત્તિક કર્મ લગત કે જન્મ. જેવા પ્રસંગોએ કરવાનાં હોય છે. કોઈ પણ મનોકામના પૂર્ણ કરવા માટે જે કર્મો કરવામાં આવે તે કામ્ય કર્મો કહેવાય જેમકે પુત્રપ્રાપ્તિ માટે પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કરવામાં આવે છે. અહીં નિત્યત્વ એટલે રાજ કરવાનું એમ નહિ કારણુ તો તો જનક એક દિવસ પણ રામને ઘેર ન રહી શકે. પણ નિત્યત્વ એટલે નિયત સમયે કરવાનાં કર્મો.

સ્વાતન્ત્ર્ય૦-નિત્ય કરવાનાં કર્મો ફરજિયાત હોવાથી તે કરનાર મનુષ્યે સ્વતંત્ર રીતે લાંબો વખત કંઈ જઈ આવી નથી શકતા. કારણુ ખીજને ઘેર પોતાના નિત્ય નિયમનું બરોબર પાલન ન થઈ શકે. આથી એ કર્મોનું પાલન એનું સ્વાતન્ત્ર્ય હરી લે છે.

સંકટા૦-સંકટા-ભયેથી. આહિતાઃ૦-આહિતાઃ અગ્નયઃ યેન જે હમેશ અગ્નિ રાખે છે તે.

ત્રણ પવિત્ર અગ્નિ કહ્યા છે. દક્ષિણાગ્નિર્ગાર્હપત્યાહૂવનીયૌ ધર્મોઽગ્નયઃ હ્યમરઃ। પ્રત્યવાયૈઃ-વિધોથી. 'રાય' પ્રત્યવાયનો પાપ અર્થ કરે છે. જે કર્તૃવ્ય છે તે ન કરવાથી થતું પાપ. સંકટા એટલે આપત્કરી અર્થ, કરે છે.

૨૫૬૧ નિત્યત્વાદ પાઠ છે પણ તે લેતાં અપર્યાપ્તિ ના કરી તરીકે ગૃહસ્થતા શબ્દ લેવો પડે.

આ શ્લોકમાં ગમ સીતાને આશાસન આપે છે કે વડીલોને સાધારણ રીતે આવી પરિસ્થિતિમાં જવું ન ગમે પણ એમના ઉપર આગળ બતાવ્યું તેમ ધર્મનો મોટો અવરોધ આવી પડે છે. તેમને કરવાનાં કેટલાંક

નિત્ય ક્રમોના અતુરોદયથી તેઓ હંમેશા ધરત-ત્ર હોય છે અને ધારે એટલું ખીજે રહી શકતા નથી. આથી એમની ગૃહસ્થતાને વિધ્નોથી પૂર્ણ રહી છે.

ખાસ કરીને જનક તો સીતાના પિતા છે. સીતાને આવી સ્થિતિમાં છોડી જવાનું તેમને ન જ ગમે. પણ એમનો ધર્મ એમની આડે આવે છે. આથી જ તે હવે પાછા ગયા છે આપણા પ્રત્યેનો સ્નેહ ઓછો થયો છે તે ગયા છે તેવું નથી. આમ બધા વડીલોને બલભૂતિ અત્યારે દુર રાખે છે.

૮-૨

આર્યપુત્ર-સંસ્કૃત નાટકોમાં આ શબ્દથી પત્ની પતિને સંબોધે છે. વિપ્રયોગ-વિયોગ. શ્રી રામ બતાવે છે કે આમળના શ્લોકમાં નજીકમાં થનાર સીતા ત્યાગ માટેની આશ્વાસનની વાણી વિધિ જ રામ પાસે બોલાવે છે. વાંચો-इत्यचेत्मायिनि रामकृतुं वसीतापरित्यागे राममुखेनैव दैनप्रेरिता नाम्बपूर्वा समाश्वसनवाणी वैदेह्याः । (વાંચો રામ-મિત ૦-૫. ૨૩) અર્થાત્ રામની આ ઉક્તિમાં સુચન થાય છે કે ખોતે રામ્ય ધર્મને વશ હોવાથી સીતા ત્યાગ કરે છે. તેથી એમ નહિ માનવાનું કે રામનો સ્નેહ ઓછો થયો છે. પ્રસ્તુત ઉક્તિમાં પણ રામ એવું જ સાચું સુચન જુએ છે આ ઉક્તિમાં રામ પ્રત્યે આશ્વાસનના શબ્દો વિધિ જ સીતા દ્વારા બોલાવવાયે છે. સીતા તરફથી રામને આશ્વાસન મળે છે કે રામે આગળ કહ્યું તે સીતાને માન્ય છે વાંચો-परित्यक्ता वैदेही गुह्यतः अपि स्नेहोऽपि भक्ता त्यक्त इति नैव मन्यते इति रामं प्रति तस्यैव दैवस्य ज्ञानब्रमुखेन आश्रायचनम् ॥ (વાંચો 'રામ' મિત. ૫. ૨૫)

૮-૩

હૃદય-હૃદયસ્ય મર્માણ ચિન્દન્તિ इति चिह्नः हृदयना भर्मा (ભામ)ને બેનારા ભાવા.-પ્રાદેર મોગા, માગા, અહીં જનક અને સીતાના રિયોગની વાત હોવાથી મોગા પાઠ બરાબર નથી લાગતો. માગા. એટલે આગળ એ પાઠ પણ ઠીક નથી.

વૌખત્સનાના:—કંટાળી ગયેલા. બદલાઈ ગયેલી શક્તિવાળા. વધુના ધન-કાંચક ૩૫ વીમન્સતે તું પત. કૃદંત. વાંચો વાર્તિક-વ્યોથિત્તવિચરે. આમ અહીં જુગુપ્સા સૂચના છે તેથી પંચમી વિશક્તિ આવે. વાંચો-જુગુપ્સાવિરામપ્રનાદાર્થનાનુપસંહ્યાનમ્ ॥ મનીષિન્-મનીષા વત્સાસ્તીતિ. 'ધીરો મનીષી જ્ઞઃ પ્રજ્ઞઃ' इत्यमरः ।

૮-૬

કંચુકી—અંતઃપુરનો અધિકારી હોય છે અને તે વૃદ્ધ હોય છે. તે ધોળો લાંબો ઝંઝો પહેરે. હોરાથી પણ કંચુકી કહેવાયો હશે. તેના હાથમાં લાકડાં હોય છે અને તે ધણુખડું ધડપણની મુશ્કેલીઓની ફરિયાદ કરતો હોય છે. કંચુકીય અથવા કાંચુકેય પણ કહેવાય છે. સંસ્કૃત નાટકમાં એ બહુ અદરશીય પાત્ર છે. બધા તેનું માન સાચવીને પાત કરે છે. તે સાચાભોજા અને કુશાગ્ર છુદિવાળા હોય છે વાંચો-યે ધિરાઃ સન્યસન્નાઃ કનરોદવિવર્જિતઃ । જ્ઞાનવિજ્ઞાનકુશલઃ કંચુકેયસ્ય તે રુદ્ધઃ ॥ [૧૫૫૨ વિગન માટે જુઓ પરિચિટ ૧]

રામમદ્ર—ગોટી ઉભરના માણસો નાનાને બોલાવતી વખતે મદ્ર શબ્દ લગાડતા. એ બતાવે છે કે બોલનાર વ્યક્તિ માનને લાપક છે. આ કંચુકી દશરથના સમયનો હતો. દશરથ રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે કંચુકી રાજકુમાર નામને આ રીતે સંબોધતો. આજે એ કંઈક કારણસર રામ પાસે આવ્યો પણ એના મુખમાંથી પહેલાંની ટેવ મુજબ રામમદ્ર સંબોધન નીકળી ગયું. પછી તરત એને યાદ આવે છે કે હવે તો રામ કુમાર નથી રહ્યા પણ રાજા થયા છે તેથી પોતે રામમદ્ર ન બોલું જોઈએ તેથી તે 'મહારાજ' એમ બોલી પોતાની ભૂલ મુખારે છે. આ બતાવે છે કે રામ હજી નવો નવો જ રાજા થયો છે કારણ વૃદ્ધ કંચુકી જી જૂની ટેવ બૂલ્યો નથી.

૮-૭

સાર્યઃ—ગામનો વિનય બતાવે છે. જૂના નોકરો પ્રત્યે તે કેટલા ઉદાર અને માયાળુ હતા તથા વિનયી હતા તે બતાવે છે. સ્વચાર—સંબોધનની રીત કથામ્સનમ્-ટેવ મુજબ અભિચીન્દનમ્-જાનઅમિ તું કમંચિ આત્મર્થ (લોદ) ત્રી. પુ. એ. વ.

૮-૯

અપ્રાવક્ક:--અઘૌ વશાણિ યસ્ય સઃ (વહુઁ) ક્ષોદઃ ઋષિનેા પુત્ર. તે બાહ્યુ હતો એના પિતા એના ગુરુ ઉદ્દાલકની પુત્રીને યરપદા હતા. પણ તે એના અભ્યાસમાં એટલો મસ્ત હતો કે એની કઠોરગર્ભા પત્નીની પણ એણે દેખશાળ ન લીધી. આથી મર્મરથ બાળકે એના બાપ ઉપર ધિક્કાર વરસાવ્યો. ઋષિએ ગુરુસે ચંદ્રને શાપ આપ્યો કે તે વાંકા અંગ વાળો થશે. યસ્માન્નુકુલ્યૌ યર્તમાનો પ્રવીણિ તસ્માદ્વકો ભવિતાસ્પટ્ટહત્વા: ॥ કહે છે કે પાછળથી સમ-યા નદીમાં નદાવાથી એની ખોડ જતી રહી હતી.

૮-૧૦

હાર્ય તતઃ કિં--અહીં એક ભારે અગત માથ છે કંચુકી આવીને કહે છે કે ઋષ્યશૃંગના આશ્રમેથી અષ્ટાવક કંઈક સંદેશો લઈ આવ્યો છે. સીતા એ સમાચાર જાણ્યા ખૂબ જ અધીરી થઈ મઈ જી એની આનુરૂતામાં એ એકઠમ બોલી જોડે છે કે તો પછી વાર યા મારે લગાડો છો ? એમને તરત લઈ આવો પણ કંચુકી આમ તો રાજાનો સેવક. એટલે રામની આદા વમર તે એકઠમ સીતાનું કહેવું કેવી રીતે માને ? રાજાના સિવાય તો કંઈ ધર્મ ન શકે આથી તે મૂંઝાય છે કે સીતાનું કહ્યું કરવું કે રામની આજ્ઞાની રાહ જોવી ? રામ તેની મૂંઝવણ કળી જાય છે અને તરત હુકમ આપે છે કે 'જલદી લાઈ આવો.'

૮-૧૬

સોમવીથી--સોમસ્ય વીષઃ પાનં ગત્ય અસ્તિ રિતિ. કેટલીક વ્યાગ્રસિ-ઓમાં હોમવીથી પાઠ મળે છે--સોમસ્ય વીતં પાનં ગત્ય અસ્તિ રિતિ. સતત સોમરસ પીનાર કાયમ સોમયામ કરનારને યજ્ઞને લીધે સોમપાન કરવું પડે. સોમવીથી નિર્વિઘ્ન--રામ રાજા હતો. રાજા તરીકેની એની જોવાની ફરજ હતી કે યજ્ઞો નિર્વિઘ્ને યાય છે કે નહિ. આથી તે આ રીતે તપાસ કરી લે એ કે યજ્ઞ નિર્વિઘ્ન છે કે નહિ.

આવૃત્તઃ--મગિનીપતિ--બનેરા. માલુકઃ--પૂજ્ય આ પાઠ પણ છે.

૮-૨૧

શ્લોક ૯ (વસંતતિલકા)

વિષમરા—નિશં વિગર્જીતિ-પૃથ્વી (કે જે બધાને ધારણ કરે છે. અદ્વત-
સ (ખી. ગ.) લ લુ કા. ત્રે. પુ એ. વ. યત માટે ભૂમિ
ખેડારી હશે તેમાંથી જનકને સીતા મળી આપ્યાં હતાં. એ પછી એમણે
ઉછેરીને મોટાં કંપોં હતાં

પ્રજાપતિ—પ્રજાપતિના પ્રજાના સનઃ સુત્યઃ અથવા પ્રજાપતેભિઃ સનઃ
પ્રજાપતિ એટલે બ્રહ્મા અથવા ઇસ (કે નવ) પ્રજાપતિ (બ્રહ્માના
માનસપુત્રો) વાંચો. વિષ્ણુપુરાણુ-અધ્યાન્યાન્માનસાન્ પુત્રાન્ સદૃશાનામ્મનોડ્વજન્ ॥
શ્ચ પુલસ્ત્યં પુલહં ક્રતુમજ્જૌરસં તથા । મરૌર્ચિ દક્ષમર્ત્તિ ચ વસિષ્ઠં ચૈવ માનસાન્ ॥
નવ પ્રજાગ ઇત્યેતે પુરાણે નિશ્ચયં ગતાઃ ॥ જનકને ઉપનિષદ્દર્શાં બ્રહ્મવેતા અને
શ્રવન્મુક્તા કલા છે. અમયં વૈ જનક પ્રાપ્તોસિઃ । સરખાવેલ. મ વ. ૧૨૧.
ચરતિદેવયજનાદ્વજ્રજવાદી નૃપઃ પિતા ॥

નન્દિની—આનન્દ આપનાર, પુત્રી. પહેલાં પુત્રીને જન્મ પણ પુત્રના
જન્મ નેટલે જ આનન્દદાયક લેખાતો.

ગુરુ-અહીં ગુરુ શબ્દના બે અર્થ થાય છે. (૧) વંશપ્રવર્તક પિતા,
આદિકારણ (૨) ગુરુ-ધર્મના ઉપદેશક ગુરુ મુર્ચ રઘુકુળના વંશપ્રવર્તક પિતા
છે તેથી ગુરુ અને વસિષ્ઠ રઘુકુળના કુળગુરુ છે. વસિષ્ઠ અહીં જ. વ.
વાપરે છે કારણ કુળગુરુપદ તરીકેના ઔરવને લીધે પોતાને માટે આદ્યાર્થ
હોય. કે પોતે મોટા ઋષિ છે તેને લીધે હોય અથવા તો-ત્રિશાભિત્ર, વામદેવ
વગેરેને પણ પોતાની સાથે રઘુકુળના ગુરુ તરીકે ગણાવ્યા હોય.

૯-૧

તત્ કિમ...શાસ્મહે—“તો અમે તારે માટે બીજું વધારે શું
ધન્યજીએ! સ્વયં પૃથ્વી તારી માતા ॥ તેથી તારું માતૃકુળ બહુ જિંમું
-છે અને પવિત્ર છે એ એવું છે. તારો પિતૃપક્ષ પણ કંઈ જિતરે એવો

નથી. રાજવિ' જનક કે જે પ્રજાપતિ સંભા છે તે તારા પિતા છે. વળી
એને જ અનુરૂપ એવું 'ઉચ્ચ તારુ' શ્વશુરકુળ છે. મૂર્ષ તારા શ્વશુરકુળના
આઘ વંશમવર્તક પિતા (શુરુ) છે એટલે કે તારુ' શ્વશુરકુળ પણ એટલું
જ જીવ્યું છે. રઘુકુળના રાજાએ જેવા તેના કુળના નથી. વળી અને (એટલે
કે) વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર વગેરે) રઘુકુળના શુરુ જીએ.

કહેવાનું તારાપદ્ય કે તારામાં સમગી સૌભાગ્ય સંપત્તિ એકઠી મળી છે.
તારામાં એકેય મુશ્કેલી કમીના નથી. તેથી તું સારી સાધ્વી થાકે સંપત્તિ-
વાળી થા એવું ઇચ્છતું નકામું છે. તારે માટે ખીશું શું વધારે ઇચ્છીએ ?
તું કેવળ એટલું જ ઇચ્છું છું કે તું વીરપુત્રને જન્મ આપનારી થા." (વાલ્મે 'રાય' સ્કિત. પૃ. ૨૮)

શ્લોક-૧૦ (અનુષ્ટુપ)

'શકુન્તલ' નાટકમાં જે વિચાર મહાકવિ કાલિદાસ બતાવે છે તે જ
વિચાર હવેમુતિ બહોં આપે છે. સૃષ્ટિનો સાધારણ નિયમ એવો હોય છે
કે પહેલાં કારણ દેખાય અને પછી કાર્ય દેખાય. પહેલાં ફલ દેખાય અને
પછી ફળ પહેલાં મેધનો હિમ થાય અને પછી વૃદ્ધિ થાય. આ નિયમ
મેંઘાણે પહેલાં અર્થ જોવાય અને પછી વાણી ઉચ્ચારાય તો જ તે ફળ.
આ સંસારનો સાધારણ નિયમ છે. બહોં સમ કહે છે કે એ નિયમ તો
લૌકિક સાધુઓને (પ્રાકૃત મુનિઓને) લાગુ પડે છે. તેઓ જે કંઈ બોલે
તે અર્થ (યર્થ) ગયેલા કે ચવાની વસ્તુ) જોઈને એને ઉચિત બોલે તો જ
એ સાચું પડે. નહિ તો ગાંઠના બકવાદની જેમ એ સખે નકામા ભય
આમ સંસારી સાધુઓ અર્થનો વિચાર કરીને વાણી બોલે છે. એટલે
એમનો પ્રભાવ એકોડા.

પરંતુ આઘ ત્રણેઓની ભાજતમાં આ સાધારણ નિયમ લાગુ પડતો
નથી. તેમની પાસે એટલું તર્પણ છે કે તેમના મુખમાંથી મને તે કાલે
ત્રીશેલી મને તે વાણી સ્વ-બની-બર્થ છે. 'અર્થાત' એ આવીવાદ નથી
રહેતા પણ વરદાન બની આવે છે. શ્રીમણિલાલ ન. દિવેદી સમર્પણે છે
તેમ તે તો અર્થનો વિચાર કર્યા વિના જે જે મોંમાંથી બોલે છે તેમાં જ
અર્થને-વાણીની સફળતાને પેસવાની ફરજ પડે છે, તે જ પ્રમાણે થાય છે.

એટલો એમની તપઃસિદ્ધિ વિશેષ અર્થાત્ અહીં સાધારણ સાધુ અને આદ્ય ઋષિઓમાં તદ્વાવત બતાવ્યો છે. પ્રાકૃત મુનિઓની બાબતમાં અર્થસાપેક્ષ વાણી છે, જ્યારે આદ્ય ઋષિઓની બાબતમાં વાકસાપેક્ષ અર્થ છે. વાંચો ૨૫ મિત-૦-૧૬ અર્થસાપેક્ષ વાક્ય મન્યજ વાકસાપેક્ષઃ અર્થ इति मेरः । વાંચો-અવન્નાનામૂયીણાં મુક્તાત્ યદેવ નિઃસરતિ તપઃસિદ્ધિવત્તેન તદેવફલતિ । ન કદાચિ-દુષ્ટનિષ્ફલં મવતીતિ માવઃ

વાંચો નિરુક્ત-સાક્ષાત્કૃતચર્માણ કૃપયો વમૂલુઃ ।, વીર-૦ તપસ્વિનામુર્ચિર્હિ-તપઃપ્રભાવેનાનાસન્નમધ્યર્થમુત્પાદયતીતિ માવઃ ।

રામના કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે વસિષ્ઠ ઋષિએ જે ઈચ્છા પ્રગટ કરી છે કે સીતા વીર પ્રસન્નિની યશો એ શબ્દો સર્વથા સાચા જ પડવાના. વસિષ્ઠ આદ્ય ઋષિ છે. તેથી તેમના મુખમાંથી બોલાયેલી વાણી વરદાન જ થઈ રહે છે. તેમનું બોલાયેલું નિષ્કળ થતું નથી અર્થાત્ તે ફળવાનું જ. સીતાને જરૂર પુત્ર થશે અને તે પણ વીર પુત્ર, સામાન્ય નહિ આમ મારા ઉપર ખરેખર અનુગ્રહ થયો છે.

સરખાવો શાકુ-૪-અગત્ વરઃસલ્વેયઃ નાશીઃ । ડ. ચ. ૪-૧૮-નૈતે ગાંધ વિપ્લુનાર્થાવદન્તિ ॥

૧૦-૨

ગર્મદોહદ-દોહદશંસિની સ્ત્રીઓના હાથ, ઇચ્છાઓ. દોહ્ આકર્ષક દદાતિ इति दौहद, વાંચો દોહદ. પુનર્પુસકમ્ આ અવસ્થામાં સ્ત્રીને જે કંઈ ઇચ્છા થાય તે પૂરવી જોઈએ.

યદેષા-૦-૫૪૬૨ યદેષા (જે આ કહે તો કરીએ છીએ.) પહેલી નજરે યદેષા પાઠ સારો લાગે છે કામ્ય એ સીતાનું શરમાળપદ્મ બતાવે છે. સીતા એવી શરમાળ હતી કે બનના સુધી એ પોતાની ઇચ્છા બ્યક્ત કરતી જ નહોતી. પણ સમીક્ષકો આ પાઠ રાખે છે. પણ અમને યદેષા પાઠ વધારે સારો લાગે છે. કારણ કેઈ પણ સ્ત્રીની આ અવસ્થાની ઇચ્છાઓ દર્શાવે છે એ પોતાની મેળે ન, કહે તો પૃથુ એ રાવણની પહેલી

કરજ છે શ્રી કાળે આ પાઠ રાખતાં સખે છે કે આ પાઠ વડીલોની આરા પ્રમાણે સીતાની ઈચ્છા તરત પૂરી કરવાની રામની તત્પરતા બતાવે છે. રામને અહીં ખાસ સીતાને સંભાળવા જ રાખવામાં આવ્યા હતા તેથી તે સીતાની સેવામાં મેચ તત્પર રહેતા. વડીલોની આરા પ્રમાણે વર્તવા રામ એટલા આતુર કે એમાં 'જો...તો'...અમેરે ચરતોને રચાન નથી ડો. જો સવકર પણ અ પાઠ જ રાખે છે. જો કે રણ-૩-૫-(મમે દિવા નાંચતિ કિંચિદીક્ષિતં ૦)-પ્રમાણે તો યોગે પાઠને જ સમર્થન મળે છે. પણ આજ સુધી કંઈ સીતાને આ અવસ્થામાં કંઈ ઈચ્છાઓ નહિ થઈ હોય એમ નહિ. કારણ આ અવસ્થામાં બધી જ ટીઓ સરખી, કેટલીક ઈચ્છાઓ વડીલોએ પૂરી હશે. કેટલીક રામે પણ પૂરી હશે અને દબ પણ તે પૂરવા તત્પર છે. વળી આગળ ઉપર જે વનમનની ઈચ્છા સીતા અમકત કરે છે તે બહુ સ્વાભાવિક રીતે એનામાં ઉદ્ભવે છે, કંઈ ગમે યોગે થી ટોણાં માયો તેથી એકાદ ઈચ્છા રામના સંતોષ માટે અમકત કરવા ખાતર કરી છે એવું નથી. આથી અમે ચલેા પાઠ રાખવા પ્રેરણા લીએ.

૧૦-૫-૭

પુષ્પ-પુષ્પે પૂર્ણ: જસદ્ગ: ચરણ: શા. આદિયો-અપ્પાવક સંદેહ ચાખ વાપરે છે અપારે રામ આદ્ય સખ વાપરે છે. વસિષ્ઠ તમને રામનો અત્યંત આદર દેખાય છે.

અલોક-૧૧ (ઈન્દ્રવજ્ર)

આગળ તદનુયોગ્ય કથું હતું તેને અહીં સમર્થન મળે છે. વસિષ્ઠ કહે છે કે અમે બધા અહીં ચણમાં રોકાયા જીએ અને તેથી, તેના અનુરોધથી, અમે ત્યાં રહી શક્યા નથી. વસિષ્ઠ રામના કૃણગુરુ છે. અમના અનુરોધથી તેમને જવું પડ્યું છે. જો કે રામ પોતાનું સન્ન સંભાળી શકે એવા જ છે. છતાં એક સલાહકાર વડીલ તરીકે વસિષ્ઠને એક ચિંતા રહે છે. હજી હમણાં જ કચુડીને મુખે સાંભળ્યું કે રામ હજી હમણાં જ રાજ ચલા છે તેથી વૃદ્ધ કચુડી પણ એમને 'ફદારાજ'

કહેવા દેવાયો નથી. આમ હોવાથી વસિષ્ઠને મનમાં જિંડે જિંડે થાય છે કે રામ રાજ તરીકે રીંદો મઈ જાય ત્યાં સુધી પોતાની 'હાજરી' ત્યાં આવશ્યક છે. એક તો રામ નવો રાજ છે. રાજ્ય 'પથુ મયુ' છે. 'તેથી સ્વાભાવિક રીતે કૌર્મિક પ્રશ્નમાં એ મૂંઝાય. વળી એ 'યુવાન' છે. સીતાને પૂત દિવસ જાય છે. તેની સંજાળમાં અત્યારે તે એકલો જ છે. તેથી 'સ્વાભાવિક છે કે એ સીતા પ્રત્યેની કાળજીમાં રાજ્ય કાર્યમાં ક્યાંક જૂઠ્ઠા કરે. તેથી પ્રજા એથી નારાજ થાય. તેથી અત્યાર તે એક જ સલાહ આપે છે કે પ્રજાને સંતોષ આપજો. પ્રજાના સંતોષમાંથી જ વશ મળવાનો છે. 'એ રામને છેલ્લે એ યાદ દેવડાવે છે કે રામ એ કુળનો રાજા છે. 'જેને ધણ મુખ્ય વસ્તુ છે 'અપિ સ્વદેહાત્કિમુનેન્દ્રિયાર્ચણશોધનાનાં હિ 'યશો ગરીયઃ' આથી તે ખાસ ભાર મૂકે છે કે પ્રજાનું હિત ખાસ જોવું.

અહીં શ્રી 'રાય' ટીકા કરે છે કે પોતાની ગરહાજરી 'દરમિયાન' રાજ્યમાં અગ્નિવરસા થશે એમ વસિષ્ઠ ધારે છે. આ પ્રથમાર્ધમાં વ્યક્ત થાય છે. આમ શ્લોકના દ્વિતીયાર્ધમાં એ અગ્નિવરસા દૂર કરવાનો ઉપાય સૂચવવાને બદલે યશ મેળવવાનું કહ્યું છે. એ એમને ઉચિત નથી લાગતું. 'પથુ 'રાય'ની ધારણા અહીં અસ્થાને છે. રામને યોગ્ય શિક્ષણ મળ્યું છે અને તે પોતાનું રાજ્ય સલામી શકે તેવા છે. વસિષ્ઠ એમના કુલશુરુ અને સલાહકાર છે. તેમની અનુમતી દૃષ્ટિથી તે જુએ છાં કે રામ યુવાન છે અને બિનઅનુભવી નવો રાજા છે. તેથી સંભવ છે કે એ કલાય કૌર્મિ બાળકમાં ખોટી રીતે દોરવાઈ જાય. એવો મૂંઝવતો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય ત્યારે પોતાનું હિત ન જોતાં પ્રજાનું હિત જ જોવું એવી એક અનુમતી વરીલ સલાહકારની આ સલાહ માત્ર છે.

રામ એકદમ જે સીતા ત્યાગનો નિર્ણય કરે છે તેમાં વસિષ્ઠના શબ્દો ફેટલો ભાગ લખવે છે તે હજી આગળ જોઈશું. ઉપરાંત રામે આ નિર્ણય લીધો તેમાં 'નવા રાજ તરીકેનો તેનો જીવસો'. 'એ ખાસ કારણ હતું- [એ માટે જુઓ આ પુસ્તકની અમારી-પ્રસ્તાવના.]

તસ્માદયશો-અ-વમ-તસ્માત્ ચત્ વશઃ (મવેત્) તત્ વઃ પરમં ધનમ્-અથવા તસ્માત્ વશઃ (સ્માત્) ચત્ (યશઃ) વઃ (યુષ્માકં રઘૂનાં) પરમં ધનમ્. તેમાંથી ધણ મળશે કે જે તમારું પરમ ધન છે] પહેલી રીત સારી છે.

અહીં સ્વસ્માચ્છ. પાઠ લેતાં નીચે પ્રમાણે રચના થાય-ચત્ર (ચત્રાત્) વઃ
સ્વસ્માન્ યશ. પામ ધનમ્ કારણુ તમને થય તમારા જીવન કરતાં પણ
પરમ ધન છે. આ કીક છે પણ રચના મુગમ ગ્રહેતી નથી.

૧૧-૧

મૈત્રાચરણિઃ-મિત્ર (પું.) = મૃગ મિત્રઃ વરુણઃ મિત્રાચરણી, સયોરપાય
મૈત્રાચરણિ । બ્યારે દેવોનાં નામ ક્રૂંદ સંભાસર્મા બોધાય ત્યારે પહેલા
નામને। અત્ય જ વિવતાદ્યદે વ' (પા ૬-૨-૨૬) પ્રમાણે લખાય. કહે
છે કે શાપને ક્રીધે વસિષ્ઠે પોતાનું ચરીર ખાધું હતું. તેને આત્મા
મૃગ અને વરુણનાં પ્રવેશ્યો. ત્યાંથી એને દરી ચરીર અને પુનર્જન્મ
મળ્યાં ॥ ૭-૩૩-૧૧ ઉપરની ટીકામાં સાચણાચાર્યે વસિષ્ઠના જન્મની
નીચેનો દહીકત આપી છે-ઉત્તાસિ મૈત્રાચરણી વસિષ્ઠે...ઈ. તથોરાદિત્યો
(મિત્રાચરણોઃ) સને દષ્ટાપ્સરણમુર્ચ્ચીમ્ । રેતય સ્કન્દ તલ્લુમ્મે ન્દપત્તકાસતી-
ચરે ॥ તેનેા જુ મુહૂર્તેન નીર્વન્તી તપસ્યની । અગસ્યથ વસિષ્ઠથ તાપી
સમૂવતુ ॥ યદુધા પત્ત રેતઃ કલશં ચ ગ્લે સ્વલે । સ્વલે વનિષ્ઠસુ મુનિ
સમૂત શ્વ વપત્તમ ॥ વાચો રામાયણ ઉત્તરકાણ્ડ સર્ગ ૫૭-તદુ તેજસુ
મિત્રસ્ય ઉર્વચશા પૂર્વમાહિતમ્ । તસ્મિન્સમમવત્સુમ્મે તત્તમે રજ વાશનમ્ ॥
વસ્યચિત્તવથ કાલસ્ય મિત્રાચરણસમ્મતઃ વસિષ્ઠસ્તેજસા મુખે ગ્લે રેશાનુરેત

વસિષ્ઠ મિત્ર અને વરુણના પુત્ર હતા એ માટે એક આખ્યાયિકા
છે. પહેલા મિત્રદેવ વરુણ લોકમાં ગયા ત્યાં તેમણે ઉર્વશીને બ્રેઈ રેય
તેમનું નેજ રખાવત મતાં તેમણે તેને એક કુંભમાં નાખ્યું, એ જ
અપ્સરને વરુણ દેવે બ્રેઈ. એમની પણ તેજ દશા ચર્ષ. તેમણે પણ
પોતાનું તેજ કુંભમાં નાખ્યું. એમાંથી પહેલાં અગ્નિરથ મુનિ થયા અને
પછી વસિષ્ઠ થયા

શ્લોક ૧૨-(અનુક્રુણા)

સૌંદર્યમ્-દુન્યવી મુખ જાનકી-રાય અહીં મુંદર ટીકા કરે છે
॥ જાનકીને હાડતાં સમે રનેહ, દયા અને સૌખ્ય-બધુ સુખાચુ છે. રામ

ખાસ જાનકી શબ્દ વાપરે છે. 'જનક' શબ્દ સૂચવે છે કે સોડાના કિત માટે એ રાજાને ક્રોધ પણ અમવા તત્પર છે.

વાંચો! વીરરાધવ—સીતામિત્યનુક્તવા જાનકીમિત્યુચિલોકારાધનાપેક્ષા પ્રસવિત્તમઋનકાનુરોધોડપ્યર્કિચ્છિકર इति सूचयति ।

આવો ભાવ 'રામ' વગર બીજું કશું ઉચ્ચારી શકે ! દુનિયાના કાઈ પણ સુખ કરતાં રામને પોતાની પ્રાપ્તિ હિત વધારે પ્રિય હતું. રાજાની ફરજ આગળ રામ પોતાની જાતને પણ વીસરી ગયા હતા.

રાજ્ય માટે સધળું યોચ્છાવર કરવાની વૃત્તિ રામમાં મૂળથી જ હતી. કેવળ યશ મેળવવા ખાતર જ રામે સધળું કર્યું છે એમ નથી. પોતે પોતાની પ્રજા ઉપર જે કાનૂન અને લૌકિક બંધનો નાખે છે એ બધું એક રાજાને પણ એ જ રીતે લાગુ પડે છે એમ એ માનતા. દુઃખમાં પોતે એમ માનતા કે રાજા પોતે પણ સામાન્ય કાનૂનથી પર નથી જ. આ જ વૃત્તિથી એ આ શબ્દો બોલી બેઠે છે.

પણ દામ ! ગમને ખબર નથી કે પોતાના આ શબ્દો થોડા વખતમાં જ કમોટીએ ચડવાના છે.

૧૨-૧

अत एव राज्यकुलं-અને પ્રજા ખાતર સધળા સુખને, જો જાનકીને પણ હોડવા તત્પર એવા આ રાધવકુળધુરંધર ઉપર સીતા પારી વારી જાય છે. રે ! પણ એને ખબર નથી કે આ જ ભાવના એને વસંતી નીરંગી. સરખાવો-સ્વૃ-૧૧-૨-अप्यमुःप्रणयिनां रम्योः कुले न म्हन्ना कदाचिःपिता ॥

પણ તેમના આ શબ્દો પાછળ કેટલી કરુણ ધટના ઘટી છે એની એમને ખબર નથી.

અહીં વાંચો શ્રી મ. ન. દ્વિવેદીની ટીકા પૃ ૧૧૬-“અમે વશિષ્ઠાદિ જે તારું રાજ્ય યથા ધર્મ ચલાવરાવી રહીએ તે તો અહીંયાં, સ્વપ્નદૃગ્મના ચરમા, રોક્યા છીએ; તું હજુ બાલક, પ્રજાપાલનના વિકટ કાર્યમાં અનનુભવિ, છે; તેથી એક જ શિક્ષા કહીએ છીએ કે પ્રજાને રંજન કરવા તત્પર રહેજે-એ જ મહાધન છે. આ આરા રામે કેવી મુદત રીતિથી આખા નાટકમાં પાળી છે એ દાખલો લેવા લાયક છે, સાંભળતાં તરત જ રામ જે વિચાર ફર્યાદી પોતાની તત્પરતા ખતાવે છે, તથા સીતા, પોતાના હૃદયના સાર રૂપ સીતાને પણ તજવા કળૂકન આપે છે; ને તે સાંભળી સીતાજી રામને રધુવંચના ધુગ્ધર મથુલી અભિનંદન આપે છે એ એ દંપતીની અનુવૃત્તિ, પ્રેમ તથા તદુપરી રામની પ્રબલિત પર આસક્તિ બહુ ઉત્કૃષ્ટ રીતે મૂલ્યે છે.”

સરખાવો-નૈવ૦-ત્વજન્મવપુર્ણમં ચ માનિતો વરં । મર્ત્ય નીતે-તેજસ્વિનઃ
 હૃદયમહુલપિ સંત્યજન્તિ સન્યસતવ્યવશિષ્ટૈ ન પુનઃપ્રતિજામ્ ॥

દશ્ય ૩

[સદ્મભ્યુ આનીને સમાચાર આપે છે કે રામના પૂર્વ જીવનને આતે-ખતા ચિત્રો ચિત્રકારે તૈયાર કરી દીધાં છે. સીતાના વિનોદ માટે રામ સીતાને કાઢને એ જોવા જાય છે. સદ્મભ્યુ એ ચિત્રના પ્રસંગે સમજાવતો જાય છે. સાથે સાથે એ મુખી દિવસોની મધુરી યાદ આ યુગકેને અવશ્યનીય સુખમાં તરબોળ કરી દે છે. ચિત્રો જોતાં સીતાને એક વખત ફરીથી પતીતપાવની લાગીરચીમા રવાન કરવાની અને એ વનમાં ફરવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે, આથી રામ તરત રથ લઈ આવવા સદ્મભ્યુને કહે છે.]

૧૨-૬

અસ્મદુઃ-મથા ઉપદિષ્ટમ-લક્ષ્મણે પોતે હકીકત કહી દેશે તે પ્રમાણે તૈયાર થયાં અથવા નો ‘આપણે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે’ અર્થ પણ થાય.

૧૨-૭

ચોધિક્ષ-કેાષ-પ્રકા કે નામ- કે ૧૨ ચિત્રો નહિ સીનમાં હોવ પણ

એક મોટો દિવાલ ઉપર ચિત્રો ચીતર્યા હશે એમ લાગે છે કારણ રામ અને સીતા ચાલીને એ ચિત્રો જોવા જાય છે. પૃથ્વું કે કાગળ હોત તો કદાચ ત્યાં તેમની પાસે લાવવામાં આવત. પણ એ ચિત્રચાળાની દિવાલ જ હશે કારણ પહેલાં રાજમહેત્રોમાં પણ એવી ચિત્રચાળાઓ રાખવામાં આવતી.

૧૨-૮

દુર્મનાયમાનામ્-‘કુ’ઃ કયઃ સ્લોપચ’ પા૧૦-૧-૧૧ પ્રમ.ણે દુર્મનાય ઉપરથી નામધાતુ દુર્મનાયતે (દુર્મના’ ફ્ર આચરતિ દુર્મનાયતે) તું વ. કૃદંતુ’ સ્ત્રી. આપણે આગળ જોયું કે જનક ગયા હોવાથી સીતા ખિન્ન હતી.

જાનાસે...૪.—આ વાક્યમાં એક ગેરસમજ ઊભી થાય છે અહીં આ શબ્દોમાં રહેલા ‘કાકુ’ દ્વારા રામ મુશ્કેલી છે કે અત્યારે સીતા ખિન્ન છે ત્યારે લક્ષ્મણે એને દુઃખ થય એવો કશો ઉદ્દેશ્ય કયો નહિ પણ લક્ષ્મણ અહીં આ સમજતો નથી એને એમ લાગે છે કે મેં અત્યારે આ ઉદ્વિગ્ન સ્થિતિમાં મનને ખુશ કરે તેવો પ્રસંગ યોગી કાઢ્યો તેથી રામ મને અગ્નિનંદન આપે છે. પણ આ વસ્તુસ્થિતિ ખાસ કવિએ જ પ્રયોજી છે.

તત્કિયન્તં—અહીં આ વાત ખાસ કવિએ ગોઠવી છે કારણ તે દ્વારા રામનું પોતાનું મન સીતાની પવિત્રતા મારે શું કહેતું હતું તે બતાવે છે. રામ બહારથી લાસે ફર લાગ્યા. સીતાનો એમણે ભાસે ત્યાં કયો પણ તેમનું હૃદય એ કપકને સાચુ માનવાને તૈયાર નહેતું.

૧૨-૯

યાવદાર્યાયા—અહીં પણ ‘અગ્નિશુદ્ધિ’ના પ્રસંગનો કવિએ ખાસ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. અહીં ‘દાગ્ધઘ્ઘાયા અયોષ્યાં પ્રતિ નિવૃત્તમ્’ એવા બીજા કોઈ શબ્દોથી ચિત્રો ક્યાં મુધીનાં છે તે બતાવે છે કાકુ દેવ, પરંતુ અહીં કવિ ખાસ પેલી અગ્નિશુદ્ધિની બાબત રજૂ કરે છે. સીતા સાથે શુદ્ધિ, કલંક વગેરે શબ્દોનો સંબંધ કદાપી જ કેમ થાય ? એ વિશે રામનું હૃદય શું કહે છે એ બતાવવાનો જ કવિનો આદેશ છે.

વળી રામના આ વિચારો સીતાને આગળ હિપર જરૂર આધાસન રૂપ થઈ પડે.

અસોક ૧૩—(અતુલકુલ)

જટપત્તિ—જટપત્તિ આ પરિપૂર્ણ તથાવિધાયા: જન્મથી જ જો, પવિત્ર છે, વિશુદ્ધ છે. પાવનાન્-અન્યત્ર પાવનં પાવનાન્તરમ્, સીતા પૃથ્વીમાંથી મળી હતી તેથી તે વિશુદ્ધ જ હતી, બીજી પવિત્ર કરનાર વસ્તુ એને વધારે કંઈ પવિત્રતા આપવાની હતી ? તેનો જન્મ જ દેવતાઈ રીતે થયો છે, પછી એને શુદ્ધિ કેવી ? જ્યાં અશુદ્ધિ છે જ નહિ ત્યાં શુદ્ધિ કરવાનો વિચાર જ કેવો ? એને પવિત્ર કરી શકનાર કોઈ જ નથી.

તીર્થોદ્ધર્ક—તીર્થોદ્ધર્ક અને અગ્નિ સ્વયં પવિત્ર છે. એને બીજી વસ્તુઓ દ્વારા શુદ્ધિ પડતી નથી. જેમ પવિત્ર પાણી અને અગ્નિને બીજી કોઈ વસ્તુ દ્વારા શુદ્ધ કરવી પડતી નથી તેમ સીતા પણ જન્મથી જ પવિત્ર છે પછી એને પવિત્ર કરવા માટે અગ્નિ કે બીજી વસ્તુની જરૂર નથી. ત્યારે પહેલાં તેમણે શુદ્ધિ કેમ કરાવી અને હવે આવું કેમ બોલે છે ? આગળ આ વાત સ્પષ્ટ કહે છે.

અગ્નિશુદ્ધિના પ્રસંગનો ઉલ્લેખ આવતાં રામના મનના વિચાર બહાર આવે છે. જન્મથી જ પવિત્ર એવી સીતાને પોતે અગ્નિક્ષોદીએ ચડાવી ! પોતે સીતાના આસ્થિ વિશેના એના પોતાના વિચાર આજે સીતા સમક્ષ પ્રગટ કરે છે. પછીના જ શ્લોકમાં તે સ્પષ્ટ કહે છે કે એવી અગ્નિશુદ્ધિ કરવાનું કારણ કેવળ પ્રગ્નતે સતિપવાનું જ હતું. પ્રગ્ન કોઈ અરાબ વાન ફેંકાવે નહિ તે માટે જ રામે તે ક્યું હતું. જાકી તેમના પોતાના મનમાં સીતાની પવિત્રતા માટે સહેજ પણ ચંકા નહોતી.

અહીં એક સામાન્ય, જે વાર જે વાક્યમાં કશું છે તેથી પ્રતિવ-સ્તુત્ત્વમા અલંકાર થયો.

સરખાવો—મ ચ ૪-૧૦-નિવર્ગનઃ પવિત્રસ્ય કિમન્યપાવન તય ।

તીર્થોદક ચ વહિથ નાન્યત. શુદ્ધિમર્હતઃ ॥; ડ. ચ.-૪-આઃ કોડયનમિ
ર્નામાસ્મરપ્રતિ પરિશોધને ।...અગ્નિરિતિ વત્સાં પ્રતિ પરિલઘૂન્યક્ષરાણિ ।

૧૩-૧

દેવયજ્ઞનસંભવે—દેવાઃ હજ્યન્તે અગ્ર ઇતિ દેવયજ્ઞનં, યજ્ઞમૂર્તિઃ, દેવ-
જનાન્ સંભવ. દશ્યાઃ સા દેવ... સંભવા । આગળ ઉત્પત્તિપરિપૂતાયાઃ કષ્ટું તેને
અહીં સમર્થેન આપે છે. સીતા જન્મથી જ વિદ્યુદ્ધ હતી કારણ એક તો
એ પૃથ્વીમાંથી જન્મી હતી. જીભું એ દેવયજ્ઞની ભૂમિમાંથી મળી હતી,
જેવી તેરી જમીનમાંથી નહિ. આમ તે અયોનિનિજ હોવાથી જન્મથી જ
પવિત્ર હતી. સીતાના આદિત્ય માટેના આ રામના અંતરના વિચારો. તે
દિવસ એને જે કંઈ કરવું પડ્યું હતું તે પોતાના સંતોષ માટે નહિ પણ
પ્રાપ્તના. આજે તે ખરા મનથી સીતાની ક્ષમા માગે છે. પહેલાં જે કંઈ
■ તેનું રામને દુઃખ થાય છે.

સરખાવે। મ. ચ. ૧-૨૦-લાત્રલોચિહ્યમાનાયા યજ્ઞભૂમેઃ સમુદગતા । સીતે-
યમૂર્મિલા ચેયં દ્વિતીયા જનકાત્મજા ॥

ગમાયજ્ઞમાં સીતાની અનુક્રયા પ્રત્યે નીચેની ઉક્તિ છે—

મિથેલાધિપતિર્વીરો જનકો નામ ધર્મવિત્ ।
દાગ્રધર્મેષ્વનુરતો ન્યાયત. શાસ્તિ મેદિનીમ્ ॥
સ સીરાકર્ષણં કનું ગતઃ ચાલે પિતા મમ ।
પૈર્નીમિઃ મહ ધર્મ્યામિઃ સ દદર્શાદ્ભુતં મહન્ ॥
અન્તરીક્ષે ચ ગન્ધન્તી દિવ્યરૂપાં મનોરમામ્ ।
મેનસા વૈ હ્યપ્સરમં દોતયન્તી દિશસ્વિષ્ણુ ॥
તં દટ્વા રૂપમેવન્નો મન્મથસ્ય રતીમિવ ।
તમ્યામીન્માનસઃ શુદ્ધિસ્તદા ધૈર્યવિચાલનો ॥
અમ્યાં નામ મમોત્પદેદપત્યં ક્ષીર્તિર્ઘર્ષનમ્ ।
મનાન્વદિહીનમ્ મહાન્ ત સ્વાદનુગ્રહઃ ॥

અધાન્તરીકો વાગુચ્ચૈર્યાચામાનુષી કિલ ।

પ્રાપ્સ્યસ્યપત્યમસ્યાસ્ત્વ સદશ રૂપનર્ચ્વસા ॥

તસ્ય લાજલહસ્તસ્ય વર્ધતો યજ્ઞગણ્ડત્મા ।

અહ કિલોદિપતા મિત્વા જયતીં જયતો મતિમ્ ॥

જીવિતાગ્રધિ-જીવિત અગધિ વસ્ય-અવતા સુધી પ્રવાદ-કલક પાઠ
દેર-જગામ-આ પાઠ તદ્દન અનુચિત છે કારણ એ લેતા જીવિતાગ્રધિ
નકામુ બને છે રામ ધોમે ધીમે 'પ્રસાદ'ની વાત કરી એને ન ગણવા
સીતાને કહે છે અને માફો માગે છે

સ્લોક ૧૪—(વસ તતિલકા)

કષ્ટ૦—કષ્ટ જન સાથે જાય ક ટપદ લોકો, લોકો દૂર છે
કષ્ટમદ છે

પાઠદેર-(૧, કષ્ટ૦-કષ્ટ અરેરે! જન અનુરજ્ઞનીય સાથે જાય

(૨) ક્ષિટ ૦-ક્ષિટ હુ સિત જના

કષ્ટ-દેર, કષ્ટમદ આ પાઠ અહીં સહેલો નથી છતાં સારો છે.
કષ્ટમદ ના અર્થમાં લઈએ તો જ જન સાથે જરોનર બધ એસે છે.
લલટલિતયા કષ્ટહેતુ જન આ પાઠ પ્રમાણે રામ એમ કહેવા માગે છે કે
લોકો ગમે તેટલા ખરાબ હોય, આપણે ફેનાવનારા હોય છતાં તેવા લોકોને
પણ કુળ જેમનું ધન છે તેવાઓએ ખુશ કરવાના જ રહ્યા એના કરતાં
કષ્ટ પાઠ વધારે સુગમ છે અરેરે! કુળની આજર જેને ધન છે તેવાઓએ
લોકોને ખુશ કરવાના! તેઓ ગમે તે બોલે તે માટે એમને રુબ નહિ
કરવાની! મન ના કહેતું હોય છતાં તેવી વસ્તુ કરીને લોકોને જેમણે ખુશ
કરવાના હોય છે એના પોતાના જેવી રિયલિના લોકો કિપગ નામને બહુ
દયા આવે ■ વીર- કિલટ પાઠ લે છે પણ તે પણ બરાબ નથી એમ
લેતાં ને સીતા સાથે જાય કિલટ જન = દુ.ખી અનુધ્ય આવા (સીતા
જેના) દુ.ખી જનને કુળ જેમનું ધન છે તેવાઓએ આનંદ આપવો જોઈએ,
એને આગળનું દુ.ખ સંભારીને દુ.ખ કરવું ન જોઈએ. વાચો- વિલટ

જનઃ દુઃખિતઃ જનઃ જનૈઃ અનુરુજ્જનીયઃ । કૃત્યેયં વિસ્માર્ય લાલનીયઃ કલ્પ્યઃ ।
 ન તુ પૂર્વાનુભૂત દુઃસ્વસ્મારણેન કૃત્યેયમિત્યવ્યવ્યયઃ । પણ એથી તો એમ
 અર્થ થાય કે સોના દુઃખી છે નેથી તેને ખુશ કરવી જોઈએ, કંઈ નેના
 ખાસ ગુણથી નહિ, તેથી એ પાઠ પણ બરોગર નથી. અહીં એકવચકર
 પણ કટ. પાઠ રાખે છે. પહેલી નજરે કટં પાઠ સુગમ લાગે પણ કટ
 પાઠ જ વધારે સારો છે. કારણ હજી ઘડીક પહેલાં રામ લોકો માટે
 સધગ્રં -યોગાવર કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. જ્યારે અહીં કટં પાઠ
 લેતાં એમ લાગે કે એમને અંતરથી 'એ ગમતું' નથી. આમ પરસ્પર વિરોધ
 થાય. પણ કટ. પાઠ. સ્તંદ્રં દયાં ઈ ઉક્તિને અનુરૂપ છે. શિવા ખરાબ
 લોકોને પણ રામ જેવા રાખ્યો કે જેમને કુળનું નામ એ જ ધન છે
 તેવાઓએ ખુશ રાખવાના રહ્યા. પછી બંને એમને સારું લગાડવા પોતાના
 આપ્તજનને પણ ખરાબ લગાડવું પડે. આમ આ પાઠ રામની
 પ્રભાનુરંજનની ભાવનાને અનુરૂપ હોવાથી સારો છે.

તન્નો-તેથી અમે (હું) જે તારે માટે ખરાબ બોલ્યો તે તને યોગ્ય
 નથી. તત્સાત્ યદ્ નઃ (અસ્માક) અધિવં ડકં તત્ હિ તે તવ (સૌન્દર્ય)
 ન લક્ષમ્ લોકો શું કહેશે એ સામે જોઈને એણે તિરસ્કાર કર્યો હશે, માફ
 તે પોતે તો એમ જ માનતા હતા કે સોના જન્મથી જ પવિત્ર છે અને
 એવી વર્તણૂક એને યોગ્ય નથી. અહીં તન્ને પાઠ છે. પણ અર્થમાં ખાસ
 ફેર નથી.

નૈસર્ગિકી-ઉપરની બાજતના સમર્થનમાં અહીં દશાન્ત આવે છે
 કે સુગંધી ફૂલનું કુદરતી સ્થાન મસ્તક ઉપર સિદ્ધ છે, પગથી છૂંદાવામાં
 નહિ. અર્થાત્ સુગંધી ફૂલને માથા ઉપર ન મૂકતાં પગ નીચે કચડવામાં
 આવે તો તે જન્મ બેદરદુ લાગે તેમ સોના તરફ દાખલેલું વર્તન પણ તેટલું
 જ અણપટલું છે. સુગંધી ફૂલ તો તે પેદા થયું ત્યારથી જ તેને માથે
 બેસવાનો હક છે. પગ નીચે છૂંદાવાનો નહિ,

અહીં પ્રથમાર્ધની વિશેષ ઉક્તિનું દ્વિતીયાર્ધની વિશેષ ઉક્તિ દ્વારા
 સમર્થન થયું. છે તેથી દશાન્ત અસંશય થયો.

આમ આ જ્ઞોષ્ઠા રામની સોના ઉપરની અગ્રાધ પ્રીતિ વ્યક્ત થાય

છે. પોતે જે અયોગ્ય વર્તન કર્યું હતું એને માટે તે પારવાર પસ્તાવે કરે છે અને સીતાની પવિત્રતા બતાવી એની માફી માગે છે. સીતા તો બરબંધી એવી પવિત્ર હતી કે એના સ્નાન માનથી કેટલીયે નદીઓ પવિત્ર થઈ જતી. વાયે-મેષ-ચક્ર-ચક્ર-જનક-તનયાસ્નાનપુણ્યોદકેષુ

મા મા મા પશુ આ શ્લોક આવે છે.

૧૪-૨

મયત્યા-આમળ એણું કે જે કર્યું છે તેણું રામને કુખ યામ છે પશુ સીતાની એ મહત્તા છે કે એ રામને એ બાળતના વિચાર પશુ આવવા દેતી નથી. શાન્તેશ્વર-ચિત્ર

૧૪-૫

વપરિનિરન્તર-વપરિ-ઉપર મિરન્તર-નિર્ગતમ્ અન્તર યસ્મિન્ કર્મણિ તન્ પયા તયા સ્થિતા-પાસે પાસે રહેલા વપસ્તુરન્તિ-શ્રી રામ કહે છે તેમ અન્તો શરીર ધારીને દેખાયાં હતા અને સાધારણ માનવોની માફક રામની સ્તુતિ કરતાં હતાં.

૧૪-૬

સરહસ્યાનિ-રહસ્ય એટલે પ્રયોગ અને સંહારના મત્રે સાધેનાં. રહસ્યેન સહ વર્તમાનાનિ સરહસ્યાનિ । સરહસ્યાનિ જૂમ્મકાણિ ।

જૂમ્મકાણિ-જૂમ્મતે પ્રયોગતુરિચ્છયા इति જૂમ્મકાણિ । તથાવિધાનિ જાત્રાણિ જૂમ્મકાણિ । આ અસ્ત્રોના પ્રણાવથી જાત્રાસાં આવે અને એવાન ચક્ર જવાય, આ અસ્ત્રો સામા પશુને નિદ્રામાં નાખી હઈ જડ બનાવી દે. તેમની સપ્તમા લગભગ સો જેટલી હતી આ અસ્ત્રો માનવી વાણી બોલી શકતા એ સાતમા અકર્મા પ્રતીત થાય છે તે ગમે ત્યારે મમે તે સ્વરૂપ સદૃશ શક્તિ વાણી રામા-શ્રુતાશ્રુતનયાન્તમ માત્વરાત્રકામરુણિ । પ્રતીચ્છ મમ મદ્ર તે વાત્રમૂલોચિ રાખવ ।

કૃતાધ્યાત્—કૃશાશ્વ કોષ્ઠ રઘુવંશના રાજાનું નામ હતું. પણ તેનો અહીં ઉલ્લેખ ન હોય શકે. કૃશાશ્વ (કે ભૃશાશ્વ) નામના એક મુનિ કે દેવર્ષિ હતા. તે દક્ષીણે કન્યાઓ સાથે પરણ્યા હતા. તેમણે નાટ્ય અને નૃત્ય સંબંધી ગ્રન્થ લખ્યાનું કહેવાય છે. પાશુપતિ આ ઋષિનો ઉલ્લેખ કરે છે. વિશ્વામિત્ર આ કૃશાશ્વ ઋષિના શિષ્ય હતા. તેથી તેમણે આ દિગ્વિજય અરો વિશ્વામિત્રને આપ્યાં હતાં.

કૌશિક—વિશ્વામિત્ર. અહીં કેટલોક પ્રતોમાં કૌશિકમૃષિ ‘વિશ્વસ્ય મિત્ર’ વિશ્વામિત્ર—એમ પાઠ છે. વિશ્વામિત્ર વિશ્વના કલ્યાણકર્તા હતા. વિશ્વનું કલ્યાણ કરવા સિવાય આ અરોનું તેમને કંઈ પ્રયોજન નહોતું. આથી તેમણે એ અરો રામને આપ્યાં કારણુ રામ એકલા જ વિશ્વનું કલ્યાણ કરવા સમર્થ હતા તેથી તે અરો એમને વધારે ઉપયોગી થાય. વાંચો મ. ચ ૧-૫૦-વિરામિત્રાન્પ્રાપ્ય વિશ્વસ્ય મિત્રાત્ પુણ્યયુગ્માનય રામઃ કૃતાર્થઃ । પ્યાનૈશ્વાતૈઃ મનિવેયં મનદ્વિમ્ સં સં સ્વાનં યાત યૂવં નમો વઃ ॥

તાટકા—સુકેતુ નામના પક્ષીની તે પુત્રી હતી. પોતાના તપના ફળ રૂપે જાલા પામેથી એને એ મળી હતી. એને સુન્દ સાથે પરણાવી હતી. એને મારીચ નામે પુત્ર હતો. સુન્દ મરાયો ત્યારે મારીચ સાથે એણે અમરત્ય મુનિને ધણું હરાન કર્યો હતા. આથી એમના શાપથી મારીચ રાક્ષસ થયો અને તાટકા માણસમક્ષિણી પિશાચિની થઈ. જ્યારે રામ લક્ષ્મણ સાથે વિશ્વામિત્ર તાટકાના વનમાંથી પસાર થતા હતા ત્યારે તેમણે રામને તાટકાનો વધ કરવા કહ્યું હતું. તે બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓને ત્રાસ આપતી હોવાથી વિશ્વામિત્રે તેવી આજ્ઞા કરી હતી. આથી સ્ત્રી હોવા છતાં રામે વિશ્વામિત્રની ઇચ્છાથી તાટકાનો વધ કર્યો હતો. વાંચો મ. ચ. ૧-૩૬-સેવં મુનેન્નોદુર્હિતા માર્યા મુન્દામુરસ્ય ચ । મારીચજનની ધેરા તાટકા નામ રાહસી ॥

આ વખતે પ્રસન્ન થઈને વિશ્વામિત્રે આ અરો રામને આપ્યાં હતાં. વાંચો મ. ચ અ ક ૧-વિશ્વામિત્ર-(સ્વગન્મ) અસ્વાયમરગરો દિવ્યાન્નગ્રજાતનાં વાનસ્પત્યર્થને મજાલ્યો મુર્ત્ત્નઃ । (પ્રમાર્ગ) સર્ગે મુન્દામુરસ્ય, યાનિ હિ મગવત્ જ્ઞાપાનુરુચનાં મૈત્રીનસ્ય સરહસ્યદૃમ્ભરપ્રયોગગંધારસ્ય દિવ્યાન્નમંદ્રાત્પ્રાપ્તસ્ય

૧૫-૨

મર્ધયેદાનીં—હવે દરેક રીતે એ અસ્ત્રો તારી સંતતિની સેવામાં રહેશે. અર્થાત્ રામચંદ્રની સંતતિને પણ એ અસ્ત્રો રામ જેટલા જ સિદ્ધ હશે. અર્થાત્ અસ્ત્રો રામે એના સંતાનોને આપ્યાં. સાતમા અંકમાં રીતાના પુત્રોને ઓળખતી વખતે આ વાચની અગત્ય સમજાવ છે ગર્ભનાટકમાં આ અસ્ત્રો લગ ક્યને સ્ફુરતાં જતાં હતાં છે. એના કારણ તરીકે રામની આ વાક્યમાંની આજ્ઞા છે એમ જણાવ્યું છે.

૧૫-૭

દલગ્નય—દલત્ (વિકસત્) નવં નીલં ઉત્પલં તદ્રત્ દયામલં સ્તિથં મણં તેન, દલગ્નય—દલત્—ખીધતા. મણ—કેમળ.

વિસ્મય—વિસ્મયેન સ્તિમિતઃ તાત્ તેન દયમાન્ય ધૌમ્યા મુન્દરા ચ ધીઃ પર્ય તઃ (મહુ.)

અહીં બનશ્યામ નીચેનો ખાંડ રાખે છે—તાતનગરજનદશ્યમાન ધૌમ્યુન્દરથી—તાત અને નગરજનોથી જોવાના અદ્ભુત જેવી મુંઝવે સૌભાષણા—તાતેન નગરજનેન ચ દયમાન્યા ધૌમવત્ (ચન્દ્રવત્) મુન્દરા ધીઃ પર્ય તઃ

અનાદર—અનાદરેણ (લીલયા) લખિતં શાકુરસ્ય હરાસનં (ધનુઃ) યેન તઃ—જેણે સર્વેસાધિથી શંકરનું ધનુષ્ય તોડી નાખ્યું છે તેવા. રામાયણમાં આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ છે. દક્ષવત્તાના ખર્ચ પછી શંકરે પોતાનું ધનુષ્ય બાંધકના રાઈ પૂર્વજ દેવરાત પાસે મૂક્યું હતું. જનક તેની પૂજા કરેલા હતા. જ્યારે સીતાના દાઢ્ય માટે ધણી રાખાઓનાં માખાં આવવા સાંજે ત્યારે એણે કહ્યું કે જો શંકરનું આ ધનુષ્ય લાગશે તેને મારી પુત્રી ધરણાવીશ. રામે તે ધનુષ્ય જીંચક્યું અને ચક્રવર્તી વખત સદેજમાં લાગી નાખ્યું. વચ્ચે રામાયણ—બાલકાંડ-૧૭-૧૬, ૧૭—લીલયા સ પતુર્મર્ધયે જગદ્ વચનામુને. ॥ આરોપયત્ સ ધર્માત્મા તદ્વીરમિય તદનુ ॥ આરો. પવિત્રા મૌવી ચ પરમામાસ તદનુઃ ॥ તદ્દશમજ ધનુર્નયે મરથેષ્ટે મહાશ્વતાઃ ॥

શિખગ્ધમુગ્ધ—શિખગ્ધેન મુગ્ધં મુગ્ધમ્ગ્ધલં વદ્ય નઃ—શિખગ્ધ-શિખાનિર્ગમને

इति शिखण्डः पाण्डितारती वक्ष्यते योऽस्तीनी नृग्याओं अथवा याने पाण्डु
पाण्डना मुञ्च राणवाभां आपता ते. आ पाण वञ्च वक्ष्यते काढी नापवाभां
आवे છે વાંચો વાળના તુ શિલા પ્રોક્તા કાવપદ્મઃ શિખણ્ડકઃ ।

પ્રલોક ૧૬(અનુક્રુલ)

संचन्धिन-संयधीओ. नवा विवाहना वषभने लीधे आ संयधीओ।
यथा दना. अभिनवेन वैवाहिकेन सम्बन्धेनेति शेषः ।

गौतम-शतानन्दः गौतम=गौतमपुत्रः=शतानन्द शतानन्द गौतम
कृपि अने अहस्याનો પુત્ર હતો. એ જનક રાજના ૧ સને પુરોહિત હતો
વાંચો મ. જ ૧-અહલયા નામ ગૌતમસ્ય મહર્ષેરીચયસ્ય ધર્મપત્ની । મર્યાઃ
શતાનન્દ આક્ષરભોગ્યમત ॥

આહી' થી રાય જરા જુદી રચના લે છે તે સારી છે. જનક અને
ગૌતમ એકના એક સંયધીઓને સાથે અર્ચનક્રિયા કરે છે. જે તેન હોય
તો ક્રિયાપદ દ્વિવચનમાં હોય પણ અહીં તો અર્ચતિએ વ મા છે એમ તેઓ
કહે છે. વળી વસિષ્ઠને સંયધી મધુષા ગોમ્પ નથી આથી તે નીચે પ્રમાણે
લે છે-एष तत्र तात समधिन (दशरथादीन्) (अर्चति) (तथा) जनकाना
पुरोहित गौतम शतानन्दः पतिश्रीदीन् (सम्बन्धिन) अर्चति । આ અર્થ
પ્રમાણે જનક દશરથ વગેરે સંયધીઓની અર્ચનક્રિયા કરે છે જ્યારે
શતાનન્દ વસિષ્ઠ વગેરેની જુ'ી અર્ચનક્રિયા કરે છે. વળી પુરોહિત
પુરોહિતનો સત્કાર કરે અને રાજા જનક દશરથ વગેરેનો સત્કાર કરે એમ
લેનાં અર્ચતે એ વ. પણ બધ બેસે છે.

બીજી લીટી મ. જ. માં આવે છે.

પ્રલોક ૧૭-(અનુક્રુલ)

कुशिक-कुशिकस्य नन्दन-कुशिकः कपिना पुत्र-कौशिक-विश्वामित्र-
अरी रीते कंच विश्वामित्र कन्या आपनार अने सेनार नहोता परंतु
याने कुणमा विश्वामित्र भूय्य दत्ता तयो अमनी न आताथी क-मा

અપાતી અને લેવાતી. તેથી જ તેમને દાતા અને ગ્રહીતા કહ્યા. વાંચો—
તત્સ્યોમશેરેઃ કુલયોઃ પૂજ્યત્વાત્તદાતૃયૈવ કન્યાદાનપ્રહણયોઃ સંવન્નત્વાચ તસ્મિન્
દાતૃયહીનૃત્વોપચારઃ ન પુનર્વસ્તુતઃ સ એવ દાતા ગ્રહીતા ચ ।

મદાવીચરિતમાં આ જ શ્લોક સહેજ પાંદેર સાથે છે. વાંચો—
અ ચ. ૧-૧૭—જનકાનાં રઘુણાં ચ સંવન્ધઃ કસ્ય ન પ્રિયઃ । યત્ર દાતા
ગ્રહીતા ચ કલ્યાણપ્રતિભૂર્ભવાન્ ॥

૧૭ ૩

તત્કાલિ—તત્કાલે કુંતે ગોદાનમજ્જલં યેવામ્—જેનું ગોદાનમંગળ
તે પાતે કરવામાં આવ્યું હતું.

ગોદાન—ધમ પહેલાં કેય કાપવાની રિધિ. એને કેશાન્ત સંસ્કાર
પણ કહેવામાં આવે છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય પ્રમાણે તે મેઃભમે વર્ષે થતો કેશાન્ત
ધૈર યોજી વાંચો—એના ઉપરની મિતાક્ષરા-કેશાન્તઃ પુનઃ ગોદાનસ્ય
કર્મ તમાંદારમ્ન યોજી વર્ષે શ્રાદ્ધગણે કર્યમ્ વાંચો રઘુ-૩-૩૧ અપાસ્ય
ગોદાનવિવેચનનરં વિવાહદીક્ષાં નિરવર્તયદ્ગુરુ. અને તેના ઉપરની મહિષનાથની
ટીકા—'ત્રાયો લોમામિ કેશા દાયન્તે યજ્ઞયન્તેઽસ્મિન્નિતિ ક્યુપસ્યા ગોદાનં
નામ શ્રાદ્ધગાદીનાં યોજનાદિષુ વર્ષેષુ કર્તવ્યં કેશાન્તાસ્ય કર્મોત્તયતે વાંચો
મનુ-કેશાન્ત. યોજી વર્ષે શ્રાદ્ધગણે વેધીયતે । રાજન્સવન્ધોદ્ગોદોદો વૈદ્યસ્ય
દ્વયધિકે તત ।

અથવા હનિગોમાં વિવાદ પહેલાં ચિત્તેપૂર્વક ગાયોનું દાન કરવામાં
આવતું એને પણ ગોદાન કહ્યું છે. શ્રી કાણે બીજે અર્થે બરાબર ગણે છે
અને તેના સમર્થનમાં નીચેના શ્લોક આવે છે—રામા-ચાલકાન્ડ-સ ગત્યા
નિલયં રાજા શ્રાદ્ધં કૃત્વા વિધાનતઃ । પ્રમાતે કલયમુત્પાદ્ય ચક્રે ગોદાનનુત્તમમ્ ॥
યયાં શતસહસ્રં ચ શ્રાદ્ધગેન્ધ્યો નગધિપઃ એકેકસો દદૌ રાંજા પુત્રાનુરંસ્ય ધર્મતઃ ॥
મુપગૈર્ગૃહ્યઃ શંખનાઃ સપત્તાઃ કાંસ્યદોહનાઃ । યયાં શત સહસ્રાણિ ચત્તાર
પુદ્ગલનઃ ॥ ચિત્તમન્વન્ચ નુનતુ દિનેન્ધ્યો રતુનન્દનઃ । દદૌ ગોદાનનુરંસ્ય
પુત્રાણા પુત્રાન્નતઃ ॥

‘કાળે’ બતાવે છે કે રામાયણના જ ૨૨૦૬ ‘કાણે’ની ધરણા વિરુદ્ધ ન્નય છે. તે ધારે છે કે આયોનું જ્ઞાન એ ‘ગોદાનમંગલ’નો જ ભાગ દર્શો.

વિવાહદીક્ષિતા:—વિવાહ એવી રીતે વિવાહ રીત; વિવાહદીક્ષા એવાં સંજ્ઞાતા તે વિવાહદીક્ષિતા: અથવા વિવાહે દીક્ષિતા: અહીં આર્ય કુમારના ભક્ષેના પ્રસંગનું ચિત્ર હતું.

૨૨૦૬ ૧૮-અ-૫૫-સુમુક્તિ, એ સ સમયઃ વર્તેતે દ્ય, યન અયં તથ આગૃહીતકપનીયકંઠગ; મૂર્તિમાન્ મહોત્સવ દ્ય મૌતમાર્પિત. વરઃ મા સમનન્દયન્ ।
(મંજુભાષિણી)

આગળ ઉપર દમણાં જ સીતાએ કહ્યું કે ચિત્રો જોઈને જાણે પેલે એ જ સમયમાં હોય એવું અનુભવે છે અહીં રામ પછી એ જ ભાવ પ્રગટ કરે છે કે પોતે પછી એવું જ કંઈક અનુભવે છે. તે એ સમય સંસારે છે કે જપારે સીતાનો કંઈક પહેરેલો હાથ કંવાદાન વખતે તેના હાથમાં મૂકાયો હતો.

મૌતમા:—મૌતમેન (શતાનન્દેન) (મમ હસ્તે) અર્પિત આગૃહીતં કમનીયં ચંક્રગં ચેન અથવા મસ્તિન્ન (પટુ) જેણે સંદર કંઈક ધાર્યું છે. તેવો ટોકા-કાર ધનશ્યામ જરા જુદી રીતે સમજાવે છે—આદરાન્ ગૃહીતધાતૌ કમનીય કંઠગ—માનથી (મારા વડે) પકડાયેલો અને સુદૃઢ કંઈક ધારતો ‘આગૃહીત’ ને બદલે ઉદગૃહીત પાડેર છે.

અહીં વાંચો મ. ન દ્વિવેદીની ટીકા-પૃ. ૧૨૧—“જે વેળે સીતાનો હાથ રામના હાથમાં અપાયેલો તે જ સમય જાણે ફરી આવ્યો હોય એમ લાગે છે. સંકર ધનુષના અડનથી ગાંડીને વશિષ્ઠાદિકનો આવકાર, વિશ્વામિત્રની પૂજા, ને ચારે ભાષ્યોનું ગોદાન આદિક મુગ્ધ કાર્ય એ સર્વ સુચવવાથી પાશ્વિમહણના સમયની સ્મૃતિ પરંપરા પૂર્ણ થાય છે; ને સીતા પછી કહે છે કે તે જ સમયે ને તે જ કાલે જાણી છું; તથા રામ પછી એવું એ જ કહે છે. એ સ્મરણમાં રામ સીતા પ્રેમથી ગળી જાય છે ને નાનાવિધ વિતોદ ઉપજી રહે છે.”

૧૮-૧

માણ્ડવી૦—માણ્ડવી હારતની પત્ની હતી અને શ્રુતકીર્તિ શનુધની પત્ની હતી. સીતા અને જિર્મિલા જનકસીરધ્વજની પુત્રીઓ હતી, જ્યારે માણ્ડવી અને શ્રુતકીર્તિ સીરધ્વજના નાના ભાઈ કુશધ્વજની પુત્રીઓ હતી. વાંચો મ. ચ ૧-૨૦

લાઙ્ગલોલિલ્હમમાનાયા યજ્ઞમૂમેઃ સમુદત્તા ।

સીતેયમૂર્મિલા ચેય દ્વિતીયા જનકાત્મજા ॥

(!)

મ ચ ૧—શિશ્વામિત્રઃ દુહિતરૌ માણ્ડવી શ્રુતકીર્તિય તે ચ ભરતશત્રુઘ્ના-
મ્યામભ્યર્થયે ।

૧-૧૮—एताश्चतुर्भ्यो रघुनन्दनेभ्यो

निर्मेष्टहे राजमुताद्यतस्त. ।

चक्षिष्ठःकौतमवथ भूत्वा

दत्ता प्रतीष्टाश्च समं मयैव ॥

હારત કેકેયીનેા અને લક્ષ્મણ તથા શનુધ સુમિત્રાના પુત્રો હતા. વાંચો રામાયણ-ભરતો નામ કેકેયીાં જો સત્યપરાક્મઃ । ..અથ રુદ્રમ્બજાત્રુઘ્નો સુમિત્રાઽજનયાત્સુતૌ ।

લક્ષ્મણ કરતાં રામ અને હારત મોટા છે તેથી તે સીતા અને જિર્મિલાને 'આપાં' કહે છે, જ્યારે શ્રુતકીર્તિને વધુ કહે છે કારણ શનુધ નાનો છે. વાંચો.— વધૂર્જાયા સ્તુષા જી ચ' इत्यमरः पित्त हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्यस्य जानतः ।

૧૮-૨

વત્સ इयमपरा का-લક્ષ્મણ પોતાની લાભીઓની ઓળખાણ આપે છે પણ પોતાની પત્ની જિર્મિલાનું ચિત્ર બોલાવેલો નથી. સીતા તરત સમજી જાય છે કે વડીલ બાપુ આગળ લક્ષ્મણે એની પત્નીનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. તેથી તે જિર્મિલાનું ચિત્ર જતાવી લક્ષ્મણ પ્રત્યે એક રમૂજ કરાડ કરે છે કે ભાઈ, આ બીજી જામી છે એ કોણ છે? એની તો ઓળખાણ આપો ।

ભવભૂતિમાં હાસ્ય જોવાં મળતું નથી એમ કહેવાય છે પરંતુ અહીં આ મીઠી મનકર્મા દિવર બોલાઈનાં હેતુનો રમૂજ પ્રસંગ એજે આપ્યો છે. આવે પ્રસંગે જવલ્લે જ ભવભૂતિમાં હાસ્ય અને રમૂજ દેખાય છે ખરાં.

૧૮-૩

અવશ્ય-આ હકિતમાં યોગનાર પાત્ર બીજા પાત્રોની પૂઠે કેરવી કોઈ બીજા પાત્રનું રહસ્ય પ્રેક્ષકોને જણાવે છે. અને જે બોલે છે તે બીજા પાત્રોએ સાંભળવાનું હોતું નથી. વાંચો તન્નયેદપનારિત્તમ્ । રહસ્યન્તુ ચદન્વસ્ત્વ પરાઘ્ન્ય પ્રકાદવતે ॥

ટીકાકાર ધનસ્થામ કહે છે કે આ રંગમુચન જોડું છે. અવશ્ય નો બધા નહિ પણ જેને તે ઉદ્દેશ્ય હોય તે તો સાંભળે જ. જ્યારે અહીં લક્ષમણ આ કોઈને કહેતો નથી પણ પોતાની જાતને જ કહે છે તેથી અહીં 'સ્વગતમ્' એવું અભિનયમુચન હોયું જોઈએ.

પણ ચોથા અંકમાં અનુન્ધતી લવકુચ માટે બોલે છે તે અવશ્ય છે. તેથી અહીં પણ અવશ્ય જોડું નથી.

૧૮-૪

શવનુ, અન્યતઃ સંવારયામિ-હું તેમનું ધ્યાન બીજે દોડું. એટલે કે બીજા ચિત્રે તરફ દોડું કે જેથી ભિમિલા વિશે ફરીથી ન પૂછે.

૧૮-૪

ભાગવત:-મગોઃ મોત્રાશ્લવં પુમાન્-અશુભે વંચન્ પરશુરામ. એ જ મદકિ અને રેણુકાનો પુત્ર હતો. એમના પિતાને કોઈ ક્ષત્રિય રાજાએ મારી નાખ્યા તેથી એમણે પૃથ્વી નક્ષત્રો કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તેમણે એકવીસ વખત પૃથ્વી નક્ષત્રો કરી હતી. પરશુરામ સિંધના સિંધ્ય હતો. તેમને જ્યારે ખબર પડી કે રામે શિવનું ધનુષ્ય તોડ્યું છે ત્યારે પરશુરામ ખૂબ ગુસ્સે યઈ ગયા. મિથિલાથી પાછા હરતાં જાનેનો બોટો યઈ ગયો. પરશુરામે રામને લડવા પડકાર કર્યો. પરશુરામે લેખ્યુવ ધનુષ્ય રામને આપ્યું અને કહ્યું કે તો

તે સાંધશે તો એ એની સાથે યુદ્ધ કરશે. પરશુરામે એકવીસ વખત પૃથ્વી નક્ષત્રી કરી હતી તેથી રામના આખા કુટુંબમાં હાહાકાર થઈ ગયો. રામે વૈષ્ણવ ધનુષ્ય સાંધ્યું અને તેના ઉપર તીર મૂકતાં પૃથ્વી કે એ શું લક્ષ્ય બનાવે—પરશુરામની ગતિ કે એના તપનું તેજ કે જેનાથી એણે બધા ‘લોક’ સર કર્યા હતા ? પરશુરામે એને પોતાના તપનું તેજ હરવા કીધું. રામે એ તેજ હરી લીધું. એ પછી પરશુરામ જડ અને તેજહીન થઈ ગયા. પરશુરામે ત્યાર પછી પોતાની હાર કબુલ કરી અને ભક્તિમાર્ગ લઈ લીધો. વાંચો—રામાયણ-આલકાંડ-સ-૭૬ જહીકૃતે તદાલોકે રામે નરબનુર્વરે । નિર્વીર્યો જામદગ્ન્યોઽસૌ રામો રામમુદૈક્ષત ॥ તેજોર્નિર્ગતવીર્યત્વા-જામદગ્ન્યો જહીકૃતઃ ।

મહાવીરચરિતમાં પણ આ પ્રસંગ આવે છે.

૧૮-૬

સાક્ષેપમ્—સાક્ષેપેન સહિતમ્—વચ્ચે અટકાવીને. આગળ બોલતો અટકાવીને. પરશુરામનું ચિત્ર ખતાવતાં લક્ષમણ આગળ જિતઃ બોલવા જતો હતો પણ પોતાની હાજરીમાં પોતાનાં વખાણ થાય એ રામને ગમ્યું નહિ. વળી પરશુરામ જેવા મોટા માણસને હાર આપી એ બાબતનો આખો વખત ઉલ્લેખ થાય એ રામને યોગ્ય ન લાગ્યું. તેથી તેણે લક્ષમણને બોલતા અધવચ્ચ અટકાવ્યો. તેથી જ તે હજી હમણાં જ બોલેલા લક્ષમણના શબ્દો ખીણી રીતે એને જ કહે છે કે ભાઈ ખીણું ધણું યે જેવાનું છે. તેથી ખીણું કંઈક ખતાવ. અહીં સાંધેપમ્ પાઠ છે. એ ખતાવે છે કે રામ લક્ષમણના શબ્દોથી નારાજ થયા હતા. પણ એવા કાંઈ ભાવ અહીં નથી. પોતાનાં વખાણ સંલગ્નતાં તેમને ન ગમ્યાં તેથી જ કેવળ વિનયને લીધે જ તેમણે લક્ષમણને અધવચ્ચ અટકાવ્યો હતો. તેથી સાક્ષેપમ્ પાઠ સારો છે.

શ્રી મ. ન. દિવેદી કહે છે તેમ ‘આ વાત પડતી મુકાવવામાં ખીણે પણ દેતુ કદાપી શકાય કે સીતાએ અને ખીલીક બાજે છે (ભાઈવને સ્તબ્ધવાધી) એમ કહ્યા છતાં પણ લક્ષમણ એની એ જ વાત ચલાવ્યાં નથી, ત્યારે રામ અટકાવે છે. આ સર્વ વાતોને સીતાનું વચન લાગુ

પડે છે. આવા વિનયના (આત્મસ્તુતિથી અગત્ય રહેલા) ગુણથી તમે બહુ શોભો છો.’

સુષ્ટુ૦-રામના અતિશય વિનય ઉપર સીતા વારી વારી જાય છે. આત્મસ્તુતિથી રામને ગમતી નથી એ ગુણ ઉપર સીતા ખુશ થઈ જાય છે. ધર્મને ધર્મને આ દૃશ્યમાં વિનયકરમા કવિ એવા પ્રસંગો બતાવે છે કે જોયી આ કવિનો પ્રેમ અનેક ઘણો વધે. કારણ આ રમેલની પરાકાષ્ટા જોઈતી જ હુ ખની પરાકાષ્ટા આવે એવા પ્રસંગો હવે કવિએ સર્જવાના છે.

૧૮-૧૨

પતે ઘણું-‘પતે’-ચિત્રમાં ચીતરેલું દૃશ્ય બતાવે છે.

શ્લોક ૧૮ (અનુક્રમ)

શતપાદેશુ-બહુવચન પિતા તરફનું અસાધારણ માન બતાવે છે. આવા સમાસમાં જ્યારે પદ ઉત્તર પદ તરીકે આવે છે ત્યારે પ્રશ્ન સા વચન બતાવે છે. જ્યારે સમાસ નધો હોતો ત્યારે પ્રશ્ન સા સૂચવાતી નથી બહુવચન માન સૂચવવા માટે છે. દારૂ-દારાણા પરિગ્રહ-શબ્દસ ‘પત્નીનો સ્વીકાર’. કેવા આનંદમય એ દિવસો હતા કે જ્યારે મધના મુખ સામટા બેગાં મળ્યા હતા. પૂજ્ય પિતાની મીઠી બ્રજગયા હતી નવોડા પત્ની હતી અને સભાગ લેનાર પ્રેમાળ માતાઓ હતી એવે મમયે કદાચ ચિન્તા હતી નહિ. કેવી મધુરી છે એ યાદ! પણ અફસોસ! એ દિવસો તો વહી ગયા તે હિ નો વિવશા તત્તા! એ તો બૂનકાળની વાત થઈ. તેમનું કેવળ મધુરે મમત્તુ જ હવે રહ્યું છે.

વાંચો મ. ન. દિવેદી-ટિપ્પણ પૃ. ૧૨૨-‘મારી પાસે ગતિ દિવસ લાડોમાં કરતા આ રામ લક્ષ્મણ પાળે સુખને આરે હવેથી જ,’ નથી જ દારાઓ પરથી લાગ્યા, તે હવે ઘર કેવું એક માડરો, એવી આપણાં માતા ચિંતા કરતાં એ આપણા લાડના દિવસ તો વીતી જ ગયા! છોકરાનું ધરમૂત્ર સારું થયે ન જોવાની માતાની ઉત્કંઠા જાન પ્રસિદ્ધ છે’

શ્લોક ૨૦ અન્વય-વતનવિરત દશનનુક્ર. ૩૩ નોન્મીન્મનાદનુક્ર.

મુગ્ધાલોકે મુગ્ધે દધતિ, શિશુઃ, લલિત...વિભ્રમૈઃ મધુરૈઃ અક્ષરૈઃ મે અમ્વાનાં
કુન્નહલં અક્રુત । (હરિણી)

જે સમય અને જે પ્રસંગ ચિત્રમાં આલેખાયા છે તે વખતે સીતા
કેવી હતી અને કેવડી હતી તે રામના સ્મરણ પટ ઉપર તાણું ધાય છે.
પરણીને સાસરે આવી એ વખતે સીતા માત્ર બાળક હતી. એના દૂધિયા
દાંત દજી હમગુંજ પડવા માંડ્યા હતા. એના સુંદર વાળ લમણા આગળ
લટકી રહ્યા હતા. કેવું બોણું અને મધુર એ સીતાનું મુખડું કે જે વખતે
એ માગ બાળક હતી. અને છતાં એના અંગે અત્યંત સુંદર હતાં. એના
હાવભાવમા નરી બાળપણની નિદોષતા હતી. એમાં કશી જ કૃત્રિમતા
નહોતી. જાણે અદકિરણોયા ન જન્યાં હોય એવાં એ અંગે એ સમયે મારી
માતાઓમાં કુતૂહલ ઉપન્ન કરતાં હતાં.

આ શ્લોકનો આમેદ્દખ લાવ બતાવવું શ્રી મણિલાલ ન. દિવેદીએ
આપેલું આ શ્લોકનું સમશ્લોકી વાચ્યો—

“વિરલ બુક્ષતા” ગાદે ઝીણા મનોહર કુંતલે,
દશનકલિએ નાનું જેનું દીપે મુખ, તે તથા—
લલિત લલિત, જ્યોત્સ્ના જેવાં, અકૃત્રિમ વિભ્રમે
મધુર કુમળાં અંગોનાં, આ લહે મુજ વારણા”

પતન૦-પતનેન વિરલાઃ, તૈઃ-પડી જવાને લીધે આજા. વિરલ એટલે
તદન છૂટા કે એજા નહિ પણ એ હિંમરે દૂધિયા દાંત પડતાં નાણુક મુખ
નિદોષ અને સુંદર લાગે છે. આમ આ વિશેષણ દશનમુકુલૈઃ સ.થે જાય છે.

અહીં પ્રતનુ૦ પાઠફેર છે. કેટલાક ટીકાકારો આને કુન્તલૈઃ અને
મુકુલૈઃ એમ બંને સાથે લે છે. પ્રતનુવિરલૈઃ દશનમુકુલૈઃ-(૧) અ-પ્રતનુ યથા
તથા વિરલૈઃ-જરાક વધારે લુદ્ધ દાંતથી અથવા (ય) પ્રતનયથ તે વિરલાલ
પણા નાના અને ધજ્જા છૂટા દાંતથી (૨) પ્રતનુવિરલૈઃ કુન્તલૈઃ-પ્રતનુમિઃ
વિરલૈઃ કુન્તલૈઃ-‘રાય’ આ રીતે લે છે. પ્રતનુમિઃ=સુમૈઃ, વિરલૈઃ=અનતિનિર્વિદેઃ
સરસ અને ધજ્જા ધાટા નદિ તેવા વાળથી. પણ સીતા તે વખતે બાળક
હતી તેથી પતનવિરલૈઃ પાઠ સારો છે.

પ્રાન્તો—અહીં પણ જે રીત છે કેટલાક પ્રાન્તો ને કુત્ર સાથે છે—(મુગસ) પ્રાન્તયો વપોગ્યો ડન્નીગ્ગ મનોહરા કુન્તગ તી—
 લમણા ઉપર ઊડતા સુદર વાળથી અથવા ‘નિવાસાગરને અનુસરીને
 કેટલાક પ્રાન્તોન્મીલત્વ જુદુ લે છે પ્રાન્તયો ડન્નીગ્ગ શોભમાનમ્—આ રીતે
 આ મુખનું ત્રિશેષણ યાચ (બને જાણુ) લમણા (કે ગાલ) ઉપર
 શોભતુ

નિર્લુપસાગર આશ્રિતિ મનોહરકુદ્મયૈ દાનવુમુમૈ પાદ રાખે છે
 અહીં શ્રી ‘કાણે’ આ પાદ વખાણે છે અને કહે છે કે જે હાત બાકી
 રહ્યા હતા તેને કુમુમ સાથે સરખા વા છે, જ્યારે પડી ગયેલાની બગ્યાએ
 જે ના આપતા હતા તેને કળીઓ સાથે સરખા વા છે (જુઓ કાણેની
 આશ્રિતિ પૃ ૨૭) પણ ‘કાણે’ જતાવે છે તેમ હાતની ફૂલ સાથે સરખા
 ને મણી બધ મેસતી નથી

અગ્નિમ—સીતા તે વખતે માત્ર બાળક હતી તેથી એના હાથ
 સ્પર્શના પોરનથી કૃત્રિમતા નેસતી નિર્લુપસાગર આશ્રિતિમા અગ્નિમા મે
 પાદ નાખ્યો છે પણ તે કરતા અગ્નિમા મે પાદ વધારે સારો છે આગળના
 મોહકમાં રામ વીતી ગયેના દિવસોને યાદ કરે છે અને માતપિતાનો ઉન્નેષ
 કરે છે તેથી અત્યારે પણ તે પોતના આનંદ કરતા માતાના આનંદનો
 ઉલ્લેખ કરે એ તે મોહના ભાવને અનુરૂપ છે સ્મિત—સ્મિત્તિઓ
 સ્મિતાનિ ।

શ્રી ‘શય’ જનાવે છે કે અહીં અવબૂતિ સીતાની ઉમર સાવ છ
 વર્ષના બાળક જેની જનાવે છે, જ્યારે મહારીગ્યગિતમા તે યુવતી
 હોવાનું જતાવે છે મ ચ મા સીતા વિશે તે નીચે પ્રમાણે કહે છે—
 જનદસ્તાનકુમ્મકુદ્મગ્નુલ્લસાવમુતસ્ય લે નમ્યસ્ય ત્રિસ્તીતરવ્રવતુપો મત્ર
 પ્રિયે મા ચ મૂત્ર” આમ અહીં વિરોધ છે પણ ગમાચલુમા સીતાની
 ઉમર તે ૫૨ણી ત્યારે છ વર્ષની હતી નાચો અરણ્યકાંડ-ઉપવા દ્વાદશમા
 રજ્જાહ્વાની નિવેસને મમ મતા મહાર્તેષા વચમા પચપિન્ગ ॥ અચ્ચદન દિ
 વર્ષાણિ મમ હમ્મનિ ચખ્યતે ।

૨૦ ૧

પણ મન્યરા-મંથરા કેકેયીની એક કુખળ દાસી હતી. એની યડવણીથી જ કેકેયીએ દરરોજ પાસે રામને ચૌદ વર્ષનો વનવાસ અને ભરતને યુવરાજ પદ એમ બે વરદાન માગ્યાં હતાં. સીતાના સુમધુર ચિત્ર પછી લક્ષ્મણુ ણાળ ૪. થી મંથરાના ચિત્રને નિર્દોષ કરે છે. એ જોવાથી કેકેયીનું દુષ્ટત્વ વાદ કરવું પડે અને એ મિથે પણ પોતાની વચગી માતાની નિન્દા કરવી પડે એ રામને ગમતું નથી. રામ હંમેશ આત્મસ્થાથા અને પરનિન્દાથી પર રહ્યા છે. એથી જ જેવો લક્ષ્મણુ કેકેયી અને મંથરાના પ્રસંગને આસેખતું ચિત્ર બતાવવા જાય છે કે તરત જ રામ એકદમ ત્યાંથી સીતાનું ધ્યાન ખીજે દોરતાં નિષાદપતિના સમાગમનું ચિત્ર બતાવે છે.

૨૧ (અનુપદુભ)

શુક્લવેરપુર-હાલના મીરઝાપુર પાસે ગંગા કિનારે આવેલું એક ગામ ત્યાં નિષાદ અથવા કોઇ જંગલી જાતિ રહેતી હતી. વાંચો રામાન્-સમુદ્રમહિર્ષ ગંગા સારસઙ્ગૌજ્વનાદિતામ્ । આસસાદ મહાબાહુઃ શુક્લવેરપુરં પ્રતિ ॥...શુમન્ત્ર-મન્ત્રવીન્મૂતમિહૈવાય વસામહે ॥ અયિદરાદયં નથા બહુપુષ્પપ્રવાલયાન્ શુમહાનિતુવીરૂક્ષો વસામોઽન્નૈવ સારથે ॥.. તત્ર રાજા ગુહો નામ રામસ્યાત્મસમ સજા । નિપાદજાત્યો ચલવાન્સ્થપતિશ્ચેતિ વિશ્રુતઃ ॥

નિષાદ-આયોવતના આશ્વાસીઓની એક ટોળીને આગેવાન. વનવાસ જતી વખતે ગંગા નદી પાર ઉતારવામાં રામ લક્ષ્મણુ અને સીતાને આ ગુફે ખાસ મદદ કરી હતી. વાંચો-તત્ર રાજા ગુહો નામ રામસ્યાત્મસમ સજા । નિપાદજાત્યો ચલવાન્સ્થપતિશ્ચેતિ વિશ્રુતઃ ॥

પતિ નુ વૃત્તીયા એ. વ. પત્યા થાય પણ સમાસમાં જોડાય ત્યારે તેનાં હરિ જેવાં ૩૫ થાય.-વા. ૧-૪-૮-‘પતિ’ સમાસ એવ’ [પતિ શબ્દઃ સમાસે એવ ધિગંજઃ સ્વાન્ । પત્યા કયે પત્યુ-પત્યૌ । સમાસે શુ ભૂપતિના । ધિ. કી.]

૨૬-૧

અમે મધ્યમાઘ્યાન્-બતાવે છે કે રામ પરનિન્દાથી હંમેશ પર હતા રામે વાન ખીજે વાળી બધાનું ધ્યાન નિષાદપતિ ઉપર દોર્યું એથી લક્ષ્મણુ

તરત સમજી જાય છે કે પોતાનાં વચસા માતાનું દુઃખૃત્ય ટાળવા રામે આમ કયું. આ પ્રસંગ ટાળવા પાછળ કવિનો પણ એક હેતુ સમજાય છે. કેટલી અને મથરાનો પ્રસંગ સહુને જાતારીને બધાના જીવને દુઃખ કરવા કરતા એ વાત ટાળીને ગુદ સાથેનો પ્રસંગ અને તે પછીની એવી પ્રસંગપરપરા આથે જોઈ જતી સાથે રામ અને સીતાના સ્નેહસ્મરણો સહજાથેનાં છે. આ પ્રસંગો જોઈતા રચના ચીનસય એટલું જ બાદમથ ત્યાર પછીનું કરુણચિત્ર ઉપમે આમ આ વાત ટાળવામા વાવભૂતિનો આ ખાસ હેતુ છે

૨૧-૨

જટાસયમનઃ—જટાબધનો પ્રસંગ વનવાસ સ્વીકાર્યાનું આ ચિહ્ન છે આવી નીચેના ગમાયણના પ્રસંગો ઉપેક્ષા છે—રાયો ગમાયણુ અથોધ્યાપાકમર્ગ ૫૨—'નદાર્ની ગુહ ચોયોડય તસો મે સપ્ન યન । અણ્ડ્ય માધમે વાસ કર્તેન્નયસ્તદ્ગતો ત્રિધિ ॥ સોદ ગૃહીત્વા નિયમ તપસ્વિજનમ્પણમ્ । હિતનામ વિતુર્ભૂય સીતાયા લગ્નણસ્ય ચ ॥ જન કૃત્વા ગમિષ્યામિ ન્યમોધ ક્ષીરમાનય । તરહીર રાજગુનામ ગુહ ક્ષિપ્રમુગ્ધહરત્ ॥ લક્ષ્મણરયાત્મનશ્ચૈવ રામસ્તેનાનરોગ્જન ॥ તતો વૈશ્વાનસ માર્ગમાસ્થિત સહસ્ત્રમણ । મતનારિષ્ઠ પાન્ત્રામ સહાય ગૃહમગ્નવીત્ ॥

૨૧૫૪ ૨૨ (અનુષ્ટુપ)

પુત્રસંજ્ઞાન્તઃ—પુત્રે સજાતા લક્ષ્મી ચે જેમણે રામપદ્મની પુત્રને સોંપી છે તેના રૂદ્ધે જટાચ તે દશાકવચ્ચ તે—ઈદિવાત્ર વચના ૧૬ આરણ્યક—આરણ્યકાત પ્રતમ્—આરણ્યકોના નત વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓએ આ પ્રત પામવાનું હોય છે વાચો પામવલ્કલ્ય રમ્ભીને—સુતવિન્દ્યસ્તપ્ત્વીકસ્તયા ચાનુગતો વનમ્ । વાનપ્રસ્થો વ્રજાચારી સામિ સોપાસનો મનેદ્ ॥ ૨૬૫-૧૫ના રામણો ૧૬ થતા વાનપ્રસ્થાશ્રમી થતા વાચો—ણુ ૩-૭૦—અથ સ વિપવળ્લાટાત્મા યવાવિધિ સ્તન્યે, વૃષતિકુન્દ દત્વા ચૂને સિતાતપમાણમ્ । ગુનિવનતર-ડાયા દેવ્યા તયા સહ સિપ્રિય, ગલ્લિતપચામીદનાદૃષામિત્ હિ કુન્નમતમ્ ॥

રામ પણ રઘુકુળના રાજા હતા આજે તેમણે પણ આ મુનિવ્રત
ધારણ કર્યું પણ કેટલો બધો ફેર ! આજ સુધી જેમણે આ વ્રત ધાર્યું
હતું તે બધા રાજાઓ તૃદ્ધ હતા અને પુત્રોવાળા હતા જ્યારે ગમ તો
સુવાન દના અને પુત્ર પણ હજી નહોતો ! તૃદ્ધોતું વ્રત આજે રામે શ્રીકાર્યું.

મ. ચ. માં આ શ્લોક આવે છે પણ નોંધેના પાદફેર સાથે—ત્વચા
તત્કીરકળ્પેન પ્રાપ્તમારણ્યકવ્રતમ્ ॥

૨૨-૧

પ્રસન્ન૦—પ્રસન્નં પુષ્યં સંકલં યસ્યાઃ શા-પ્રસન્ન=ચોખ્ખું. પુષ્યં
પવિત્ર. ચોખ્ખા અને પવિત્ર પાણીવાળી.

શ્લોક ૨૩—અપ-અપ-મગવતિ, મગીરણઃ અગમિતતત્ત્વપં તપસિ
તપસૌ તવ અગ્નિઃ સ્પૃશ્યન્ સગરાધ્વરે તુરગવિચયવ્યગ્રાન્, કર્વીમિદઃ, અમર્ષાત્
કપિભમહસા પ્લુચાન્ ચ પિતૃ પિતામહાન્ ચિરાત્ વદતીતરત્ । (હૃદયી)

તુરગ૦—તુરગસ્ય વિચયે વ્યગ્રાન્—અશ્વની શોધમાં વ્યગ્ર (રાકામેલા)
• વ્યગ્રાન્, • મિદઃ, અને • પ્લુચાન્—આ ત્રણ પિતામહોનાં વિશેષણ છે.

કર્વીમિદઃ—કર્વી મિન્દન્તિ इति કર્વીમિદઃ, તાન-પૃથ્વીને ખોદનારા.

સગરાધ્વરે—સગરસ્ય અધ્વરે ‘સગર’ અપોધમાનો રાજા હતો અને
રામનો પૂર્વજ હતો. એને કેશિની અને સુમતિ નામની બે રાણીઓ હતી.
સગરે હિમાલયમાં તપ કર્યું. બૃહુ ઋષિએ તેને બે વરદાન આપ્યાં કે તેની
એક પત્ની વશ આણું રાખનાર પુત્રને જન્મ આપશે, જ્યારે તેની બીજી
પત્ની ૬૦,૦૦૦ પુત્રોને જન્મ આપશે. કેશિનીએ પહેલું વરદાન લીધું અને
સુમતિએ બીજું. કેશિનીના પુત્રનું નામ ‘અસમંજ’ હતું અને સુમતિને
૬૦,૦૦૦ પુત્રો થયા. લોકોનાં છોકરાંને સરયૂ નદીના પાણીમાં ફેંકી દેવામાં
‘અસમંજ’ આનંદ માણતો હતો તેથી સગરે તેને સંજયની બહાર કાઢી
મૂક્યો હતો. સગરે અશ્વમેધ યજ્ઞ આરંભ્યો. ઇન્દ્ર યજ્ઞને ઘેરો ચોરી ગયો.
યજ્ઞ અટકી પડે તેથી સગરે પોતાના ૬૦,૦૦૦ છોકરાઓને કહ્યું કે આખી

પૃથ્વી દૂરી થયો અને ન જડે તો હેવટે પૃથ્વી ખોદીને પણ તમે થોડો શોધી લાવો. તેઓ બધે દૂરી વળ્યા અને અથ ન જડયો તેથી પાછા ફર્યા ત્યારે સગરે તેમને કાઢી ચૂક્યા અને થોડા વચર પાછા ન ફરવા કહી દીધું. બધા થે છાકરાઓ પૃથ્વી આખી ખોદી નાખી પાતાળમાં ગયા. ત્યાં તેમણે ‘કપિલ’ મુનિ પાસે એ અથને ચરતો જોયો. તેમણે એ ક્ષણે ચોર માન્યા અને તેમની આગળ જયા આથી ક્ષણે શુરસે યજ્ઞને તેમને બાળીને લસમ કરી નાખ્યા. જ્યારે ઘણા વખત સુધી પોતાના પુત્ર પાછા ન ફર્યા ત્યારે સગરે પોતાના પૌત્ર અંશુમાનને તેમને શોધવા મોકલ્યો. તેણે પોતાના કાકાઓની લસમ જોઈ અને પાસે અથને ચરતો જોયો. તે એના કાકાઓને પાણી આપવા ઇચ્છતો હતો પણ એને પાણી દેખાયું નહિ. તેના કાકા સગા ‘વૈનતેયે’ કહ્યું કે તે બધા ‘કપિલ’ના કૌપામિથી બળા ગયા છે, અને જમે તે પાણી એમને નહિ ચાલે. તેમની લસમને જે ગંગાનાં પાણીથી થોવામાં આવે તો ‘સગર’ના પુત્ર સ્વર્ગે જાય. અંશુમાન અથ લઈને પાછો ફર્યો. સગરનો યજ્ઞ સમાપ્ત થયો. પણ ‘સગર’, ‘અંશુમાન’ કે ‘દિલીપ’ (અંશુમાનનો પુત્ર) કોઈ સ્વર્ગમાંથી ગંગાને તીરે લાવી શક્યા નહિ. ‘ગાંધીરથ’ દિલીપનો પુત્ર હતો. તેણે એના પિતૃઓને તારવાને નિશ્ચય કયો અને સખત તપ કર્યું. તેથી ગંગાવતરણ થયું અને ગંગાજી શિવના માયા હિપર પડ્યા. આમ ગંગાજીના પાણીથી એ લસમને તવડાવી ત્યારે સગરના ૬૦,૦૦૦ પુત્રોની મુક્તિ થઈ.

વાંચો રામાયણ બાલકાંડ-સગરે તેના પુત્રોને કહ્યું-‘યાવત્પુરુષસ્તદર્શ-સ્તાવત્પ્રજાત મેદિનીમ્ । યુત્યા તદ્વચનં તેષાં કપિલૈ રણુનન્દન । રોયેણ મહતા વિદ્યો હુન્કારમકરોત્તદા । તતસ્તેનાશ્રમેયેણ કપિલેન મહાત્મના । મસ્મરાશોદ્રતઃ સર્વે કાકુત્સ્થ સગરસમજાઃ ।

કપિલમહતા-કપિલમહતા અમર્ષાત્ મહત્ તું તૃતીયા એ. ૫. મહતા તેનું વડે. અમર્ષાત્-દીધથી. અહીં રોવાત્ પાંદેર છે. જાનેના અર્થમાં દેર નથી.

પિતૃશ્ચ પિતામહાન્-પિતાના પિતામહોને.

પાંદેર-(૧) વિનુઃ પ્રપિતામહાન્-પિતાના પ્રપિતામહોને.

(૨) પુત્ર પ્રપિતામહાન્-

દ્વિધીપ ભગીરથનો પિતા હતો. સમરના ૬૦,૦૦૦ પુત્રો દ્વિધીપના પિતામહ 'અસમંજ'ના ભાઈએ હતા. તેથી દ્વિધીપના પણ પિતામહે. કહેવાય આમ સમરના પુત્રો ભગીરથના પિતા દ્વિધીપના પિતામહે થાય, પ્રપિતામહ નહિ. તેથી પિતૃષ્ઠ પિતામહાન્ પાઠ સારો છે.

‘વિદ્યાસાગર’ પુરા પાઠ રાખે છે. વાંચો તેમના પુસ્તકમાંની સંસ્કૃત ટીકા-

સગરસ્પાસમગ્જસ્તુ અવમગ્જાદર્યાશુમાન્ ।

દિલીપોઽશ્રુમતઃ પુત્રો દિલીપસ્ય ભગીરથઃ ॥

इति रामायणदर्शनात् पितुः प्रपितामहान् इति पाठो न सङ्गच्छत इति पितुः इत्यत्र पुरा इति पदं विनिवेशितम् ।

અગણિત૦-અગણિતઃ તન્ના. તાપ' યથા સ્યાત્તથા, (અપીમાન) શરીરની વેદનાએને ગણકાર્યા સિવાય અહીં અગણિતતનૂપાતં પાઠેર છે. અગણિતઃ અનાલોચિત' તનૂપાતઃ શરીરધ્વસઃ અસ્મિન્ કર્મણિ તત્ત્વથા તથા-તપને ભાધે. શરીરનો ક્ષય (નાશ) ગણકાર્યા સિવાય

उदतीतरत्-तृ + उद् + ना प्रेरकनु अघनन भू. क। त्री. पु. भे. ५. उदधीभरत् (उद् + धृणा प्रेरकनु' अघनन भू. क।) पाठेरे છે પણ 'उदतीतरत्' રામાયણને મળતો પાઠ છે. વાંચો-રામાયણ-ભગીરથોઽપિ રાજર્ષિર્ગજામાદાય ચતનતઃ । પિતામહાન્મસ્મકૃતાનપર્યદ્ગતચેતનઃ । અથ તદ્ ભસ્મનાં રાશિ ગજાસલિલ-મુક્તમમ્ । પ્લાવયત્પૂતપ્પાનઃ સ્વર્ગે ગ્રાપ્તા રઘૂતમ ॥...

તારિતા નરશર્દૂલ દિવં ચાતાથ દેવવત્ । યદ્ધિઃ પુત્રસહસ્રાણિ સગરસ્ય મહાત્મનઃ ॥

હરિશ્ચી રત આ શ્લોકના ભાવને અનુરૂપ છે.

૨૩-૧

શિવાનુ૦-શિવસ્ય અનુબ્યાનં શિવા૦, તત્પરં યસ્માઃ-કલ્યાણના આનંદનાં તપર, આ વાક્ય 'રેટલું' અર્થતનું છે તે સાતમા અંકમાં

સમજાય છે. 'જગત્પતે રામચન્દ્ર, સ્મર્યતામાલેહ્યદર્શને ...ઈ. અર્ધી' શિવાનુ-
ષ્ઠાના પાદકેર છે. શિવં ચતુષ્પાનં વસ્યાઃ— કલ્યાણમય વિચારોવાળી. પણ
પહેલો પાદ વધારે ભાવમય છે. અનુ-ધતીને સીતા માટે કેટલું માન હતું
તે ચોથા અંકમાં સમજાય છે.

૨૩-૨

મરદ્વાજઃ—મરદ્વાજેન આવેદિતઃ ભારદ્વાજ એક મુનિ હતા મંગા-
ધમુનાના સંગમ આગળ પ્રયાગમાં તેમનો આશ્રમ હતો. રામલક્ષ્મણ અને
સીતાનો તેમણે ત્યાં સત્કાર કર્યો હતો. એ સ્થળ આજે પણ પુણ્યભાવે
જોવાય છે અને ત્યાં આજે પણ એક દહેરું બિંબું છે. કેટલેક સ્થળે.
તેમને બૃહરૂપતિના પુત્ર તરીકે જોળખાયા છે. તે ધણી ઋગ્વેદના મંત્રોના
દ્રષ્ટા ગણાય છે.

ચિત્રકૂટઃ—ચિત્રકૂટં યાતિ રૂપિ ંયાયિત્, તસ્મિન્ ચિત્રકૂટ જતા.
રામાયણ પ્રમાણે આ પર્વત મંગા ધમુનાના સંગમની દક્ષિણે આશરે
દશ કોશ દૂર આવેલો છે. વાંચો—દશકોશાં રૂપસ્તાત્તિરિર્ધિમ્મન્ મિદસ્ત્વસિ ।
ચિત્રકૂટ રૂપિ ંયાયિત્ ગન્ધમાદનમંત્રિમઃ ॥ શ્રી 'કાળે' જતાવે છે તે પ્રમાણે
ધમુનાની દક્ષિણે ચિત્રકૂટ જલશામાં આ પર્વત આવેલો છે. ચિત્રકૂટ
જલશો દાક્ષિણે જુદેજુદાની દક્ષિણે પૂર્વમાં લગભગ પચાસ માઇલ દૂર
આવેલો છે. રામાયણ પ્રમાણે વનવાસ વખતનું રામનું આ પહેલું વિશ્રા-
મસ્થાન હતું. રામ અને લક્ષ્મણને અર્પણ થયેલા ધણી દેવાકથો ત્યાં છે.
ત્યાં વાંદરાઓ પુષ્કળ હોય છે અને સીંતરણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં પાકે છે.

કાલિન્દી—કાલિન્દ સૂર્યનું નામ છે. તેની પુત્રી તે કાલિન્દી-ધમુનાઃ.
અથવા કલિન્દ નામનો એક પર્વત પણ છે કે બ્યાંધી જમુના નદી
નીકળે છે. અહીં ચતુષ્પતિ-વનનો પતિ, અથવા 'રાય' કેવળ 'રક્ષ'ના
અર્થમાં જ લે છે.

વટઃ—વડનું ઝાડ. આ વડ હતો પણ પ્રયાગમાં છે અને પૂજાય
છે. આ વડને અક્ષય ગણવામાં આવે છે. રામે લક્ષ્મણ અને સીતા સાથે
ધમુના જોળાંગીને પહેલાં ત્યાં આશ્રય કર્યો હતો. કાલિન્દાસ આ વડનું
હૃદયંગમ વર્ણન કરે છે—ત્વયા પુરસ્તાદુપયાચિતો ચઃ સોડ્યં વટઃ ર્યામ-
રૂપિ પ્રતીતઃ । રાધિર્મળીનામિદ મારુઢનાં ચપ્પરગઃ પતિતા વિમાતિ ॥

આ આખા પ્રસંગ માટે વાંચે રામાયણુ-તતઃ પ્રવચકમે વક્તુ વચનં સ
મહામુનિઃ । મરદ્વાજો મહાતેજા રામં સત્યપરાક્રમમ્ ॥ મદ્વાયમુનયો સન્ધિમાદાય
મનુર્જર્મ કાલિન્દીમનુગચ્છેતાં નદીં પથ્યાન્મુસ્ત્રાધિતામ્ ॥ અથાસાગ તુ કાલિન્દીં
પ્રતિસ્રોત ..સમગતામ્ ।...તત્ર યુયં પ્લવં કૃત્વા તરતાંશુમતીં નદીમ્ ॥ તતો
ન્યપ્રોધમાસાથ મહાન્તં હરિતચ્છદમ્ । ..મ પન્થાશ્ચિત્રકૂટસ્ય ગતસ્ય बहुशो मया ॥

૨૩-૪

સસ્પૃહમ્-સ્પૃહયા સહ યથા સ્યાત્ તથા । આ વડને રામ સ્પૃહાથી
નિહાળે છે. એ વડ પાછળ કેટકેટલા મીઠા સંસ્મરણો રહેલાં છે । રાજ-
મહેલનું સુખ છોડી વનવાસ માટે નીકળેલાં આ ત્રણે રાજવંશીઓએ થાક્યા
પાક્યા સહુથી પહેલો આ વડ નીચે આશ્રય કર્યો હતો. થાકીપાકી સીતા
અહીં રામના વક્ષઃસ્થળ ઉપર જાંઘી મઠ્ઠ હતી. હાંપાયનું એ સુખ આ
વડ જોતાં આ હંપતિને યાદ આવે છે. રામ તો એને નિહાળી રહે છે પણ
સીતા આ પ્રસંગોની યાદ આપતા તરત કહે છે-સાંભરે છે આ વડ । અને
ત્યાર પછી રામચન્દ્ર એ પ્રસંગનું તાદશ વર્ણન નીચેના શ્લોકમાં કરે છે
અને આ સુખદ પ્રસંગની યાદમાં આ યુગલ તરલીન થઈ જાય છે.

શ્લોક ૨૪

અ-વથ-યત્ર મ્વમ્ અધ્વસંપાતસેદાત્ અલસગુહિતમુખાનિ પરિમૃગિતમૃગાલી-
હુર્બલાનિ. અશિધિલપરિરમ્ભૈઃ દક્ષસંવાહનાનિ અગ્રધાનિ મમ ટરસિ કૃદ્વા નિદ્રામવાપ્તા ।
(માસિની)

એ જગ્યા તે રામથી શેં વીસગય ? રામાયણમાં પણ સીતા કહે છે-
અગ્રતસ્તે મમિષ્યામિ મૃદુનન્તી કુક્ષકઞ્ચકાન્ આમ સીતા રસ્તામાં આગળને
આગળ નહિ તો રામ લક્ષ્મણની સાથે સાથે તો જતી જ દરી રામ
લક્ષ્મણને લીધે તેને પણ જરા જલદી ચાલવું પડતું દરી. નહિ તો પણ
એણે વનવગડામાં ચાલવા નટેવાયેલી સુકુમાર રાણી થાકી જાય એ સ્વા-
ભાવિક છે આવી લોથપોથ થયેલી સીતાનાં અંગો એથી વધારે સુંદર
લાગે. એવે સમયે એ અંગો દગાવવાયો થાકે એવો થાય છે અને રાડું
લાગે છે. પણ અહીં તો ગાદ આગ્રિંગો જ એવી અંગયંપીની ગરજ

સારતાં દર્તા અને એ આરામ મળવાથી થાકને લીધે મસજેલા કમળ દાંડ
જેવાં દુર્બળ અંગોવાળી સીતા રામના વક્ત્રુસ્થલ ઉપર જ બેઠી ગઈ હતી.
એ પ્રસંગ, એ દૃશ્ય અને એ સ્થળ આ ચિત્ર જોતાં રામની આંખ આગળ
તરે છે. એ બધું રામ શી રીતે જુઠી શકે ?

અલસ૦—અલસાનિ (ક્ષાન્તાનિ) હૃલિતાનિ (કેપલ કમ્પમાનાનિ)
તથાપિ મુગ્ધાનિ (મનોહરાણિ) (થાકને લીધે) લોથપોથ, સહેજ કંપતા
હતાં સુંદર, અહીં લલિત પાડફેર છે. એ લેતાં નીચે પ્રમાણે વિગ્રહ થા—
અલસાનિ ચ તાનિ લલિતૈઃ મુગ્ધાનિ ચ—થાકેલા છતાં લલિતવિદાસથી સુંદર
પણ થાકેલી જાંતા શું લલિત વિદાસ દેખાડી શકે ? લલિત એટલે
'સુંદર' અર્થ લઇએ તો એ નકામું છે કારણ 'મુગ્ધ'માં સુંદર અર્થ
આવી શક્ય છે.

અધ્ય૦—અગ્નિ સંપાતઃ, (ગમનં), તેન પેદા તસ્માત્ માર્ગમાં
આગવાળા થાકથી. અહીં 'સજ્જાત' પાડફેર છે. માર્ગને લીધે લાગેલા
થાકથી. પણ અહીં 'માર્ગમાં ચાલવાને લીધે' એ અર્થ સમજી લેવો
પડે છે. તેથી સંપાત પાડ વધારે સારો છે.

~

અશ્વિચિત્૦—અશ્વિચિત્તૈઃ (શાસ્ત્રે) પરિચ્છેઃ (આલિંગનૈઃ) દક્ષાં સંવાદનં
(મર્દનં) ચેત્ય, તાનિ ગાઢ આલિંગનથી જેની અંધી ચતી હતી તેવાં.

પરિમુદિત૦—પરિમુદિતા મૃણાલીર દુર્બલોનિ અઘ્રકાનિ—મસજેલી
કમળની ઢાંડી જેવાં દુર્બળ અંગો. સીતાનાં અંગો કુદરતી રીતે આવાં
નહોતાં પણ થાકને લીધે તેવાં થઈ ગયાં હતાં.

અહીં અને આ પછીના કેટલાક શ્લોકોમાં કવિ રામે અનુલવેલા
વિદાસનું પશુંન કરે છે અને શૂંચાર રસની પરાકાષ્ટા બતાવે છે, પણ
તે ત્યાર પછી આવતા કડુષુ રસની પરામાણુ બતાવવા માટે જ.

અહીં સીતાનાં થાકેલાં અંગોને મસજેલા કમળદાંડ (પરિમુદિતમૃણાલી).
સાથે સરખાવ્યાં છે તેથી ત્રીજી લીટીમાં સિપમા છે.

-૨૪-૧

વિરાધ૦—વિરાધ સાથેના વિરાધ. વિરાધ એક ભયંકર રાક્ષસ હતો. તે 'કાલ' અને ચતુરદાનો પુત્ર હતો તેણે તપ તપી બ્રહ્માનું વરદાન મેળવ્યું હતું. તેથી તે મારી ન શકાત તેવો થયો હતો. એના માર્ગમાં ચડતે જતાં રામ લક્ષ્મણ અને સીતામાથી એણે સીતાને પકડી હતી અને તેને લઈને ગાસી જવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. બંને બાઈઓએ તેના ઉપર તીરથી હુમલો કર્યો હતો. એના હાથ કપાઈ જવા છતાં એ મરાયો નહિ તેથી બંને બાઈઓએ તેને જીવતો ફાટી દીધો. પછી તે જાળાઓથી એક દેખાવડો પુરુષ ઉત્પન્ન થયો. તેણે કહ્યું કે પોતે દુશ્મનનામનો મધિવ છે. કુભેરે તેને જે શાપ આપ્યો હતો તેમાંથી મુક્ત કરવા બદલ તે રામનો આભાર માને છે. વાંચો રામાયણ અરણ્યકાંડ સર્ગ ૨-૪ —અહં વનમિદં દુર્ગં વિરાધો નામ રાક્ષસઃ ॥ ચરામિ સાયુષો નિત્યં ઋષિ-મૌસાનિ મહાયન્ ॥

-૨૪ ૩

મલં તાઘદૈતેન—સીતા 'વિરાધ' રાક્ષસ સાથેના પ્રસંગની વાત ટાળે છે. અહીં એક ખીણ પશુ પ્રયોજન છે કે આ સૂંગારની જમાવટમાં કવિ એક પશુ એવો પ્રસંગ લાવવા માગતા નથી કે જેથી સીતા કે રામને મનદુઃખ થાય. આથી 'વિરાધ' રાક્ષસની વાત ટાળી સીતા એક ખીણે જ પ્રસંગ જતાવે છે કે જેમાં રામે તડકો રોકવા સીતા ઉપર 'જન પધુ' હતું.

આર્યપુત્ર૦—આર્યપુત્રેણ સ્વહસ્તે ધૃતં તાલવૃન્તયેષ આતપર્ગં મસ્મિન્-સત્ત્વ—જેમાં આર્યપુત્રે પોતાને હાથે જેને તાડપત્રનું જન ધરી રાખ્યું છે તેવી. દક્ષિણા૦—દક્ષિણારણ્યની પશિક્ષણ.

પાદકેર—૧ ંન્તાતપત્રનિવારિતાત્તમ્

૨ ંરણ્યપ્રવેશારમ્મમ્

૩ આત્મનઃ અક્ષિન્ધાં દક્ષિણારણ્યપશિક્ષવમ્

૪ આત્મનઃ અન્વાહિનં વપશિક્ષવમ્

(૧) આર્યપુત્રેણ સ્વહસ્તે ધૃતં તાલ્પન્તમેવ આતપત્રઃ; તેન નિવારિતઃ
આતપઃ કસ્મિન્—આર્યપુત્રે પોતાને હાથે ધરેલા તાલપત્રના બન્ધથી જેમાં
તાલકા રોકાતો હતો તેવો.

(૨) દક્ષિણારણ્યમાં પ્રવેશવાનો (મારો) પ્રયત્ન.

(૩) મારી પોતાની આંખે...જોઈશ.

(૪) મારી દક્ષિણારણ્યની પશ્ચિમદક્ષિણ કે જે મોટી કમનસીબી હતી
(કારણ ત્યાંથી આજળ જતે રાત્રી તેને છપાડી મથો હતો.)

પશુ બહી 'બેસવસકરે' રાખેલો પહેલો પાઠ સારો છે.

શ્લોક ૨૫—અ-વધ—ગિરિનિર્ઝરિણીતટેષુ વચ્ચાનસાશ્રિતતત્સનિ પુતાનિ
સાનિ તપોવનાનિ યેષુ ગૌવારસુષ્ટિપચનાઃ આતિયેયપરમાઃ યમિનઃ શુદ્ધિનઃ
શુદ્ધાનિ મજન્તે । (વચ્ચ-તાતલકા)

ગિરિ—નિર્ઝરા વિષયને આસાં નિર્ઝરિણ્યઃ, નવઃ ગિરિનિર્ઝરિણીનાં
(ગિરિનીનાં) તટેષુ—પર્વતની નદીઓને કંઠિ.

વૈશ્વાનસર—વૈશ્વાનસૈઃ આશ્રિતાઃ તરવઃ યેષુ તાનિ (વહુ.) મુનિઓએ
નિવાસ કરેલાં વૃક્ષોવાળાં. વૈશ્વાનસ-વાનપ્રસ્થ. શ્રી 'રાધ' નીચે પ્રમાણે
સમજાવે છે. રાઠપજ્ઞાપ્ત્યાય માં ભાગવત વિષ્ણુસૂક ૩ વિષ્ણુસને પ્રદ્યન્ નામ
તરીકે ઓળખાવે છે. વિષ્ણુસઃ વિષ્ણુસસ્ય યા ઇમે વૈશ્વાનસાઃ—જેઓએ
પ્રદ્યન્ને માટે કુનિયા ત્યજી દીધી છે તેવા. તેઓ વૃક્ષ નીચે બેસીને
તપોવનોમાં તપ કરે છે. 'ક્ષીરસ્વામી' પ્રમાણે વનપ્રસ્થે મલો વાનપ્રસ્થઃ
વૈશ્વાનસાક્ષ્મઃ । ગૌતમ ધર્મસૂત્ર ૩-૨ ઉપર દીકા કરતાં હરદત્ત કહે છે—
વૈશ્વાનસો વાનપ્રસ્થઃ । વિષ્ણુસઃ પ્રોવતેન માર્ષેણ કર્તતે ઇતિ । તેન હિ સઃ આપ્રમઃ
પ્રાધાન્યેન પ્રતિષ્ઠિતઃ । આમ શ્રી 'કાણે' ખતાવે છે તે પ્રમાણે બહુ પહેલાં
વિષ્ણુસ નામના કોઈ મુનિએ વાનપ્રસ્થો અને શિશુઓની ફરજને બચાવું
સૂત્ર ૨૨૫ું હતી. 'ત્રિવેન્દ્ર' ના 'મધુપતિ ચામી' એ વૈશ્વાનસધર્મપ્રત્ન નામનું
ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમેને લગતું (ખાસ કરીને વાનપ્રસ્થાશ્રમેને
લગતું) 'વિષ્ણુસ' નું એક સૂત્ર પ્રસિદ્ધ થયું છે.

આતિયેયપરમાઃ—અતિથિપુ સાધુ આતિથેયં, આતિથેયં (અતિથિ સન્કાર)
પરમં કર્મ યેમાં તાદૃશઃ—આતિથ્ય જેમને પરમ (ફરજ) છે તેવા.

શમિન:

યમિન:— યમ ' (નીતિ નિયમ) પાળનારા, યોગમૂલમાં પાંચ ' યમ ' કહ્યા છે— ' અહિંસા સત્ય અસ્તેય વ્રહ્મચર્ય અપરિગ્રહ ' સમા: ' પાત્ર વસ્ત્રકથ સ્મૃતિમાં નીચે પ્રમાણે ' યમ ' ગણ્યાયા છે— વ્રહ્મચર્ય દયા ક્ષાન્તિદાનં સત્યમચ્છંદકતા । અહિંસા ડસ્તેયમાયુર્યં દમચ્છેતિ યમા: સ્મૃતા: । શમિન: પાઠ લેતાં જ્યેષ્ઠે ' ધન્વિય ' શમ કેળવ્યો છે તેવા એટલે આત્મસંયમી અર્થ થાય. ' કાણે ' કહે છે કે યમ તો સાધારણ માણસો પણ કેળવી શકે તેથી બીજા પાઠ સારો છે. હું પણ શમિન પાઠ જ સ્વીકારું છું. કારણ એક તો ' કાણે ' બતાવે છે એ કે 'યમ' નિયમ તો ગમે તે માણસ પાળી શકે. 'રાય' કહે છે તેમ 'સુષ્ટિ' શબ્દ બતાવે છે કે તેમને મળતું ધાન કેટલું થોડું હતું ? છતાં એટલામાંથી પણ તેઓ ધાન બચાવતા અને અતિથિ સત્કાર કરતા. એટલું જ નહિ પણ આતિથ્ય તેઓને પરમ ધર્મ હતો. તેઓ આતિથ્યરત હતા કારણ તેઓ શમિન: હતા. તેથી જ તેઓ એટલા મુદીઝર સામામાંથી પણ અતિથિ વિશેષોને સત્કારતા. [વાંચો 'રાય' પૃ. ૬૧]

નીવાર૦—નીવારમુષ્ટિ: પચનં વાકઃ વેષામ્ મુહીભાર સામે શધનારા. ગૃહીન:—પત્ની સાથે પણ મનુષ્ય વાનપ્રસ્થાશ્રમી યદ્યપિ શકતો, આથી તે એક રીતે ગૃહસ્થી કહેવાતો. પણ સાધારણ ગૃહસ્થો કરતાં તેને બીજા કેટલાક નિયમો વધારે પાળવા પડતા. આમાંના કેટલાક નિયમો ' કાણે ' ગણાવે છે. વાંચો—માઘવસ્ત્રકથ સ્મૃતિ—મુતવિન્યસ્તપત્નીકસ્તથા યાનુગતો પત્નમ્ । વાનપ્રસ્થો વ્રહ્મચારી સામિન: સોપાસનો વ્રજેત્ । અપાલઃ કૃષ્ણેનાગ્નીશ્ચ વિતૃન્દેવાતિધીનપિ મૃત્વાંશ્ચ તર્પયેત્ । રમધ્રુજટાલોમમૃદાત્મવાન્ ॥ પ્રાનાદાદૈત્વ યા પ્રાસાનશ્ચો મુન્જીત વાગ્યતઃ ॥ —વાંચો મિતાક્ષર-વાલમહર્ષિ કર્પણસાધનોપલક્ષણમ્ । અદૃષ્ટક્ષેત્રોદ્ભવેન નીવારણેણ દ્યામાકાદિના અગ્નોસ્તર્પયેત્ ।

અવિરટ૦—અવિરતઃ (ધીય) અનોકદ્વા: (શૂદ્ધા:) તેષાં (ગ્રાહીના) નિવરેન (સમૂહને ધીધે) નિરન્તરં (ગાઠ), સિન્ધયં (સિન્ધ), નીલં (નીલા) પરિસરારણ્યં તેન, (સીમાડાવાળાં અરણ્યોથી) પરિણદ્યા (વીંટળાયેલી) જ્ઞાણો ગોદાવરી, ચ તથા મુગરાણ (ગાજળી) કન્દરાણિ (ગુફાઓ) વસ્ય (સ તિરિ:) ચર્વતના ટાળ ઉપર ગાઠ જંગલો દશે અને તેની આબુમાબુ ગોદાવરી નદી વીંટળાયેલી દશે. તેથી ગુફાઓ ગાજળી દશે. જનસ્થાનમાં હતા ત્યારે ગોદાવરીના પૂષ્પાટાના કેવા પડખા એ પર્વતમાં પડતા એની યાદ લક્ષમણ દેવપ્રાપ્ત છે. અનોકદ્વાઃ—વૃક્ષ અનગઃ ઇસ્ટસ્ય અર્કઃ ગતિ ઇન્તિ રૂતિ

રસ્તામાં પવનથી આડાં પડેલાં ઝાડથી ઝાડની લાંબી કતાર પણ રોકાઈ જતી જોવામાં આવે છે. તેથી જનોવહુ=ઝાડ. અહીં. મુલકન્દર: પાટ્ટેર છે. એ લેતાં નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય-અરણ્યપરિણદા મોદાવરી મુખેયુ થેવાં તાનિ કન્દરાણિ यस્ય...અરણ્યોથી વીંટળાયેલી મોદાવરી નદી જેની મુખોળાના પ્રવેશ દ્વાર આગળ હતી તેવો (પર્વત).

૨૫-૨

સતતતનમ્નિ-સતતમ્ (હંમેશ) અભિષ્યન્દમાને: (વરસતા) મેષૈ: (વાદળાંથી) મેદુરિત: (ઝાડ અનેલી) મૌલમા (નીલિમા) यस્ય. સન્દ્રસ્તિગ્ધસ્ય મેદુર: ક્ત્યમર: । મેદુરિત-મેદુર ઉપરથી નામધાતુનું ક. જૂ. કૃ. મેદુરિત જનસ્થાન-જનસ્થાનસ્ય મય્યં વચ્છતિ હતિ ગ્ગઃ જનસ્થાન હંકાર૧૨૫ને। એક ભાગ છે. ત્યાં મનુષ્યો નિર્ભય રીતે વસતા કારણુ રાક્ષસો થોડા હતા. તેથી તે ભાગ 'જનસ્થાન' કહેવાયો. તે 'નાસિક' પાસે હોવાનું મનાય છે. કેટલાક કહે છે કે તે મોદાવરીના યુખ આગળ કરતાં એના માખીમાં હજી નીચે છે. આ આખો ભાગ મહાવીરચરિત પાંચમા અંકમાં આવેલો. ૧૫ પછી આવે છે. એમાં 'જટાયુ'ના મુખમાં શબ્દો છે. વાંચો તમાઠ અન્નપક્ષાઃ સર્ગ ૧૩ ત્યાં અગ્રાસ્થ રામને પંચવટી જન્મને ત્યાં આશ્રમ સ્થાપવાનું કહે છે.

૨૬-૨૬ અન્નપથ-મુતનુ, તસ્મિન્ પર્વતે હસ્મિન્ પ્રતિનિદિતસપર્વાણ-સ્પયો (આવયો:) તાનિ અદ્વાનિ સ્મરસિ ॥ તત્ર સરસ- મોદાવરી વા સ્મરસિ । તદુપાન્તેષુ આવયોર્વર્તનામિ સ્મરસિ ચ । (માતિની)

તસ્મિન્ પર્વતે-પ્રસ્થપજી પર્વત હિપૃ પ્રતિ=પ્રતિબંધિત સપર્વા તથા મુખ્યયો: (આવયો:)-સર્કમણે કહેલી સેવાને લાધે આરામથી રહેલા (આપણા) પાંચી-વૃગ નમસ્થાપચિતિ: સપર્વાડર્ચાદિગા. તમાઃ ક્ત્યમર: 'રામ' સ્વસ્પયો: પાઠ રાખે છે એ મારે કં. સરગ-સરગ નીરં યસ્યા: સા (મદુ-)-સરસ પાણીવાળી. અહીં બેલવહકર સરસતીરા 'સરસ અથવા પાણી વાપી કિનારા-વાળી પાડ રાખે છે પણ તે કરતાં નીચ પાઠ વધારે સારો છે તદુપાન્તેષુ

તરુણાઃ સ્પાન્તેષુ-તેની પાસે. વર્તિનાનિ ને બદલે વર્તિનાનિ પાડેર પશુ છે. અર્થમાં ખાસ ફેર નથી.

અહીં વનવાસ દરમિયાન લક્ષ્મણે જે સહાય કરેલી તે કહી બતાવે છે. લક્ષ્મણ દરેક રીતે આપણી મરજી ઉઠાવી લેતો તેથી આપણે તો નિરંતર પ્રીતિવિહાર વિનોદનું સુખ જ અનુભવતા હતા.

હવે ઉત્તરોત્તર શૂંઘારની પરાક્રાષ્ટા આવશે તે હવે પછી આવતા હૃદયવિહારક કરુણરસની પ્રુષ્ટિ માટે જ.

શ્લોક ૨૭ અન્વય-શાસકયોગાત્ કિમપિ વિમપિ મન્દં મન્દં અવિ-
રલિતકપોલં અક્રમેણ જલ્પતઃ, અશિયિં (આવયોઃ) રાત્રિઃ एव અવિદિત-
ચ્ચરંતીન્ । (માલિની),

‘માવયું એનું સ્મરણ કરવું એ ય છે એક હૃદાય.’

પ્રસવશ્ચ પર્વત ઉપર અને ગિદ્દાવરીને તીરે આગેલી એ રાત્રીઓની મીઠી યાદ ! ચિત્ર જોતાં રામ અને સીતાને એ આનંદરાત્રીઓનું સ્મરણ થાય છે. રામ અને સીતાના શૂંઘારમય પ્રેમની પરાક્રાષ્ટાનું અહીં સુંદર વર્ણન છે.

વાંચો—આ શ્લોક ઉપરનું શ્રી. મ. ન. દ્વિવેદીનું દિપ્તશ્ચ-એમાં રામ અને સીતાની રાત્રિએ સુતાની સ્થિતિનું વર્ણન છે. ગાલ ઉપર માથ મૂકીને, ધીમે ધીમે ધ્વનિ-વાતની હેલિ-રેલ ચલાવીને, તે કેવો રીતે કે મમે તેમ કાંઈ જહેલી છેલ્લી વાતના ક્રમનું ઠેકાણું મળે નહિ એમ, મોટેથી કાંઈ કાંઈ પણ નજરમાં આવે તેવું એકે પ્રતિ જોણતાં ને ગેર કરતાં અશિયિલ આલિંગનથી રમન ક્યાં જતાં. એમ કરતાં ગતને એક પોઠોર પણ ક્યારે વીત્યો એની આપણને ખબર પડતી નહિ. પાપુ ગતિ પેને જ નજે લાંગા લાગા પેટો પેટો રુધો કાબી રુદીરુદીને યાત્રી

હોય, ક્યારે આમના વિદાર ખતી રહે ને હું જાઉં એમ રોકાઈ રહેતી હોય, તેમ કંટાળીને જતી રહેતી-પૂતી થઈ જતી. માણસના હૃદયના ગંડા અભ્યાસનું હિંદરણ આથી વધારે બિંધુ ન હોઈ શકે ”

અલ્પતોરસ્મેણ વગેરે વિશેષણો. “ગમ સીતાનું પ્રેમમાં મરત મરત મરત, તથા પ્રેમ સિવાય અન્ય રસનું તે વેળે લાગ જ નહિ એવું અંગેશ્વર તેમાં કૃપાનું સુચવે છે.”

(આવશ્યક) તન્નિરેષ સ્વરંહીન્ (ન તુજ્જ્વલમ્) આ મુખ્ય વાક્ય છે. પણ રાત્રી કેવી રીતે વીતી? અવિદિન-અવિદિતા ગતયામા. મર્યાદા-પહેર તો એક પછી એક કંઈ ગયા એવી ખબર પણ ન પડી અને રાત એકદમ પીતી ગઈ. યામ એટલે એક પ્રહર. દિવસનો ટૂંક ભાગ સ્વરંહીન્-રમ્ નંદિ નું અદ્યતન ભૂ કા. પરસ્મૈ ત્રી પ્ર. એવ રમ્ આત્મનેપદી છે પણ વિ. આ અને પરિ ઉપસર્ગ હોય ત્યારે પરસ્મૈપદી લે છે. ‘વ્યાકરણ્યો રમઃ’ (પા. ૧-૩-૮૨) પણ એવું તે શું હતું કે મહેર પસાર થયા એવું પણ જાન રહ્યું નહિ? એ છે માઠ પ્રીતિપેાગ કે જેને લીધે રામ અને સીતા જ્ઞાન-દમન બન્નીં હતાં.

આસક્તિ- (અ.પણ) માઠ પ્રેમને લીધે અહોં આસક્તિ- (એક, એક-એકની પાસે હોવાથી) એ પાઠફેર છે. પણ એ બરાબર નથી. કાંચ એક તો આસક્તિ- પાઠ રામ અને સીતાની ભવભૂતિ ખતાવવા માગે છે તેવી માઠ પ્રીતિ ખતાવે છે, અને બીજું કે એ અગમેજ જલ્પતો અને અશિથિલ-નું ખાસ કારણ આપે છે. આ માઠ પ્રેમને લીધે આ બંને જણ કંઈક સાવ ધીમી ધીમી વાત કરતાં હતાં પણ એ બધી સંબંધ વચગતી. એક એણનું તે બીજું સાંભળી લેતું પણ વાતનો મુખ્ય તંતુ જ ના મળે. એમને ગમે તેમ એક પછી એક વાત કરતાં. રામ કહે છે એ વખતે એ બંને કંઈ વાત કરતાં હતા એ જ માઠ નથી આવતું. આમ આસક્તિ- પાઠ વધારે સાચો છે.

અતિરહિત-અવિરહિતી ત્વોત્રી પ્રમા તમા (અન્યથા) મામ ઉપર માત્ર રેકર્યાંતે. આ પણ આસક્તિ ગેમને જ આજારી છે.

અશિથિલ-અશિથિલ. પરિરમ્મઃ, તસ્મિન્ વ્યાપૃત્ એકૈકઃ દોઃ યયોઃ-એનેા
અકકેકે હાથ ગાઠ આલિંગનમાં રોકાયેા હતો. દોષ્ણોઃ-શબ્દ દોષ (પું. ન.)
છે પણ દિ. જ. વ. માં વિકલ્પે દોષન્ શબ્દ લે છે તેથી રૂપ દોષ્ણોઃ થયું.
નહિ તો દોષોઃ થાત. આ પણ પેલા પરસ્પરના આસક્તિયોગને જ
આલારી છે.

કશરપકર્મા આ શ્લોક સંભોગશંગારના હિદાહરણ તરીકે આપ્યો છે.
આ શ્લોકમાં રાત્રિરેવં પાઠ પણ છે. યૈશ્વલકર એવં પાઠનં મુખ્ય મણે છે.
પણ એ વધારે ભાવમય છે. ઉપરાંત એ પાઠ ઉપર એક કિંવદન્તી છે એ
મટિ જુઓ આ પુસ્તકની પ્રતાવના.

૨૭-૧

एषा पञ्चवट्यां—पंचवटी—पंचवटी दंडारण्मनो गाम् હતો.
પંચવટી અગત્યના આશ્રમથી બે યોજન (૨૦ માઈલ) દૂર હતી. વૃંદા અરણ્ય-
કાંડ-સર્ગ ૧૪-૧૩-૧૮ અગત્ય રામને કહે છે-इतो द्विजोन्ने तात बहुनैल्ल-
मौदकः । द्वेता बहुमृगः श्रीमान्पञ्चवटवभिविद्युतः । तत्र गत्वाध्रमपदं कुर्या,
સૌમિત્રિણા મહા । રમસ્વ ત્વં પિતૃર્વાક્યં મથોકમનુષલચર ॥...ત દેશઃ સ્લાષ-
નીમન્ન નાતિવૃદે ચ રાષયઃ । ગોદાવર્ણઃ સમીપે ચ મૈથિલી તત્ર રસ્યતે । ડેટલાકે
અત્યારની નાસીકે ખાસેની પંચવટીને રામાયણમાં બતાવેલી પંચવટી તરીકે
ઓળખાવે છે. અહીં રામે વનવાસનેા ધણો સમય ગાળ્યો હતો. અર્ધાથ,
પિતૃવ, વટ, ધાત્રિ, અને અરોહ એ પાંચ રૂપો હોવાથી એ જગ્યા
પંચવટી કહેવાય.

शूर्पक्षुभा—शूर्पांगीव नद्यानि वस्याः सा. વાંગેા થી ‘કાણે’ ની નેપિ-
‘નપમુજાત્ સંજાયામ્’ પા ૪-૧-૫૮ (હીપ્ ન સ્યાત્ । શર્મણા) ગૌરમુલા
સંજાયામ્ વિમ્ । તાન્નિમુચી કન્યા । સિ. કૌ. અને પૂર્વપદાત્સંજાયામગ’ પા. ૮-
૪-૩ (પૂર્વપદસ્યાનિનિતાત્પરસ્ય નસ્ય જઃ સ્યાત્ સંજાયા ન તુ યમારવ્યવધાને ।
દુષ્ટિ નમ્સિકાઽસ્ય દ્રુણસઃ । અગ કિમ્ । ઋચામયનં ઋગવનમ્ । (સિ. કૌ.)
શૂર્પક્ષુખા રાવણની બહેન હતી. રામને બોલને તે એના પ્રિયમાં પડી અને
તેમને પૂછ્યું કે તે કોણ છે અને વનવાસને વેશે અરણ્યમાં પત્ની સાથે
કેમ ગાળ્યો છે ? રામે બધું કહ્યું અને મરકરીમાં પત્ની વગરના લક્ષ્મણને

પરણના કથુ', લક્ષ્મણે પણ મરકરીમાં જ કથુ' કે તે રામનો સેવક છે. અને સેવક આથે ન પરણાય. તે પાછી રામ પાથે આવી અને બોલી કે સીતા એની પત્ની થવા યોગ્ય નથી તેથી એ એને ગળી જશે. તે જવારે સીતા તરફ ધસી ત્યારે રામે લક્ષ્મણને એને સજા કરવા કથુ'. લક્ષ્મણે એના નાક કાન કાપી લીધાં. તેથી તે જગલમાં નાસી ગઇ.

૨૭-૨

एतावत्ते दर्शनम्-શૂર્પણખાને જોતાં સીતાના મગજમાં એ અને ત્યાર પછીના પ્રસંગો એક પછી એક ખડા થાય છે. એ વખતે એને ખાઈ જવા શૂર્પણખા એના તરફ ધસી હતી એ મિહામણું દરમ્મ જેવું ને તેવું એની આંખ સામે ખડું થાય છે. એને થયું કે હમણાં શૂર્પણખા એને ગળી જશે. તેથી તે આ વાક્ય બોલે છે. અથવા ખોટી રીતે પણ સમજવાય, શૂર્પણખાના આગમન સાથે રામની અનેકાનેક મુશ્કેલીઓ શરૂ થાય છે. એના આગમન પછી જ રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું હતું એ પ્રસંગ બન્યો હતો. અને ત્યાર પછી આવી પડેલો રામનો વિયોગ! એ દુઃખના દિવસો એને સાંભરે છે. એટલું જ નહિ એને લાગે છે કે જાણે એ દિવસો એ અનુભવી રહી છે. સ્વાભાવિક રીતે એનાથી નિસ્રમો નાખી દેવાય છે કે એટલે સુધી જ રામનું દર્શન થયું હતું. ત્યાર પછી તો એનું દંડ્ય થયું હતું અને દુઃખના દિવસો શરૂ થવા હતા. પછીનું વાક્ય જોતાં ખીટી રીતે વધારે સારી છે.

૨૭-૩

अयि-विप्रयोगवस्ते-સુખના પ્રસંગો થોડા હશે જો. જો 'વિયોગ' નામથી આ મુગલ કેવું ત્રાસે છે તે બતાવે છે. ૧૭-૨૮૫ ના માટે કે ત્યાર પછી આવનારા કરુણ પ્રસંગો વધારે દેખાશે.

‘રામના વિયોગનો ત્રાસ સીતાના મનમાં કેટલો કઠોર છે તેથી નવો છે કે ચિત્ર જોતાં પણ ચમકે છે. આ જ તેની કથા છે.’
(મ. ન. દિવેદી)

રામને થયું કે આ તો સીતાનું અંતરજન કંઈક જાહેર કરે છે જો જોઈ જાય. એથી રતો એ કોઈક કંઈક કે આવી કંઈક : આ

તો ચિત્ર છે ચિત્ર, ચિત્ર જોઈને ભડકે છે યાને ! જે વિષેગ તું સાચો માની ત્રાસ પામે છે એ તો વીલી ગયો. અને આ તો માત્ર મૃતકાળના પ્રસંગોનાં ચિત્રો જ તું જુએ છે.

૨૭-૫

દુર્જનાડસુલ-તમે કહો તે મલે સાચુ હોય. માની લીધું કે આ ચિત્ર છે. પણ દુર્જન અસુખ કરે છે. મૂળ પાત્ર અસુહ તું અસુલ ભાષા-ન્તર કરવામાં આવે છે. પણ ‘રાય’ અસુલ ભાષા-ન્તર પસંદ કરે છે. અસુલ = અમંગલ. હવે જે અસુલ આવવાનું છે તેનું અહીં સૂચન છે એમ તેઓ જુએ છે. દુર્જન શબ્દ ભવભૂતિ ફરી ફરીને વાપરે છે. આ જ દુર્જન શબ્દ સૂચવે છે કે જે કંઈ અસુલ બનવાનું છે તે દુર્જન દ્વારા બનવાનું છે. પણ એ કરતાં જે સ્વાભાવિક રીતે આ દસ્ય રજુ થાય છે તે ઉપરથી અસુખ લેવું વધારે સારું લાગે છે. જે મનુષ્યને લીધે દુઃખની પરંપરા ચોખ્ખી હોય તેને જોતાં એ માણસને સહેજે અસુખ થાય. સીતા પણ એ જ સ્વાભાવિક ભાવથી સર્પણુખાને જોતાં ભડકે છે.

૨૭-૬

હન્ત યત્તમાન-—હન્ત હર્ષેન્દુકમ્પાયા વાક્યારમ્ભવિદાયોઃ । રામે આશ્વાસન આપતાં તો આપ્યું પણ પોતે પણ વિષે મથી એવા જ ભડકે છે. જનસ્થાનમાં બનેલા તે તે પ્રસંગો રામને અત્યારે બનતા હોય તેનું લાગે છે. સર્વજ્ઞે કરેલું સીતાનું હરણ અને ત્યાર પછી પોતે પંચવટીને મૂળવે એવું કરેલું આક્રંદ ! પોતે અત્યારે જ જાણે તે તે સંજોગોમાંથી પસાર થતા હોય તેનું રામ અનુભવે છે. આથી જ તે કહે છે કે મને પણ જનસ્થાનમાં ભોગવેલા એ હરણવિદારક પ્રસંગો સાંભરે છે અને જાણે તે અનુભવનો દોડો તેનું લાગે છે.

મ્લેષ્ટ-૨૮ (અ-વય) અય ર્દ કનક...વિચિતા પાપૈઃ રક્ષોભિઃ તપા યત્તં યપા દાલિતમપિ વ્યવયતિ । શત્રુવે જનસ્થાનિ વિવલ્લક્ષણૈઃ આર્યચરિતેઃ પ્રાપા અપિ રોદિતિ વજ્રમ્ય હૃદયં અપિ દલતિ । (શિખરિણી)

અને રામ નયા સીતાએ પ્રત્યક્ષ અનુભવેલા જનસ્થાનના એ દારૂજી પ્રસંગોનાં ચિત્રોનું લક્ષ્મણ વર્ણન કરે છે. ર્દ-શર્પણુખાના આગમન પછીના પ્રસંગો જ્યાં આલેખાયા છે તે ભાગ બતાવે છે.

કનક-કનકહરિણ: એવ છદ્મ, તસ્ય વિધિના સૌનાના મૃગના છળ પ્રયોગથી, અહીં રામાયણની પ્રસિદ્ધ કથાને ઉલ્લેખ છે. રાવણના આગ્રહથી રાક્ષસ મારીએ સુવર્ણ મૃગનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને એ રૂપે એ રામના આક્રમની આબુખાણુ ફરતો રહ્યો. એ મૃગને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા સીતાને યર્ષા આપી એ મૃગને જીવતો કે મરેલો પકડી લાવવા સીતાએ રામને કહ્યું. રામ લક્ષ્મણને સીતાની સંભાળ લેવાનું કહી એ મૃગની પાછળ પડ્યા. ગમે એ હજીને માયું. પણ મરતે મરતે પેલા રાક્ષસે 'ઓ સીતા ઓ લક્ષ્મણ ! એવા શબ્દો રામના અવાજથી હચ્ચાર્યા. એ શબ્દો સાંભળીને સીતાએ લક્ષ્મણને રામની શોધમાં પગણે મોકલ્યો. લક્ષ્મણે સીતાને સમજાવ્યા કે રામને કોઈ કંઈ ઇન્ત કરી શકે એમ નથી અને આ શબ્દો રામના નથી પણ રાક્ષસી માયા છે. સીતાએ એટલું સંખત મહેણું માયું કે લક્ષ્મણને ફરજિયાત જવું પડ્યું. લક્ષ્મણની ગેરહાજરીમાં રાવણ સાધુને વેગે આવી સીતાને હરી ગયો.

તથા છૂત-૦-‘હવે આપોને રાવણ ઉપાડી લય છે’ એ સીધું કથન કહ્યું હાગે અને ખાસ કરીને આ પ્રસંગે કે જ્યારે આ યુગલ પૂર્વાતુશ્રૂત પ્રીતિવિશ્વાસના સંસ્મરણોર્ગા તરબોળ બન્યું છે ત્યારે તે એમ લાગે જ. દાલિતમ્-ધોઈ નાખ્યું છે એટલે યોગ્ય બદલો લીધો છે તે જતાં રાવણને મારીને અથવા તે સીતાની અગ્નિ પરીક્ષા દ્વારા કલંક ધોઈ નાખીને યોગ્ય બદલો લીધો છે. વિકલ-૦-વિકલાનિ કરણાનિ ચેપુ તયોક્ત-અહીં વિકલકરણ: પાઠકેર છે. પણ તે બરાબર નથી. વિકળ અને કરુણ. પણ વિગતા કલ્પા યેન્ય એ ચરિત સાથે બધ બેસતું નથી. કરણકરણ: અત્યંત કરુણ પાઠ પણ સાગે છે. જ્ઞાન્યે-જ-સ્થાન ગન્ય દત્ત. ન્યાં લોકોની અવરજવર નહોતી. તેથી તે વખતે રામના વિજ્ઞાપની સદ્વાતુશ્રૂતિ માટે ગે એવું કોઈ મનુષ્ય ત્યાં હાજર નહોતું. પણ-

અપિ ગ્રાયા રોદિત્યપિ-પશુ. ૧૫૫, ૧૬૦ વગેરે બધા રામના દુઃખમાગી ત્યાં હાજર હતા. મહાકવિ કાલિદાસ પ્રતિમા ગાનવખાવોને રાક્ષાત્કાર કરાવે છે. રૂત્ત મયૂરા મુમુક્ષાનિ રૂક્ષા દર્માનુષાત્તાન્ વિજહુર્હરિષ્યઃ । શાકુન્તલકર્મા પણ કવિ એવું જ કહે છે-ઉદ્ગલિતદર્મનત્રય મૃગા, પરિત્યજનતર્તન મયૂરા:....ઈ. પણ શ્રી રામ સરસ સમગ્રવે છે-“વર્તમાન કાળ દ્વારા ભવભૂતિ કવિ કાલિદાસ કરતાં પણ એક કદમ આગળ જઈને કહે છે-હજી આગે

પણુ જો એ પ્રદેશમાં રામના વિલાપ વિશે કહેવામાં આવે તો પથ્થર રડે અને વજ્ર પણ પીગળે તો પરુ પંખી અને વૃક્ષોનું તો શું કહેવું?" (વાંચો 'રાવ'ની આટ્તિ પૃ. ૭૧)

લક્ષ્મણ કહેવા માગે છે કે સીતાદરણ્યનો યોગ્ય બદલો લીધો છે અને તેના કલંકને યોગ્ય રીતે ધોઈ નાખ્યું છે છતાં હજી સીતાદરણ્ય અને તે પછીનો રામનો વિલાપ એવી ને એવી રીતે આજે બધિત કરે છે, અને તે પણ એકલા આપણને કે આપણા સંબંધીઓને જ નહિ પણ શૂન્ય જનસ્થાનનો પથ્થરે પથ્થર આજે પણ એ દુઃખદ પ્રસંગના સ્મરણથી પીગળે છે. અરે વજ્રનાં દેવાં હજી આજે પણ એવાં જ પીગળે છે કે જેવાં તે પહેલાં તે વખતે પીગળ્યાં હતાં. વીરરાધવ પણ આ જ સાત બનાવે છે-અત્ર પ્રાચાપિ રોદિતીત્યાદિકં નાયોગે યોગકલ્પનમ્ । કિં તુ વાસ્તવમેવ અપિ વૃક્ષાઃ પરિમ્લનાઃ ક્ષતિવદુપપત્તેઃ । एवं સ્મૃતશ્ચાપિ રોદિતીત્યવગમ્યતે ॥

“ક્ષાલિતમપિ વ્યવયતિ”માં અહીં વિરોધ છે. એ દુઃખદ બનાવનું સ્મરણ અહીં હજી પણ બધા કરે છે એ રીતે સમજતાં વિરોધનો પરિહાર થાય છે. તેથી અહીં વિરોધ છે. વળી છેલ્લી લીટીમાં પણ વિરોધ છે કે પથ્થર તે કેવી રીતે રડે અને વજ્રનાં હૃદય તે કેવી રીતે ઓગળે ? વાસ્તવમાં એ શક્ય નથી પણ કાવ્યમય રીતે એ શક્ય છે. તેથી અહીં વિરોધ છે. વાંચો આ ‘શ્લોકનું’ મ. ન. દ્વિવેદીએ આપેલું સમ્પ્રદેશી—

“અહીંયાંધો, લાવી કપટરૂપ સૂતરું મૂઝ, ને, નહારા પાપીએ, હક્ષવિધિ કયો રાક્ષસ જને; કયું અંતે એનું, ધર્મ મયું મટયું તોય પણ જે, નડે સંભારતાં અવળું અવળું સાલી મનને જનસ્થાને, ત્યારે વિજન વગડે આર્ય રખાયા, કયું એનું એનું વિકલ કશ્ચાપૂર્ણ બદ્ધ, દા ! રડ્યા જેથી સર્વે દયદ પણ કાદિન્ય તજીને જગાયું બેઠાઈ હૃદય વસમું વજ્રતણું તે.”

અપિ પ્રાગભ-ઇ. સખ્દો દ્વારા કવિ કેવળ રામના જ કરુણ રસનું નિરપણ કરે છે એનું નથી. પણ એ દ્વારા આ નાટકમાં નિરપેતા કરુણ

રસનું પણ લાભભૂતિ સૂચન કરે છે. પોતાના આ કડુણુસ પ્રધાન કાવ્યની સફળતા વિશે કવિ પોતે જ પોતાનો મત આપે છે. ગોવર્ધનાચાર્ય પણ તેથી જ કહે છે-

भवभूते सम्बन्धाद्भूपभूरेव भारती भाति ।

एतन्कृतमरण्ये विमन्यथा रोदिति प्राचा ॥

"ભવભૂતિના સંબંધથી સગવડથી પાર્વતી જ હોય એમ લાગે છે તદ્દિ તો એના કડુણુ રસને કીધે મથ્યરો શો રીતે રહવા માટે!"

૨૮-૩

રામ નિર્વર્ણ-રામને ધારીને જોઈને તેનો આવેશ જોઈને સાકૂત-
ભાગણીયા

શ્લોક ૨૬

અન્યથ-ધારામિઃ વિસર્પન્ કથ તે વાળીઘર્જર્જરક્ષણઃ (સદ્) ઝુલિત
સુષાનિસર હા ધરણી છલતિ । મરાધ્યાઠહૃદયઃ આવેશ નિરુદ્ધોઽપિ સ્પુરદ
ધરનાસાપુટતવા ચ પરવાસુન્નેયો ભવતિ । (શિખરીણી)

આ શ્લોકમાં રામનું રથેયું અને આવેશ એ એ નેતા તરીકેના ગુણો વ્યક્ત થાય છે. અત્યાર સુધી રામે પોતાના પૂર્વ જીવનને લગતા એક પછી એક અનેક ચિત્રો જોયા પોતાના લગ્ન પછી સીતા નથી નથી પાછીને આવી ત્યારના એ સુખી દિવસોનું ચિત્ર દેટનું મોઢક દનુ કે જ્યારે તેમને કઠી ચિન્તા હતી તદ્દિ એમની માતાઓ જ એમની ચિન્તા કરતી. ત્યાર પછીનું મથરાનું ચિત્ર, નિષાદપતિ સાથેના તેમનો સમાગમ, તેમનો વન-વાસ, ભગવતી ભાગીરથી, શ્યામ વડ અને ત્યાં ગળેના આનંદના દિવસ, વિરાધ સાથેના સરોધ, વગેરે ચિત્રો એક પછી એક પસાર થતા ગમનું હૃદય બહુ કામળ ભાવથી ભરાઈ જાય છે. પ્રેમરણુ પવૈત હિપર ગોલા એ આદલાદમય દિવસો અને ગોદાવરીને તીરે ગાગેની મધુ ગમનીઓ રામના હૃદયને અત્યંત કામળ બાળણીઓથી ભરી દે છે. શૂર્પણખાનો

પ્રસંગ અને ત્યાર પછીનું રામનું ‘ખર’ વગેરે રાક્ષસો સાથેનું યુદ્ધ વગેરે ચિત્રો જોઈને પછી જ્યારે સીતા હરણનું અને ત્યાર પછીના વિયોગથી રામના કુરુણ વિલાપને આલેખતું ચિત્ર આવે છે ત્યારે તો અયિ વિપ્રયોગપ્રસ્તે કહી સીતાને આશ્વાસન આપનાર સ્વકુલધુરંધર પોતે જ રડી બેઠે છે. એમને પણ જાણે પોતે અત્યારે સીતાનો વિયોગ અનુભવતા ન હોય તેવું જ દુઃખ થાય છે. એ દુઃખને બહાર વ્યક્ત ન થતા હોવા એ બહુ સંયમ રાખે છે છતાં એમના હોઠ અને નાક કંપતા લાગે છે અને આંખોમાંથી અશ્રુધારાઓ જમીન ઉપર પડે છે. આમ કેવળ વિયોગના નામ માત્રથી આ યુગ્મ કંટકિત રાખે છે એનું અહીં સુંદર વર્ણન છે. વિયોગ વખતના એના આકંઠનું ચિત્ર જોનાં અને એનું વર્ણન ચંદ્રો દ્વારા સાંભળતાં રામની આંખોમાંથી હાહા અશ્રુધારાઓ જ વહેવા લાગી. એને અતાવતાં સક્રમણ અર્થે તે વગેરે શબ્દો બોલે છે.

મુક્તા૦—મુક્તાઃ એવ મ્મણ તૈયાં સર.—મોતીની સેર. જર્જર—જર્જરાઃ કળાઃ સ્વય-કથુ કથુ થમને. સ્ફુરદયર૦—સ્ફુરન્તઃ અથવા નાસાપુટ૦—ચ સ્વય સ’, સ્ફુર ..પુટઃ, તસ્ય માવઃ •પુટતા, તયા—અધર અને નસહોરાં ફરકતાં હોવાથી. ડન્નેયો—ની+ઉડ નું કર્મણિ વિધ્યથ ક્રૂંતં. પરેયાં ડન્નેયઃ વિધ્યથ કર્મણી ક્રૂંતં તૃતીયા કે પછી સાથે વપરાય. ‘કૃત્યાનાં કર્તારિ વા’ પા. ૨. ૩ ૭૧. (પટ્ટી વા સ્વાત) મરાઘાત૦—મરેણ આઘાત હૃદયં યેન—ભારથી હૃદયને ભરી દેતો અહીં ચિરમ્ આઘાતહૃદયઃ પાઠકેર છે. લાંબા વખત સુધી હૃદયને ભરી દેતો.

અહીં મુષામનિસર દ્વય ધારાભિઃ વિચર્ચન્ એમ લેવા કરતાં શ્રી રામ લે છે એ રીત વધારે સારી છે. વાચો તેમની વ્યાખ્યા—ધારાભિઃ પ્રગૃહૈઃ વિચર્ચન્ પ્રચરન્ અર્થે તે ચાળૌષ અધુરાતિઃ મુનમામત્ય જર્જરકળઃ સન્ વિન્દુજા-લરૂરેણ પરિગમન્ દ્યુર્થઃ, પ્રટિતઃ છિન્નઃ મુષામનિસરઃ ઇન મલિનમનિમુચ્છાહાર ઇન ધરણી તુટતિ, ધરણ્યામાવર્તનં ।

આમ લેવાનું કારણ એ કે જો આંસુ છૂટા છૂટા રીપાં સ્વરૂપે હોય તો તો તેમને મોતીના પાન જોડે સરખાવાય પણ ઓપ અને ધારા હોય તો તેમ ન થાય. તેથી ‘રામ’ની સગવડની બરાબર છે. તેમના જ શબ્દોમાં સમજાવીએ તો ‘જમીન ઉપર પડેલો પડેલો આંખો સતત

પ્રવાહ હતો અને મોતીની સેર જેવા લાગતો હતો. અથવા જમીન ઉપર પહોંચીને તે નાના કણમાં વહેંચાઈ ગયો અને તૂટેલી મોતીની સેર જેવા લાગવા માંડ્યો. હવે ફરક આંસુનું ટીપું તૂટેલી સેરના મોતી જેવું લાગવા માંડ્યું. [વાંચો 'રાય' નું ઉ. ચ. પ. ૭૨] આમ જમીન ઉપર કણકણ ચર્મને વેરાઈ જતા આંસુના પ્રવાહને અહીં તૂટેલી મોતીની સેર સાથે સરખાવ્યો. તેથી ઉપમા ચર્મ. કણ કણ ચર્મને જમીન ઉપર પડતાં આંસુને તૂટેલી મોતીની સેરના મોતીના મણકા સાથે સરખાવ્યા છે.

શ્લોક ૩૦

અનંદય--પ્રિયજનવિપ્રયોગજન્મા દુઃરાગ્નિઃ સીતઃ અપિ પ્રતિકૃતિયોઽહયા
તત્કાલ વિસોઢઃ । (કિન્તુ) મનસિ પુનર્વિપચ્યમાનઃ હન્મર્મનણ દ્વ વૈદનાં
કરોતિ । (પ્રહર્ષિણી)

પ્રિયજન૦—પ્રિયજનઃ (સીતા) તસ્ય વિપ્રયોગઃ તસ્માત્ જન્મ યસ્ય સઃ
જન્મા. પ્રિયજનના વિગ્ધને લીધે હિંમવેલો. પ્રતિકૃતિ-અસો. વિસોઢઃ-
વિવહ નું કે. જૂ. ફ. દુઃસામિઃ દુઃરાગ્નિરિવ—અહીં 'રાય' ખતાવે છે કે
જે અગ્નિ જેવું જ દુઃખ હોય તો તો હન્મર્મન કરતાં હાં વધારે હોય.
પણ એવું કંઈ ખાસ નથી. અહીં દુઃખ અને અગ્નિ વચ્ચે 'તીવ્રતા'માં
સરખામણી નથી. પણ તેમનામાં રહેલી 'હાલકતા'માં સરખામણી છે. તે
ખંને પોતાના ચિત્તને ખાળી મૂકે છે.

રામ કહેવા માગે છે કે પહેલાં ન્યારે સીતાના દરજ્જાથી વિશેષ
થયો ત્યારે તેને લીધે હિંમવેલો દુઃખાગ્નિ એમણે એ દુઃખ આપનાર
ઉપર અસો લેવાની ઇચ્છાથી સદન કર્યો. પણ દવે ચિત્ત જોઈને રામને
એ જ દુઃખાગ્નિ પોતે ફરીથી તાદૃશ અનુભવતા હોય તેમ લાગે છે. આ
વખતે એ ડોમે કયો સહો જતો નથી કેમકે અત્યારે શત્રુ ઉપર વેર
વાળવાની કોઈ શક્તિ નથી.

“પહેલાં દુઃખાગ્નિ વિપ્રયોગજન્માઃ હતો, હવે વિપ્રયોગસ્પૃતિજન્મા છે.”
(રા. ૫. ૭૪) ચિત્ત જોઈને એ દુઃખાગ્નિ ફરીથી બચ્કી ઊઠ્યો છે.”
જેમ હિંમવના અતિ ભંડા અને તેથી જ ધણુ આગા ભાગમાં પડેલું નણુ

જેમ બાળ્યાં કરે ને ઉપાય સાધ્ય થાય નહિ તેમ આ વિયોગ ફરી ફરી ચચ્યાં કરે છે.” (મ. ન. દ્વિવેદી) દુઃખાગ્નિને હૃદયના મર્મભાગમાં ચચેલા પ્રશ્ન સાથે સરખાવ્યો છે તેથી ઉપમા છે. વેદનાં કરોતિ સાધારણ ધર્મ છે.

અહીં તત્કાલપ્રિયજન—(તે વખતે થયેલા પ્રિયજનના વિરહથી હૃદયવેદો) પાંદેર બરાબર નથી. કારણ તે ભૂતકાળના વિયોગ અને આધારના તેના સ્મરણ વચ્ચે તફાવત બતાવતો નથી. તત્કાલે પાંદેર પણ એમાં તત્કાલ જે ન જ અર્થ થાય. કરોતિ ને બદલે તનોતિ પાંદેર છે પણ તે બે વચ્ચે ખાસ ફેર દેખાતો નથી.

૩૦-૨

અહમપ્યતિભૂમિ—રણરણક—સોક. દુઃખ. અતિભૂમિ મતેન—પરાક્રાણ્ય પહોંચેલા. સીતાને પણ પોતે એ જ વિરહદુઃખ તાદૃશ અનુભવતી હોય એમ લાગે છે. જ્યારે રામે કરેલા આકંઠનું ચિત્ર નિહાળે છે ત્યારે બંને જણ અતિશય ત્રાસ પામે છે. વિયોગના સ્મરણથી પણ સીતાને આટલું દુઃખ થાય છે તો પછી જ્યારે ખરેખરો વિયોગ આવી પડવાનો છે ત્યારે તેનું શું થશે એની તો કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી. જે રામને વિયોગનું સ્મરણ પણ આટલું આંસુના ઓધ લાવનારું અસહ્ય થઈ પડે છે તેની પોતે લાથે કરીને વહોરેલા વિયોગમાં કેટલી કડુણ દશા થાય છે એનો હવે આપણને ખ્યાલ આવે છે. એ જ પંચવટી ! એ જ જનસ્થાન ! એ જ વનરાષ્ટ્રો ! અને એની વચ્ચે સીતા માટે ઝૂરતા રામ ! અને રામનું એ આકંઠ બેની સીતા ! ઉશમની આ લાવી કડુણામય દશા તો શેં કદાપી બધા !

૩૦-૪

મવત્વન્યતઃ—લક્ષ્મણ આ યુગલની દુઃખી દશા સમજે છે અને તેથી તે બંનેનું બીજા તરફ ધ્યાન દોરે છે.

૩૦-૫

મન્યન્તર—અન્યઃ મનુઃ મન્વન્તરં. તસ્માન્ પુરાણઃ, અથવા મન્વન્તરેણ

પુરાણ, અથવા મન્વન્તરેષુ પુરાણ । એક ટીકાકાર નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે મનુનામન્તર અધિકારકાલઃ મન્વન્તરમ્ । મન્વન્તરપુરાણસ્ય મન્વન્તરપ્રવૃત્તિસંગતઃ, સમુત્પન્નસ્યેતિ યાચત્ । મનુના અધિકાર દરમ્યાનનો કાળ તે મન્વન્તર-પુરાણોની ગણતરી પ્રમાણે મનુષ્યનું એક વર્ષ=દેવોનો એક દિવસ એવા દેવોના બાર દળર વર્ષમાં એટલે કે મનુષ્યોના ૪૩૨૦૦૦૦ વર્ષમાં ચાર યુગ થાય છે (ચાર) યુગોના ૧૦૦૦ ચક્ર પૂર્ણ થાય ત્યારે બ્રહ્માનો એક દિવસ અને એક દળર ચક્રની રાત થાય છે. ચાર યુગ=૧ મહાયુગ થાય છે, અને ૧૦૦૦ મહાયુગનો એક કલ્પ અથવા બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય છે. બ્રહ્માના એક દિવસમાં ૧૪ મનુઓ થાય છે. તેથી એક મન્વન્તર દરમ્યાન ૭૧ મહાયુગ થાય છે, પહેલા મનુ સ્વાયંભુવ ગનુ હતો. અત્યારે સાતમા વૈવસ્વત મનુનો કાળ છે.

જટાધુ--તે દશરથનો મિત્ર હતો. દક્ષ પ્રજાપતિની ૬૦ છોકરીઓ માધી આઠ કલ્પપને પરણ્યા હતા, તેમાંની એક તામ્રા હતી. એણે પાંચ કન્યાઓને જન્મ આપ્યો. એમાંની એકનું નામ 'શુકી' હતું એની છોકરી 'નતા,' અને 'નતા'ની વિનતા. વિનતાને બે પુત્રો હતા--અરુક અને અરુણ જટાધુ અરુણનો પુત્ર હતો. તેના મોટાભાઈનું નામ સંપતિ હતું. વાંચો રામાયણ--દ્વીપુત્રી વિનતાયાસ્તુ શરુલોડરુણ એવ ચ । તસ્માન્નાતો ડહમરુણાત્ સપતિશ્વમમાગ્રજ ॥ આમ કલ્પ પંચમા ઉત્પન્ન થયો હોવાથી તે કલ્પ પહેલાય છે એમનું શરીર પક્ષીનું હતું. રાવણ સીતાને દરી જતો હતો ત્યારે એમણે સીતાનું આકર્ષક સ્વભાવ રાવણને પડકાર્યો હતો અને એનો રથ ભાંગી નાખ્યો પણ રાવણે એમના પગ અને પાંખો કાપી નાખી તેથી તે મરણોન્મુખ થઈને પડ્યો મારીચને મારી જ્યારે રામવલ્લભ સીતાને શોધતા ત્યાં આવ્યા ત્યારે રાવણ સીતાને દરી ગયેલ એ સમાચાર રામને જટાધુએ આપ્યા

ચરિત્ર--ચરિત્ર વ વિક્રમથ ત્વો ઉદાહરણમ્ ।

૩૦-૬

નિર્વૃત્ત--પરાકાષ્ટ્યએ પહોંચ્યો હતો આ શબ્દ બતાવે છે કે તમે જે પ્રેમ બતાવ્યો એ સાધારણ માનવોની કક્ષાનો નહોતો અને તે

પણ અધિક પ્રમાણમાં હતો. વહનનિર્ણયનું કં. ભૂ. કૃ. નિર્ણય. કારણ-
હિરની હકીકત હિમરથી સમગ્રથી કે જટાયુ કસપની વંશજ હતા
તેથી કાશ્યપ કહેવાયા. ત્વાદશસ્ય-ત્વમિત દ્વયમાનઃ, ત્વમિત આત્માનં દર્શય-
ત્તિતી સૌર્વભૂતસ્ય સૌર્વ=પુરુ, માનને ચોખ્ખું બધકિત. વાંગે અમરકાષ—
નિવાનાગમયોસ્તીર્ષમૃષિજુષ્ટજકે ગુરો । ચક્રુન્ત-પક્ષી.

૩૦-૬

जनस्थानस्य पश्चिमतः—जनस्थानની પશ્ચિમે. ‘पश्यतसर्थप्रत्ययेन’ पा.
૧. ૧. ૨૦ પ્રમાણે પશ્ચિમત પશ્ચી વિમકિત સે છે. જટાયુની ઉત્તર ક્રિયા
કરીને રામ જનસ્થાનની સડેજ પશ્ચિમ તરફ ગયા હતા અને પછી દક્ષિણ
તરફ ગયા હતા. જનસ્થાનની ત્રણ કોસ દૂર જઈને રામ અને હદમણ
કૌંચારણ્યમાં પ્રવેશ્યા હતા. એ પછી પૂર્વ તરફ જઈ તેઓ કૌંચારણ્યમાંથી
પસાર થઈ ગયા હતા. ત્યાં મનંજ ઋષિના આશ્રમ પાસે દનુ નામના
રાક્ષસને ભેટા થઈ ગયો હતો.

दनुकण्व - કહે છે કે તે દેવી ‘શ્રી’ નો પુત્ર હતો. એક બીજી
વિગત પ્રમાણે તે કસપની પત્ની અને હક્ષની પુત્રી ‘દનુ’ નો પૌત્ર હતો.
મદાભારત પ્રમાણે તે વિશ્વાવસુ નામનો અધિર્ષ હતો. પણ સ્થૂણસિરસ
ઋષિના શાપથી તે રાક્ષસ થયો હતો. એ રાક્ષસૃષમાંથી એને રામને
હાથે ઝુકિત મળવાની હતી. ઈન્દ્ર સાથેના યુદ્ધમાં ઇન્દ્રે તેના ઉપર વળ્લો
પ્રહાર કર્યો હતો. એને લીધે એનું માથું એના સગીરમાં પેસી ગયું હતું.
તેથી તે દનુકનંધ માયા વમરનો રાક્ષસ કહેવાયો. વાંગે મ. ચ. ૫-૩૪

જ્યારે તેણે રામ હદમણને એમને ખાઈ જવાની ઈચ્છાથી પકડવા
ત્યારે રામ હદમણ એના હાથમાંથી છૂટી ગયા. તેમણે તેના હાથ કાપી
નાખ્યા. દનુકનંધે પૂછ્યું કે તેઓ કાણ છે ત્યારે તેમણે તેમનાં નામ
જણાવ્યાં. આથી દનુ ખુબ યષ્ટ ગયો. તેણે રામને એનું શરીર બાળી
મૂકવા અને આ શાપિત રૂપમાંથી મુક્ત કરવા કહ્યું. એમ કરવામાં આવ્યું
ત્યારે દેવી રવરૂપે તે અગ્નિમાંથી નીકળ્યો અને રામને સુગ્રીવ સાથે મેંચી
સાધવા સલાહ આપી.

વિદસન જનાવે છે કે દનુ મેટા પરાંત જોડા હતો. તેને પગ નહોતા

અને યોજન જેટલા લાંબા હાથ હતા. એના પેટમાં એનું મુખ હતું અને હાતીમાં મોટી એક આંખ હતી

દનુકવન્ધ-વંચિઃ કવન્ધોડ્ધીઋણાયુક્તમપ્સૂર્મસ્થેવરમ્ ક્વચિત્તરઃ । દનુશ્ચ
સૌ કવન્ધય તેન અધિષ્ઠિતઃ । કવન્ધ-માયા વગરનું ચેતનવાળું ૬૩.

શ્રુત્યમૂક-આ પર્વત ઉપર વાનરરાજ સુગ્રીવ રહેતો હતો. વંચિઃ
અરણ્યકાંઠ સર્ગે ૭૨-૧૧, ૧૨-ધ્રુવતાં રામ વક્ષ્યામિ સુગ્રીવો નામ વાનરઃ ।...
શ્રુત્યમૂકે ગિરિયરે પમ્પાર્પન્તલોભિતે । નિવસ્યાત્મવાન્વીરશ્વતુર્ભિઃ સહ વાનરૈઃ ।
મતઃપ્રવૃત્તપદમ્-૫૩૫ સરોવરની પશ્ચિમે દશે. વંચિઃ અરણ્યકાંઠ ૭૩. ૨૮-
૩૦-તતસ્તદ્રામ પમ્પાયાસ્તૈરમાધ્રુવ પશ્ચિમમ્ । આશ્રમસ્થાનમનુલ્લં ગુપ્તં વાનરસ્ય
મદ્યધિ । ન તત્રાશ્રમિતું નામાઃ શક્તુરન્તિ તદાશ્રમે । શ્રવેસ્તસ્વમતઃપ્રવૃત્તિધાના
સત્ત્વ કાનનમ્ ॥ મતઃપ્રવૃત્તિમિવેશ વિધુનં રણુનન્દન ॥ ગ્રી. એચ. એચ. વિલ્સન
બતાવે છે કે શ્રુત્યમૂક પર્વત, ૫૩૫ સરોવર, અને જીંજ જગ્યાઓ કે જેનો
અહીં ઉલ્લેખ થયો છે તે એ જ નામે અત્યારે ‘અનાગુન્ડી’ રામના
ગામની પાસે આવેલાં છે. ‘અનાગુન્ડી’ તુંગભદ્રાને તીરે આવેલું છે અને
વાનરરાજનું પુરાણું પાટનગર છે. પર્વતના ઢાળ ઉપર મતંગનું વન
અથવા ‘મેઘપ્રસ્થ’ જંગલ આવેલું છે. ત્યાં ગ્રંથો કદી કંઈક નથી, અને
ફક્ત પશુ મિષળાતા નથી. ઋષિ અને તેના શિષ્યોને મથે ધજો સમય
થયો પશુ તેનો આશ્રમ દશ નિર્ભય રીતે ત્યાં જાય છે. તેમજે મૂકલી
જોજન સામગ્રી એ જ રીતે રામના આનમનની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી.

શ્રમણા-ને મતંગના શિષ્યોની વક્ષાદાર પરિચારિણી હતી. તે પુરુષ
લક્ષિતમુક્ત હતી, અત્યારે રામ અને લક્ષ્મણ તે આશ્રમે આગ્રા ત્યારે તેણે
રામની પૂજા કરી. તેણે કહ્યું કે ઋષિઓએ એવું કહ્યું હતું કે રામનો
અતિથિ તરીકે સત્કાર કરીને તે સ્વર્ગે જશે. રામની પૂજા કરી તે અગ્નિમાં
પડી અને સ્વર્ગે સંચરી. તેને શ્રમણી પણ કહેવામાં આવે છે. વંચિઃ રામાયણ
અરણ્યકાંઠ ૭૨-૭૪ તેણે મત્તનામચામિ દરવતે પરિચારિણી । શ્રમણી શ્વચરી
નામ વાનરસ્ય ચિરજીવિની ॥...તૌ દૃષ્ટ્વા તુ તદા સિદ્ધા સમુત્થાય કૃતાન્મતિઃ ।
પાદૌ જગ્રાહ રામસ્ય લક્ષ્મણસ્ય ચ ધીમત ॥ ‘શબર’ બીજા જેવી પર્વતમાં
વસનારી મતિ હતી. વંચિઃ અમરકોપ-મેઘાઃ ત્રિરત શરણુલિન્દા શ્લેષ્મમાતય ।
અમળા-ળી-લી સાંડુ સિદ્ધા-અણિમા મહિમા, હવિમા પ્રાપ્તિ શ્રાવ્યમીશિતા

વશિતા । ફેરાસ્ય ચત્ર કામાવસાયિતેત્યષ્ટધૈર્વ્યમ્ । આ આઠ પ્રકારની સિદ્ધિ હોય તે સિદ્ધિ કહેવાય. અહીં સિદ્ધ પાઠ બરાબર નથી કારણ સિદ્ધા જે સિદ્ધિનો ભાવ બતાવે છે તે સમાસ દ્વારા સિદ્ધ નથી બતાવતું તેથી સિદ્ધ પાઠ સારો છે. સરખાવો મ. ચ. ૫-૨૭-અહ હિ શ્રમણા નામ સિદ્ધા શવર તાપસી । મતજ્ઞાધમવાસ્તવ્યા રામાન્વેયિષ્યુપાગતા ॥

પરંપરા-કાણે બતાવે છે તે પ્રમાણે દક્ષિણ દિંદમા આવેલું 'એલરી' પાસેનું અત્યારનું 'હમ્પી' છે. 'કાળે' બતાવે છે કે એ એક સરોવરનું નામ છે. ઋષ્યમૂક પર્વત પાસે આવેલી 'પેન્નૈર' (Pennair) નદી એ જ આ સરોવર એમ માનવામાં આવે છે. કહે છે કે એ નદી તળાવમાંથી નીકળે છે. ઉત્તરનો ભાગ ચંદ્રગુર્ગની વચમાં ખાસ કરીને પથ્થરનું તળાવ બનાવે છે. પથ્થર કરીને આ મૂળ પંપા છે અને ચંદ્રગુર્ગ તે રુષ્યમૂક પર્વત છે. પછીથી તળાવનું એ નામ એમાંથી નીકળતી નદીને આપવામાં આવ્યું પંપા અભિધાનં યસ્ય. પદ્મયુક્તં સરઃ પદ્મસરઃ

૩૦-૧૩

વિચ્છિન્નામર્ચ-વિચ્છિન્ને અમર્ચઃ ધીરશ્વં ચ યસ્મિન્ કર્મણિ યથા સ્યાત્ તથા (અન્યથીભાવ) રોષ અને ધૈર્ય તૂટી જતાં. વિચ્છિન્નામર્ચ પાઠફેર છે. પ્રમુક્ત-પ્રમુક્તઃ કણ્ઠઃ યથા સ્યાત્ તથા-છૂટે મુખે. અગ્ર કિલ કહે છે કે, અહીં, કિલ બતાવે છે કે સીતા પોતે એ વખતે લંકામાં કેદ હતી તેથી એ પોતે એ વિશે બાંધીતો નહોતી. પણ લોકો વાતો કરે એ પણ સાંભળેલી કે રામ પંપા સરોવર આગળ પુષ્કળ રકષા હતા. વાચો. વાર્તાસંભાવ્યયોઃ કિલ્લિત્યમરઃ સરખાવો રામાયણ-સ તો દૃષ્ટવા તત. પંપા રામઃ સૌમિત્રિણા સહ । વિરલપ ચ તેઝરી રામો દસરયાત્મજઃ ॥

૩૦-૧૪

રમણીયમેતત્ સરઃ-રામાયણમાં 'પરંપરા'નું સુંદર વર્ણન છે. એનું પાણી ચોખ્ખું કબૂં છે અને કમળ; કબૂતર અને હંસ વગેરેથી રમણીય હતું. આ ઉપરાંત જીર્ણ અનેક ભતના જગચર પક્ષીઓ ત્યાં વસતાં હતાં. જ્યારે તેના કિનારા ઉપર લીલા ફળથી લયેલાં વૃક્ષો હતાં. એની મુગંધથી સમસ્ત રાતાવરણ મહેતી બેઠું હતું.

રૂપામ ચાંચ અને પગ પકડી લેતી. તે સ્વેત કમળો જોવા સુધી નજર માંડી શકતી નહોતી કારણુ એટલામાં તો આંસુ પાછા વહેવા લાગતાં. આમ તેમને સ્વેતકમળોવાળી જગ્યા નીલકમળવાળી લાગવા માંડી. પોતાની આ દશાનું તેઓ અહીં સુંદર ચિત્ર આપે છે.

શ્રી મ. ન. દિવેદી સુંદર ભાષામાં આ ચિત્રનું વર્ણન કરે છે. પાંચો એમની આ સ્લોક ઉપરની ટીકા પૃષ્ઠ ૧૨૫—

“રામ કેહે છે કે એ સરોવર બહુ રમણીય છે, કારણુ કે ત્યાં મદકશ (ગદધી કલ-મધુર સ્વર કરતાં) મલ્લિકાશ્વ (ભૂરા પગ અને ચાંચવાળાં ધોળાં પદ્મવિશેષ) ધોળાં કમળ ઉપર બેસીને પાંખો ફફડાવતાં તેથી કમળો ઝુટી રહેતાં. ને એ ભૂમિના લામ, મારી આંખમાં આંસુ ખરી જઈને ફરી ભરાય-તેવા તેવા વખતમાં, ભૂરાં કમળથી છવાયલા, મને દેખાતા. ધોળાં કમળવાળાં છતાં પણ ભૂરાં કમળથી છવાયલા જણાતા એમ કેહેવાથી રામની આંખમાં આંસુનો પ્રવાહ જરા પણ ખંડિત નહિ થતો એમ સૂચવેલું છે, વળી આંસુ ખરી જઈને ફરી આવે તેવા તેવા વખતમાં જ એ પ્રદેશ દેખાતા, બાકી આંસુ ચાલે ત્યારે તો એટલાં વેહે કે કાંઈ દેખાય જ નહિ. તેમ એક ટીપું જાય ને બીજું આવે તે વચ્ચે જે વખત જાય તેમાં પણ આંખ કેવળ ખાલી ન રહેતી, નહિ તો ધોળાં કમળ તે વેળે તો ભૂરાં જણાવાને બદલે ધોળાં જ જણાય, એ વગેરે કહીને પણ રામની આંખમાંથી અત્યંત શોકને લીધે ઝરતો અખંડ અશ્રુ-પાત સૂચવ્યો છે. ધોળાં કમળવાળા પ્રદેશ, ઝગઝગિયાં ભરેલી આંખોથી, ભૂરા પગવાળાં ધોળાં પગી તે કમલ ઉપર બેઠેલાં હોવાને લીધે, ભૂરાં કમલથી છવાયલા લાગે એ સાધારણુ છે.”

અહીં એક બાબત નોંધવી જરૂરી છે કે રામ જણાતા હતા કે આ લામ સ્વેત કમળોવાળો છે અને ઉપર નીલી ચાંચ અને નીલા પગવાળાં મલ્લિકાશ્વ પંખી બેઠાં છે પણ એમની બોઝલ આંખોને લીધે એ કેવળ પક્ષીનાં પગનો અને ચાંચનો નીલ રંગ જોઈ શક્યા. સ્વેત કમળ જોતાં સુધી તો એ આંખો વહેવા મંડતી. તેથી અહીં દાર્દ્ર ભ્રમ ઉત્પન્ન નથી થયો. આથી અહીં આનિમાન અલંકાર નથી એ ખાસ નોંધવાનું છે. [૬૫૦-૧ ૩૧]

આ શ્લોકની દીકાકારે જુદી જુદા સમજૂતી આપે છે. પહેલું તો શ્રી 'રામ' ખતાવે છે તે જોઈએ. તે નીચે પ્રમાણે માટે અન્વય છે...
 एतस्मिन् मदं कुलयिनो मुक्ता विभागाः मया सन्दृष्टाः अर्थात् આ સરોવર
 ખણું રમણીય છે કેમકે તે કેટલેક ઠેકાણે શ્વેત કમળાથી અને કેટલેક
 ઠેકાણે નીલકમળાથી છવાયું છે. શ્વેત કમળા ઉપર મલ્લિકાક્ષ પક્ષી બેઠાં
 છે અને તેથી કમળ ડોલો રહ્યાં છે. પક્ષીઓ પણ મદને લીધે મધુર માથ
 છે અહીં આ ભાવ છે. કયાંક કયાંક ઇન્દોવરથી નીચું અને પુણ્ડરીકથી
 શુભ એવું આ સરોવર જુદા જુદા રંગથી ગમણીય લાગે છે. પણ એ
 ગમણીયતા મારા તો દુખ માટે જ હતી. ત્યાં રૂઝા કન્દવર પક્ષીઓનાં
 મધુર ગાન સાંભળીને અને તેમને જોઈને મને મારી પ્રિયતાના વિશેષ
 આંખ આગળ તરે છે. દુખને લીધે આંખમાંથી અશ્રુધારા પડવા લાગી.
 એક લક્ષ્ય પરમા સરોવરનું દર્શન કુપ્ત થયું. વળી પાછાં આંસુ લૂછીને
 એક વખત પરમા સરોવર જોયું. ફરી પાછી દુખને લીધે અશ્રુધારા
 વહેવા લાગી.

રાખેના આ ભાવ પણ સંગ્રહ છે. પણ ફેર એટલો કે આ રીતે
 ચિત્ત જોતી વખતની રામની પરિસ્થિતિનું વર્ણન છે. બધારે પહેલી
 રીતમાં તે પ્રસંગ બ-૩૩ ત્યારે રામની રિયનિ કેવી હતી તેનું વર્ણન છે.
 પહેલી રીત વધારે બાળમય હોવાથી જગમગ બધા સમીક્ષક તે પસંદ
 કરે છે.

દીકાકાર વીરરાધવ ખીજી બધી રીતે આ શ્લોક સમજાવે છે. તેમાંની
 કેટલીક તો સાવ કૃત્રિમ લાગે છે. વાંચો તેમની દીકા-૫૪ ૩૦-

(મદં) कुलयिन्श्च विभागाः बाष्पाम्भः० मया मंदृष्टाः निरन्तरं दृष्ट
 इत्यर्थः १...केचित्तु मदं विभागा बाष्पाम्भः० कुलयिनो...कुलयवन्तो दृष्ट
 इत्यर्थमाहुः । परे तु मदं कुलयिन्श्च विभागाः परस्परं त्वीर्णप्रदेशाः बाष्पः०
 सरस्य एकीकृत्य दृष्टाः .. अविभागेन दृष्टा इत्याहु । इतरे तु-“ ननु रमणीयमेतत्
 पद्मवरं ” इत्युक्तं तस्या तत्कथमुपायते विरहोदीरकम् एवमुक्तं साधिष्ठि
 तपुण्डरीनपुच्छस्य मरणो द्रष्टुमात्रयत्तादिगता - एतस्मिन्मदमेति । मत्
 अस्मेति पदच्छेदं भवति एतन्मेवमवन्तम् । एतद्वादं सामान्यं वा । अग्निमित्तं

વિરહવ્યથાનુરમદેતોર્નવિચિતે કલં કૂજિતં ગેષાં તે તેષાં મહિકાક્ષણાં હંસવિશે
ષાણાં પદૈર્વ્યાધૂતાનિ ।...અત એવ સ્ફુરદુરુદ્ધાનિ.. પુણ્ડરીકાણિ ચેષુ તથોક્તાઃ
કુવલયિન ...વાપ્સામ્મ ૦ સંદૃષ્ટા સમ્યગ્ દૃષ્ટાઃ ।

પણ ઉદ્ધવી રીત તદ્દન મારી મચડીને અર્થ કાઢવા જેવી છે. આ
શ્લોકની પહેલી તથા લીટી 'માયતીમાધવ' નાટકમાં આવે છે.

૭૧-૧

આર્યો હનુમાન્- તે મરુતના (વાયુના) પુત્ર હતા. એમની માતાનું
નામ અંજના હતું. એક જીજ્ઞ હકીકત પ્રમાણે એ ચિવના અંશ હતા.
એક વખતે ઇન્દ્રે એના વજ્ર વડે હનુમાનની ઢાઢી ભાગી નાખી. તેથી
એમનું નામ હનુમાન પડ્યું. વાંચી રામાયણ ૪ કા મત્કરોત્પ્લવજ્ઞેન
હનુરસ્ય યથા હતઃ । નામ્નૈવ કપેશાર્જુનો ભવતિ હનુમાનિતિ ॥

લક્ષમણ આર્થ હનુમાન કહે છે કારણ તે દૈવી જન્મવાળા છે.
'દેવયોનિસંભવાત્ મહાવીરત્વાત્ મહોપકારકત્વાચ હનુમત આર્થ ઇતિ વિશેષણમ્'

ચિરનિ-ચિરાન્ નિવ્યૂંઢં જીવલોકસ્ય પ્રત્યુદ્ધરણં એવ ગુરુકઃ ઉપકારઃ સઃ
અસ્ય અસ્તિ ઇતિ ૦ ગુરુકોપકારી-ભાંખા સમખને અંતે કરી શકાય તેવો જીવ-
લોકના ઉદ્ધાર રૂપો મોટો ઉપકાર કરનાર. રાવણને મારવામાં હનુમાને જે
મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો તેનો અર્થ સીતા ઉદ્ધેષ્ય કરે છે. સીતા
કર્ષા હતા તે હનુમાને શોધી કાઢ્યું. ત્યાર પછી રામ ત્યાં ગયા અને
રાવણને મારીને જગતને રાક્ષસના ત્રાસમાંથી મુક્ત કર્યું. પણ રાવણે
દુનિયાને ધણે વખત ત્રાસ આપ્યો ત્યાર પછી જ એનો નાશ થયો તેથી
ચિર કર્યું. મહાનુ-મહાન્ અનુભાવઃ યસ્ય મ (વહુ ૦)

શ્લોક ૩૨-(અનુષ્ટુપ)

દ્વિષ્ટયા-સદ્ભાગ્યે. અગ્જના-અગ્જનાયા. આનન્દં વર્ધયતીતિ વર્ધનઃ
અંજના હનુમાનની માતા હતી. કૃતિનં કૃતમસ્વાસ્તીતિ કૃત્તી સીતાએ આગળ
કર્યું કે હનુમાનનાં પગકબજે લીધે જન્મન કૃતકૃત્ય છે. ગમ કહે છે એકલું
જરૂર નહિ પણ અમે પણ હનુમાનના વોવંથી કૃતકૃત્ય છીએ.

૭ ૩૨-૩

કુસુમિત૦-કુસુમિતા (પુષ્પોદી ભરેલી) ચદમ્બતરણ તેણે (કદમ્બ
 ટીપર), તાણ્ડવિતા (નૃત્ય ક્રિયા) વહિણા (મયૂરો) ચમ્પિન, કુસુમાનિ
 ઇજાતાનિ એવામ્' એતે કુસુમિતા 'તદસ્ય સન્નતે તારવાદિભ્ય' એત્ (પા ૫ ૨.
 ૨૬) પ્રમાણે 'ઇન' પ્રત્યય લગે. તાણ્ડવિત-તાણ્ડવ સન્નતમસ્ય એતિ તાણ્ડવિત.
 'તાણ્ડવ' નૃત્યને. એક પ્રકાર કે વાગ્યે-ઉદ્ગતસ્ત્રણાગ્રહારનિર્ગમ્યમારમનીતિપ્રધાન
 ગીતવાનુસારિવાદાદૌ તણ્ડુમુનિના પ્રણીત તાણ્ડવમ્-ધીરસ્વામી તેથી તાણ્ડ
 વને. 'નૃત્ય, અર્થ' પણ કામ છે ત્રીયો અમરકોષ-તાણ્ડવ નર્તન નાટ્ય નાસ્ય
 વ્યય ચ નર્તને ।

૩૨-૪

કિનામધેય૦-કિનામધેય યસ્ય સ કિનામધેય (બહુ) ભાગ, રૂપ અને
 નામ ને ધેય પ્રત્યય લગાડવામા આવે ॥ છતાં અર્થમાં ફેર પડતો નથી
 ભાગરૂપનામધેય ધેય, પા ૫-૪-૨૫ ઉપરતુ પાત્રિક.

અનુભાવ૦-અનુભાવધ (પ્રભાવ) સૌમાયં (સૌ દર્શ) ચ અનુભાવસૌમાયે,
 તે એવ અનુભાવસૌમાયમાત્ર (માત્ર કેવળ) અનુભાવસૌમાયમાત્ર પરિશેષ
 (બાકી રહ્યું છે તેવા) યસ્યા સા અનુભાવ પરિશેષા સા ચાસી મૂસરા (ઝાખી)
 શ્રી (કાન્ત) યસ્ય સ (બહુ) પ્રદક્ષિતેન-મેલેથી રડતા.

શ્લોક ૩૩

અ-અથ-અથ ॥ કકુમસુરમિ માત્યવાન્ નામ કૌલ યસ્મિન્ નીલઃ
 સ્નિગ્ધઃ નૂતનસ્તોયપાહ સિંહર થયતિ । આયણ અસ્મિન્ વિરમ વિરમ । અત
 પર ન લમોઽસ્મિ । સ જ્ઞાનકીર્તિપ્રોય પુન પ્રયાટત્ત્વ ઇવ મે । (ગિખરિણી)

કકુમસુરમિ-કકુમ-એ નામના વૃક્ષો (કે પુષ્પો) વાનિ અમરકોષ-
 નદીસર્ગો વીરતરુન્દ્ર ક્વગોઽર્ચન ।

માત્યવાન્-કિષ્કિન્ધાની બાબુમાં આવેલી આ નાની પર્વતની હાર

માળા છે. કાળે ખનાવે છે તેમ તે 'અનાગુન્દી'ની પાસે હશે. સરખાવો-
 રુપ-૧૩-૨૬-૨૯ મ. ચ - ૫-૪૨

વાંચો ગમાયણુ-કિષ્કિન્ધાકાંડ સર્ગ ૨૭-૧ અભિધિક્તે સુ સુપ્રીવે
 પ્રવિષ્ટે વાનરે ગુહામ્ । આજગામ સહ ઓત્રા રામઃ પ્રહરાણં ગિરિમ્ ॥ સર્ગ ૨૮
 ૧ સ તદા વાલ્મિકિં હૃત્વા સુપ્રીવમભિધિચ્ય ચ । ઘસન્ માઘ્યયતં પૃષ્ઠે રામો લક્ષ્મણ-
 મગ્રવીત્ । એષ પુષ્પાર્જુનઃ કૈલઃ કેતકૈરભિવાસિતઃ । આ પર્વત ઉપર રામે
 સીતા માટે ખૂબ વિલાપ કર્યો હતો. વાંચો કિષ્કિન્ધા કાંડ ૨૭, ૩૧, ૩૨,
 હતાં હિ માર્ગાં સ્મરતઃ પ્રાણેન્દ્રોડપિ મરીચસીમ્ । ઉદયામ્યુદિતં દૃષ્ઠ્વા શઞ્જાઠું ચ
 વિશેષત ॥ આવિશેષ ન ન નિદ્રા નિગાસુ દાયનં ગતમ્ । તત્સમુદ્યેન શોકેર્ન
 ઘાષ્પૌપહતચેતનમ્ ॥

આર્યેનાસ્મિન્

પાદૈર વસેતસ્માન્.

માલ્યવાન્ પર્વતનું સુંદર વર્ણન કરીને આર્યેનાસ્મિન્ શબ્દો દ્વારા
 લક્ષમ્યુ તે પર્વત ઉપર ગનેલો કેઈક સરસ પ્રસંગ કહેવા જતો હતો
 પણ રામે તેને અધવચ જ રોક્યો. સીતાનો વિયોગ તાદર્ય અનુભવતા
 હોય એમ એમને લાગ્યું. એમને એ પ્રસંગ સાંભર્યો કે જ્યારે સીતા
 પોતાની પાસે ન હતી. એ સુમધી માલ્યવાન પર્વત અને તે ઉપર એટલું
 નવું સુંદર વાણું! નવલ મેલ વર્ણન આગમન મુત્યવે છે. અને વર્ણન
 આગમન નિરતીએ માટે અસભ્ય હોય છે એ જોઈને એમણે કરેલું છાતી-
 ફાટ રુદન ! જુનું એમને સાંભર્યું. એટલું જ નહિ પણ અત્યારે સીતા
 પાસે હોવા છતાં એ પોને જાણે એ ત્રિયોગ અત્યારે અનુભવી રહ્યા હોય
 તેવું લાગ્યું, પોતાના જીવનના પત્તિચિત ભાગોના ચિત્રમાત્રથી જ જાણે
 જનકીને! એ અસભ્ય વિયોગ ફરી આગ્યા હોય તેમ એમને લાગ્યું. આમ
 આ પર્વતનું વર્ણન જ આટલી ગમ્યા કરનારું નીવડ્યું તો ત્યાં બનેલા
 પ્રસંગનો યાદ તો કેમ કેમ સાંભળી જાય ? એમનું હૈયું ભરાઈ આવે છે.
 આથી જ આર્યેનાસ્મિન્ શબ્દો આગળ જ તે લક્ષ્મ્યુને આમજી બોલતો

બંધ કરી દે છે કેમકે હવે એમની ધીરજની પરાકાષ્ટા આવી ગઈ છે. વિરહનો વસતો સમય પોતે ત્યાં કેરી રીતે વીત્યો એ વિશે આગળ એક શબ્દ પણ સંભાળવો હવે તેમને માટે પ્રાણુધાતક નીવડે એમ છે. આમ આ પાઠ વધારે ભાવમય છે.

‘હાએ’ વગેરે વત્તૈસ્માત્ વિરમ વિરમાતઃ પરં પાઠ રાખે છે. માત્ર વાન પર્વત અને તે ઉપર આવતી મીઠી મુગધ. ઉપરાંત પેશુ નવું વાદળું. આટલું જ રામ માટે વજ્રપાત સમુદ્ધર્ષ પડે છે. એ વસતો ત્રિયોગ ફરી આવ્યો હોય એમ રામ અનુભવે છે. તેથી નૂતનસ્તોત્રવાદ આગળ જ રામ લક્ષ્મણને બોલતો બંધ કરી દે છે. આ પર્વતનો ઉદ્દેશ જ દુઃખ-મય છે. કારણ એ પર્વત બેતાં જ રામને સીતાને વિરહ અને પોતે કરેલું આકેન્દ તાદશ થાય છે, તેથી તેઓ માને છે કે માર્યેનાસ્મિન્ શબ્દોની જરૂર નથી. અને વિરમ પાઠ સાંભળે પણ આગળ બનાવ્યું તેમ પહેલો પાઠ વધારે ભાવમય લાગે છે. એમાં શ્લોકનું ચરણ લક્ષ્મણ અને રામ બંને વચ્ચે વહેંચી દીધું હોવાથી તે વધારે અસરકારક અને ઠાગમય લાગે છે. માર્યેનાસ્મિન્ પછી વિરમ વિરમ એ વખત આવે છે તે સ્વાભાવિક લાગે છે.

પુનરિવ ને બહારે પુનરપિ પાઠ પણ સારો છે. પણ સકુપી સરસ ભાવ તો ‘સઃ’ શબ્દમાં સમાર્પિત થાય છે. સ વિયોગઃ-તે (પ્રસિદ્ધ) વિયોગ. હેઠ્ઠી લીટીમાં હવે પછી આવનારા પ્રસંગના કડુણ પડ્યા છે. વિરહની રમૂનિ માત્ર આટલી દુઃખદ ઘર્ષ પડી છે નો ખરેખરા ત્રિયોગમાં તો રામની સ્થિતિ કેટલી કડુણ હશે ! આમ અહીં નાટ્યાત્મક વકીકૃત છે. પ્રત્યાવૃત્તઃ-૪ શબ્દો આગળ સાચા પાવાના છતાં અહીં એવે સમયે બોલાય છે કે સીતાને સહેજ પણ થંકા થતી નથી.

૩૩-૧

કર્માધ્યર્થાણિ—કર્માણિ ચ તાનિ આધર્થાણિ ચ અથવા કર્મતુ આધર્થાણિ.

૩૩-૪

પ્રત્યુત્પન્ન—પ્રત્યુત્પન્ન. દોહદઃ વત્સાઃ

૩૩-૮

પવિત્ર-પવિત્રઃ નિર્મલઃ શિશિરશ્ચ ભગ્નાહઃ યસ્યામ્ જ્યેષ્ઠું સ્નાન (જેની અંદર કરેલું સ્નાન) પવિત્ર નિર્મળ અને શિશિર છે.

આ અને સીતાની આગળની ઉક્તિમાં ચિત્ર દર્શનના પ્રસંગની અગત્ય સમજાય છે. સીતાને દોહદ ઉત્પન્ન થાય અને તે પણ વનમનનું જ થાય એટલા માટે આ આખો પ્રસંગ ચોળયો છે. કારણ આગળ ઉપર રામ આ નિમિત્તે સીતાને વનમાં મોકલી એના ત્યાગ કરે છે. એથી એ મોઢામોઢ કહેવાની મુશ્કેલ સ્થિતિમાં મુકાતા નથી. સીતાને પણ જે એના ભાગ્યમાં લખાયું છે તે જ મળે છે.

૩૩-૧૨

અસ્થલિજ-અસ્થલિતઃ સુલઃ (સુલકરઃ) ચ સમ્પાતઃ (ગમનં) વસ્ય તે એકધારી અને સુખમય મતિવળો. વપસ્થાપય ત્યાગવપ્તુ પ્રેરક.

સીતાની આ નાણુક સ્થિતિમાં એને જરાક પણ કષ્ટ ન થાય એવો રથ લાવવા રામ ધ્યાન કરે છે. આમ રામને સીતાની કેટલી ફિકર હતી તે અહીં સ્પષ્ટ થાય છે.

૩૩-૧૪

ફઠિતહૃદયે-નઠિનં હૃદયં વસ્યાઃ સા (સહુ) સીતા પ્રત્યે રામને આ મીઠો કપડો છે. સીતાના મનમાં એક ક્ષણ સંકો પણ જાય છે કે કદાચ રામ તેને એકલીને મોકલી દેશે. પણ ગમને તો એ કંપના સુદ્ધા આવતી નથી; અને તે પણ આવી સ્થિતિમાં તો તે સીતાને એટલે લાભે રહેતે કદાપિ એકલી ન મોકલે. આથી રામ મીઠો કપડો આપે છે કે એ પણ શું તારે કહેવું પડશે? તું કેટલી કદબુ હૃદયની છે કે એવો વિચાર પણ કરી શકે છે. જ્યારે તું તો તે વિચારથી પણ વર છું. તને એવી સંકો કરવી ઘટતી નથી. તેં મોટેથી ન કહ્યું હોત તો પણ ચાપત તારા શીષા સિવાય પણ કું આપ્યો જ હોત. રામ કત્ય બોલનારા ન રહે તેથી

‘સ્વપ્ન શબ્દો રામના મુખમાં મૂક્યા નથી કે તે ચોક્કસ જોડે આવશે ન, કારણ આગળ ઉપર રામ જોડે જતા નથી. વળી રામ સીતાને વઠિન કહે છે પણ કંઈ જુલુહનું’ કોણ છે એ તો આગળ ઉપર જોવાનું,

૬૫૪ ૪

[ચિત્ર દર્શનથી સીતાને ખૂબ શોક લાગી જાય છે અને હીંમત આવે છે. તેથી રામ તેને લઈને જારી પાસે જાય છે. એકમેકને સ્પર્શે આ યુગલ અવલૂનીય આનંદ અનુભવે છે. સીતા ઓશિકા માટે કંઈક શોધે છે. રામ એમને દાય ઓશિકા તરીકે આપે છે. સીતા ધસધસાઈ ઉઘી જાય છે. રામ વિચારે ચડે છે. ત્યાં પ્રતીદારી આવીને દુર્મુખના આગમનના સમાચાર આપે છે.

સુખ સાગરમાં ડુબેલા રામને સીતા વિશેનો લોકાપવાદ કેવી રીતે જણાવે. તે વિચાર કરતો દુર્મુખ પ્રવેશ કરે છે. દુર્મુખ જણાવે છે કે ‘લોકો રામનાં વખાણ કરે છે કે રામના ગુણોથી અમે મદારાજ દશરથને ખૂબી ગયા હીએ. પોતાને કંઈ દોષ ■ કે નહિ તે જણવા રામ આગર છે. દુર્મુખ સીતા વિશેની વાત કાનમાં કહે છે. રામને ધડીલાર મૂર્છા આવી જાય છે. મૂર્છા વળતાં જ રામ કંઈ જુલુહ કરીને નિશ્ચય ઉપર આવે છે કે વસિષ્ઠની આજ્ઞા પ્રમાણે સીતાનો ત્યાગ કરવો અને લોકોને ખુશ રાખવા. આ નિશ્ચયને દુર્મુખ પણ પિછારે છે છતાં રાજ્ય રામની આજ્ઞા તે માથે ચડાવે ■ અને સદ્મણને એ સંદેશ જણાવવા તે જાય છે.

રામ એકલા પડે ■ પોતાની આ સ્વહીક્ષિતમાં રામની ખતોચ્ચથાને ખ્યાલ આવે છે. હૃદયી વખત સીતાનો ચરણ સ્પર્શ કરીને તે અસહાય રીતે રડે છે.

એટલામાં ‘લવણ’ રાક્ષસના ત્રાસના સમાચાર આવે છે એ માટે ગમ-ચતુરને મોકલે છે. એને એકદમ વિચાર આવે છે કે રાક્ષસનો ત્રાસ દૂર કરવા અને ઋષિઓનું રક્ષણ કરવા તો તે ચતુરને મોકલે છે પણ આ સ્થિતિમાં સીતાને કાણ સાચવશે ! એ પૃથ્વી માતાને સીતાની સોંપણી કરી ચાલ્યા જાય છે.

ખીજ બાજુ સીતાને સ્વપ્નું આવે છે કે રામ તેને એકલી છોડીને ચાલ્યા ગયા છે. તે ઝળકીને જાગે છે તો સ્વપ્નું સાચું પડ્યું હોય છે. રામ ત્યાં નહોતા. તે ચિડાય છે. પણ એટલામાં દુર્યોધન રથ આંબાના સમાચાર લાવે છે સીતા રથમાં બેસે છે અને જાય છે.]

૩૩-૧૭

વાતાયનોપક્રાન્તે—વાતાયનસ્ય ઉપક્રાન્તે ખારીની પાસે 'વાતાયનં ગવાક્ષઃ' હૃત્ત્વમર' ત્યાં તાજી દવાથી ચાક જતો રહે તેથી તેઓ ખારી પાસે જાય છે. વાતાયનાપર્તકે (ખારીના પડદા પાસે) વાંચો (કાણે) આવર્તકં અપચારકં, વજ્ર સ્થિતા અન્યૈ (નાન્યૈઃ) સ્થાયન્તે તાદૃશં સ્થાનમિત્યર્થઃ, વાતાયનસ્ય આવર્તકે—વાતાયનસન્નિકૃષ્ટે નિમ્બતે સ્થાને' સંવેદ્યો મશવઃ—એસીએ કે સૂધીએ. (આરામ કરીએ. પડીએ)

તેઓ ખારી પાસે ગયા એવું કંઈ સૂચન શ્લોક ૩૪ પછી અથવા એવં મશવ યજ્ઞો આગળ હોવું જોઈએ.

૩૩-૨૦

'નિરન્તરમ્—નિર્ગતં અન્તરં યથા સ્થાત્ તથા. 'અનુગમનાય' તે ખાસે અગ્ર શયનાય પાઠકૈર છે. અનુગમન એટલે મૃત પતિની ચિતા ઉપર પાની પ્રાણ આપે તે તેથી અહીં અગ્ર શયનાય પાઠ બધા આપે છે.

શ્લોક-૩૪

અ.૩૪—સસાશ્વસથમસ્વેદચિન્દુઃ એન્દ્રવમયૂસાચુચિતસ્વન્દિવન્દ્રમગિ-
હારવિભ્રમઃ ચાહુઃ જીવન્નિવ અધિક્રાન્તમ્ અર્પ્યતામ્ । (૨થેદ્વિતા)

સસાશ્વસ૦—સાશ્વત્ત્વમં ધમય સાશ્વસથમૌ, તામ્યો (ભય અને યાચી-
યતાં) સ્વેદઃ, તસ્ય ચિન્દવઃ તૈઃ સહિતઃ (સ્વેદગિ-દુરાગે) સસાશ્વસ૦ (વહુ)
અથવા ગુમાશ્વસૌ યઃ ધમઃ...ઈ. 'મીતિમીઃ સાશ્વત્ત્વમયમ્' હૃત્ત્વમરઃ ।

અધિક્રાન્તમ્—ક્રાન્તે અપિ ઇતિ (અપ્યયીલાવ). મૃગાની આસપાસ-

પેન્દવ૦—એન્દવાથ (ચંદ્રના) તે મયૂલા (કિરણો વડે) તે હુમ્મિત (ચૂમાયેયો) (અત્ત એવ) સ્વન્દી (અને તેથી) (ટપકતા) ચન્દ્રમણીના હારસ્ય (ચન્દ્રમણીના હાર) હ્ય (જેવી) વિઘ્નમ મસ્ય સ (શોભાવાળો) (વહુ૦)

અહીં ખીજી લીટીમાં ઉપમા છે અહીં સીતાના હાથને ચન્દ્રમણીના હાર સાથે સરખાવ્યો છે સરખામણી નીચે પ્રમાણે છે—(૧) બને સુદૃષ્ટ છે (૨) બનેનું સ્થાન ગંગા ઉપર છે (૩) બને સીતળ છે (૪) બને ઉપર બિન્દુઓ છે, ચંદ્રકિરણોના સ્પર્શથી ચન્દ્રમણિ દ્રવતા હતા જ્યારે થાક અને ભયથી સીતાનો હાથ પણ પ્રસ્વેદબિન્દુઓવાળો હતો પરશુરામ, શર્પણખા વગેરેના ચિત્રો જોતા સીતાને ભય ઉત્પન્ન થયો હતો, આમ અહીં ઉપમા છે

ઉપરાંત જીવચરિત્ર માં ઉત્પ્રેક્ષા પણ ■ ‘સગૃહ સારસત્ત્વેદ—પાઠ સાથે આ શ્લોક માં માં આવે છે

સંસ્કૃત કવિઓ માને છે કે ચન્દ્રકિરણો પડતાં ચન્દ્રમણિ દ્રવે છે.
વાયો ઇ ચ દ્યપતિ ચ હિમરક્માનુદગતે ચન્દ્રઘ્નન્ત ॥
શ્લોક ૩૫ (શિખરિણી)

પ્રમોહ—પ્રબળ મોહ પ્રબોધ પાઠકેર નિગ્રા ના વિરોધમાં પહેલી નજરે સારો લાગે છે પરંતુ હેતુની બને લીટીમાં આવતા પરિમૂલેન્દ્રિયગ્ન અને બ્રમયતિ શબ્દો જોતાં પ્રમોહ પાઠ વધારે સારો લાગે છે

પરિમૂલે૦—પરિમૂલ દ્રિયગ્ન સ્થિતિ બધી પ્રતિદ્રવે જોઈ મૂલ ધર્મ છે તેવો સમીચ્યતિ—દૂખાવી કે છે અહીં સમોદ્યતિ પાઠ ઠીક છે પણ સમુમીલયતિ પાઠ ગંગાનર નથી કારણ તે સદર્શ સાથે બધ બેસતો નથી

સીતાના સ્પર્શની સમતા શરીર અને આત્મા ઉપર કેવી અસર થાય ■ તેનું અહીં સુદર આવેખન છે રો જુ કે જાટ આ લાવ સુદર રીતે બતાવે છે. “લગ્ન વપ્યતે અને લગ્ન પછી તરત એ સ્પર્શ

જેવો ઝલુઝલુટી ફેલાવનાર હતો તેવો જ અત્યારે પણ છે. સમય જતાં પણ એમાં જરાક પણ ન્યૂનતા આવી નથી. આમ આ પ્રેમ સ્થિર છે. સ્વચ્છ સ્નેહસ્તાવાન એ આનું નામ. જ્યારે સાધારણ રીતે એમ જોવામાં આવે છે કે સમય જતાં અને એકમેકનો પરિચય વધતાં એ પ્રેમ પહેલાં જેવો રહેતો નથી. જ્યારે રામ અને સીતાની પ્રીતિ તો એવી ને એવી જ સ્થિર છે. તેથી લગ્ન થયે આટલાં વર્ષો થયાં છતાં સીતાનો સ્પર્શ રામમાં અવગુનીય વિરુદ્ધ લાવ પેદા કરે છે.”

એ સ્પર્શથી રામ કંઈક એવું અનુભવે છે કે એ શું છે એનો એ નિશ્ચય જ કરી શકતા નથી. એ સમજી શકતા નથી કે એ સુખ છે કે દુઃખ છે, પ્રભાવ છે કે નિદ્રા છે, વિષનો ફેલાવો છે કે મદ છે. “નિશ્ચય કેમ કરી શકતા નથી તે અહીં સમજાય છે. જ્યારે બંને બાજુ સરખાં લક્ષણો હોય ત્યારે નિશ્ચય ન કરી શકાય. પણ અહીં તો લક્ષણો જુદાં છે છતાં નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. કારણ સીતાનો દરેક સ્પર્શ રામમાં કોઈક એવો વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે કે જે માતન્ય હરી લે છે અને આપે પણ છે. આ કારણથી રામ નિશ્ચય કરી શકતા નથી કે તે શું છે.” (૨૧૪)

અહીં વાંચો શ્રી મણીલાલ ન. દિવેદીની ટીકા— ‘તારા અંગના એક એક સ્પર્શથી કરીને મારી બધી ઇન્દ્રિયો જડ-ભાન વિનાની-પોતાનું કાર્ય કરવાને અસમર્થ-થાય છે, અને મારા હૃદયમાં કોઈ એવો-ન સમજી શકાય એવો-વિકાર પસરી રહે છે, કે તે વિકારને લીધે મારું ચેતન-ચેતન્ય આત્મા-ભમી ભય છે-એમાન ધર્મ ભય છે, અને તેને તે જ વેળે પાછું પ્રકુલ આનંદમાં જ મરક-થઈ રહે છે. તારી પ્રીતિના રસનું જ ભાન થયાં ભય છે, તેથી માગથી સમજાતું નથી કે હું જોઈું છું તેથી મારું ચેતન એમાન થાય છે અથવા ભયું છું તેથી આનંદમાં લહેરાય છે, અથવા સુખમાં પડ્યાથી આનંદ છે કે દુઃખમાં દુઃખાથી ભાન જૂલે છે, અથવા એવી વિપરીત અવસ્થાઓ થયાં ભય છે ત્યારે શું દુઃખ કોઈ જાનના નશામાં છું કે એવું થાય છે અથવા શું મને વિષ ચટી મળું છે કે દુઃખ આસ્તે આસ્તે જ્યમ વિષ વિશેષ અપાવતું ભવ તેમ તેમ ભાન જુલેતો જુલેતો છેક જ જુઓ એમાન ધર્મ જેમ વિષમાં ફક્ત ધમધાર ઝળ-ઝળાટ રહે છે તેમ પ્રેમાનંદમાં જ લીન બની ભઈું છું !’

અહીં પહેલી બે લીટીમાં રામને સીતાનો સ્પર્શ શુ છે તે વિશે જુદા જુદા સદેહ થાય છે તે નિશ્ચય કરી શકતા નથી કે તે શુ છે. આમ અહીં સસદેહ અસદેહ છે જ્યારે છેલ્લી લીટીમાં વિરોધ છે સીતાના સ્પર્શે રામમાં કોઈ એવો વિકાર થાય છે કે જે એમનું ચૈતન્ય દરી પણ મે છે અને સાથે સાથે ચૈતન્ય આપે પણ છે. વસ્તુતઃ રામનું ચૈતન્ય જનનું નથી કે નવું આવતું નથી પણ સ્થિર પ્રેમને લીધે નમને આ વિરુદ્ધ ભાવોનો અનુભવ થાય છે આમ અહીં વિરોધ છે

સરખાવો મા મા. ૧-૩૩

૩૫-૧

સ્થિરપ્રસાદા-સ્થિર. પ્રસાદઃ ચેષામ્ આ વાક્ય સીતાનો વિનય બતાવે છે તમારા મારા ઉપરનો સ્થિર પ્રેમને લીધે જ તમે આવું અનુભવો છો અને ખોલો છો. બાકી મારા પોતાનામાં તો એવું કશું નથી કે જે તમને આવા ભાવનો અનુભવ કરાવે. લગ્ન વખતે જે પ્રેમભાવ હતો એ જ પ્રેમ આજે પણ તમને મારે માટે છે તેથી જ તમે આમ ખોલો છો.

શ્રી રામ અહીં સરસ રીતે સમજાવે છે. સર્વે સર્વે. ઈ કહેતા રામ કહે છે કે મેં તો મારી જાત ઉપરનો કાપ્યુ ગુમાવ્યો છે તેથી હું નહીં નથી કરી શકતો કે તારા સ્પર્શે મને આના વિરુદ્ધ ભાવ કેમ પેતા થાય છે? તુ જ કહે કે તે શું છે? આમ તે સીતાને મહત્વ આપી અભિનંદન આપે છે જ્યારે સીતા હસતા હસતા એ અભિનંદન પાછા ઠેને છે અને કહે છે-“હુ જાણું છું” કે એ શુ છે એ કેવળ તમારો મારા ઉપરનો સ્થિર પ્રેમ છે બીજું કશું નહિ. બાકી મારા સ્પર્શમાં એવું કશું નથી તમારો મારા પ્રેમને સ્થિર પ્રેમ જ તમને આગળનાવડાવે છે અને આવો અનુભવ કરાવે છે” (વિદ્યો. ‘રામ’ પ. ૬૩)

શ્લોક ૩૬ (વસંતતિથકા)

ઉપર કહેલા સીતાના વચનો સમને ઓ નવી જ ખુશી અને નવું જ ચેતન આપનાર થઈ પડે છે. તે સૂક્ષ્મપેલા (મ્લાન) ટવન પુષ્પને (જીવજુષુમ) રિકસાનારા છે (વિલાસનાનિ), કારણ કે તે સમ્બેન્દિયમોહનાનિ

(બધી ધ્વનિયોને મોહ પમાડનાર) છે અને સંતર્પણાનિ (આનંદ આપનાર) છે. અને કર્ણનું અમૃત તથા મનનું રસાયણ છે. રામ કહે છે કે ઉપરનાં તારાં વચનોથી હું જાણું નવો થઈ ગયો.

રસ=પારો. એમ મનાતું કે પારા ઉપર જો યોગ્ય રસાયણિક અને વેદ્યાય પ્રયોગ કરવામાં આવે તો એ જીવનની વૃદ્ધિ કરનારું તથા રોમ અને ધડપણ થકી રક્ષણ કરનાર થઈ પડે છે. રસસ્થાયનં રસાયનમ્

પ્રિયતમનાં વચનોની આવી માદક અને સંજીવન કરનારી અસર આથી વધારે સારા શબ્દોમાં બીજા કયો કવિ નિરૂપી શકશે? વાંચો શ્રી મ. ન. દ્વિવેદી પૃષ્ઠ ૧૨૭-“રસાયણથી કરીને જેમ શરીરના સર્વ રોગની નિવૃત્તિ થાય છે તેમ આ વચન રૂપી રસાયણથી પ્રિયતમિથી ઉદ્ધટા તમામ ચિત્ત-વિકાર નિવૃત્તિ પામે છે, પ્રેમ માત્ર જ તેમાં જવાઈ રહે છે. અંતઃકરણ પ્રેમમય થવું એ જ તેની નીરોમી અવસ્થા છે” આ શ્લોકમાં પણ રામનો સ્થિર પ્રેમ દેખાય છે.

અહીં ‘જીવ एव सुमुखम्’ માં રૂપક છે.

પહેલી બે લીટી મા. મા. માં આવે છે.

૩૬-૧

પ્રિયંશદ્વ પદ્મિ-અહીં પરસ્પર પ્રશંસા કરે છે. સીતા કહે છે. તમે મારાં વચનોને આટલું બધું મહત્ત્વ આપો છો પણ તમારા આ શબ્દો મને પણ આનંદ જીવસુખમય વિકસનાનિ જ થઈ પડ્યાં છે. આ વાક્ય સીતા અને રામનો અનન્ય અને સ્થિર પ્રેમ બતાવે છે.

૩૬-૩

અયિ કિમન્વેષ્યમ્-સીતા સ્વયં માટે આશુનાણુ કંઈક શોધે છે. રામ કહે છે શું શોધે છે? તારે કંઈ સુખ રહેવા માટે હવે શોધવાનું નાહ! હવે તે વર્ગી આશિકું શોધવાનું હોય કે તે ક્ષત્રવા કોળિ કહેવાનું પણ હોય કે? વિવાહ થયો ત્યારથી ઘરમાં, વનમાં, આગપણમાં અને

યૌવનમાં જેના હિપર તું સૂતી એ જ રામનો હાથ તારું ઓશિયું થશે. અર્થાત્ તારે ઓશિયું ખોળવાની જરૂર નથી તારું હંમેશનું ઓશિયું-રામનો બાહુ-તારી સામે જ છે. અહીં રામનો રિયર ગ્રેમ ૨૫૫ સમજાય છે. અહીં જપિ સન્દેહ્યમ પાઠ છે પણ બહુ ભાવભય નથી.

પ્રસોક ૩૭

અન્ય-આવિવાહસમયાત્ યદે વને શૈશવે તદનુપુતઃ યૌવને, તે સ્વાપ-હેતુઃ અન્યથા અનુપાગ્રિતઃ એષ રામવાહુઃ તે ઉપવાનમ્ । (૨થોઽક્તી)

આવિવાહ-વિરાહથી માંડીને 'પન્ચમ્યષ્ટ પરિમિઃ' (પા. ૨. ૩. ૧૦) પ્રમાણે આ પંચમી લે છે. વાંચો સિ. કૌ.-'एतैः कर्मप्रवचनीयैरेणि पन्चमी स्यात् । अप हरेः परि हरेः ससारः । आ मुक्तेः संसारः ।' યદે-ધરમાં. તેઓ અર્થેષ્ઠા હતી ત્યારે તદનુ-તે પછી (સૈશવ પછી) અનુ કર્મપ્રવચનીય છે અને દ્વિતીયા વિભક્તિનો શબ્દ લે છે. 'કર્મપ્રવચનીયુવતે દ્વિતીયા' પા. ૨. ૩. ૩૮

શ્રી 'શવ' અહીં જગ જુદો અન્ય આપે છે. શૈશવે, યદે, યૌવને અને વને એમ ક્રમ હોવો જોઈએ એમ તેઓ માને છે અને તેઓ અન્યધર્માં તે ક્રમ રાખે છે. કારણ સીતા નાનપણમાં પરણી હતી અને મોટી થયા પછી વનમાં મઠ્ઠી હતી. પણ યદે અને શૈશવે ના વિરોધમાં વને અને યૌવને અસંભવ છે.

રામવાહુઃ-રામ સરસ રીતે સમજાવે છે-"સીતા ઓશિયું શોધતી હતી. રામે પોતાનો હાથ ઓશિકા તરીકે આપ્યો. સાધારણ ઓશિકા કરતાં આ વધારે સારું ઓશિયું મળાય. કેમકે ખીન્ન ઓશિકા તો ખીજી સ્ત્રીઓએ વાપર્યાં હોય પણ આ હાથ તો ખીન્ન કોઈએ એ રીતે વાપર્યો નથી. વળી બાળપણમાં અને યૌવનમાં તને એ દીક દીક કાવી મરે. તેથી ખીન્ન કરતાં તે વધારે સારો છે. તો પછી ખીજું ઓશિયું શા માટે શોધવું ?" [વાંચો રામ ઉ. અ. ૫. ૯૬]

૩૭-૩

પ્રિયવચના-પિયં વચનં દક્ષ્યાઃ સા. એવ-આ નજરે મીતા થોડી જ વારમાં જોઈ મઠ્ઠ એ મારેનું રામનું આચાર્ય બતાવે છે.

૨૨૧૩ ૩૮

અ-૩૫-ઇયં મેહેલશ્મીઃ, ઇયં નગ્નયોઃ અમૃતવર્તિઃ, અસ્યાઃ અયો સ્પર્શઃ, વપુષિ વહલધ્વન્દનરસઃ, અયં વાહુઃ કળ્થે શિશિરમમ્લ્લણો મૌક્તિકસરઃ, અસ્યાઃ કિં ન પ્રેયઃ ચદિ તુ અસદ્યઃ વિરહઃ । (શિખરિણી)

અમૃતવર્તિ-અમૃત સળી અમૃત આંખ માટે ઠંડુ ગણાતું. અંબનની સળી આંખ માટે ઠંડી અને સારી ગણાય છે. વાંચો-વર્તિર્મૃત્તિર્માણે નયના-જ્ઞાનચંદ્રયો । ગાત્રાલુલ્લેપનીદીપદશાદીપેષુ યોવિતિ ॥ શિશિરમમ્લ્લણ-ઠંડી અને સુવાણે ।

તદિ પરમસહ્યસ્તુ વિરહઃ

પાઠ૩૨-(૧) ન પ્રેયઃ કિમપરમસહ્યસ્તુ વિરહઃ-કિં અપરં-ખીણું શું ? પશુ (એને) વિરહ અસહ્ય છે. અહીં કિમપરં ભુલું જ લેવું પડે છે તેથી આ પાઠ બરાબર નથી.

(૨) ચદિ પુનરસહ્યો ન વિરહઃ-વીઃરાધવે આ સુધારેલો પાઠ આપ્યો છે. વાંચો વીરશાધવની દીકા-‘કિમસ્યા ન પ્રેયો ચદિ પરમસહ્યસ્તુ વિરહઃ’ इति चतुर्थेव पुस्तकेषु पाठो दृश्यते स तु न सङ्गच्छते इति मन्वा पाठान्तरं बलिनम् ।’ આ પાઠ સુદેલો છે પણ આધારભૂત ન હોવાથી સર્પ શકાય નહિ. તેથી અમે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આપેલો પાઠ ગણ્યો છે. પરંતુ એ પાઠ પણ અનેક રીતે સમજાવી શકાય છે-‘કાળે’ અહીં નીચેની પણ રીત આપે છે—

(૧) ચદિ તુ વિરહઃ પરમસહ્યઃ સ્વાત્ તર્હિ અસ્યાઃ કિં ન પ્રેયઃ ? જો વિરહ અત્યંત સહ્ય થાય તો આનું શું પ્રિય નથી ? પશુ અહીં ॥ અને પરમ સહ્યો ચોખ્ખા લાગતા નથી.

(૨) અસ્યાઃ કિં ન પ્રેયઃ, ચદિ તુ વિરહઃ સ્વાત્ સ (અ) પરમ્ અસહ્ય-આનું શું પ્રિય નથી પશુ જો વિરહ થાય તો તે ખૂબ અસહ્ય થાય. અહીં પણ તુ ચક્ર નકામો ચર્પ જાય છે.

(૩) અમ્યા. કિં ન પ્રેયઃ ચદિ-વિરહસ્તુ પરં અજ્ઞઃ । રામ વિચારે

ચડે છે. સીતાનું શુ શું સુખમય નથી ? સીતાનું બધું જ ગમે તેવું છે. છેલ્લી લીટીમાં રામ 'કહેવા જાય છે કે કિમત્યા ન પ્રેય यदि तु विरह न स्यात् 'જો તેનો વિરહ ન થાય તો આનું શુ પ્રિય નથી ?' એમ એ કહના જાય છે. પણ 'વિરહ'ની કલ્પનાનું જ એમને અસહ્ય છે અને તે પણ આવી સુખમય પરોમા તો ન જ ગમે, તેથી તે સ્વાભાવિક રીતે જ यदि जोड़ी अटकी जाय છે એ વાક્ય તે અધૂરું મૂકે છે અને તરત વિરહનું પર અસહ્ય પણ વિરહ અત્યંત અસહ્ય છે, એ ગાદું વાક્ય ગોળે છે આમ यदि આગળ વાક્ય અધૂરું રાખીને તે નવો જ વિચાર રજૂ કરે છે રામની તે વખતની મનોદશાને આ વાક્ય અનુપ છે કાન્દોલ વિચારે ચડેલા મનનું અહીં સચોટ દર્શન છે. 'કામે' અને 'કાલે' પણ આ જ રીત પમદ કરે છે તેથી અમે પણ એ જ રીત લીધી છે.

'ગાય' અહીં નીચેની જે રીત સૂચવે છે—(૧) અત્યા કિં ન પ્રેય यदि तु पर विरह असह्य ।.. यदि तु पक्षान्तरे जन्म पर केवलं विरह असह्य । . આનું શુ પ્રિય નથી જો વિરહ કેવળ ખરેખર અસહ્ય હોય તો । (૨) यदि तु विरह असह्य पर अतया किं न प्रेयः ।—જો વિરહ ખરેખર અસહ્ય છે તો એનું બીજું (પર) શુ પ્રિય નથી ? (વાચો 'રામ' પૃ. ૬૭) પણ અમે લીધેલો અર્થ વધારે સારો અને સુગમ છે."

અહીં સીતાને ધરની લક્ષ્મી કહી છે. એને આખની અમૃત સળી કહી છે એના સ્પર્શને મારો અદનલેપ કહી છે. એના હાથને મોતીની મેર કહ્યો છે આમ પહેલી ત્રણ લીટીમાં રૂપક છે.

સીતાનું બધું સારું છે, જ્યારે તેનાથી થતો વિરહ જ અસહ્ય છે. આમ અહીં કાઈ અને કારણના શુભની વિષમતા છે તેથી વિષમ અર્થકાં પણ છે.

વાચો મ ન દિવેદીનું દિવસ પૃ ૧૦૭—"એનું સીતાનું શુ શું વડાનું નથી ? બધું છે ધરની એ લક્ષ્મી છે, આખનું અમૃતાન્ત છે, શરીરને એના સ્પર્શ અદન છે, કહેને એના બાહુ મોતીની માયા જેવો છે, એમ એના સોભામ, દર્શન, સ્પર્શ, બાહુ સર્વ વડાનું છે વડાસો નથી માત્ર એના વિચાર જો તે અસહ્ય ખમાય એવો કાણુ ન નિપજતો

જેવ સ્થિતિ:—મતીદારીનું આ વાક્ય આમ તો બહુ જ સીધું
 જાણે છે, મતીદારી કહેવા માગે છે કે જે કામ માટે દુરુખને મોકલ્યો
 તો તે કામ પતાવીને દુરુખ આવ્યો છે. તે કહેતો નથી કે કાશ્ય આવ્યું
 છે, પણ બધી 'આવ્યો છે' 'ઉપસ્થિત:' શબ્દ એવી આકસ્મિક રીતે
 મોઝામ હો કે સંદર્ભ જોતાં તે જુદો જ અર્થ સૂચવે છે. સીતા ધસધસાટ
 જીંધી ગઈ છે. રામ એના જ વિચાર કરતા હોય છે. તે જોલે છે કે આને
 વિરહ બસલ છે. પણ તે પ્રેમીકનો છેલ્લો શબ્દ વિરહ જોલે છે કે તરત
 જ મતીદારી 'ઉપસ્થિત:' શબ્દ જોલે છે. આમ રામ 'વિરહ' અને
 ઉપસ્થિત: શબ્દો જોડે સ્પર્ધા લે છે અને વિરહ: ઉપસ્થિત: એમ સમજે છે.
 એની મનોદશાને એ અનુકુળ છે. એને એ અપશુકનિવાળ લાગે છે તેથી
 મૂંઝવણ જાય છે. શબ્દો એવી રીતે એક બીજાના અનુસંધાનમાં સળંગ
 વાક્ય જ લાગે એ રીતે જોવામાં એમ જ કવિએ જોડવણ કરી છે. કારણ
 આ દ્વારા કવિ હવે પછી આવનાર વિરહનું સૂચન કરવા માગે છે. અલખત
 રામ મૂંઝવણને લીધે જ્યાં કા: પૂછે છે ત્યારે બધું સ્પષ્ટ થાય છે પણ પહેલી
 વખત તો દરેકને અશુભ જનાવનું જ સૂચન થાય.

૩

‘કુમ્ભ’ ત્યારે જ રામના ચિત્તાને શાંતિ થાય છે આ ગીતે આ નવા દાગ ચમકાવી શૂંકે એવી નાટ્યાત્મક અસર થાય છે સાથે સાથે બહો સીતક અને રામના તરતમા જ આવનારા વિરહનું પણ સૂચન થાય છે આવી નાટ્યમય મુક્તિને પત્તાકાસ્થાનક કહે છે વચ્ચે સાદ મગધે ચિન્તિતેડ્યસ્મિન્ સજ્જિહાડ્ય પ્રયુજ્યને આગતુકેન માવેન પત્તાકાસ્થાનક ત્વ તત્ ॥ મરત-ચનાન્ય-સ્મિયુજ્યમાને તત્તિજ્ઞેભ્ય પ્રયુજ્યતે ॥ આગન્તુકેન માવેન પત્તાકાસ્થાનક ત્વ તત્ ॥ કેવળ એક સાથે બનાવ બનવાથી જ એકતા એક શબ્દો બે સદર્શમાં લેવાયા છે એકદમ અચાનક પ્રવેશ કરતું કેઈ પાત્ર અમુક સબધમાં અમુક શબ્દો બોલે આ શબ્દો પ્રસ્તુત સદર્શ સાથે જ લેવાઈ જાય છે અને એ નજદીકમાં બનનારા કેઈ બાવિ બનાવનું સૂચન કરે છે દશ રૂપકમાં આને ‘ગણ્ડ’ કહે છે અને તેની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપી છે

૧ ગણ્ડ પ્રસ્તુતસવચિ મિનાર્થ સહસોદિતમ્ ॥ કેટલાક પત્તાકાસ્થાનક બોધ્યે-(૧) ગુદાઃ જાઃ જપિ નામ દુરાત્મા રાક્ષસો ય્યતે ॥ સિઃ-જવ ગદ્દીદો (૨) વૈષીઃ દુર્વોધન-પર્યાપ્તમેવ કરમોડુ મમોડુયુગમ્ ॥ (પ્રવિદ્ય) કૌતુકી મમ મીમેન ઈ

૩૮-૫

કુમ્ભ-રામનો જલ્દી કે જેને લોકોમાં પેતાને વિશે શુ બોલાય છે તે જલ્દીવા માટે રામે નગરમાં મોઢ્યો હોય છે સ્ત્રીતાને વિશે રામ આમળ ખરામ સમાચાર લાવનારને તો ‘કુમ્ભ’ નામ જ યોગ્ય છે કેમકે જેવા ખાખ સમાચાર આપનારનું તો મોઢું પણ જોવું નમ્રમે ખગળ સમાચાર તે ખરાખ મુખે જ કહેને ॥

રામાયણમાં દ્વિતીય નામ ‘બદ્ધ’ નામ ‘બદ્ધ’ હોય અને અગત્યાર ખરાખ સાથે એ ખરાખર ન સામે તેથી લવબૃત્તિ એ રામ બદ્ધ ને ખાશ એ દ્વિતીય નામ કુમ્ભ આપે છે વાચો રામાયણ ચત્તરઘણ્ડ તત કયાવા કરવાચિદ્રાપવ સમમાપત મ કથા નગરે મદ વત્ત્વે વિપદધુચ ॥ મામાપ્રિતાનિ ક્ષયાદુ પૌરગનપ્તજ્ઞા ॥ યા ચ સીતા સમાશ્રિત મરત કિ ચ ન્દમગમ્ ॥ (સતરંગ ૪૩-૪૫) ‘૧૦ જવાન અરે છે રાધનૈવ મુસ્તુ મદ મુલ્ચિર વચ ॥ પ્રજ્ઞાવ મહાવીરુ પ્રાન્તિ સમગ દત્ત ॥ તૃણ રાગર યયા

હોત તો એના સંબંધની સર્વે જાણ થઈ પડતી છે એમ મળ્યાત, એટલી સીના પ્રિય છે. "

૩૮-૨

દેવ ઉપસ્થિતઃ—પ્રતીહારીનું આ વાક્ય આમ તો બહુ જ સીધું સાદું છે. પ્રતીહારી કહેવા માગે છે કે જે કામ માટે દુર્મુખને મોકલ્યો હતો તે કામ પતાવીને દુર્મુખ આવ્યો છે. તે કહેતો નથી કે કોણ આવ્યું છે. પણ અહીં 'આવ્યો છે' 'ઉપસ્થિતઃ' શબ્દ એવી આકસ્મિક રીતે યોજાય છે કે સંદર્ભ જોતાં તે જુદો જ અર્થ સૂચવે છે. સીના ધસધસાટ જાંઘી મઈ છે. રામ એના જ વિચાર કરતા હોય છે. તે બોલે છે કે આનો વિરહ અસહ્ય છે. પણ તે રસોક્તો હોલો શબ્દ વિરહ બોલે છે કે તરત જ પ્રતીહારી 'ઉપસ્થિતઃ' શબ્દ બોલે છે. આમ રામ 'વિરહ' અને ઉપસ્થિતઃ શબ્દો જોડે લઈ લે છે અને વિરહઃ ઉપસ્થિતઃ એમ સમજે છે. એની મનોદશાને એ અનુકૂળ છે. એને એ અપશુકનિયાળ લાગે છે તેથી ગૂંચવાઈ જાય છે. શબ્દો એવી રીતે એક બીજાના અનુસંધાનમાં સળંગ વાક્ય જ લાગે એ રીતે બોલાય એમ જ કવિએ ગોઠવણ કરી છે. કારણ આ દ્વારા કવિ હવે પછી આવનાર વિરહનું સૂચન કરવા માગે છે. અલબત્ત રામ મૂંઝવણને લીધે અગિય કા પૂછે છે ત્યારે બધું સ્પષ્ટ થાય છે પણ પહેલી વખત તો દરેકને અશુભ જનાવતું જ સૂચન થાય.

સંરક્ત કવિએ આવી રચના ખાસ પ્રયોજે છે અને તે દ્વારા લાવિ શુભ કે અશુભ પ્રસંગનું સૂચન કરે છે. એને પતાકાસ્પાનક કહે છે. એમાં કોઈ પણ બે પાત્ર વચ્ચે એવી રીતે શબ્દો બોલાય કે જે બે રીતે સમજી શકાય. રોષજ ઉપરના એક પાત્રના મન ઉપર એની ચમકાવી મૂકે તેવી અસર થાય. જ્યારે બીજા પાત્ર ઉપર એની કંઈ જ અસર ન થાય. સાથે સાથે એ શબ્દો દ્વારા લાવિ શુભ કે અશુભ જનાવતું પણ સૂચન થઈ જાય. અહીં ઉપસ્થિતઃ શબ્દ વિરહ અને દુર્મુખ-એમ બંને સાથે લેવાય. કવિએ ખાસ આ શબ્દ વાપર્યો છે કારણ એ દ્વારા તે રોષજ ઉપર આશ્રય મુઘ્ધ કરે એવી અસર ઉપજાવવા માગે છે. પહેલાં વખત તો સહુને એમ જ સમજાય છે કે વિરહઃ ઉપસ્થિતઃ રામને નો આ ચમકારી જ મૂકે છે. આથી એ એકદમ મહારાટના મર્થો પૂટે છે અગિય કા. પ્રતીહારી કહે છે

પૌરાઃ કથયન્તિ શુભાશુભમ્ ।...કીદૃશં હૃદયે તસ્ય સીતાસમ્મોગજં મુલમ્ ।
અઙ્ગમારોપ્ય તુ પુરા રાવણેન બલબદ્ધતામ્ ॥...અસ્માકમપિ ક્ષારેષુ સહનીયં ભવિષ્યતિ ।
યથા હિ કુરુતે રાજા પ્રજાસ્તમનુવર્તતે ॥

૩૮-૬

શુદ્ધાન્તચારો શુદ્ધાન્તે-ચરતોતિ ૦ ચારી-અંતઃપુરમાં રહેનારો (શુદ્ધ
રક્ષકા અન્તે સમીપે યસ્ય) વાચો અમરકેાષ સ્વયંગારં મુમુજામન્ત પુરં સ્પાદ-
વરોધનમ્ । શુદ્ધાન્તધાવરોધથ' । અપસર્પઃ-દ્વિત 'યથાર્હવર્ણ'. પ્રણિધિરપસર્પશ્ચરઃ સ્પશઃ ।
ચારથ ગૂઝપુરપથ હત્વમરઃ ।

૩૮-૧૨

દેવીમન્તરેણ-દેવીના સંબંધમાં 'અન્તરાન્તરેણ યુક્તે' પા. ૨. ૩. ૪-
પ્રમાણે. 'ના સંબંધમાં' એ અર્થમાં અન્તરેણ દ્વિતીયા લે છે.

૩૮-૧૩-૧૪

મન્દુભાગ-મન્દં મામ્યં યસ્ય સઃ તસ્ય ઉત્સ્વપ્નાયતે હત્ સ્વપ્ન ઉપર
નામધાતુ.

૩૮-૧૬

સૈવેયં રણરણક્ર-ચિત્રેા જોઈને સીતાને વિરહનો વિચાર આવ્યો
હતો. એને એને લીધે એને કંઈક ચિન્તા, ભય વગેરે લાગેા થયા હતા.
શૂર્પણખાતું ચિત્ર જોઈને તેા સીતાને ખરેખર વિરહનો ભય લાગ્યો હતો.
આ લાગ એ પછી જીધમાં પણ ચાલુ રહ્યા હતા. તેથી જ તે જીધમાં
સ્વપ્નમાં જોલે છે-‘હા ચાર્યપુત્ર કુવાસિ’ તેથી જ એને સ્વપ્નમાં પણ
ઉદ્વેગ થાય છે. સ્વપ્ને ઉદ્વેગ તમ્ ।

સ્ત્રોતઃ ૩૮

અ. વચ-યત્ મુલ્લુ-લયોઃ અઢૈતમ્, સર્વાણુ અવસ્થાણુ અનુપતં; યત્
હૃદયસ્ય વિશ્રામઃ, યસ્મિન્ જરસા રસઃ ન હર્ષઃ, કાલેન આવરણાત્મનાત્ પરિણતે
સેહસારે સ્થિતમ્, તત્ એકમ્ મદં તસ્ય સુમાનુપસ્ય કથમપિ હિ પ્રાપ્યતે ।
(શિખરિણી)

“જે અદૈત સુખે દુખે ય, સરખુ સર્વે અવસ્થામહી,
વિસામો ઉરનો, શકે નવ દરી જુદત્વ જોનો રસ,
ને સૌ આવરણો સર્વે કદી યત્ન જે સ્નેહસારે સ્થિર,
સદ્ભાગી જનને કરમે ય વિરત કયાણુ તે વાધતુ ”

[ઉમાશંકર જોષી]

અદૈતમ્-અદૈત મનુગત-સાથે રહે છે અહીં થી તમ મનુગુણ પાઠ
ગામે છે મનુગત શુભ મનુગુણમ્ (પ્રાદિતન૦) અનુદ્વગ આવરણાઃ-આવરણસ્ય
અત્યવાત્-આવરણો સગી પડતા

લનભૂતિનો દામ્પત્ય પ્રેમનો આદર્શ આ મ્નોકમા આપ્યો છે સ્વા
ભાવિક રીતે એમાં નાટકનો મધ્યવર્તી વિચાર પણ સમાઈ જાય છે આ
પ્રેમ એક સરખો અને સ્થિર રહે છે જુદત્વમાં પણ તે જરૂર પડતો નથી
જને પ્રેમીઓ વચ્ચે તે અદૈતભાવ રચાયે છે નવા નવા પ વધા દોષ ત્યારે
તો પતિ પત્ની જાને કઈક બુદ્ધિ અનુભવે છે પણ સમય જતા આ જે
વચ્ચે અદૈતભાવ સધાય છે એકત્ર મુખદુખ તે બીજાનું સુખદુખ બની રહે
છે એકત્ર દુખ દઈ બીજાના સ્નેહથી જતુ રહે છે આવો વિરલ દામ્પત્ય
પ્રેમ કઈ બધાને નથી મળતો એ તો કેાઈ સુલાગીને જ પ્રાપ્ત થાય છે

ગમના શરદો સીતા સાથેના લાખા સદ્વાસ અને અનુભવને લીધે
જ જોતાયા છે એ શરદો મિતજાનુભવીના નથી તેમના પ્રેમમાં હતી
આ સ્થિરતા અને આ અદૈત ભાવને લીધે જ તેમનું સુમેગલ્યું પુન
ર્મિલન થાય છે આ મ્નોક મોતે છે તે સમયે રામના મનમાં સીતાના
એના તરફના સ્નેહનો, અને વિરહની વાતની સીતા ઉપર ફેરી અસર
થાય છે તેનો, એમ બે જ વિચાર હોય છે

આ વેળાએ ગમ પતમ સુખના શિખર ઉપર છે પણ— ન જાણ્યું
જાનખીનાથે સારે શુ થવાનું છે ' એમને ખગર નથી કે થોડાક જ
સમયમાં તે ડુબાઈ જાવો જઈ પડવાના છે

આ મ્નોકનો ભુ ૧ બુદ્ધ સમીક્ષકો ભુ ૧ બુદ્ધો અર્થ મે ૩
છ કે બા આ ૨ મ સમજાવે છે તે નીચે મુજબ છે *

*વાંચો—ઉ ચ ૫ છ કે બટ પ ૩૦-૩૧-૩૨ (અગ્રેજી આગતિ)

(૧) ટીકાકાર ધનશ્યામ સુમાનુષ્ય = સૌજન્યસ્વ લે છે. તે નીચે પ્રમાણે લે છે—‘તસ્ય સુમાનુષ્ય કથમપિ તદ્દ એકં મદં પ્રાર્થ્યતે હિ’—‘તે સૌજન્યનુ ગમે તેમ કરી એ વિરલ કલ્યાણ પ્રાર્થાએ છીએ જ.’ અદ્વૈત મુક્તદુઃખયો. વગેરે ચત્ર ના સંજ્ઞાનાં વાક્યો તસ્ય સુમાનુષ્ય નાં વિરોધણે છે.

(૨) ટીકાકાર ‘વીરગધવ’ વળી સુમાનુષ્ય = શાન્ત્યન્યસ્વ લે છે.

આ બંને ટીકાકારો સુમાનુષ્ય નો જે અર્થ આપે છે તે બરાબર નથી.

(૩) ‘વિદ્યાસાગર’ની આવૃત્તિની ટીકા મદં તસ્ય ને બદલે મદં પ્રેમ એમ પાઠ સુધારીને આપે છે. એ પાઠ કાઢ પછી વાચનામાં મળતો નથી. વાંચો ટીકા—‘મદં તસ્ય સુમાનુષ્યસ્ય’ इति सर्वेषु पुस्तकेषु पाठे दृश्यते, स च न सम्यग्लभति इति मत्वा तस्यैवमत्र प्रेम इति पदं परिवर्तितम् ।’ મદં પ્રેમ કાઢ આધ રજૂત પાઠ નથી. અલખત એ પાઠ સહેલો છે. સારા મનુષ્યનો તે વિરલ અને કલ્યાણકારક પ્રેમ ગમે તેમ કરીને પ્રાર્થાએ ‘અથવા પ્રાપ્યતે પાઠ લેતાં ‘મેળવાય છે’—એમ અર્થ થાય. આગળ જોયા તે રામના વિચારો સાથે આ પાઠ અનુરૂપ છે. આ પાઠ લેતાં મદં કેવળ વિરોધણ જ બની જાય છે. ‘દશરથ’ માં આ શ્લોક આવે છે. ત્યાં પણ મદં તસ્ય જ પાઠ છે. મદં પ્રેમ પાઠ નથી.

(૪) પ્રાર્થ્યતે ને બદલે પ્રાપ્યતે પાઠ લેવાનો. અદ્વૈત મુખ્ય શબ્દ લેવાનો. ‘ચત્ર’ ના સંજ્ઞાનાં વાક્યો અદ્વૈત સાથે લેવાનાં. અને એકં મદં અદ્વૈત ના વિરોધણ તરીકે લેવાનું. તસ્ય સુમાનુષ્ય એકં મદં અદ્વૈત કથમપિ પ્રાપ્યતે-ચત્ર અદ્વૈત...ઈ.

(૫) ‘કાણે’ મદં તસ્ય સુમાનુષ્ય (મવતુ) એમ અલગ વાક્ય લે છે. તે સારો માણસ ધન્ય છે કે જે તે વિરલ મુક્તદુઃખનું અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરે છે, કે જે બધી અવસ્થાઓમાં.. ઇ. વાંચો—એકં તત્ર મુક્તદુઃખયો અદ્વૈત કથમપિ પ્રાપ્યતે ચત્ર (અદ્વૈત) સર્વાંસુ અવસ્થાસુ અનુગતમ્...ઈ.

(૬) અથવા નીચે મુજબ પણ લેવાય—તત્ર એકં...અદ્વૈત ચત્ર સર્વાંસુ અવસ્થાસુ...સ્થિતં, તત્ર તસ્ય સુમાનુષ્ય મદમ્. હિ તત્ર કથમપિ

પ્રાપ્તે ।—‘તે વિરલ...અદ્વૈત કે જે બધી અવસ્થાઓમાં...રહ્યું છે તે તે સુભાગી જનનું કલ્યાણ છે કેમકે તે મહામહેનતે પ્રાપ્ત થાય છે.’

(૭) તે કરતાં ‘કાળે’ અને ‘બેલવલકર’ લે છે એ રચના વધારે સારી છે. અદ્વૈત શબ્દ ઉપર બાર નથી પણ મદ્ર શબ્દ ઉપર બાર છે. અદ્વૈત વગેરે બધાં વાક્યો મદ્ર નાં વિરોધણો છે. નીચે પ્રમાણે અન્વય થાય-તત્ત્વ એક મદ્રં તસ્ય સુમાનુષ્યસ્ય હિ કપ્યમપિ પ્રાપ્યતે હિ ઉપર મુજબ બાર દર્શાવવા લેવાય અને અદ્વૈત આગળ પણ ‘કાળે’ કહે છે તેમ ચત્ત સમજી શકાય અથવા નીચે મુજબ લેનાં કરો પ્રશ્ન રહેતો નથી—“ચત્ત સર્વાંસુ અવસ્થાસુ અનુગતં મુક્તદુલ્ભો અદ્વૈત”

આમ છેલ્લી રીત સંતોષકારક છે.

૩૬-૫

અર્થવાદઃ પ્રયઃ—દ્રુમુંબ સમાચાર આપે છે કે લોકો રામનાં વખાણ કરે છે કે તેમના મુખથી મહારાજ દશરથ પણ બૂલાઈ ગયા છે. રામ કહે છે કે એ તો ખાલી વખાણ જ છે. અહીં ખાસ અર્થવાદ શબ્દ સમજવાનો છે. વિધિ અને અર્થવાદ એમ બે શબ્દો સાથે જ જાય છે. વિધિ વેદનો એ ભાગ છે કે જે અમુક વસ્તુ કરવી જ એમ ફરમાન કરે છે. એ ખીજા કશામાથી મળતું નથી. જેમકે સ્વર્ગકામો જ્યોતિષ્યેમેન યજેત એ વિધિ છે. અર્થવાદ એનું વાક્ય છે કે જેને પોતાનો કોઈ હેતુ નથી. તે માત્ર એટલું જ બતાવે છે કે આ વિધિ પાળવાથી તમા સારું પરિણામ આવશે અને અમુક વિધિ ન પાળવાથી અમુક ખરાબ પરિણામ આવશે એ કંઈક ગોણું બાબત બતાવે છે. આમ અર્થવાદ એટલે બિંદુકુલ ગોણું બાબત, ખાલી ‘વખાણ’. આ શબ્દો ‘પ્રાણજી’ અને ‘પૂર્વગીર્માસામાં’ આવે છે. વચ્ચે અર્થસંગ્રહ—‘અજ્ઞાતાર્થજ્ઞાપનો વેદમાત્રો વિધિઃ । પ્રાણસ્ત્યનિન્દાન્યતરપર’ વાક્યમર્થવાદઃ । તસ્ય ચ લક્ષણયા પ્રયોજનવદર્શનપર્યવસાનમ્ તથાહિ અર્થવાદવાક્યં હિ સ્મર્થપ્રતિષાદને પ્રયોજનામાવાત્ વિધેયનિવેધ્યયોઃ પ્રાણસ્ત્યનિન્દિતત્ત્વે લક્ષણયા પ્રતિષાદયતિ ।’

પ્રતિવિધીયતે—જા + પ્રતિ + વિનું કર્મણી વર્ત. કાળ (લટ) ત્રી.
પુ. એ. વ.

૩૯-૮

પવમિત્ર-એ સમયે રામ સીતાના પૂર્ણ પ્રેમમાં ગેળી મયા છે તે જ સમયે દુર્મુખ આવીને એથી બિચાર જ સમાચાર આપે છે. રખે સીતા સાંભળે એ બીકે તે રામને કાનમાં જ વાત કરે છે.

૨૯૧ક ૪૦

અ-૫૫-હા હા ચિક્, વૈદેહ્યાં ચ વ પરગૃહવાસકૃપણમ્ અદ્ભુતૈઃ
હપાયૈઃ પ્રશમિતમ્, દૈવદુર્વિપાકાત્ તન્ન એતન્ આલર્કં વિષમિવ સર્વતઃ પ્રચુતમ્ ।
(મહુર્વિણી)

પરગૃહ-પરગૃહે વાસઃ, તેન દૂષણમ્-પરગૃહ વાસને લીધેનું કલંક અદ્ભુતૈઃ
હપાયૈઃ-સીતાની અગ્નિ કસોટીનો ઉલ્લેખ છે. દૈવદુર્વિપાકાત્-દૈવના અશુભ
પરિણામથી. આલર્ક-અલર્ક:-હઠકાથો કૂતરો. અલર્કસ્ય હૃદમ્ આલર્કમ્ વાયો-
'શુનકો ભવકઃ શ્વા સ્વાત્ અલર્કસ્તુ સ યોગિતઃ' 'શ્વમરઃ' (સશ્વાસ-જાતગરપ્રયોગો
અન્વતે વાયંતે દર્શનમયાત્ અલર્કઃ' હન્મત્તઃ શ્વા । (ક્ષીરસ્વામી)

હઠકાથો કૂતરો કરડે કે તરત થોડા સમય સુધી ઝેર જણાતું નથી.
પણ બપોરે તે બધે પ્રસરી રહે છે ત્યારે તે તીવ્ર વેગથી બધા જ જોરમાં
ગદાર આવે છે. તેની જ રીતે સીતા વિશેના કલંકની વાત થોડો સમય
તો લોકોમાં દટાર્ધ રહી. પણ હવે તે એકદમ ફલાઈ ગઈ છે. આમ સીતાના
કલંકને બહીં આલર્ક વિષ સાથે સરખાવ્યું છે તેથી ઉપમા યથા.

આમ સીતા વિશે કોઈ એક બે બાણસ બોસતા નથી પણ પ્રજામાં
ધેરધેર એ વાત પ્રસરી ગઈ છે. સરખાવો રણુ-વીરુપ સોઽહં ઘટુલીમવન્તમ
પાં તરજ્જેવિવ તૈલવિન્દુમ્ । યોઽહં ન તન્પૂર્વમર્ણ.....આલાર્નિકં સ્થાનુમિવ
દ્વિપેન્દ્રઃ ॥

૨૯૧ક ૪૧ (અનુક્રુણ)

કર્મ કંઈ બાગતથી પ્રેરાઈને રામ સીતાવાચના નિર્ણય ઉપર આવે
છે તે હવે સમજાય છે-(૧) કોઈ પણ કાર્યથી લોકનું આરાધન કરવું એ
સંતોનું ધન છે અને રામ પોતે સંત હતા તેથી તેમણે લોકોને ખુશ
કરવા જ પડે. (૨) “શુક્રુણની યાત્રાતી આવેલી રીતથી કે પ્રાણુ જાય પણ

વચન ન જાય. એમના પોતાના પિતા દશરથનો હજી હમણાં જ દાખલો છે. દશરથે કેકેયીને બે વચન આપ્યાં હતાં. કેકેયીએ બે વરદાન માગ્યાં હતાં કે રામને વનવાસ અને ભરતને ગાદી. વચન પાળવા માટે દશરથે રામને વનમાં જવા દીધા અને તેમના શોકમાં તેમણે પ્રાણ છોડ્યા પણ તેમણે તેમનું વચન ન તોડ્યું. અહીં શ્રી. 'ગય' દીકરા કરે ■ કે દશરથે કંઈ પ્રજાને ખુશ રાખવા રામને વનવાસ નહોતા જવા દીધા. 'કેકેયી માટે તેમણે તેમ ક્યું' હતું. પણ અહીં તે વચન પાલન માટે તેમનો દાખલો આપ્યો છે. વચન પાલન માટે તેમણે આત્મબોગ આપ્યો.

૪૧-૧

સંપ્રત્યેવ ચ-રામ પોતે જે કારણથી પ્રેરાઈને સીતા ત્યાગ કરે છે તેમાંની બે કારણો ઉપરના સ્લોકમાં આવી ગયાં હવે ત્રીજું કારણ આપે છે. તે છે વસિષ્ઠ તરફથી આવેલો સંદેશો. 'યુક્ત' પ્રજાનામનુરુજ્જને ત્યા.' એ વસિષ્ઠના શબ્દોનો અર્થ ઉદ્ભવે છે વસિષ્ઠ જાણતા નહોતા કે તેમનો સંદેશો સીતાત્યાગમાં આમ કારણભૂત થશે.

સ્લોક ૪૨.

આ-વધ-લોકપ્રેષ્ટૈ સાવિત્રે. ભૂમિપાલૈ ચત સાધુ શુભં ચરિત્રમ્ દીપિતં
તસ્મિન્ મસંવન્ધાત્ વદમલ્ય કિંવદન્તી ચેન્ સ્યાત્, હન્ત મામધન્યમ્ પિન્ ।

(શાક્તિની)

'રામ' એક સરસ વસ્તુ નોંધે છે-સ્લોક ૪૦ પછી અને સ્લોક ૪૧ પહેલાં (વિનૃત્ય સમ્પન્નમ્) એમ સૂચન છે. રામે સાંભળ્યું કે સીતા વિશેના કલંકની વાત જાલક વિંધે ની માફક દેરડે એસથી પ્રસરી ગઈ છે. વિચાર કરતાં એમને તાત્કાલિક પગમાંની જરૂર જણાય છે. એમની પાસે હવે બે વિકલ્પો રહ્યા છે-એકાદ તે ખુશ રાખવા માંડે સીતાનો ત્યાગ કરવો અથવા બીજું કાગી દેવું. તે સીતા ત્યાગનો નિર્ણય કરે છે. એ નિર્ણય એમનું હૃદય તોડી નાખે છે તેથી હવે પછી જે કહે છે તે સમ્પન્ન છે. આ નિર્ણયના સમર્થનમાં એ દશરથનો દાખલો આપે છે. મુરુડો પણ એવો જ આદેશ છે. આમગના સ્લોકમાં સીતાત્યાગના લાભ જનાન્યા. હવે આ સ્લોકમાં સીતાનો ત્યાગ ન કરવાથી શું એરકામદા થાય તે ગણાવે છે.

આમ અહીં સીતાત્યાગના નિર્ણયનું ચોથું કારણ આપે છે. સીતાનો ત્યાગ ન કરવાથી રઘુકુળને કલંક લાગે એ મોટામાં મોટો ગેરહા-યદો છે. તેથી સીતા ત્યાગ તો કરવો જ. બે સીતાને ન ત્યજવામાં આવે. તો કુળને કલંક લાગે અને તે પણ જેવા તેવા કુળને નહિ પણ સૂર્યવંશને, —એ વંશને—કે જે વંશના ગભગભાએ સૂર્ય જેવા પ્રતાપી કર્મ કર્યાં છે. ત્યજેલેક જુલસ્યાયે એ ન્યાયે સીતાને ત્યજ દેવી.

સાવિત્રી:—રઘુકુળના. દીપિતં—દીપ્ત ના પ્રેરકનું ક. ભુ. ક. લોકઐષ્ટ્ય:—લોકેષુ ઐષ્ટ્ય:

સરખાવે: રઘુ—રાજર્ષિવંશસ્વ રવિપ્રસૂતેરપત્નિયતઃ પશ્યત ક્રીદશોડયમ્ । મતઃ સદાચારહુચેઃ કલદ્વઃ પથોદયાતાદિવ દર્પણસ્ય ॥

વાંચો રામાયણ ઉત્તરકાણ્ડ-૪૫-૧૨-૧૫—અકીર્તિર્પત્ય ગીયેત લોકે ભૂતસ્ય કસ્યચિન્ । પતયેનાવમાન્લોકાન્ યાવચ્છન્દ્ પ્રકીર્તયેત ॥ અકીર્તિર્નિન્દયતે દેવેર્કીર્તિલોકેષુ પૂજયતે ॥ કીર્ત્યર્થે વુ સમારમ્ભઃ સર્વેષાં સુમહાત્મનામ્ । અપ્પહં જીવિતં જહ્યાં યુષ્માન્ યા પુરુષર્ષભાઃ । અપવાદમથાન્ભીતઃ કિં પુનર્જનકાત્મજામ્ ॥

૪૨-૧

સ્વજન્મા—સ્વજન્મ એ અનુગ્રહઃ તેન પવિત્રતા વસુન્ધરા ચવા—પોતાના જન્મરૂપી અનુગ્રહથી જેણે પૃથ્વીને પવિત્ર કરી છે તેવી, એવી પુત્રી મળી એ ખરેખર પૃથ્વીનું અહોશામ્ય મણાપ.

નિમિ—‘નિમિ’ હૃદવાકુનો પુત્ર અને જનકનો પૂર્વજ હતો. તેણે સપ્ત શર કર્યો અને વસિષ્ઠને તેના હોવા નીમ્યા. વસિષ્ઠે કહ્યું કે તેને એ વખતે વખત નથી તેથી ૫૦૦ વર્ષ થોભી જા. રાજા શાંત રહ્યો અને પછી ગૌતમ અને જીન્નજોની મદદથી સત્રની સમાપ્તિ કરી. વસિષ્ઠે શાપ આપ્યો કે તું વિદેહ (શરીર વજરનો) ચા. તેણે વસિષ્ઠને શાપ આપ્યો: કે તે મૃત્યુ પામશે. વસિષ્ઠ ફરીથી મિત્ર અને વરુણના પુત્ર તરીકે જન્મ્યા. નિમિને જન્મ લેવો ગમ્યો નહિ તેથી દેવોએ નિમિને વરદાન આપ્યું: તેથી તેણે જ્યાં પ્રાણીઓની આંખ ઉપર ધ્યાન પ્રાપ્ત કર્યું. વાંચો—વિષ્ણુ: પુરાણ ૪-૫; રામાયણ ઉત્તરકાંડ ૫૭—ત્રેણુ સર્વમૃતાનાં વાયુભૂતધરિણ્યસિ ॥

ત્વઃકૃતે ચ વિમિષ્યન્તિ ચક્ષુષી શ્રિભીષતે । વાયુમૂતેન ચરતા વિધમાયં
મુદુસુંઠઃ ॥

૪૨-૨

પાવક-પાવકવસિષ્ઠગુન્ધતીમિઃ પ્રગસ્તં શીતં તેન ઘાતતે इति ० શાલિની,
તસ્યા સમ્બુદિઃ । રામમયજીવિતે ને બદલે રામૈકજીવિતે 'જેતુ' આપ્તુ' જીવન
રામ જ હતા.' એ પાદેર વધારે સાચો છે. મહા-મહારણ્યે પાસઃ સ્મિન્ ।

અહીં આ ત્રણે કીટી ઉપરની 'રાય'ની મિત-ગ્રીકા વચ્ચે ૫ ૧૧૦
"અહીં આ બધાં વિશેષણો સૂચક છે. દેવ યજ્ઞમાંથી સંભવેલી-એટલે કે
જે જન્મથી શુદ્ધ છે એમાં કલંક ? મિતિ-જે રાજર્ષિ જનકની પુત્રી છે
કે જેમાં દોષ તો સંભવે જ નહિ. જે સ્થુવંક (કે જે ચારિત્ર્ય માટે શ્રેષ્ઠ
ગણાય છે તેમાં કલંક ? અગિત અને વસિષ્ઠ અનુન્ધતી જેવાએ જેતુ
ચારિત્ર્ય વખાણુ' છે તેવી સ્ત્રીને આવે દોષ ! જેના જીવન કર્મમાં રામ
ભાવના જ છે, જેતુ જીવન કેવળ રામમય છે, જે અરણ્યમાં મારી સદચરી
બની તેવી ઉપર પછી સંદેહ ! इति છેદઃ । ईदृशः परिणामः-અહીં રામ ભાવિ
બનાવોની આગ્રાહી કરે છે. જો તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો શું થાય ?

શ્લોક ૪૩ (અનુબંધ)

હવે રામે સીતાને ત્યાગવાનો મક્કમ રીતે નિશ્ચય કરી દીધો છે. તેથી
પછી શું થશે એ વિચારે હવે તે કરે છે. તેનો ચોક્કસ નાશ થશે એમ
રામને હવે ખાતરી થઈ ગઈ છે.

નાથયન્ત-'રાય' નીચે મુજબ સમજાવે છે. નાથ=રક્ષક. રાવણને મારીને
જગતતુ' રક્ષણ કરવાતું કામ તો રામ પોતે જ કરી શકે. તેથી રામ
સીતાને 'નાથ' કહે છે. વીરરાધવ નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે. અહં લોકાનામધીશ,
મમ ત્વં નાયા । तथा च यस्यैते तस्य तदनम् इति न्यायेन लोकानामपि त्वमेव
नाधिकेत्याशयः । यद्वा त्वं मयि आत्मतयावस्थिता, अहं च त्वयि तयावस्थितः ।
तथा च लौकिकैर्मयि प्रतिषद्यमाने नाथत्वं त्वदीयमित्यर्थः ।

વિપત્સ્યસે પદ્ + વિ નું લાવિષ્યકાળ. નાથ પામીશ.

સીતા 'પવિત્ર કરનારી' અર્થાત્ 'પવિત્ર' છે. અધારે તેના વિશેની

કિંવદન્તી 'અપવિત્ર' છે. આમ 'પવિત્ર સીતા' અને 'અપુણ્ય જનોક્તિ' એ બંને વિસદૃશ વસ્તુઓ સાથે આવી છે. તેથી અનનુરૂપ સંસર્ગ હોવાથી વિષમ અલંકાર છે. 'જન્મત સીતાને લીધે 'નાય' (રક્ષક)વાળું છે જ્યારે સીતા નાય વગર નાય પામશે જે પોતે સરણુ છે તે અસરણુ છે.

યા પાનની સા અપવિત્રીક્રિયતે, યા દારણં સૈવ અચરણા.

જેને લીધે જન્મ 'નાય'વાળું છે તેવી સીતા 'નાય' વગર નાય પામશે. એમ બે વિસદૃશ વસ્તુની સંઘટના થઈ છે તેથી વિષમ અલંકાર છે.

સીતા અને કલંક, તથા સીતા અને અનાયપણું વચ્ચે સંબંધ શક્ય જ નથી એ સૂચન અહીં છે.

-૪૩-૧

પર તે નૂતનો-અહીં રામ પોતાની સામે કટાક્ષ કરતા નથી. પણ એ નૂતન શબ્દ ખાસ બોલે છે કારણ તે દ્વારા તે પોતાની આગા ઉદ્ધાંધી નહિ શકાય એવા ભાર દર્શાવે છે. ગાદીએ આવતાં ચરુઆતમાં જ પોતાની આંતો ત્યાગ કરીને રામ પોતાની કીર્તિ જમાવવાના છે. તેથી દુક્રમ આપતાંની સાથે જ તે કહે છે કે આ કોઈ પહેલાંના રાજની આગા નથી પણ 'નવા' રાજની આગા છે તે બધાએ પાળવી જ પડશે.

આ આગા તે લક્ષ્મણને આપે છે. કદાચ તે પોતાના આ નિર્ણય સામે ફક્ત કરે એમ લાગવાથી રામ પહેલેથી જ કદી દે છે કે આ રાજ આગા છે અને તે પણ 'નવા રાજ રામની' એ દરેકે અને તારે પાળવી જ પડશે કોઈ પણ જાતની ફ્લીલ-પછી ભલે તે લક્ષ્મણની હોય તો પણ-તે સાંભળવા માગતા નથી. પોતાની આગાનું કડક પાલન થાય અને કોઈ પણ તે સામે માથું ન ઊંચકે તેથી જ રામ નૂતનો રાજા સખ્દો વાપરે છે. દુર્મુખ જેવાને આ નિર્ણય નથી ગમતો તો લક્ષ્મણ તો એ બામન ફ્લીલ કરે જ. આથી કોઈ એ આગાની વિરુદ્ધ ન જાય તે માટે જ રામ ખાસ નૂતનો રાજા સખ્દો વાપરે છે.

અહીં 'રાય' જતાવે છે કે રામનો આ પોતાના પ્રત્યેનો જ કટાક્ષ છે કે રાજ 'નવા' છે અને તેનું કામ પણ નવું છે. કોઈ સૂચ-

નંદી રાજ્યએ પોતાની આસનપ્રસવા, ધર્મદારનો ત્યાગ કર્યો નથી. એ પશુ નવું કર્મ છે અને નવો રાજ્ય તે કરે છે. વાંચો 'રામ'—મિત્ર ૦ પૃ. ૧૧૦—નૂતનઃ ઇતિ સામિપ્રાયમ્ । રાજા નૂતનઃ, કર્માપિ તસ્ય નૂતનમ્ । ન હિ સૂર્યવંશીયેન કેનાપિ મૂળલેન પરિત્યક્તા આસન્નપ્રમવા ધર્મપત્ની । તદપિ નૂતનં નૂતનેન રાજા કિશ્તે ઇત્યમિપ્રાયઃ ॥

પણ એવો કટાક્ષમય જાવ અહીં જણાતો નથી. આ રાજા આસનપ્રમવા મુખમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. એ દ્વારા કવિ સીતાત્યાગ પાછળનું એક સમ્બળ કારણ આપે છે. રામ નવા રાજ્ય હતા, તેથી કીર્તિની અંખના તેમને દોષ જ. વસિષ્ઠનો સંદેશો મળવાથી આ નવા રાજ્યમાં નવો જ જુસ્સો આવે છે. તેથી નવા રાજ્ય તરીકેના જુસ્સામાં એમણે સીતાત્યાગ કરીને પશુ કીર્તિ ટકાવી રાખી. આમ આ રીતે આ વાક્ય સૂચક છે.

૪૩-૪

દ્વા કથમિદાર્ણી—દુર્યોધે પશુ સીતા વિરોધા કલંકના સમાચાર આપતાં એવું નહોતું પાશુ કે રામ સીતાનો ત્યાગ કરવાનો આટલો જલદી નિર્ણય કરશે. રામનું પમણું અયોગ્ય છે એમ જતાવવા તે ત્રણ કારણ આપે છે—એક તો સીતાની અગ્નિ પરીક્ષા થઈ ગઈ છે અને તેની વિશુદ્ધિ પુરવાર થઈ ગઈ છે. બીજું તેના હિરમાં પવિત્ર સંતાન છે. અને ત્રીજું કે વાતને કંઈ મહત્વ આપવા જેવું નથી કારણ એ તો દુર્ગતવચન છે. આમ સીતાનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી.

૪૩-૫

ગર્મસ્થિત૦—ગર્મે સ્થિતં પવિત્રં સન્તાનં યસ્યાઃ । અપ્યવસિત-સૌન્દર્યમ્ અને અર નું ક. ભુ. કૃદંત ઇદં વ્યવસિતં દેવેન (મહારાજે આ નક્કી કર્યું છે) એ પાદેર પશુ સારો છે.

૪૩-૬

કથં દુર્જના પૌર૦—દુર્યોધ લોકોને દુર્ગત કહે છે એ રામ સદા શકતા નથી. તે કહે છે કે અગ્નિશુદ્ધિ તો છેક લોકોથી દૂર લંકામાં થઈ હતી તેથી લોકોને શી રીતે વિશ્વાસ એમે ? લોકોને યંહ યાવ એ

સ્વાભાવિક છે. એમાં એમને દુર્જન શા માટે કહેવા ? આપણે પણ એમની જગ્યાએ હોઈએ તો તેમ જ કરીએ. આથી કોઈ ખામ્ય હેતુપુરઃ સર અથવા તો દુર્જનતાથી પ્રેરાઈને તેમણે આ કલંક ચડાવ્યું નથી.

અહીં પણ દુર્જન શબ્દ આવે છે. આગળ છિપર બે વખત આ શબ્દપ્રયોગ થયે મળે. વાંચો—સાધુને દુર્જનો જનઃ । અદ્યુત્તમ્યાદયતિ ॥

શ્લોક—૪૪

અન્યથા—इक्ष्वाकुवंशः प्रजनां अमिमतः । वचनीयबीजम् च दैवान्
अतम् । विष्णुद्विषाते यच्च अद्भुतं कर्म तद् यदि द्रष्टव्यम् कः प्रत्येतु !
(४३५७)

અમિમતઃ પ્રજાનામ્—‘ત’ અંતવાળાં ૩. બૂ. કુદંતો જ્યારે બૂત.
કાળતા નહિ પણ વર્તમાનકાળના અર્થમાં વપરાય ત્યારે તૃતીયા ન લેતાં
પછી લે છે. ‘ક્ષત્ર ચ વર્તમાને પા. ૨. ૩. ૬૭. પ્રમાણે. વાંચો હિ. કૌ.
વર્તમાનાર્થસ્ય જસ્ય યોગે યદ્ધી ત્યાત્ । ન લોકેતિ નિવેષસ્થાપવાદઃ । રાદાં મયો
બુદઃ પૂજિતો યા ।

પ્રત્યેતુ-इ+प्रति तु आताथ (त्येद्) त्री. पु. अ. व. अही पहेसी
धीहीभा इक्ष्वाकुवंशोद्भवतः (इक्ष्वाकुवंशात् उद्भवः यस्य सः उद्भवः-तस्य प्रत्यय
शब्दने पंचमीना अर्थभां धर्मावाभां आवे छे.-इक्ष्वाकुवंशभां जेने।
इक्ष्वाकु यथे छे तेने धीधि.) पाठ छे. પણ ते પ્રજાનાં સાથે બંધ બેસતો
નથી.

આ શ્લોકમાં રામ ૨૫૦૮ કહે છે કે એમાં લોકોને વાંક નથી,
કારણ અગ્નિગુદિ તો લોકોથી દૂર લંકામાં થઈ હતી. એ દૂર બનેથી
જાતમાં લોકો શી સંતે સરાસો કરે?

૪૪-૩

અતિચિન્તસક્રમાં-અતિચિન્તસં કર્મ થતા. બીજાસ કામ કરનારો. સીતાને આવી દશામાં ત્યજવામાં હું ખરેખર નૃશંસ-એક ઘાતકી-હત્યારો બન્યો છું. અને એ હત્યા મેં બહુ બીજાસ અને ઘાતકી રીતે કરી છે, કેવી નૃશંસ અને બીજાસ રીતે એ ૨૬૦૬ ૪૫ માં બતાવ્યું છે.

૨૬૦૬ ૪૫ (રથાદ્યતા)

અપૃથગાશ્રયા-અપૃથક્ આશ્રયઃ યસ્યાઃ, છમન્-છમન્ હું ત. એ. વ. સીતાને દોઢા ઉત્પન્ન થવાથી રામે એને સાથે લઈ વનમાં જવા રથ મંગાવ્યો હતો. પણ તેને કશા વગર એને જગલ પાસે છોડી દેવા તેમણે હુકમ આપ્યો હતો. સીતા તો માત્ર પોતે ફરતા માટે જઈ રહી છે એટલું જ જાણતી હતી.

સૌનિકઃ-પોતે પાળેલા પક્ષીને જેમ કેઈ કસાઈ મારી નાખે તેમ મેં બાળપણથી પેપેલી પ્રેમાળ સીતાને મૃત્યુના મુખમાં નાખી છે. આમ અહીં સીતાની ગૃહાકુન્તિકા સાથે અને રામના સૌનિક સાથે સરખામણી મધ્ય છે. તેથી ઉપમા છે.

‘કાણે’ પ્રિયામુ ને ખાસે પ્રિયૈ પાઠ રાખે છે-કેમકે પહેલાં સીતાને કેવી રીતે રાખતા હતા ને અત્યારે એની સાથે કેવું વર્તન કરવામાં આવ્યું છે-એ બાબત ‘પ્રિયૈ’ પાઠ સારી રીતે બતાવે છે,

વૈવિતાં અને અપૃથગાશ્રયામ વિરોધણા ગૃહાકુન્તિકા ને પણ લાગુ પડે છે. પાળેલા પક્ષીનું માસિક બરોબર જતન કરે. વળી રતેદને અને મૈત્રીને સીધે એને માસિક પોતાનાથી અજાણ ન કરે. આમ અપૃથગાશ્રયા પાઠ સારો છે કારણ તે બંનેને (સીતાને અને ગૃહાકુન્તિકાને) લાગુ પડે છે. જ્યારે અપૃથગાશ્રયા પાઠ સીતાને જ લાગુ પડે છે. અપૃથક્ (અમિત્ત્વ.) આશય. યસ્યાઃ આ પાઠ બતાવે છે કે રામ અને સીતાના હૃદય એક હતાં. રામ જે કંઈ ઇચ્છતા તેમાં સીતા પણ સંમત થતી. સાથે સીતા જે કંઈ ઇચ્છતી તેમાં રામ પણ સંમત થતા આમ બંનેના આશય એક હતા. પણ અપૃથગાશ્રયા પાઠ વધારે સારો. કારણ તે બંનેને લાગુ પડે છે.

સૌહૃદ—સૌહાર્દ અને સૌહૃદ એમ બે રૂપ સાહિત્યમાંથી મળે છે.
વાંચો-વિક્રમો-સહીજનસ્તે કિમુતાર્દસૌહૃદઃ ।

સૌનિકઃ ને બદલે સૌનિકે પાઠ છે. એ લેતાં નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય—
'જેમ કેાઇ ગૃહશકુન્તિકા કસાર્દને આપે તેમ હું સીતા મૃત્યુને આપું છું.' પણ આ પાઠ બરાબર નથી. કારણ તેમાં રામના કૂર કર્મનેા જોડાએ તેવો ખ્યાલ આવતો નથી.

અહીં 'રાય' બહુ સરસ સમજાવે છે. વાંચો પૃ. ૧૧૪-૧૧૫
શૈશવાત્—બાળપણથી જે મારી સાથે હતી એના ઉપર વધારે વહાલ કરવું જોઇએ એને બદલે હું એની હત્યા કરનારો થયો છું. આ નૃશંસા અને બીભત્સ કાર્ય નથી ? પ્રિયામ્—એ મારી પ્રિય છે. એ મારા આનંદને વિષય છે છતાં હું એને મારું છું એ બીભત્સ છે. સૌહૃદાદ૦—આવાને હું મારીશ ? કેટલું બીભત્સ ! હમામ્—આ સીતા કે જે સંપૂર્ણ વિશ્વાસથી મારા વક્ષઃસ્થળ ઉપર સૂતી છે એને હું મારીશ ? હું ખરેખર બીભત્સ કામ કરનારો હત્યારો છું કારણ છદ્મના૦—હું એને કેાઈ બહાના હેઠળ મારું છું. એને મેં એના લાભ વિશે કહ્યું નય. એને મોઢે એને આ કાળજીથી તપજી છે એમ કહ્યું ન કહેતાં મેં એને કેવળ વનગમનને બહાને જ છોડી દીધી છે અને મારી છે. એ મારા સ્થિર પ્રસાદથી ખુશ છે અને હું આવો ? પરિદામિ૦—એમાં જરા પણ શંકા નથી કે તે મરી જશે. જેમ કસાઇ ધરના પાળેલા પક્ષીને કે જેને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે તેને જ મારે તેમ હું પણ સીતાને કે જેને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તેને જ છદ્મના મૃત્યુમુખમાં મોકલું છું. કેવો બીભત્સકર્મી હું છું !

બાળપણની સખીને, જે મને આનંદ આપનારી છે તેને, મૈત્રીને લીધે જે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ધરાવનાર છે તેને, આને કે જે અહીં સંપૂર્ણ વિશ્વાસથી સૂતી છે તેને છોડનારો હત્યારો બન્યો છું. તે મરી જશે એમાં સરેજ પણ શંકા નથી છતાં છોડું છું—તેથી હત્યારો જ છું. હું ખરેખર કસાર્દ બન્યો છું.

૪૫-૧

પાતકી-ગતયતે इति पातकम् । तदस्य अस्तीति पातकी हुं अ२५२५

પાપી છું. સીતાને એ સ્પર્શથી દૂષિત ન કરવી જોઈએ સૌરમ્-ધીમેથી

શ્લોક ૪૮ (અનુપદુક્ષા)

અર્પણ—કર્મણા વાદાલ—મર્મથી આડાલ, જ-મથી નહિ અર્પણસૌ
કર્મવાણાલ અથવા અર્પણકર્મણા વાદાલ—મર્મિષ્ઠ આર પ્રકારના કર્મઆણ ૫
મધુર છે અમુલક પિયુનથ દૃતબો દીર્ઘરોચર ૧ ચત્વાર કર્મવાણાલ
જન્મલક્ષ્યાવિ પદ્મ ૧ ૧૫ પોતાને અર્પણ કર્મઆણ ૧૫ કહે છે કા-ધુ કે
તે આ આર પ્રકારમાંના નથી કોઈ પણ આણ ૧૫ જોની પત્નીને ન ત્યજે
અને તે પણ આની કર્તવ્યપદ્મપદ્મ પત્નીને જ્યારે તે આપજસરના રોમ
અને આસન્નપ્રસાદ હોય ત્યારે તો ન જ ત્યજે. પોતે તો આડાગોથી પણ
ટપી જતારે નીકળે એમ રામ કહે છે.

અિતાસિ—દુર્વિપાક-દુષ્ટ વિપાક. (પરિણામ) ચક્ષ્માન્—દૂષિત
ફળોવાળા.

રામ કહે છે તું મારે વિશ્વાસે સતી છે. તું બોળો છે. પણ હું તો
અર્પણકર્મઆણ છું. તું કાર છે એવો હું નથી. હું તો તારી કત્યા
કરનાર આડાલ છું. મારો આશ્રય કરવો તે ચન્દનની આનિથી દૂષિત
ફળોવાળા વિષવૃક્ષનો આશ્રય કરવા બગાડ છે કોઈ મનુષ્યને લાગે કે
આ ચન્દનવૃક્ષ છે અને અહીં આશ્રય કરવાથી ચાંતિ મળશે પણ ફળ
જોતાં સમગ્રમ કે આ તો વિષવૃક્ષ છે, તેથી જ રીતે તું નિશ્ચિત રીતે
મારો આશ્રય કરી રહી છે પણ જ્યારે તું તારો ત્યાગ કર્યો છે એમ
જાણીશ ત્યારે તને ખાતરી થશે કે તું જેને ચન્દન માનીને હોડતી નથી
એ તે દુર્વિપાક વિષવૃક્ષ છે. આમ મનેતો આશ્રય કરવો અને વિષવૃક્ષનો
આશ્રય કરવો એ બે વચ્ચે મળ ૧ રકમ નથી જતાં મળ ૫ બનાવ્યો છે
અને આ બે સાથે લેતા માદર ૧ સૂચના છે તેથી અહીં નિશ્ચિત
અસંકાર છે.

૪૬-૧, ૨, ૩

ઉત્થાપ—અહીં ‘રાય’ એક બાળક મુખે જે-વડા સીતાના
શરીરપરથી દૂર રહેવા માગે છે. અિવર્ણનીય જાગૃતી...મર્મ. તેથી તે

પો તાને હાય સીતાના માથા નીચેથી ખેંચી લે છે. (બાહુમાર્કર્ષન) પણ એ થી કરીને સીતાનો સ્પર્શ જતો નથી રહ્યો. અયં બાહુઃ કળ્થે તિશિરમચ્છો ગૌત્તિકસરઃ સીતાએ પોતાનો એક હાથ રામને ગળે વીંટાળ્યો છે. તેથી એ કહ્યું 'ઉત્થાય' એવું અભિનય સૂચન નહિ પણ સીતાનાં બાહું સ્વં સ્વકળ્થાદવતાર્થ્ય ઉત્થાય इति—એમ સુધારો કરવો જોઈએ.

હન્ત સમ્પ્રતિ—આજ સુધી રામના પરિણીત જીવનમાં કંઈ દુઃખ નહોતું. પણ કલંકની વાતથી આજે તે ઝેર ખની ગયું છે. આજ સુધી રામને કેટલીયે આશાઓ હતી અને આજ સુધી એમને સંપૂર્ણ સુખ હતું. પણ કલંકની વાત આવતાં હવે રામનું એ સુખ પરવારી ગયું છે. રામ નિરાશ થઈ ગયા છે. જ્યત પહેલાં ઉપવન જેવું લાગતું. હવે તે વેરાન વગડા જેવું લાગે છે. પહેલાં સંસાર કંઠ સાગવાળો લાગતો હવે તે અસાર લાગે છે. પહેલાં રામને પોતાનું શરીર કાર રૂપ નહોતું લાગતું. હવે આ દુઃખમાં તેમને પોતાનું શરીર કાર-રૂપ લાગે છે. પહેલાં રામ પોતાને બધાનું શરણ માનતા. આજે પોતે અશરણ થઈ પડ્યા છે. એ જ વસ્તુઓ, પણ સંજોગોમાં કેટલો બધો ફેર ! સંજોગો પ્રતિકૂળ બને ત્યારે એ જ સુખ આપનારી વસ્તુઓ દુઃખ આપનારી બની રહે. અસહાયની માફક રામ આજે આકેન્દ કરે છે. આજ સુધી સીતા હતી ત્યાં સુધી એમને જીવનનું કંઈક પ્રયોજન લાગતું. પણ હવે એ બધું પરવારી ગયું. સમસ્ત વિશ્વ એમને જાણે પોતાને માટે ફરી મળેલું લાગે છે.

સ્લોક ૪૭ (અનુપ્રદક્ષ)

મર્મોપધાતિમિ-મર્મણિ ઉપન્નન્તિ इति • ધાતિનઃ, ઠીઃ-મર્મોપદેશઃ. વજ્રકીલામિત વજ્રરીલ ઉપગ્રથી નામ ધાતુ વજ્રકીલાયતે (વજ્રકીલ દ્વાચરતિ)નું ક. બૂ. ૩૬૮-વજ્રના ખીલાની જેમ આચરણ કયું છે.

તેમના પ્રાણ ચાલ્યા જશે. પણ કમનસીબે રામ જીવે છે. વજ્રના ખીલા હૃદયમાં ખૂંપે અને જેવું દુઃખ થાય તેવું દુઃખ આ ટકી રહેલા પ્રાણથી થાય છે. જેમ એક ઠેકાણે ઠેકેલો વજ્રનો ખીલો, તેને કાઢવા પ્રયત્ન કરીએ છતાં ત્યાં જ ખૂંપી રહે છે તેવી રીતે વારંવાર દુઃખો આવવા છતાં મારા પ્રાણ મજબૂત રીતે ત્યાં જડાયા છે. અહીં હૃદિ ને બહાર સ્થિર: પાહરે છે તે પણ સારો છે અને અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય-માગ પ્રાણ સ્થિર છે, જેમ એક ઠેકાણે ખૂંપેલો વજ્રનો ખીલો વારંવાર કાઢવા છતાં ત્યાં જ રહે અને નીકળે નહિ તેમ મારા સ્થિર પ્રાણ પણ વારંવાર કાઢવા છતાં ત્યાંથી નીકળતા નથી.

એમ કેમ? આટલા દુઃખમાં પણ કેમ રામના પ્રાણ ટકી રહ્યા હશે? એવું કારણ 'રામ' પોતે જ આગે છે- હુ સમવેદ-કેવળ દુઃખ અનુભવના જ રામમાં ચૈતન્ય મૂકાયું છે. વાંચો રાયની ટીકા પૃ. ૧૨૦-“અચેતનને દુઃખનો અનુભવ ન થઈ શકે તેથી એ દુઃખનો અનુભવ કરાવવા માટે જ કેવળ વિધાતાએ મારામાં ચૈતન્ય મૂક્યું છે. એમાં પણ ચેતન હોય છતાં બે મુહૂર્તમાત્ર જીવે તો એ દુઃખનું જ્ઞાન થાય કે ન થાય. પણ પૂરેપૂરું તો ન જ થાય. તેથી તે દુઃખનું જ્ઞાન પૂરેપૂરું થાય માટે છેક મમં રથાને ધી કરનાર પ્રાણ વજ્રના ખીલાની જેમ જડાઈ ગયા છે. તેથી હું અનન્ત દુઃખ અનુભવું છું. એ વિધાતાની જ ઈચ્છા છે. એમાં હું શું કરું?”

અહીં વજ્રસીમાચિતં માં ઉપમા છે.

૪૭-૧

હા પ્રશ્ન-અહીં પણ વાંચો 'રાય'ની ટીકા પૃ. ૧૨૨-“જેને જેને રામ સંબોધે છે તે બધાને સીતા પ્રિય હતી. એની ખોટ આ દરેકને વ્યક્તિગત ખોટ તરીકે સાલશે. વળી પરિમૂલ્ક: શબ્દ સૂચવે છે કે આ બધાને રહ્યા સિવાય એમને આ ખોટ કરવામાં આવી. તેથી રામના હાથે તેમનું અપમાન થયું છે જે કોઈ લૂંટી લે છે (પરિમૂલ્ક) અને અપમાન કરે છે તે ખરેખર કૂર છે, નીચ છે.”

૪૭-૩

ત્રિજટા-એ નામની રાક્ષસી હતી. મીતાને જ્યારે અશોકવાદિકામાં રહે રાખવામાં આવ્યાં ત્યારે એમની દેખરેખ રાખવા રાવળે ત્રિજટાને

રાખી હતી. તેણે સીતા પ્રત્યે બહુ મોયાળુ વર્તન અતાવ્યું હતું અને એને રાક્ષસીઓને પણ તેમ કરવા આગ્રહથી સમજાવતી હતી. ખીણ ખડે રાક્ષસીઓ સીતાને ખાઈ જવાની ધમકી આપતી હતી. પણ ત્રિગટાને જાણ સીતા બચી ગયાં. એને લાંબે જ એ વિરહમાં સીતા પ્રાણ ટકાવી શક્યાં. ત્રિગટાની સીતા પ્રત્યેની આવી સેવાઓને લીધે રામ તેને સખા સંબોધન કરે છે. વાચો અરણ્યકાંડ સર્ગ ૨૭—તતઃ સીતામુગમ્ય રાક્ષસં ભીમદર્શના । પુનઃ પરુષમેઘ્વર્થમનર્થમિત્યામુવન્ ॥ અયેદાનીં તવાનાયં રીતે પંથિનિશયે । રાક્ષસ્યો મક્ષયિષ્યન્ત માસમેતતથામુચમ્ ॥ સીતા તામિરનાયકાં દેહ્વિદ્યા સન્તર્જિનાં તદા । રાક્ષસી ત્રિગટા વૃદ્ધા પ્રવૃદ્ધા વાક્યમબ્રવીન્ । ગારુડાદ્યાદનાનાયાં ન સીતા મક્ષયિષ્યથ । ઝનકસ્ય મુતામિદ્યાં સ્તુષાં દશરથસ્ય ચ । સ્વપ્ને શ્વપ મયા દદ્યો દારુણો રોમહર્ષણઃ । રાક્ષસાનામભાવામ્ મનુરંસ્યા મત્તચ ॥...મર્તિર્વિતામપિ ચ.ચર્ચ' રાક્ષસ્યઃ કિં વિવક્ષ્યા । રાષવાદ્ મનં દો રાક્ષમાનામુચ્ચિતમ્ ॥

૪૭-૪

રામહત્તયેન—“રામ એટલે તો રમતે અથવા રમ્યતે અનેન=તે કરે છે ને એવા માટે હવારા બનવું બહુ ધિક્કારને પાત્ર છે. હાં રામહત્તક હતું છે.”—(રામ ૫. ૧૨૧)

શ્લોક ૪૮ (અનુષ્ટુપ)

ક્યાં મહાત્મા અને ક્યાં દુરુત્તમ ! તેથી હું તેમને મારે અપૂર્ય છે. ગૃહીતનામાનઃ—ગૃહીત નામ વેશાન. વાપ્તના-વાપેન વાચો અને ૧.૧- ‘અર્ચી પદં પુમાન વાપ્ત્યા વાગિલિવવન્તમ્ ॥’ જનનેન-જનં દન્તીનિ દન્ત

૧.૭ હમણા જ અસહાય રામે આગ્રહતી. વર્તિત વગેરેનાં નામ સંધ્યા. તેથી નામ કહે છે—માની છબ તેમનાં નામ લે છે તેથી અને ૩ છે કે જાણે મૂર્તિમંત પાપ એ લોકોના સગીરને સ્પર્શને અપવિત્ર છે. આમ અહીં ઉત્તમેક્ષા છે.

શ્લોક ૪૯

તેથી નહીં એનું મોઢું હવે ફરીથી જોવા મળવાનું નથી. કારણ કલંક કદી ધોવાશે નહિ અને સીતાને પણ જંગલી પશુઓ ફાડી ખાશે. આથી તે છેલ્લા છેલ્લા સીતાના ચરણ દમનને સ્પર્શ કરી લે છે.

૪૯-૫

અબ્રહ્મણ્યમ્ - 'ब्रह्मणि वेदे साधु इति ब्रह्मण्यम्—જે વેદમાં કહ્યું છે તે ન બ્રહ્મણ્યં અબ્રહ્મણ્યં-વેદમાં જે નથી કહ્યું તે એટલે કે પ્રાણિદિંસા. વેદ કહે છે-મા હિંસ્યાન્ સર્વભૂતાનિ । અબ્રહ્મણ્યં-આ આશ્વર્પકારક ઉદ્દગાર સૂચવે છે કે કોઈક દિંસા થકી ખીજા કેાઈક પાસે રક્ષણ માગી રહ્યું છે પ્રાણિહત્યા મયતિ, ગ્રાચતા મોઃ" ('રામ' ૫ ૧૨૪)

અથવા અબ્રહ્મણ્ય એટલે જે જાઠણ માટે સારું નથી તે. પહેલાં ભારતમાં જાઠણ ખાસ માનને લાયક ગણાતો. તેથી અબ્રહ્મણ્ય નો કેઈ 'પાપી કામ' એ અર્થ થતો 'બચાવો બચાવો' એ આશ્વર્પજનક ઉદ્દગાર તરીકે તે વપરાય છે.

રામ જ્યારે પૂરા લાગણીના આવેશમાં તણાઈ ગયા હતા ત્યારે આ શબ્દો અને આ પ્રસંગ દ્વારા એમને એમની ફરજનું જ્ઞાન કરાવવામાં આવે છે. "શાકુન્તલ"માં પણ આવો જ પ્રસંગ છે દુષ્યન્ત જ્યારે શોકમગ્ન થઈ ગયો હોય છે ત્યારે ઇન્દ્રનો સંદેશો આવતા તે કાર્યમગ્ન બને છે. આમ વીરસ લારીને આખો પ્રસંગ બદલી નાખે છે.

સીતાને વનમાં જ્યાં વખતે રામને ભવભૂતિ ખાસ ખસેડી લે છે કારણ નહિ તો સીતા વનમાં જાત તે વખતે રાગની લાગણીઓ તેને તેના નિઃશ્વમાર્થી ડગાવી દેત અથવા એમ ન થાત તો રામને જોડે જવું પડત. તે સીતાને મોઢામોઢ ત્યાગની વાત કહી શકત નહિ અને સીતાને ત્યજવા કંઈ ખીજું બદાનું શોધવું પડત અથવા તો રામને મોઢામોઢ સીતાને એના ત્યાગની વાત કહેવી પડત. અને જો એમ થાત તો સીતાના ત્યાગ પાછળ આટલી કડુછતા ન રહેત. કદાચ ભવભૂતિ ઈચ્છે છે તેવો કડુ રસ જમન નહિ. કારણ સીતાએ પોતે જ કહ્યું હતું કે રાત્રી માટે અને પ્રભ મારે જો રામ એને ત્યજનાર થાય તો એ એને જોડું લાગત નહિ

કારણ એમાં એને એના પતિનું ગૌરવ દેખાય છે. એને જે કૂરતાથી ત્યજી
એટલું જ એને ગમતું નથી. આમ બવશૂતિ રામને હેતુપુર:પર સીતાથી
દૂર ખસેડે છે.

શ્લોક ૫૦ (અનુષ્ટુભ)

હમતપસાં—હમં તવ: સેવાં-હિમ તપવાળા સ્વર્ગ--સ્વર્ગેન પ્રાપ્તિઃ
સવશુ એક રાક્ષસ હતો. તે મધુ અને રાવણની બહેન તથા વિશ્રવસની
પુત્રી કુંભીનસીનેા પુત્ર હતો તે 'મધુસ'નેા અધિષ્ઠિત રાજા હતો. પહેલાં
તે એના પિતાના નામ પાછળ 'મધુવન' કહેવાતું. તેના પિતાની પાસેથી
શંકર પાસેથી મળેલું એક અગ્નેય ત્રિશૂળ એને મળ્યું હતું. સ્તોત્ર-
સમૂહ-મંડળ.

૫૦-૧

આ. કથમચાપિ--શું હજી પણ રાક્ષસોનેા ત્રાસ! રાવણને બીજા
રાક્ષસો સાથે માપેા એટલે મં માન્યું હતું કે હવે રાક્ષસોનેા ત્રાસ નહિ
રહે છતાં હજી પણ રાક્ષસોનેા ત્રાસ! હજી પણ રાક્ષસો આક્રમણેને વિધન
કરે છે! ચારત્-ચારત્ અને પુરા બ્યારે વર્તમાન કાળના ક્રિયાપદ સાથે
વપરાય ત્યારે બવિધની અમુક ખાતરી બતાવે છે ['ચાયત્પુરા નિપાતવોર્લદ'
પા. ૩-૩-૪]

માધુરસ્ય-મધુરાના રાજાનું. મધુરા નિવાસઃ અસ્ય માધુરઃ--'એડસ્ય નિવાસઃ'
પા. ૪-૩-૮૯. સવશુની રાજધાની મધુરા હતું. સવશુને મારીને શત્રુને ત્યાં
'જમના' ઉપર રાજ્ય સ્થાપ્યું. વચિ. ઉત્તરકાંડ ૬૧-૭૦-દશ મધુપુરી રમ્યા
મધુરા દેવનિર્મિતા । નિવેશં પ્રાપ્તુયાન્હીઘ્રમેષ મેડસ્તુ વરઃ વરઃ ॥ તં દેવાઃ
પ્રીતમનસઃ ચાઠ્ઠિત્યેક રાવણમ્ ॥ જવિષ્યતિ પુરી રમ્યા શૂરસેજા ચ સંપત્ત. ૧
શત્રુને અત્યારે જાય છે ॥ છેક સાતમા અંકમાં બાર વર્ષ પાછો આવે
છે. રામાયણમાં શત્રુને સવશુને મારવા જાય છે એ પહેલાં થોડો વખત
પહેલાં સીતાત્યાગનેા પ્રસંગ બને છે. સવશૂતિ અહીં શત્રુને ગયા પછી
સીતાત્યાગનેા પ્રસંગ આવે છે. રામાયણમાં પણ એક દિવસ મારે વન-
બેસાની ઈચ્છા સીતા પ્રગટ કરે છે.

૫૦-૩

હા દેવી કયોતેવે—ગમ સખન હૃદય કરીને શનુધને મોકલવા ઘોડાંક ડગલાં જાય છે. પણ તે વળી સીતા પામે પાછા ફરે છે. સીતાને ત્યજવાનો તે નિઘય તો કરી બેઠા પણ હવે એનું શું ? આવી દશામાં, ખાસ કરીને કઠેરગલાં દશામાં તેનું શું થશે એ વિચારે જ એ પાછા વળે છે. આવી નાણક અવસ્થામાં એની સંભાળ કોણ લેશે ?

ભગવતિ વસુ ઘરે—રામની મનોદશા ‘રાય’ સરસ રીતે સમજાવે છે—(વાંચો ‘રાય’નું ઉ. ચ. ૫. ૧૨૬-૧૨૭) “કુઃખી બ્રાહ્મણો માટે તો કું રક્ષણ કરનાર શનુધને મોકલું છું. પણ રિપત્તિમાં આવી પડેલી પોતાની પત્ની યાદ આવવાથી તે કહે છે કે આવી, હિંસક પરુ-એને ગણિ તરીકે ફેંકેલી એવી અચરણ તારું શું થશે ? તું તારી જાતને રક્ષીને કેવી રીતે જીવીશ ? કું તો તારું રક્ષણ કરવા અસમર્થ છું.” પણ રામને પોતાની કરુણ દશા ખૂબ સાહે છે કે પોતે જ્યારે બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓના રક્ષણ માટે પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે સીતાનું રક્ષણ કરવા તે કોઈને મોકલી શકતા નથી. પણ કોઈને પણ એની સોપણ તો કરવી જ ને ? એને સીતાની જનેતા માતા વસુધરા યાદ આવે છે, તેથી તે સીતાની સોપણ એને કરે છે અને કહે છે તું જ હવે તો સીતાની બગેબર સંભાળ લેજો. [એટલું જ નહિ પણ બગવતી પૃથ્વીએ સીતાની સંભાળ લેવી જ પડશે એ માટે તે કેટલાંક કારણો આપે છે.

પહેલું તો સીતા એક નહિ પણ બે કુળનો આધાર છે. જનકોના અને રુદ્રાઓના કુળનું જે કંઈ મંગલ છે તે બધું સીતામાં જ સમાઈ જાય છે. જો સીતા નાશ પામે તો જનક વંશ નાશ પામે. માટે સીતાનું રક્ષણ કરવું જ આવશ્યક છે.

બીજું તે પુણ્યસીતા છે. એનું ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધ છે એમ મને ખાતરી છે. મેં એનો ત્યાગ કર્યો છે તે કેવળ પ્રભને ખુશ કરવા જ, બાકી એના ચારિત્ર્યમાં અને વિધામાં છે.

ત્રીજું કારણ તો તારું અંજન કારણ છે. સીતા તારી પુત્રી છે અને તે સુદાયા છે. પરિત્ર દેવવ્રત વખતે તે જ એને જન્મ આપ્યો

હતો. તે તારું જ સંતાન છે. (આમ શ્લોક ૫૧ માં પૂરીએ સીતાનું કેમ રક્ષણ કરવું જોઈએ તે માટે કારણો આપે છે.)

આઠલાં કારણોને લીધે હે માતા ધનિત્રી હવે તો મા વગર પુત્રીનો, કોઈ આસરે નથી તેથી તું જ તેની નિઃશ્રાંત વનવનગ્રામાં સંભાળ લેજે. જંગલી પશુઓ ચડી તું જ એનું હવે રક્ષણ કરજે. પુત્રીની સંભાળ તો માતાએ જ લેવી જોઈએ.

સાતમા અંકમાં આ વાક્ય કામ આવે છે, રામના આરેક મુગ્ધ ગા પૃથ્વી એની વદાસી પુત્રીની સંભાળ લે છે. આમ સાતમા અંકમાં જે પ્રસંગ જાને છે તેનું મૂળ છેક અહીં પડેલા અંકમાં છે.

શ્લોક ૫૧ (અનુપ્રુષ્ઠ)

પુણ્યશીલામ્—પુણ્ય જીલં યત્વા । આ શ્લોકની સમજૂતી ઉપર આવી ગઈ છે.

૫૧-૧

મદન્નિષ્ઠાન્તઃ—આખરે ‘સન્ન’ રામનો જય થાય છે. પ્રિમાળ પતિ કેળા મા પૃથ્વીને સીતાની સોંપણી કરી સીતાનો ત્યાગ કરી માલ્યો જાય છે. એનાં આંસુ રૂપે એનો રોદ વધી રહે છે પણ કપરો રાજધર્મ એ પાળે છે.

૫૧-૬

॥ ધિરુ હા ધિરુ—આર્યપુત્રનો વિરહ જતાવતા અમંગળ સ્વપ્ન વડે ડું છેતરાઈ છું. એના મનમાં કે અરેખર સ્વપ્નને લીધે જ એને એવું સાચું કે રામ ત્યાં નથી. પણ આ તો સાચે જ રામ ત્યાં નહોતા. આથી હવે તે બીજી વખત કહે છે હા ધિરુ હા ધિરુ—અરેરે ! મેં તો માન્યું હતું કે એ સ્વપ્નું દશે. રામ કંઈ સાચેસાચ ગયા નહિ હોય. પણ આ તો સ્વપ્નું સાચું પડ્યું. આથી તે ઘડીખર તો એના ‘નાય’ ઉપર ગુસ્સે થાય છે. કામ કરવાના જાગે કારણે એની પામે મોતુદ છે. એક તો એને આવી અવસ્થામાં એકલી છોડીને ગયા અને

ખીજું જાણતા હતા કે સીતાને ચિત્રો જોવાથી થાક અને લય લાગ્યાં છે છતાં એકલીને જાંઘની જ છોડીને જતા રહ્યા.

૫૧-૮

મવતુ તસ્મૈન્-વારુ. એમણે અને એકલીને છોડીને નહોતું જતું જોઈતું. છતાં મયા. એટલું જ નહિ પણ જાંઘની છોડીને મયા. હું એમના ઉપર મગશે ત્યારે કાપીશ. હું એમને ધમકાવીશ. એમને જોતાં જો આત્મનઃપ્રમથિશ્ચામિ-(જો મારી જાત ઉપર કાળુ રહેશે) તો જરૂર હું તેમના ઉપર ગુસ્સો કરીશ. પણ વાંધો જ ત્યાં છે ને ? રામને જોતાં હું 'કાપ'ને જ ભૂલી જાઉં છું. કાપ કરવાનાં ધણાં કારણ હોય, મેં ધણો નિશ્ચય કર્યો હોય કે હું તેમના ઉપર ગુસ્સો કરીશ, છતાં રામના દર્શનથી એ બધા વિચારો આશ્વા જાય છે. નિશ્ચય રહેતો જ નથી અને 'કાપ' બહાર આવવાને બદલે હૃદયમાંથી અને આંખોમાંથી પ્રેમ જ નીતરે છે. "રામની સમક્ષ પ્રેમ વિના ખીજા બાવનું જો જ્ઞાન રહેશે તો ખીજાશ, અર્થાત ખીજું જ્ઞાન રહેનાર જ નથી." (મ. ન. દ્વિવેદી ટિપ્પણ પૃષ્ઠ ૧૨૬) સીતાને રામ માટે કેટલી આદ પ્રીતિ હતી એવો અહીં ખ્યાલ આવે છે. ત ચ સ્નેહસ્થાવાન્-એવો હનો એ સ્નેહ !

૫૧-૧૬

તમો રઘુકુલન્-જાતી વખતે સીતાને યાદ નથી આવતું કે રામે પણ એની સાથે જ વનમાં જવાનું વચન આપ્યું હતું. મયિ કઠિનહૃદયેન્-છતાં એ કેમ નથી આવ્યા એવો કાંઈ પ્રશ્ન તે કરતી નથી. એનવાં છાગે છે. કદાચ આસન્નપ્રસવકાળના થાકને લીધે તે એ બાબત ભૂલી ગઈ હશે.

અંક ૨

વિષ્કંભસક

[આત્રેયી નામની તાપસી પ્રવેશ કરે છે. વનદેવતા તેનું સ્વાગત કરે ■ અને તે ક્યાં જાય છે વગેરે પૂછે છે. આત્રેયી કહે છે કે તે વાદ્ધીકિ પાસેથી આવી છે અને અહીં આ ઇંડકારવર્ષમાં અગત્ય વગેરે રહે છે તેમની પાસેથી તે વેદાન્ત લાલુવા આવી છે. વનદેવતા કારણ પૂછે છે કે ત્યારે જ્યાં વાદ્ધીકિ પાસે વેદાન્ત લાલુવા જાય ત્યારે એ કેમ અહીં આવી છે ? આત્રેયી સમજાવે છે કે ત્યાં અધ્યયનમાં મોડું વિધન આવી પડ્યું છે. કેમ કે દેવતાએ બે ભોડિયા છોકરાઓ ઝપિને આપ્યા છે. તેમનાં કુલ લવ એવાં નામ આપ્યાં છે. તેમને જન્મકાલે જન્મ સિક્ક છે. વાદ્ધીકિએ તેમનું પાલન પોપણ કર્યું, લાલુઆ અને એમને યજ્ઞોપવીત આપ્યું. ત્રીજી વિદ્યા પણ તેમને શિખવાડી. એ હુંસિયાર છોકરાઓ સાથે લાલુવાનું મારા જોવાનું જણું નહિ. તેથી ત્યાં મળવામાં આ એક મોટા અંતરાય છે. હિપરાંત બીજું પણ કારણ છે. ભગવાન વાદ્ધીકિને સ્વયં કાન્યવાણી સ્ફુરવાથી બ્રહ્માએ તેમને રામચરિત રચવા કહ્યું. તેથી વાદ્ધીકિ રામાયણ રચવામાં રોકાયેલા રહેવાથી પણ અઘ્યાસમાં એક મોટા અંતરાય જોવા મળે છે.

આ પછી આત્રેયી અગત્યના આશ્રમનો માર્ગ પૂછે છે ત્યારે વનદેવતા કહે છે કે અહીંથી પંચવટીમાં ચક્રને ગોદાવરી તીરે જાણે. હવે આત્રેયી વાસન્તીને જોવાયે છે.

આ પછી વાતચીતમાં સીતાની વાત નીકળતાં આત્રેયી સીતાના કલંકની વાતના અને સીતાના ત્યાગના સમાચાર આપે છે વાસન્તીને આ સાંભળી બહુ દુઃખ થાય છે. તે કહે છે કે આખો અરુન્ધતી, વસિષ્ઠ વગેરે વડીલો દત્તા છતાં આ અનર્થ થયો ! આત્રેયી કહે છે કે તેઓ જ્યાં તે ઋષ્યશૃંગને આશ્રમે જાર વર્ષના યજ્ઞમાં ત્યાં દત્તા. એ યજ્ઞ હવે પૂરો થયો છે. પણ આખો અરુન્ધતીએ સીતા વગરની અગત્યમાં આવવાની ના પાડી

તેથી બધાંએ વાલીની તપોવનામાં જઈ ગેલાનો વિચાર કર્યો છે. એક બીજા પણ સમાચાર તે આવે છે કે રામે અશ્વમેધ યજ્ઞ થઈ કર્યો છે અને એમાં પત્નીને સ્થાને સીતલી મુચર્ણ પ્રતિષ્ઠા રાખી છે. અશ્વમેધના થોડાંને છૂટા મુક્યો છે અને સદમણના પુત્ર ચંદ્રકેતુને તેના રક્ષક તરીકે નીમ્યો છે. સદમણને પણ પુત્ર છે નાણી વાસન્તીને આનંદ થાય છે.

ઉપરાંત એક બીજો જનતવ પણ આવેથી કહે છે કોઈ એક બ્રાહ્મણે પોતાના મૃત પુત્રના સમને રાજદ્વારમાં નાખી ખૂણ આકંઠ કપડું. પ્રાત્નમાં અકાળ મૃત્યુ થાય એમાં રાજાનો જ કંઈ દોષ દોષ એમ રામને લાગ્યું. એ પોતાની બુદ્ધિ જોવા મર્યા. ત્યાં એમને અદસ્ય વાણી થઈ કે “કોઈ શમ્બુક નામનો શૂદ્ર તપ કરે છે. એને મારીને આ બ્રાહ્મણ પુત્રને છવાડ.” રામ એ શમ્બુકની મોઢમાં ફરે છે એમ હેઠલે આવેથી કહે છે. વાસન્તી કહે છે કે કોઈ શમ્બુક નામનો શૂદ્ર જનસ્થાનમાં તપ કરે છે તેને આનંદ થાય છે કે રામ ફરીથી આ વનમાં આવશે. દિવસ ખૂણ ચડી ગયો હોવાથી બંને છૂટા પડે છે]

અહીં તાપસીના આગમનનું પકડા પાછળથી સૂચન થાય છે. એને ચૂલિકા કહેવાય છે. વાંચો સાહિત્યદર્પણ ૬-‘અન્તર્જનિકાસંસ્થૈઃ સૂચનાર્થસ્ય ચૂલિકા.’

૩

મધ્યગદેવા—અપ્પગત્સ દન વેપઃ યસ્યાઃ સા પથિકને વેપે અપ્પાને ગગ્ગતી ઇતિ અધ્વગઃ, અન્ત્રીનોડધ્વગોડધ્વન્યઃ પાન્નઃ પથિકા દન્યપિ દન્યમદઃ

૪

કવચ૦—અગ્નિ યુગ્મવાનિ ચ ગર્ભે યસ્ય દુઃખ અને દુઃસાગા અર્ચ-પદેર્લા અતિથિ વિશેષોને ખાસ માન અપાતું. તેમને અર્ધ અરાનો. અતિથિ આવે કે તરત તેને અર્ધ અપાનો. અર્ધમાં ખાસ કરીને તે પાણી ન અપાતું. તપસ્વીએને દુઃખ દુઃખ વચ્ચે ૫૪ તેમાં અપાતું. કવ-પત્તવતુગ્ગત્ત્વં ન પર્વત્ત્વનાદેવ. ૧. અર્ચગર્ભે પાત્રે જ્ઞાતય વારિણિ’ દન્યમદઃ ધર્મ + ય = ધર્મ (જ્ઞાતયર્મ્મી ચ વા. ૨-૪-૨૧ પ્રમાણે) અહીં કવચુત્તમ-પન્દરાવેં પાદેર છે કવચિ ચ યુગ્મવાનિ ચ પન્દરાધ્વ ૦૮૩૩, સ્ત્રીયુક્ત

અવિદ્યમાનઃ સ્પર્ધિઃ (કપટં) યસ્મિન્ તન્ અનુપધિ-કપટ રહિત. 'કપટોઽસ્ત્રી
 ચ્ચાજ્ઞદમ્ભોપધયશ્છત્રવૈત્તે' इत्यमरः વિજયતે—ત્રિ ૫૨૨૩૫૬ છે ૫થ વિ
 અને પરા સાથે આત્મનેપદ લે છે. 'વિપરાભ્યાં લેઃ' પા. ૧-૩-૧૧

૨-૪

કિંપ્રયોજનઃ—કિં પ્રયોજનં यस્ય સઃ કિંપ્રયોજનઃ.

૧૬૦૬ ૩

અનુપધિ-અસ્મિન્ પ્રદેશે અગત્યપ્રમુદાઃ મૂયાંસ ઉદ્ગીયવિદઃ વસન્તિ ।
 તેભ્યઃ નિગમાન્તરિણાં અધિગન્તું વાલ્મોક્ષિણાર્થાત્ રહ પર્યટામિ (૬-૬૫૭)

અગત્ય૦ અગત્ય પ્રમુદ. યેપામ્-અગત્ય એક મોટા ઋષિ દત્તા.
 તેમને આશ્રમ દક્ષિણમાં છે. તે મિત્ર અને વરુણના પુત્ર દત્તા. કુઝામધી
 તે વસિષ્ઠની સાથે ૦૮-૨૫૧ દત્તા. ઉદ્ગીય૦-ઉદ્ગીય ને। इति उद्गीयः साम-
 દેવને। ખીમે ભાગ કે જે ઉદ્ગાત્ર ગાય છે. અહીં 'ઉદ્ગીયનો ઝું અથવા
 પ્રગવ અર્થ' થાય છે. ઝુંદાર વ્રહ્મનું પ્રતીક છે. તેથી તેનું ધ્યાન ધરવાથી
 બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે. વાંચે। મુદ્-કો-૨-૨-૪-પ્રણવો ધનુઃ છારો છાતમાં
 વ્રહ્મ તત્ત્વજ્ઞમુચ્યતે । આમતેન વેદવ્યં શરક્ષત્તમશો મયે૨ ।' કઠોપનિષદ-સર્વે
 વેદા અપદમામનન્તિ તથામિ સર્વાણિ ચ વદદન્ત । ચદિચ્છન્તો વ્રહ્મચર્ય ચરન્તિ
 તત્તો પરં સત્પદ્મૈઃ પ્રવીંમ્યોમિત્યેતદ્ ॥ ૧૧દ્વયેવાક્ષરં વ્રહ્મ એતદેવાક્ષરં પરમ્ ।
 એતદ્વયેવાક્ષરં જ્ઞાત્વા યો ચદિચ્છતિ તસ્ય તન્ ।' છન્દોવ્યોપનિષદ-ઓમિત્યે-
 તદક્ષરમુદ્ગીયમુપાસીત ।

તેભ્યઃ અધિગન્તુમ્—જેની પાસેથી શીખરાનું આવે તે પંચમીમાં આવે
 (આદ્યાતોપયોગે પા. ૧-૪-૨૧ પ્રમાણે) નિગમાન્તરિણા-વેદાન્ત વિદ્યા નિગમ=
 વેદ 'વિજયપયઃ પુરં વેદો નિગમાઃ' इत्यमरः વેદ ખાસ કરીને મંત્રો અને
 'બ્રાહ્મણ'નો ખતેલો છે. ઉદ્દેલો ભાગ 'આરપ્યક'નો છે. 'આરપ્યક'માં ઉપ-
 નિષદ આવે છે. ઉપનિષદમાં બ્રહ્મજ્ઞાન હોય છે. ઉપનિષદના જ્ઞાનને
 વેદાન્ત વિદ્યા કહે છે વાંચે। મુદ્-કોપનિષદ-વેદાન્તવિજ્ઞાનમુનિધિતાયાઃ
 સંન્દાગયોગાદ્ય-ચ. મુદ્-ક-૧૧ । ચેતાધરોપનિષદ-વેદાન્તે પરમં મુચં પુરાન-યે
 પ્રયોદિગ્મ્ । નાપ્રગાન્યચ શત્રુવં નાપુત્રાયાશ્વપાથ વા પુનઃ ॥

૩-૧

પુરાણ૦—પુરાણશાસી પ્રજ્ઞવાદી ચ તત્ત્વ પ્રજ્ઞ વદતીતિ પ્રજ્ઞવાદિન્.
 વાચો—પ્રેતાપતરેપનિપદ્-પ્રજ્ઞવાદિનો વદન્તિ । કિં કારણં પ્રજ્ઞ કુતઃ સ્મ
 જ્ઞાતાઃ । જોવામ કેન કઃ ચ સપ્રતિષ્ઠાઃ પ્રાચેતસમ્-વાલ્મીકિમ્-તે પ્રચેતસને ।
 હસમે । પુત્ર હતો. વાચો ઉત્તરવાણ્-‘પ્રચેતસોઽહં દક્ષમઃ પુત્રો રાપદનન્દન ।’
 પ્રજ્ઞ૦-પારસ્ય અયમ્ પારાયણં પ્રજ્ઞાનઃ પારાયણમ્—પ્રજ્ઞાવિજ્ઞાન । શંપૂર્ણ
 અધ્યાસ માટે,

૩-૫

સર્વપ્રકાર૦—સર્વપ્રકારૈઃ બદ્ધમુક્તમ્—બધા પ્રકારે બદ્ધમુક્ત. સ્તન્ય૦—
 સ્તન્ય, તસ્ય ત્યાગઃ, ન માનત યસ્મિન્, ત્યાગયાનરૂપ (ચતુઃ)

૩-૭

ઉપસ્નેહયતિ—સ્નેહ ઉપરથી નામધાતુ.

૩-૧૩

ધાત્રીકર્મણઃ—ધાત્રીકર્મથી માંડીને. છેલ્લગણો એટલા બધા નાની
 ઉંમરના હતા કે વાદબોધિને એમને માટે ધાત્રીની ફરતે પણ બળવવી
 પડતી. અહીં ધાત્રીકર્મવસ્તુતઃ એવો પાઠ છે. ધાત્રીકર્મ વસ્તુ, તત્ત્વ પણ
 અહીં વસ્તુ શબ્દને અગત્ય નથી. ‘કાળે’ ધાત્રીકર્મ વસ્તુત. (‘અરબ્ધુ’
 ધાત્રીકર્મ સ્વીકારીને) પાઠ લે છે, આ પાઠ ૨૫૦૮ અને સુગમ છે.

૩-૧૪

નિવૃત્તચૌલકર્મ—નિશ્ચય ચૌલકર્મ કેવા સ્થોઃ—જેનું ‘ચૌલકર્મ’
 મર્ધ મૃતુ છે તેના. ચૌલકર્મ—ચૂડકરણ સંસ્કાર. બાળકના પહેલપહેલા
 વાળ ઉતરાવવા તે. પહેલે, ત્રીજે કે પાંચમે વર્ષે વાળ ઉતરાવવામાં આવે
 છે. વાચો મનુ૦—ચૂડાકર્મ દિગ્જાતીનો સર્વેષામેવ ધર્મત્ત । પ્રથમેઽન્દે તૃતીયે
 વા કર્તવ્યં શ્રુતિચોદનાન્ ॥ ‘ગૃહ્યસૂત્ર’માં બ્રાહ્મણ્યન-તૃતીયે વર્ષે ચૌલં ચવાપુલ
 ધર્મં વા અહીં જ્ઞાતૃદૌ પાઠ છે. રૂઢા ચૂડા યજો પણ અર્થ એક જ છે.

વ્રતી૦-વ્રતી એટલે તથા વેદ-ત્રયવેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ. દયી

વર્જયિત્વા=વ્રજીવર્જ્યમ્ इतरास्तिष्ठो વચ્ચા:-ઉપનયન સંસ્કાર ન થયા હોય ત્યાં સુધી શ્રાવણુને વેદ અણુવાનો અધિકાર હોતો નથી તેથી વેદ સિવાયની બીજી બધી વિદ્યા ઉપનયન પહેલાં શિખવાડવામાં આવતી. ગરુડની નિ રાત્રમાં રાત્રીએએ ચાર વિદ્યા લખવી જોઈએ એમ કહ્યું છે. વાંચો 'કામ-દ્વિય ન વિદ્યા'—આન્વીક્ષિકી ત્રયી વાર્તાદગ્ડનીતિશ્ચ દાશત્તા વિદ્યાથત્ત્વ એવંતા યોગજ્ઞેમાય દેહિમામ્ ॥ એકેવ દગ્ડનીતિસ્તુ વિદ્યેત્યૌદનમ્નો સ્થિતિઃ ॥... વિદ્યાથત્ત્વ એવંતા इति નો ગુરુદર્શનમ્ ॥ આમ ઉપનયન પહેલાં ત્રણ શિખવાની ન હોવાથી આ છેકરાએને પણ બીજી ત્રણ વિદ્યા શિખવાડવામાં આવી આન્વીક્ષિકી-આત્મવિદ્યા વાર્તા-કૃષિસાત્ર (ખેતીવાડાંને લગતું) સાત્ર) દગ્ડનીતિ-રાજપ્રસાત્ર અને નીતિસાત્ર 'કામ-દ્વિય' ત્રયીમાં એકલા વેદ નહિ પણ વેદાંગ અને પુગણોનો પણ સમાવેશ કરે છે. અજ્ઞાનિ વેદાશ્વત્વારો મીનાતા ન્યાપવિસ્તરઃ । ધર્મગાત્ર પુરાણ ચ ત્રયીદં સર્વમુચ્યતે ॥ કેટલેક ઠેકાણે તિન્નઃ ને બદલે इतराઃ પાઠ છે. તેમ હોય ત્યારે ચોદ વિદ્યા લેવાની. પુરાણમ્વાપ મીમાંસાધર્મસાધાર્મિકમિશ્રિતઃ । વેદાઃ સ્વાનાનિ વિદ્યાનાં ધર્મસ્ય ચ ચતુર્દશ ॥ (૪ વેદ, ૬ વેદાંગ, તથા પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા અને ધર્મશાસ્ત્ર) સાવધાનેન પરિનિષ્ઠાપિતાઃ-અવધાનેન સહ સાવધાનેન-ધ્યાનથી, કાળગુણો, પરિનિષ્ઠાપિતાઃ- નિષ્ઠા ઉપરથી નામધાતુ નિષ્ઠાપવતિ તું ક. જૂ. કૃ. અથવા સ્થા + પરિ અને નિ તુ પ્રેરક ક. જૂ. કૃ. પરિનિષ્ઠાપિતૌ સગ્દ ન લેવો પણ માટે પરિપાટિતૌ પાઠ સુધારો કરેલો છે

૩-૧૫

ગર્ભેકાવદ્દો-અગિયારમે વર્ષે કાવિયનું સંસ્કાર કરવાનું કહ્યું છે. ૫ મેા મનુ-ગર્ભાંતરેડગ્દ વુષતિ વ્રાહ્મણસ્યોપનયનમ્ ગર્ભાંદેરાગ્દો રાજો ગર્ભાંતુ ડાદ્દો 'વણ ॥ લગ અને કુશ કાવિય વંશના સ્ત્રી તેથી તેમને અધિકાર મે વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવ્યા. કલ્પેન-વિધિથી. 'કલ્પે વિધનનો' ફળન મનુસ્મૃતિ ત્રમાણે કાવિય પ્રાચ્યારીને ગૌર્વાંમેષ્ઠ, ચણુચણ, વણા કે સ્વદિરનો દડ. ગુરુણા-ઉપનયન સંસ્કાર કરીને જો વેદ અણુવાને તે ગુરુ દહેવાવ. વાચો વાગવદ્ધય સ્મૃતિ-રૂપનીય ગુરુઃ શિષ્યે મહાવ્યાદિતરૂપમ્ । વેદમધ્યાપનંદેન ગૌનાચારાંથ શિષ્યયન્ ।

૩-૧૬

યતિ પ્રદીપ્તઃ—અતિપ્રદીપ્તે પ્રજા મેષા ચ યજો-અર્ચંત તેશસ્વી પ્રજા અને ગેષાવાણઃ અમ્બનાદઃ-અહં આદિઃ યજ્ઞ-મનઃ જેવા.

લોક ૪

અ-પથ—યૈન પ્રાણે તથા જ્ઞે શુરુઃ વિદ્યાં વિદરતિ । તથોઃ સહ જ્ઞાને શક્તિ ન તુ કરોતિ વા લપદન્તિ । જલં પ્રતિ ચ પુનઃ ધૂમાન્ મેદઃ મન્વતિ, તત્ સયા—ચિન્મયઘ્ને શુચિઃ સર્ગઃ પ્રભવતિ, મૃદાં ચય ન । (હૃદૈર્હી)

મૃદાદયઃ પાદેર કરતાં મૃદાં ચયઃ પાદ વધારે સારો છે. ચિન્મયઘ્ને અને ચિન્મયઘ્ને માં ફેર નથી.

આત્રેયી કહે છે કે ગુરુ તો કંઈ પદ્માવધી કરતા નથી. તે તો હુંસિમારને અને જગ વિદ્યાર્થીને, બન્નેને સંપ્રજ્ઞ સિખવાડે છે. ગુરુ એવું પણ નથી કરતા કે હુંસિમાર વિદ્યાર્થીને વધારે શક્તિ આપે છે અને જગ વિદ્યાર્થીની શક્તિ લઈ લે છે. પણ ફળમાં બધું મોટો ફેર પડી જાય છે. હુંસિમાર વિદ્યાર્થી ગુરુએ આપેલી વિદ્યા સમજીને આગળ આવે છે. જ્યારે જગ એમને એમ રહે છે.

અહીં એક દૃષ્ટાન્ત આપે છે. અતિભિન્ન તો મહિ અનં માટીનું ઢેકું એ બન્ને ઉપર એક સંપ્રજ્ઞ જ પડે છે. વળી એમ પણ નથી કે મહિમાં તે ગ્રહણ કરવાની શક્તિ વધારે આપે છે. જ્યારે માટીના ઢેકા-માંથી તે લઈ લે છે. પણ ફળમાં કેટલો ફેર ! અતિભિન્ન ગ્રહણ કરવા માટે મહિ જ શક્તિમાન થાય છે, માટીનું ઢેકું નહિ. તેવી જ રીતે. વિદ્યાર્થીઓની બાબતમાં સમજવાનું. આમ અહીં વિશેષ ઉક્તિનું વિશેષ ઉક્તિ દ્વારા સમર્થન થયું છે વાચી દૃષ્ટાન્ત અસંકાર છે.

મ-પાવો—શાલ-૧-પ્રવચિન્ને ચક્ષુઃ શુણાન્તરં મરતિ શિલ્પપ્રમાણત્ ।
પથ ૬૨ સમુદગ્રક્તી મુષાપચ્છત્ર વયોદશ ॥ રમુ-૧-૨૧-ક્રિયા હિ વસ્તુપ્રક્રિયા પ્રચીદતિ ॥ મુદ્રા-૦-ચીવતે વાલકસ્ય પિ સત્ક્રોધપતિતા કૃપિઃ । ન શાલેઃ સ્તમ્બકરિતા વાતુગુણમપેક્ષતે ।

૪-૪

માધ્યંદિન-જ્યોત્સ્ના સ્નાન માટે. પદેર્તા દિવસમાં ત્રણ વખત સ્નાન કરવામાં આવતું પ્રાત સ્વન, માર્ગદિનસ્વન અને તૃતીયસ્વન. વાચો હોદોગ્યો પતિપદ-મન્નાદિનો વદન્તિ ચદમ્ભાં પ્રાત સ્વનં રુદ્રાણાં માધ્યન્દિનં તથન ૬

માદિત્યાનાં ચ વિશ્વંશાં દેવાનાં તૃતીયશ્વનમ્ ॥; આશ્વકાંડ ૧૪ અભિપૂજ્ય તદા
દૃષ્ટાઃ સર્વે ચક્રમ્યાવિધિ । પ્રાતઃશ્વનપૂર્વાંણિ કર્માણિ મુનિપુત્રવાઃ ॥ એન્દ્રશ્ચ વિધિ-
વદ્ભો રાજા ચાભિષુતોઽનયઃ । મધ્યંદિનં ચ શ્વનં પ્રાવર્તત વધાક્રમમ્ ॥ તૃતોવ-
શ્વનં ચૈવ રાજોઽસ્થ સુમહાત્મનઃ ।

૪-૫

યુગ્મચારિણોઃ—યુગ્મેન ચરતઃ કૌશ્ય પદ્મિનું યુગ્મ શ્વેશ સાથે
જ દેર છે. આકસ્મિક—આકસ્મિક પ્રવૃત્તિભાસઃ યસ્યાઃ એકાએક આવિર્ભાવ
પામતી.

૪-૬

અવ્યતિક્રીર્ણામ્—શુદ્ધ. દોષરહિત. અહીં અવ્યતિક્રીર્ણવર્ણામ્ પાઠદેર છે.
અવ્યતિક્રીર્ણાઃ વર્ણાઃ યસ્યાઃ—દોષ રહિત (શુદ્ધ) અક્ષરોવાળી. પરિણતામ્ ને
અદેશે પરિચ્છિન્નામ્ પાઠદેર છે. પરિચ્છિન્નામ્—અમુક ચોક્કસ હંદમાં મૂકેલી.
અમ્યુદૈરમ્—આવિર્ભાવ પામી. ફેર (દસમેા મધ્ય) + અમિ + વદ્ નું જી. જ.
કા (લઙ્) ત્રી. પુ. એ. વ.

૨શ્લોક ૫

અ-૫૫-(દિ) નિષાદ ત્વં શાશ્વતીઃ સમાઃ પ્રતિષ્ઠાં મા અગમઃ વત્ કૌશ્ય-
મિથુનાદ્ એકં કામમોહિતં અશ્વીઃ । (અનુષ્ટુપ)

પ્રતિષ્ઠાં—પ્રતિષ્ઠા. કીર્તિ. શાશ્વતીઃ સમાઃ—શાશ્વત કાળ સુધી. અનંત
વધી સુધી. સમય ખતાવે એ માટે દ્વિતીયા વિભક્તિ છે. 'કાલાઅનોરત્વન્ત
સંયોગે' (પા. ૨-૩-૫) પ્રભાસે દ્વિતીયા વિભક્તિ થઈ. મા અગમઃ—અગમઃ—
ગમ્ નું અવગતન જૂત કા. (લઙ્) ત્રી. પુ. એ. વ. જ્યારે 'મા' એની
આગળ દોષ ત્યારે અગમઃ ના જ નો લોપ થાય. અહીં પાત્રિનિનો એ
નિયમ સચરાથો નથી. આમ જ રાખવામાં આવે છે તે જાણ છે. આ

આ શ્લોક રામને લાગુ પડે તેની રીતે પણ સમજાવ્યો છે માનિપાદ= રામ [મા-લક્ષ્મી-સીતા (લક્ષ્મીનો અનતાર), નિષીદતિ અસ્મિન્-લક્ષ્મી જેમાં છે તે-રામ) (રામને વિષ્ણુનો અનતાર કલા છે)] કૌશ્લમિથુન-વાણી અને તારા અથવા રાવણ અને મંદોદરી સીતા માટે રાવણ કામમોહિત થયો હતો. વાણી-‘મા લક્ષ્મીનિષીદતિ અસ્મિન્’ इति માનિपाद यत् यस्मात् कौश्लमिथुनाद् मन्दोदरीगवणरूपादेक रावणं काममोहित अवधी. हतवानसि; तस्मात् त्व दाधती समा. अनेकान्सत्तरान् अद्वितीया प्रतिष्ठामण्डैश्चर्यामन्दा-वाप्तिम् भगवः प्राप्नुह ।’ કેટલાક માનિપાદ=રાવણ લે છે વાણી-નિતરા સાદયતિ પીઠયતિ इति रावण, तस्य सम्बुद्धिर्न निपाद रावण । यत् यस्मात् कौश्लमिथुनाद् । अक्षपी भार्यार्यमुखे पयाघच् । कुञ्जम् । ततः स्वार्थिकोऽण् । कौशम् । राज्यक्षयवनवागादिदु सादत्पल्लीभूतः. यन्मिथुन सीतारामरूप तस्मादेक सीतारूप यस्माद्वर्षी. यषाभ्यधिकपीडा प्रापितभानसि, तस्मात्त्व प्रतिष्ठा. अतः अरं मा गमः (वाणो काले ५ ५६) ‘पत्नी विद्योभनो एषुએ આપેલો શાપ અરિતાથ’ કરવા અને નારદ પાસેથી પોતાના ગુણ વાંઘીકેએ સંભળેલા તે પછી પોતાના અરિત્રમાં કરુણ રસ પ્રધાન હાઈ ‘અપિતુ’ કરુણ મિતત્વ ઝાંજુરાની હાથથી રામ પોતે જ પારથી થઇને કૌશ્ય રૂપી રાક્ષસનો વધ કરે છે અને સીતા વિદ્યોભનો શાપ પામે છે.”

અરધી — યજ્ઞુ’ અગ્નન ભૂતકાળ (હજુ) ખી. પુ. એ. વ. આ શ્લોક રામાયણ બાલકાંડમાં આવે છે રામાયણ પોતે કહે છે કે કૌશ્ય પક્ષીના મુ યુગી ઉદ્ભવેલો વાસ્તીકિનો શોક શ્લોકમાં પરિણમીને બહાર આવ્યો નોત શ્લોક રૂપે કાવ્યવાણી દ્વારા જ બહાર આવ્યો. વાણી બાલકાંડ પાદવદોઽક્ષરસમસ્ત્રીત્યયમન્વિત. । શોકાર્તસ્ય પ્રવૃત્તો મે શ્લોકો મળતુ માન્યથા ॥...સમાહરૈશ્વતુર્મિર્ય પાદૈર્મીતો મહર્ષિણા । શ્લોકોનુવ્યાહરણાદ્ય શોક-શ્લોકત્રયમાગતઃ । તસ્ય નુદ્ધિરિય જાતા મહર્ષેર્મૌપિતામન । કૃત્સ્ન રામાયણં કામ્યમીદૌ કરવાણ્યદમ્ ॥

૧૧-માલોકમાં પણ આ વિશે નીચેની કારિકા અને વૃત્તિ છે. વાણી કાવ્યસ્ય ત્મા ॥ એવાર્થસ્તથા પાદિક્વે પુરા । કૌશ્લદ્વિધોગોત્ય શોકઃ શ્લોકત્રયમાગત ॥ વિવિધવિશિષ્ટ શાસ્ત્રવાચનરચનાપ્રવચનગુણ વાચ્યસ્ય જ એવાર્થ સારભૂત ગનિતહિતચરચરિત્રાદિચરકૌશાન્દનિત શોક એવ શ્લોકત્રયા પરિણત-‘મા નિપાદ’...ઈ.

૫-૨

આમ્નાયાદન્યો-આમ્નાય-વેદ 'શ્રુતિઃ સ્ત્રી વેદ આમ્નાયઃ સ્ત્રી ધર્મસ્તુ તદ્વિધિ.' વેદમાં ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુભ, જગતી વગેરે જોદો હોય છે. વેદમાં પણ અનુષ્ટુભ દેખાય છે ખરો પણ ને લાગ્યે જ વપરાય છે અને તેમાં પણ એના નિયમો બરોજર સચવાયા નથી. વેદમાં પણ અનુષ્ટુભના એક ચરણમાં આઠ અક્ષરો હોય છે. છતાં તેમાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં દેખાતા અનુષ્ટુભના લઘુ-ગુરુના નિયમો સચવાયા નથી. શ્લોકે પઠં ગુરુ હેયં સર્વત્ર લઘુ પચમમ્ । દ્વિચતુઃપાદયોર્હસ્વં સપ્તમં દીર્ઘમન્યયો । આમ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અનુષ્ટુભમાં હંમેશ જોડો ગુરુ, અને પાંચમો લઘુ હોય છે. બીજા અને ચોથા પાદમાં સાતમો લઘુ અને પહેલા તથા ત્રીજામાં ગુરુ હોય છે. 'શ્લોકે પઠં ગુરુ હેયં સર્વત્ર લઘુ પચમમ્ । દ્વિચતુઃપાદયોર્હસ્વં સપ્તમં દીર્ઘમન્યયો વેદમાં આટલા નિયમ પણ સચવાયા નથી. જ્યારે વાદમીકિએ હિચારેલા શ્લોકમાં અને રામાયણમાં બધા નિયમો સચવાયા છે. તેથી જ વાદમીકિના એ અનુષ્ટુભ શ્લોકને નૂતનચ્છન્દસી અવતાર કહ્યો છે. વાદમીકિએ પ્રયોજ્યો એ અનુષ્ટુભ જોં વેદ કરતાં કંઈ જુદો અને નવો જ હતો. (વાંચો કાણે પૃ ૫૭)

૫-૨

આવિર્ભૂત-આવિર્ભૂત શબ્દવ્રહ્મણ. પ્રસાદ યસ્મિન્. (૧) જેમનામાં શબ્દ રૂપી બ્રહ્મણે પ્રકાશ આવિર્ભૂત થયો હતો અથવા (૨) જેમના હાંડા શબ્દ રૂપી બ્રહ્મણે પ્રકાશ આવિર્ભૂત થયો હતો.

શબ્દ હારા જ શાશ્વત પ્રભ સમજી ચકાય છે. શબ્દ પોને જ અદૃશ્ય પ્રપન્નુ' દરમયાન રવરૂપ છે. ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે વેદ વગેરે બ્રહ્મણ નિધાસરૂપ છે 'અસ્ય મહતો મૂતમ્ નિશ્ચયિતમેતદસ્યવેદો...ઈ.' વાંચો વાકપ-પદીયને પહેલા જ શ્લોક—'અનાદિનિષ્પન્ન' વ્રહ્મ જાનરત્તર મદદારમ્ । વિવર્તિતેડર્પમાવેન પ્રક્રિયા જગતો યતઃ । બ્રહ્મણે પરમ જ્યોતિ પાં કહ્યું છે. વાંચો કોટીપર્નિ-૫૬—'તમેય માન્તમનુમાતિ સર્વ' તસ્ય માસા સર્વમિદં વિમાતિ ।

૫-૩

મૂતમાવન. — મૂતાનિ આવયતીતિ-પ્રાણીઓને સર્જનાર પદ્મયોનિ પદ્મ
યોનિ યસ્ય સ-અહા કહે છે કે વિધુની નાલિમા રહેલા કમળમાથી
અહા ઉત્પન્ન થયા વાગાત્મનિ-વાગ્ આત્મા યસ્ય વાણી જેને આત્મા ॥ તે.

૫-૪

અવપાહતઃપોતિ — અપ્યાહત યોતિ યસ્ય — ન રાખી સકાય તેવા.
આર્ય-કર્યે દદ આર્ય-આર્ષ-સપિઓનુ વેદમત્રના સપિઓને જેવી દિગ્ધ
દૃષ્ટિ દત્તી તેવી દિગ્ધ દૃષ્ટિ ધરાવતું પ્રતિમા-પ્રતિમા એવ ચતુ-પ્રતિમા
અમુ

પ્રતિમા — પ્રતિમા નરવ્યોત્તેજસાલિની પ્રજા ૧ આ પ્રતિમાથી કવિ
પોતાના કાવ્યના વિષયોને કાંઈ જુદા જ સૌંદર્યમાં જુએ છે અને પોતે
જોયેની રમણીયતાનું સુંદર સાધામાં વાચકો આશ્રય સુંદર મિત્ર ખડું
કરે છે આ શક્તિથી કવિ વાચકોના હૃદયમાં રહેલા સુધુન સરકારો
જગમ કરે છે આ શક્તિથી તે વાચક આમળ હ મેશા નવા રમ્ય અને
બેનહર સબધમાં જ વસ્તુઓને એની રીતે રજુ કરે છે કે જે સાધારણ
માણસાંએ કદી વિચારું કે અનુભવુ હોવું નથી આ પ્રતિભાથી કવિ
હ મેશ કંઈ અસાધારણ તત્ત્વ જુએ છે અને વાચા દ્વારા એનો બીજાને
પણ અનુભવ કરાવે છે પ્રતિમા શક્તિને લીધે કવિ અપૂર્વ વસ્તુ સરજ
શકે છે આ પ્રતિમા કાવ્યનું મુખ્ય કારણ છે વાચે-અટ તૌત-પ્રજા
નરવ્યોત્તેજસાલિની પ્રતિમા મહા ૧, ભોમન-“પ્રતિમા અર્ણવરતુવિર્ભાગસમા
પ્રજા, રૂદ્ર-કવિત્વગીઝ પ્રતિમાનમ્ પ્રતિમા મનુષ્યને જન્મથી જ પૂર્વજન્મના
રૂપો રૂપે વરી હોય છે વાચક-પ્રતિભા કવીના કાવ્યકારણમ્ ૧, વામન
કવિત્વગીઝ પ્રતિમાનમ્ ૧, હેમચન્દ્ર-પ્રતિમા અસ્ય હેતુઃ ૧

પ્રાતિનમ્ ચતુ ૫૪ ॥ ૫જ અર્થમાં ફેર નથી ચતુ પ્રતિમાનુ
[આખો ભવે પ્રકાશે અથવા (તેવી) દેખાવ] ૫૪ સારો નથી

આવ વચિ — વાસ્ત્વીકિતે આદિ કવિ કહ્યા છે અને રામાયણને આદિ-
કાવ્ય કહે છે નનાયજુર્માં ૫જ કથુ છે—આદિકાવ્યમિદ વાર્ષ પુરા
વાત્મીકિત્ત કૃતમ્ ૧ (ઉત્તરવાણ્ટ) આ આખા પ્રસંગમાં ભવશ્રુતિ રામાયણને

અનુસરે છે. અન્ધાણે, બાવકાણે-રામન્ય ચરિતં દૃશ્ત્વં હ્રુદુ ત્વચ્ચરિત્ત્વમ્ ।
...વૈદેહ્યાથ મદદૃષ્ટં પ્રદ્યસં ચદિ વા રહઃ ॥ તથાપ્યવિદિતં સર્વં વિદિતં તે
મવિષ્યતિ ॥ ન તે વાગવૃત્તા કાવ્યે કાવિશ્વ મનિષ્યતિ ॥ - શ્યુન્નત્વા મનર
ધ્વજા તત્રૈવાન્તરઘોષત ॥

૫-૬

વિવર્ત—આ સબ્દ કવિ ત્રીજા અને છઠા અંકમાં પણ વાપરે છે. વસ્તુની મૂળ અવસ્થાનો ત્વાગ થયા વિના અન્ય અવસ્થાની પ્રતીતિ થતી તેને વેદાન્તમાં વિવર્ત કહે છે. દા. ત. અંધારામાં દારૂગને જોઈને સપ્તેઃ વિચાર આવે તે અહીં સર્પ તે રત્નજીનો વિવર્ત કહેવાય રત્નજી તેનું તે રહે છે જ્યારે માયું જાન થતાં સર્પની જાનિતિ દૂર થાય છે. દંડમાં વિવર્ત એટલે મિથ્યા વસ્તુની પ્રતીતિ, જાનિતજ્ઞાન, માયા, આત્માસ. દંડન શાસ્ત્રમાં ત્રણ મત પ્રચલિત છે. (૧) આરંભવાદ (૨) પરિણામવાદ (૩) વિવર્તવાદ.

(૧) વૈશેષિકો આરંભવાદમાં માને છે તેઓ જગતની ઉત્પત્તિ પરમાણુમાયા માને છે. તંતુમાંથી જેમ પટ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ આ જગત પણ પરમાણુમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. એમને મતે પરમાણુ જગતનું ઉપાદાન કાન્તુ છે અને તે નિત્ય છે (૨) સાંખ્યમનવાગો પરિણામવાદમાં માને છે. પરિણામ એટલે કારણજી કાર્યમાં રૂપાતરે જેમો દધિ (દહી) તે રૂપનું પરિણામ કહેવાય, અહીં મિથ્યાજ્ઞાન તથા પણ રૂપનું રૂપીમાં સંપૂર્ણ રૂપાંતર થાય છે. તેમને મતે જગત અવ્યયું પરિણામ છે. (૩) વિવર્તવાદ પ્રમાણે જગત અવ્યયું વિવર્ત છે, આ મત વેદાન્તીઓનો છે. અહીંનાહી વેદાન્તી પ્રમાણે પ્રથમ કલ્પ છે અને જગત મિથ્યા છે પ્રથમ મુત્યં રગન્મિથ્યા.

આમ વિવર્તવાદ અને પરિણામવાદ એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે વર્તિ-
'પરિણમમતે નામ વસ્તુનો સ્થાપનઃ સ્વસ્વરૂપરિવ્યયસ્ય સ્વરૂપન્તરભવિતિર્નિર્ણય
દુષ્ટનેય સ્વરૂપં પરિવ્યયસ્ય સ્વસ્વરૂપેણ પરિવ્યયતે । વિવર્તમાત્રસુ વસ્તુનઃ સ્વસ્વ-
રૂપરિવ્યયોત્તર સ્વરૂપન્તરેણ વિવ્યવરૂપીતિર્નિર્ણય સ્વસ્વરૂપરિવ્યયોત્તર સ્વસ્વરૂપેણ
મિથ્યા પ્રતિભાસતે ॥ "અવસ્થાન્તરભવતિરેકસ્ય પરિણમિત્ય । સ્વસ્વરૂપેણ દધિ
સ્વસ્વરૂપઃ સુતરો કુચ્છતઃ કથા ॥ અવસ્થાન્તરમાત્રં તુ વિવર્તો સ્વસ્વરૂપત્વઃ ।

નિરંજોડયસ્યસૌ ચ્યોમ્નિ તત્કમાલિન્યવલ્લપનાત્ તત્તો નિરંજ આનન્દે વિષતેર્તે
જગદિષ્યતામ્ ॥”

વાગ્મે શ્રી મ. ન. દ્વિવેદી (ઉ. ચ. પૃષ્ઠ ૧૩૦)—“વેદાન્તસારનામના
અંશમાં વિવર્તનું એવું લક્ષણ કહ્યું છે કે વસ્તુનઃ સ્વરૂપાવરિત્યગેનસ્વરૂપા-
ત્તરેણમિષ્યાપ્રતીતિઃ ॥ મૂલ પરબ્રહ્મ તે પોતાનું રૂપ તત્ત્વમા વિના ખોટી
રીતે અન્ય રૂપે ભાસે તેનું નામ વિવર્તભાવ. જેમ દોન્કું પોતાનું રૂપ તત્ત્વમા વિના
ખોટી જ રીતે ટાઈને સર્પ જેવું ભાસે, તેમ પરમાત્માને વિષે આ વિવર્તભાવ
વડે કરીને જગતની મિથ્યા પ્રતીતિ યાય છે. અહીંયાં શબ્દને બ્રહ્મ માન્યો
છે, તો શબ્દ બ્રહ્મ તે એક જ તેનામાં વિવર્તભાવે કરીને પુરાણ, ભાગવત,
કાન્ધ વગેરે ભાસ માત્ર યાય; તેવા વિવર્ત ભાસમાં અઘાપિ લગી રામાયણ
એવો ભાસ થયેલો નહિ, તેથી શબ્દ બ્રહ્મના પ્રથમ જ વિવર્તરૂપ રામાયણ
એમ લખ્યું છે.”

અહીં ભવશૂનિ વિવર્તનો આ મૂળ તાત્વિક અર્થમાં ઉપયોગ કરતા
નથી, કવિએ અહીં બ્રહ્મ શબ્દ વાપર્યો છે અને પોતે પોતાનું વેદાન્તનું
જ્ઞાન બતાવવા માગે છે તેથી આ શબ્દ ખાસ વાપર્યો છે. અહીં વિવર્ત
એટલે કેવળ શબ્દોનું રામાયણ રૂપે રૂપાંતર. કવિ કંઈ અહીં એમ મૂલ્યવવા
નથી માગતા કે જેમ સર્પ રજ્જૂની બ્રાન્તિ છે તેમ રામાયણ પણ શબ્દની
મિથ્યા બ્રાન્તિ છે. એ રીતે જોતાં તો રામાયણ અસત્ય કરે.

इतिद्वार्ष-‘इतिहासः पुरातनम्’ इत्यमरः [इति ह आसीच्छेत्रेतीतिहासः
इतिरवमर्षं हः किलर्षं’ इति क्षीरस्वामी, ‘इति ह इति पारम्पर्योपदेशेऽनयम् ।
सदास्ते अस्मिन्निति घनू’-

આખ્યાયુધા

અહીં દ્વંદ્વમાં ઇતિ ઇતિયા માગે છે કે રામાયણ પહેલું સંસ્કૃત કાવ્ય
છે અને કવિના હૃદયમાંથી સીધું આખ્યું છે તેથી વાક્યમીકિ આદિનિ છે.

૫-૭

इत...मण्डितः संसार-‘इत-इपेंडुलुम्प्यायां वाक्यारम्भविषादयो.’
इत्यमरः पनरेपता इहे छे-तो तो संसार शोकावमान थयो. अर्थात् अ

પુસ્તક જમણું આમૂયલું બની રહેશે. મુળગરિમાથી રામાયણ જગતનો અગ્રકંઠ છે.

પાઠદેર—વ્યવિહાર સંસ્કાર—રામાયણના પાઠથી બધા પંકિતો યદ્ય જશે, એ ભાવ છે. અથવા સાહિત્યના ખળનામાં રામાયણ ઉમેરાવાથી જગતમાં વધારે જ્ઞાન અને કલાપણ આવશે, પણ આ પાઠ ઉચિત લાગતો નથી.

૫-૮

તત્ર હિ મહાનિયયનગ્રયૂહ इति—વાદ્મીકિએ રામાયણ કાબ્ય સંસ્કૃતિ એને અહીં આત્રેયી અભ્યાસનું બીજું વિધિ મળાવે છે. કદાચ શ્રી હિમાલયકરભાઈ સમજાવે છે તે પ્રમાણે એમ પણ હોય કે ‘કાબ્ય રમ્યા પછી તેને બીજાએ આગળ રખા કરવા માટે લખવાની રૂપે કંઈ કરાવણું આપી રહે છે. કદાચ આગ્રહવિ તેમાં પડવા હોય અથવા તે આગળ એવા અંકમાં ભવભૂતિ પોતે જ કહે છે કે રામ કથાનો એક ભાગ વાદ્મીકિએ નાટક રૂપે મોજીને ભરત મુનિને તે બજાવવા માટે ગોકુલ્યો છે. ઋષિ એ નાટ્ય રચનમાં શેઠાયા હોય તે વિદ્યાર્થીએને બહુ એણે સમય આપી શકે.’

૫-૧૫

ઘટસે—આત્રેયી સીતાને ‘મેટા’ કહે છે તેથી તે સીતા કરતાં વધારે મોટી હશે. આટલી મોટી હિંમતે પણ બહા વિદ્યાના અભ્યાસ માટે આત્રેયી દિગ્માલય પાસેથી તે છેક ગોદાવરી સુધી પ્રવાસ ખેડે છે. આ કેળવણી વિશે ભાષુતિના પોતાના ખ્યાલો આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે

શ્લોક ૬

અન્યથા...પ્રવર્તિકીનાં કથાના વિષયઃ एष ते स बन्धुर्गः ददमाम
त्वां नामदीक्षामपि नः प्रत्यक्षदृष्टमिव कृतोति । (ઉપજાતિ)

વલ્લભવન્ધુ—પ્રિય બન્ધુવર્ગ. અહીં વલ્લભશાસ્ત્રિવર્ગ પાઠદેર છે. વલ્લભાચ તે શાસ્ત્રિનય, તેમં વર્ગ—પ્રિય જ્યોત્સના સમૃદ્ધ. ‘કાબ્યે’ આ પાઠ રાખે છે. પણ પંચવટી, જનસ્થાન, ગોદાવરી, પ્રસ્તવજી વગેરેના ઉદ્દેખ હોવાથી અહીં એકવાં જ્યોત્સના જ સાતાના બંધુઓ તરીકે લેવા ઠીક નથી. ગોદાવરી, પંચવટી, વગેરે બધાં સ્થળો સીતાનાં મંધુઓ છે, તેથી વલ્લભવન્ધુવર્ગ પાઠ

સારે છે શ્રામંગિકી-પ્રાસંગિક નામગોષાં-નામઃ શેષઃ મસ્વાઃ-નામગેય યથેચ્છી. આત્રેયી વાસંગીકિના આત્રગેયી આવતી હતી. તેણે સીતાના ત્યાગ વિશેની વાત સાંજળી દશે. તેણે એટલું સાંજળું દજે કે સીતાને જન્મજને સીમાડે ત્યજ દેવામાં આવ્યા હતાં. તે પછી સીતાનું શું યયું તે વિશે એને કદા સમાચાર મળ્યા નહિ હોય. તેમાં તે ધારે છે કે સીતા બેઠસ મૃત્યુ પામી દશે. તેથી તે નામગેય કહે છે. જનસ્થાન, પંચવટી, જોદાવરી, પ્રભવણ, વાસન્તી વગેરે સીતાના પ્રિય બધુ વર્ગને જોઈને આત્રેયીને લાગે છે કે જાણે સીતા પ્રત્યક્ષ રીતે એની સામે જામી છે અહીં નામગેયમવિ અને પ્રવ્યજદશમિવ કરતિ માં વિરોધ છે. જે નામગેય હોય તે પ્રત્યક્ષ દેવી રીતે દેખાય ? પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. સીતાના બંધુવર્ગને જોતાં આત્રેયીને એમ જ લાગે છે કે સીતા જ એની સમક્ષ જામી છે. ખરું જોતાં સીતા નથી. આમ વિરોધ છે.

૬-૧

વાસન્તી-અત્યાર સુધી કવિ વનદેવતા ચબ્દ વાપરતા હતા. પણ આમળની વાતચીત ઉપરથી હવે બધાને ખબર પડી ગઈ છે કે આ વન-દેવતાનું નામ વાસન્તી છે. તેથી અહીંથી કવિ વાસન્તી ચબ્દ વાપરે છે. વાસન્તીને તો એટલી જ ખબર હતી કે રાવણને મારીને રામ સીતા સાથે એવેપ્યા પાછા ફર્યા. સીતાના કથંકની વાતની તથા સીતા ત્યામની વાસન્તીને ખબર નહોતી. તેથી આત્રેયીએ વાપરેલા નામગેય ચબ્દથી વાસન્તી અર્થકે છે.

૬-૨

અત્યાહિતમ્-મારે આહત. 'અત્યાહિતં મહામીતિઃ કર્મજીવાનવેશિ ચ' -જયમરઃ; અત્યન્તમાધીયતે તન્નિવૃત્તયર્વ મનો દીયતે અસ્મિન્નિતિ ।

૬-૪

હતિ મૃહતિ-સીતા સાંગા સમય સુધી જનસ્થાનમાં રહી હતી તેથી તે સ્થળની વનદેવતા વાસન્તી સીતાની ખાસ સખી હતી. તે સીતાની

ખાસ પ્રશંસક હતી. તેથી તેના વિશેના કથકની અને તેના ત્યાગની વાત સાંભળી તે ખૂબી પામે એ સ્વાભાવિક છે.

૬-૬, ૭-

મદાપાતા—મહાન માય' યસ્યઃ નિર્માણ-નિર્માણસ્ય અથવા નિર્માણે માગઃ, કલે-તે કહેવા માગે છે કે તેને સીતાને આમ દુઃખ દેનાર રામ સાથે હવે કંઈ નથી. આર્થે આગેયિ-રામના કુક્રમથી લક્ષ્મણ સીતા સાથે મર્યો હતો. ગંગા ઓળંગ્યા પછી આંખમાં આંસુ સાથે લક્ષ્મણે સીતાને કહ્યું કે તેમના કથકની વાતને લીધે રામે તેમને ત્યજી દીધા છે અને તેમને વાલ્મીકિના આશ્રમ પાસે છોડી દેવાનું તેમણે કહ્યું છે. ત્યાં સુધી સીતાને તો એમ જ હતું કે હોહા પૂરવા માટે તેને એકાદ દિવસ કરવા મોકલી આપે. પછી લક્ષ્મણ સીતાને ત્યાં જ છોડી દઈને પાછો આવે છે.

૬-૧૦

આયારુન્ધતી-આર્ચાયતૌવસિષ્ઠાભ્યાં અચિહ્નિતેષુ. રામને આ નિર્જય થોડા નથી જ એમ વાસન્તીને લાગે છે. તેથી તે પહેલો પ્રશ્ન એ કરે છે કે એ વખતે વસિષ્ઠ વગેરે વડીલો ક્યાં હતા ? તેમણે આ નિર્જય લેવા જ કેમ દીધો ? એ બધા ત્યાં હોય ને આ અનર્થ થાય એ સંભવિત જ નથી. વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતી જેવા માર્ગદર્શક હતા છતાં તેમણે કેમ કંઈ ન કહ્યું ? અને જો તેમણે રામને ન રોક્યા તો રામની વૃદ્ધ માતાઓ તો હતી જ. તેમણે તો રામને જરૂર રોકવા જોઈતા હતા. વાસન્તીને ખાતરી હોય છે કે આ બધા વડીલો હોત તો રામ આ નિર્જય લઈ જ ન શકત.

પહેલા અંકમાં ભવમૃતિ ખાસ આ બધાને ઋષ્યશૃંગને આશ્રમે યજ્ઞમાં મોકલવાનું વિધાન કરે છે. તેના અહીં અગત્ય સમજાય છે. આ અનુભવી વૃદ્ધો રામને આનું કૂર પગલું ન બરવા દેત. સીતાને સંતોષવા તેઓ કંઈ શુદ્ધ વિધાન કરત. અહીં ભવમૃતિ ૨૫૯ મુધવે ૧૧ કે રામનું આ પગલું અનુભવ વગરનું અને હિતાવળિયું હતું. કારણ કેમ વડીલ આનું ન થવા દેત.

આ પછી પણ ભવમૃતિ આને જ સમર્થન આપે છે. સમાચાર સંભળતાં અરુન્ધતીને નિર્જય મળ્યો નથી. તે તો સીતા વગરની અયોધ્યામાં

પણ મૂકવાની પણ ના પાડે છે બીજા વડીલો પણ તેને જ અનુસરે છે. આમ રામના નિર્ણય સાથે કોઈ સમત નથી કવિ પોતે પણ એથી વિરુદ્ધ છે.

૬-૧૬

અથ સ રાજા—પોતાની વહાલી સખી ઉપર બાટવા કૂર બનનાર રામનું નામ પણ લેવું વાસન્તીને ગમતુ નથી તેને મન તે હવે ફક્ત રાજા જ ગ્યો છે કારણ તે પોતાની પત્ની પ્રત્યેની ફરજ જૂની ગયો છે રઘુવંશમાં સીતાને છોડી દઈને લક્ષ્મણ જવા તૈયાર થાય છે ત્યારે સીતા જે સદેશી રામને કહાવે છે તેમાં પણ તે રાજા ચન્દ વાપરે છે—રાત્યસ્તવયા મદ્વચનાદ સ રાજા । કિમા—ફ આનાર યસ્ય સ કિમાચાર ।

૬-૧૭

ક્રતુ—કનુમાં પ્રાણીનો વધ ખાસ આવશ્યક છે જ્યારે યજમા પ્રાણીનો વધ થાય કે ન પણ થાય. અથ્યમેષ—પોતાનું સાર્વભૌમપણ સ્થાપવા બા પસંદ થતો જન્મ મેળવતે હિત્યતેડન—વસ્ત્રરથી સુરક્ષિત અથને એક વર્ષ માટે છૂટો મૂકવામાં આવતો પરગનપમા આ ઘોડો પ્રવેશ ત્યારે તે ગભાએ કા તો તામે થઈ જવું મહે અથવા લસકર જોડે લડવું પડે કાષ્ટ આ ઘોડાને બધે તો તેણે પણ લસકર જોડે લડવું પડતું અથવા તામે થઈ જવું પડતું જ્યારે વર્ષને અંતે અથ પાછો ફરે ત્યારે બાકીની ક્રિયા થતી અને યજ સમાપ્ત થતો

૬-૧૮

હા ધિરૂ વરિણીતમ્ અયિ—અથમેષ મહા પોતાની પત્ની સાથે જ થાય. સીતાને તો તણ દીધા હતા છતાં રામે અથમેષ મહા આ જ્યો હતો. તેથી વાસન્તી માને છે કે નહીં રામ ફરીથી કોઈ બીજા બાને પસંદ કરે નહિ તો અથમેષ શી રીતે થાય ? સરખાવે રામાયણ ગાયકાડ—ચક્રમટ મત્ત સર્પે ચપાચાપ અપાવિધિ । શ્રીમાથ્ય સદ્ પત્નોમિ- રાના દીક્ષામુપાવિશત્ ॥

૬-૨૧

દિરળમયી સીતાપ્રતિકૃતિ:-રામે અશ્વમેધ યજ્ઞ શરૂ કર્યો ■ છતાં આત્રેયી કહે છે કે તે પરણ્યા નથી. આયી વાસન્તીને પ્રશ્ન થાય છે કે ત્યારે યજ્ઞમાં તેમની સહધર્મ્યારિણી કાણુ ? આત્રેયી કહે છે, “સીતાની સુવર્ણપ્રતિમા” આ વાક્ય રામને સીતા પ્રત્યેના જી‘ડા અને સ્થિર સ્નેહ બતાવે છે. રામે સીતાને ત્યજ્યાં પણ શા માટે ? એમને શું સીતા માટે સ્નેહ નહોતો ? કે એમને પણ શું ભોંકાની જેમ સીતા માટે કંઈ શંકા હતી ? એવું કશું જ નહોતું. કેવળ પોતાની પ્રાપ્તિ ખુશ રાખવી એને રામ પોતાની પહેલી દુરજ માનતા કેવળ એ દુરજ અદા કરવા જ રામે સીતાને ત્યજ્યાં હતી. સીતાને છોડે આજે બાર બાર વર્ષ થયાં. પણ હજી પણ રામને સીતા માટે એવો જ સ્નેહ છે કે જેની આપણને ચિત્તકંઠન પ્રસંગ વખતે ઝાંખી થઈ ગઈ હતી. આજે અશ્વમેધ વખતે એ સ્નેહ બધાએ સ્પષ્ટ જોયો તેમજી બીજી કાઈ જીને પરજીને પોતાની સહધર્મ્યારિણી તરીકે સ્માન ન આપ્યું તેમને તો એક જ સહધર્મ્યારિણી હતી. તે બંને આજે પ્રત્યક્ષ દાનર ન હોય. પણ સીતાની સુવર્ણ પ્રતિમા જ આજે તો રામની સહધર્મ્યારિણીનું પદ ભાલાવે છે. એમને સીતા પ્રત્યેના સ્નેહ સહેજ પણ ઓછો થયો નથી. બાર બાર વર્ષે પણ તે જેને નામશેષ માને છે તેની જ સુવર્ણ પ્રતિમા ધણીને પોતાની પાસે પત્ની તરીકે બેસાડે છે.

૨શ્લોક ૭ (અનુષ્ટુપ)

રામે ભોંકા ખાતર સીતાને ત્યજ્યાં એમ જાણીને સીતાની પ્રિય સખી વાસન્તીને રામ ઉપર તિરસ્કાર ઉપજે છે. તે ‘રામ’ કે ‘રામભદ્ર’ શબ્દ નથી વાપરતી પણ કેવળ બધ સ રાજા...એ શબ્દો જ વાપરે છે. આમ તે રાજા શબ્દ બોલતાં તો બોલી ગઈ પણ જારે તેણે સાંજણ્યું કે રામે ફરી સખ ન કરતાં સીતાની સુવર્ણ પ્રતિમાને જ પોતાની સાથે યજ્ઞમાં સ્થાન આપ્યું છે ત્યારે તેને ખરેખર પરતાવે થાય છે. રામ માટેનું તેનું માન ફરીથી તેનામાં-ઉદ્ભવે છે. હવે તેને નવાઈ લાગે ■ કે આવા રામ જેવા પુરુષોને કેમ કહેવા ? એક બાળુ સીતાનો ત્યાગ કરવા જેવી કૂરતા બતાવે છે તેથી તે ખરેખર વળી કરતાં પણ કઠોર છે જ્યારે બીજી તરફ યજ્ઞ વખતે ફરીથી સખ ન કરતાં કેવળ સીતાની સુવર્ણ પ્રતિમાને

જ પત્નીને સ્થાને રાખે છે. આમ આ રીતે એમનું હૃદય કૂંઠથી પણ ક્રોધ છે અને કડુણાભયું છે. કેમકે એમના હૃદયમાં આજે પણ સીતા માટેના તેવાને તેવા જ સ્નેહ છે. લોકોત્તર મનુષ્યોનાં હૃદય કાણ પારખી શકયું છે ? પ્રભા પ્રત્યેની રાત્ર તરીકેની ફરજ અદા કરતી વખતે તેમને સીતાત્યાગ કરવાની જરૂર પડી. એ વખતે તેમણે વજ્ર કરતાં પણ કંઈક હેતુ કરીને સીતાને ત્યજ્યાં પણ ખીજ જાણુ સીતા માટેના સ્નેહ પણ. એવાને એવો જ દત્તો! તેથી જ એમનું હૃદય કૂંઠ જેવું ક્રોધ પણ હતું.

આમ વાસન્તીને માથે છે કે પોતે રામ વિશે કંઈક મત બાંધવામાં હિતાવળ કરી છે. તે પોતે પણ રામને સમજી શકતી નથી.

લોકોત્તરણાં-લોકેષુ હતાઃ લોકોત્તરાઃ--લોકોત્તર.

અહીં લોકોત્તરનું ચિત્ત ઉપમેય છે અને તેને વજ્ર અને કુસુમ કે જે ઉપમાન છે તેના કરતાં પણ કઠોર અને ક્રોધાળુ કહ્યું છે તેથી અહીં વ્યતિરેક અસંકાર છે કારણ ઉપમાન કરતાં ઉપમેયને ઉત્કર્ષ બતાવ્યો છે.

સરખાવો--મર્ત્યુ-સંપન્ન મહતાં ચિત્તં મપત્યુત્પલકોમલમ્ । આપત્ત્વ ચ મહાશૈલશિલાસપાતકર્કશમ્ ॥ રામાયણમાં પણ સીતાની સુવર્ણપ્રતિમાને ઉદ્દેશ્ય છે--'વાચનીં પ્રમ પત્ની ચ દીક્ષાર્થાં જ્ઞાથ કર્મણિ ।'

૭-૧

વામદેવ--રામાયણમાં વસિષ્ઠ સાથે વામદેવનો પણ ઉદ્દેશ્ય આવે છે. વામદેવ પણ ત્રાપિ હતા અને વસિષ્ઠના ગેરદાનરીમાં યજમા વસિષ્ઠનું સ્થાન સંભાળતા હતા. આત્માને વસિષ્ઠે ત્રાપ્યશૃન્વતે આશ્રમે મથા હતા તેથી વામદેવ જ વસિષ્ઠની જગ્યા સંભાળતા હતા. ત્યજેના ચોથા મંડળમાં હમસય દરેક મંત્રના વામદેવ ત્રાપિ છે. વામદેવ-વામદેવેન અંસેન્દ્રતઃ--વામદેવથી અભિમંત્રિત કુમ્ભેષો યજ્ઞાંશ્ચમ્-ચાક્રમનનિમ્મય (અમ્મ-ગી)

૭-૨

અવાપ્ત-અવાપ્તઃ દિવ્યાના અઘ્નાણાં સંપ્રદાયઃ ચેન સઃ (ચતુઃ) દિવ્ય અન્ત્રોનું પરંપરાગત જ્ઞાન પ્રાપ્તિ. ચતુઃ--ચત્વારિ અજ્ઞાનિ યસ્ય

તત્ત્વ ચતુરજ્ઞં, ચતુરજ્ઞં ચ તત્ત્વ સાધનં ચ, તેન અન્વિતઃ—ચતુરંગ સેનાથી યુક્ત ચતુરંગ સેના સાથેના હસ્તિ, અશ્વ, રથ અને પાયદળ એ ચાર પ્રકારનાં ઘસઘસ દોષ છે. સાધન-સૌન્દર્ય. પાયો-સાધન મૃતસંસ્કારે સૈન્યે સિદ્ધીપથે ગતૌ ઇતિ મેદોની.

૭-૪

દ્વન્ત્ર માતર્જીવામિ—૬૭ હમણાં જ વાસંતીએ સાંભળ્યું કે રામે એવી આસનપ્રસવા સીતાનો ત્યાગ કર્યો. સહુ ધારે છે કે એને કાઈ દ્વિંસક પ્રાણીએ ફાડી ખાધી હશે. ઉપરાંત રામ ફરી પરવ્યા નથી. એટલે હવે રામસીતાનો વંશ નહિ રહે એમ વાસન્તીને ઘડીલર લાગ્યું હતું. તેથી તે લગભગ મરી જ ગઈ હતી. પણ ફરીથી જ્યારે તેણે સાંભળ્યું કે લક્ષ્મણનો પુત્ર ચન્દ્રકેતુ છે ત્યારે તેનો જીવ હેઠો બેઠો કે દાસ આલો રામને સંતાનની ભલે શક્યતા ન હોય પણ લક્ષ્મણને તો સંતાન છે ને ! આમ તે અઢી ખુશ થાય છે. અથવા તો બીજી રીતે પણ સમજવાય કે લક્ષ્મણ જ એને મન એના છાકરા જેવો છે. અને એનો છાકરા મોરો સેનાપતિ થયો ! એટલે બધો સમય તે જીવી ! આ બધું જોવા સુધી તે જીવી ! તેથી તેને આનંદ થાય છે. અથવા ત્રીજી રીતે પણ સમજવાય કે સીતા વિરોધી ખરાબ સમાચાર સાંભળીને તે લગભગ મરી જ ગઈ હતી. પણ જ્યારે લક્ષ્મણનો પુત્ર સેનાપતિ છે એવા સારા સમાચાર તેણે સાંભળ્યા ત્યારે તે જ કહે છે, “દાસ માડી ! હું જીવી ” આમ આ રુદિપ્રયોગ પણ દોષ. વાંચો થી કુમારકંઠર જેવો. ‘જીવામિ-મારો જીવ હેઠો બેઠો. કુખની વાત સાંભળતાં ‘મોઢ હું’ એમ બોલો જવાય તેમ સુખની વાત સાંભળતાં ‘જીવી મઠ હું’ એવો આ જીવામિ હિમાર દોષ. રામ જરા ભુલું જ સમજાવે છે. વાસન્તી સીતામાતાને કહે છે કે પહેલાં વધી વખત તમે મને કશું હતું કે પુત્રી ! મહું જીવ; આજે મને જીવ-વાતું ફળ મળ્યું કે કુમાર લક્ષ્મણની પણ પુત્રપ્રાપ્તિ વિશે સાંભળું છું. હું જીવું છું તેથી મને મોટો આનંદ થયો પણ જો મરી ગઈ હોત તો આવો આનંદ ન થાત. (વાંચો રાવ-૫. ૩૦-૩૧)

૭-૫

મોરન્નાડમ્—રમઃ સદઃ ડરસ્તઃ, ડરસ્તેન સદઃ વયા રમઃ
ત્વા (અન્યપીતાવ પિતાની કૃતતા.

૪૭-૬

રાજાપચાર-રાજા અપચાર-રાજાનો દોષ અન્તરેણ દ્વિતીયા લે છે
અહીં ભવભૂતિ રામાયણથી જુદા પડે છે અહીં આ અકાગ મૃત્યુ માટે
રામ પોતે જ પોતાનો દોષ જુએ છે, જ્યારે રામાયણમાં બ્રાહ્મણ જ આ
દોષ રામ ઉપર દેખે છે. રામાયણમાં રામ પોતે પણ કહે છે કે બ્રાહ્મણના
શબ્દો સાચા છે [વધુ માટે જુઓ આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના]

૬-૮

અશરીરિણી વાગ્ અહીં પણ ભવભૂતિ રામાયણથી જુદા પડે છે
અહીં અદૃશ્ય પાણી દ્વારા પ્રજાજનના ઊંકરાના મૃત્યુનું કારણ સમજાય છે,
જ્યારે રામાયણમાં નારદ આ બ્રાહ્મણના ઊંકરાના મૃત્યુનું કારણ કહે છે
જુઓ હરિવાન્શ ૭૪ રઘુવંશમાં શુક્રેણા સરસ્વતી દ્વારા રામ જાણે છે વાંચો
સ્વૃ ૧૪-૪૬

શ્લોક ૮ (અનુબંધ)

કૃષ્ણ-શ્રદ્ધ વાંચો શ્રદ્ધાધારવર્ણાથ કૃષ્ણલાથ લઘન્વજાઃ કલ્પમર શીર્ષ
ચ્છેદ શીર્ષ-ચ્છેદ ગર્હતીતિ (શીર્ષચ્છેદવાચક વા ૫-૧-૬૫ પ્રમાણે) ધર્મ-
સામ્રાજ્ય પ્રમાણે કોઈ પણ સદ્ગતે તપશ્વર્ણ કરવાનો કે વેદ લખવાનો
અધિકાર નહોતો. યોગે તો કેવલ ત્રણ વર્ણની સેવા કરવાનો જ અધિકાર
હતો. જો આ નિયમનો ભંગ કરે તો તે અધર્મ લેખાતો. શબ્દક નેવા
શ્રદ્ધ તપસ્વીનો વધ કરવો એ પણ એક પ્રવચન મનાય. રઘુવંશમાં પણ
શબ્દકને શીર્ષચ્છેદ કહ્યો છે. વાંચો સ્વૃ ૧૪-૫૧ વાંચો મનુ-વિષ્ણુવૈષ્ણ
શ્રદ્ધવ્ય વિશિષ્ટ કર્મ કીર્ત્યંતે । ચદતોઽન્યદિ કુરુતે તત્તત્ત્વસ્ય નિષ્પત્તમ્ ॥

૮-૧

આશ્વપુ-આશ્વ કૃષ્ણ પાણી મલ્ય-જેના હાથમાં જેએથી તરવાર
હતી તેના જ-દિગ્જો વિદ્ય-આર ખૂણા-ઈશાન અગ્નિ રાગ પ અને
નૈઋત્ય પુરુષ-આ પુ પક નિમાન મૂળ કોરેનું હતું પણ રાવણ તેમની
પાણેથી તે પાણી લઈ ગયો હતો રાવણનો નિનાશ કર્યો પત્ની રામે તેને

કુબેર પાસે પાણું મોકલ્યું હતું અને કહ્યું હતું કે જ્યારે તેને પાદ કરવામાં આવે ત્યારે સેવામાં ઉપસ્થિત થવું.

૮-૩

ધૂમપ-ધૂમાડો પીનાર, અર્થાત્ તપ માટે ધૂમાડો શ્વાસમાં લેતો હશે. આ માટે તે બાંધે માથે નીચે લટકતો હશે. વાચો રામાયણ ઉત્તરકાંડ-૭૫-૧૧-તસ્મિન્ સરસિ સપ્યન્તં તાપસં સુમહત્તપઃ । દદર્શ રાઘવ. શ્રીમાંલક-મ્મમાનમધોમુક્તમ્ ॥

અવિ નામ-સીતાની સુવર્ણ પ્રતિમાની વાત સાંભળી હવે વાસન્તી રામ પ્રત્યે કંઈક નરમ થતી જાય છે. કોઈ સમ્યક્ નામનો શૂદ્ર તપસ્વી આ જ વનમાં તપ કરે છે. તેથી વાસન્તીને થાય છે કે રામ કદાચ આ વનમાં ફરી એક વખત આવશે. હવે તે એનું વહાણું નામ 'રામભદ્ર' વાપરે છે કારણ તેને રામના સીતા પ્રત્યેના સ્થિર અને સાચા પ્રેમની પ્રતીતિ થઈ ગઈ છે. એ રાજા તરીકેની ફરજ બજાવવા જાણે આવે પણ વાસન્તી તે એના 'રામભદ્ર'નો જ વિચાર કરે છે. તેને સ્વાભાવિક રીતે થાય જ કે સીતા ત્યાં પછી પછી ખાર ખાર વરસ થયાં છતાં હજી સુધી સીતા માટે એવો જ સ્નેહ ધારતા રામભદ્ર હવે બાટલે વખતે કેવા થઈ ગયા હશે !

અવિ નામ બે બાબત બતાવે છે. એક તો બોધનાર કહે છે પોતાની અમુક ઈચ્છાની બાબત બને. બીજું એ બતાવે છે કે એ ઈચ્છાની વસ્તુ જરૂર મનવાની જ. વચો-અવે નામ કુલવટેરિનમૃતનર્ગક્ષેત્રતંબવા સ્વાદ ।

૨૯૧:૬ ૯

અન્યથ-છાદાં કૂજનં વૃક્ષે કુલ્લાવદુમા. ધર્મસંસિતવન્ધનૈઃ કણ્ઠલદ્વિપં સમ્પાતિભિઃ સ્વકુમુભૈઃ ગોદાવરીં અર્ચન્તિ । (શાદ્દંત્રિકીડિ૧મ)

વૃક્ષે કુલ્લાવદુમાઃ ગોદાવરીં અર્ચન્તિ-આ મુખ્ય વાક્ય છે. છાદાં અને કૂજનં એ બે કુલ્લાવદુમા. નાં વિશેષણ છે. જ્યારે બાકીનાં શબ્દો વિશેષણ છે.

કણ્ઠલ-આ શબ્દ વિશેષણ છે. કણ્ઠલાનાં (દાથીનાં લમણાં) કપળાદ (પસાવાથી) આક્રમ્યેન (દાણી જગાને લીધે) સંપાતિભિઃ-પડી મથેલાં. દાથીએ

દક્ષેઃ ઉપર તેમનાં લગ્નનાં ધસતા. તેથી દક્ષે દાહી જતાં અને તેથી કૂલ પડી જતાં. સત્કમ્પેન પાડેર છે.

ધર્મ—આ પણ કૂલનું વિશેષણ છે. ધર્મેણ (નિદાપેન) (તાપને લીધે) સંસિતં વન્ધનં ચેવામ્ (મૂળમાંથી છૂટી પડેલાં)

છાયા૦—છાયામાં (છાયામાં) અપસ્કિરમાણઃ (જમીન ખેડતાં) ત્રિષ્વિદાઃ (૫૫૫૫૫) તેવાં (તેમની) મુલૈઃ (આંધ્ર વડે) વ્યાકૃષ્ટાઃ કીટાઃ વામ્યઃ શાઃ (જેમાંથી કીટા-કીટા ખેતી કાઢવા છે વ્યાકૃષ્ટા તેવી) ત્વચઃ દેવામ્ (હાલરાળાં) (વહુ) આ દક્ષેણુ વિશેષણ છે. અપસ્કિરમાણ-કુ (છેડો મણ) + અપ નું વર્તમાન કૃદંત.

કૂલસૃ૦ - કૂલન્તિ (ફળે છે) ક્ષિન્તાનિ (ચાકેલા) કપોતાનાં (કપૂતરનાં) કુકુટાનાં ચ (અને કુકુડાઓનાં) કુડાનિ (રોળાં) ચેષુ (વહુ) જેમાં ચાકેલાં કપૂતરનાં અને કુકુડાઓનાં રોળાં ફળે છે તેવાં. આ પણ દક્ષેણુ વિશેષણ છે

કુલાય૦—કુલાયયુષ્ઠાઃ કુમા. (મધ્યમપરલોપી સમાસ). માળાવાળાં દક્ષેઃ. કુલાય—માળો. વામ્યો કુલાયો નીલમન્ત્રિવામ્ કુલસરઃ

અહીં પ્રચંડ અરમીની અસર બતાવી છે. ૫૫૫૫૫ જમીન ખેડે છે પણ તે છાપડામાં. તાપને લીધે કપૂતરો અને કુકુડાઓ પણ વૃક્ષ ઉપર આવી ગયા છે. દાહીઓ બપોરનો ચારો ચરીને છાંવડમાં આવી ગણસથલ ખંજરાળે છે. તાપને લીધે પણ કેટલાક કૂચે મૂળમાંથી બીજડી બીજડીને નીચે પડે છે. “આમ વાસન્તી સુચયે છે કે જ્યારે પણ, ૫૫૫ અને વનસ્પતિ ઉપર તાપની આની પ્રચંડ અસર થઈ છે ત્યારે આદવા તાપમાં આત્રેયોનું શું જશે ? અર્થાત્ તેણે બહુ સંભાળીને જવું એમ અહીં સૂચન છે.” (વામ્યો રામ-૫ ૩૭)

અહીં પહેલી અને છેલ્લી લીટીને અનુપ્રાસ નોધો. ઉપરાંત આ શ્લોકમાં જમીન ખેડતા અને છાવરમાં કીટા ખેતી કાઢતાં ૫૫૫૫૫નું સંદર્ભ હમણે પણ નોંધવું છે. તેથી સ્વસ્થાવૈરિત અર્થકાર છે.

૯-૨

શુદ્ધ વિષ્ણુમ્મક—જુઓ આ પુસ્તકનું પરિશિષ્ટ.

૬૨૫ ૧—મુખ્યદશ્ય

[પુષ્પકમાં બેઠેલા રામ પ્રવેશ કરે છે. તે તપ કરતા શૂદ્ર મુનિ શમ્બૂક પાસે આવી પહોંચે છે. તેના ઉપર તલવાર ચલાવતાં તે ધડીક ખચકાપ છે. પણ તે પોતાને જ ઉદ્દેશીને કહે છે કે રામ એટલે મૂર્તિમંત કરતા કેમકે એમણે સીતાને ત્યજી એવા કૂર રામનું અંગ એવો જન્મલો હાથ આ મુનિને મારવામાં કેમ ખચકાઈ શકે ? આમ તે શમ્બૂકને મારે છે. શમ્બૂક મૃત્યુ પામે છે. પણ તેને રામ પુણ્યલોકમાં મોકલે છે. શમ્બૂક પ્રજ્વાલ કરતાં પોતાની જાતને ધન્ય માને છે કે જે પ્રભુને શોધવા મનુષ્યો બંધેત કરે છે તે મને શોધતા અહીં છેક અયોધ્યાથી હંડકારનમાં આવ્યા.

આમ રામને હંડકારણની યાદ આવે છે. હંડકા અને જનસ્થાનની યાદ આવતાં રામના મનમાં સીતાની યાદ આવે છે. એ જ આ સ્થળે કે જ્યાં સીતા સાથે તેમણે વનવાસનો કપરો સમય ધણા આનંદથી માણ્યો હતો. આ ધોર વનમાં તે મારી સાથે રહી ! આ પછી શમ્બૂક મૃત્યુવન આવે છે. શમ્બૂક અગત્ય મુનિને પ્રજ્વાલ કરવા જાય છે. પણ—

રામ નયો જઈ શકતા. આ વનની સાથે કેટોકટી મીઠી યાદ સકળાયેલી છે. આ તે જ વન કે જ્યાં અમે આરણ્યક અને ગૃહસ્થજીવન સાથે માણ્યું હતું. આ તે જ ગિરિ પ્રભવજી. તે જ ગોદાવરી નદી. અને એ જ પેત્રી પંચવટી. આ સ્થળો જોતાં ત્યાં માણેલા મુખી દિવસો રામને યાદ આવે છે. સાથે જ સીતાનો મૂર્તિ એની સામે ત્રિલભિલાલી આવે છે. આ સ્થળો જોતાં એનો શોક અતિશય વધી પડે છે. જના રામને એમાં કંઈક સુખ મળે છે તેથી તે એ સ્થળો જોયા સિવાય જઈ શકતા નથી પંચવટીને તે રામ શી રીતે જોઈ શકે ? અથવા તેને પ્રજ્વાલ કરી વગર તે જઈ પણ કેવી રીતે શકે ?

એટલામાં શમ્બૂક દ્વારા અગત્યનો સંદેશ આવે છે કે રામે એમનું આનિશ્ચ સ્વીકારીને પછી જનું. આથી પંચવટીને દૂરથી જ પ્રજ્વાલ કરાવે રામ અગત્યના સંજોગે નહીં]

૯-૩

સવયોઃ—સદયં તત્સાત્ સદયઃ ચેન

૨૪૭ ૧૦

અ-પથ—૨ે દક્ષિણ હસ્ત । મૃતસ્ય દિવસ્ય શિશોઃ જીવાનવે શરદ્મુનૌ કૃપાણમ્ વિચ્છજ । નિર્મલગર્ભલિન્નસીતાવિવાસનપ્ત્યોઃ રામસ્ય માત્રમસિ ।
 ૨ે વડુના કુત્ત. ૧ (૫સંતતિસકા)

દક્ષિણ—આના બે અર્થ થાય—(૧) જમણે હાથ (૨) દક્ષિણ= વિનયી અહીં રામ ખાસ આ શબ્દપ્રયોગ કરે છે. જે જમણે હાથ દયાળુ હોવો જોઈએ તે અજો દક્ષિણ મટીને અદક્ષિણ બન્યો છે. તે શુદ્ધ મુનિ તરફ ફરે બન્યો છે. જે પ્રવચકરે જે હસ્ત પાઠ રાખે છે.

જીવાતત્રે—મૂળ જીવાતત્રે વેદનું ૨૫ છે. અહીં જીવાતુ ની ચતુર્થાં વિભક્તિ છે. જીવાતુ-શવનનું ઔપધ જીવાતુની વનૌપધમ્ (જીવનાઔપધમ્—જીવનરક્ષોપાયઃ' इति क्षीरस्त्री.)

રામસ્ય માત્રમ્—'રામ'નું માત્ર છે. અહીં શબ્દચક્રિતમૂલ્ય ધ્વનિ છે. જે રામે સીતાને ત્યજવાનું કર્યાં કરે કાર્ય કર્યું છે તેનું તું માત્ર છે. તેથી તારે આ અભવદયા શુદ્ધ મુનિને મારવામાં સંકેતવાનું ન જોઈએ

નિર્મલગર્ભ-નિર્મલ (પૂર્ણ) ગર્ભ (મહાધી) ક્ષિપ્ત (ધાડી ગપેલી) સીતા તસ્યાઃ (સીતાને) વિવાતને (ત્યજવામાં) વટઃ (પટ્ટ) તસ્ય અહીં કુર્ચહર્મઃ (મુશ્કેલીથી ઉપાકામ તેવો...ધ) પાકેર પથુ સારો છે.

રામ શબ્દકરે સોધતા તેની પાસે આવે છે. તેને મારવા તે ખડગ ઉમાપે છે. પણ જે હાથે અનેક સારાં કામ કર્યાં છે, જે હાથે સીતાનું પાણિમદણ્ય કર્યું છે તે હાથ આ કામ કરતાં અટકી જાય છે. એ હાથથી આટલું બધું નિઃશ કામ કરવાનું! એક નિરોધ તપસ્વીની હત્યા કરવાની! જે હાથ દક્ષિણ છે તે અદક્ષિણ કેમ બન્યો! જે હાથ વિનયી અને દયાળુ છે તે નિઃશ માનવતાવિત્ કામ કરનારો અને આટલો ફરે જો બન્યો! આ વિચારે આ હાથ અટકી જાય છે પણ નય પોતાને જ દેશીને કહે

હે કે નારે વળી કરુણા કેવી ! આસન્નપ્રસન્ન અવસ્થામાં સીતાને ત્યજવામાં તું પડે છે. કૂરમાં કૂર કાર્ય રાખે કયું છે જે પોતાની પત્નીને એવી અવસ્થામાં ત્યજતાં ન ખચકાએ એ રામને વળી કરુણા કેવી ? એ ઘોર કર્મ આગળ આ તો કંઈ કૂરતા નથી. આ મુનિને મારવાનો છે પણ તે એક મૃત બ્રાહ્મણ પુત્રને જીવાડવાના સારા કામ માટે. તો એમાં ખચકાવું કેવું ? પોતાની નિર્દોષ પત્નીને ત્યજી તો આ તો એક અભણ્યો માણસ છે.

અહીં રામને ખીજી રાજકીય દુરજ બતાવતા જોઈએ છીએ રામે કપરો રાજધર્મ સ્વીકાર્યો છે. રાજગાદીએ આવતાં જ એની કસોટી થઈ ગઈ. પોતાની નિર્દોષ પત્નીને જ ત્યજવાની જરૂર એમને જણાઈ. એ પણ તેમણે કયું અને રાજધર્મ બળગ્યો. આજે ખીજી વખત એ જ રાજધર્મ એક નિર્દોષ મુનિની કૃત્યા માગે છે. કૂરમાં કૂર કર્મ કરી યન્ત્રવત્ થઈ ગયેલા રાજા રામને વળી કરુણા કેવી ! એ કામ કળ્યા પણ તે તૌપાર થઈ જાય છે પણ—

રાજા રામની સાથે જ પ્રિમાળ રામશદ્ર પણ અહીં મૂર્ત થાય છે. સીતાને ત્યજવાનું કૂર કામ કરી રામનું હૃદય આજુ બની ગયું છે. રાજધર્મનું કંઈ કામ આવે ત્યારે તો કેવળ પૂતળાની જેમ જ તેમને એ કાર્ય કરવાનું. નિર્દોષ પત્નીને એવી કૂર રીતે ત્યજી એ વાત રામને આજે ખાર ખાર વર્ષ થયાં છતાં એવીને એવી સાહે છે રામ પોતાની જાતને ધિક્કારે છે. ખાર ખાર વર્ષે પણ એમનો સીતા પ્રત્યે એવો જ સ્થિર પ્રેમ છે.

આજે ખાર ખાર વર્ષ પછી રામને જોઈએ છીએ. એમના પડેલા જ સગ્ગે આપણા મન ઉપર લીડી અસર કરે છે. એ કેવળ યન્ત્રની જેમ પોતાની રાજકીય દુરજ બળગ્યે જાય છે. સીતાને ત્યજવાથી એમને જે કારી થા લાગે છે તે દજી ખાર ખાર વર્ષ થયા છતાં ઝુઝાયો નથી. જોતાંની સાથે જ રાજા તરીકે અને પ્રિમાળ રામશદ્ર તરીકે ગમ આપણા મન ઉપર કંઈ જુદી જ છાપ પાડે છે. રાજા તરીકે અને પ્રિમાળ તરીકે રામનું કરુણામય પાત્ર આપણને યાદ રહી જાય છે. રે દસ્ત દક્ષિણ, રામસ્ય ગાયમણિ અને સીતાવિશામનસઃ—આમ સગ્ગે તો માત્ર દોડા જ છે. પણ એની પાછળ કેટલું દર્દ છે ! રામની કરુણામય મનોદશા બતાવવા તે પૂરતા છે. રામે સીતા ત્યાગ કર્યો પણ તે પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ જ. રામના મન ઉપર એની ગંભીર અસર થઈ છે.

૧૦-૧

જાન રામસદૃશં રામને ચોગ્ય જ કામ કર્યું છે પહેલાં નિદોષ પત્નીને મારી અને હવે નિદોષ મુનિને આમ બને કામ સગપ્પા જ કર છે કેટલીક વખતે રામને પોતાની મગ્ગ વિરુદ્ધ કાર્ય કરીને પણ મગ્ગક્રીષ કરને બળવવી પડતી સીતાનો પણ તેમની મગ્ગ વિરુદ્ધ ત્યાગ કરવો પડ્યો. આ નિદોષ મુનિની પણ પોતાની મગ્ગ વિરુદ્ધ જ હત્યા કરવી પડી આમ આમળ કહ્યું તેમ કેવળ યજ્ઞની જેમ જ તે રાજકાર્ય કરતા હતા. સીતાત્યાગની એમના મન કિપર આપણી સગ્ગડ ચોટ લાગી ગઈ હતી.

ગીતાકાર વીરગધવ જુદી ગીતે સમજાવે છે વચો-રામસદૃશ કર્મ ન તુ વદારપસદૃશ કર્મ । દદારયો લ્લુક્ષિત્વર્કં શૂરતાપસવથ કૃતવાન । તથા ચ પિતુ શતયુગ પુન રૂત ન્યામેન લોપવિષય ઇવ ન તુ શુણવિષય રૂતિ સ્વૌપાલમ્મ રૂદ્ધ વ્યગ્યતે ।

અપિ જીવેત્ સઽ-બદ્ધરાણીએ રામને ખાતરી આપી હતી કે આ મુનિને મારવાથી બ્રાહ્મણ પુત્ર જરૂર જન્મશે છતાં ગમને શકા રહે છે કે આ મુનિને માર્યા તો ખરા પણ પેનો બ્રાહ્મણનો પુત્ર જન્મશે તો યજ્ઞને ? સીતાની બાળતર્મા પણ પહેલાં અગ્નિએ ક્યા ખાતરી નહોતી આપી ? અગ્નિહોસાગીયા સીતાનું નિદોષત્વ નિશ્ચિત ઘર્ષ ચક્રમું હજી પતાં દાગધાધું આનું નહિ તેવી રીતે પોતાના ખરામ નસીવધી કદાચ અહીં પણ એવું બને કે પેનો બ્રાહ્મણનો છોકરો જન્મે નહિ

શ્લોક ૧૧

અન્યથ-એપ દામ્બૂક સિરસા તે ચરણી નત । ચમાર્દપ દત્તામય ત્વયિ દળ્પધારે (સતિ) અસૌ મિતુ સપીવિત મમ ચ દયમ્ શ્રદ્ધિ । સત્સજ્જાનિ નિપનાનિ અપિ તારયતિ । (વચ-તતિલક્ષ)

દત્તામય-દત્ત સમય એન ત્યામ દળ્પધારે-તમે દડ ધા જુ કપો ત્યારે શ્રદ્ધિ રિદ્ધિ સરળાવો સમાધણ-અસ્મિન્સુદૃતે વાતુરસ્ય શૂદ્ધોઽય મિનિગતિ । તસ્મિન્મુત વાતેઽ 'ગ્રીવેન સમયુ ગત ॥' મત્સજ્જાનિ-સત્તા સજ્જ તસ્માજાયતે રૂતિ સત્સજ્જાનિ

શબ્દુક પોતે દેવ બનવા માટે નય કરતો હતો. વાંચો. રામાયણ ઉત્તરકાંડ-શૂરયોગનાં પ્રગતોડન્મિ તપ ઉપાં સન્નસ્થિતઃ । દેવતાં પ્રર્થયે રામ સરારો મહાદય ॥ રામને દાધે શૃંગ પામીને તે દિવ્ય પુરુષ થયો એમ આપણે અહીં જ જોઈએ છીએ.

મમ ચેયમુદિઃ એ નિશેષ ઉક્તિના સમર્થનમાં અહીં હેતુ સ્વીકારીને સામાન્ય ક્ષતિ પ્રયોજી તેથી અહીં અર્થાન્તર-ધારા અસંકાર છે.

એક તરફ મમે 'બ્રાહ્મણના બાળકને જીવાડયો અને ધમધી પણ તેજુ રક્ષણ કયું'. બીજા બીજી તરફ શૂર યુદ્ધિને મારીને તેને પણ તારે છે. આમ મમ મે વિદુદ્ધ કાર્ય કરે છે-એક તો તે મારી પણ શકે છે અને બીજું તે 'બ્રાહ્મણ પુત્રને જેમ જીવાડયો તેમ જીવાડી પણ શકે છે.

સરખાવો--કિરાત ૧-૮-સમુન્નવન્મૂર્તિમતાર્યંગમદ્વરં ચિત્રોષોડપિ સમં મહાત્મભિઃ ।

૧૧-૧

દ્વયમપિ--બ્રાહ્મણને જીવાડયો તે અને શબ્દુકને ધુક્તિ મળી તે. ૧ શ્લોક ૧૨-(અનુક્રમ)

આનન્દ અને મૌદ માં દીકાકાર વીરસાધવ નીચે પ્રમાણે તથાવત સમગ્રને છે--મનન્દા. આત્માનુમવચ્ચના દર્શાં, મૌદાથ દિવ્ય વિષદાનુચ્ચના દર્શાં.-આનન્દ-એટલે આત્માનેઃ અંદરનો આનંદ. મૌદ એટલે નાથ વિષયોને સંધ થતો આનન્દ. સરખાવો પ્રગવેદ-ચક્રાવર્તનાથ મૌદાથ દુરઃ પ્રમુદ મંગલે । ઉપનિષદમાં જ્યારે આનંદ કહ્યો છે. પુણઃ સંદર્ભ-પરિવ સપતિ-જેમકે 'અશ્વિમા' વગેરે અજ્ઞ મિદિઓ. અહીં દુસ્તામિતંગરાઃ- (પુણ્યમાંથી સંજવેશા)-પાદકર છે.

પહેલા તથા કૃતક એટલે-ઉત્પન્ન થતા અને નાશ પામતા-છે. ચોથો (મહા) જ્ઞાનાઝ્ક છે. જ્યારે છેલ્લા તથા અઝ્ક છે. સત્ય લોકમાં ગમેલા ફરીથી જન્મતા નથી. કદપને અતિ બહા બિંધી જાય છે ત્યારે પહેલા ત્યાર નાશ પામે છે અને છેલ્લા તથા રહે છે. છેલ્લા સાત લોક નીચે પ્રમાણે છે—અતલ, પિતલ, સુતલ, તલાતલ, મહાતલ, રસાતલ, પાતાલ. (વાંચો વિષ્ણુપુરાણ). અથવા તે વાયુપુરાણ પ્રમાણે પહેલા દેવ વૈરાજ અંધવા તે નામનો પિતૃઓ જ્યાં રહે છે તે દેવી પ્રદેશને પણ વૈરાજ કહે છે. વાંચો—લોકાઃ સંતાનિકા નામ ચત્ર તિષ્ઠન્તિ માત્સરાઃ । તે વૈરાજા इति कथाया देवानां देवि देवताः । शिवा ने જાહે પ્રવાઃ (સાધત) ખાહેર છે.

૧૨-૧

યુગ્મત્પ્રસાદો—યુગ્મત્પ્રસાદઃ ઉપાદાનં (કારણ) વત્સ—તમારી કૃપા જેનું કારણ છે તેવો. યુગ્મત્પ્રસાદાયેષ ખાંડ સરળ છે. યુગ્મત્પ્રસાદપ્રસાદોપાય (યુગ્મત્પ્રસાદપ્રસાદઃ ઉપાયઃ વત્સ) ખાંડ પણ સહેલો છે. સરખાવો મ. ચ. ૪ પ્રકૃષ્ઠપુણ્યપરિપાકોપાદાન ઇષ મહિમા.

કિમ્પ્ર—જાણૂક કહે છે કે અંહી તપથી શું થયું છે ? તેને જે દિવ્ય પદ પ્રાપ્ત થયું છે તે રામની કૃપાને લીધે, તપને લીધે નહિ. જો ગમે તેને આ સળ ન કરી હોત તો એ હજી સુધી શઙ્કૃતરીકે જ તપ કરે જાત. તે દિવ્ય લોક પ્રાપ્ત કરી સકત નહિ. તેથી જ આ બપોનું મૂળ કારણ તમે છો. મારું તપ નહિ. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે ગુન્હેગારને સળ સળ કરે છે ત્યારે જો પુણ્યશાળી હોય તો તેઓ સ્વર્ગ જાય છે. વાંચો મત્તુ—રાત્રિનિઃ કૃતદંઢાસ્તુ કૃતગ પાષાનિ માનવાઃ નિર્મલ્યાઃ સ્વર્ગમાયાન્તિ સન્તઃ શ્રુતિનો મથા ।

પ્રલોક ૧૩

અન્યથ—મુખને અન્વેષ્યઃ મૂતનાથઃ શરણ્યાઃ (ત્વં) માં વૃપતકં અન્વિષ્યન્ યોજનાનાં શતાનિ સ્થાન્ત્વા યદ્દદ્દ પ્રાપ્તઃ અંસિ દદ્દ સઃ તપસાં સંપ્રસાદઃ અન્યથા ચેત્ અધોઘ્યાયાઃ દષ્ટવાયાં યતે વઃ પુનરુપગમઃ ક ! (મન્દાકીના)

અન્વેષ્યઃ—રોધવાને લાપક. ૫૨માકમાને અ જ્ઞાનનો શ્રવણ, મનન,

નિદિધાસન પએરેથી શોધવાના હોય છે એમ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે. વાંચો
 બૃહદારણ્યકોપનિષદ ચ આત્મા અપહતપામ્મા સોઽન્વેષ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતશઃ
 વાંચો રણ ૧૦-૨૩-અન્થાસન્નિષ્ટહીતેન મનસા હૃદયાથયમ્ । જ્યોતિર્મયં
 વિચિન્વન્તિ મોગિનસ્ત્વાં વિમુક્તયે ॥

મૂતનાથ:-અહીં રામને પરમાત્મા કહ્યા છે. મૂતનાથ એટલે 'નાનું
 અર્થ' પણ થાય. રામ સામાન્ય માનવી અને રામ નહિ પણ વિષ્ણુનો
 અવતાર મનાય છે 'કાણે'આનો સખનવિરોધ કરે છે કે ભવભૂતિ પોતાના વિચારો
 રામના સમપના લોકોને ધ્રુપે મૂકે છે. કદાચ રામને પોતાને પણ એ વાતનો
 ખ્યાલ નહિ હોય કે પોતે વિષ્ણુનો અવતાર છે. વાંચો રામાયણ મુદકાં-
 આત્માનં માનુષં મન્વે રામે દશરથાત્મજમ્.

અન્વેષ્યઃ શબ્દની અર્થ 'રાય' સરસ રીતે સમજાવે છે. વાંચો
 તેમનું ઉ. ચ. પૃ. ૪૩ (અંક ૨)-"આ શબ્દ જાતાવે છે કે રામને પરમાત્માને
 સ્વરૂપે હજી જગતમાં લોકોએ શોધવાના છે. હજી જગતે તેમને જો સ્વરૂપે
 શોધ્યા નથી. કે જગત એ સ્વરૂપે તેમને શોધતું પણ વધી. પણ હજી
 એ સ્વરૂપે શોધવાના છે. કારણ જગત જાણતું નથી કે રામ હંમેશાનો
 અવતાર છે. તમે માનવ રૂપે રહ્યા છો એટલે કેઈ જાણતું નથી કે તમે
 મૂતનાથ અને શરણ છો. શબ્દ કહે છે હું એકલો જ તે જાણું છું કારણ
 હું હવે દેવતા પામ્યો છું." આમ મૂતનાથઃ અને શરણઃ અન્વેષ્યઃ હું
 કારણ છે તેથી (કાવ્યલિંગ અલંકાર) થયો.

મને તેમ હોય પણ "આ શ્લોક દ્વારા ભવભૂતિ એક નાટ્યાત્મક
 સુકિત દ્વારા શબ્દકના પ્રસંગની અગ્રમ સમજાવે છે. શબ્દકનો પ્રસંગ
 આ નાટકમાં ખૂબ અગ્રવનો છે કારણ એ નિમિત્તે જ રામ ફરીથી
 દંડકારણની મુલાકાત લે છે. અને તેથી જ અંક બીજાના દરે પછીના
 અને અંક ત્રીજાના પ્રસંગો સંભવી શક્યા છે. બે શબ્દકનું કારણ ઉપ-
 સ્થિત ન થતું હોત તો રામ દંડકારમાં ફરીથી ક્યાંથી આવત ? ત્રીજા
 અંકમાં અને બીજા અંકમાં રામની જે મનોદશા અને તેમનો સીતા
 પ્રત્યેનો જે સ્થિર પ્રેમ જોઈએ છોએ તે કશું રામ દંડકારમાં ફરી ન આવ્યા
 હોત તો સંભવી શકત નહિ. અને રામનું દંડકારમાં આવવાનું કેવળ

શમ્ભુને જ આભારી છે આમ રામનુ આ રીતે વર્ણન કરી નાટ્યાત્મક
પ્રકૃતિ પ્રયોગને સત્યભૂતિ શમ્ભુના પ્રમંજની અગત્ય ખતવી દે છે" +
૨૯૧૬ ૧૪

અ-પદ-સ્થિતિ સ્થિતિયામા. અપરત મીષણમોગદુષ્ટા, સ્થાને સ્થાને
મિસંચાણ શાદૃતૈ મુચરસ્કુમ તીર્થાશ્રમગરિચરિદર્શનાત્તરમિથા એતે પરિચિત
મુચ દદમારણ્યમાગા । (ન-દાકા-તા)

સ્થિતિયદયામા-સ્થિતિયાથ તે સ્વામાય-સ્થિતિય અને સ્વામ મીષણા-
મીષણ (વિશાળ) આમોમ, તેન (પટને લીધે) રક્ષા (મિદામણા-ગેવા ગમે
નહિ તેવા) મુચરં મુચરા કદુમ ચેપામ્-મુખગિત દિશાઓવાળા 'દિશસ્તુ
કદુમ કાદ્યા હત્યમર તીર્થા-તીર્થાનિ આયમા ગિરય સરિત ગર્તા કાન્તારાણિ
ચ તીર્થાશ્રમ .કાન્તારાણિ તૈ મિથા માગા-બદી' ૬૩૩૨૫૫ના ભાગનું
વર્ણન છે તેથી ૬૩૩૨૫૫માં જ મલો છે એમ કહેવું નકામું છે તેથી
કાન્તાર એટલે 'દુર્ગમ રસ્તા' -મુશ્કેલીભર્યા માર્ગ' -અર્થ કયો છે વાચો
'નહારણ્યે દુર્ગમૈ કાન્તાર પુનપુસકમ્ હત્યમર । ગર્મકાન્તારમિથા પાદેઃ છે.
તીર્થાનિ આયમા ગિરય સરિતથ ગર્મે ચેપા તે-ગર્મા. કાન્તારા', તૈ મિથા-
ગેની અદર નીર્થ, આશ્રમ, પર્વતો અને નદીઓ છે તેવા જ મલોવાળા.

પરિચિત-પરિચિત મુચ ચેપામ્-પગિચિત ભૂમિવાળા અદી પરિચિ-
તમુચ બે રીતે લેનાથ એતે પરિચિતમુચ દદમારણ્યમાગા સન્ દ્યવન્તે અથવા
એતે દદમારણ્યમાગા પરિચિતમુચ સન્દ્યવન્તે પહેલી રીત પ્રમાણે અર્થ નીચે
મુજળ થાય—' જેની જુમિ (પહેલા) (મને) પગિચિત હતી તેવા ૬૩૩૨૫૫ના
આ ભાગ દેખાય છે ' બીજી રીત પ્રમાણે નીચે મુજબ અર્થ થાય—આ ૬૩-
૩૨૫૫ના ભાગો (મને) પરિચિત ભૂમિવાળા દેખાય છે

૨૯૧૬ ૧૫ (અનુષ્ટુપ)

દ્વિતીય, ખર અને ત્રિમૂર્તિ—આ ત્રણ ગણોને ગમે થાયો દતા
જ્યારે શર્પણખાના નાક કાન કાપી લીધા ત્યારે તે પોતાના લાર્ડ 'ખર'
પાસે ગઈ અને તેને રામ લક્ષ્મણ ઉપર બ લો લેવા કહ્યું. જનસ્થાનમાના
રાક્ષસોને તે વડો દત્તો તેણે પહેલા ૧૪ રાક્ષસોને રામ સામે મોકલ્યા

+ વાચો ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪

રામે એમને મારી નાખ્યા. પછીથી ૧૪૦૦૦ રાક્ષસો સાથે એના સેનાપતિ દુષણને મોકલ્યો. એ જવાને પણ રામલક્ષ્મણે મારી નાખ્યા. ત્રિમૂર્તિન અને ખરને પણ છેલ્લે રામે મારી નાખ્યા. આમ ચતુર્દશ વ રાક્ષસાઃ પાંડ રામાયણની હકીકતને મળતો આવે છે. ચતુર્દશ ને બદલે રક્ષસાં મીમર્ષ્મણાં પાંડેર છે. પણ ચતુર્દશ-રામાયણને મળતો પાંડ હોવાથી સારો છે. વચ્ચે રામાયણ અરણ્યકાંડ-इति तस्यां भुवणायां चतुर्दश महाबलान् । व्यादिदेश हरः क्रुद्धो राक्षसानन्तकोपमान् ।...अब्रवीद्दूषणं नाम हरः सेनापतिं तदा । चतुर्दश सहस्राणि मम चित्तानुवर्तिनाम् ।... सर्वोयोगमुदीर्णानां रक्षसां शौम्य कारय ॥

ચતુર્દશ સહસ્રાણિ પાંડ પણ કદાચ રામાયણના નીચેના શ્લોક ઉપરથી લેવામાં આવ્યો હોય—‘ચતુર્દશ સહસ્રાણિ રક્ષસાં મીમર્ષ્મણામ્ । હતાન્યેકેન રામેણ માનુવેગ પદાતિના ॥’ બેલવેલકર રક્ષસાં મીમર્ષ્મણામ્ પાંડ રાખે છે.

આ શ્લોક મ. ચ. માં પણ આવે છે. જુઓ મહા-૫-૧૨

૧૫-૧

સિદ્ધક્ષેત્રે-સિદ્ધાના ક્ષેત્ર. સિદ્ધીની પવિત્ર જ્ઞમિ. સિદ્ધિ ક્ષેત્રે પાંડેર છે. એ લેતાં અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય-પવિત્ર જગ્યા કે જ્યાં સિદ્ધિ મેળવી શકાય છે. અકુતોમયા-નાસ્તિ કુતો મયં ચલ્ય (મયૂરજંબકાદિ સમાત્ર) ક્યાંયથી (પણ) બધ વગરનો.

૧૫-૪

સર્વમૂત-સર્વમૂતના જોમાનિ હર્ષયન્તીતિ-અહાં પ્રાણીઓને રામાંચ લીધા કરાવે એનાં સન્મત-સન્મતૈઃ (ઉન્મત) સજ્જૈશ્વ (અને અર્થકર) શ્રાપદકુલૈ (પશુઓનાં ટોળાંથી) સહસ્રાણિ (આપ્ત થયેલી) ગિરિગહ્વારણિ-વેપાં (વહુ) (ગિરિ શુદ્ધાઓવાળાં)

૧૫-૫

જનસ્થાન-જનસ્થાનસ્ય (જનસ્થાનના) વર્ધન્તે-સીમાડા ઉપરનાં દીર્ઘારણ્યાનિ-મોટા જંજલો.

સ્ત્રી ૧૬

અ. ૫૫--કચિત્ત્વ મિશ્કુજસ્તિમિતાઃ, કચિદપિ પ્રોચ્ચંડસસ્વનાઃ
સ્વેચ્છાઃ, પ્રદરોદરેષુ નિરતસ્ત્વચ્છમ્મસઃ (તાઃ) સીમાનઃ યાસુ તૃપ્યન્તિઃ પ્રતિપૂર્વકૈઃ
મયં અજગરસ્વેદશ્વઃ વીયતે । (શાહૂલવિકીરિત)

નિશ્કુજઃ--નિર્ગતઃ રૂપઃ યામ્યઃ તાઃ, નિશ્કુજાશ્વ (ફોન વર્ગ ૨ના)
તાઃ સ્તિમિતાશ્વ (અને શાંત). પ્રોચ્ચંડઃ-પ્રોચ્ચંડઃ ચઢગનાં સ્વનઃ યાસુ-પશુઓની
ભયંકર (પ્રોચ્ચંડ) અજગરનાવાળાં.

સ્વેચ્છાઃ--સ્વેચ્છાશ્વ (સ્વેચ્છાથી) મુતાઃ (સૂતેલા) ગમીરમોગાઃ (ગમીરા-
મોગાઃ વેપાં) મોટી ફેણોવાળાં) મુજગાઃ વેપાં (નાશના) શ્વસૈઃ-(શ્વાસથી)
પ્રવીપ્તાઃ અમયઃ યાસુ (જેમાં અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયે છે તેવા) મોગ ને બદલે
ધોર અને ધોષ પાકેર છે. ગમીરધોર લેતાં સમાસનો, વિગ્રહ નીચે પ્રમાણે
શાપ-સ્વેચ્છાહુપ્તાઃ ગમીરાઃ ધોરશ્વ મુજગાઃ-સ્વેચ્છાથી સૂતેલા મોટા (ગમીર)
અને ધોર (ભયંકર) ગમીરધોષ લેતાં નીચે મુજબ વિગ્રહ શાપ-ગમીર ધોષઃ
વેપામ્-ભયંકર અજગરવાળા.

શ્વાસપ્રવીપ્તામયઃ-મુજગનાં શ્વાસેન પ્રવીપ્તઃ અગ્નિ યાસુ-શાપ સૂચવે છે તે
રીતે પણ લેવાય. મુજગધોષઃ એવ પ્રવીપ્તઃ અગ્નિઃ યાસુ-નાશના શ્વાસ રૂપી
પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા. પહેલી રીત પ્રમાણે એમ અર્થ શાપ કે શ્વાસથી અગ્નિ
પ્રગટતો હતો. જ્યારે બીજી રીત પ્રમાણે એમ અર્થ શાપ કે શ્વાસ પોતે
બળતો અગ્નિ હતો. 'શાય' બતાવે છે કે પહેલી રીતે લેતાં એ જ મતનો
ફવાગ્નિ મણાય. એથી તો અજગર ઉછરો લાગી જાય અને પશુ પંખી-
ઓમાં પણ ગરબડ મચે. પણ 'શાય' તો સ્વેચ્છાથી સૂતેલા આ નામ જ
અજગર છે એમ માને છે અને મોગ ને બદલે ધોષ પાક લે છે તેથી તે
જરાબર સમજાવી શકે છે કે સૂતેલા મહાકાશ અજગરના શરીરમાંથી પુષ્કળ
પ્રસ્વેદ છૂટે અને તે સતતમ પહેલા મારે. તરત્યા કાર્યગ્રામો જરૂર એને
પાછી માને. યુક્ષામાંનું પાણી થોડું હોવાથી તે છાકોને તેઓ પ્રવાહમાં વહેવું
આ પ્રસ્વેદનું પાણી પીવા સવચાપ એ સ્વાભાવિક છે. (વાંચો 'શાય' ઉ. ચ.
અ. આટલિ ૪૮-૪૯)

ખરી રીતે એવું નથી. અહીં કંઈ એક જગ્યાનું વર્ણન નથી. આ રીમાડાના પ્રદેશના જુદા જુદા જાગનું અહીં વર્ણન છે તેથી કાંઈક ઢેકાણે યુનેલા નાગના શ્વાસથી અગ્નિ પ્રજ્વળી ઊઠ્યો હોય એ સ્વાભાવિક છે. જ્યારે એ પ્રદેશમાં વળી બીજો કાંઈક ઢેકાણે કાચંડાઓ અજગરોનું સ્વેદજળ પીવા લગ્નયાત્રા હોય.

પ્રવરોદરેણુ-ખખોડોની અંદર.

વિદલ્લ-વિરલં સ્વચ્છં ચ ગમ્મઃ યાસુ-થેડા અને સ્વચ્છ પાણીવાળા પ્રતિસૂર્યકઃ-કાચંડો. અજગરઃ-અજગર. અજં ગિરતિ મશ્વયતિ ઇતિ

પ્રકૃતિમાં જેમ સૌમ્ય તત્ત્વો છે તેમ લયનાંક તત્ત્વો પણ છે. કવિ અહીં પ્રકૃતિનાં લયનાંક તત્ત્વોનું હૃદયકુ વર્ણન કરે છે. અહીં બિભત્સ અને લયનાંક રસ કવિ જમાવે છે.

શ્લોક ૧૭ (અનુક્રમ)

એ વ ખતાવે છે કે જોવાની અને પ્રત્યક્ષ અનુભવવાની એમ બે ક્રિયાઓ સાથે બન છે. મૂતર્ણવ-પૂર્વ મૂતઃ મૂતર્ણવઃ (સુવચ્ચ સમાસ) મૂતર્ણવઃ-હરસ્ય આલયઃ ચસ્મિન્ તત્ર -લયમ્

૧૭-૧

પ્રિયારામા-પ્રિયઃ આરામઃ યત્યાઃ સા મહુઃ) આરામઃ=કેપવન અયોધ્યામાં હતી ત્યારે સીતાને કેરવન બહુ મનતાં.

પાઠકેર પ્રિયરામ-પ્રિયઃ રામઃ યત્યા-પણ આ પાઠ કંઈ ખાસ વિશેષ વસ્તુ ખતાવતો નથી. તેથી સારો નથી.

૧૭-૨

કિમતઃ પરં મયાનકં આ તે જ જનસ્થાન. આ તે જ ઘોર જંગલો. અહીં તે પહેલાં ધણો સમય રહ્યા હતા. પણ કયાં તે સમય અને કયાં અત્યારનો સમય ! એ વેળે સીતા સાથે હતી. આજે સીતા કયાં ? આમ જનસ્થાનને જોતાં રામની આંખ આમળ સીતા સાથે ગાંઘેલી પેલી આનંદ

રાત્રીએ ખરી થાય છે. સીતાની પ્રતિમા એની નજર સમક્ષ ત્રિલમિલાતી આવે છે. ત્રિલમિલાતી આવે છે. જનસ્થાનને એતાં ચર્ચણ્યાને પ્રસંગ, ખર વગેરેને માર્યા હતા તે, સીતાદરણ્ય વગેરે પ્રસંગે રામને યાદ આવે છે. સીતા વગર આજે આ બધું હું જોઉં છું! રે રે! આથી વધારે લપાનક તે ખીલું શું હોય?

પાઠદેર-કિમતઃ પરં મવાનફલસ્ય-લપાનકનો આથી વધારે પ્રત્યક્ષ દાખલો ખીજે કયો હોય? સીતા વગર આ વનરાઈએ જોવી એ સદુચી વધારે લપાનક છે.

૧૬૧૬-૧૮- (૭-૭૫૬૯)

મધુગન્ધિયુ-મધુનઃ મન્થઃ અસ્યાસ્તીતિ મધુગન્ધિવ, તેષુ એવેા હતો એ સ્નેહ. સીતા રાજકુમારી હતી અને આવાં ઘેર જન્મમાં આવી રીતે ફરવાવારે આવ્યો નહોતો. છતાં 'વસીય તુજ સંજે મધુગન્ધિ વનોમહી' એ શબ્દો સાથે તે હંમેશા એમાં આનંદ લેતી. કેવળ રામને સાથ હતો તેથી એ વન પશુ એને મીઠાં લાગતાં.

શ્તીદારમતેવાસી

इति इह अरमत एव असौ-આ જગત્તો ઘેર અને લપાનક હતાં. છતાં રામના સાથમાં તેણે અહીં આનંદ જ જોયો.

इतिह-ભૂતકાળનો બનાવ ખતાવતો પ્રત્યક્ષ છે. અથવા હા 'અરેરે!' જુદું લેવાય. અહીં મણા પાઠ છે. 'કાણે'એ નોંધેલા કેટલાક પાઠ ત્રીએ આપ્યા છે-

પાઠદેર-(૧) નિર્લયસાગર નીચેનો પાઠ રાખે છે.-इति इव आरमते हासौ आटला માટે જાણે તે અહીં આનંદ મેળવતી હતી. અહીં હ નકામે છે. આરમતે વર્તમાન કાળ છે જ્યારે અહીં આપણે ભૂતકાળ ધારી શકીએ કારણ રામને મન સીતા મૃત્યુ પામી છે. વળી વિજ્ઞા અને પરિ સાથે રમ્ પરસ્પેષ હે છે તેથી આ 'પાણિનિ'ની પણ વિરુદ્ધ છે.

(૨) ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરની આગતિ નીચેનો પાઠ રાખે છે-इति च अरमत इव असौ-અહીં 'ચ' નકામે છે. ઇવ પણ નકામે છે. રામના સાથમાં સીતા આ વનમાં ખરેખર આનંદ મેળવતી હતી. અહીં ઇવ ને અવકાશ નથી.

(૩) 'પાટે'નેા આ પાઠ છે-इति इव आरमति इव असौ-जे इव नो
अथ' નથી. ઉપરાંત અહીં વર્તમાનકાળ છે. જ્યારે આપણે ભૂતકાળની
આશા રાખીએ છીએ.

(૪) इति हा रमते सीता आ पाठ सारे છે. સીતાની એ સતત ટેવ
ખતાવવા વર્તમાન કાળ વપરાયો છે. અથવા અત્યારે સીતા જાણે હાજર
હોય એમ રામને લાગુ હતાં.

(૫) इति हारमतीवासौ-इति हा जरमन एवासौ

(૬) इति वारमतीवासौ

(૭) इति वारमतीवासौ

} અહીં 'વાકરથ્યુનું' રૂપ બરાબર નથી.

આમ પ્રકૃત પુસ્તકમાં લીધેનેા પાઠ જ સારો છે.

રામાયણમાં કેકેયીને અપેક્ષા પિતાનું વચન પાળવા રામ વનવાસ
જાય છે ત્યારે તે સીતા પાસે આવે છે. તે વખતે પોતાને પણ વનમાં
સાથે આવવાની રજા માગતાં સીતા કહે છે-सुखं वने निवसस्यामि ययैव भवने
पितुः । अचिन्तयन्ती श्रील्लोकांश्चिन्तयन्ती पतिव्रतम् ॥ शुश्रूषमाणा ते तित्थं
निवृता ब्रह्मचारिणी । सह रंस्ये त्वया वीर वनेषु मधुगन्धिषु ॥-અયેાપમાકાક
૨૭-૧૨-૧૩

શ્લોક-૧૯ (અનુક્રમ)

અપોહતિ-ઝડપવનું વર્ત. કાળ (લદ) ત્રી. પુ. એ. વ.
પ્રિયજનની હાજરી પોતે જ પરમ સુખ છે. તે બંને કંઈ ન
કરે છતાં તેની હાજરી માત્ર જ સમજાં દુઃખ દૂર કરવા
સમર્થ છે. રામ કહેવા માગે છે કે સીતાને સુખ આપવા એમણે પોતે
કંઈ ખાસ કંઈ નથી જનાં કેવળ રામની હાજરીથી જ સીતા સુખી
અને પ્રસન્ન પ્રસન્ન રહેતી હતી. આમ પોતાનું પ્રિયજન એ મનુષ્યનું
અવશ્યનીય ધન છે. સીતાએ એની સાથે વનમાં રહેવાનું કેમ પસંદ કર્યું
અને ત્યાં તેણે આનંદ કેવી રીતે મેળવ્યો તે અહીં રામ સમજાવે છે.
કેવળ રામની હાજરીને લીધે જ એણે વનની મુશ્કેલીઓને પણ આનંદથી
વધાવી લીધી. સૌલ્યૈઃ સંનિધિમાત્રસૌલ્યૈઃ-કેવળ તેની હાજરીમાત્રના સુખથી.

સીતાનો રામ વિપર આનંદ પ્રેમ હતો. રામ જ સીતાનું અવશ્યનીય
ધન હતા. તેથી જ તેના સાચમાં અને હાજરીમાં જ તે સુખી રહેતી.

આથી જ તેને ઉપવનમાં ફરવાનો શોખ હોવા છતાં તેણે આ મુશીબતો ભરેલો વનવાસ પસંદ કર્યો.

પ્રિયજન ઇતરવિલક્ષણ (અનિર્વચનીય) કેમ છે એ સમજાવતાં રાધે લખે છે-ઇતરવિલક્ષણતાં દર્શયતિ-અકિંચિત્ ન કિંચિત્ અપિ કુર્વાણઃ આચરન્ સૌક્યૈઃ મુલ્લસન્તાનૈઃ કુચ્ચાનિ અપોહતિ । દૂરીકરોતિ । સામાન્યતો હિ લોકે કચિત્ પ્રીતિકરં કિંચિત્ કુર્વન્ સુચર્યતિ, અયન્તુ અકિંચિદપિ કુર્વાણઃ-इति इतरविलक्षणता । પ્રિયોઽદમાસં લીલયાઃ અતઃ કિંચિત્કરણાનપેક્ષ્યા અપિ 'મયા સહ' इत्येष सा अप्रीयत इति श्लोकयोराशयः । (વાચી. તેમની ઉ. ચ. ઉપરની મિત. ૫. ૫૨)

“સામાન્ય રીતે જગતમાં કંઈકે જમતું કામ કરીને કાંઈ કાંઈને સુખ આપે. પરંતુ પ્રિયજનની બાબતમાં એવું નથી. એ તો કંઈ પણ ન કરીને કેવળ એની હાજરી માત્રથી જ સુખ આપે છે. એ ઇતરવિલક્ષણતા અહીં બતાવી છે. હું સીતાને પ્રિય હતો. તેથી કંઈ પણ ક્યો સિવાય કેવળ 'મારી સાથે જ' 'મારી હાજરીથી જ' તેને સુખ મળી રહેતું.”

વાચી શ્રી મ. ન. દિવેદીનું ઉ. ચ. ઉપરનું ટિપ્પણ ૫૪ ૧૩૧

“આ શ્લોક તથા આગળના શ્લોકથી રામ સીતાના અન્યોન્ય પ્રેમનું અગાધપણું સૂચ્યું છે. કંઈપણ-બાલોપચાર-ઉપકાર-ન કરે તોયે માત્ર દુષ્ટોદુષ્ટ મળ્યાથી જ પ્રેમે અધિષ્ઠાં જનો સુખ માને છે, ને તેથી જ સીતા, તમારી સાથે હું વનમાં આવીશ ને રહીશ, એટલું માનીને જ રાજ થતી. જે જેના મનમાં વસે છે તે તેના મનમાં કાંઈ-હજારો પ્રેમ વિનોદ વિલાસ વિચારથી વીંટળાયેલું કાંઈક, કહી ન શકાય-પણ અનુભવથી જ સમજાય એવું છે.”

અહીં પ્રથમાર્ધના વિશેષ વાક્યનું દ્વિતીયાર્ધના સામાન્ય વાક્યથી અર્થન મધુ છે તેથી અર્થ-તર-ન્યાસ અલંકાર છે.

૧૬-૧

તદ્વલ્લભેમિદુઃસહૈઃ—જનમ્યાનને સીમાડે આવેલાં એ જંગલો સાથે તો રામ અને સીતાના સુખી દિવસોની ટેલથી મધુર યાદ સંકળાયેલી છે.

તેથી હવે તે રામથી જોવાં જાય એમ નથી. કારણ એ બધું જોતાં રામને એ સુખી દિવસો યાદ આવે છે અને તેથી દુઃખ વધી પડે છે. દુઃખહૃદ સાથે સંદેહ લેવાનો કંઈ અર્થ નથી.

પાંદેર-દુરાસદૈઃ—“અદર જહ શકાય નહિ તેવાં”—પણ એ પાંદેર પ્રસંગને અનુસૂચી નથી.

મદકલઃ—મદેન (મદથી) કલઃ (માતા) મયૂરઃ, તસ્ય (ગોરના) કળઃ તદ્વત્ (કંઠ જેવી) કોમલા હોમગ (સુદર) છવિઃ ચેષામ્ (શોભાવાળાં) (વહુ)

૧૬-૨, ૩,

અવિદલઃ—અવિલં (માદા) નિવિશઃ (જામેલાં) નીલવહલચ્છાંયાઃ (નીલા વહલા જ છાયા ચેષાં તેઽ ચ્છાયાઃ) સ્થામ અને વિશાળ છાયાવાળાં જ તે સ્વચ્છતરવઃ તેષાં (ખાલ તરુઓના) વણ્ઠં તેન (સમૃદ્ધી) મણ્ડિતાનિ (અલંકૃત)

અસંખ્રાન્તાઃ—અસંખ્રાન્તાનિ (નિર્ભય) ત્રિવિધમૃગધૂપાનિ (પશુઓનાં ટોળાં) યસ્મિન્ મહારણ્યાનિ કરતાં મધ્યમાણ્યકાનિ પાંદેર સારાં છે. પહેલાં શમ્બુકે શીર્ષારણ્યાનિ ઉપર રામનું ધ્યાન દોર્યું હતું. હવે તે એથી આગળ જરા મધ્યમાણ્યકાનિ ઉપર રામનું ધ્યાન દોરે છે. મહારણ્યાનિ પાંદેર આ એ જંગમોનાં બેઃ નથી બતાવેતા.

શ્લોક ૨૦

અન્યથા - હવે સમદશકુન્તાઃ, ફલનરપરિણામઃ, નર્તરિણ્યઃ. હન્ત (ખાસિની)

સમદશ—સમદા. (મદેન સહ-વહુ) (મદમત્) શકુન્તાઃ, તૈઃ (૧૬૧ઓથી) અકાન્તાઃ (ખાકમણુ ખામેલાં) નાનીરવીરુઃ (નતરેની લતાઓનાં) હર્ષા પ્રસવાઃ તૈઃ (પુષ્પોથી) મુરમિ (મુરસિત) શીનં (કંડાં) સ્વચ્છં (અને રવચ્છં) જ તોય યાસામ્ (પાણીવાળા)

ફલઃ—ફલમરસ્ય (ફળખાઃ) પરિણામઃ તેન (પાકવાથી) રવામઃ (સ્થામ) જમ્બૂનિકુન્જઃ તસ્મિન્ (જાંબુની કુંજમાં) સ્વલનં, તેન (અજાતાં હોવાથી), મુલ્કરાણિ (અચાજ કરતાં) મૂરીણિ (મોટા) દ્યોતાસિ વાસામ્ (પ્રવાહવાળાં)

આ શ્લોક મહા-૫-૪૦ માં આવે છે.

અહીં આ જાળુની ઘટાઓમાં ચાલતા મુસાફરો પાકાં ફળ ખાઈને
હંડુ પાણી પીએ છે અને સ્વસ્થ થાય છે અહીં 'રાવ' જરા જુદું સ્થળ
જુએ છે. તેમને મોટા શમ્બુક રામને કહે છે કે બ્યારે આ પર્વતનાં દરિયો
જોતા તમે થાકો ત્યારે આ જાળુની ઘટામાં જ-૧ આરામ કરજો. ભૂખ
લાગી હોય તો મીઠાં ફળ ખાજો અને હંડુ પાણી પીજો. અહીં ગ્રીષ્મ
ઋતુને અનુકૂળ પાણી છે.

પણ શમ્બુક એ ઉદ્દેશથી જોલે છે એવું કંઈ લાગતું નથી.

શ્લોક-૨૧

અ-૧૫-અન્નકુહરમાર્ગા મહાનયના અનુરસિતગુણિ અમ્બુજતાનિ સ્તમાનં
દર્ષતે । સલ્લક્ષ્મીના શિશિરમદ્વપમાય હમ્બલિતકીર્ણમ્પ્રતિપ્યન્દગન્ધ સ્ત્યાયતે
(માસિની)

દધતિ-ધા તું વતં કા. (લટ) ત્રી. પુ બ. વ. કુહર-કુહરાણિ
ગમન્તે સેવન્તે इति કુહરમાર્ગ, તેપામ્-મુક્ષામા વસનાર મલ્લક-મલ્લકેષુ
નુવાન તેપામ્ (મુવાન રીંછોની) અનુરસિત-અનુરસિતેન ગુણિ (પદ્ધાને લીધે
વધેથી) સ્ત્યાનં-વધારો. અમ્બુજતાનિ-રાડો.

શિશિર-શિશિર -કેડી ઘટ-તીખી વધાય-કસાણી સવાયતે રસ-તું
વતં. કા (લટ) નાં પુ એ. વ. ફેનાય છે.

હમ-હમી (હાથીથી) દલિતાઃ (પીસાયેથી) વિશીર્ણા ચ (અને વેર-
વિખેર કરેથી) અગ્નય, તેપા (ખાડોન) નિયન્દ સ્ત્યા-સન્નો) ગન્ધ. (ગંધ)

આ શ્લોક મં ચ (૫-૪૧)માં અને મા મા મા આવે છે

૨૧-૧

સવાપ્-પહેલા રામ સામ્ય ગોત્રના હતા પણ દિવ્ય પુરુષને વિદાય
આપવાની હોવાથી રામ આશુ થાવાની દે છે અને શમ્બુને વિદાય
આપે છે.

મદ્ર શિવાસ્તે પન્થાનઃ । દેવયાનં પ્રતિપદ્યસ્વ પુણ્યેભ્યઃ લોકેભ્યઃ

હવે રામનો આવેગ વધી ગયો છે. તેથી તે પ્રશ્નાસિકા પ્રમાણે શમ્ભુને વિદાય આપે છે કારણ એકલા પડીને તે પોતાનું દિલ દાસવ્યા માગે છે.

દેવયાન-ઉપનિષદમાં બે માર્ગ કહ્યા છે. દેવયાન અને પિતૃયાન. પોતાના કર્મ પ્રમાણે આત્મા આ બેમાંથી ગમે તે એક માર્ગ પસંદ કરે છે. જાની અને ભકતો દેવયાનને માર્ગે જાય છે અને જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થઈ બ્રહ્મમાં પહોંચે છે. ત્યાંથી તે કદી પાછો આવતો નથી. પિતૃયાન માર્ગ કર્મકાંડીઓ માટે છે. તે કર્મકાંડીઓને ચન્દ્રલોક સુધી પહોંચાડે છે. ત્યાં પુણ્યનાં ફળ ભોગવી જીવાત્મા પાછો પૃથ્વી ઉપર જન્મ લે છે. વાંચો છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ-તથા इत्थं विदुर्यं चेमेऽरण्ये थद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिसम्भवन्तर्चिपोऽहरत्वा आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षायान्पञ्चदशेति मासास्तान् । मासेभ्य सप्तत्सरं, संवत्सरादादित्वमादित्याचन्द्रमसं चन्द्रमसो निवृत्ते तत्पुरुषोऽमानवः । स एतान् ब्रह्म गमयत्येव देवयानः पन्था इति ।...अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्वं दत्तमित्पुपासते ते धूम्रमभिसंभवन्ति, धूमाद्वात्रि रात्रेरपरपक्षमपरपक्षा-यान्पद् दोजैतिमासास्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुयन्ति ।...मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकश्चक्रासमाप्तश्चाचन्द्रमममेव सोमो राजा सहेवानामन्तं तं देवा भक्षयन्त । तस्मिन् यान्मपातमु पत्वाथैतमेवायान निवर्तन्ते ॥

પાડી-૧

અ માર્ગને શુક્રમર્ગિ અને કૃત્ત્ય મર્ગિ પણ કહેવામાં આવે છે. અર્ધરા અર્ધિગદિમાર્ગ અને ધૂમાદિમાર્ગ પણ કહેવામાં આવે છે. ગીતામાં આત્મા અધ્વાયમા આ માર્ગનું વર્ણન છે. વાંચો ૮-૨૩-૨૬-શુદ્ધકૃષ્ણે ગતીહવેતે જગત્ સાંધતે મતે । એકયા સાત્યનાટ્ટ સ્તમન્યજ ચર્તતે પુનઃ ॥-અગ્નિઓ તિરહઃ શુદ્ધ યમ્મામા ઉત્તરાયણમ્ । તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥ ધૂમોરાત્રિસ્તથા કૃત્ત્યઃ યમ્માસા દક્ષિણાયનમ્ । તત્ર ચાન્દ્રમસં ડ્યોતિયોગી ગ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥

દેવયાન એટલે ‘સ્વર્ગનું’ વિમાન’ અર્થે પણ કાય. ‘વિમાનને રસ્તે તું પુણ્યલોકમાં પહોંચ એમ પણ અર્થ લેાય. પણ અહીં આ અર્થ નથી.

પાઠકૃતિ—શિવાસ્તે પત્યાઃ દેવતાનાઃ । પ્રતીયસ્વ પુણ્યેભ્યઃ લોકેભ્યઃ ।
 ૧૧૨૦ દેવતાને માર્ગે કલ્યાણગમ થાઓ. તું પુણ્યલોકમાં જા. પણ આના
 કરતાં આ પુસ્તકમાં લીધેલો પાઠ વધારે સુગમ અને સારો છે. ડા. બેક
 ૧૬૩૨ પૃષ્ઠ તે જ પાઠ રાખે છે.

૨૧-૩

સાવત્ પુરાં—અયત્સ્ય ઋષિનો આશ્રમ પાસે હતો. છતાં ગંગા
 ત્યાં ઋષિને પ્રજ્ઞામ કરવા જતા નથી. ભવશ્રુતિ રામને આવા અવિનયી
 કેમ બતાવે છે એ સમજાવતું નથી. શાકું-તક્ષમા કપવ ઋષિનો આશ્રમ પાસે
 હોવાનું જાણીને દુષ્યન્ત વિનીતવેશે ત્યાં પ્રજ્ઞામ કરવા જાય છે. ગાનતિક્ક
 મળીયાનિ શ્રેયંસિ જ્યારે અહીં ગામ વિવેક ગૂઢ છે. તેમને આવેગ અને
 ભાગ્યશી એટલી જાણી વધી ગઈ છે કે તે કેવળ આ વાતાવરણમાં એકલા
 રહી મનનો ભાર ઓઠો કરવા માગે છે. ભવશ્રુતિ પણ રામની કેમળ
 ભાગ્યશી અને કેમળ ભાવને જાગૃત કરી તેમને ત્રીજા અંક માટે તૈયાર
 કરવા માગે છે. તેથી તે જેમ જાને તેમ રામને આ વાતાવરણમાં એકલા
 રાખવા માગે છે, તેથી જ અયત્સ્ય પ્રત્યે રામે જતાવવા જોઈતા વિનયમાં
 ચૂક થાય છે.

દ્વાયત્તં પદમ્—રામજી સમ્પત પદ કહે છે કારણ દેવતાને માર્ગે
 પ્રવેશાઓ પુજા થઈ જાય છે અને કદી પાછા ફરતા નથી. સરખાવો—
 ડાન્ડોગ્યોપનિષદ—અ એતાન્ મક્કા ગમયતિ એવં દેવયો મજાત્થ એતન્ પ્રતિષ્ઠ-
 માના ઇમં માનવમાવર્તં નાવર્તન્તે ૧ મ. ગી.—તતઃ પદં તત્ પરિમાર્ષિતલ્લં વસ્મિન્
 જતા ન નિર્વર્તન્તિ મૃચઃ ॥

સંલોક ૨૨. (વસંતતિલકા)

રતાઃ સ્વયમે—સ્વધર્મરત એ રીતે વાનપ્રસ્થ-એટલે કે વનમાં રહે રહે પણ અમે ઋષિઓના યજ્ઞનું રક્ષણ કરતા, તથા દેવો અને પિતૃઓની પૂજા કરતા. અહીં પહેલી લીટીમાં નીચે પ્રમાણે પાઠદેર છે—एतत्तदेव हि पुनर्वनमय-ડો. બેલવલ્લકર આ પાઠ રાખે છે. પણ આ વનમાં ફરી આવવાનો પ્રસંગ કેવી રીતે સંપાદ્યો એ જ રામને આશ્ચર્યની વાત કાગે છે. આ વનમાં ફરીથી આવવાનું યશ એમ રામે ધાણું નહોતું. છતાં સંખ્યકને લીધે તે અહીં આવ્યા. તેથી પોતે આશ્ચર્ય પામે છે કે જોને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ ત્યાં પોતે કેવી રીતે આવી ચડ્યા. આમ આ પાઠ વધારે આવશ્યક છે.

શ્લોક ૨૩

અન્યથ—એતે તે એ વિહગ્નમયૂરાઃ ગિરયઃ । (इमानि) तानि एव मत्तहरिणानि वनस्थलानि । अमूनि च तानि एव आमञ्जुवञ्जुलस्तानि नीरन्ध्र- नीरनिचुलानि सरित्तटानि । (વસંતતિથ્યઃ।)

તે એ—એ જ. પેલા પહેલાંનાં ચિરપરિચિત. વિરવત્—વિરવન્ત મયૂરા. ચેપુ-જેના ઉપર મોર ટહુકે છે તેના. મત્ત-મત્તાઃ હરિણાઃ ચેપુ-મૈત્ર ૬૨શ્લોકવાળા

આમઞ્જુ—આમઞ્જવઃ (અધિક મનોહર) વઞ્જુલસ્તાઃ ચેપુ (વશુલ સ્તાઓવાળા)

પાઠદેર—(૧) આમઞ્જુવઞ્જુલસ્તાને આમઞ્જુ વઞ્જુલેપુ ડુન ચેપુ-જેના વશુલસતાઓ ઉપર (પક્ષીઓનું) મધુર ફૂલન ૬૬.

(૨) આમઞ્જુવઞ્જુલસ્તાને—સહેજ ગભીર અને મધુર ફૂલનવાળા. નીરન્ધ્રનીર—નીરન્ધ્રા. (નિર્ગત રન્ધ્રં ચેમ્યઃ) (ગાઠ) નીરે નિચુલા ચેપુ. નિચુલ પાણીમાં ઊગે છે. વાઓ પૂ મેધ-૧૪-સ્થાનાદસ્માત્ સરસ નેચુલાદુત્પત્તોદ્ભૂત સ્મ ।

પાઠદેર—(૧) નીરન્ધ્રનીલ—લગભગ બધા જ સમીક્ષકો 'નીલ (કાળી)' પાઠ રાખે છે. ડો. બેલવલ્લકર પણ એ જ પાઠ રાખે છે. નીરન્ધ્રાઃ નીલાઃ નિચુલાઃ ચેપુ તાનિ । વિદ્યાસાગર, રાય અને કાગે પણ આ પાઠ રાખે છે.

‘કાણે’ નીર પાઠ રાખે છે અને નીચે પ્રમાણે અનુવાદ કરે છે—‘જ્યાં પાણીમાં ગાઠ (જિગેલાં) નિચુલ છે તેવા.’

(૨) નીરગ્રનીપ—નીપ=કદંબ. ‘જ્યાં ગાઠ (જિગેલાં) કદંબ અને નિચુલ વૃક્ષો હતાં.

શ્લોક ૨૪—(અત્યુદ્બલ)

આરાદિ—દૂર હોવા છતાં, પાછાં—આરાદિ જાણે પાસે હોય તેવા. પર્વત મળે દૂર હોવા પણ તે એટલે જાણે હતો કે તે પાસે હોય એમ ભાસ થતો. આરાદ એટલે ‘પાસે’ અને ‘દૂર’ એમ બંને અર્થ થાય. પર્વત દૂર હોય ત્યારે જૂરો-મેઘમાળા જેવો દેખાય. બહુ જાણે હોવાથી આ પર્વત દૂરથી પણ ઓળખાતો હતો.

અહીં ‘રામ’ આરાદિ પાઠ બે છે પણ આરાદ એટલે સમીપ અર્થ કરે છે. પામેથી પણ જે મેઘમાળા જેવો લાગે છે. દૂરથી તો દરેક પર્વત જૂરો વાદળ જેવો લાગે તેથી જાણે નો કંઈ અર્થ નથી. તેથી આરાદ એટલે નજીક લેવું પધારે સારું છે. બીજા પર્વતો તો દૂરથી મેઘમાળા જેવા લાગતા પણ આ પર્વત તો પાસેથી પણ તેવો લાગતો હતો. ડૉ. બેલવેલકર આરાદિ પાઠ રાખે છે પણ ‘દૂર’ અર્થ જ કરે છે. રામનો મનોભાવ જોતાં પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં લીધેલો ડૉ. બેલવેલકરનો પાઠ અને અર્થ મોટા લાગે છે.

અહીં મેઘમાળેય માં ઉપમા છે.

શ્લોક ૨૫

અન્યથ—અસ્યૈવ મદતિ શિપારે શ્વરાજસ્ય વાગ્ધઃ આસીન્ । તસ્ય અમસ્તાત્ વદમવિ તંબુ વર્ગોઽજેનુ રતાઃ, ચન-મોદાકર્ષાઃ પવન્તિ ચિત્તવદ્વામતાનોરદ્ધ પ્રીઃ અન્તાઃકુન્નુશરદ્ધુન વાન્તઃ રમ્ભઃ । (મન્દાકીન્તા)

વૃદ્ધરાજસ્ય-જટાયુપસ્ય. વિતત૦-વિતત (પ્રતિબિંબિત થતી) શ્યામલનાં
(શ્યામ) અનેકહાનાં (વૃક્ષોની) શ્રીઃ (શૌભાવાળા) કૂચનુસર૦-કૂચનતઃ
(કૂચતા) અત એવ મુસરાઃ (અવાજ કરતાં) શકુનાઃ વચ (પંખીઓવાળા)
વનનતઃ-વનમ્ય અન્ત-વનનો છેડાનો ભાગ.

અહીં ‘રાય’ સુંદર ટીકા કરે છે. વાંચો પૃષ્ઠ ૬૩-“વનનત બહુ
રમ્ય હતો કેમકે સુંદર પ્રતિબિંબો વડે તે દષ્ટિને ખુશ કરતો. અન્તઃ
કૂચન વડે તે કાનને ખુશ કરતો. વગી તાત જટાયુ અમારો સંભાળ
લેતા એ અમને મોટી ફાંદ હતી. તેથી અમે ત્યાં ખરેખરું જીવન માણ્યું.”

દંડકારખના સીમાડાના પ્રદેશમાંથી તેના મધ્યભાગનાં અરણ્યોમાં
અને ત્યાંથી પ્રસવણ અને ગોદાવરી પાસે થઇને ધીમે ધીમે ભવભૂતિ રામને
પંચવટી તરફ લાવે છે ધીમે ધીમે રામના કામળ લાવ કવિ જાગ્રત કરે
છે અને ત્રીજા અંક માટે સુંદર પાશ્વર્ભૂ રચે છે.

૨૫-૧

વિવિધ૦-વિવિધાઃ (વિવિધ પ્રકારના) વિદ્યમ્ભાત્ (સ્વચ્છન્દવિહારની)
અતિપ્રસન્ના તેષા (અતિશયતાના) સાક્ષિણઃ-સાક્ષી.

શ્લોક ૨૬

અનન્દ-ચિરાદ્રેગરમ્ભ-પ્રસન્ન-ત્રીજા વિપરસઃ-ઈવ, કુતચિત્ સંવેગાત્
અલિત-શત્યસ્ય શકલઃ-ઈવ, હૃન્મર્મેણિ રુદ્રપ્રન્થિઃ-પુનઃ સ્ફુટિતઃ-ઘ્રાઃ-ઈવ,
ઘનીભૂત, શોક મા નૂતન-ઈવ નિકલ્યતિ । (શિખરિણી)

એ જ દંડકા એ જ વૃક્ષો. એ જ પર્વતો અને એ જ નદીના
કિનારા. એ જ પેલો પ્રસવણ ગિરિ. અને એ જ ગોદાવરી નદી. એ જ
પેલી પંચવટી કે ન્યાં રામે સીતા સાથે અનેક આનંદ વિહાર કર્યો હતા.
ખાર ખાર વધ પછી રામ એ આનંદ વિહારોના સાક્ષીભૂત સ્થળોની
મુલાકાત લે છે. કેટલા દુઃખની વાત કે એ સ્થળો આજે પણ જિંદા છે.

જ્યારે રામ સીતાવિદોણા ચલા છે, એ બધું જોઈને રામને શું શું કુખ નહિ થતું હોય ! બાર બાર વર્ષ ચલાં તે સીતા પાછળ શોક કરે છે. તેથી એ શોક નક્કર થયો છે અને એક ધન પદાર્થ બની ગયો છે. પંચવટી વગેરે પૂર્વ પરિચિત સ્થળો જોતાં આજે એ શોકની પરાકાષ્ટા આવી ગઈ છે. પંચવટીના દર્શનથી આજે જાણે એ બેગો થયેલો નક્કર શોક નવો હોય તેમ રામને પીડે છે. રામને લાગે કે જાણે પોતે આજે જ સીતાથી વિખુટા પડ્યા.

નૂતન હ્ય ને સ્થાને મૂર્ચયતિ ચ પાઠકૈર છે પણ નૂતન હ્ય પાઠ વધારે ભાવમય છે ધનીભૂત-અપ્ન ધન રાપ્ત ધનીભૂત ને બદલે પુરાભૂત પાઠ ફેર છે પણ તે બરાબર નથી

પહેલી ત્રણ લીટીમાં ધનીભૂત થયેલા આ શોકની ત્રણ ઉપમા છે. તે નીચે પ્રમાણે—

(૧) પ્રવૃત્ત તીવ્ર વિપરત્ત હ્ય—કેટલાંક હેર ધીમાં પણ કાતિલ હોય ને બધે પ્રતારી જાય અને લાગે ગાળે બમણા ભેરથી અસર કરે. રામનો શોક પણ બાર બાર વર્ષથી એકઠો થયો હતો. તે લાગે ગાળે તીવ્ર વિપત્તિ આક્રમક વેગથી શરૂ થયો હતો. આમ વેગરમ્ભ વિપ સાથે અને રામના શોક સાથે એમ બંને સાથે લેવાય.

પાઠકૈર—ચિત્રોદ્દેગારમ્ભી—જે લાગે ગાળે ઉદ્દેશ ઉત્પન્ન કરે તે, પણ તે વિપરત સાથે લઈ ન શકાય.

(૨) પ્રવૃત્ત શત્રુવત્ત શત્રુલઃ હ્ય—કર્ષકથી ભારે આધાતથી હાક્ષી જોડેલા શત્રુના દુકડાની આક્રમક ધનીભૂત થયેલો શોક રામને આજે પીડે છે આજે એ પરિચિત સ્થળો જોતા રામને ભારે આધાત લાગે છે એ જ સ્થળ પણ સંજોગોમાં કેટલો બધો ફેર ! હૃદયમાં એક વખત ખોમેલા શત્રુની અણી જેમ સમય જતાં અંદર દબા જાતે તેમ રામના હૃદયમાં બાર બાર વર્ષથી શોક બેગો થતો હતો. શત્રુ પણ એક વખત ખોસ્યું હોય તો જીડે જીડે જઈ વધારે મજબૂત બને તેમ રામનો શોક પણ આજે સમય જવામાં એક નક્કર ધન ચઈ ગયો હતો કર્ષકથી વેગથી હાક્ષી જોડે તો તે શત્રુ જેમ નવું ખૂંધ્યું હોય તેમ અતિશય પીડા કરે

તેમ પંચવટી જોનાં રામનો શોક આજે એકદમ ક્યાંકથી હાલી જઈયો છે અને નવો હોય તેમ એ ધનીમૂત શોક આજે તેમને પીડે છે.

(૩) હનુમનિસ્ટદગ્નિ. સ્ફુટિતઃ વ્રજઃ ઇવ-જેમ હૃદયના મર્મ લાગમર્મ ગંઠાર્ધ ગયેલો વણુ ફરી ફૂટે તો અનહદ પીડા કરે તેમ આ ભેગો ધરેલો શોક આજે એકદમ ભારેલા અગ્નિની જેમ લાલુડી જઈયો છે અને ગમને જાણે નવો હોય તેમ પીડે છે. વણુ વણુ સ્વપ્નિ છે અને રામનો શોક વણુ તેવી જ રીતે જામ થઈ ગયો છે. એ ગંઠાર્ધ ગયેલો વણુ ફૂટે છે. તેમ રામનો ધનીમૂત શોક વણુ એકદમ લાલુડી જઈયો છે.

આમ અહીં 'ધનીમૂતઃ શોકઃ માટે વણુ વણુ ઉપમાન છે તેથી આલોપમા અલંકાર છે. નૂતન ઇવ માં ઉત્પ્રેક્ષા છે.

અહીં વાંચો શ્રી મ. ન દિવેદીનું આ શ્લોક ઉપરનું ટિપ્પણ પૃષ્ઠ ૧૩૨-“મારો શોક નવો જ હોય-હવણું જ થયો હોય એવો વધીને મને પ્રમથી-બહુ મથી નાંખે છે. તે શોક હૃદયમાં કેવો સંતાઈ રહ્યો હતો કે કાંઈ વિધવિકાર અંગમાં પેઠા હોય વણુ જોર ન કરતો હોય તેવો, અથવા એક કાટો વગર હલાવે લાગી રહ્યો હોય તેવો, વણુ-ચાંદી ગંઠાર્ધ ગર્ધહોય તેવી પીડા ન કરતી હોય તેવો. એ ગુપ્ત શોક, જેમ વિધનું જોર થવાથી વિધ ચરી જાય છે, અથવા હલાઆથી કાટો ખટકે છે, અથવા બણું રક્તાદિ કે વેગું થવાથી ગાંઠ ફૂટે છે ને પીડા કરે છે તેમ હાલ આ પૂર્વના પરિચિત પ્રદેશો જોવાથી અહીં વાગ્યો છે અને કમે છે.”

૨૬-૧

તથાપિ તાન્નૂર્વસુદ્ધઃ-એ પૂર્વપરિચિત સ્થળો એટલાં બધાં પરિચિત છે કે રામ અને સીતાની ‘ખાનગી’ ના અને સ્વૈર-વિદારના તે સાક્ષી છે. એ સ્થળો રામના જીવન સાથે એટલાં એતપ્રોત ચર્ચ ગયાં છે કે રામ તેમને છોડીને જઈ શકતા નથી, અથવા એમ જ કહેને કે તે સ્થળો કેવળ જડ સ્થળો નહોતાં રહ્યાં પણ તે રામના મિત્રો સગોવડાં બની ગયાં હતાં. મિત્ર ગમે તેટલું દુઃખ કરે છતાં જો તે સાચો મિત્ર હોય તો કાંઈ એને અજગો કરી શકે કે ? નહિ જ. તેવી રીતે આ સ્થળોને જોઈને

આને રામને સોડ અત્યંત વધી પડ્યો હતો છતાં મિત્રસમોવાં એ
રથજોને છોડીને રામ કેવી રીતે જઈ શકે ?

શ્લોક ૨૭

અ-૧૫-પુરા સરિતા યત્ર સ્યેત, અધુના તત્ર પુન્નિમ્ । ક્ષિત્તિદુર્હા
જનધિરત્તમાઃ વિપર્ણાત યાતકઃ । યહોર્નાશ્વત્ દષ્ટ દ્વ યન અપરમિત મન્યે ।
શૈતાના નિવેશ દ્વ તત્વ હત્તિ શુદ્ધિ દદ્યતિ । (શિખરિણી)

કાળ કાળનું કામ કયે જાય છે જારે વર્ષે રામ જ્યારે એ જ
જગ્યાએ જુમે છે ત્યારે તેમને એમા ધણો ફેરફાર થઈ ગયેલો હાગે છે
પહેલા જમા નદીનો પ્રવાહ હતો ત્યાં રેતાળ પટ છે અર્થાત્ નદીઓએ
વહેલું બદલ્યું છે વૃક્ષોમા અવનવો ફેરફાર થયો છે ઘાટાં વૃક્ષો પાતળા
હાજે છે અને પાતળાને સ્થાને છટાદાર વૃક્ષો જીર્ણ છે એક સમયે
રામને હાગે ॥ કે આ તે પ્રદેશ નથી પણ નાના પર્વતો તો જેમના તેમ
એ જ સ્થિતિમાં અવિચલ જિભા છે આથી રામ નિશ્ચય ઉપર આવે ॥
કે ફેરફાર લાને મળ્યા પણ જગ્યા તો એને એ જ છે

હો ખેલનલકર તેમની પ્રતાપનામા એક સુદર જાગત ઉપર આપણું
ધ્યાન ફોર છે કે આ જાર વર્ષમાં પ્રકૃતિમાં ધણો ફેર પડ્યો છે છતાં
અમુક ફેર પડ્યો નથી અને એમાની સ્થિર રહેતી એક વસ્તુ તે ગમને
શીતા પ્રત્યેના પ્રેમ

૨૭-૧

હન્ત પરિદુઃસ્વપ્નમપિ-પચવતીને જ્ઞેતા તો—

‘ આત્મી જિભા સ્મૃતિપટ પરે પૂર્વના એ પ્રસંગો ’

ત્યાં ગાયેના એ સુખી દિવસો ગમને સામરે છે એ પચવતી સાથે તો
કેટકેટલાં સ્નેહસ્મરણો સકળાવેલાં છે કે જેને વિગેની વાતચીતથી તે બને

ધરાતાં નહોતાં. આજે ત્રસગોપાત એ જ પંચવટીનાં દર્શન કરવાને રામને પ્રસંગ સાંપડે છે. એ જ છે એ પંચવટી. એવી ને એવી. પણ સંનેગોમાં કેટલો બધો ફેર! એને જોતાં સીતાનાં સ્નેહ સ્મરણો તાળાં યાપ ॥ અને તે રામને સખત આઘાત પહોંચાડે છે અને તેથી તે એ પંચવટીનાં દર્શન ટાળવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ એમ તે શું જવાબ? પંચવટી સાથે એને ખાસ સ્નેહ થઇ ગયો છે કારણ તે રામ અને સીતાનું સ્નેહસ્મરણ બની ગઇ છે. તેથી રામ બળપૂર્વક એ તરફ આકર્ષાય છે.

પચ્ચટીસ્નેહઃ ને બદલે પચ્ચટી સ્નેહાત્ પાઠફેર છે. પણ અર્થમાં ખાસ ફેર નથી.

શ્લોક ૨૮

અન્યથ-યથા સ્વે ગૃહે યસ્યા તે દિવસાઃ તથા સદ મયા નીતાઃ, સીર્ષાભિઃ
યત્ સન્વન્ધિ કથાભિરેવ સતતમાસ્વીયત, તા પચ્ચટીં સમ્પ્રતિ નાશિતત્રિયતમઃ
પાપઃ રામઃ કથમથા એક વિલોક્યતુ વા અસંભાવ્ય ગચ્છતુ વા ।
(શાસ્ત્રીય વિહોડિત)

કથો સ્નેહ રામને પંચવટી તરફ આકર્ષે છે તે અહીં ખતાવે છે. અહીં છે તો કેવળ ઘેર વન. અહીં નથી અયોધ્યાનો મહેલ કે નથી ત્યાંનાં ઉપવનો કે નથી એ સુખ સમવડો. છતાં મે અહીં સીતાની સાથે જાણે મારા મહેલમાં ગાળવો હોઉં તેવી રીતે દિવસો ગાળ્યા. એ દિવસો એટલા બધા આનંદમાં વીત્યા હતા કે અયોધ્યા આગ્યા પછી પણ કેટલીયે વાર એની વાત નીકળતી. એ વાત કરતાં તો અમે થાકતાં જ નહોતાં અને લાંબો સમય એ વાતો કર્યે જતાં.

અહીં યથા ને બદલે પુનઃ પાઠફેર છે. બેધવલકર વગેરે ધણા એ પાઠ રાખે છે પણ યથા પાઠ વધારે લાવમય છે. પુનઃ પાઠ લેતાં નીતા આગળ વાક્ય પૂરું થાય અને પુનઃથી નવું વાક્ય શરૂ થાય. એમ લેતાં અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય--“અને પછી પોતાને ઘેર (અયોધ્યામાં) ગાળ્યા.” પહેલાં પંચવટીમાં ગાળ્યા અને પછી અયોધ્યામાં ગાળ્યા. અને ત્યાં પંચવટીના સુખી દિવસોની વાતો કરતાં અમે ધરાતાં નહોતાં પણ ગયા પાઠ સારો છે.

નાશિત૦—નાશિતા પ્રિયતમા યેન સઃ નાશિતપ્રિયતમઃ તામચ ને બદલે
તાનેવ પાદ પશુ સારો છે.

રામની રિમલિ કહેાડી થઈ છે. જે પંચવટીની સાથે એના સુખી
દિવસોની પાદ સંકળાયેલી છે, જ્યાં એમણે સીતા સાથે અનેક સુખ ભોજ-
ન્યાં છે અને આનંદ માણ્યો છે એ જ પંચવટીને જાણે તે ખારે વર્ષે
જીએ છે. પંચવટી તરફનો દેશ એને એ તરફ આકર્ષે છે પણ એ પંચ-
વટીનાં દર્શન ટાળવા પ્રયત્ન કરે છે. કારણ જાણે તે પંચવટીને શું મોહું
ખતાવે? એ વેળે તો સીતા સાથે હતી જ્યારે જાણે પોતે એકલા આગ્યા
છે. “પહેલાં ત્યાં સહ બધું હતું; હવે એક” (રામ પૃ. ૬૭) કહ્યો બધે
દેર! એટલું જ નહિ પણ એણે પોતે હાથે કરીને વિના કારણ નિર્દોષ
પ્રિયતમા સીતાને તપજી અને મારી. આથી એ હવે પંચવટીને શું મોહું
ખતાવે? “એક એટલું જ કડુષામય છે. એમાં ભ્રમેશ કે એ પરિસ્થિતિનું
કારણ શું પોતે જ છું. તેથી પરિસ્થિતિ અસહ્ય બને છે” (રામ) એ
પાપી રામ જાણે પંચવટીનાં શી રીતે દર્શન કરી શકે? પંચવટીનું દર્શન
જ એનો શોક તાળે કરે છે. પણ સાથે સાથે સ્નેહાકર્ષણ પણ એટલું
પ્રબળ હતું કે રામ એનાં દર્શન ક્યાં સિવાય જઈ જ ન શકે, પંચવટીને
જોતાં એમને અનેક સુખસ્મરણો તાજાં થાય છે. આ રથજી એમને ફરી
એક વખત જોવા મળ્યું છે તો થડીક આખને ક્યાં સિવાય રામ કેવી રીતે
જઈ શકે?

વાંચો શ્રી મ. ન. દ્વિવેદી—“જે પંચવટી સંબંધીની વાત ખરમાં—
અયોધ્યામાં—વનમાંથી પાછા આગ્યા પછીથી અમે જ્યારે ત્યારે ફરી ફરી
કરી કરીને વખત માજતા, એટલા જમને એ પંચવટીના વિહાર પાદ
આગ્યાં કરતા તે તેમના સ્મરણથી જ સુખ મળતું, એમ વનવાસના દુઃખને
પ્રસંગે પણ જે પંચવટી અમને કેવળ સુખકર થઈ હતી, તેને કેમ જોઈ
શકશે?—નહિ જ જોઈ શકે, કેમકે સીતા, જેને હાથે પંચવટી સુખકર
નીવડેલી તે સાથે નથી. અર્થાત્ પંચવટીનું કેવળ દુઃખ કરવાપણું જ
હાલ તો રહેલું છે. અથવા જોમાં એટલું એટલું સુખ હાથેલું એવી
પંચવટીને ઊડી પણ કેમ જવાય? ન જ જવાય.”

૨૮-૧

શ્રુતમવત્—શ્રુતં મવતઃ સંનિવાનં વેન-જેણે તમારું સંનિવાન
સાધવ્યુ છે તેવા.

૨૮-૨

પરિકલ્પિત—પરિકલ્પિતં વિમાનાત અવતરણે (કર્તવ્યં) મજ્જલં યથા
(તમે) વિમાનમાંથી ઊતરે ત્યારે કરવાના મંગળની જેણે તૈયારી કરી
છે તેવી.

અવતરણમજ્જલ—“આ શબ્દ કાદમ્બરીમાં ધણી વખત આવે છે.
આશુસ આવે ત્યારે તેના ઉપરથી નાગિમેર, હહીલાત વગેરે દેરવીને ઉતારી
લેવામાં આવતાં અને તે ચક્રે ચૂકી દેવાતાં. આ વિધિને ‘અવતરણુ’
કહેવાય છે.” (કાણે) પાપોના દોષોની સામે દેરવી આરવરવો
તે પાપો નાખી દેવાના અર્થમાં.
જોવામુદ્રા—અગતસ્થની પત્ની.

૨૮-૩

સર્વે ચ મહર્ગયઃ—પાદ્મદેર-જાગત્સ્વાયના-અગતસ્થના અતુષાધીઓ.
રામાયણમાં પણ શબ્દોને મારીને રામ અગતસ્થના આશ્રમે જાય છે
અને ત્યાં ઋષિ તેમને દિવ્યાલરણુ આપે છે. અહીં રામ કેમ આશ્રમે ન
આવ્યા તેને અગતસ્થ બહુ મહત્વ આપતા નથી. કહાય થરા માટે મોડું
થતું હશે તેથી તે નહિ આવ્યા હોય એમ ધારા અગતસ્થ ખાસ પ્રજ્ઞવિના
શબ્દ વાપરે છે. દુર્વાસા હોય તે શાપ આપે. પણ અગતસ્થ રામને સામેથી
બેલ વે છે અથવા તે પણ રામની મનોદશા કેમ સમજતા ન હોય !

૨૮-૭

મગવત્તિ પજ્જવટિ—રામના મનમાં પહેલું સ્થાન પંચવટીનું
હતું. આથી જ તેમને પેતાની મેળે અગત્ય પાસે જવાનું સૂચનું નથી.
આપારે રામ એ પંચવટી પાસે જ જઈ રહ્યા હતા પણ અગતસ્થને
સંદેશ આવતાં રામને એ આતા પહેલી માનવી પડે છે. આથી પંચવટીમાં
જવાનું મુલતવી રાખવું પડ્યું છે. રામને સાવાવેગ એટલે બધા વધી

‘રાય’ ખીજ એક બાબત ઉપર પણ ધ્યાન દોરે છે કે “લવભૂતિને સાધારણ કરતાં અસાધારણ ચબ્દો વાપરવાનો ખાસ શોખ છે. એને કૌશિક ગમે વેચક નહિ મૌકુલિ શબ્દ ગમે, વાયસ નહિ. એને પ્રવલાકિન્ ગમે મયૂર નહિ. રોહિણી ગમે ચન્દન નહિ. કુમ્ભીનસ ગમે-સાપ નહિ.” (વાંચો રાય પૃ. ૭૧) અહીં આખા શ્લોકમાં અનુપ્રાસ છે.

૨૯૦૬ ૩૦

અ-અથ-એતે તે પુહરેણુ ગદ્ગદનદદ્ ગોદાવરીવારયઃ મેઘાલમ્બિતમૌલિનીલ શિલરાઃ દક્ષિણાઃ ક્ષોણીભૂતા. । इमे च ते गभीरपयसः अन्योन्य० उत्तालाः पुण्याः सरित् सङ्गमाः (શાદુલ વિદીડિત)

ગદ્ગદ૦-ગદ્ગદં (ગદ્ગદ) નદન્તિ (અવાજ કરતાં) ગોદાવરી વારીણિ ચેણુ (ગોદાવરીના પાણીવાળા)

મેઘા૦-મેઘૈઃ (વાદળ) આલમ્બિતાઃ (થોભતાં હોવાથી) મૌલયઃ (રામ) ચેષા તાનિ મેઘનમ્બિતમૌલીનિ, (વાદળ ટોચ ઉપર થોભતાં હોવાથી) ભત્ત એ નીલાનિ (નીલા) શિલરાણિ ચેષાં મે (શિખરોવાળા) (ચદુ૦)

અન્યોન્ય૦-અન્યોન્યપ્રતિપાતેન (પરસ્પર અથડાવાથી) સંકુલા (મેઘાં), ચલન્તઃ (કેળગતાં) વગેરે, તેવાં (મેઘાંનાં) કોળાહલૈઃ (હલહલ અવાજથી)

ઉત્તાલાઃ-‘ઉદ્ગત’ તાલ્યાન્-ગાજી રહેલા.

ગમ્भीર૦-ગમ્भीર પયઃ ચેષાં-કેડા પાણીવાળાં.

સરિત૦-સરિતાં સઙ્ગમાઃ-નદી સંગમે.

પ્રકૃતિના આ ભવાનક દરશના વર્ણન સાથે આ અંક સમાપ્ત થાય છે.

અંક ૩

દશ્ય ૧ શુદ્ધચિત્રભણક

[બે નદીમાતાઓ મળે છે મુરલા લોપામુદ્રાને ગોદાવરી ઉપરના સદેશો લઈ જતી હોય છે કે પચ્ચટ્ટીને જોઈને જો શોકાતુર રામ મૂર્છિત થાય તો તેણે હડી સુગંધી લદરીઓથી રામભક્તને શાંતિ આપવી તમસા સમાચાર આપે છે કે તપકતા સીતાએ ત્યાં જોડકા પુત્રોને જન્મ આપ્યો છે અને તેની માતા પૃથ્વી તથા લાગીગથી તે બેને હેઠ્ઠાઓને વાદ્યો દિને સોંપ્યા છે રામ પચ્ચટ્ટીમાં જરૂર આવશે એમ ધારીને કેવી રીતે સીતાને પણ સાથે લઈ આયા છે મજાના અનુગ્રહથી સીતાને ઠાઈપણુ માનવ વા દેવતા પણ ન જોઈ શકે તેની અદૃશ્ય જનાવવામાં આવી છે આમ જરૂર પડે સીતા પોતાના સ્પર્શથી ગમને લાનમાં લાવી શકે એવી જોગવાઈ થઈ અર્ધ છે પછી મુરલા ગાનનગીને સદેશો પહોંચાડવા બંધ છે અને તમસા સીતા સાથે જાય છે]

મગગતિ તમસે—મુરના કંઈક નીચી કોટિની દગે અને તેથી જ તે તમસાને લાગતી કહે છે અને લોપામુદ્રાએ પણ તેથી જ તેને કેવળ સદેશો લઈને મોકલી હરો એમ 'રાય' ધારે છે

સ્લોક ૧—(અનુબંધ)

અનિર્મિતગમીરત્તાત્—પાહેર છે 'બહાર ન આવતો અને બહાર હોવાથી' એમ અર્થ થાય પણ તે બરાબર નથી અન્તર્ગૂઢ-અન્તર્ગૂઢ ધના ધ્યયા સ્વ-જેની ગાઢ બંધા અતરમાં ગૂઢ રહેલી છે

પુત્પાક—આપુર્વેદમાં કેટલાક ઓસડ તૈયાર કરવાની ખાસ રીત હોય છે એક વાસણમાં ઓસડ લઈ તેનું મોઢું બાંધી દેવામાં આવે છે પછી તેને જમીનની અંદર ભૂંડીમાં મૂકવામાં આવે છે અને પુત્પાક કહેવામાં આવે છે આમાં ગરમીથી દવા પુષ્કળ તપે છે ઓસડ બહાર છે અને

જિભરા પશુ આવે છે. પણ મોઢું બંધ હોવાથી એ જિભરા અંદરને અંદર શમે છે અને ખંખલા કરે છે. આ જિભરા કે જીકાળા લોકોને દેખાતા નથી. રામની સોઠની લાગણી પણ આવી પુટપાક પામેલી ઓપધિ જેવી છે. ધીર ગંભીર હોવાથી રામની સોઠની લાગણી સફેદ પણ બહાર દેખાતી નથી. પોતાની લાગણી રામ બીજા કોઈને જણાવતા દેતા નહોતા. તે અંદરને અંદર શમવાથી અંદરને અંદર રામને શેકે છે. આ જીંડા શેકે રામના હૃદયમાં દેટલો ઉત્કાષ્ઠાત મચાવ્યો. એ રામ બીજાને કળવા દેતા નથી. તે વ્યથા બહાર નથી દેખાતી પણ તે દેટલી ભયંકર છે એનો અહીં ખ્યાલ આવે છે.

રામની ભયંકર મનોદશાનો પહેલા જ સ્ત્રોતમાં ખ્યાલ આવે છે. પ્રતીકાશ=ના જેવો. 'સાવારણઃ સમાનથ સ્યુત્તરદ ત્વમી । તીમસંકાશનીલ-પ્રાપ્તીવાસોપમાદયઃ' હૃત્તમરઃ ।

અહીં ઉપમા છે રામના કડુલુરસને 'પુટપાક' સાથે સરખાવ્યો છે. રામના કડુલુરસની (રામની શોઠની લાગણીની) અહીં પુટપાક સાથે સરખામણી થઈ છે. બંધ વાસણમાં ઉકળવાથી જેમ દવાની ગરમીનું પ્રમાણ અત્યંત વધી પડે છે છતાં તે ગરમી બહાર આવતી નથી તેમ હૃદય બેદીને બહાર ન આવે એવા હોવાથી અંદર જ સમાધેલા રામના શોઠનું પ્રમાણ અંદર ને અંદર વધી પડે છે. વાસણનું મુખ બંધ હોય. રામનું મુખ પણ બંધ છે. તેથી જ રામની શોઠની લાગણી અત્યંત વધી પડે છે છતાં બહાર દેખાતી નથી. વાસણ કંડુ હોય કે જેવા દવાનો ગરમો આવે છતાં બહાર ન આવે. જો એ વાસણ જોઈએ તેનું કંડુ ન હોય તો ગરમીથી કદાચ ફાટી પણ જાય અને અગ્નિર્મિત્ત ન રહે. તેવી રીતે રામ પણ ગંભીર હતા અને તેથી જ શોઠ બહાર ન દેખાતાં અંદર જ શય્યો હતો અને વધો ગયો હતો. આમ અહીં ઉપમા છે.

પણ ત્રી રામ સમજાવે છે કે આ ઉપમા જરાગર નથી. તાપ પકવવાની વસ્તુને લાગે તેથી જે ચીજ પકાવાતી હોય તેને વ્યથા થાય. એ દવાનો રંગ બદલાય અને તાપની બીજી અનેકવિધ અસર થાય. અહીં રામ દુઃસ્વપ્ન પાત્ર છે. જે પકાવવાનો વસ્તુ છે તેની સરખામણી કડુલુરસ સાથે થઈ છે. તેથી વ્યથા પણ તેને જ લાગુ પડવી જોઈએ. પણ કડુલુ

રસને તે કેવી જાતની અથા હોઈ શકે ? આમ ઉપગ્રા બરોબર નથી એમ 'રામ' બતાવે છે-વાનિ-અત્ર રામો દુઃસ્વપ્ન પાત્ર, કરુણો રસ જનતઃ સ્થિત પચ્યમાન વસ્તુ । પર પન્નમાનસ્તૈવ વેદના ન્યાયા દૃષ્યતે તુ પુટ્ટનુલ્લસ્ય રામદય, રાત્ર્યુપમા વલ્લેશ ॥

પણ જેમ પાકની મરમી વ વધી પડે છે તેમ રામની સોકની લાગણી એટલે કે રામની વેદના અત્યંત વધી પડે છે. આમ લેતા ઉપગ્રામાં ખાસ દોષ નથી લાગતો. આમ આ ઉપમા દાસિદાસ જેવી જ પરિપુષ્ટ નથી હોતી

૧-૧

તથાવિધે-તથાવિધ (તેવા) દૃષ્ટાન્તે (દૃષ્ટાન્ત ઉપર) જટલ્ય (કેટ) વિનિપાત, તસ્માત્ (આવી પડવાથી) જન્મ यस્ય તેન ઉદ્ભવેથી) પ્રકર્ષ ગતેન અને પ્રજટ ૧ ગતેન પાઠમાં ખાસ ફેર નથી

દીર્ઘશોભનતનેન-લાંબી શોકપર પરાધી ચતાવેન પાઠ સત્તાનેન જેવો નથી

૧-૨

પરિશ્લીળ રામભક્ત-પુટપાક જેવી દારુણ મનેઅન્યથાને લીધે રામ અત્યંત દુઃખી અને દીધુ થઈ ગયા છે. બારે વર્ષે દેખાતા રામ સાવ બદનાઈ ગયા છે સ્વચ્છન મૂળ સાથે જ સુસુમસમચ્છનમ્-ફૂલ જેવા બંધનવાળુ પણ પહેલો પાક વધારે ભાવમય છે રામની દશા જોતા જ ગોદાવરીનું કદબ છેક તેના મદનતમ પડ સુધી લાગી ગોડ્યું એ લાગ છે. તેથી સ્વચ્છન પાક સાગ છે.

૧-૩

અમત્સ્ય મુનિના આમંત્રણ રામ જ્યારે એમના દર્શને ગયા ત્યારે લોપામુદ્રાએ રામની ચારીરિક તથા મનસિક અવસ્થા જોઈ ત્યાંથી પાછા ફરતા રામ પથરાટીમાં થઈને અગોધ્યા જવાના દંતા અઢી પૂર્વપરિચિત સ્થળે જોતા રામને સીતાનું સ્મરણ થશે જ. અને અહીં રાજપુત્ર પણ ૧૨

એમ આ સજ્જ વ્યતીતે છે કે લોપામુદ્રાને જોવાપરી ઉપર મોઢાંવેલો સદેશો બહી સમાપ્ત થાય છે.

સાધારણ રીતે વિરહી બ્યારે લાનમાં હોય ત્યારે હડો શીખો વામુ એને અસહ્ય થઈ પડે છે પણ મૂઝીત અવસ્થામાં તે સંજીવની રૂપ થઈ પડે છે. વાંચો વીરરાધવ-અથ સ્વૈરમિતિ લક્ષ્મી સુરમિશીતમ્મદુવાતા અપિ વિરહી-જામનર્પણરિણિ હિતિ ન સદ્ગુણ્ । પિત્રીમાં ચૈતન્યદનાવામેવ દુઃખહા હમે મૂઝીતાનાં તુ પ્રાણપ્રતિષ્ઠાપનમ્સા એવ । નાતસ્વયાતિગદ્ધા કર્તવ્યંતિ વ્યવ્યતે ।

૨-૧

હચિતમેવ-લોપામુદ્રાને સમ તરફ આટલો લાગ છે તેથી તે એમની આટલી કાળજી લે એ મોઝા જ છે. જ્યાં સુધી હોય ત્યાં કાળજી લેવાની જ જોઈએ.

સન્નીયમોપાયસુ મૌલિક-મૌલિક-ખરેખરે! મૂળદાગળ: તત્ત આગત: પ્રા ૧-૩-૭૪) પ્રમાણે.

૨-૫, ૭

પ્રાપ્ત-પ્રાપ્ત પ્રાપ્તવેદના યેન. રસાલસ-નિર્મલના સ્વાત પ્રદેશ કર્યા છે-અતલ પિતલ સુતલ રતાતલ તલ તલ મહાતલ અને પાતલ

અંક ૩ (અનુક્રમ)

વિશક:-દશા પદો. દરજ્જાનાં-એરાએનો, સીના જેવાંનો, સીના જેવાં મનુષ્યોનો લગ્ન પદો પણ અદ્ભુત હોય છે. કરણ એવી કમનસીમીમાં પણ આવા (વાસ્તીકિ, ગંગા, અને પૃથ્વી જેવાં) પણ ઉપયોગિતાનું સાધન બને છે. એવંચિ જન: એટલે ગંગા પૃથ્વી અને વાસ્તીકિ જેવા મહાન લોકો. સીતા પોને મહાન હતાં. દુઃખ ન સહન થયાથી સીતાને મર્યાદા પડતું મુક્યું હતું. એમનો અંત પણ એવો અદ્ભુત જ આગળ ગંગા, પૃથ્વી અને વાસ્તીકિ જેવા મહાન લોકો નીની મેવામાં દાખલ થયા હતા એમાં જ આશ્ચર્ય છે.

૩-૧

સમ્માવિત—સમ્માવિતં જનસ્થાને આગમનં વસ્વ-જેમનું જનસ્થાનમાં આવવાનું સંભવિત છે તેવા. જે ચિન્તા ગોદાવરીને યાય છે તે જ ચિન્તા ગંગાને પણ યાય છે. ગંગા સીતાનાં શ્વશુરકુળનાં દેવતા છે, પણ લાગી રથી ખરો હિપાય અજમાવે છે. સીતાના વિરહને લીધે થતી વેદના સીતાના સંયોગ વિના ખીજ કાઠપણુ હિપાયથી સ્થાન્ત નહિ જ પડે એવી ગંગાને ખાતરી હતી તેથી તે સીતાને લઇને ગોદાવરીને મળવા આવ્યાં. તમસને સીતાની સાથે રહેવાનું કહી તે બંનેને વનમાં મોકલ્યાં. લોપામુદ્રા અને સીતા બંનેને ખાસ કરીને રામની જ ચિન્તા છે. છતાં તે સીતાને અદૃષ્ટ રાખે છે. સીતા રામને પ્રત્યક્ષ મળી શકતી નથી. આમ આખા અંકમાં સીતા હાયા રૂપે અદૃષ્ટ રીતે જ દેખાય છે. એને વનદેવતા પણ જોઇ ન શકે તો માનવો તો ક્યાંથી જોઈ શકે ? ત્યાં પ્રત્યક્ષ રીતે રામ અને સીતાને મેળવી શકત. પણ એવું મિત્રન પરિપૂર્ણ ન હોત. સીતાને રામના વર્તનથી હાડોહાડ અપમાન લાગી ગયું છે. એ સમ્ય નિર્ભૂળ યાય અને સીતાને રામના એના એ સ્થિતિ પ્રેમની ખાતરી યાય તો જ પૂરેપૂરું મનમેળ યાય અને મિલન સફળ નીવડે. એવું કશું દૃષ્ટ થયું નથી તેમજ સીતાને અદૃષ્ટ રાખી છે. લોકોની શંકા જાય એવું કશું દૃષ્ટ થયું નથી તેથી રામ પણ કદાચ પ્રત્યક્ષ રીતે સીતાને ન મળત અને મળત તો સ્વીકારી શકત નહિ. આમ આ બધી પરિસ્થિતિમાંથી છૂટવા સીતાને અદૃષ્ટ રાખી છે.

૩-૨

સરયુમુક્તા—સરયુને મુખેથી. અથવા સરયુકાંઠે આવેલું હોવાથી. રામ શંખુકતા વધ માટે એને શોધવા નીકળ્યા છે એ સમાચાર ગંગાની શાખા સરયુ ગંગાને આપે છે. શંખુક જનસ્થાનમાં હોવાથી રામ ચોક્કસ ત્યાં જશે જ એવી ખાતરી નદીઓને હોય છે. રનેદના સાક્ષીમૂત્ર એવાં ચિરપરિમિત સ્થળો જોતાં રામને અસહ્ય દુઃખ થશે અને એ પા રામ ખીલી નહિ શકે એમ ગંગાને લાગે છે. રામનું જીવન પણ કદાચ જોખમમાં મૂકાશે એમ ગંગાને લાગે છે. એ વખતે સીતાના સ્પર્શ સિવાય

કોઈ સદળ ઉપાય ન હોવાથી જ મંગા સીતાને લઈ આવ્યાં છે એ યોગ
જ છે એમ ખુલ્લા કહે છે.

અમ્યુદયિઃ-અમ્યુદય કરનારાં. અમ્યુદય જેનું પ્રયોજન છે તેવું-
અમ્યુદયઃ પ્રયોજનમ્ ઇષામ્ इति.

૩-૭

શોકમાત્રદ્વિતીયસ્ય-જોક એવ શોકમાત્ર, તત્ દ્વિતીયં વસ્ય રીઝ
માત્ર જ જેનો સાથો છે તેવા.

શ્રી રામ કહે છે કે સીતા તો પાણ્ડીમાં ગોદાવરી પાસે છે. એ
રામ પંચવટીમાં છે તો એ રામને કેવી રીતે આશાસન આપી શકે! પણ
સીતા તો ગોદાવરીમાંથી સૂર્યદેવતાને પ્રધામ કરવા બહાર આવે છે.
ત્યાં જ એ વાસન્તીના થબ્દો સાભળી સીતા પણ એ બાલુ જાય છે
(વાંચો ૬-૧-કતિચિત્પદાનિ મત્વા) સીતા પણ પંચવટીને જોતાં બધા
અનુભવે છે. (૬-૫) રામ પણ 'વિમાનરાજ' માં ત્યાં જ બાવી પહોંચે
છે. (વિમાનરાજ અત્રે સ્થાયતામ્) આથી રામની ટીકા અસ્થાને છે.

૩-૧૦

સંલગ્નમજ્જલ-૬૨૬ વર્ષગઠિ જન્મથી જેટલાં વર્ષ થયાં રામ
તેટલી માઠાવાળા એક દોરો કહી બાંધવાનો પહેલાં રિવાજ હશે કેટલાક
કહે છે કે રામ મળ્યામાં નાખરામાં આવતો. માંદ ઉપર અપુષ્પ નિયમ
માટે કંઈ નિમ્મ, દુર્વા મોરોચના જેવી શુભવસ્તુઓ પણ મૂકવામાં આવતી.
વાંચો પ્રેમવન્દતર્વવાગીજગદાચાર્યની આ નાટક ઉપરની ટીકા:-
વર્ષવર્ષગંધર્વપ્રતિમદ્ગુમ્બુપુનિમ્બદ્યેતર્પણદર્શનોરોચનારપમદ્વલસ્રુતમહિત્વજન્ય-
વિધિરિત્યં ૧. ધીરરાધના-સંરચ્યાર્તુનિષ્કેતુમદ્વલપ્રતિઃ યત્સરે યત્સરે શિદ્ધયં
જન્મક્ષેત્રે શાન્તકુમ્ભનં દૃશ્વા મદ્વલાર્ધં કરે પટ્ન્યુપદિના બિયો પ્રતિવે કુર્વન્તિ ૨
૩ કરે યજ્ઞરૂપેણ તિટ્ઠતીત્યુપદેશઃ, ૪. વિદ્યાસાગર-સંલગ્નાબોધનો મદ્વલાર્ધો
પ્રતિઃ, ૫. અત્રેનર્પમસંરચ્યાર્તુનિમ્બ સુવ્રનિતિ યાગ ૧. જન્મતિથી હસ્તે દૃષ્ટ-
મભિવ્યક્તે નન્વ મૂલં જન્મપ્રતિવ્યક્તયતે યથા તિથિત્વે જન્મતિથિરદ્યપે
શુદ્ધગુપ્તિલાનગ્રાદ્ જન્મપ્રત્યેષ્ઠ મન્થનન્, ધનરયામ-ચાલજન્મવર્ષરિને દ્યપે દર્શ-
પ્રતિવર્ષગણનાય્ સખ્યત દ્વિયાચારઃ ૧ ચાલહસ્તે યથ્યતે इति व्याख्यानं પ્રમુખને

૩-૧૧

પુરાણશ્વશુરમ્—શુવચની ઉત્પત્તિ સ્વર્ગમાથી થઇ છે તેથી સ્વર્ગને પુરાણશ્વશુર કહ્યા.

માનવ—મનોરમ્યમ્ જ્ઞાનકાણ્ડ સર્ગ ૭૦ અને અયોધ્યામાંડ સર્ગ ૧૧૦ માં રામની વશાવળી આપી છે. ત્યાં અહ્યામાથી જ ઉત્પત્તિ ખતાવી છે. જ્ઞાનોને પુત્ર મરીચિ મરીચિનો કસ્થપ, અને કસ્થપનો વિવસ્વત્ (સૂર્ય) પુત્ર હતો. મનુ વિવસ્વત્નો પુત્ર હતો તેથી વૈવસ્વત્ કહેવાયો. રામને વિવસ્વત્નો સાડગ્રીસમો વશજ અણા યો છે તેથી જ્ઞાતવત્ સ્વદ વાપર્યો. વિવસ્વત્ અને રામની વચ્ચે થઈ ગયેના કટવા બધા રાજ્યઓ હતા તે ખતાવવા ખાસ જ્ઞાતવત્ સ્વદ વાપર્યો છે 'મનુ' પહેલેના રાજ્ય હતો. વાંચો રણ ૧-૧૧-વૈવસ્વતો મનુર્નામ માનવીયો મનીષિણામ્ । આસીન્મહી ક્ષિતામાય પ્રગવદ્છન્દસામિવ ॥

૩-૧૪

અપહૃતપાપમાન-અપહૃત પાપમા યેન-પાપ નાશ કરનારા સ્વહસ્તા-સ્વહસ્તામાં અવચિત્તે-પોતાને હાથે બેમાં કરેલા

૩-૧૬

પ્રવૃષ્ટપ્રેમા-પ્રવૃષ્ટ પ્રેમ થસા જા પ્રવૃષ્ટપ્રેમા પ્રત્યનન્તરી૦ પાસે હે-અપ્રત્યનન્તર પ્રત્યનન્તર મગ્ધિ અથવા સપચતે રૂતિ પ્રત્યનન્તરીમયત (નિરવ)

પ્રલોહ ૪

અમ્બય-પરિપાણ્ડુ (અત્ય ત દિક્ષ) દુર્વલો (અને દુર્ગત) ચ વગોલી, મૂર્તિ અથવા શરીરિણી વિરહવ્યથા રૂપ જ્ઞાનસી વનમ્ રૂતિ । (મજ્જિમાગિણી)

પરિપાણ્ડુ—પરિપાણ્ડુ (અત્ય ત દિક્ષ) દુર્વલો (અને દુર્ગત) ચ વગોલી, તામ્યા (ગાલને લીધે) સુન્દરમ્ (સુન્દર) વિરહને લીધે સીતાના ગાલ અત્ય ત દિક્ષા અને દુર્ગત થઈ ગયા હતા જતા એનું નૈસર્ગિક સોદય લુપ્ત થયું નહોતું. દુર્ગતતામા પલ જોના જ્ઞાન સુદર લાગતા હતા અહીં 'રામ'ની ટીકા બહુ સુદર છે વાંચો-લેખની ટીકા પૃ ૧૫-૧૬-''અરી રીતે

તો સીતા કંઈ કરુણસ્ય મૂર્તિ નથી. સૌંદર્ય તો સીતાને કુદરતી વરસું છે. પણ જોનારને લાગે કે ફિક્કાશ અને દુર્બળતા પ્રાસંગિક છે અને એ ફિક્કાશ અને દુર્બળતાએ કરેલા અનર્થે આ સુંદર ચહેરા ઉપર ભણે મૂર્તિ ધરી છે. આ કરુણસ્ય મૂર્તિ છે." આમ પરિપાક્કુ એ વિશેષ કરુણસ્ય મૂર્તિ સૂચવે છે.

વિલોલ—વિલોલ કબરી યસ્મિન્—ગમે તેમ હાલતા કેદપાલવાળું—વિરહને લીધે સીતાએ ચોટલો મૂચ્યો નહોતો તેથી વાળની લટા ગમે તેમ મુખ ઉપર લટકતી હતી. આથી તે ભણે દેહધારિણી વિરહબંધા ન હોય તેવું લાગતું હતું. આ વિશેષ સરીરિણી વિરહબંધા સૂચવે છે.

સીતા વનમાં આવે છે. આજ બાર વર્ષ પછી હવે સીતાને જોઈએ છીએ. એના ગાલ બેસી ગયા છે અને ફિક્કા પડી ગયા છે. ભણે કરુણસ્ય મૂર્તિ ન હોય ! એના વાળની લટા હોળ્યા વગરની હોવાથી આમતેમ લટકે છે. ભણે શરીરધારિણી વિરહબંધા તો ન હોય ! આમ અહીં ઉત્પ્રેક્ષા છે. ઉત્પ્રેક્ષા જ વધારે સરસ લાગે છે. કેટલાક અહીં વિરહબંધા પાંડ લઈ રૂપક અલંકાર બતાવે છે. રૂપક માં બંને અસ્તિત્વ ધરાવતી વસ્તુ વચ્ચે અનેક હોય છે જ્યારે અહીં વિરહબંધા પોને અસ્તિત્વ ધરાવતી નહિ પણ કાલ્પનિક વસ્તુ છે. તેથી વ્યયેવ પાંડ સારો છે.

ઉપરાંત અથવા ને બદલે દુઃખ વા પાંડ છે પણ તો પછી વ્યયેવ પછી પણ વા જોઈએ. તેથી તે પાંડ પણ સારો નથી.

અરમૂતિ અહીં કરુણ યજ્ઞ ખાસ વાપરે છે. એ દ્વારા નાટકના પ્રધાન રસનું આમ સુમન કરી દે છે. આ અંક પણ આખો કરુણ છે. એ પણ અરમૂતિ અહીં જણાવી દે છે. સદુથી પદેસાં રામની કરુણ દયા જણાવી કે એનો શોક પુટપાક જોવો છે. એ પણ આ બાર વર્ષમાં સાવ જ દુર્બળ થઈ ગયા છે. કેવળ સીતા પ્રત્યેનો એમનો સ્થિર પ્રેમ જ ભણે એમનું જીવન ટકાવી રાખે છે. આ શોકમાં કારમા વિચ્છેદે સીતાની કેવી દયા કરી છે તે જોઈએ છીએ. સીતાના અણુએ અણુમાં શોક મૂર્તિમંત થયો છે. એની અને શોકની વચ્ચે કોઈ જુનાઈ જ ભણે નથી રહી. એ પોને મૂર્તિમંત શોક હોય એવું આજે જોનાર પહેલી જ નજરે જોઈ શકે. જાનકી બાર વર્ષ વનમાં આવે છે. ભણે દેહધારિણી સ્વયં વિરહબંધા

ન આવતી હેય સામે ! આમ સીતા તો નાચે ગોક અને કાનુણ્યની જીવત મૂર્તિ જ બની ગઈ છે

પહેલાં અકર્માં દેખાયેલી સીતામા અને આગની સીતામા કેટલો બધો ફેર છે ! તમાપિ એની સહજ સાવણ્યમયી હાથા મેને છોડતી નથી અને શોકની જીવતી ભગતી મૂર્તિ મર્ધ ગયેની સીતાને પણ આપણે એના સાવણ્યથી આજે ઓગાળી શકીએ છીએ

શ્લોક ૫

અન્યથ-હૃદયકુસુમશોધી દાણ દીર્ઘશોક અસ્યા પરિપાન્કુ, ક્ષામ, વાન્ધનાદિપ્રવૃત્ત કિંમલચમિવ મુગ્ધ શરીર, શરદિજ ધર્મ ચેતવીર્ગર્ભવન્નમ્ દવ રલપયત । (ભાલિની)

સીતા આજે બારે વર્ષે પણ મુગ્ધ અને સુદર તો છે જ છતાં નખથી ન ચૂટેતા કિંમલચ જેવી સુદર અને તાજી તો નથી જ તેનું શરીર મૂળમાંથી તૂટી પડેલા કિંમલચ જેવું છે કે જે મનોહર છે છતાં ચિમળાથેલું હોય છે એ કગાર્ધ મર્ધ છે છતાં એનું નૈસર્ગિક સૌંદર્ય ઓછું થયું નથી કાનુણ્ય દીર્ઘશોકે એના હૃદયકુસુમને સૂકવી નાખ્યું છે હવે એ શોક શરીર ઉપર અસર કરી રહ્યો છે એ શરીર સાવ ફિક્કું અને દુબળું પડી ગયું છે સીતા કેતકીની અદરની પાંખડી જેવી નાજુક અને કોમળ છે પણ શરદ નકતુની પ્રચક ગરમી જેમ કેતકીની અદરની પાંખડીને પણ નુકવી નાખે તેમ કાનુણ્ય શોકે સીતા નાજુક શરીરને કરમાવી નાખ્યું છે આમ અહીં પહેલી અને છેલ્લી લીટીમાં ઉપમા છે સરખામણી નાંખે પ્રમાણે છે

(૧) સીતાનું હૃદય ફૂન જેવું નાજુક છે (૨) એનું અંગ તાલ ડાગી ઉપગ્રથી તોડેલા કિંમલચ જેવું છે મૂળમાંથી તોડેતું કિંમલચ જેમ ચિમળાઈ નાચે હતા મનોહર હોય તેમ ગોકથી સીતાનું શરીર પણ સાવ ફિક્કું અને ૥ ૧૭ પડી ગયું છે (૩) કાનુણ્ય દીર્ઘશોકે શરતના તાપ જેવો છે જેમ શરદનો તાપ કેતકીની અદરની પાંખડીને પણ સૂકવી નાખે તેમ આ શોક સીતાના ફિક્કા દુબળા શરીરને હજી આજે પણ પીડી રહ્યો છે

વિપ્રવૃત્ત-ચ્છ + વિ અને પ્ર + વૃ + ક્ષ + હૃદય-હૃદયમેય ઉચ્ચમ,

તત્ ચોષયતિ इति इदञ्चकुसुमशोषी. ग्लययति-यै तुं प्रेरक व. ३। (नर)
 ત્રી. પુ. એ. વ. ગ્લયયતિ રૂપ પણુ વિકલ્પે યાય. શ્રી 'રાય' એક શંકા
 કરે છે કે તમસા કદાચ સીતાને જોઈ શકે પણુ મુરઘા કેવી રીતે સીતાને
 જોઈ શકે ? એને તો વનદેવતા પણુ ન જોઈ શકે એવી એ અદૃશ્ય છે.
 મુરઘા પણુ દેવી તો હશે જ. તેથી જ તે સીતાને જોઈ શકતી હશે.

૫ ૨

શુદ્ધ વિષ્ણુમ્મક-રિષ્ટકમ્મક શુદ્ધ છે કારણુ તમસા અને મુરઘા
 મધ્યમ પાત્ર છે.

દશ્ય ૨ (મુખ્ય દશ્ય)

[સીતા કૃષ્ણ ચૂંટતી હોય છે. સાથે સાથે એ વાસન્તીના આત્મરૂપ
 પણુ સામગ્રે છે. સીતાએ વનવાસ દરમિયાન એક હાથીના બચ્ચાને પ્રેમથી
 પાળીને મોટું કષ્ટું હતું. તે બાળે એની પત્ની સાથે જળ વિહાર કરે
 છે આ વેળે કોઈ બીજો મદમરત મનઝ એના ઉપર દૃષ્ટો કરે છે. એને
 બચાવવા વાસન્તી જૂમો પાડે છે. સીતા પણુ એ સંજોગે છે. પહેલાંની ટેવ
 મુજબ સીતા રામને એને બચાવવા જૂમ પાડે છે. પણુ રામ તો એની
 પાસે નથી. એવામાં વિમાનને ઘોઝાવતો રામનો સ્વર સંભગાય છે. સીતા એ
 સ્વર તરત ઓગળી લે છે. તમસા કહે છે કે શમ્બુકના વધ માટે રામ
 ત્યાં બાળ્યા હશે. રામ રાજવધર્મ ચૂક્યા નથી એ સીતાને મન આનંદની
 વન છે. ચિરપરિચિત સ્થળો જોતા રામનો શોક વધી પડ્યો છે. એ
 સીતાના નામની જૂમો પાડે છે અને ખૂંચી પામે છે. સીતા ગમરાય છે પણુ
 તમસાના કદેવાથી તે ગમ પામે જાય છે.]

૫-૨

પુણ્યાવચર-પુણ્યનાં અવચરે વ્યવ-પુષ્પો ભેમાં કરવામાં પરીવાયેલી
 સીતાને જંગલમાં એને કરવાના કામ વિશે કશું કહ્યું નથી પણુ તમસાને
 કહ્યું છે. ત્રેતાવરીમયી બહાર નીકળી તે મુખને અર્ધ આપવા કૃષ્ણ
 ચૂંટતી હોય છે. ત્યાં જ એને એની પ્રિય સખી વનદેવતા વાસન્તીની
 જૂમો સંભગાય છે બાળે આટલે વર્ષે પણુ એ સ્વર એ તરત ઓગળે છે.
 ૨૨૦ક ૬ (મ-દાદા-તા)

દશ્યની સરખાત જ નાટકની દૃષ્ટિએ જદુ અસરકારક રીતે યાય છે.

વાસન્તીનો સ્વર જ નાટકનો કરુણુભાવ જાણવા પૂરતો છે અહીં
જે નાનકડો પ્રસંગ રજૂ થયો છે એ રામ અને સીતા બંને ઉપર ધારી
અસર કરે છે અને તેમનો શોકનો આવેશ વધારી મૂકે છે સીતાએ
હૃદયેના ગજબાજનો હૃલેખ બંને માટે એક સરખા ગાનો વિષય છે
રામ પણ એ સાબળી ત્યાં જ દોડી આવે છે અને ત્યાં જ વિમાન
ચોંભાવે છે આમ ત્રણે પાત્રો બહુ સુદર પ્રસંગ વખતે સ્પર્ધા ઉપર
આવે છે

ત્રણે પાત્રોના પ્રવેશ માટે આમ અનુકૂળ વાતાવરણ સરળ થયે છે
ખાસ કરીને સીતાના મન ઉપર આ પ્રસંગની ગંભીર અસર થાય છે
ખીન અકને અતે જોયું હતું કે રામ પણ પચવી આગળ જ આવવાના
હતા તેથી તે અગત્યના દર્શન પછી અહીં જ આવે છે પચવીનું
દર્શન રામને કારી ધા કરે એ સ્વાભાવિક છે અને તેથી તેમને બચાવવા
કવિ સીતાને જ અહીં લઈ આવનાના છે વાસન્તીની ધૂમધી મીતા પણ
ત્યાં જ આવે છે અને રામની દયા નજરોનગર નિહાળે છે આમ બહુ
જ અસરકારક રીતે પાત્રોનો પ્રવેશ થાય છે

ખાસ કરીને આ પ્રસંગથી સીતા ધણી જ દુખી થાય છે પચ-
વીના સુખી દિવસો યા આવતા એ ભારે આઘાત અનુભવે છે ઉપરાંત
પોતે હૃદયેના ગજબાજ આવો મોટો ઘર્ષ મયો છે એ હકીકત એને એના
પુત્રોની યાદ પણ તાજ કરે છે કે આ ગજબાજ આવકુ મોટું ઘર્ષ મય
છે ત્યારે પોતાના પુત્રો કેવડા ઘર્ષ મયા હશે ! આમ સીતા ધણી રીતે
દુખી થાય છે (આ માટે વાત્રો આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના)

સ્વકાર-—સ્વકરેણ (સીતાને હાથે) કર્તૈ (તોડેથી) સન્મીઠ (સન્મીના
પગપાંચે) (સદતકી ગુહની પગોના આમળના લાગથી) લેલ-નો.૧૫-
આપર “સીતાના હાથમા તહેની હુમળી દુપડો ખાવા જ નહિ પણ એની
મસ્તીમાં સીતા પ્રત્યેના એના બાલસહજ લાડને લીધે પણ એ સીતા
આગળ નાચતું કુદતું અને એન કરણ હતું (નાચ) આગળ ઉપર
પદરમા સ્તોકમાં આ ગજબાજની લોડુતા એના માગપણને લીધે છે
એમ રામ કહે છે વર્ણિ-—યનોદ્યમચ્છદ્વિસકિસલ્યસ્તિમ્પદતાકુરેમ આદ્યસ્તે
સુતાનુ સયલીપલ્લવ કર્ણમ્ભોવ ॥

દ્વિરદન્—ઢૌ રઢૌ દન્તૌ યસ્મ સઃ દ્વિરદન્, તેણાં પતિઃ, તેન વર્ધિતોડમ્ભૂત
ને બહેને ‘બેસવલકર’ બોવિતોડમ્ભૂત પાંદ રાખે છે.

૬-૩

આર્યપુત્ર પરિત્રાયસ્વ—પોતાના બાળક જેવા ગજબાળને લયમાં
ન્નેતા સીતાને સંજોગોનો ખ્યાલ નથી રહેતો. એ બૂલી જાય છે કે રામ
આપારે તેની ખાસે નથી. પહેલાં જ્યારે તે જાને પંચવટીમાં વસતાં હતાં
ત્યારે પણ આવા પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતા, એ વેળે સીતા તરત રામને બૂમ
ખાડતી કે આ ગજબાળને છોડાવો. આને પણ આ જ્યારે લયમાં મૂકાય
છે ત્યારે પણ તેના મુખમાંથી એ પહેલાંના સબ્દો જ નીકળી પડે છે કે
જે તે પંચવટી વાસ કરમિયાન બોલતી. સીતાના મનમાં સતત રામનું જ
રહસ્ય ચાલુ રહેતું તેથી આને પણ તેના મુખમાંથી ‘આર્યપુત્ર’ સંબોધન
જ નીકળી પડે છે કારણ તે રામને ‘આર્યપુત્ર’ કહી જ સંબોધતી. પણ
તે બૂલી જાય છે કે એ હવે ત્યક્તા છે.

સ્મૃતિમભિનીય સ્વૈકૂલબ્ધમ્-પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થતાં સીતા
કુખ અનુભવે છે. વિકૂલમ્ભ માયાઃ વૈકૂલબ્ધમ્ વૈકૂલબ્ધેન સહ યયા સ્યાત તયા

૬-૫

તામ્યેવન્-ત્રિષ સખી વાસન્તીનેા અવાજ, પંચવટીનું દર્શન ! એને
પેસો લાડો પુત્ર જેમ ઉછેરેસો ગજબાળ લયમાં હોવાની બૂમ ! આ વાતા-
વરણ વચ્ચે સીતાને પોતાની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ નથી રહેતો. એના
મનમાંથી સ્વાભાવિક રીતે જ પહેલાંના હૃદયારો નીકળી જાય છે, પણ
પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થતાં આ બધું એને અચાલ લાગે છે, એને એની
કમનસોગીનો ખ્યાલ આવે છે. પહેલાંના દિવસો અને આજની પરિસ્થિતિ
એના હૃદયને દ્વલમલાવી મૂકે છે. સીતા મૂર્છિત થઈ જાય છે.

૬-૧૩

જ ઝમરન્-જન્સ્ય (પાણીના) મરેણ (ભારથી) મરિતઃ (વારેલા) રેણઃ,
તસ્ય (મેવના) મન્ચરં (ધીમા) સ્થનિતં તદ્વત્ (ગર્જના જેવો) ગમ્ભીરઃ (ગંભીર)
માંસઃ (અને બધો ભયો) ચ આવી નિર્ગળ દશામાં પણ ગમ્ભો અવાજ
ધીમા મેવ ગર્જન જેવો ગંભીર હોય.

૬-૧૪

મારતી-શબ્દ નિર્ણય ધ્વનિ ત્રિયમાણ-ત્રિયમાર્ગ કર્ણવિવર (કર્ણવિવર) વસ્વાઃ સા, તામ્ (જેનાં કર્ણવિવર કારાધ ત્યાં છે તેવી ઇત્યુચ્યતિ-ઇત્યુક ઉપરથી નામ ધાતુ. ઇત્યુચ્યતિ (ફરી જાનમાં લાવે છે)-પાઠકેર છે.

શ્લોક ૭ (અનુષ્ટુપ)

અપરિસ્ફુટનિરગને-અરુપટ અવાજ, નિસ્વાન ને બદલે નિકાળ પાઠકેર છે પણ અર્થમાં ફેર નથી.

બીજા પાઠકેર (૧) વિમચ્યવતેઽપિ નિનદે

(૨) વિમચ્યસ્તેઽપિ નિનદે

આ પાઠનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. પણ તે ખાસ સુધારણા લાગે છે. મૂળ પાઠ અપરિસ્ફુટ લાગે છે કારણ સીતાની પછીની ઉક્તિમાં આતો અપરિસ્ફુટ શબ્દ બનાવે છે કે આ શ્લોકમાં અપરિસ્ફુટ શબ્દ જ વપરાયો હશે.

કુતલ્લે-કર્ષાકથી. કોષ્ઠક વાળવ્યા સ્થળેથી આવતા. રામ હ જ પકડા પાછા જ છે. તેથી અહીં વાતાવરણ ધારી અસર ઉપજાવે છે. સ્તનચિત્તુ-વાદળ. ચમિતો-ચકિતજ તન્ ઇત્યુચિતજ્વ (કર્મ) તન્ તથા તથા.

પચવદીના દર્શનથી સીતાને એના સુખી દિવસો યાદ આવે છે. એમનું જ નહિ પણ એના મુખમાંથી પહેલાં નીકળતી તે જ વાણી સારી પડે છે. 'આર્ષપુત્ર' કહેતાં કહેતા તે સીતા મૂર્છિત થઈ જાય છે. એ મૂર્છા અવસ્થામાં પણ રામનો ધીર મહોર અને ભયો લાખો અવાજ એ એળખી દાઢે છે. એ અવાજ અરુપટ છે છતાં એ એળખે છે, એ અવાજ કર્ષાક કોષ્ઠક અનુલે સ્થળેથી આવે છે છતાં તે એળખે છે, એ અવાજ સાંભળીને જ એ ચકિત અને ચિત્કિત થઈને જીભી રહે છે.

તમસા આવી રીતે જીભેથી સીતાને 'મયૂરી' બોલે સરખાવે છે. વાદળને અરુપટ અને કર્ષાકથી પણ આતો અવાજ સાંભળીને જેમ મયૂરી ચકિત અને ચિત્કિત થઈને જીભી રહે તેમ સીતા પણ રામને અરુપટ અને કર્ષાકથી આતો અવાજ સાંભળી ચકિત થઈને જીભી રહે છે. આમ અહીં ઉપમા છે.

૭-૨, ૩

મગવતિ કિમપરિ-અવાજ કાને અથડાતાં જ સીતા એ સ્વર ઝોળખી જાય છે. પોને સાંભળ્યો એ અવાજ અસ્પષ્ટ હોય જ કેમ ? એ જ એ ચિરપરિચિત સ્વર છે કે જે એ ગમે ત્યાંથી આવતો હોય તે પછી તે ઝોળખી કાઢે. પાઠકેર-મયા પુનઃ સ્વરસંયોગેન પ્રત્યભિજ્ઞાતં આર્પણુવ ન્ય વ્યાહરતિ. 'એકવક્તર' આ પાઠ રાખે છે. પણ અર્થમાં ખાસ ફેર નથી

૭-૪

તપસ્યતઃ-તપ્ત્ ઉપરથી નામધાતુ 'તપસ્યતિ'ના વર્ત. ફૂંતનું 'તપ્' એ વ. દેવનાકો-ધૃતવાકુ વંશનો રાજા. રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો એ તમસાને બિન્નકુલ ગમ્યું નથી તેથી તે રાજા શબ્દ ખાસ કટાક્ષપૂર્વક બોલે છે. એ સૂચવે છે કે રામ કેવળ રાજા જ છે, કંઈ રત્નેદાગ પતિ નથી એ કેવળ સખન સખ જ કરી શકે છે. એ એની પત્ની પ્રત્યે પણ ઉદાર નથી થઈ શકતો. એવાનું નામ લેવું પણ તમસાને ગમ્યું નથી તેથી તે કેવળ 'રાજા' શબ્દ જ વાપરે છે. "ઉપરાંત તે 'ધૃતવાકુ વંશનો રાજા' એમ ખાસ લારપૂર્વક કહી સૂચવે છે કે ધૃતવાકુ વંશના રાજા થઈને પણ નેમણે આવું કર્યું, અજ સુખી કોઈ ધૃતવાકુ વંશના રાજાએ એની ધર્મપત્ની પ્રત્યે આવું વર્તન જતાવ્યું નથી." (વાંચો. 'રામ'-ઉ. મ. ૫ રાગ)

૭-૬

વિષ્ટમ મવરિન્દ્રીનધર્મ-૦-તમસાને કટાક્ષ સીતા સમજી જાય છે. પણ એ એના સ્વામીને હલકો પડવા દેતી નથી. એ રામની પ્રથંસા કરે છે કે આવા ભારે વિન્દદુઃખમાં પણ એ રાજા પોતાનો ધર્મ ત્યાં ચૂક્યા અને એ પેતાના દરજા જાળવે છે એ તો બહુ ખુશીની વાત છે. મીઠા 'રાજા' શબ્દ બોલે છે પણ તે કોઈ કટાક્ષમાં અત્યારે બોલતી હોય તેવું મને નથી લાગતું. રામ આદ્યે રાજા નીવડે એ તો એની ખાસ ઇચ્છા છે. એ માટે જો પોતાનો ત્યાગ કરવો પડે તો તે પણ એ આવકારે. એના રાધવકુલપુરંધર માટે તો સીતા અગિમાન ધગવે છે [સત્ત્વ એવ રાધ-વકુલપુરંધર આર્ણવુઃ] રામે જે રીતે એને ત્યાગ કર્યો એ માટે બંધે એને દારી ધા લાગી ગયો છતાં રામ પોતાનો રાજધર્મ ન ચૂકે એ

સીતાની દ્વિતીક હૃદય છે રાજ રામની રજા સિવાય એ 'રાજ' પાસે જતા સંક્રાંતિ છે છતાં દિકકા દુખળા અને કેવળ આકાર અને પ્રમાણ તથા અવાજ ઉપરથી જ ઓળખી શકાતા રામને જોતા જ એ મૂર્છિત થઈ તમસા ઉપર ઢળી પડે છે એવો હતો એ સ્નેહ ।

“એની રાજ તરીકેની ફરજ અદ્વિત છે એ સીતાને માટે આનંદની વાત છે કેમકે એ ફરજ અદ્વિત કરતા રામ પોતાના જ પતિ છે ‘હીના વિરહથી રામ રાજધર્મ’ ચૂકયા’ એ મહેશ્વરાર્થો રામ ખરી ગયા છે હારા । કેટલા આનંદની વાત । આ દ્વિતીક દુઃખ તે પોતાના ત્યાગ બદલ પણ રામને ક્ષમા આપે છે ” (રાય)

અલોક ૮

અન્યથા-જાનિ પ્રિયાસહચર (સન્) ચિરમ્ અધ્વયાતસમ્, ચત્ર દુષ્ણ અપિ, છગા અપિ મે વન્ધય, જ્ઞાનિ જ્ઞાનિ ચહુનિર્જરન્દરાણિ, ગોદાચરીપરિસરસ્ય નિરે સ્તદાનિ । (યસ તતિલક્ષ્મી)

પ્રિયાસહચર-પ્રિયા સહચર સસ્ય-પત્ની જોનેા સાથી હતી તેવો અન્યથા-તમ્-જો હતો વસન્અવિદુઃ અદ્યતન ભૂતકાળ () પ પુ એ વ ‘અપાન્ધ્યાય વસ’ (પા ૧-૪-૪૪) પ્રમાણે વસ સતતથી લે પણ ન્યારે વસ આનંદ ઉપ અતુ અધિ અને આ હોય ત્યારે તે દ્વિતીયા લે છે

વધે પત્ની રામ ગોદાચરીની પાસેના પર્વતોના પ્રદેશમાં ફરી આવે છે. પણ અરણ્ય અને ગુફાઓવાળું આ તે જ રમણીય સ્થળ છે અહીં એ લાગેો સમય સીતા સાથે રહ્યા હતા એમના વનવાસી મિત્રો વૃક્ષો અને પશુઓ આજે પણ હોય પણ ક્યાં એ રમણીય દિવસો અને ક્યાં આજનો સમય । એ વેગે સીતા સાથે હતી આજે સીતા ક્યાં ? પરિચિત સ્થળો જોતા રામનો શોક વધે છે.

૮-૩

પ્રમાત્તચન્દ્ર-પ્રમાતે ચન્ (પ્રમાતના) ચન્દ્રમણ્ડલ, તરિવ (ચન્દ્ર મંડળ જેવી) આપણ્દુર (સહેજ દિશી) પરિજ્ઞ મ (દ્વિગી) દુર્વેક ચ (નિર્ગળ) આધાર, તેન (આકૃતિને લીધે)

નિજસૌમ્ય-નિજ: (પોતાના) સૌમ્ય: (સૌમ્ય) ગંભીર: ચ (ગંભીર)
અનુમાવ: (પ્રભાવ) એવ, તેન (માન્યથી) પ્રથમિજ્ઞાતવ્ય (ઓળખી શકાના)

સીતાના ત્યાગની ગમ ઉપર કેવી ભયંકર અસર થઈ છે । શરીર સાવ સુકાઈ ગયું છે । ફકકુ થઈ ગયું છે. રામ ઓળખાતા યે નથી. ફક્ત તેમના પ્રભાવ અને આકાર ઉપરથી જ ઓળખી શકાય છે કે આ રામ છે. સીતાથી એ દુર્બળ શરીર સામે જોવાનું પશુ નથી. એ તત્ક્ષણ તમસા ઉપર ઢળી પડે છે. આમ સીતાનો પોતાનો રામ ઉપરનો સ્થિર પ્રેમ જ અહીં એની આ મૂંઝાનું કારણ છે.

શ્લોક ૬ (અનુષ્ટુભ)

દુઃક્ષમેવ અગ્નિઃ દુઃસાગ્નિઃ જ્વલિષ્વતઃ-જ્વલ્ન ના ભવિષ્ય કૃદંતનું વ. એ. વ.
આપણે ઈવશ સળગાવીએ ત્યારે પહેલાં તો ધૂમાડાના ગોટેગોટા નીકળે છે અને આપણને ઘેરી વળે છે. પછી અંદર રહેલો ભડકો બહાર આવે છે. તેવી જ રીતે ખાર ખાર વર્ષથી રામે પોતાનું દુઃખ પોતાના મનની અંદર ને અંદર સમાવી રાખ્યું છે અને કોઈને બહાર કહ્યું નથી. પણ અ.જે પંચવટીના દર્શનથી એ શોક એકદમ બહાર આવ્યો છે. જેમ ધૂંધવાયેલો અગ્નિ ભૂંડો જોઈ તે પહેલાં ધૂમાડાના ગોટેગોટા બહાર આવે તેમ રામનો શોક બહાર આવતાં પહેલાં રામને મૂંઝા આવે છે. આમ અહીં ઉપમા છે. દુઃસાગ્નિ માં રૂપક છે.

પંચવટી જોતાં લાગેલો આપાત એટલો સખત છે કે રામ શોક બ્યક્ત કરે તે પહેલાં તો એ મૂંઝી પામે છે. પછી એ મૂંઝી વળે છે ત્યારે એનો શોક બહાર આવે છે.

વાયો. શ્રી મ. ન. દિવેદીનું આ શ્લોક ઉપરનું ટિપ્પણ-૪૪ ૧૩૪
“આ ક્ષેપમાં છુપાઈ રહેલો દુઃખાગ્નિ આજ આ પ્રિયા સાથે રહી પરિચિત થયેલો રથલ જોવાયો થયો ઉમ થઈ રુળગી ઉઠનારો છે, તેનું પ્રથમ ચિન્હ એ ઘાષ છે કે જેમ ધૂંધવાઈ રહેલા અગ્નિમાંથી ભડકા થતાં પહેલાં ધૂંધોના ગોટેગોટા ઉઠવા માંડે છે, તેમ આ દુઃખાગ્નિની ધૂંધી રૂપ મોઢ મને વીટી વળવા મંડપો છે.”

લવભૂતિની કલા વિશે એક નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે આ શ્લોક સીતાની મૂર્છાવસ્થા દરમિયાન બોલાય છે. પછીનું 'હા પ્રિયે જાનકી એ વાક્ય સીતા સાંભળે છે. એ વખતે મૂર્છા વળી ગઈ હોય છે પણ શ્લોક સીતા સાંભળતી નથી. કારણ નામના સ્થિર પ્રેમની પ્રતીતિ સીતાને ધીમે ધીમે થાય એ જ સીતા માટે પણ સારું છે અને એમ થાય તો જ ભવ-ભૂતિ પોતાની કલાસિદ્ધિ બતાવી શકે અને પોતાને જે કુટુંબ રસ આપવો છે તે અસરકારક રીતે નિરૂપી શકે.

૯-૧

इदं तदाश्रितं गुरुजनेन-सोपाभुदा અને ભાગીરથી જેવા વડીલોએ આમ જ થશે એમ લય રાખ્યો હતો. તેમણે ધાર્યું જ હતું કે 'પંચવટીનું' દર્શન રામને એવો સખત આઘાત પહોંચાડશે કે રામ એ સદન નહિ કરી શકે અને કદાચ તેને મૂર્છા પણ આવી જાય.

૯-૨

। हा कथमेतत्-એમ કેમ બને! રામે તો સીતાના કલંદની વાત સ્વીકારી લીધી હતી અને એમણે તો એનો ત્યાગ કર્યો હતો ત્યાર પછી તો વર્ષો વહી ગયાં. મીતાએ ધાર્યું હતું કે હવે એ રામની પ્રિયા રહી નહિ હોય. પણ પોતે તો કંઈ ભુલું જ સાંભળ્યું. રામને મુખે એ જ પરિચય 'પ્રિય જનકી' શબ્દો નીકળ્યા. શું હતું પણ જનકી રામને પ્રિય છે કે? સીતાના આશ્ચર્યનું કારણ રામના મુખમાંથી નીકળેલા આ શબ્દો જ છે. પોતાના ત્યાગ પછી અને આટલા લાંબા સમય પછી સીતાએ પોતાને માટે અત્યંત સંબોધનની અત્યા રાખી નહોતી. તેથી આશ્ચર્ય થાય છે.

૯-૮

आमीलन-आ ईषत् मीलन नेत्रमेव नीलोत्पलं यस्य-નેત્રનાં નીલકમળ ખીડી દર્શને.

૫૯-૯

નિરુદ્ધ-નિરુદ્ધ નિઃશ્વાસ તેન (શ્વાસ રૂધાવાથી) નિઃગ્રહ થયા સ્વાસ્થ્ય તથા (અન્યથી) (સહન ન થાય તે રીતે)

સોક ૧૦ (અનુક્રમ)

પોતાનો પતિ મૂર્છિત થઈ ગયો એટલે સીતા પોતે પણ મૂર્છા જ પામવાની અણી ઉપર હોવાથી સીતા પરિગ્રાવસ્થાની જૂમ પાડે છે.

ત્યમેવ-જે શબ્દ તમસા શ્વાસ વાપરે છે. આ દ્વારા તમસા મુચ્ચે છે કે તારો સ્પર્શ જ રામને જીવાડી શકશે. અહીં બીજો કોઈ ઉપાય કામ નહિ લાગે. તેથી હું તને અનુગ્રા આપું છું કે તારા સ્પર્શથી તારા સ્વામીને જીવાડ.

કન્યાગિ-તમસા સીતાને કદાચી કહે છે કારણ ત્રીલોક્યને જીવાડવાનું કદાચુમય કાવું સીતા જ કરી શકે તેમ છે. એ કામ બીજા કોઈથી પણ થઈ શકે એમ નથી.

જગત્પતિમ્-આ શબ્દ દ્વારા તમસા મુચ્ચે છે કે રામ તારી એકલીના જ સ્વામી નથી. તારા પોતાના સ્વામીને તો તારે જીવાડવો જ નોઈએ એ તો તું કરે જ. અથવા તારા પોતાના સ્વામી માટે જો તું અત્યારના સંબંધો નોઈને કંઈ ન કરે તો પણ હું કંઈ બોલું નહિ. પણ રામ તારી એકલીનો નાથ નથી. એ તો જગતનો નાથ છે. રામ મૂર્છિત થયા છે તેથી આપું જમત અવારે ભવમાં મૂકાયું છે. જો મૂર્છા લાગે સમય ગામશે તો જરૂર સમસ્ત વિશ્વ નાથ વગરનું થશે. માટે તારે એકદમ રામને જગતના ઉનાવળ કરવી જ પડશે

૧૦-૫

જાવે પુનઃ પ્રત્યાગતમિવ—સીતાને રામ ઉપર અપાર પ્રીતિ છે. પણ રામે જે રીતે એના ત્યાગ કર્યો છે એથી એને કાળજે એવો ડંખ લાગ્યો છે કે જે હજી પણ નીકળતો નથી. પોતાની એકલીને માટે જિંદગી હોત તો સીતા જરૂર વિચાર કરત અને અત્યારના સંજોગો એત. પરંતુ સમસ્ત વિશ્વનું અને ત્રિલોકનું જીવન પોતાના હાથમાં છે એ વાત તમ સામે જ્યારે સમજાવી ત્યારે એ સીતાને ગમે જતરી. તેથી જ એ એકદમ જીદી અને પોતાના પાશ્વરૂપશથી રામને બચાવ્યા. પ્રિયજનને કરસ્પર્શ થતાં જ રામ ભાનમાં આવે છે. સીતા પણ ત્રેલોક્યના કલ્યાણ માટે જ જીદી છે. રામ ભાનમાં આવે છે ત્યારે તેના મુખમાંથી પડેલા એ જ ઉદ્ગાર નીકળે છે કે હાશ ! રામ ભાનમાં આવનાં જાણે ત્રેલોક્યનું જીવન પાશ્વરૂપ આપ્યું. આમ સીતા પોતાના કરતાં ત્રેલોક્યના કલ્યાણને જ વધારે વિચાર કરે છે. ત્રિલોકના કલ્યાણ આગળ તે પોતાના મન અપમાનનો વિચાર કરતી નથી.

આમ આ વાક્ય બતાવે છે કે સીતાને પોતાને રામ ઉપર અપાર પાર પ્રીતિ છે છતાં કેવળ 'પ્રિય જાનકી' સંજોગથી હજી એના કાળજીને ધા રાખ્યો નથી. તેથી જ તે એવો પ્રેમ હોવા છતાં એકદમ જીદી થકતી નથી. ત્રેલોક્યના કલ્યાણ માટે જ તે એકદમ જીદે છે અને પોતાના કરસ્પર્શથી રામને બચાવે છે એથી કમીને કંઈ એને ગમ પ્રત્યે લાગણી આછી છે એવું ફલિત થતું નથી પણ હજી એ વેધુ અપમાન ખૂબી થકી નથી એ તો ચેક્કન

આ વાક્ય બીજી રીતે પણ સમજાવી શકાય. વર્તિ.—ડો. ડ. કે. ભટ. ૬૧ ઉ. ચ પૂ. ૫૭—"સીતાને મન ગમ જ સરસર દત્તા; સમસ્ત વિશ્વ દત્તા. રામ વચરતુ ત્રેલોક્ય તેને મન ખાલી હતું આમ સીતા કેવળ પોતાના અનંદ પ્રેમને લાધે જ રામ અને ત્રેલોક્યની એકતા જુએ છે. આ વાક્ય કેવળ એની અપરપાર પ્રીતિ જ બતાવે છે. પતિની પૂર્ણ વગતાં પ્રેમાગ પત્નીને યેના આનંદ અહીં વ્યક્ત થયો છે. સીતાને મન તો રામ જ સકળ વિશ્વ દત્તા. રામ નિમ્ન્યેતન થતાં એને મન ત્રેલોક્યના ખાલી થઈ ગયું. રામ ભાનમાં આવનાં ત્રેલોક્ય જાણે સજીવન થઈ ગયું."

પાદ્મીર—આતપ્તજીવિતતરોઃ પરિતર્પ્નોડયં-દગ્ધ જીવનરૂપી જ્ઞાને રૂપ કરનારો (પુરુષ કરનારો) પણ પહેલો પાઠ વધારે ભાવમય છે.

ચંદનરસ આત્મંત શીતગતા આપે છે, ચંદ્રકિરણોરૂપી અંકુરનો નીચોડ અનદદ આનંદ આપે છે અને સંજીવની ઔષધનો રસ મુક્તિ આપે છે તેથી આશ્ચર્ય મુગ્ધ કરનારો એ સ્પર્શ આ ત્રણમાંથી એક વસ્તુનો હશે જ એમ રામને સંદેહ થાય છે. આમ બહીં સંસદેહ અલંકાર છે.

શ્લોક ૧૨ (વસંતલિલા)

પેલો આશ્ચર્યકારક સ્પર્શ શેનો હશે એ વિશે રામ તથા ત્રણ વસ્તુની ધાન્યુ કરે છે પાદુ—

सता हि स देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्त'करणप्रवृत्तयः

રામનું અત.કરણ એમને એ બધી ધારણાઓ કરવા થકી રોકે છે. એ સ્પર્શ એમણે ધારેલી એકે ચ વસ્તુનો નથી. એનો સ્થિર અને બેડો સ્નેહ એને ખાતરી આપે છે કે આ તો સીતાનો જ કરસ્પર્શ છે. ઉપરના શ્લોકમાં ગચ્ચાવેલી ત્રણ વસ્તુઓની પોતપોતાની જુદી ખાસિયત છે. ચંદનમાં શીતગતા ચંદ્રકિરણોમાં આદલાદકતા અને સંજીવન ઔષધિરસમાં દર્દમાંથી મુક્તિ—આમ આ ત્રણ મુજો આ ત્રણ વસ્તુમાં જુદા જુદા મળે. જો એ સ્પર્શ ચંદનરસનો હોય તો એકલી શીતગતા જ મળે, જો એ સ્પર્શ કેવળ ચંદ્રકિરણોનો હોય તો એકલો આદલાદ મળે અને જો એ સ્પર્શ એના સંજીવન ઔષધિરસનો હોય તો એકલી દર્દમુક્તિ મળે “પણ આ સ્પર્શમાં તો શીતગતા આદલાદ અને દર્દમુક્તિ—એમ ત્રણે મુજો એકી માથે વગતાય છે તેથી નકકી આ સ્પર્શ સીતાનો જ છે. કારણ સીતાના સ્પર્શ સિવાય એ ત્રણે મુજો એકી સાથે બીજે ક્યાંય મળે નહિ.” * તેથી નકકી આ એ જ ચિરપરિચિત સ્પર્શ છે કે જે સંજીવન કરનારો (સન્જીવનશ) અને મનને સતેષ આપનારો (મનસ-

પરિતોષણઃ) છે. પરિતોષણઃ ને અહીં પરિતોષહનધ (મૂર્છા લાવનારો) પાદેર છે પણ પછીની એ લીટીમાં એવા જ વિચાર હોવાથી એ પાઠ નકામો છે.

પહેલાં અત્યંત ગ્રોકને લીધે રામ મૂર્છિત થઈ ગયા હતા. સીતાના કરુણરૂપથી તે જાનમાં આગ્યા. જેમ અતિશોક મૂર્છાનું કારણ હોય છે તેમ અતિશય આનંદ પણ જડતા લાવનારો થાય છે. વર્ષો પછી સીતાના કરુણરૂપના અનુભવથી રામ આનંદના ધેનમાં આવે છે અને એ અતિ આનંદથી જાણે પોતે બીજી વાર મૂર્છિત થતા હોય તેમ રામને લાગે છે.

એકલી એ લીટીમાં વિરોધ અસંકાર છે. જે રુપશી મૂર્છા હરે તે મૂર્છા કેવી રીતે લાવી શકે? પણ બંને મૂર્છામાં ફેર છે. પહેલી શોકની મૂર્છા હતી તે રુપશીથી દૂર થાય છે. પણ સાથે જ વર્ષો પછી એ રુપશી મવાથી રામને અત્યંત આનંદ થાય છે. એ અતિ આનંદ પણ રામને એકદમ મૂર્છા લાવનારો થઈ પડે છે. બીજી આનંદની મૂર્છા છે. આમ વિરોધનો પરિહાર થાય છે.

૧૨-૧

પઠાવદેવ-સીતાને પણ રામના રુપશીનો અનુભવ થયો છે. એક ક્ષણ જેમનો વિયોગ અસહ્ય બનતો તેમનાથી આજે દૂર જવાનું! છતાં તે ખસી જવા માગે છે. તે જાણે છે કે પોતે તપકતા છે. રામ જાનમાં આવતાં એ થોડામાં સંતોષ માને છે. મારે એનો ત્યાગ કર્યો ત્યારથી નથી તેા એ રામને જોવા પામી કે નથી એને કંઈ ઉપયોગમાં આવી આજે આટલે વર્ષો એને એ બંને તક સાંપડી એણે રામને જોયા પણ ખરા, એમના રુપશીનો પણ અનુભવ કર્યો અને તેમને જાનમાં લાવવામાં પણ પોતાને રુપશી ઉપયોગી નીવડ્યો. આજે આ સ્થિતિમાં આટલું એને મન થઈ છે. એટલેથી જ એ સંતોષ માને છે. 'રાય' નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે-રામ જીવે છે તો ત્રેલોક્ય જીવે છે. એ મારે મન થઈ છે. એની આગળ રામથી દૂર જવાનું દુઃખ અને લાગતું નથી. વિયોગમાં આટલું મારે મન થઈ છે. પણ આ જાણ તો આગળ આવી ગયો છે, અહીં તો વિયોગમાં

પણ રામનું મુખ જોવા મળ્યું-અને તેમનો સ્પર્શ થયો એટલું એને ઘણું છે' એ જ ભાવ છે. રામને સીતાના સ્પર્શથી જે ભાવ થયો તે જ ભાવ સીતાને પણ રામના સ્પર્શથી થયો હતો. અહીં તો વિયોગિની સીતાના જ મનોભાવનું નિરૂપણ ચલ્યું છે. કેટલાક એમ પણ સમજાવે છે કે રામ હજી પણ એનો સ્પર્શ સંભારે છે એ એને મન આવે છે ઘણું છે. પણ ખીજી રીત વધારે સારી છે.

૧૨-૮

મ્મી પ્રેક્ષાનશ્ચ-રામ જ્ઞાનમાં આવતાં એકદમ જોડા થઈ જાય છે. તે પોતાના મનને જ પ્રશ્ન કરે છે કે સાચેસાચ સીતાદેવી તો આવીને એને નહિ સ્પર્શી હોય? રામ જ્ઞાનમાં આવતાં સીતા જરા અસી તો જાય છે પણ તે જોડા થઈ જાય છે ત્યારે સીતાને ખરેખર ભય લાગે છે કે રખે રામ એને જોઈ જાય, ગમે તેટલી પ્રેમની પરાકાષ્ટાએ રામ પહોંચ્યા હોય છતાં રાજ તરીકેના કર્તવ્ય આમળ એ ગમે તેવી ભાવનાનો પણ ત્યાગ કરી શકે છે. આનો સીતાને સારી પેઠે અનુભવ થઈ ગયો છે. પોતાને વગર રજાએ એમની પાસે જોતાં 'રાજ' રામ વધારે ગુસ્સે થશે. સીતા ખાસ રાજ શબ્દ વાપરે છે. તે કહે છે કે તેને પ્રત્યક્ષ જોતાં કદાચ રામમાં રહેલો રાજભાવ વધારે પ્રગળા જશે. રાજ રામઆમળ સ્વામી રામનું કંઈ આસે નહિ અને રાજ રામ સીતાને સત્કારવાને બદલે કદાચ હપકો પણ આપે કે લોકો જાણે છે કે રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો અને એ સમાગમ અહીં તેં સાધ્યો! રાજ રામના તાકીદના હુકમથી જ પોતાનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હતો તેથી એમની અનુચિત વગર જો સીતા એમની પાસે જાય તો રામ જરૂર ગુસ્સે થાય.

સાધારણ રીતે પણ એવો નિયમ હોય છે કે રાજની આમળ એની રજા સિવાય જવાય નહિ. રામ મૂઝોમાં હતા અને તેમને એ દશા-માંથી બચાવવાના હતા ત્યારે તો ચિરંત ન પળાય તો આસે પણ રામ જ્ઞાનમાં આત્મા પછી તો એક રાજ તરીકે પણ એણે એમની રજા લેવી જ જોઈએ કાનૂલ એનો ત્યાગ થયો હોવાથી એ પણ સામાન્ય પ્રગટાવ જ ગણાય. અને તેથી ચિરંતના નિયમે તેને પણ એટલા જ સાચું પડે."*

પણ પહેલી રીત વધારે ભાવમય છે.

૧૨-૧૭-૧૮

અનદૃશ સલિતેતદસ્ય૦—‘પ્રિય જનની’ એ શબ્દો સીતા ગમને મુખે ખીજી વખત સાંજે છે ત્યારે પણ તેને પહેલી વખત એ શબ્દો સાંભળીને જે ભાવ મળ્યા હતા તે જ ભાવ થાય છે બાર બાર વર્ષ પછી પણ એ જ સ્નેહમય શબ્દો રામને મુખે સાંભળીને સીતાને નવાઈ લાગે છે એવી રીતે પોતાનો ત્યાગ કરી પછી આજે વર્ષો પછી પણ જે રામને સીતા એટલી વદાલી છે તે એ વગેરે એના ત્યાગ શા માટે કર્યો હતો ? જે રામને સાચેસાચ એ આટલી વદાલી હતી તે તેમણે એના ત્યાગ નહોતો કરવો જોઈતો એ કારખી લાજો હજી એ જુદી નથી કપા એ કૂર વર્તન ! અને કયા આગતા એ વદાલસોયા શબ્દો ! આટલે વખતે એ કૂર વર્તન કોઈ બમણી બાજી સુધારવાની તી જરૂર એ લાજોના માથે સીતા કંઈક રોષે ભરાય છે બાર બાર વર્ષના વિરોધના કુખ પછી આ શબ્દો સાંભળી એવું હૈયું સહેજ ભરાઈ આવે છે એનો પરિત્યાગ કરવો અને પછી આ સ્નેહમય શબ્દો બોલવા એ પરકપગ વિરુદ્ધ છે

અથવા કિમિતિ—પણ પછી તરત જ સીતા પોતાની જુન સુધારી લે છે રામ પ્રથમે એના રોષ એ એ કારણે ઓઠો ફરે છે

(૧) એક તો એ કે આ જન્મે કે જન્મભરે પણ એણે રામને મળવાની આશા રાખી જ નહોતી સદ્ સદુર્ના કર્મ પ્રમાણે મૃત્યુ પછી મનુષ્યોની જુદી જુદી ગતિ થાય કે તેથી જન્મભરે પણ પોતે રામને મળવાની આશા રાખી નહોતી આ જન્મમા તો એને આશા જ નહોતી કે ગમને ફરીથી મળવાતું થશે માત્ર એવી રીતે ત્યાગ કરનાર રામ પોતાને ક્યારેય બોલાવે એવી આશા સીતાને નહોતી આથી એમનું વર્તન પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવ દર્શાવતું હોય તો પણ એથી સીતાને તુ ? એણે તો રામને મળવાની આશા રાખી જ નહોતી બાપી બપારે આ જન્મે રામને ફરીથી જોવાની તક સાચી જ છે નો પગ એણે પોતે શા માટે કૂર બનવું અને એ તમ જન્મ દેવો ?

(૨) ખીજી રામના પ્રત્યક્ષ અને એની મૂર્તિરૂપા, તથા એનું શરીર જોતા સીતાને ખાતરી થઈ છે કે રામનું વર્તન ગમે તેવું હોય

પણ તેમને સીતા માટે સ્થિર પ્રેમ હતો એ તો ચોક્કસ. સીતાએ જ્યારે આ પ્રત્યક્ષ જોયું ત્યારે એને ખાતરી થઇ છે કે રામ જે રનેદમય ઉદ્ધાર-બોધના જીતે એમની પૂરી વફાદારી અને સાચો રહેલો બતાવે છે, એ વત્સલ છે એ તો ચોક્કસ. જે કંઈ બની ગયું એમાં એ પોતાના ભાગ્યને જ દોષ જુએ છે. આમ આ બે કારણોને લીધે એ રામ પ્રત્યે કૂર નથી થઇ શકતી ઊંડડું, એ પોતાની જાતને વજમથી ગણે છે કારણ આના વત્સલ રામનો સાચો બાવ સમજ્યા વગર એ એમને માટે રાખત્યાં શબ્દો બોલી.

૧૨-૧૬

મહામેતસ્ય—' કપ્ટે છૂટે જે થયો પ્રેમ ગાઢો ! હૃદયં ત્વેવ જાનાતિ પ્રીતિયોગં પરસ્પરમ્ ' પરસ્પર હૃદય એક થયાં હોય પછી વર્તન સામે કેવી રીતે જોવાય ? એનું બની ગયું છે છતાં સીતા રામ પ્રત્યે કૂર નથી થઇ શકતી એનું મેંડું કારણ તો એમના હૃદયની એકતા છે. જેમ ગમ-સીતાનું હૃદય જાણે છે તેમ સીતા પણ રામનું હૃદય જાણે છે સીતાનાશ પામી હશે એમ ખાતરી હોવા છતાં જેમ રામ સીતાનો સ્પર્શ તરત જોળખી કાઢે છે તેમ સીતા પણ રામના વિરુદ્ધ વર્તનને ગણતી નથી અને તેમના સાચા બાવને જ પકડે છે. તેને ખાતરી થાય છે કે રામને પોતાને એને માટે જરા પણ શકા નથી જેમ એ જાણે છે કે સીતા એમના તરફ વત્સલ જ એમ સીતાને પણ ખાતરી જ છે કે રામ પણ તેના પ્રત્યે એટલા જ વત્સલ છે. જ્યાં બે હૃદય એક છે ત્યાં કૂરતાને અવકાશ કેવો ?

‘અસ્યા દેવ્યા મનસ્તસ્મિન્નસ્તસ્ય ચાસ્યાં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

તેનેયં સ ચ ધર્માત્મા મુદ્દર્શમપિ જીવતિ ॥ ’

(રામાયણ-મુંદરકાંડ)

સીતા આમજા ઉપર પણ બોલી હતી કે—તસ્મૈ કોપિષ્યામિ યદિ તં પ્રેક્ષમાણા આત્મનઃ પ્રભવિષ્યામિ । સાચે જ રામને જોતાં સીતા ગુરસે થઇ શકતી નથી.

૧૨-૨૦

(સર્વતોડ્યલોમ્ય સનિર્વેદમ્) હા ન કિંચિદ્વ--ગમે ટરેલા ત્યાગથી સીતાને લાગેલો થા એટલો આકરો છે કે એને હજી પણ રામના સાચા સ્નેહની હિતરેહતર પ્રતીતિની જરૂર છે. એના સિંચર પ્રેમની તો એને ખાતરી છે પણ પોતાનો અકારણ ત્યાગ કર્યો એ વાત હજી સીતાથી ખુશી બૂલાતી નથી. રામના સાચા ભાવની આ વાક્યમાં અને આ અભિનય સૂચનમાં પણ પ્રતીતિ થાય છે. રામને ખાતરી થઈ ચૂકી છે કે નકકી સીતા જ એને રૂપથી હતી. એમને એટલી ખબી ખાતરી છે કે પોતાની 'પ્રિય જાનકી' એ જૂમ સંભળીને સીતા હમણાં પોતાની પાસે દોડી આવશે પણ પોતાની જૂમનો કોઈ જવાબ ન સંભળીને રામને ખાતરી થાય છે કે અહીં કોઈ નથી. આથી તે નિસાસો મૂકે છે કે અહીં તો કોઈ નથી.

૧૨-૨૩

સથા મિત્રકારણ--એક વખત કારણ વગર પોતાનો ત્યાગ કર્યો અને આજે એમની આવી દશા થઇ ગઇ છે સીતાને રામના સ્નેહની ખાતરી છે છતાં પરસ્પર વિરુદ્ધ વર્તનને લીધે સીતાનું હૃદય પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવ વચ્ચે અથડાય છે પોતાના હૃદયની એવી અવસ્થા તે પોતે સમજી શકતી નથી. તેથી તે તમસાને પૂછે છે કે તું મારા હૃદયની સ્થિતિ સમજી શકે છે ?

પાદેર-લીલસા દ્ય મે હૃદયાનુબન્ધ ઇતિ ન જ્ઞાન્મિ--મારા હૃદયની કેવી દશા છે તે હું જાણતી નથી." પહેલા પાદે પ્રમાણે સીતા કેવળ મૂંઝવણ જ વ્યક્ત કરે છે કે મારા હૃદયની શી થ દશા થઈ છે ! પછીના શ્લોકમાં તમસા સમજાવે છે કે તારા હૃદયની દશા તું લાલે ન સમજી શકે પણ હું તો તે સમજી શકું છું. શ્લોક ૧૩માં મા તે સીતાના હૃદયની દશા સમજાવે છે, 'કો, બેલ્લવલકર' 'શરદરજન રાવ' વિદ્યાસાગર વગેરે આ પાદે રાખે છે.

શ્લોક ૧૩

અન્યથા—તવ હૃદયં નૈરાશ્યત્ તટસ્થમ્, અપિ ચ વિપ્રિયવશાત્ કલુષમ્
 દીર્ઘે અસ્મિન્ વિયોગે ક્ષાંતિષ્ટનાસ્તમ્મિતમિવ સૌઞ્ઞ્યાત્ પ્રસન્નં, દયિત્વકરણેઃ
 શાલકરુણં, પ્રેમ્યા અસ્મિન્ ક્ષણે દ્રવીભૂતમ્ ૬૧ । (શિખરિણી)

‘રાય’ અહીં સરસ સમજાવે છે. વાચ્યો ‘તેમનું’ છે. ચ. પૃ. ૪૩, સીતાનું
 હૃદય જુદી જુદી કેવી સ્થિતિમાંથી પસાર થયું તે બતાવે છે. તટસ્થતા,
 કલુષતા, જડતા, પ્રસન્નતા, ગાદ કરુણતા, અને દ્રવીભૂતતા—આ બધી સીતાની
 હૃદયવસ્થાઓ તમસા અહીં સ્પષ્ટ કરે છે.

(૧) નૈરાશ્યત્ તટસ્થમ્—હવે આ જન્મમાં કે બીજા કોઈ જન્મમાં
 પણ રામને નહિ જ મળાય અને જીવનભર રામ વગર ગરવાનું જ છે તેથી
 સીતા નિરાશ થઈ ગઈ છે. નિરાશાથી સીતાનું હૃદય હવે તટસ્થ થઈ ગયું
 છે. જાને પુનરપિ...ત્રિલોકનાયસ્ય અને એવાવદેવ જગત્તીમે વહુતરમ્—આ
 વાક્યોમાં નિરાશાને સીધે ચરેલી ઉદાસીનતા વરતાય છે. પોતાની પહેલાંની
 સ્થિતિ ફરી નહિ સાંપડે એમ જો માટે એ નિરાશ થઈ ગઈ હતી. તેથી
 રામ પ્રત્યે એ તટસ્થ હતી.

(૨) વિપ્રિયવશાત્ કલુષમ્—રામે તેના કારણ વગર પરિત્યાગ કર્યો હતો
 તેથી એ રામ તરફ રોષે ભરાઈ હતી આર્યપુત્ર અસરતે સહુ એવદસ્વ વૃત્તાન્તરય
 આ વાક્યમાં રામના વર્તન માટે સીતાને થઈ આવેલો ક્રોધ દેખાય છે.

(૩) અસ્મિન્ દીર્ઘવિયોગે ક્ષાંતિષ્ટિષ્ટનાસ્તમ્મિતમિવ—પહેલાં તેનું હૃદય
 થયું ત્યારે જે વિયોગ હતો તે તે વર્ષ કરતાં પણ થોડો હતો. જ્યારે
 આ વિયોગ તે ગાર વર્ષ કરતાં પણ વધી ગયો છે. આવા ધાંત્રા વિયોગમાં
 આમ એકદમ (ક્ષાંતિ) અશુધાચો મેળાપ (ષ્ટના) થવાથી સીતા સ્વપ્ન
 બની ગઈ છે અને તેનું હૃદય જડ નેત્રું થઈ ગયું છે. હા કયે.. આર્યપુત્ર
 એવ । તત્ માં પારય ..આં ઉકુંભમાં એચિંતા મિલનથી પ્રસરેલી જડતા
 સ્ફુટ થઈ છે. ષ્ટનોત્તમિતમિવ પાદેરે છે. તેના જો અર્થ ધાપ-(૧)
 મિલનથી જડ થઈ ગયું. (૨) મિત્રનથી આધાર પામેલું. આશાસન
 પામેલું. ‘એલવલકર’ ‘રાય’ ‘કાળે’ વગેરે આ પાઠ રાખે છે.

(૪) સૌજન્યાત પ્રસન્નમ્-પ્રિયતમના એના પ્રત્યેના સારા લાવધી સીતાનું ચિત્ત પ્રસન્નતા પણ અનુભવતું હતું. અથવા કિમિતિ વજ્રમયી...છ. રામને સીતાના તરફનો એકનિષ્ઠ પ્રેમ એનાં સીતાને આનંદ થાય છે

(૫) દયિતકરુણૈઃ માતૃકરુણે-પ્રિયતમના કટુણ વિલાપથી (દયિતકરુણૈઃ) સીતાનું હૃદય અત્યંત (ગાઠ) કટુણ (શોકવાળું) બની ગયું છે. માતૃઃ કરુણઃ અસ્મિન્ માતૃકરુણમ્। હા શિક્...ગૌરવ આર્યપુત્રં...આ વાક્યમાં સીતાને। માતૃ શોક દેખાય છે. અહમેતાસ્ય.. મમ...પુત્રઃમાં પણ સીતાને। માતૃ શોક દેખાય છે. અને તે શોકાદૃં એતાં સીતાને પણ અત્યંત દુઃખ થાય છે.

(૬) અસ્મિન્ છગ્ને પ્રેમ્યા દ્વીમૃતં હવ-આ લશ્વે બળે પ્રેમથી સીતાનું હૃદય ગળી ગયું છે. આ ભાવ સીતાનાં હવે પછીનાં વાક્યોમાં સ્ફુટ થાય છે.

એક જોનાર વ્યક્તિ બધારે એક વસ્તુને અનેક રીતે ઉદ્દેશ્ય કરે ત્યારે તે ઉદ્દેશ્ય અલંકાર થાય છે. અહીં જોનાર વ્યક્તિ તપસા એકલી છે. જે વસ્તુ વશુંવી છે તે, સીતાનું હૃદય, એક છે પણ એના જુદી જુદી રીતે ઉદ્દેશ્ય થયો છે. નિરાશાથી એ તટસ્થ છે. નિષ્કારણ પરિચામ કર્યો દેવાથી તે ષ્ણુષ (ગુરસે ભરાયેલું) છે; ઓમિતા સમાગમથી એ જડ જેવું થઈ ગયું છે; પ્રિયતમના સહલાવથી એ પ્રસન્ન છે. પ્રિયજનના કટુણ વિલાપથી એ અત્યંત શોકે ભરાયું છે; પ્રેમથી એ ગળી ગયું છે. આમ અહીં ઉદ્દેશ્ય અલંકાર છે.

૨૬૦૬ ૧૪ (અનુક્રમ)

રોહાદ્રીઃ—સંહેનાદ્રંચાસૌ શીતલચ-સ્નેહને લોભે આદ્રં અને શીતલ. નન્દિની-અહીં નંદિની એટલે પુત્રી નહિ પણ ‘આનંદ આપનારી સ્ત્રી’ એવો અર્થ થાય છે. આમ નંદિની સંલેખન કરતાં નન્દિની ત્વં આનંદ. આપનારી તું-એમ વિશેષણ તરીકે લેવાથી વધારે લાવમય લાગે છે. ત્વં ઉપર અહીં ખાસ સાર છે. કારણ એ જ સ્પર્શનું સ્થાન છે. તેથી નંદિની વિશેષણ તરીકે લેવું વધારે સારું છે.

અગાધાનન્દયતિ ૨. ખડલે અગાધેવાર્દયતિ પાકેર છે.

૧૪-૩

અગાધમાનસઃ—અગાધસ્ય (અગાધ) માનસસ્ય (મનનો) દર્શિતઃ (દર્શાવનાર) સ્નેહસમારઃ (સ્નેહમાર) યૈઃ તે (ઉત્ત્યાપાઃ) ‘કાણે’ શ્રીકા કરે છે કે આ સમાસનો વિગ્રહ સદૃશાધર્થો ન થઈ શકે. ‘કાણે’ આ પાઠ ન લેતાં અગાધદર્શિતઃ—અગાધં યથા તથા દર્શિતઃ સ્નેહસ્ય સમારઃ યૈઃ તે, એ પાઠ રાખે છે.

આનન્દઃ—આનન્દં નિચ્ચન્તે इति—આનન્દ વરસાવનારાં.

૧૪-૪

નિષ્કારણઃ—નિષ્કારણેન (નિષ્કારણ) પરિત્યાગેન (પરિત્યાગથી) કારણં, તદસ્ય સન્નાતમેતિ (યદ્યપિ લાગુ છે તેવું) કારણ વગર કૈલા ત્યાગનું યદ્યપિ હજી ગમના પ્રેમમય ઉદ્ધારોથી પણ સાંતાના હૃદયમાંથી સ્મૃતિ નીકળી નથી ગયું સોતા કહી છે—માગ પતિએ કારણ વગર મારો ત્યાગ કયો એ વાત મને મનમાં ભારે દુઃખ કરે છે. એથી મારું જીવન જો કે સાવ ખરબચડ થઈ ગયું છે છતાં હું મારું જીવન સાચું થયું માનું છું. હું મારું જીવન ધન્ય માનું છું કારણ કે મારા સ્વામીના આ સ્નેહમય ઉદ્ધારો સહજાં મને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે માગ સ્વામીને મરે માટે જેવો ને તેવો જ જીડો સ્નેહ છે. આ પ્રેમમય ઉદ્ધારો સાંભળવા હું ભાગ્યશાળી થઈ તેથી મારું જીવન હું ધન્ય માનું છું.

એવા પ્રેમમીના ઉદ્ધારોથી ક્યું દેખું નથી પીમગનું ? એ પ્રેમમય શબ્દો આગળ ખૂણાગનું ગમે તેવું અપમાન પણ ખૂણી જવાય છે.

૧૪-૬

સંવદવામ્બ્યામ્—સહજસ્ય અન્યાયઃ તસ્મિન્ (નિર્ગતર વિનયન કરવાની) પદ્ધતિ (નિયુક્તિ) ઉપદાન (રૂપ) યદા (જેનું) કારણ છે તેનો.

૫ દીર્ઘ—સહજવચનમાદ્યવોદાનઃ—સહજેન ચઃ આનન્દઃ ૫ મહત્તરઃ

‘પાટવોત્પાદ૦ પાટવાત્ ઉત્પાદઃ’ ઉત્પત્તિઃ યસ્ય રામમદસ્ય-રામ ખાસ રામમત્ર શબ્દ વાપરે છે. મદ્ર શબ્દ બતાવે છે કે રામ ધન્ય નથી પણ દત્તભાગી છે. રામે જે સત્ય માન્યું હતું તે સત્ય નથી. સીતા સાથે ફરી સમાગમ ગરો, સીતા આ આવે, આ સીતાનો સ્પર્શ છે એમ રાજ સીતાના વિચાર કરવાથી રામને કેવળ તેના સ્પર્શનો ધ્રમ જ થયો છે. તેથી રામ અધન્ય છે. હૃદયનામાં આવતી સીતાને જ રામે વાસ્તવિક માની. ખરી રીતે સીતા ત્યાં ન હતી. પાંચો ‘રાય’-૫૪ ૪૬-“હું સીતા વિશે કેટલાયે વિચારો કરું છું. ‘સીતા મને સ્પર્શી’ એવા એક ચિત્રને મેં સત્ય માન્યું. જો ખરેખર સીતા અહીં હોય તો તે જવાબ આપ્યા વગર ન રહે.”

૬૨૫-૪

[એ હાથીઓની લડાઈમાં સીતાનો પાળેલો લાડકો હાથી જીતે છે. અધા ખુશ થાય છે, અવસર મળતાં વાસન્તી રામને એમના પહેલાંના પંચવટીમાં ખાળેલા જીવન સાથે સંકળાયેલી કેટલીક વસ્તુઓ બતાવે છે. દેખીતી રીતે રામને એ બધું તે સ્વાભાવિક લાગે તે રીતે બતાવે છે પણ વસ્તુતા તો રામે દાખવેલા સીતા પ્રત્યેના વર્તન બદલ તેમને દુઃખો આપવા જ વાસન્તી આ બધું બતાવે છે. માર્મિક રીતે વાસન્તી કટાક્ષ કરે છે કે રામનું વર્તન અધોઘ્મ અને ક્રૂર છે. રામ વાસન્તી સમક્ષ તેમનું દ્વિષ ખુલ્લું કરે છે. રામે વેઠેલું દુઃખ અને તેમણે કરેલું આક્રંદ તથા તેમના હૃદયની ઉદાત્તતા જોઈને વાસન્તીને બહુ દુઃખ થાય છે.

આ બધું સીતા અદૃશ્ય રહે રહે લુએ છે અને શાંતિએ છે. આમ અત્યાર સુધી સીતાના હૃદયમાં જેનિષ્કારણ પસ્તિયાગનું યદ્ય દત્તું તે અહીં દૂર થાય છે. સીતા જ્યારે આદૃશ્યમાં છેલ્લે જાય છે ત્યારે તેના હૃદયમાં કેપાય પણ રામના વર્તન માટે નારાજ નથી. કાર્યલુપ્ત દ્વાનીમસિ ત્વમ્ । એના હૃદયનું સદ્ય સમૂળું નાશ પામે છે.

ગોડું યતું હોવાથી રામ અનિમેષ યગમાં લગ્ન લેતા માટે અપોધ્યા જાય છે. સીતા વગેરે પણ જાય છે]

૧૪-૧૭

કર્ણમૂલાત્—કર્ણપૂરાત્ પાઠદેર છે પણ વનવાસ દરમિયાન સીતા ધરેણાં ન પહેરે. આ પાઠ લેતાં એમ અર્થ થાય કે સીતાએ પોતાના જ્ઞાનના ધરેણા ઉપર લવણી પલ્લવ મૂક્યું હતું. પણ એ બરાબર નથી તેથી કર્ણમૂલાત્ પાઠ સારો છે. સીતાએ જ્ઞાનમાં લવણી પલ્લવ ધરેણા તરીકે પહેર્યું હતું તે નીચે લટકતું હતું. લાડકો ગજબાળા જેને પોતાનું ખાવાનું ધારીને લઈ ગયો. એની કામળ હંતુડીથી એણે એવું ધીમે રહીને ખેંચ્યું કે સીતાને સહેજ પણ દુઃખ ન થયું. આ વિશેષણ બતાવે છે કે ગજબાળા સાથે નાનું કાચી સમજનું હતું અને જેમ બાળક માતા પાસે ફરે તેમ તે સીતા સાથે જોડા અને મરતી કરતું હતું. હાથીએને કમળાંડ ખાવાનો ખૂબ શોખ હોય છે. એ પણ અહીં સ્પષ્ટ થાય છે. સીતાએ પણ એ ગજબાળાને પુત્રની જેમ ઉછેર્યું હતું.

તરુણે વચસિ વર્તમાનઃ—વૌવનનું કલ્યાણ એટલે ૨૫, સક્રિત, પ્રભાવ, પરાક્રમ, પત્નીનો સાથ વગેરે. જે કાચી સમજનો બાળક હતો તે આજે દેખાવડો, પ્રભાવશાળી, પરાક્રમી, મોટા વારણોનો વિજેતા અને પત્ની સાથે આનંદ માણનારો યુવાન હાથી થઈ ગયો છે.

અહીં ત્રિસંકેસત્રયવત્ સ્તિભઃ દન્તાદ્ધરઃ માં ઉપમા છે.

૧૫-૨

અવિયુક્ત 'દ્વાનીમય'—વિશેષ શું છે એનો કપરો અનુભવ સીતાને એક વખત થઈ ગયો છે. એના મનમાં વિશેષના જ વિચાર મોખરે હોય છે. પોતાના લાડકાને પ્રિયા સાથે એકતો જોઈને સીતા પહેલાં જ આશીર્વાદ એ આપે છે કે એ એની પ્રિયાથી વિખુટો ન પડે. એ જીવન ભલે બોમ્બે, મારી માફક એનું જીવન-વિશેષથી બરબાદ ન થયો એ જ શુભેચ્છા સીતા દર્શાવે છે.

૧૫-૩

કાન્તાનુ—કાન્તાયાઃ (પ્રિયતામાને) અનુદત્તિઃ, તસ્મિન્ (પુર કરવાનું) ચાતુર્યમ્ (ચાતુર્ય)

અનય—યત્ સ્નેહાત્ સ્ત્રીચેત્સાત્મગ્ન્યાલકાષ્ઠકવલચ્છેદેષુ પુન્યપુષ્કરવા-
સિતસ્ય પયસઃ ગણદ્વયસંઘન્ટયઃ સમ્યાદિતાઃ, શોકરેણા કરેણ સેકઃ વિદિતઃ,
વિરામે પુનઃ અનરાલનાલનલનીપત્રાતપત્રં ધૃતમ્ । (શાર્દૂલવિકીરિત)

પ્રિયાને ખુશ કરવાનું ચાતુર્ય કેવું તે આ શ્લોકમાં બતાવે છે.
શ્લોક૦—સ્ત્રીલયા (સ્મતમાનથી) સ્ત્રીચેત્સાત્મ (હિંમેડેલા) મ્ન્યાલકાષ્ઠાનિ તેષાં
(કમળના ડાંડાના) કવલઃ તેષાં (કોળિયાની) છેદેષુ (વચ્ચે-વચ્ચે)
પ્રિયતમા કંપક ખાવાની ઈચ્છા કરે છે ત્યારે આ પોતાના મોઢા મોઢા
દાંતથી કમળના ડાંડા હિંમેડે છે. એમાંથી થોડાક પોતાને માટે રાખે છે
અને બાકીના પોતાની જાતે અને ખવડાવે છે. થોડાક કોળિયા ખાઈને
સાધારણ રીતે તરસ લાગે જ. તેથી પ્રિયતમાની તરસ ઊપાવવા તે વચ્ચે
વચ્ચે પોતાની સુંઢમાંથી પાણી એના મુખમાં મૂકે છે. એ પાણી પણ
મુગધું છે.

પુષ્પ૧૦—પુષ્પન્ (ખીંસેલા) પુષ્કરં તેન, (કમળથી) વાસિતસ્ય (મુગધું)
અપવા પુષ્પન્ (બડી) પુષ્કરં તસ્મિન્ (સુંઢમાં) (હોવાથી) વાસિતમ્ (મુગધું)
હાથી પોતે પણ પાણી પીએ છે અને પ્રિયાને પણ પાવે છે. સ્વયં પીવા
જલદાનં શ્વસિતમ્ એ સખન મરમોના દિવસો દેતા. તેથી ખાઈને વધારે
તાપ લાગે જ. તેથી પોતાની સુંઢના પાણીથી એણે પ્રિયતમાને ખૂન
નવડાવી.

અનરાલઃ—અનરાલં નાલં यस્ય તદ્ (સીધા ડાંડાવાળા) નલિનીચ્છદેવ
(કમળપત્ર રૂપી) આતપત્રં (છત્રી). વિરામે-હેલે. હેલે નાહી રમ્યા પાડી
સૂઈને તાપ નિવારવા તેણે કમળનું પત્ર છત્ર તરીકે પ્રિયા ઉપર ધર્યું.

૧૬-૧૭

ઉચ્છ્વસિત૦—ઉચ્છ્વસિતૌ પ્રસૂતૌ સ્ત્રીઃ યસ્યઃ

૧૬-૧૮

ક્ષણમાત્રં સંસારિણ્યસ્મિ સંવૃત્તા

પુત્રોના સ્મરણથી સીતામાં ચાતુલાવ જાગ્રત થાય છે, એ ભાવ સ્પષ્ટ રીતે જાહેર દેખાઈ આવે છે. સીતા કહે છે, “આ ક્ષણે હું કમ નસીય પુત્રોના વિયોગ વેઠનારી અને પતિનો વિરહ વેાતી ત્વકતા નથી પણ આ ક્ષણે તો હું પતિ અને પુત્રોવાળી સંસાર ધર્મ આચરતી છું.” પણ હાય ! વિધિની કેવી બદના ! સીતા ત્વકતા છે તેથી તે સંસારિણી ન થઈ શકે. સંસારિણી સી કુકુળવાળી હોય છે. એનો પતિ અને એનાં સંતાનો એની પાસે જ રહેતાં હોય છે. સીતા ત્વકતા હોવાથી એની પાસે કોઈ હતું નહિ. સીતા પોતાની આ કુટુમ્બ દશા સમજે છે છતાં તે કહે છે કે આ ધરીએ એના પુત્રોની યાદ એટલી પ્રબળ બની છે એને એમ નથી લાગતું કે એના પુત્રો એની પાસે નથી. વળી એ સ્વામી પણ આજે એની સન્મુખ જ છે તેથી સીતા કહે છે કે મને ત્વકતા છું અને સંસારિણી નથી છતાં આ પગે એક ક્ષણ માટે તો મને એમ જ થાય છે કે હું સંસારિણી છું અને મારા સ્વામી તથા પુત્રો સાથેના ભણે શણે કુકુળમા રહું છું. પતિ અને પુત્રોના વિચારમાં એટલી તત્ક્ષીન થઈ જાય છે કે ધરીમર તો એ વિચેત્રાવસ્થા પદ્મ વિષ્ણુ જાય છે. એ પોતે સંયોગમુખ અનુભવતી હોય, પતિ-પુત્રોથી વીંટળાયેલી હોય તેવું સુખ અનુભવે છે પણ તે ધરીમર જ.

સીતાનો કુટુમ્બ દશા તેણે બોલેલા ‘એક ક્ષણ’ શબ્દોમાં કમ જાય છે. તે પોતે કેટલી દુઃખી અને દુનિયાય અશ્રમ કે તે મનુષ્ય એ શબ્દોમાં જ સ્પષ્ટ થાય છે.

૧૬-૧૯

કિમવોચ્યતે—અહીં હું વિચારે છે તે બાબતમાં, અને તેને મન

ભાવ થઈ આવે છે તે જાગૃતમાં વધારે શુ કહેવાયું ? તને તુ કહે તેના ભાવ થઈ જ આવે એ સ્વાભાવિક છે

પ્રસવ સત્તુ—સંતાન એ સ્નેહની પગકાષ્ટા છે પોતાના બાળક સ્નેહા પ્રેમ ક તા વધારે પ્રેમ કાઢને કાઈ માટે જાગૃતમાં હોતો નથી કર્મવર્ચત—પ્રકૃષ્ટની પરાકાષ્ટા પ્રર્વ ને જહલે પ્રટ્ટ પાદિંગ છે સતાન પ્રેમ એ પ્રેમની અવધિ છે જર પિત્રો-માતાપિતાને અન્યોન્ય જોડનારું ને પરમ સાધન છે. પોતાના બાળક ઉપર જાનેને એક સરખો પ્રેમ હોય થી તેમનો અન્યોન્ય સ્નેહ પણ એવો એવો એકસરખો રહે

શ્લોક ૧૭

અન્યથ—સ્નેહસમયાત્ દમ્પત્યો અત્ત કરણતત્ત્વસ્ય અપયમિતિ દુઃખ
માનન્દમન્યિ ચખ્યતે । (અનુક્રુષ્ઠ)

અત્ત કરણ—અત્ત કરણરૂપસ્ય તત્ત્વસ્ય—અત્ત કરણરૂપી પદાર્થનો સ્પર્શ—જાણ થ પતિથ જાણપતી જમ્પતી દમ્પતી સ્નેહ—સ્નેહસ્ય સમયાત્—રીતિનો (અન્યોન્ય) આશ્રય હોવાથી માનન્દ—માનન્દમય પ્રત્યિ આનન્દ પ્રત્યિ દુઃખ—એક અનિર્ણયનીય પ્રત્યિ—આહ

પતિ અને પત્ની ઉભય બાળક ઉપર સગમુ હોત હો છે જાનેના નેહનુ મધ્યમિન્દુ બાળક છે એ એક એવી ગાઠ છે કે જ્યાં પતિપત્નીના હૃદયની—પ્રેમ પ્રે દોરીની ગાઠ બધાય તેમ ગાઠ બધાય છે ‘પશુ બધી ગાઠ દેખાય ॥ જ્યારે આ ગાઠ દેખાતી નથી અને અદૃશ્ય રીતે જ બધાય છે સામાન્ય ગાઠ ક્યારેક દુઃખરૂપ થઈ પડે છે અને પીડા કરે છે જ્યારે આ ગાઠ તો આનન્દદાયિની છે તેથી ધૃતરવિનંદાય છે ”
(પાચો ‘શાય’ ૪ ૫૦)

પાગો—શ્રી મણિવાસ નજુગાઈ દિવેદી કૃત ઉ ચ પૃટ ૧૩૧—
“જાને સી—પુરુષ અન્યોઅન્ય સાથે અસાધારણ સ્નેહ રાખે તેથી કરીને અ ૧૩૨જુના તત્ત્વની—અત્ત કરણના જિડામા જિડા મર્મની, કાશ્રા રૂપી આનન્દની એક જ ગાઠ કદાપિ ન હોતે તેવી બધાય છે અર્થાત્ પત્નીના

અન્યોઅન્ય પ્રેમનું મધ્યગિન્દુ અપત્ય જ છે, તે યવાથી જ ખેતરે
પ્રેમ સફલ થઈ વિગેય દદ અને આનન્દકારક થાય છે.”

આ શ્લોક ભવમુતિના ઉત્તમ શ્લોકોમાંના એક છે. અહીં ૧૫૩

શ્લોક ૨૮

અન્યથ—અચિરનિર્ગતમુગ્ધલોભવર્હમ્ યમ્ તે પ્રિયા અનુદિવસં ભવં
સ ઇષ મણિમુકુટ ઇવ અચિરતઃ શિશુણ્ડી, કદમ્બે નદતિ (પુષ્પિતામાં)

અનુદિવસ—દિવસે દિવસે इति (અભ્યયીભાવ) રોજ રોજ

અચિરનિર્ગત—જેને દમણાં જ (અચિર) સુંદર હાલતા પીઠાં આપે
છે તેવો અચિર નિર્ગત મધુર રોલ વર્હે યસ્ય । વર્હ—વિદ્યમાન નુસંકે

પાઠદેર—અતરુણમદતાણ્ડવોત્સયાન્તેગ્વયમચિરોદ્ગતમુગ્ધલોભવર્હ - ન
તરુણ. યસ્માત્ સ. અતરુણઃ, અતરુણઃ મદઃ તેન તાણ્ડવં, તસ્ય હસ્તવ,
અન્તઃ, તેષુ-અતિશય (અતરુણ) મદને લીધે થતા તાડવના ઉત્સવને આ
(હજી) દમણાં જ આવેલા (અચિરોદ્ગત), સુંદર હાલતાં પીઠાંવાળો
(મોર). ‘રાય’ આ પાઠ રાખતાં લખે છે કે અદુવચનનો પ્રયોગ એમ બદ
લે કે દિવસમાં અનેક વખત મોર આ પ્રમાણે કદમ્બ ઉપર નાચતો
અને નૃત્યને અંતે મોરથી ટહુકતો હશે ‘એલવસકર’ આ પાઠ રાખે
પણ આ પાઠ કરતા બીજા પાઠમાં સીતાનો અને મોરનો સંબંધ ર
રીને સ્ફુટ થાય છે. વાસન્તી એવી વસ્તુઓ બતાવવા માગે છે કે જે
સાથે સીતા ખાસ સંકળાયેલી હતી. તેથી જ પહેલો પાઠ સાચો
મણિમુકુટ ઇવ—મોરનું શરીર તો સાધારણ મોટું હોય પણ તેની ડાક લાંબી
અને પાતળી હોય. એનાં પીઠામાં જાતજાતના રંગ હોય. તેથી એ બધા
પીઠાં પ્રસારે ત્યારે મણિ જડેલા મુગટ જેવો લાગે. મુગટ નીચેથી પડેલો
હોય અને ઉપર સાંકડો હોય. ‘રાય’ ભુદી રીતે સમજાવે છે. મુકુટ નુપુર
લિંગ છે તેથી તેઓ મણિમુકુટે ઇવ એમ લે છે. એમ લેતાં એ કદમ્બ
વિશેષણ થાય. (મણિમુકુટે કદમ્બે) સારું ખીણેલું કદમ્બનું વૃક્ષ પણ નીચેથી
પડેલું અને ઉપરથી સાંકડું હોવાથી દૃશ્ય મુકુટ જેવું લાગે છે.

ઉન્નિષ્ઠાઃ—વદ્યતા શિલા યસ્ય સઃ—જેનો કલાપ પ્રસારેલો છે તેવો.
 વધૂમ્બઃ—વધ્વા સહઃ—પત્ની સાથેનો. મોરનો એની પત્ની સાથેનો ઉદ્દેશ્ય
 છે. જ્યારે રામ અને સીતા એકમેકથી દૂર છે. જ્યાં મોરનો રામ અને
 સીતા સાથે ગમે વિરોધ જાગે છે. ખાસ રામ પ્રત્યે કટાક્ષ કરવા જ
 વાસન્તી પત્ની સાથે નૃત્ય કરતા મોરનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. હાથીના બચ્ચાનો
 પણ તેની પત્ની સાથેનો જ ઉદ્દેશ્ય છે.

મણિમુકુટ ઇવ મ્હાં ઉપમા છે.

૧૮-૨

મોદસ્વૈ—રામને પણ વિયોગનો એટલો કડવો અનુભવ થઈ ગયો
 છે કે મોર એની પત્ની સાથે બસે સખી થાય એમ ઈચ્છે છે. પોતે બસે
 સીતાથી વિયુક્ત થયો પણ મોરને એવો વિયોગ ન આવી પડ્યો એમ તે
 ઈચ્છે છે.

૧૮-૩

પયં મયતુ—સીતા પણ એમ જ ઈચ્છે છે કે એ બસે દુઃખી હોય
 પણ એનો મોર સખી થાય.

શ્લોક ૧૯

કૃતપુટાન્ત-વિદ્યાસાગર-ની આવૃત્તિમાં કૃતપુટાન્તર્મળલાવૃત્તિ, વધુ: અને પ્રચલિત- એમ છટા છટા પાઠ છે. એ સુગમ અને સારો છે. મેર સીતાની આબુઆબુ ગોળ ધૂમતો હતો. આખો પણ એની પાછળ પાછળ નેનકોશમાં ધૂમતી. સ્વાભાવિક રીતે ભમરો પણ એ જ રીતે ધૂમતી. આ ભમર નર્તનથી એની આંખ અમળ રીતે શોભી ઊઠતી.

પાઠ૩૨-કૃતપુટાન્તર્મળલાવૃત્તિવધુ:...મળ્યન્ત્યા એમ 'ધનસ્થામ' એક આખો જ સમાસ લે છે. આ રચના અટપટી છે. પ્રમિપુ (પ્રમણેષુ) કૃતપુટસ્ય અન્તે યા: મળ્લલાનાં આવૃત્તય યામ્યામ્ તે વધુથી, પ્રચલિતે ચે બ્રુવૌ, તયો: તાણ્ણવાનિ ચ, તૈ: [વૃત્તિયધુવી ચ વ્તાણ્ણવાનિ ચ તૈ:] મેર ગોળ ગોળ નાચતો ધૂમતો હતો. સીતાની આખો પણ બરાબર તેને જ અનુસરી હતી. આમ સીતાની આંખની કોઈ પણ નેવકાથની અંદર મેરની પાછળ પાછળ ગોળ ગોળ ધૂમતી હતી. અને લીધે એની ભમરો પણ જાંચીનીચી થતી હતી. ગોળ ગોળ ફરતી આંખથી અને ભમર નર્તનથી સીતા મેરને શોભાવતી હતી એ સુખ્ય ભાવ અહીં છે. જ્યારે પહેલા પાઠમાં સીતાની સુંદર આંખ એનાં ભમર નર્તનથી વધારે શોભતી હતી એવો ભાવ છે.

વૃત્તવધુ: પાઠ 'ધાટે'ની આવૃત્તિમાં મળે છે. વૃત્તિ વધુ નેવો એને. અર્થ થાય કૃતં પુટસ્વાન્ત: મળ્લલાવૃત્તમ્ (મળ્લલા વૃત્તિ:) યૈન અહીં પણ વધુ: જ 'મળ્યન્ત્યા'નેા વિધય છે.

કરકિમલયલાલૈ:-કરો કિસલયે દિવ, તયો: તાલા:, તૈ: કુંપળ નેના હાથના તાલથી. નર્ત્યમાને-નૃત્ય નું પ્રેરક કર્મણિ વર્તમાન ક્રિદંત નર્ત્યમાન.

અહીં પહેલી ત્રણ લીટીમાં તાણીઓ લઈ લધને મેરને નવાવંતી સીતાનું અને તેની આબુઆબુ ફરતા મેરનું, અને એને અનુસરીને ધૂમતી સીતાની આંખનું અને ભમર નર્તનનું સ્વાભાવિક વર્ણન છે. તેથી અહીં સ્વભાવોદ્ધિત અલંકાર છે. સુતમિત્ત ત્વાં માં ઉપમા છે.

૧૯-૨

હન્ત તિર્યક્ષોડપિ-નીચી કક્ષાનાં પણ પાંખીઓ પણ પહેલાના પરિવધને માન આપે છે. સાધારણ પણ પાંખીઓને વિવેક યુદ્ધિ દોતી

નથી છતાં તે બધાં એક વાર તેઓ જેમના સમાગમમાં આવી હોય તેમને
 છોડતાં નથી જ્યારે તેણે પોતે એક વિવેક બુદ્ધિ યુક્ત માનવ હોવા છતાં,
 સીતા પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમ અગમ્યુરિને પણ એનો ત્યાગ કયો આમ રામ
 પોતાની જાતને ધિક્કારે છે

શ્લોક ૨૦

અન્યથા — કતિવલ્લુપ્તમોદગમ અય વદમ્ય પ્રિયતમયા પરિવર્ધિત ભાસીત્ ।
 એવ ગિરિમયૂર દેવશ સ્મરતિ યત સ્વજન इव અગ્ર પ્રમોદ ણતિ ।
 (પુષ્પિતામા)

આમજ રામે કહ્યું કે પણ પ ખીઓ પણ પહેલાનો પરિચય જાગવી
 રામે છે તેનો દાખનો અદી આ શ્લોકમાં આપે છે આ કદમ્ય અને
 મોર બનેને સીતાએ ઉછેર્યા હતા તેથી કદમ્ય અને મોર
 પણ સ્નેહની ગાંઠ બધામાં હતા સીતા એમની બનેની સ્નેહસાક્ષિગરૂપ
 હતી આજે બાર બાર વર્ષ વહી ગયા આ મોરને હજી પણ એ ભૂતકા
 ળના દિવસો યાદ છે કે જ્યારે કદમ્ય અને મોર બને સીતાદેવીના
 ‘ખાસ’ હતાં તે હજી પણ સીતાદેવીને યાદ કરે છે અને તેથી જ તે
 આ કદમ્ય છોડતો નથી અને તેના ઉપર તૃષ્ણ કરે છે, કાણ બને વચ્ચે
 સ્વજન જોવા સખ બધામાં મળે છે રામનો કહેવાનો આશય એ છે
 કે આ મોર તો હજી સીતાને અને કદમ્યને યાદ કરે છે જ્યારે પોતે તો
 મોર કરતા પણ ઉગ્રની કક્ષામાં હોય તેમ સીતાનો પ્રેમ પણ બૂલી ગયા
 અને તેને છોડી પણ દીધી ।

વાંચો : ‘રાય’નું ઉ ચ પૃષ્ઠ-૬૨- (સ સ્મૃત ટીકા)

“ આ કદમ્ય છે કે જેને સીતા માતાએ ‘સો’નું છે અને રૂપ તો
 ચોડાં છે છતાં પણ ખીજા જણને છોડીને આ ગિરિમયૂર એ ઘોડા કૂતો
 વાગી કદમ્ય ઉપર જ આનંદ મેળવે છે આ ગિરિમયૂરને સીતાદેવી યાદ
 આવે છે અને તેથી જ પોતાના ભાઈ જેવા આ કદમ્ય ઉપર આવે છે
 કેમકે બનેનું પોષણ એક માતા સીતાએ ‘મધુ’ છે તેથી આ મારો ભાઈ
 એ એમ કરી સીતાનો સપર્ક યાદ કરીને અદી જ આનંદ પામે છે ”

કતિપયકુમુદોદ્ગમઃ—કતિપયાનાં કુમુમાનાં સદ્ગમઃ યસ્મિન્-જેને થોડાંક ફૂલ આપ્યાં છે તેવું. નિરમયૂરઃ—નિરિન્ધ્રિયઃ મયૂરઃ (મધ્યમપદ્મોપી સમાસ) દેવ્યાઃ સ્મરતિ—‘અધિગર્યદયેશાં કર્મેણિ’ (પા. ૨. ૩. ૫૨)—પ્રમાણે—‘યાદ કન્તુ’ ‘દયા લાવવી’ વગેરે અર્થનાં ક્રિયાપદો તેમના કર્મની છઠી વિભક્તિ લે છે. તેથી અહીં ‘પશુ સ્મરતી દેવી ની પધ્વી વિભક્તિ લે છે. વાંચો મેઘઃ કથિન્નુઃ સ્મરસિ રસિકે...ઈ. પરિવર્ધિતોડયં ને બદલે પરિવર્ધિતો વ. આવીન્ પાદૈર ‘બેલવેલક’ રાખે છે. પશુ અહીં લીધેલો પાંડ મુખમ અને સારો છે.

અહીં ત્રીજી લીટીમાં કન્તુ છે કે આ મોર સીતાને હજી યાદ કરે છે. આનું કાવ્યમય કારણ ચોથી લીટીમાં આપ્યું છે. મોરને જુદા ઉપર રવજન જેવો આનંદ મળે છે કારણ ને જુદા ઉપર ખાસ પ્રેમ ધરાવે છે. પશુ મોર મીનાને યાદ કરે છે એનું કારણ એક જ કે તે સીતાએ ઉછેરેલા કદમ્બ ઉપર જ પ્રેમ ધરાવે છે, સીતા જુદા સાથે સંકળાયેલી હતી તેથી જ મોરને જુદા પ્રત્યે પ્રેમ હતો, અને તેથી જ એમ ફક્ત યાદ કે મોર સીતાને સ્મરે છે. આમ ત્રીજી લીટીનું કારણ કાવ્યમય રીતે ચોથી લીટીમાં આપવામાં આપ્યું છે તેથી અહીં કાવ્યસિંગ અસંકાર છે.

૨૧૧૬ ૨૧

અન્ય—કદલીનમગ્ધર્તિ એતત્તદેવ કાન્તાસસ્ય તે શિલાતલં શયનીપેઃ
યદ્ બન િગ્તા (મીતા) અથ્થ. વહુન તુમ્ અશત્ તનો છીતા હરિગૈઃ ન
વિગુર્યને મ્મ ॥ (વસન્તાતિસકા)

એતત્તદેવ—આ પાંડ મુખમ અને લાવમય છે. વાસન્તી જે કાવ
બનાવવા માગે છે તે આ જ પાંડમાં સારી રીતે બતાવેલ છે. આ
પાંડ લેવાથી પડેલી બે લીટી એક રવજન વાક્ય બનાવે છે. બીજું વાક્ય
તેની સાથે મળેલ ધરાવે છે.

પાદૈર—નીરન્ધ્રાવન્કન્તલીલન-અંદ (કમેલી) નાની હસોમીના વનની
વચ્ચે રહેલી. નીરન્ધ્રાઃ (નિર્જનં રન્ધ્રં યાન્તઃ) ચાલકદલયઃ લાગો વનં. મય
મયે વર્જેત્તિ આ પાંડ કન્તા ઉપરનો પાંડ વધારે લાવમય છે.

ચદેખ્ય: ને બદલે ઘનગોચરેખ્ય: પાઠકેર છે. અહીં પણ પડેલો પાઠ. વધારે સારો છે.

તેર તેર વર્ષથી દગ્ધાં અહીં સીતાના સાગમાં રહ્યાં હતાં. હવે તે નાનાં નથી. આજે વર્ષો યયાં તેમણે સીતાનો સાથ ગુમાવ્યો છે છતાં અહીં આ જગ્યાએ તેમણે સીતા માતાના હાથનું, દીધેનું પણ ધર્મ ધર્મને ખાધું હતું. તેથી હજી આજે પણ તેઓ આ ચિંતા છોડતાં નથી. અને સીતામાતાને સંભારી તેઓ અહીં બેસે છે. શ્રી 'રાય' સમજાવે છે કે અહીં સ્મ બૂતકાળ નથી બતાવતું પણ પાદપૂર્તિ અર્થે 'વપરાયુ' છે. કારણ જો બૂતકાળ બતાવે છે એમ સર્પએ તો તો એમ અર્થ માથે કે પહેલાં હરણો અહીં આવતાં હતાં પણ હવે નથી આવતાં. પણ અન્ય: શબ્દ બતાવે છે કે હજી હરણોએ અહીં આવવાનું બધ નથી કર્યું. એ બોલતી વખતે પણ હરણો ત્યાં જ બેઠાં હતાં તેથી વાતાવરણ વધારે કુશળ અને છે. તેથી વિદ્યાસાગર સ્મ ને પાદપૂર્તિ લે છે તે બરાબર છે. (વર્ણ 'રાય' ૫ ૬૪)

અહીં વાસન્તી રામની (હન્ત તિર્યચોઽપિ પરિચયમનુચ્યતે -એ ઉક્તિને સમર્થન આપે છે. તિર્યગ્ચ એટલે પશુ પંખી, રામ એવા એક પંખીનો - મોરનો-દાખલો આપે છે કે જે હજી ગીતા દેવીને યાદ કરી રહ્યો છે. અહીં વાસન્તી એવા પશુઓનો-હરણોનો પ્રાપ્ત્યો આપે છે કે જે હજી સીતા માતાને યાદ કરી એ જ્યાં એમને તૃણ ખવડાવતાં એ જ જગ્યાએ. આવીને બેસે છે.

૨૧-૧

इदं ताम्रदशकयमेव-વાસન્તી બધારે ગમ અને 'સીતાનો એ જ પહેલાંની શિલાની પધારી બતાવે છે ત્યારે રામનું હૈયું હાથ રહેતું નથી. બાર બાર વર્ષથી એમણે શોક અંદરને અંદર સંધરી ગામ્યો છે. એક આંસનું દીધું પણ તેમણે બહાર પડવા દીધું નથી. આ બધું આજે એમ નાથી જોઈ જાય નથી. એ શોકનાં વાદળ આજે અનેક અશ્રુધારાઓમાં વરસે છે.

૨૧-૯

જાનનિર્વિશેષાઃ-નિર્ગત વિશેષઃ ચેવામ્ અથવા ચેભ્યઃ-જાતેભ્યઃ
નિર્વિશેષાઃ. જેમની અને પોતાનાં સંતનો વચ્ચે કોઈ બેદલાવ નથી.

૨૧-૧૧

મમ પુનર્મન્દભાગ્યાયા૦-સીતાની કડુણ દયાનું અહીં સુંદર નિરૂપણ
થયું છે. એ જ પ્રિય પતિ રામ, એ જ પંચવટી, એ જ વહાલી સખી
વાસન્તી, એ જ વનના વિહાર પ્રદેશો, અને એ જ સંતાન સર્માં પણ
પક્ષીઓ અને વૃક્ષો ! પણ સમય ફેરલે બદલાઈ ગયો છે ! એ દિવસે સીતા
પ્રિયા હતી. આજે એ ત્યકતા છે. એ દિવસે એ બધાની વચ્ચે રહી તે
બધાનું પ્રીતિપાત્ર બની હતી. પ્રીતિપાત્ર તો એ આજે પણ છે પણ આજે
એને વનદેવતાથી પણ અદૃશ્ય રહીને સમજી મૂકે મોઢે જોવું પડે છે. અને
સહેવું પડે છે. એક ક્ષણ પણ તે કોઈને મળી શકતી નથી અને પ્રત્યક્ષ
આનંદ લઈ શકતી નથી. એને તો સમજી જોવાનું જ અને દુઃખી થવાનું.
તે એના પતિ પાસે કે દુનિયા પાસે જઈ શકતી નથી તેથી આખી દુનિયા
જાણે સીતાને મન પલટાઈ ગઈ છે પહેલાં આ બધી વસ્તુ એને કેવળ
આનંદ જ આપતી, ત્યારે આજે આ બધી વસ્તુ એને અત્યંત દુઃખ કરે
છે. આમ આ બધી વસ્તુઓના સંબંધમાં આજે બદલાઈ ફેર પડી ગયો
છે. આમ સીતા માટે આ સંસાર પલટાઈ ગયો છે.

પરિવર્તન ને બદલે પરિણામ પાડે છે પણ તે સંજ્ઞા સાથે બધ
એસતો નથી.

૨૧-૧૨

સલિ સીતે કથં જ૦-‘શય’ બતાવે છે કે વાસન્તી આ બધું
રામની સહાનુભૂતિ માટે બોલે છે કે જો સીતા સમની આ કડુણ દયા જુએ
તો જરૂર સ્વર્ગમાંથી પણ તે ગમ પાસે દોડી આવે. પણ અહીં તેમ નથી
સામગ્રી. દહી રામે સીતા પ્રત્યે જે વર્તન બતાવ્યું છે તે માટે વાસન્તી
એમને માફ નથી કરી સહી રામે મીતાને ત્યજ્યાં એ એક દર્શકન છે.
એ બતાવે છે કે એ કૂર બન્યા છે. એ ઉપરથી એમ દર્શિત થાય કે રામને

સીતા માટે પહેલાંની સ્નેહ નહિ રહ્યો હોય. પણ રામ દિક્ષા પડી ગયા છે અને અદ્યક્ષ ગયા છે એ ખીજી હમીકત છે. તો આપું કેમ? એ ખતાવે. ॥ કે રામે વેદ્યું છે ઘણું. તો આવા વજ્રથી પણ કઠોર અને કૂલથી પણ ક્રોધથી એવા લોકોત્તર મનમાં ખરેખર શું છે તે જાણવા વાસન્તી પ્રયાત્ન કરે છે. રામના મનની સાચી વાત કઢાવવા અને સીતા પ્રત્યેની એમની સાચી લાગણી જાણવા જ તે આવી કઠોર વાણી બોલે છે.

શ્લોક ૨૨

અન્યથા—કુવલવલ્લસ્તિગૈઃ મત્રૈઃ યઃ નમનોત્તમં દદત્ યઃ નઃ સતતં સ્વેચ્છાદય. અપિ, નવઃ નવઃ એવ, અર્થ સઃ શુભા નિકલકરણ, પાશુઃ, પરિ-
દુર્બલઃ, સ ઇતિ કવ્યમપિ ઉન્નેતવ્યઃ, તથાપિ દશોઃ પ્રિયઃ ।

રામજનની અહીં કેવી અવસ્થા થઈ છે તેનું અહીં વાસન્તી સુંદર વર્ણન કરે છે. પહેલાં રામ કેવા હતા? પહેલાં એમના અંગ તાબ નીલકમળની પાંદડી જેવાં સુવાળાં હતાં અને એ અંગોથી તે નયનોને આનંદ આપતા. આપણે ઇચ્છીએ ત્યારે એ હંમેશ દેખાતા હતાં જે હંમેશ નવા ને નવા જ લાગતા. આવા તારા પ્રિય પતિની આંખે કેવી દેશા ॥? શોકથી એમના અંગ જડ થઈ ગયાં છે. એ દિક્ષા થઈ ગયા છે. સારૂ દુઃખના પડી ગયા છે. પહેલાંના રામજન છે એમ માંક માંક ઓળખાય એવા રહ્યા છે. આવા અવસ્થા થઈ હોવા છતાં પણ તે નેત્રોને આનંદ આપનારા તો હજી પણ છે.

નવકુવલમૃ—નવકુવલવલ્ (તાબ નીલકમળ જેવાં) સ્તિર્થઃ (સુવાળાં) પાંદડેર—કુવલમલસ્તિગૈઃ—નીલકમળની પાંદડી જેવાં સુવાળાં અને પાંદડે સારા છે. નવું કમળ જરા વધારે સુવાળું હોય છે.

દદત્—દા નું વત્. ફૂંદત પુ., પ્રથમા એ. વ. અહીં ‘બેલવેલકર’ ‘રાય’ વગેરે દહીં પાકે રાખે છે. એ પાકે સુગમ છે પણ ‘કાણે’ એને સુધારેમો જણે છે.

સતતમપિ નઃ—નઃ ને જાહે તે પાંદડેર છે. પણ રામ એકથી સીતાને જ નહિ પણ બેયને જોનાર બધાનાં નેત્રોને એક સરખો આનંદ આપતા.

એકઝી સીતા જ નહિ પણ બધા તેમને ઈચ્છા થાય ત્યારે રામને મળી શકતા. અને દરેક વખતે તે બધાને નવા ને નવા જ લાગતા, સીતા તો એમને પ્રેમ ત્યારે મળી જ શકતી. પણ વાસન્તી કહે છે કે બધાને તે ઈચ્છા થાય ત્યારે દેખાતા. સર્વઃ વ્યન્તમાત્મીયં પર્યતિ-એ એવાયે સીતાને તો રામ નવા લાગે જ પણ આ તો સહુને દરેક મુલાકાતે, રામ એક સરખા જ લાગતા એટલા દેખાવડા તે હતા. ક્ષણે ક્ષણે યન્નવતામુપૈતિ-તદેવ સ્થાં રમણીયતાયાઃ તેથી તે કરતાં જઃ પાઠ વધારે સારો છે. નવો નવઃ ને બદલે નવઃ નવઃ પાઠદેર છે. તે નવનોત્સવં જોડે લેવાય પણ એમ કરતાં દુરાન્યય ધર્મ જવાનો કય 'કાણે' બતાવે છે. સતતમપિ સ્વેચ્છાદયઃ ના વિરોધમાં નવોનવઃ પાઠ વધારે સારો લાગે છે.

વિકલકરણઃ-વિકલગ્નિ કરણાનિ યદ્દ સઃ-એમનાં અર્થ જડ ધર્મ મર્યા છે તેવા. પાણ્ડુચ્ચાયઃ કરતાં. પાણ્ડુઃ સોડયં પાઠ વધારે ભાવમય છે. અર્થ આ સામે લેખા છે તે વળી જઃ ના સંબંધમાં પણ સઃ પાઠ બંધ બેસે છે. છુવા-આ એકઝા પરિદુર્વલઃ સાથે નહિ પણ વિકલ-પાણ્ડુ. અને પરિદુર્વલઃ એમ વળે થ સાથે લેવાનું. તે દૃવગા છે, અને દ્વિષ્ઠા છે હતાં તે પહેલાં દનુ તેવા જ સોહામયુ અને દેખાવડા છે. તેથી તે હજી પણ આખને આનંદ આપે છે દશા પ્રિયઃ પાઠદેર છે પણ અર્થમાં ખાસ ફેર પડતો નથી.

ખાગ આ શ્લોક વાસન્તી એવી રીતે બોલે છે કે જેથી રામને વધારે દુઃખ થાય. કંઈક કરતાં પણ તે રામ પાસેથી કંઈક વાત કડાવવા માગે છે અને સીતાત્યાગ વિશે રામને મુખે જ સ્પષ્ટીકરણ ઈચ્છે છે તેથી તે આ શ્લોક સીતાને ઉદ્દેશીને જ બોલે છે કે જેથી રામ ઉપર તરત ધારી અસર થાય તે માને છે કે સીતા નહીં મૃત જ પામી હશે. તેથી પરતોકમાં રહેલી સીતાને સંબોધીને જ વાસન્તી આ બોલે છે. રામ આ શ્લોકથી નુકાળી થાય છે ખરા પણ તે સીતાની વાર્તા એટલા નથી. દેવમ કરતાં આ શ્લોકની સીતા ઉપર વધારે અસર થાય છે રામની આવી દશાનું કાગળ સીતા પોતે જ છે, અને અત્યાગે તે દશા છે ખરી.

અહીં નવકુલલય માં ઉપમા છે.

૨૨-૬

एव मया विना-स च स्नेहस्तथा-मेव। दतो मे स्नेहः, मम
पगરની સીતા અને સીતા વગરના રામ રહી રહે એમ રવરને પણ કોઈ
ધારી શકે ? રામને પણ આ જ રીતે વિરહ વેદનામાં દિવસ કાઢવાના છે.
પહેલાં બન્ને અહીં આનંદ કરતાં હતાં ત્યારે ખ્યાલ પણ હતો કે ભવિષ્યમાં
વિખૂટા પડવાનું છે ?

૨૨-૭

तन्मुहूर्तमात्रं-मने त्यज्य द्वाये आग्रे पार पार वर्षं यद्य मया।
આજ સુધાં મને મારા આવા જલસ સ્વાગીને એવાની તક સાંપડી નથી,
રસાતળમાં ગહે રહે પણ હું એમ જ ધારતી હતી કે હવે રામને મેળાપ
કદી નહિ પાવ. અહીં આવી તો પણ મને ખ્યાલ નહોતો કે રામ કોઈ
દિવસ પણ મળશે છતાં આગે આ એજિતો મેળાપ થયો તો આર્થપુત્રને
જોવાની તક શા માટે જવા દઉં ? પાર પાર વર્ષં પછી આગે પહેલી
વખત તેમને જોઉં છું. ફરી મળાપ કે ન પણ મળાપ, તેથી બંને તેમની
સામે જઈને વાત ન થાય પણ તેમને ધરાઈને એઈ તો લઉં !

પાર પાર વર્ષં વીતી ગયાં એટલે આ જન્મમાં તો એમનો મેળાપ
સીતાએ અસકય જ માંગ્યો હતો. તેથી આ મેળાપ થયો તે જાણે જન્મ-
તરમાંથી થયો એમ સીતાને લાગે છે. સીતા કહે છે, “ નહાં હું માનું
છું કે આગે મારો બીજો જન્મ થયો છે અને તેમાં જ હું રામને મળેઉં
છું કારણ આ જન્મમાં તો એ દર્શન અસંભવિન છે.”

‘પાર વર્ષનો ગાળો કંઈ નાનો સૂનો નથી. તેને લાગે છે કે જાણે એ
પાર વર્ષમાં તે કેટલીયે વખત મૃત્યુ પામી.

लब्धदर्शन-लब्ध दर्शन यस्य अथवा अनुलब्धदर्शना अनुलब्धं दर्शनं यथा
वाप्यदिलान्तरेषु-આગે મળવાનું તે પણ કેવું ? દર રહે એ જ જોવાના
અને તે પણ એકા તંજરે નહિ, આંસુની વચમાં વચમાં જ એઈ જોવાના !

*લોક ૨૩

अ-मथ-अतिपूरैः विलिप्तम्. आनन्दसौख्यमयं रात्रि-जगदन्ते,

પક્ષ્મલોત્તાનદીર્ઘા, ધવલમધુરમુખ્યા સ્નેહનિષ્વન્દિની તે દષ્ટિઃ દુઘ્ધકુલયેવ હૃદયેશ
સ્તપયતિ । (ભાલિની)

વિલુલિતમ્-ધસમસતાં (શબ્દયઃ-ધૂનતાં)

આનન્દશોક૦-આનન્દથ શોકથ, તામ્યાં પ્રભવઃ યસ્ય-આનન્દ અને
શોકથી ઉદ્ભવેલાં અવસજન્તી-વરસાવતી.

પક્ષ્મલો૦-પક્ષ્મલા [(સુ'૬૨) પાપણોવાગી], ચ ઉત્તાના (મોટી) ચ દીર્ઘા
(અને લાંબી)

પાઠ્ઠ૨-સૃષ્ણયોત્તાનદીર્ઘા-તૃષ્ણાને લીધે પહોળી કરેલી અને લાંબી-
રામને જોવાની આતુરતાને લીધે તેની આંખ વધારે મોટી અને, લાંબી થઇ
હતી. આ પાઠ સાચો છે. કહે છે કે જોવાની આતુરતાને લીધે આંખ વધારે
પહોળી અને મોટી થાય.

સ્નેહ૦-સ્નેહનિષ્વન્દઃ અસ્તિ અસ્થાઃ इति-સ્નેહ વરસાવતી.

ધવલમધુર૦ ને બદલે ધવલવહલ પાઠ્ઠ૨ છે. ધવલવહલ-ખાસ કરીને ધોળી-
સોતાની આંખ મોટી તો હતી. અને તૃષ્ણાથી વધારે મોટી થઇ. તેથી
આંખની કીકી કરતાં ધોળો ભાગ વધારે દેખાતો હતો. દુઘ્ધકુલયા-દૂધની ડુંગી
અહોં સરસ વિચાર છે. આટલે વર્ષે એ એના સ્વામીને આઠસમાત વ્હાળે
છે. હવે સ્વામીના દર્શન થોડો વખત જ થશે એ વિચારે તે આંખનું
મટકું પણ ભારતી નથી એ અનિમેષ નવને એના સ્વામીને જોઈ રહે
છે. એની આંખમાંથી કેવળ સ્નેહ જ વરસે છે. જાણે એ સ્નેહથી પતિને
નવસાવતી ન હોય ! પોતે વિરહિણી મત પાળતી હોવાથી આજ બાર
બાર વર્ષથી આંખમાં આંજલુ આંજલુ નથી. તેથી એ દષ્ટિ સફેદ છે.
તેથી એને દૂધની નીક જેવી કહી. દૂધની નીક જેવી સફેદ દષ્ટિથી જાણે
એ પોતાના સ્વામીને નવસાવે છે.

આ સાથે એક બીજી ક્રિયા પણ થાય છે. આટલે વખતે રામને
મળવાથી સીતાને અત્યંત આનંદ થાય છે. તે સાથે તેમની આ દુઃખી
દશા જોઈને તેને શોક પણ થાય છે અથવા પોતાને કારણ વગર એવી
રીતે તપ્ત એ વિચારે પણ તેને દુઃખ થવું હોય. એ તેમ આ ભાવદ્વન્દવ

ધર્મશુને લીધે સીતાની આખમાંથી ચોધાર આંસુ વહે છે. આંસુ વહેતાં હોવા છતાં તે એક મટકું પશુ મારતી નથી. તેથી આંસુનાં ટીપાં નહિ પશુ આંસુનાં મોટાં મોટાં પૂર એની આખમાંથી પસમસે છે. આ આંસુ એના વક્ષઃસ્થલ ઉપર પડે છે. પશુ ત્યાં તેા કેવળ રામનું જ સાત્રાગ્રમ છે અને કેવળ રામ જ ત્યાં વિરાજે છે. આથી કવિ કલ્પના કરે છે કે એ આંસુથી જાણે એ એના હૃદયસ્થ રામને નવડાવે છે.

નુગ્ધનુગ્ધચેદ માં ઉપમા છે.

૨૨૫ ૨૪

અન્યથા—મધુધનુતઃ તત્ત્વઃ પુષ્પૈઃ, ફલૈઃ ચ અર્પ્યે વદન્તુઃ સ્ફુટિતકમલામોદપ્રાયાઃ ધનાનિભોઃ પ્રયાન્તુઃ રજ્જવકણ્ઠાઃ છત્રુન્તયઃ અંબરલં મલં કળન્તુઃ અયં દેવો રામઃ સ્વયં હૃદં ધનં પુનઃ આગતઃ ॥ (હૃ(૨૫૧))

મધુધનુતઃ—મધુ ધયોત્તમિત્તિ હતિ-મધ રૂપકાવર્તા. સ્ફુટિતકમલામોદ—સ્ફુટિતકમલાનામ્ આમોદઃ સ્ફુટિતકમલામોદઃ, સ્ફુટિતકમલામોદસ્ય પ્રાયઃ (વાહુ-લયમ્) યુ-ખીલેભાં કમળની સુમધથી ભરપૂર (પ્રાયઃ)

રજ્જવકણ્ઠ—રજ્જવકણ્ઠઃ (રાગયુક્તાઃ) ધણ્ઠાઃ ચેષામ્ અસક્ત કંદેવાળાં. પાદ્મિર-રત્નકણ્ઠાઃ—રામ પ્રત્યેના પ્રેમથી જેમણે ડોકી જાંચી કરી છે તેનાં. રત્ના રામવિષયક પ્રેમ્યા લોકકણ્ઠાઃ રન્નતકણ્ઠાઃ

શ્રી હિમાશ કરજાશ હહે છે તેમ હાથીને બચાવવાના રથવાટમાં તેને રામનું યોગ્ય સ્વાગત કરતાં આટલી વાર ચર્ચા અથવા શ્રી. ડો. છ કે. જટ હહે છે તેમ સીતા પ્રત્યેનું રામનું વર્તન વાસન્તીને ન મર્યું હોય અને તેથી તે રામ પ્રત્યે જરા દુઃ વર્તન બતાવે છે નહિ તેા મૈત્રેયીનું પશુ સ્વાગત કરનાર વાસન્તી ગમનું સ્વાગત કેમ બુલે ? પશુ પાછળથી રામનું કંદેશાન્ત અને તેમનું દુઃખનું દિઃકું ચરીર જોતાં વાસન્તી જરા એમના પ્રત્યે નરમ બને છે અને રામનું સ્વાગત કરવાનું તે વનને કહે છે.

તે સમસ્ત વનને સંબોધીને રામનું લાવળીનું સ્વાગત કરવા કહે છે. "પહેલાં રામ આ વનમાં આવ્યા હતા અને ધણે વખત રજા હતા. પશુ તે પિતાની આજ્ઞાથી; જ્યારે આજે રામ આ જ વનમાં ફરીથી પોતે

જાતે જ પોતાની મેળે પધાર્યા છે અને તે પણ તમારા પ્રત્યેના ખાસ પ્રેમથી આકર્ષાઈને. તેથી જ તમે સહુ ખુશ થાઓ અને તેમનું મધમધી ફળફૂલથી સ્વાગત કરો. અહીં કહવા અવાજવાળા કાગડાઓ ન બોલે પણ મીઠા અવાજવાળા પંખીઓ જ બોલે ગાય.” (વાંચો ‘રામ’ પૃ. ૭૧)
 રાહુ-૨-૮-૧૩ ઉપરથી આ વિચાર કવિને સ્પુર્યો હોય.

૨૪-૨

મહારાજ અપિ કુશલં-રામ પાસે સીતાની વાત કઢાવવા વાસંતીએ ખરેખર રીતે અનેક પ્રકાર કર્યા અને પ્રયાત્ન કર્યા પણ રામે એ જાણત એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ. તેથી હવે જ્યારે રામ સ્વસ્થ થઈને બેસે છે અને પોતાને પણ ‘મેસવાનું’ કહે છે ત્યારે વાસંતી સીધા જ કટાક્ષમય પ્રશ્ન કરે છે. તે ‘રામ’ને ફક્ત ‘મહારાજ’ કહીને જ સંબોધે છે, તે એમની ખુશખબર પૂછતી નથી. સીતાને તો તે મૃત્યુ પામેલી જ માને છે એટલે એની તો તે વાત જ કરતી નથી. રામ સીતા અને લક્ષ્મણ પંચવટીમાં રહેતા. તેથી તે કેવળ લક્ષ્મણની જ કુશળતા પૂછે છે. આમ સીતા વિશે સ્પષ્ટ પ્રશ્ન ન પૂછીને જ વાસંતી એ જાણત પૂછી નાખે છે, આ પ્રશ્ન પૂછવાની એની રીત જ એવી છે કે જેથી રામને તરત સમજાઈ જાય કે - એ સીતા વિષયક જ કંઈક પૂછી રહી છે.

૨૪-૩

અર્થુતિ-વાસંતીને સીતા જાણત કંઈ પણ પ્રશ્ન પૂછવાની તક જ ન મળે એમ રામ ઇચ્છતા હતા. રામે ઉપરનો પ્રશ્ન સાંભળવા છતાં તેમણે ન સાંભળવાનો જ દેખાવ કર્યો કે જેથી વાસંતી વધુ કંઈ પૂછે જ નહિ. અથવા તો રામ પોતાના ચોકમાં જ ગરકાવ થયા હોય અને આ પ્રશ્ન ન સાંભળતા હોય એવું અભિનય સૂચન પણ અહીં હોઈ શકે. એ જ વધારે યોગ્ય લાગે છે. કારણ વાસંતી જ્યારે તુરંતજોને અર્થ આપવા કહે ત્યારે રામને તો એ જ વિચાર આવતા હોય છે કે આ વૃક્ષોને તો સીતાએ જ ઉછેર્યા હતાં, એ પશુપંખીઓ જોતાં પણ રામને એ જ વિચાર આવે છે. એ બધું તે શે’ જોયું’ જાય ! એ શે’ સહ્યું’ જાય ! રામ બેસે છે તો પણ એમના મનમાં તો આ જ વિચાર આવ્યા કરે છે. તેથી પણ રામે વાસંતીનો પ્રશ્ન ન સાંભળ્યો હોય. પછીના શ્લોકમાં પણ આ

વપરાય છે. 'યોમ્યઃ પ્રવીણયોગહોવાયિશક્તેષુ વાલ્યવત્' इति मेदिनी હાસ્ય
 દ્રવ કહીને પાછો. પથ્યરનો દ્રવ કહેવો. એમાં ખાસ વૈયિગ્ય પણ થયું
 નથી. પ્રસ્તવોદ્ગમેદયોમ્ય પાઠ પણ સંતોષકારક અર્થ આપતો નથી.

પહેલી બે લીટીમાં અમ્યુ, નીવાર અને શણ અનુક્રમે તદુ, શુદ્ધિ વ
 કુરજ સાથે જાય છે. તેથી અહીં ચથાસંખ્ય અલંકાર છે. બે
 લીટીમાં વિકાર જાણે હાસ્યનો દ્રવ છે એવી સંભાવના થઈ છે તે
 ઉત્પ્રેક્ષા છે.

૨૫, ૨, ૩, ૪

અયે મહારાજેતિ--વાસન્તી રામને હવે હોડતી નથી. તે બીજી વ
 રામને એનો એ પ્રશ્ન એ જ રીતે પણ જરા વધુ હરકાઠીથી પૂછે
 આ વખત રામ સાંભળે છે, પ્રશ્ન સંબંધી રામ સંજ્ઞાકર્ષણ જાય
 વાસન્તી એવી રીતે એ પ્રશ્ન પૂછે છે કે જેથી રામ સ્તબ્ધ થાય
 છે. ધડીબર તો શું જવાબ આપવો એનો એમને વિચાર કરવો પડે
 વાસન્તી સીતાની પ્રિય સખી હતી. તેથી રામ સાથે પણ તેને ગૈર-
 હોય જ. આથી રામને વાસન્તી રામભદ્ર કહેતી. રામે ધાપું હાથે કે વ
 એને રામભદ્ર કહીને જ બોલાવશે પણ આજે એ ચિરપરિચિત સ્નેહ
 સંબોધન હોડીને વાસન્તી પોતાને કેવળ 'મહારાજ' જ કેમ કહી રહી
 'મહારાજ' એ તો કેવળ લુપ્ત સંબોધન છે. રામને લાગે છે કે વા
 જાણે સૂચવી રહી છે કે રામ 'ગાજ' તરીકેની હરગેને વધારે અત્ય
 છે, જ્યારે પતિ તરીકેની હરગેને તે એટલી અમ મ આપતા નથી.
 રામને યાદ છે કે નકકી વાસન્તી સીતાની વાત જાણવી લાગે છે.

એમ માનવાનું બીજું કારણ એ છે કે વાસન્તી કેવળ સ
 માટે જ કુશળ પ્રશ્ન પૂછે છે. વાસન્તી સ્વાભાવિક રીતે સીતાની જ
 ખબર પૂછે છે પણ આજે એ એમ કરતી નથી. ઉપરાંત રામની
 કુશળતા પૂછતી નથી. એટલું જ નહિ પણ કેવળ લુપ્ત 'મહારાજ'
 જ સંબોધન કરે છે. આ બીજા કારણથી રામને વિશેષ ખાતરી થાય
 કે વાસન્તીને સીતાની વાતની ખબર દરી. ત્રીજું આ પ્રશ્ન વાસન્તી
 ગદગદ અવાજે પૂછે છે તેથી નકકી સીતાના પુત્રાન્તની વાસન્તીને
 દશે. આ ત્રણ કારણથી રામને ખાતરી થાય છે કે વાસન્તીને બધું જ

પર હશે. છતાં રામ એને સ્પષ્ટ જવાબ આપતા નથી. સીતા બાબત અક્ષર પશ્ચાત્તપ્તિ નથી. 'હા કુમાર કુશળ છે' એમ દૃઢતા જ તે લે છે.

નિઘ્નપ્રયમ-નિર્ગતઃ પ્રગય યસ્માત્. વાત્પ-વાત્પેન સ્પર્શિતાનિ મશરાણિ ત્વ । વિદિત-વિદિતઃ સીતાયાઃ સ્તાન્ત વસ્ત્યાઃ સા

-૫

કિં પર દ્રારુણઃ સત્કવિ-હવે વાસંતી સંધે સીધો જ પ્રમ કરે કારણ તેને ખાતરી થઈ મર્ષ કે સંધેસીધું પૂછવા વચર હવે ગમ જવાબ ! આપે અને વાત કાઢશે જ નહિ.

-૭

કિં ત્વમેવંવાદિની-કવિ અહીં કુશળતાથી રામને બચાવી લે છે. ૧ કષ્ટ પશ્ચાત્તપ્તિ આપે તે પહેલાં તો સીતા સ્વચ્છત આ બોલે છે. ૨ પછી વાસંતી સખત કટાક્ષ કરે છે પણ તે એટલી દુઃખી હોય છે કેહતાં કહેતાં તો એ મૂર્છિત થઈ જાય છે, આમ રામને તરત જવાબ પામવાથી ભવભૂતિ બચાવી લે છે.

સીતાને વાસંતીની બોલવાની આ રીત ગમતી નથી તેથી તે કહે કે રામને એવું કહેનારી તું કાણુ છે ? આશ્ચર્ય તો બધાના પ્રીતિપાત્ર તેમાં ચે ખાસ કરીને મારી પ્રિય સખીએ તો એવું કહેતું જ ન હોય. સીતા કહે છે કે તું રામને કૂર કહે છે પણ તું પણ ક્યાં ગ્રેહી છે કે કુઃખી રામને પણ છોડતી નથી અને આવી દુઃખ થાય તેવી બુદ્ધિ બોલે છે ।

પ્રિય અર્હતિ इति त्रिवारः

લોક ૨૬ (વસંતતિલકા)

અત્યાર સુધી સંધરી રાખેલો દુઃખો અને રોષ વાસંતી હવે હાલવે રામ તેના મિત્ર જેવા જ હતો તેથી જ તે આવી કડક ભાષામાં કરે તે તેમના હૃદય વાદ્યરહસ્ય કરે છે વાસંતી સીતાની પ્રિય સખી હતી.

તેથી રામ અને સીતાની કેટલીક 'ખાનગી' વાતો પણ તે જાણતી જ હશે. રામે સીતાને પંચવટીનિવાસ દરમિયાન ઘણાં ઘણાં પ્રિય વચનો કહ્યાં હશે કે તું મારું જીવન છે, તું ખીણું હૃદય છે, તું નેત્રની કૌમુદી છે અને અંગ ઉપર તું અમૃત છે. વાસન્તી એ વચનોની યાદ દેવકાવતાં કહે છે કે એ બોળીને (મુખ્યાં) એવાં મીઠાં વચનોથી લોભાવીને હવે તેને જ કેટલી ત્યજ દીવી ! તે સૂચવે છે કે સીતા ખરેખર મૂર્ખા દત્તી કે જે આવાં મીઠાં વચનોથી ખુશ થઈ અને તમારા ઉપર અતિશય વિશ્વાસ કર્યો. પણ તે 'ત્યજ દીવી' શબ્દો બોલી શકતી નથી. 'શાન્તમયજા' કહી તે અટકી જાય છે. 'અથવા અહીં બાકીનું કરેવાથી શું ફાયદો ?' વાસન્તી રામ અને સીતાના ગાઢ પ્રેમ જાણતી હતી. તેથી તેને ખ્યાલ પણ નહોતો કે રામ સીતા સાથે આવી છેતરપિંડી કરશે. એવી બોળીને તેમણે શા માટે હમો દેવો જોઈએ. એ આ સહન કરી શકતી નથી. એ આ બધું કહેવા માગે છે છતાં તે પોતે એટલી લાગણી પ્રધાન છે કે કશું જ બોલી શકતી નથી. તે વાક્ય અધવચ અટકાવી દે છે. છતાં તે એવી રીતે બોલવાનું બંધ કરે છે કે જેથી તેના કહેવાની બાબત સ્પષ્ટ રીતે સૂચવાઈ તો જાય છે જ.

ત્યારે કંઈ ખાસ બાબત કહેવાના આશયથી કોઈ કંઈક કહેવાનું 'ના' પાડે ત્યારે 'આક્ષેપ' અલંકાર થાય. અહીં વાસન્તી ઉપર કશું તે બધું કહેવાના આશયથી જ આગળ બોલવાની ના પાડે છે. તે સૂચવે છે 'તમે પ્રતાપશા કરી' એવો ઉદ્દેશ્ય કરવાથી અહીં શું ફાયદો છે ! એવા 'બેવફા' મનુષ્યોમાં આવી જ રીતે વિશ્વાસ પ્રગટે છે. એ બદલ હવે આપવાથી પણ હવે શું ? આમ અહીં આક્ષેપ અલંકાર છે.

ખાસ કરીને તો અહીં કવિની ચતુરાઈ જોવાની છે. સીતાત્યાગ વિશે સીતાના મુખમાં કંઈ પણ શબ્દો કે કટાક્ષ મૂકવાને બદલે તે વાસન્તીને મુખે જ મૂકે છે. વાસન્તી જેટલી કઠોર ચર્ચને રામને આબખા મારે છે તે સીતાના મુખમાં ન આવી શકત વાસન્તીનું પાત્ર ખાસ એટલા માટે જ સર્જાયું છે.

૨૬-૧

સ્થાને વાક્યનિવૃત્તિ—સીતા પ્રવેનું રામનું આતું કઠોર વર્તન વાસન્તીને ખૂબ દુઃખ ઉપજાવે છે. તે બોળીને મીઠાં વચનોથી લરમવાની

હવે એવી ફર રીતે છોડી દીધી ! નકકી તે વિચારી મરી જ મન હશે, હવે રામને ટપકા આપવાથી શું ફાયદો ? વગેરે વિચારોથી વાસન્તી વાક્ય અધૂરું જ રાખે છે અને તે એટલી લાગણીવાળી છે કે ત્યાં ત્યાં જ મૂર્છિત થઇને પડે છે.

ખીજ તરફ તમસા પણ સીતાની સખી હતી. તે સીતાનું દુઃખ સહી શકતી નહોતી. રામનું વર્તન તેને પણ ગમ્યું નથી. પણ રામને આખખા મારનાર આજ સુધી કંઈ નહોતું. આજે વાસન્તી રામનો કાન આમળનારી નીકળી ખરી. આ વિચારે તે વાસન્તીનાં વખાણ કરે છે. વાસન્તી હવે સીધા આખખા જ મારે છે એ યોગ્ય છે. એવી ભોળી સખીને રામે છેતરી એ વાસન્તી તો ન જ સહી શકે. રામે એવી રીતે સીતાને શા માટે છેતરવી જોઇએ ? વાસન્તીને એ વાતે એટલું બધું દુઃખ થઈ થઈ જાય છે કે તે આગળ બોલવાને બદલે અધવચ વાક્ય કાપી નાખે છે કારણ તે જાણે છે કે આગળ જોલવાને બદલે અધવચ વાક્ય કાપી નાખે છે કારણ એમ કરે પણ સીતા થોડી પાછી આવવાની છે ? એ પોતે એટલા કુમળા કાળજીવાળી છે કે તે ત્યાં ત્યાં જ મૂર્છિત થઈ જાય છે.

વાસન્તીની મનોદશા જોતાં આ વાક્યનિર્ગતિ અને મૂર્છા યોગ્ય સ્થાને નથી એમ કાણ કહી શકે ? અત્યારનો એનો આવેગ એટલો પ્રબળ છે કે એણે આગળ જોલતાં અટકવું જ જોઇએ અને મૂર્છિત થવું જ જોઇએ, સીતા અને વાસન્તીનો એટલો પ્રેમ હતો કે સ્વાભાવિક રીતે વાસન્તી આગળ જોલતાં અટકી જાય અને મૂર્છિત થાય.

કેટલાક આ વાક્ય રામના ગુપ્તમાં મૂકે છે તે ખરાબ નથી

૨૬-૫

સન્નિ વાસન્તિ, વિરમ વિરમ—સીતાનું મન તેને ખ્યાલમાં પણ ન આવે તેમ અજ્ઞાત રીતે રામ તરફ વળે છે. જો કે દંછ એના હૃદયનું ચંદ્ર સમૂળું ઉખડ્યું નથી છતાં રામની દશા જોઈને એ અજ્ઞાત રીતે એના તરફ વળે છે.

૨૬-૮

હવે એ જાનાતિ કિમપિ—રામ વાસન્તીના પ્રશ્નનો જવાબ આપે

છે કે લોકો સહન ન કરે તેથી તેમણે સીતાને ત્યજી દીધી. વાસન્તી હજી પણ સ્પષ્ટ પૂછે છે કે શા માટે લોકો સહન ન કરે ? રામ પોતે આનો સ્પષ્ટ જવાબ આપી શકતા નથી. તે સહન ન થાય એવી લોકોની કિંવદન્તીનો ઉલ્લેખ પણ કરી શકતા નથી. કારણ તે પોતે એમાં માનતા ન હતા. અર્થાત્ તે એ વાત ઉચ્ચારી શકતા નથી. તે કેવળ ‘કિમિ’ શબ્દથી જ પતાવે છે. ‘એ કંઈપણ અવજનીય વસ્તુ લોકો જ જાણે છે. પોતે જાણતા નથી.’ અર્થાત્ એ સૂચવે છે કે પોતે લોકોનો માન્યતામાં સંમત નથી જ.

ઉપરાંત આમાં લોકો પ્રત્યે રામનો કટાક્ષ પણ હોઈ શકે કારણ આગળ ઉપર પણ તેઓ કહે છે કે ‘લોકો ભણે જીજ્ઞે’ અર્થાત્ પોતે તો સ્ત્રીનાની પવિત્રતામાં માને છે જ પણ લોકોને જ સંદેહ છે અને તે માટે જ તેમણે સીતાને ત્યજી.

૨૬-૯

ચિરાદુષાલમ્—નમસા સમજે છે કે રામ લોકો પ્રત્યે કટાક્ષ કરે છે. પણ તે કહે છે રામને મન લોકોનો વાંકિ વસ્થો અને તેમણે લોકો પ્રત્યે કટાક્ષ કયો એ બહુ આનંદની વાત છે પણ અફસોસની વાત છે કે કટાક્ષ બહુ ગોઠા આવ્યો. હવે ત્યાજી રામના હાથમાં રહી નથી. સીતાનો ત્યાગ કર્યો આજે બાર બાર વર્ષ વહી ગયા. આ કટાક્ષ બાર વર્ષ પહેલાં આવ્યો હોત તો આ અનર્થ ન બનત.

‘કાથે’ ડૉ. બેન્ડરોલ્ડર વગેરે ચિરાદુષાલમ્: વાક્ય ૨૭મા શ્લોક પછી મૂકે છે. ઉપાલમ્ એટલે તેઓ વાસન્તીનો રામ પ્રત્યેનો ઉપાલમ્ લે છે અને એ ઉપાલમ્ ૨૭મા શ્લોકમાં છે એમ સૂચવે છે. એ પણ બરાબર છે કારણ રામનો લોકો પ્રત્યેનો કંઈપણ ઉપાલમ્ જોવા તે એમના પાત્રને અન્યાય કરવા બરાબર છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં લીધેલા પાઠમાં પણ તમસા ભણે એને રામ તરફનો લોકો પ્રત્યેનો કટાક્ષ ગણે પણ આપણે તો એમ નહિ જ ગણીએ.

કારણ જે રામ લોકોથી દૂર સીતા માટે વિલાપ કરવામાં પણ તેમનો કંઈક ગુન્ડો થયો ગણે છે અને તે બદલ માફી માગે છે તે રામ

લોકા પ્રત્યે આવો ખુશો કરાશ કરે જ નહિ અને કરે તો એ 'રામ' કહેવાય જ નહિ. માટે અહીં કેઈ 'કાકુ' નથી. રામ તો સાધારણ ભાવે જ કહે છે કે લોકો શક્તે એ વાત માને, પણ પોતે 'એ કંઈ' જાણતા પણ નથી અને માનતા પણ નથી. તમમા જે રૂપાલમ્મ કહે છે તે વાસન્તીનો રામ પ્રત્યેનો ઉપાસ્રમ્મ દર્શ. વાસન્તીના તત્ત્વક્રિમિદમકાર્યમનુષ્ટિતં દેવેન, કશ્ચહેતોઃ અને ત્વજીવિત... વગેરે સમ્બોધને એનો રામ પ્રત્યેનો ઉપાસ્રમ્મ એખર્તા તમસા કહે છે કે જે કાઈ બાર વર્ષ પહેલાં રામને આવો કાન આમળનાર મળ્યું હોત તો ઠીક માત્ર પણ આજે તો એ બહુ મોડો ઉપાસ્રમ્મ છે.

સ્વતિ રૂપાલમ્મ. પાંડ પશુ સારો છે કે ભલે આ ઉપાસ્રમ્મ છેક આજે મોડો મળ્યો. પણ મોડો મોડો ચે સારો છે. પત્નીને નિષ્કામ્મ ૧૫૭ દીધી છે તેથી ઉપાસ્રમ્મ યોગ્ય જ છે કારણ તેથી જ રામને 'ખરેખરુ' લાન થશે કે લોકોને ખુશ કરવા પોતે સીતાને કેટલો દગો દીધો છે ! તે તો જાણતી હતી કે સીતા ભલે છે અને બનેનો મેળાપ થવાનો છે પણ તે પહેલાં રામને પોતાના કાર્યની અનુચિતતાનું કાઈ લાન કરાવનાર મળ્યું એ બહુ સારું થયું કારણ તેથી તેમને કંઈ નહિ તો વધારે પસ્તાયો યાય. એ બહુ સામગીને સીતાના હૃદયમાં લાગેલો કાળ જશર નીકળી જાય, અને પૂરેપૂરો મુગેજ સધાવ એ વિચાર એ કહે છે કે આ ઉપાસ્રમ્મ મોડો મોડો તો ચે યોગ્ય છે. આમ આ પાંડ પશુ સારો છે.

શ્લોક ૨૭ (દ્રુતવિલમ્બિન)

અહીં 'ભવિ કટોર ચત્તઃ કિલ્લ તે પ્રિય 'માં 'કાકુ' છે એમ 'ગાય' બતાવે છે. વિલ્લ-અરુચિ વગેરે બતાવે છે. 'કાકુ' આ રીતે છે.-'તમે કહો છો કે તમને દ્રુતિ' વદાવી છે ? પણ હું માનતી નથી ચત્ત કિલ્લ તે પ્રિયમ્ ? તમને યશ પ્રિય છે ? એમ એ પ્રશ્નમાં કાકુ છે મતલબ કે સાચું કદીએ તો તમને યશ પ્રિય નથી એમ જ દર્શિત થાય છે. કારણ જે તમને યશ પ્રિય હોય તો તમે નિર્દોષ પત્નીને ઘેર વનમાં કેવી રીતે ત્યજે ? પત્નીને ત્યજવાથી વધારે મોટો અપચય ખીને કયો હોઈ શકે ? કિંવદન્તી ન માનવાથી અને પત્નીને ન ત્યજવાથી જે અપચય મળત તે પત્નીને આવી રીતે ત્યજવાથી જે અપચય મળ્યો છે તેના કરતાં વધારે મોટો

હોત કે ? વાંચો આ શ્લોક ઉપરની શ્રી મ. ન. દ્વિવેદીની ટીકા—લોકામાં અપયશ ન કેહેવાય માટે સીતાને કાઢી મૂકી એવી રામની મતક્ષય સમજને વાસન્તી કહે છે કે હે નિર્દય ! જો તને યશ વહાલો હોય, તો સીતાને વનવાસ કાઢી-પોતાની જીવરૂપ અર્ધાંગનાને અકારણ દુઃખી કરી-એથી થીજે ઘોર અપયશ કેવો હોય ?

સીતા વનમાં મરણ પામી હતી એ મારાથી તો બેસી ચકાવું કે વિચારી પણ ચકાવું નથી, પણ તમે કંડોર, નિર્દય છો તેથી કહી ચકરો, માટે કહો.”

৯৭-৮

પ્રણય વધે ક્યાદરતિ જોકચ-તમસા કહે છે કે વાસન્તી પ્રેમ અને શોકને લીધે જ આણું બોલે છે. વાસન્તીને સીતા માટે એટલો પ્રેમ હતો કે તે રામ પ્રત્યે કઠોર શબ્દો વાપરવા પ્રેરાય છે. ઉપરાંત સીતાનો કુરુષુ રીતે અંત આવ્યો હતો એ વિચારે શોકને લીધે પશુ તે આણું કઠોર વાક્ય રુપે રીતે બોલી શકે છે. આમ લાવને વચ્ચે વર્તે વાસન્તી રામને આણું કઠોર બોલે છે.

અક્ષોઃ ૨૮

३५-५५-०८५, ०८५सायाः तस्याः ज्योत्सनामयीव, भृदुबालमृणालकल्प
अङ्गलतिका मन्वादिः नियतं विलुप्ता । (५५सं०तनि३५।)

ग्रसै०-ग्रस्तः (भीनेसः) एकहायनः (एकः हायनः स'वत्सरः जत्य) (अ० ५५'ना) कुरङ्गः तस्य (इरुथु) इव (अ०पी) विलोला (अ०अ०) इष्टिः यस्याः सा (आप्तिवाणी) परिस्फुरित०-परिस्फुरितः (इरुक्ता) गर्भः, तस्य (अ०अ०) भरेण (आरथी) अलसाया (अ०अ०तिवाणी)

ज्योत्स्नामयीव-यादनीमांधी जनाची होय तेवी अष्टवे ३ (नाशु)
अते सुंदर)

મુદ્રવાલન-“થી સહેજ ઓછું” એ અર્થમાં કલપ પ્રત્યય લાગે છે.
[શ્વેદસમાપ્તી વલ્લખન્દેશ્યદેશીયરઃ પા. ૫-૩-૬૭] લગભગ (કલપ) કુમળા
નાના કુમળાંક જેવી.

શત્રુ-જાનં લલિષ્ઠા દ્વ

આ સ્ત્રી કંઈ સાધારણ સ્ત્રી નહોતી. પણ અતિનાજીક અને સુવાણી રાજ રાણી હતી આદની જેવા સુવાણાં એના અંગે હતાં. કમળ નાળ જેવી એ નાજીક હતી. એક વર્ષના કુમળા હરણ બાળ જેવી એની આખે પણ ચંચળ હતી. એ લતા જેવી નમણી અને પ્રામળ હતી. આવી પ્રામ લાગિની સ્ત્રી આવા ઘેર વનમાં સમાનક પશુઓ વચ્ચે સ્ત્રી રીતે ભીમ રહી શકે ? વળી સીતા આસનપ્રસવા હતી એવી સ્થિતિમાં એ દોડી પણ શી રીતે શકે ? તેથી નહીં રાની પશુઓએ એને ફાડી જ ખાધી હશે એમ રામ માને છે.

અહીં વસ્ત્રે, મૂલ્ય અને અક્ષતિવામાં ઉપમા છે

૨૮-૧

આર્યપુત્ર ધિયે-સીતાની કેટલી કરુણ દશા ! સીતા પોતે જીવે છે, તે રામને આશ્વાસન આપી શકે છે, છતાં અત્યારે એની આવી દશા હોવાથી તે રામને કંઈ પણ આશ્વાસન આપી શકતી નથી અદ્યપ્ય રહે રહ જ એને બધું જોવાનું કે રામ સીતાને મૃત્યુ પામેલી માનીને શોક કરે છે. એને અક્ષર પણ જોલવાનો નહિ અને બધું મૂઝે મોઢે વેઠવાનું ! પોતાનો જ પ્રિય પતિ પોતે જીવતી હોવા છતાં એને મૃત્યુ પામેલી માનીને શોક કરે છે ! કેવી દશા !

૨૮-૪

અન્ય દૃષ્ટ-બીજા સાધારણ મનુષ્યની જેમ આટલું બધું દુઃખ એકલા એકલા મૂઝે મોઢે સહેનાર અને રાજ્ય માટે આવી કપરી કરુણ અદા કરનાર રામ સીતાને મન સામાન્ય નહોતા એ રામને એક સાધારણ મનુષ્યની જેમ છૂટે મુખે રડતા જોઈને સીતાને ખૂબ લાગી આવે છે

પ્રમુક્ત-પ્રમુક્ત કથં વથા સ્યાત તથા

૨૮-૫

સાંપ્રતિક્ષ્મ-બોમ્બ. રામને છૂટે મુખે રડતા જોઈને સીતા દુઃખી

યાય છે. પણ તમસા તેને આશ્વાસન આપે છે કે દુઃખી મનુષ્યોને દુઃખ માંગી રાહત મળવી જ જોઈએ દુઃખ અત્યંત વધી પડે ત્યારે આ રીતે મોકળે મને રડવાથી હૈયાનો ભાર ઓછો થઈ જાય છે અને દુઃખમાં પણ કંઈક રાહત જણાય છે. મનમાં મનમાં દુઃખ શમવવાથી એ વધી પડે છે અને અસહ્ય બને છે.

પ્રલોહ ૨૫ (અનુબંધ)

પૂતોલીકે-પૂરસ્વ લાવીકે-પૂર પુષ્કળ આનંદ હોય ત્યારે તટાક:-તળાવ. તટાગ, તટાક, તટાક વગેરે અનેક રીતે આ શબ્દ લખાય છે. તળાવમાં પાણી પુષ્કળ ભરાઈ જાય ત્યારે જો તેનો ચોગ્ય નિકાસ કરવામાં ન આવે તો એ ફાટે છે અને પાણી કિનારા તોડીને બહાર ધસી આવે છે. આથી મરનાળાથી કે ગમે તે રીતે તેનો ચોગ્ય નિકાસ કરવો એ જ માત્ર એક ઉપાય છે. પુટપાકપ્રતીકાશ: એવો રામનો કરુણ રસ આજે બહાર આવે છે. સીતા નહીં મૃત્યુ પામી હશે એ ઉચ્ચારતાં ઉચ્ચારતાં તો રામ મોકળે મને રડી પડે છે. આમ તમસા કહે છે કે રામ રડે છે એમાં તારે દુઃખી થવું 'થટવું' નથી. તે જો આજે ખુલ્લે દિલે રડશે નહિ તો એ જીવશે પણ નહિ. રડવાથી જ એમને આરામ મળશે.

જેમ તળાવમાં પુષ્કળ પાણી આવે ત્યારે મરનાળાથી કે ગમે તે રીતે એ વધારાના પાણીને નિકાસ કરવો એ જ માત્ર એક ઉપાય છે, નહિ તો પાણીના જોરથી કિનારો તૂટી જાય તેવી રીતે શોક આટલો બધો વધી પડે ત્યારે આવા પ્રલાપથી આવા મોકળા મનના રુદનથી જ હૃદય ટકી રહે છે, નહિ તો શોકના ભારથી હૃદય તૂટી પડે. આથી અત્યારે તો રામ રડશે તો જ તે જીવશે નહિ તો ને ચોક્કસ મૃત્યુ પામશે. માટે રડવું એમને 'માટે અત્યારે હિતાવહ છે.

પરીવાહને લીધે થોડું પાણી જતું રહે છે અને તળાવ પાણું હતું તેવું સ્થિર થઈ જાય છે. તેવી રીતે આ પ્રલાપથી થોડું દુઃખ જતું રહે છે અને હૃદય પાણું સ્થિર થઈ જાય છે. આમ પ્રલાપ 'દુઃખનિર્વાપણ' છે અને એક કર્તવ્ય બની જાય છે.

પરીવાહ:-પરિવાહયતે અનેન રૂતિ પરિવાહ: અથવા પરીવાહ: જલોચ્છનાસા:

પરીવાહાઃ इत्यमरः वाचो। એના ઉપરની ક્ષીરસ્વામીની ટીકા-જલં પ્રવૃદ્ધમુચ્છવ-
સિતિ પરિવહતિ ચૈર્નિર્ગમમાર્ગૈસ્તે પરીવાહાઃ उपाजितानामर्यानां त्याग एव हि
रक्षणम् । તટાકોદરવૃંથાનાં પરીવાહ इवाम्मसाम् ।।

અહીં પ્રતિક્રિયા અને ધાર્યવે એમ એક સામાન્ય બે વાક્યમાં બે
અપ્દેમાં કહ્યું છે તેથી પ્રતિવસ્તુપ્રમા અર્થકાર છે.

૨૯-૧

विशेषतो राममद्रस्य०-રામને વાસ-તી તરફથી ઠીક ઠીક ઠપકો
મળી ગયો છે તેથી હવે તમસા તેની સાચી દુઃખમય સ્થિતિ ખતાવે છે.
આ જગતમાં રામને એક રીતે નહિ, અનેક રીતે કષ્ટ છે. बहुप्रकार०-
बहुभिः प्रकारैः कष्टः अथवा बहुप्रकाराणि कष्टानि यस्मिन् अद्भुत प्रकारना कष्ट-
वाला, રામને સંસાર અદ્ભુત પ્રકારના કષ્ટવાળો છે. કેવાં કેવાં પ્રકારનાં કષ્ટો
તે નીચેના શ્લોકમાં ખતાવે છે.

શ્લોક ૩૦

अ०२५-अभियुक्तेन मनसा इदं विश्वं विधिवत् पालयं, जीपं कुसुममिव
प्रियासोकः कर्मः मलयमति, स्वयं त्यागं कृत्वा, विलपनाविनोदः अपि अमुलमः; अघापि
उच्छवाहः भवति, तत् दुदितम् ननु लाभः हि (शि०अ०विष्णुः)

હવે ક્યાં ક્યાં અને કેવાં કેવાં કષ્ટ છે તે બધાં બે છે-વાચો 'રામ'ની
ટીકા ૫ ૮૨

(૧) રામ ક્ષત્રિય છે અને મહાન રાજાવી છે તેથી આ વિશ્વને એકાગ્ર
મનથી વિધિથી પાળવાનું છે. રક્ષણ કરવાની વસ્તુ ખૂબ મોટી છે અને
તેમાં પણ વિશ્વનું વિધિથી રક્ષણ કરવાનું છે, તેથી એકાગ્ર મનની જરૂર.
(અભિયુક્તેન મનસા) આ કષ્ટ ન જરૂર ૧

(૨) ઉપરના કામમાં આડે આવે એવું આ ખીજું દુઃખ છે. પ્રિયાનો
શોક એમના દિલમાં હંમેશ જાડી રહ્યો છે. જેમ તડકો ફૂલને ચૂકવી નાખે.
તેમ પ્રિયાનો શોક એમના જીવને ચૂકવી નાખે છે. આથી જગત પાલનમાં

જે એકાગ્રતા જોઈએ તે ન રહે. સરખાવો-હ. ચ. ૨ ૫ મ્લપયતિ
પરિપાળુઃ ક્ષામમસ્યાઃ સ્તરીરં, શરદિજ્ઞ ઇવ ધર્મઃ કેતકીર્ગમપત્રમ્ ॥

(૩) જે વિધિજળે ત્રિધાનો શોક અને વિરહ આવી પડ્યા હોય
તો તો વિલાપ કરી કરીને પણ એમના હૈયાને આશ્વાસન મળે પણ રામ
માટે તો આ વસ્તુ દુર્લભ જ છે. રામને માટે 'વિલાપ કરવો' સુલભ નથી.
રામે પોતે પોતાની મેળે જ સીતાનો ત્યાગ કર્યો છે તેથી એમને માટે
વિલાપ શક્ય નથી. જે તે પ્રલાપ કરે તો લોકો કહેશે તમે પોતે જ આશ્વ
વહોરી છે પછી તમારે શા માટે રડવું જોઈએ ? જેને સ્વેચ્છાથી ત્યજીએ
તેને માટે વિલાપ ન હોવો જોઈએ.

તમસા કહે છે-આ ત્રણ કારણથી રામ માટે મંસાર અનેક કષ્ટવાળો
છે. આ દુઃખ પરંપરાને લીધે રામને માટે જીવનું જ અશક્ય બની મરુ
હવું. તું વાગવાનનો પાક માન કે રામ આજે આટલે શોકને મને રડ્યા,
નહિ તો તેમના શોકને જહાર આવવા વેગ ન મળત અને જે એમ ધાન
તો રામનું શું ધાન એ કહેવું અશક્ય છે. આજે તે આટલાં આંસુ સારે
છે તેથી જ તેમનો શોક ઓછો થયો છે. હૈયાનો વાર ઓઝો થયો છે
તેથી જ આજે તે જી રી શક્યા છે અને આરામનો આસ લે છે. જે આજે
પણ તે ન રડ્યા હોત તો આજે તેમનું ચોક્કસ મૃત્યુ થાત. આજે તે જીવે
■ એવું કારણ જ એમનાં આજનાં આંસુ છે. તેથી રુદન ખરેખર લાભ
જ છે તેથી રામ રડે છે તેથી તું શોક કરીશ નહિ. એ એમના લાલ માટે
જ છે.

'રામ' ઉચ્છવાસઃ મરતિ એટલે જ્ઞાકોચ્છવાસઃ મરતિ એવા અર્થમાં
લે છે. આજે વાર વાર વર્ષે-પણ શોકનો હિલરો જહાર આવે છે એ
સારું છે તેથી રામનો વિલાપ લાલ માટે જ છે. આજે આ વિલાપને લીધે
જ તેમનું હૃદય ટકી રહ્યું છે, તેથી તું શોક કરીશ નહિ. આ પ્રલાપથી
જ એમનું હૈયું દળવું થશે.

વચ્ચો શ્રી મ. ન. દિવેદીનું આ શ્લોક કિષ્કરનું દિપ્પણ (૫૪ ૧૩૭)
"જયતતી યથાધર્મ પ્રતિપાલના કરવાની ચિન્તા તો રામને છે જ, તે
તેમાં વળી કુસુમને-કુલને-જેમ ધમકતો તાપ સુકવી-કરભાવી નાંખે છે, તેમ

સીતાના વિરોધના ચોક્કસ અગ્નિની ઝાળથી જીવ પણ કરમાયા નાચે છે, એટલા એટલા દુષ્ણુ નિવારણ કદાપિ વિલાપ કર્યોથી ચાત, પણ પોતે નાચે જ તજીને સીતાને વનનાસ મોકલો છે એટલે વિલાપ પણ અમના માયો કરી શકતા નથી તે અતરની આગને જીડી જીડી દાખી રાખી અદરથી મુઝાર્ધ મુઝાખને જાગવું પડે છે. આવી તરફની અદરની ગુપ્ત આધિધી તેમ જ બહારની આધિઓથી પીડાપ ગ્રેહુ -મનુ શરીર પડત, પણ માત્ર રસવાથી જ એમનું હૃદય દનકુ ચાચ છે, તે એમના જીવવા રૂપી વાલ નીપજે છે”

અહીં પ્રથમાર્ધમાં ઉપમા છે સરખામણી નીચે પ્રમાણે છે-પ્રિયાસોનની ચર્મ સાથે અને જીવ નીકુમ સાથે સરખામણી ધર્મ છે મ્લપ્યતિ સા ધર્મ છે, તેમજ ઉપમા યથ

દ્વિતીયાર્ધમાં રુદિત્તમ એ ખરામ મનાય છે જતા અહીં તેને જામ (સાગી વસ્તુ) તરીકે વર્ણવ્યું છે તેથી અહીં હેતુ અસંકાર થયો.

અલોક ૩૧ (હરિજી)

અહીં આર વિરોધાભાસ છે

(૧) દલતિ . મિચતે-માઠ ઉદ્દેગવાણુ (માલોદ્દમ) હૃદય તૂટે છે (દલતિ) પણ તેના બે કટકા નથી થતા માલો-માલો હૃદય તૂટે જાય અને હૃદય તૂટે છે કહીએ તો સાધારણ રીતે કોઈ એમ માને કે તેના બે કટકા થયા હશે પણ અહીં તો હૃદય તૂટે છે જતાં તેના બે કટકા થતા નથી આમ અહીં દલતિ અને દિવા ન મિલતે વચ્ચે વિરોધ છે પણ દલતિ શબ્દશઃ ન લેતાં રૂપકાત્મક રીતે લક્ષ્યે તો આ વિરોધનો પરિહાર થાય છે

(૨) વહતિ . મુજ્જસિ ચેતનામ્-મૂર્છા આવે છે પણ ચેતના લુપ્ત થતી નથી. અહીં મોહ વહતિ અને ચેતના ન મુજ્જસિ માં વિરોધ છે જો મૂર્છા આવે તો ચેતન જણુ જ નોઈએ પણ અહીં તેમ નથી થતું તેથી વિરોધ અહીં પણ મોહ વહતિ શબ્દશઃ ન લક્ષ્યે તો વિરોધનો પરિહાર થાય છે.

(૩) અન્તર્દાહ તન્નુ જ્વલયતિ મસ્મસાવ ન કપોતિ-અંતર્દાહ શરીરને બાળી મૂકે છે જતાં વસ્ત્રીશૂન કરતો નથી. કોઈ પણ સ્ત્રીજ મળી જામ

એટલે તે ભસ્મ જ થઈ જાય. પણ અહીં તેમ નથી થતું તેથી જ્વલયતિ અને ભસ્મસાત્ ન કરોતિ માં વિરોધ છે. અહીં પણ જ્વલયતિ શબ્દશઃ ન લેતાં રૂપકાત્મક રીતે અર્પણે તો વિરોધનો પરિહાર થાય છે.

(૪) પ્રહરતિ...જીવિતમ્—વિધિ મર્માન્તિક ધા કરે છે પણ પ્રાણુ હરી હેતુ નથી. મર્મચ્છેદક ધા થાય ત્યારે પ્રાણુ પણ ચાલ્યા જ જાય પણ અહીં તેમ થતું નથી. તેથી વિરોધ. અહીં પણ મર્મચ્છેદી...પ્રહરતિ શબ્દશઃ ન લઈએ તો વિરોધનો પરિહાર થાય છે.

આમ અહીં વિરોધ અલંકાર થયો. વાંચો શ્રી 'રામ'ની આ શ્લોક ઉપરની સં. ટીકા-રામના કહેવાનો ભાવ આ છે-“કષ્ટં મોઃ કષ્ટમ્ હૃદય દુઃખે છે પણ બે કટકા થતા નથી. જો તેમ થાય તો તો હું નહીં મૃત્યુ પામું અને તો તો દુઃખનો અનુભવ જ ન થાય. પણ દુઃખ એટલું જ છે કે હૃદયના બે કટકા નથી થતા. મૂર્છા આવે છે પણ ચેતન હુત થતું નથી. જો ચેતન જતું રહે તો તો હું લાખો વખત સુધી અચેતન રહું અને તેથી મને દુઃખનો અનુભવ જ ન થાય. અન્તર્દાહ શરીરને બાળે પણ ભસ્મસાત્ કરતો નથી જો ભસ્મસાત્ કરે તો તો હું મૃત્યુ પામું અને પછી આ દુઃખ ન રહે. પણ અહિંસાસ ! એમાંનું કશું થતું નથી. માત્ર હું વિધિ જ મ' પ્રતિકૂળ છે. 'મને ખૂબ ખૂબ દુઃખ થાય' એટલા જ માટે ખાસ હેતુપુરઃસર વિધિ મર્માન્તિક ધા કરે છે પણ પ્રાણુ નથી હરતો જો પ્રાણુ હરે તો તો હું મૃત્યુ પામું અને દુઃખનો અંત આવે પણ કષ્ટં મોઃ કષ્ટં વિધિ એન જ હૃદયે છે કે મારે આ દુઃખનો અનુભવ કરવો. સાચે જ-

દુઃસંસેવેનાયૈવ રામે ચૈતન્યમાહિતમ્ ।

મર્મેપઘાતિભિઃ પ્રાણૈર્વજ્રકીલાયિતં સ્થિરૈઃ ॥”

આ શ્લોક મા મા.માં આવે છે. વાંચો એ ઉપરની 'કાણે'એ નિધિશી 'ત્રિપુરા'ની ટીકા-

“અન્તરેવ હિ દલને ચાલ્યો જ્યથા સ્યાત્ તાલ્યો જ્યથા હ્રદિ વર્તતે ।... ચદિ મોહઃ કથમેવ જાનાષીત્યત્રોત્તરમ્ । ચેતનાં તુ જ મુન્નયેવેત્યાશયઃ । તપાન્તર્દાહઃ સ્મરપવનશંખુક્ષિતશોભનઠ્ઠસ્તત્તું દહતિ । તર્હિ 'દહ મસ્મીકરતે'

इति घात्वर्थान् किमिति भग्नरूपता न ददवते इत्यत्र भस्मरूपान्न करोतीत्युक्तम् ॥

૩૧-૧

एवंतु इदम्-सीता रामनी पातने ठેકા આપે છે અને કહે છે કે
પરેખર રામ કહે છે એવું જ છે. તેને પણ એવું અરથ રામ જેવું
જ હુઃખ થાય છે.

શ્લોક ૩૨ (હરિણી)

वञ्जादपि कठोरानि मृगुनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुमर्हति ॥

લોકોત્તર મનુષ્યોના હૃદયનું માપ કેવી રીતે કાઢી શકાય ? સીતાને
રામ કેટલું આક્રાંતા હતા તે પહેલા અંકમાં જોયું. છતાં લોકોને ખુશ
રાખવા ગરૂર પડ્યે તેમની વહાણી જાનકીને પણ વધુની માફક ત્યજી
દીધી. [ત્યજી શબ્દ બનાવે છે કે રામ લોકોને કેટલું મહત્વ આપે છે]
ત્યજી દીધી તો ત્યજી દીધી પણ પોતે અયોધ્યામાં રહ્યા ત્યાં સુધી એ શોક
વળગું હૈયું કરીને અંદરને અંદર એમણે સહ્યો છે. લોકોને ખરાબ લાગે
માટે તેમણે એક આંતરું દીધું પણ પાડ્યું નથી. પણ આગળ પ્રિયાએ
હિંદુલું આ કદબજા જોતાં, અને પ્રિયાએ શકવેલો પેલો મોર જોતાં તથા
બહાણીએ કટવેલા પેલા ગજા શિશુને જોતા હૈયું દાખ રહેતું નથી. અહીં
સદવિદારનાં રથજો જોનાં હૈયું ચીરાઈ જાય છે. આગળ પંચવટીમાં રામથી
રડી કેવાયું તેથી જાણે કે પુત્રાસીઓને અને જનપદવાસીઓને પોતે મોટા
દ્રોહ કયો હોય તેમ રામ માને છે અને તેથી તે એમને ક્ષમા કરવા પ્રાર્થના
કરી છે. રામ કહે છે, “ સીતા માટે રડવું એના અર્થ એ થયો કે હું
અંદરજાનેથી લોકોને ધિક્કારું છું. વિલાપ કરવો તે તમારો યુ-હો કરવા
જેવું છે. પણ હું મહાનુભાવ પ્રજાજનો ! આ બોલવામાં હું નિરુપાય છું.
અસહાય છું. તેથી મને માફ કરો.”

લોકો પ્રત્યે રામને કોઈ કટાક્ષ નહોતો એને અહીં સમર્થન મળે છે.
અહીં પણ તેમને લોકો પ્રત્યેના કટાક્ષ અભિપ્રિય નથી તે તો કેવળ ઉદાર
૧૬

હૃદયે તેમની સહાનુભૂતિ જ માગે છે. એવા સ્નેહ હોવા છતાં તેમણે જનકીને ત્યજી કારણ લોકોને એનું રાજમહેશ્વમાં રહેવું ઉચિત લાગતું નહોતું. એમણે એને તૃણનો માફક ત્યજી અને લોકોને ખરાબ ન લાગે માટે શોક ન કર્યો. છતાં પરિચિત સ્થળો જોતાં તે અસહાય બન્યા અને રોયા. ખૂબ રોયા. અને એ રડવામાં જાણે પોતે લોકોને દ્રોહ કર્યો હોય તેમ તેમની માફી માગે છે. આ જ લોકોત્તર મનુષ્યનું મન-કે જે પરસ્પર વિરુદ્ધ આશ્ચર્યકારક કાર્ય કરે છે. એવા લોકોત્તર હૃદયને સામાન્ય જન શી રીતે સમજી શકે ?

રામના મનોમંથનના આ દર્શનમાં કારુણ્યની પરાક્રાંટા આવે છે.

૩૨-૧

અભિગમ્પરીરમચ્છૂરણ શોકસાગરસ્ય-શોક સાગરનું અતિ કિંકુ વમળ છે. અવગૂર્ણં શબ્દ જાણ્યે જ વપરાય છે. તેનો અર્થ 'વમળ' અથવા 'ભરતી' થાય છે. વચ્ચે આ શબ્દ ઉપરની શ્રી 'રાય'ની ટીકા "—'ગૂડ' ધાતુ ગતિ બતાવે છે. જર એટલે નિમ્ન. અવગૂર્ણતે (દિવાદિ આત્મવેપરી) મધ્યો ગચ્છતિ અસ્મિન્ હતિ અવ+ગૂર્+લઘુદ્ધ અધિકરણે અવગૂર્ણમ્ એ જગ્યા કે ન્યાં નિમ્ન ગતિ હોય છે. પણ દરેક વમળમાં નીચેની તાણુ સખત હોય છે. તેથી અવગૂર્ણ એટલે આવર્ત-વમળ."

પાઠદેર-આપૂર્ણ મન્યુસંમારસ્ય-અતિશય શોકની (મન્યુસંમારસ્ય) જાંઠી ફરતી છે. 'કાણે' 'કાળે' વગેરે રાખે છે આ પાઠ પણ પહેલા પાઠને વધારે સારો ગણે છે. 'ડો. બેમરસકર પણ પહેલો જ પાઠ રાખે છે. 'ગય' 'વિદ્યા સાગર' વગેરે બધા પહેલો જ પાઠ રાખે છે તેથી પ્રસ્તુત આદર્શમાં પણ એ જ પાઠ રાખ્યો છે.

હવે વાસન્તીને રામના હૃદયનો સાચો ખ્યાલ આવે છે. આથી જીલડું તેને જ આશ્વાસન આપવું પડે છે.

શ્લોક ૩૩ (અનુષ્ટુપ)

વાસન્તી રામને, પૈયં રાખવા કહે છે ત્યારે રામ કહે છે-હવે પૈય કેવું ? જગત દેવી વગરનું થયે બાર બાર વર્ષ થયાં. જાણે તેનું નામ પણ

ગતમધી બુઝાઈ મધુ છે અને હજી રામ છવે છે । હજી રામ નથી જવતા
મ નથી. ન ચ ન આ એ 'ન'કાર 'હ'કાર ખતાવે છે.

શ્લોક ૩૪ (અનુષ્ટુપ)

આ સ્નેહાર્દ્ર અને શોકથી ઘડુણુ વાણી તને ધણી પ્રિય (મમે એવી)
થી. આ તને મમે તેવી વાણી નથી. પણ વિષ બરેલી મધની ધારાઓ
રા ઉપર પડી રહી છે. વાંચો મ. ન. દ્વિવેદી-"સ્નેહ રસ વડે શીતલ
સ્ને શોકથી ઘડુણુ આ વાણી પ્રિય માત્રથી જ ભરેલી છે એમ નથી.
ધુ એ તો વિષથી મિશ્ર મધુની ધારા જેવી પ્રિય શોકની ધારા તારા
પર પડે છે, અર્થાત્ એ વચ્ચેથી તને પ્રિય માત્રનો હર્ષ જ થતો હશે
મ નહિ પણ રામનો આટલો મધો શોક જોઈને તારા દુઃખનો પણ
ર નહિ રહેતો હોય." ખહી શોક=વિષ અને સ્નેહ=મધુ સેવાનુ. બંનેને
ધની મીઠા ધારાઓ પોતાના ઉપર વરસતી હોય પણ એ તે વિષ બરેલી
મ તો કાઈને તે ન મમે તેવી જ રીતે રામની આ વાણી બંને સ્નેહ
રપૂર હોય પણ એ વાણી એમના હૃદયનો બીડો શોક ખતાવે છે તેથી
તો માટે પણ તે ભારે દુઃખકર નીવડે અને તેથી તેને તે ન મમે. ગમનાં
ચન સ્નેહાર્દ્ર હોવાથી મધુ તુલ્ય છે, જ્યારે શોકથી ઘડુણુ હોવાથી તે
વેષ તુલ્ય છે.

આમ બહાં રામની સ્નેહાર્દ્ર અને શોકથી ઘડુણુ વાણીને વિષથી
બરેલી મધની ધારાઓ સાથે સરખાવી છે-મધ=સ્નેહ અને શોકથી ઘડુણુ=
વેષથી બરેલી. પણ આ સરખામણી સીવી રીતે ન કહેનાં ઉપમેયનો
વાચ.) નિષેધ કરીને અને ઉપમાન (મનુષ્યો ધારાને 'સ્થાપિત મધુ' છે,
તેથી બહી અપહનુતિ અસંકાર થયો.

શ્લોક ૩૫

અ-વચ-યથા અન્તઃ પ્રત્યુત્પન્ન તિરસ્કૃત્ત્વમ્, અજાતસલ્યં, સવિષઃ દંડસ્ય,
યૈન મર્માણિ કૃન્તન્નવિ તીવ્ર શોકસદ્-દંદે મથા લલ્લ સોદ. ન કમ્ ।
(ઉપમાતિ)

જેમ શેકી ન શકાય તેવા વેગવાળો પાણીનો પ્રવાહ રેતીના પુલ
જોઈ તોડીને વહે, તેમ શેકના આવેગને શેકવાના આરા દરેક પ્રયત્ને
અંદાથી અગપૂર્વક તોડીને કાઢી અવર્ણનીય એતોચિકાર મારી અંદર પ્રવે
છે. આગ અહીં ન શકી શકાય તેવા વેગવાળા પાણીના પ્રવાહને અવર્ણ
નીય એતોચિકાર સાથે, અને શેકના આવેગને શેકવાના આરા મનને
રેતીના પુલ સાથે સરખાવ્યા છે તેથી ઉપમા છે

૩૬-૨-૩

દુર્વાર-દુર્વારઃ (ન વારી શકાય તેવા) દારણઃ ચ (અને અર્થ)
આરમ્ભઃ મસ્ય (વહુ) (આરંભવાળા) પરિમુષિત-પરિમુષિતં નિઝ્ઞાનં યસ્ય
જેનું પોતાનું દુઃખ ભૂધાર્થ ગયું છે તેનું. રામ એટલી કડુશ્ચ રીતે આંસ
કરે છે કે એથી સીતાના હૃદય હવર ભારે ચોટ લાગી ગઈ છે. રામનું
દુઃખ કેટલું પારાવાર છે અને તેનું શું પરિણામ આવશે તે વિચારે સીતા
હૃદય ભણે પોતાનું દુઃખ ભૂધાર્થ ગયું અને મૂઠ થઈ ગયું

પાદકેર-પ્રસ્ફુરિતનિઝ્ઞાનસમિવ આકમ્પિતં ચે હૃદયં-પોતાનું દુઃખ આ
ભૂત થતું હોય તેમ મારું હૃદય કંપે છે. 'રામ' આ પાદ રાખે છે
નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે-"આર્યપુત્રના અનિષ્ટની ચંકાથી મારું હૃદય એ
કંપે છે કે ભણે હૃદયનું જ કોઈ અવર્ણનીય ભારે દુઃખ આજે આ
પડ્યું હોય તેવું લાગે છે રામનું આ દુઃખ અનિવાર્ય છે તેથી જ
અનિષ્ટની આશંકા થાય છે."

૩૬-૭, ૮

સંત્રીપન-રામનું દુઃખ હવતું થાય તેથી વાસન્તી જનસ્થાન
કેટલાંક પરિચિત સ્થળો બતાવે છે. પણ સીતાને લાગે કે એનું પરિ
ણામ વિપરીત જ આવશે. સીતાને ખાતરી છે કે જે ચિરપરિચિત સ્થળો
જોતાં રામનું દુઃખ ઘટવાને બદલે બીડતું વધી જશે.

પાદકેર-સન્દીપનાનિ...પ્રિયસક્તી વિનોદનોપાય इति मन्स्यते-જો રામ
દુઃખ વધારનાર છે તેના સ્થળોને વાસન્તી દુઃખ નિવારવા માટેના ઉપા
તરીકે વર્ણવે છે. આ પાદ પણ સારો છે.

મુઠ્ઠની હોય તેવા લાવ વ્યક્ત કર્યો. વાસન્તી સીતાની કેટલી પ્રિય સખી હતી તે અહીં સમજાય છે. સીતાને ગોદાવરી ઉપરથી આવતા વાર થઈ તેથી રામ આકુળ વ્યાકુળ થઈ તે તરફ જોવા લાગ્યા. પાસે ખેડેલી વાસન્તીને એમના આ મનોભાવ ન કળાય તે માટે તેમણે ઘણી કાળજી રાખી છતાં વાસન્તી એ પારખી ગઈ, અહીં વાસન્તી એ જ કહે છે કે તમે છુપાવવા ધારેલી વાત પણ હું જ્યાં કળી ગઈ હતી તે જ આ લતાગુફ અરવિન્દ કુદ્મલનિભઃ માં ઉપમા છે.

૩૭-૨

શાલ્ગણ્ડિ—સીતાની ધારણા તદ્દન સાચી પડી. વાસન્તીએ એવા ખાનગી પ્રસંગોના ઉલ્લેખ કર્યો કે જેથી રામનું અને સીતાનું—ખન્નેનું દુઃખ વધી ગયું. સીતાને વાસન્તી ખરેખર દારુણ અને ક્રૂર લાગે છે. તો શું વાસન્તી એવી ક્રૂર હશે ? સીતાની દૃષ્ટિએ વાસન્તી ક્રૂર લાગતી હશે. પણ ખરી રીતે વાસન્તી એવી ક્રૂર નથી. તેને સીતા પ્રત્યે અપાર સ્નેહ છે. તેથી જ તે એના પ્રસંગોના ઉલ્લેખ કરે છે કે જેથી એનો સીતા પ્રત્યેનો પ્રેમ વ્યક્ત થાય. રામને જે કટાક્ષ કરવાના હતા તે તેણે કરી લીધા છે. એ દ્વારા એમનું હૃદય પારખી લીધા પછી ફરી ફરીને રામને દુઃખ થાય તેવા પ્રસંગોના ઉલ્લેખ કરવાનો વાસન્તીનો આશય નથી જ પણ એનો સીતા પ્રત્યેનો સ્નેહ જ તેને વારંવાર આવા પ્રસંગોના ઉલ્લેખ કરવા પ્રેરે છે. રામ અને સીતાની ખાનગી વાત અને ખાનગી પ્રસંગો પણ વાસન્તી જાણે છે. એટલી બધી એ સીતાની નિકટની પ્રિય સખી છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ એ આવા પ્રસંગોના ઉલ્લેખ કરવા પ્રેરાય કારણ એથી એનું હૃદય તેા હળુ થાય જ.

૩૭-૩

હૃદયમર્મ—હૃદયમર્મણિ (હૃદયમર્મમાં રહેલા) ગૂઢ (ગૂઢ) શત્રુ તત્વ (શત્રુને) સંઘટ્ટનૈઃ (હત્તાવવાથી) હૃદયમાં ભેડું ખૂંચેલું શત્રુ દુઃખ તો આપે જ પણ તેને હત્તાવવાથી વધારે દુઃખ થાય. તેથી જ રીતે રામના હૃદયમર્મમાં સીતાચિયોગનું દુઃખ શત્રુની જેમ ખૂંચું હતું. પણ આ બધી વાતો પ્રગટ કરવાથી તે દુઃખ ખરેખર વધી પડ્યું છે. આવી વાતો

સંભળાવવી અને આવા પ્રસંગનો હિલ્લેખ કરવો તે ખરેખર હૃદયમાં રહેલા શક્યને દર્શાવવા બરાબર છે. રામનું દુઃખ એમને પીડનું તો હતું જ પણ વાસન્તીની વાતોથી એ સંવેદન વધુ તીવ્ર બને છે. સીતા કહેવા માત્રે છે કે મધૂર, શિલાની પથારી મંડપ વગેરેનો હિલ્લેખ કરીને વાસન્તી રામને અને સીતાને બંનેને દુઃખી કરી રહી છે. એવા પ્રકારનું શક્ય દર્શાવવાથી એ પ્રકારનું દુઃખ યાચ એવું તે દુઃખ હતું.

અયિ ચ્ચિદ્ જ્ઞાનકી૦—વાસન્તીની વાતથી સીતા અને રામ બંનેનું દુઃખ વધી પડે છે છતાં સીતાને તો વાસન્તીને ઠપકો દેવાના પણ હોશકેશ છે જ્યારે રામને તો એ પણ નથી. વાસન્તીનાં વચનોથી રામને તો આરે તરફ સીતાની પ્રતિમા જ નજરે ચડે છે. આશુ બાણ બધે સીતા જ સીતા ! તો કુ તે કાણ ? વાસન્તી કે સીતા ! સમને તો સીતા જ કૂર ભાગે છે. “તું કેટલી કૂર છે મારી આશુબાણુ જ્યાં નજરે માંડું છું ત્યાં તું જ તું જાણે દેખાય છે ! પણ તું કેટલી કઠિન છે કે મારી આવી દશા જોવા છતાં તું મારી પાસે આવતી નથી ! તું જનકી છે પરમ દયાળુ જનકરાજની પુત્રી છે છતાં આવી નિર્દયતા ચાને ?” વાંચો કીર૦—
“જાનકીતુલસ્યા પરમદયાલુજનકરાજપુત્ર્યાસ્તવેદં નિર્દયત્વં નોષિતમિતિ ચ્યજ્યતે”

સંલોક ૩૮ (મન્દાકીન્તા)

રામના દુઃખનો પરાકાષ્ટાનું અહીં વર્ણન છે. અથવા અવિરત જ્વાલા ચક્ષિન્ કર્મણિ યથા તથા અવિરત૦-અવિરતા જ્વાલા ચક્ષિન્ તત્ત્વ યથા તથા-અવિરત જ્વાળાથી. પાઠદ્વૈ-અવિરત૦-અવિરતા જ્વાલાઃ યથા સ્યુઃ તથા (અન્યથી૦)—ઘાટી બળાળાથી, બંને પાઠ સારા છે. પણ થી ‘રામ’ વિદ્યાસાગર વગેરે અવિરત પાઠ રાખે છે. તેથી અહીં પણ તે પાઠ રાખ્યો છે.

સીન્-સદ્ નું પર્વ, કૃ. પુ. ૩ એ. ૫ વિશ્વક-આરે તરફથી. અથવા વિશ્વક—‘બધે પ્રસરતો’ એમ (મોહના) વિશેષણ તરફે પણ લેવાય. પણ પહેલી રીત વધારે સારી છે. સ્વયમવતિ-સ્વયં નું પ્રેરક પર્વ. કા. ત્રી. પુ. એ. ૫.—આવરી છે છે.

આ શ્લોક લવભૂતિના ઉત્તમ શ્લોકોમાંનો એક છે. માલતી માધવમાં પણ આ શ્લોક આવે છે. એના ઉપરની टीકામાં ‘७/१६२’ કરુણરસના અભિચારીભાવ અને સ્થાયીભાવ નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે — “द्विधा भवति हृदयमेति पीडा, अवयवसन्धिः शिथिला भवतीत्यस्वरूपता । विश’ शून्यं मन्ये इति बाह्यसंवेदना निर्वेदः । अविरलज्जगले यथा तथान्तर्ज्वलामीति चिन्ताजनितो दाहः । अन्तरात्मा निरालम्बः सौदम्यवसाद’ गच्छन् बाह्यान्धकारे मज्जतीवेति लातिः । विष्वक् सर्वतो मोहश्छादयतीति मोहः । मन्दभाग्योऽह’ किं करोमीति दैन्यम् । ”

૩૮-૭-૮

સકલજીવલોક૦-સકળ લોકના મંગળાધાર સમા. પાદેદેર-લોકમજ્જ-
ત્વજ્જન્મલાભસ્ય-એનો ૪-મ સકળ લોકને મંગળકારક છે.

સંશયિત૦-સંશયિતે જીવિતે યસ્મિન્ સઃ સંશયિતજીવિતઃ, (જીવનને મુશ્કેલીમાં મૂકી દે તેણે દેવાયો દારુણ) અતઃ एव દારુણઃ વશાપરિણામ-
(દશાપરિવર્તન)

શ્લોક ૩૮

અર્થ—અન્તર્વાં વહિરપિ વા શરીરઘાતુર્ અસ્તમયૈપ્રલેપૈ આલિમ્પન્નિવ
અકસ્માત્ પુનરપિ જીવયન્ સંસ્પર્શઃ આનન્દાત્ અપરવિધ ‘મોહ’ તનોતિ ।
(પ્રહર્ષિણી)

શરીરઘાતુર્-ઘાતુઓ અર્ધી મળી સાત છે. રસ, રક્ત (અરુક), માંસ, મેદ, અરિય, મલમ અને શુક્ર. પહેલો મોહ શોકને લીધે હોતો. આ મોહ આનન્દને લીધે છે. તેથી એને અપરવિધ કહ્યો.

પહેલા અને છેલ્લા ચરણમાં ઉત્તમેક્ષા છે.

સંખ્યાપો-હ. ચ. ૩-૧૨-સન્તાપર્ષાં વપદિ ચ પરિહત્ય મૂર્છામાનન્દ-
નેન જટતાં પુનરાતનોતિ ॥ ૩ ચ. -૧-૩૫

૩૮-૧

માનન્દ૦-આનન્દેન નિમીલિતે અક્ષિણી ચસ્ય

૩૯-૬

અયિ દેવ કિમિતિ-ભાગીરથીના વગ્દાનને લીધે સીતા અદૃશ્ય છે તેથી વાસન્તી એને જોઈ શકતી નથી, જ્યારે રામ અદૃશ્ય સીતાનો સ્પર્શ પણ ઓળખે છે તેથી તે કહે છે કે જનકી ફરીથી મળી રામ એમની રીતે સાચા છે છતાં વાસન્તી સીતાને જોઈ નથી શકતી તેથી તેને આ બધો રામનો બકવાટ લાગે છે 'વિન્દીઓની દસ અવસ્થા કહી છે તેમાં જન્માદ મૂર્છા અને મરણ એ છેદની ત્રણ અવસ્થા છે, રામની વાત સાંભળીને વાસન્તીને ધાય છે કે નક્કી રામને ઉન્માદ થયો છે અથવા સુધી તેણે જોયું કે ઉન્માદ અને મૂર્છા એ જે સ્થિતિ તો રામ વટાવી ગયા છે તેને બધ લાગે છે કે હવે વિન્દીની ઉત્તરી અવસ્થા મરણ રામ મારે નક્કી છે તેથી તેને બધ લાગે છે આથી તે રામને કહે છે કે એક આધાત તો સીતાએ ક્યો જ છે અને હવે આયુ બોલ્યોને તમે મને ખીજો આધાત પહોચાડો છો" (વાયો 'રાવ' ૫ ૧૦૩)

૩૯-૧૧

ચિરસદ્માય-ભાગા સહસ્રાવને લીધે સૌમ્ય અને શીતળ પાંદેર-ચિરપ્રણયસ્થમા-ચિર પ્રણય યસ્મિન્ સ ચિરપ્રણય, ંપ્રણય સ્વભાવ, તેન સૌમ્ય-(ખૂબ સ્નેહાળ સ્વભાવ હોનાથી સૌમ્ય પણ આ પાંદેરનો અર્થ પરાબર બેસતો નથી

પ્રલોક ૪૦

અન-૧૫-પૂર્વે પરિણયવિધૌ ય કચ્છપર હસ્ત ગૃહીત અનુત્થાપિરૈ સ્વેન્દ્રાસ્પર્શૈ, ય ચિર પરિચિત,

પરિણયવિધૌ નગ્નનીવિધિમાસ્વેન્દ્રા ને બદલે સુચાસ્ત્રે પદૈ પાંદેર છે સુધાશ સુતિ યસ્માત્ સ સુચાસ્ત્રિ ચન્દ્ર આ પાંદે પ્રમાણે નીચે પુનઃપ્ર અર્થ અર્થ-અર્થ અર્થ અર્થ ૬૮. દિસ્તિયુષી એ સ્થિતિ છે આ પાંદે કરતા પ્રસ્તુત આટલિમા લીધેનો પાંદે વધારે સુગમ છે

૪૦-૧-૧

સ પૃ. ત્યમ્-આપણા લગ્ન વખત જોવા તમે હતા તેવા જ તમે છે. અથવા સીતા રામને સ્પર્શી છે લગ્ન વખતે રામના સ્પર્શથી

સીતાને જે ભાવ થયા હતા તે જ ભાવ તેને અત્યારના સ્પર્શથી પણ થાય છે. અથવા તો આ પ્રશ્નાર્થ તરીકે પણ લેવાય-‘આર્યપુત્ર, અત્યારે તમે એના એ જ છો કે? ‘મારા લગ્ન વખતે જેવા તમે સ્નેહાળ હતા તેવા જ સ્નેહાળ અત્યારે છો કે?’ ‘કાણે’ પણ આ બંને રીતે સમજાવે છે. છતાં રામની એવી કટુણુ દશા જોવા પછી ચીતા હવે એમને માટે આવું તો ન જ ગોલે. જલદું તે એમ જતાવરા માગે ■ કે આટલાં વધે વીત્યાં છતાં રામનો સ્નેહ એવો ને એવો જ છે.

૩૨૫-૪૦-ક-૩

અ-૪૪-સ એવ અયં તસ્યાઃ તુહિનિકરૌપમ્યસુભગ. લલિતલલ્લીકન્દલનિમઃ
પાણિઃ મયા લલ્લઃ (શિખરિણી)

તુહિનઃ-તુહિનસ્ય (હિમના) નિકરઃ, તસ્ય (સમૂહના) ઔપમ્યં
(સાદૃશ્યથી), તેન સુભગઃ (મનોહર)

૫૬૬૧-તદિતરકરૌપમ્યઃ-તસ્યાઃ હતરઃ ગૃહીતાદમ્યઃ ચ કરઃ તસ્ય
ઔપમ્યેન સુભગઃ-તેના બીજા હાથ જોડે મળતો હોવાથી સુંદર પણ આ
સંદર્ભને બંધ એકતું નથી.

લલિતઃ-લલલ્લયા (લવલીના) લલિતં (સુંદર) કન્દલ (નર્વાકુર), તન્નિમઃ
(જેવો)

શિશિર, સુભગ અને લલિત ચબ્દો સીતાના હાથની શીતળતા, સુંદરતા
અને હોમળતા સૂચવે છે.

છેલ્લી એ લીટીમાં હાથને હિમસમૂહ અને લવલીના અંકુર સાથે
સરખાવ્યો છે તેથી ઉપમા છે.

૪૦-૧ ૨

હા ધિક ■ ધિકુઃ-રામની આજ્ઞા વગર તે એમની પાસે ગઈ
હતી તેથી સીતાને રામ ગુસ્સે થશે એમ લાગ્યું હતો. છતાં અત્યારે રામના
સ્પર્શથી તે આનન્દવેશી થઈ ગઈ હતી તેથી એનો હાથ ખેંચી લેતી
નહોતી. થોડીવારે તેને જાન આવે છે કે તેણે રામનો ગુન્હો કર્યો ■ કારણ
તે એમની આજ્ઞા વગર એમની પાસે ગઈ એટલું જ નહિ પણ તેમને ધણ

વખત સુધી રૂપસી કયો આ વિચારે તે લાપ પામે છે અને કહે છે કે પોને રામના રૂપસીના આનન્દના એક મોટી ખૂલ કરી છે

૪૦-૩

આનન્દ-આનન્દેન નિમીલિતાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યસ્ય-આનન્દને લીધે જેની ઇન્દ્રિયો કામ કરતી અટકી ગઈ છે તેવો

૪૦-૪

કષ્ટમુન્માદ ઘણ-ગાના વરદાનથી સીતા બધાને અફાટ હતી. તેથી વાસન્તી એને જોઈ શકતી નહોતી રામ પણ તેને જોઈ શકતા નહોતા છતાં રૂપસીને લીધે રામે એનો હાથ પકડ્યો હતો તેથી રામ એક રીતે આ સત્ય જોણતા હતા છતાં વાસન્તી એને ઉન્માદ જ ગણે છે

શ્લોક ૪૧

અનૃથ-તસ્યા સઃ જડ પ્રકૃતી સ્વિયન્ કરપલ્લવ । અઘાત્ પરિકમ્પિન-સ્વિયત મમ કરાત્ સહસૈવ પરિભ્રષ્ટ । (આર્યા)

કરરૂપસીને લીધે સીતા અને રામ, બંને-જડતા, કમ્પ અને રવેદ એ પ્રેમના સારિયક લાવો અનુભવી રહ્યા હતા “યૌવનમા યગ્મ્યાતમર્ષો તો મદુ આ લાવ અનુભવે પણ આજે બાર બાર વર્ષ પછી પણ રામ અને સાતા આ લાવ તેથી જ રીતે અનુભવે છે એ એમનો સ્થિર પ્રેમ બતાવે છે.” +

૪૧-૨

અઘાપ્યતવસ્થિત-સીતા બહી નોંધે છે કે રામ હજી રૂપસી થયા નથી તેમની આંખો હજી અસ્થિર છે તે બહીમાં થઈ જાય છે, બહીમાં મૂડ થઈ જાય છે અને બહીમાં ચકળ વકળ થાય છે અનસ્થિત (અચળ) સ્થિતિ (ચંબી ગયેલા) મૂઢે (મૂડ થઈ ગયેલા) ઘૂર્ણમાને (ચકળ વકળ થતા) મયને યસ્ય સ (નથનોવાળો)

પાઠકેર-અનુવદ્ધવદ્ધૂર્ણમાનવેદનં ન સંસ્થાપયામ્યાત્માનમ્-અનુવદ્ધાઃ વદ્ધવ્યઃ
 ધૂર્ણમાનાથ વેદનોઃ સસ્ય-‘મારી વેદના સતત, અતિશય અને ધોળાતી હોવાથી
 હું મારી જાતને સ્થિર કરી શકતી નથી.’ વીરરાધવે લીધેલો આ પાઠ
 સારો છે. આગળના શ્લોકમાં રામની આંખો ચકળ વકળ થતી હોવાનો
 ઉલ્લેખ નથી. રામ દુઃખી હતા છતાં ભાનમાં હતા. રામની મૂર્છા દૂર થાય
 ત્યાં સુધી જ તેમને સ્પર્શ કરવાની સીતાને જરૂર હતી. રામ ભાનમાં
 આવી ગયા છતાં સીતા એનો હાથ ખસેડતી નથી તેથી તે પોતાની જાતને
 દોષિત ગણે છે. [આર્યપુત્રસ્પર્શમોહિતાયા...મે સંવૃત્તઃ] તેથી પોતાની
 જાતને સ્થિર ન કરવા બદલ તે પોતાને ધિક્કારે છે. બેતાળીસમા શ્લોકમાં
 પણ તમસા સીતાની તેવી દશા વર્ણવે છે. આમ આ પાઠ સારો લાગે છે
 કારણ એમાં સીતાની દશાનું વર્ણન છે જ્યારે પ્રસ્તુત આટ્તિમાં લીધેલ
 પાઠમાં રામની દશાનું વર્ણન છે.

શ્લોક ૪૨

અનુવદ્ધ-મહુન્નવામ્મઃ પ્રવેધૂતસિક્કા સ્ફુટકોરકા કદમ્બયષ્ઠિઃ સ્વ વાસા
 પ્રિયસ્પર્શમુલ્લેન સસ્વેદોરોમાશ્વિનકમ્પિતાક્ષી આસા । (ઉપમાતિ)

સસ્વેદ૦-સસ્વેદં (સ્વેદેન સહ, વહુ૦) (સ્વેદયુક્ત) રોમાન્વિતં
 (રોમાંવિત) કમ્પિતં ચ (અને કંપ યુક્ત) અક્ષં યસ્યાઃ સા (વહુ૦)
 (અંગોવાળી) રોમાન્વિત-રોમાશ્વઃ સજ્ઞાતઃ અસ્ય રૂપે રોમાન્વિતમ્-[તદસ્ય
 સજ્ઞાતં તારકાદિભ્ય રૂપેત્ત્વ (પા. ૫-૨-૨૬) પ્રમાણે]

મહુન્નવામ્મઃ૦-મહત્ત્વ નવામ્મથ મહુન્નવામ્મસી, તાભ્યાં (ક્રમેણ) પવન
 અને પાણીથી (કમથી) પ્રવિઘૂત સિક્કા ચ (હલાવાયેલી અને સીંચાયેલી)

સ્ફુટકોરકા-સ્ફુટા-કોરકાઃ યસ્યાઃ-ફૂટતી કળીઓવાળી, અહીં
 સીતાના શરીરને કદમ્બની ડાળી સાથે સરખાવી છે. સીતાના ગમરાટને
 પવન સાથે અને સીતાના કંપને કદમ્બયષ્ઠિના પવનથી થતા કંપ સાથે
 સરખાવેલો છે. સીતાના પ્રસ્વેદને નવા મેખના પાણી સાથે અને એના
 રોમાંચને કદમ્બની કળીઓ સાથે સરખાવેલો છે. આમ અહીં ઉપમા
 (પૂર્ણોપમા) છે. સ્ત્રીઓનાં અંગોને જુક્ષની ડાળી સાથે ધણુખરું સરખાવ-
 વામાં આવે છે-સંચારિણી પલ્લવિની લલેવઃ; રૂપં તદ્યશોકલતાચ તન્વીમ્ ।

સીતાને અંગે—પ્રિય રામના સ્પર્શના સુખને લીધે ઉદ્ધવેલા સામ્યસને લીધે સ્વેદ, હર્ષને લીધે રોમાંચ અને પ્રેમાદલાદને લીધે કંપ, યર્ષ આવેલ છે. આમ અહીં સ્વેદ, કંપ અને રોમાંચ એ ત્રણ સાત્વિક લાવોનું વર્ણન છે.

૪૨-૩

અવશેષેતેનાતાના—વધે પછી રામને જોઈને અને ખાસ કરીને તેમનો સ્થિર પ્રેમ જોઈને મીતા પોતાના હૃદયના બાવ છુપાવી ન શકી. સીતાનો પ્રેમભાવ એની મેળે પ્રગટ થઈ ગયો. જ્યારે તમસાએ એ વિશે ટકેર કરી ત્યારે જ એને અગર પડી. તેથી જ તમસાના ચમ્પેદાથી એ લજવાઈ ગઈ.

લજ્જાપિત્તા-લજ્જા ઉપરથી નામધાતુનું પ્રેરક ક જૂ. કુ. નું આ પ્ર. એ. વ.

ક્ષિમિતિ—સીતાના રામ પ્રત્યેના બાવ તમસા આગળ વ્યક્ત થઈ ગયા તેથી તમસા એને માટે શું ધારતી હશે એનેા જ્યાં સીતા પોતાની આ સ્વગત ઉક્તિમાં ખ્યાલ આપે છે. સીતાને એમ લાગે છે કે તમસાએ એમ ધાતું હશે કે રામે ક્રૂતાથી સીતાનો ત્યાગ કર્યો હોવાથી સીતા રામ પ્રત્યે પહેલા જેવી આસક્તિ નહિ ખતાવે. પણ સીતાના સાચા હૃદયગત બાવ તમસા આગળ પ્રગટ થઈ ગયા હોવાથી સીતા ધારે છે કે તમસાને નવાઈ લાગશે. સીતા કહે છે કે તમસા શું ધારશે? તે મનમાં એમ તો નહિ ધારે કે આહા! રામે કેવી ક્રૂતાથી સીતાનો ત્યાગ કર્યો હશે! અને છતાં સીતા એના પ્રત્યે નિરસ્કારે ખતાવવાને બદલે એવીને એવી જ પ્રીતિ ધરાવે છે! આતુ અસદશ વર્તન જોઈને લગવતી તમસા સીતાને માન વગરની જ ધારશે એ કારણે સીતા લજવાઈ ગઈ છે.

સીતાએ ધારેલો વિચાર તમસાના મનમાં ઉદ્ભવ્યો હશે કે કેમ એ માટે ચંપ. ચામ. છે. રમ્યસહસ્રી જેતાળીસમા મ્લેહની ક્ષિપ્ત ઉપરથી તો એને એ વિચાર આવ્યો હોય એમ કહી ન શકાય. સીતાથી પ્રગટ થઈ ગયેલા બાવ એણે સદજ રીતે પણ વર્ણવ્યા હોય. કદાચ સીતાના પોતાના મનની જ આ ધારણા હશે. કારણ ત્રી 'રામ' પણ કહે છે કે જે જેતાળીસમા મ્લેહ ઉપરથી જ સીતાએ આ ધાતું હોય તો મંસ્વતે ભવિષ્ય કાગ નહિ પણ એની જગ્યાએ અમસ્ત જૂ કાગ હોયો જોઈએ. તમસાની આગળની

હકિતઓમાં પણ સીતા ધારે છે એ ધ્વનિ નથી. જીલ્લું એ તો હમેશ સીતાનો સ્નેહ જ વ્યક્ત કરે છે. (શ્લોક ૩-૨૩ અને તે પછીની હકિતઓ) સીતા કેવળ પોતાના મનથી જ વિચારે છે કે કદાચ તમસા આતું ધારશે. પરંતુ તમસાને એવો વિચાર આવતો નથી.

૪૨-૫

નન્વકરુણે—સીતાના સ્પર્શને લીધે રામને એમ લાગે છે કે સીતા અહીં જ છે પણ મંજાના વરદાનને લીધે એ રામને દેખાતી નથી. તેથી રામને દુઃખ થાય છે. તેથી જ તે કહે છે કે તું ખરેખર અકરુણ છે કારણ મારી પાસે હોવા છતાં તું અદૃશ્ય રહે છે અને મારી સામે આવતી નથી. સીતાના સ્પર્શથી રામને તો પ્રતીતિ યર્ષ જ ચૂકી છે કે સાતા એની પાસે હાજર છે, છતાં દેખાતી નથી એ એના આશ્ચર્યની વાત છે. રામને આટલા દુઃખી બોવા છતાં અને પાસે હોવા છતાં તે સામે આવતી નથી એ સીતાની કૃતતા નહિ તો ખીલું શું? “નનુ અનુનય અથવા આક્ષેપ (તિરસ્કાર) એમ બે રીતે લેવાય. ‘અનુનય’ અર્થમાં લેતાં એમ અર્થ યાદ કે ઓ વૈદેહી! તું સામે જ અકરુણ છે. તું ક્યાં છે? હું તને વિનંતી કરું છું કે તું મારી સામે આવ. અથવા આક્ષેપ અર્થ લેતાં એમ અર્થ યાદ કે ઓ વૈદેહી તું કેટલી કૂર છે? તું માગથી અદૃષ્ટ રહે એ કેટલું કૂર છે?” (વાચી ‘રામ’ ૫ ૧૧૧-૧૧૨)

૪૨-૬

અયિ આર્યપુત્ર ત્રિપ્રતીગમિઘૈત્સુ—તે કહેવા માગે છે કે તમે તો જીલ્લું કહો છો. ખરો રીતે કાણે કાને ત્યાગ કર્યો છે તે વિચારો. તમે મારો કર્યો છે. મેં તમારો કર્યો નથી. છતાં તમે કહો છો કે તો મારો ત્યાગ કર્યો છે. તેથી જ તમે કહો છો તે સત્ય હકીકતથી વિરુદ્ધ છે.

૪૨-૭૦

સ્વેનૈવ લોકોત્તરેણ—વાસન્તી રામને સ.ચી પરતુ સિદ્ધિનું જાન કરાવે છે કે તમે જે સીતા તમારી પાસે ૨૨ એમ માનો છો તે સત્ય નથી. અહીં મારી બદાલી સખી ક્યાંથી હોય? તમે દુઃખની પરાક્રાપ્તિએ પડેલી મથા છો તેથી આ તમારો ભ્રમ છે. તમારા લોકોત્તર ઘૈય વડે તમારે પોતે જ તમારા ઉપર કાળુ મેગવવાનો રહે છે

પાદ૩૨ — અતિમૃગિતવિપ્રલમ્ભમ્ (અત્યશનમ્) — અતિમૃગિ ગતઃ વિપ્રલમ્ભઃ
વત્સ્ય-એનો રોડક પરાડાપ્તાએ પહોંચે છે તેમ.

૪૨-૧૨, ૧૩, ૧૪

દ્યુલ્કં નાસ્ત્યેવ૦-હવે રામને ખાતરી થઈ છે કે સીતા અહીં નથી,
નહિ તો એમ કેમ જાને કે વાસન્તી પણ તેને ન જુએ ! એમ માને કે
સીતાને રામના વર્તનથી માઠું લાગ્યું હોય તેથી કદાચ તે રામથી દૂર રહે
પણ વાસન્તી તો એને જોઈ જ શકે. પણ આ તો વાસન્તી પણ તેને
જોઈ શકતી નથી તેથી તેને હવે ખાતરી થાય છે કે નહીં સીતા અહીં
નથી.

અપિ છાત્તુ સ્વપ્ન૦-પરંતુ હજી દમણી જ અનુભવેલા સીતાના
સ્વપ્નને રામ મિથ્યા કહી રીતે માને ! એણે સીતાનો સ્વપ્ન અનુભવ્યો
હતો એ ચોક્કસ તો જુએ એ સ્વપ્ન હશે ? પણ હું જાણ્યો નથી એ એટલું
જ સત્ય છે. રામને વળો નિદ્રા કેવી ? અતિથય દુઃખને લીધે રામને નિદ્રા
આવતી જ નથી. અને સ્વપ્ન તો જીવમાં જ આવે તેથી મેં જોયું તે
સ્વપ્ન તો નહોતું જ.

સર્વથા સ વૈવ૦—સીતાનો સ્વપ્ન અનુભવ્યો એ ચોક્કસ જતાં સીતા
નથી એ પણ એટલું જ સત્ય છે. એ સ્વપ્ન નહોતું એ પણ એક હકીકત ■
કારણ દુઃખી રામને નિદ્રા કેવી ? જતાં સીતાનો સાક્ષાત સ્વપ્ન એણે અનુભવ્યો,
તો પણ એ જુએ હશે ? હવે રામને ખાતરી થાય છે કે નહીં એ રામને
જામ છે તે કહે છે—સીતાના વિશેષદુઃખથી વારંવાર અને સીતાના વિચાર
આવતા હશે. વારંવાર હું કાલ્પનિક રીતે સીતાના સમાજમ વિચારતો
હોઈશ, તેથી જ મને ‘અનહી ફરીયા પ્રાપ્ત થઈ’ એ જામ થયો હશે.
મનથી કંટપેલી આ વચનાથી જ હું છેતરાયો છું. એ વચના જ વારંવાર
સીતાને નીમી છે. અને તેનો સમાજમ સાધીને અને છેતરે છે આજી વાસ્તવમાં
સીતા અહીં હાજર નથી એ ચોક્કસ

વાંચી “વિપ્રલમ્ભ અટલે છેતરતું, તે-છેતરપીડી; સીતાના વિશેષથી
દુઃખ થાય છે, ને સીતા આવી ન આવી એવા થમ થાય છે ને હું છેત-
રાયો છું.” [મ. ન. દ્વિવેદી-કૃત ઉ. ચ. દિપ્પણ પૃ. ૧૪૦]

પાંચો ધીર-મમ વાસન્ત્યાથાનુપલમ્બાત્ નિગ્રાજા અભાવેન સ્વપ્નાનુપપત્તેષ્ઠ
સર્વપ્રકારેણાપિ સીતાસ્પર્શનં શ્રમરૂપમિતિ ભાવઃ ।

અનેકશર-અનેકશરં પરિકલ્પના, તથા નિર્મિતઃ-અનેકવાર વિચાર
કરવાને લીધે ઉદ્ભવેલો. મગવાન્ કાં તો કટાક્ષ મુકત રીતે લેવાય અથવા
તો 'મહા પ્રજાપવાણા' એમ અર્થ પણ થાય. પાંચો છોરસ્વામી-દેશર્થે
સમપ્તસ્ય ધર્મસ્ય વશસઃ શ્રિયઃ । પૈરાગ્યસ્ત્યાય મોક્ષસ્ય વર્ણા મય રૂતીરણા ।
ધીર-મગદાનિશ્ચયતિલક્ષ્મીનૌયસ્યપ્રયુજ્યપૂજ્યતાસ્થાપનાર્થમ્ ॥

સર્વથા ઘડીની અત્ય ખતાવતાં 'રાય' લખે છે કે હવે રામને ખાતરી
થાય છે કે પોતે સીતાને સદાને માટે મુખાવી છે.

૪૨-૧૫

મપૈવ દ્યારુણવા-સીતા બધો દોષ પેતાના ઉપર જ ઓઠી લે છે.
રામને સ્પર્શીને એણે પોતે જ રામને એવો અમ ઉત્પત્ત કયો હતો કે
સીતા એમની પાસે છે અને પછી તેણે હાથ ખેંચી લીધો. આથી સીતા
માને છે કે હાનુષ્ય એવી એણે પોતે જ રામને ઉત્તર્યા હતા, નહિ કે સમતા -
મનઃશંકિત શ્રમે

શ્લોક ૪૩

અ-૩૫-અથ જગાયુષા વિષટિતઃ પૌલસ્ત્યસ્ય કાશ્યાપસઃ રજઃ । एते
च ते पुरतः कङ्कालशेषाः पिशाचवदनाः खराः । इतः खड्गच्छिन्नशत्रुपुच्छाः
अदिः ज्वलन्ती सीता बहन् अन्तर्नाकुल विघ्नतु अम्बुद इव याम् अभिजदस्तात् ॥
(शाईसवित्रीहता)

પૌલસ્ત્યસ્ય-શ્રકાનો. પુત્ર પુત્રસ્તથ હતો અને તે અપ્તપિઓમની
એ હતો. એનો પુત્ર વિશ્વેવસ હતો. તેને રાવણ, 'કુમ્ભકર્ણુ' અને વિભીષણ
એમ ત્રણ પુત્રો હતા. પુલસ્ત્યસ્ય ગોત્રાપ્ત્યં પ્રમાત્ રૂતિ.

જગાયુષા-એકી જગાયુષં ચંદ્ર છે. ત્રીજી 'લીટીમાં' જટાયુ રાખે છે.

કાશ્યાપસઃ-કૃષ્ણ અથ, તસ્માત્ નિર્મિતઃ અવઃ-લોહુ. સ્તે ચેતે ને

જટાયુની હકીકત માટે જુઓ અંક ૧ નું ટિપ્પણ. જટાયુ એ રાવણના મુઠ્ઠા માટે વાંચી અરણ્યકાંડ ૫૦-૫૧. અહીં અવશ્યિત રામાયણે અનુસરે છે. (જુઓ આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના)

૪૩-૨

ધાર્યપુત્ર તાતો જ્યાપાચતે-જટાયુ અને રાવણનો પ્રસંગ જોખનો ત્યારે એવો બીપણ હતો કે એના ઉલ્લેખ માત્રથી સીતા તરફ જાન ભૂલી જાય છે કે પોતે ક્યાં છે અને બહીલર તો એને એમ કહે છે કે એ વખતે જાણે એ જ ખનાવ જની રહ્યો છે. એક દાણ તો એમ જ ધર્ષ જાય છે જાણે તાત જટાયુને મારી નાખીને રાવણ એ દરી જાય છે. ભૂતકાળના પ્રસંગો જાણે એ જ વખતે જનતા દોષ એ સીતાને સાગે છે.

૪૩-૩

આઃ પાવ-વાસ-તીના ચન્દ્રેથી રામને પણ બહીલર એમ જ કહે છે કે એ પ્રસંગ જાણે અત્યારે જ પોતાની સમક્ષ જની રહ્યો છે. વાસ-તીને લાગે છે કે રામના શોકની પરાકાષ્ટા આવી ગઈ છે. એને જ કહે છે કે એ હવે એ રામનું ધ્યાન ખીન્ન કેન્દ્રિત નહિ કરે તો એના ગયેલા દુઃખથી રામના છવનને જરૂર કંઈક તુકસન થશે અને તે માટે પોતે જવાબદાર ગણારી. આથી સીતા અને રામના વતવામ હામિલા પ્રસંગો અને રથગોનો ઉલ્લેખ કરવો તે હોય છે કે એ અને દવે ને ગા અને જટાયુના મુઠ્ઠા પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરી રામને શોકસાગરમાંથી બહાર લાવવા માગે છે. આ રીતે વિષય બદલાયાથી સીતા પણ કંઈક રહ અનુભવે છે.

કોઈ પણ પાત્રને આ રીતે વીરગતિ આપવાનથી કુલુર્માંથી જ લાવવામાં આવે છે. પદ્મેશ્વર અંકને અંતે પણ 'લવણ' ગણના ઉલ્લેખ રામને કુલુર્માંથી બહાર લાવવામાં આવે છે. ચાકુન્તલમાં પણ 'મર્યાદા'ની 'જયારો' 'જયારો' એ જુઓ દુષ્યન્તને શોકસાગરમાંથી બહાર લાવે અને તેને લગાઈ માટે તૈયાર કરે છે.

‘રાય’ વગેરે પ્રધાપ એટલે વિલાપ અર્થ લે છે. રામ કહેવા મને છે કે પોતે જે વિલાપ કરી રહ્યા છે તે યોગ્ય છે અને તે મને વધારે દેના કારણે તેનીએના શ્લોકમાં આપે છે. પહેલાંના વિયોગમાં અને અત્યાગ વિયોગમાં ફેર છે. તેથી અત્યાગનો વિલાપ યોગ્ય છે.

‘વિદ્યાસાગર’ ‘નાથ’ શ્રી ‘બેલ્લરુકર’ વગેરે આ પાઠ રાખે છે. ‘રા’ સારી રીતે સમજાવે છે. છતાં વાસન્તીની આગલી ઉક્તિના અનુસંધાન પહેલો પાઠ સારો લાગે છે. તેથી અમે તે રાખ્યો છે. મી ‘કાણે’ પણ માં છે કે આ મુગ આટ તેનો પાઠ નહિ હોય. ‘કાણે’ પણ આ પાઠ રાખના નથી.

શ્લોક ૪૪

અનન્થ—ઉપાયનાં માવાન્ અવિરતવિનોદવ્યતિકરૈઃ સીરણાં વિન
જગતિ જનિતાદ્ધુતરસઃ સુધાર્ણા. સ વિયોગઃ રિપુષ્પાતવધિઃ અમૂત સત્ત્વ ।
તુ નિરવધિઃ અપ્રતિવિધઃ (વિયોગઃ) કથં તૂળીં સદ્યઃ । (શિખરિણી)

માવાન્-અસ્તિ-વધી.

અવિરત-અવિરતાઃ (અવિરત) વિનોદવ્યતિકરઃ (વિનોદના પ્રસંગો) યેષુ (જેમાં છે તેવાં) અથવા વ્યતિકર એટલે ‘સંબંધ’ અર્થ પણ લેવા અવિરતવિનોદવ્યતિકરઃ પાઠફેર છે. એ રીતે લેતાં તે ‘વિયોગ’ વિન થાય.

જનિતા-જનિત. અત્યદ્ધુતરસઃ યસ્મિન્ અથવા યેન જેણે (અનન્થ) અત્યંત અદ્ભુત રસ ઉત્પન્ન કર્યો છે તેવાં.

રિપુષ્પાતવધિઃ-રિપુષ્પાતઃ (સુસુઓનો વધ) અવધિઃ યસ્ય (જેનો વધ છે તેવો)

અપ્રતિવિધઃ ને જાહે પ્રવિલયઃ (પ્રલય) પાઠફેર ■ પણ એ પાઠ ફેર નથી કારણ એ રીતે લેતાં છેલ્લી લીટીમાં વિશેષ જતાવરા ‘વિયોગ’ માં આવે નહિ. નિરવધિરિદાની તુ વિરહઃ-પાઠ પણ છે.

રામ નીચે પ્રમાણે બે વિયોગનો ફેર જતાવે છે-

પહેલાનો વિયોગ

(૧) એ વિયોગ નિવારવાના ઉપાયો હતા.

(૨) એ વિયોગ સહ્ય હતો. કારણ એમાં સીતાને પાછી મેળવવા માટે યતાં ધીરનાં પરાક્રમને લીધે એક પ્રકારનો વિનોદ રહેતો.

(૩) કાંઈ પણ દિવસે યજુ મરશે અને આ વિયોગનો અંત આવશે એવી આશા હતી.

અત્યારનો વિયોગ

(૧) સીતાનું અસ્તિત્વ જ નથી તેથી કાંઈ પણ ઉપાય કામ લાગે નહિ.

(૨) કાંઈ વિનોદને સ્થાન નથી કેવળ ધીરજ થી એને સહન કરવા સિવાય બીજો કાંઈ ઉપાય નથી.

(૩) આ વિયોગનો અંત આવશે એવી કાંઈ આશા નથી કારણ સીતાને અથા મૃત્યુ પામેલી માને છે.

આમ જાહો' બંને વિયોગની સંજ્ઞામણી કરી પહેલા વિયોગને ખીલવિયોગ કરતાં અડિમાતો બતાવ્યો છે તેથી વ્યતિરેક અલંકાર છે.

૪૪-૧

નિરવધિરિતિ દ્વા દ્વતાસ્મિન્—રામ કહેવા માગે છે કે સીતા મૃત્યુ પામી હોવાથી આ વિયોગનો પોતે ખુદે તો પણ અંત આવે એમ નથી ન્યારે સીતા માને છે કે રામે એને કદી ફરીથી ન સ્વીકારવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને તેથી તે નિરવધિ શબ્દ વાપરે છે. સીતાને જી'ડે જી'ડે આશા હતી કે રામ કોઈક વખત તો એનો ફરીથી સ્વીકાર કરશે જ. પણ રામના આ ચબ્દોથી એને ભારે ધા લાગ્યો છે કારણ એની રહી સહી આશા પણ તૂટી પડી છે.

શ્લોક ૪૫

અ-વ્ય—એ પ્રિયે, સૌમિત્રેત્પિ પત્રિણામપિયયે ક્વ તત્ર અસ્તિ યત્ર મે કયીન્દ્રસહ્યમપિ વ્યર્થ, હરીણા વીર્યં, જામ્બવતઃ દ્રહ્મ કપિ રુદ્રા, વાયોઃ પુષ્પરય અપિ યત્ર ન ગર્જતઃ, યત્ર વિશ્વવર્મહન્યઃ સ્તુઃ અપિ માર્ગ ક ન દામઃ । (શાંદલવિકીરિત)

જીવીન્દ્ર—સુગ્રીવ, તે રામનો મિત્ર હતો. તેણે આખી વાનગણી સેના

એકઠી કરી હતો. તેમની મૈત્રી માટે વાંચી કિષ્કિન્ધાકાંડ તતોડગિન દીપ્તમાને
તો ચત્રવુદ્ધ પ્રદક્ષિણમ્ ॥ સુગ્રીવો રાષ્ટ્રમથૈવ વયસ્યત્વમુપાગતૌ ॥

જામ્બવત્-કહે છે કે તે રીંછોને વડા હતો. પણ રામાયણ કહે છે તે
પ્રમાણે તે વાનર હતો. વાંચી કિષ્કિન્ધાકાંડ-જામ્બવાન્ વાનરશ્રેષ્ઠઃ સહ સર્વઃ
પ્લવઙ્ગમૈઃ । મૂત્તવાન્ સહસોત્પાદ યુવરાજાનમવ્રવીત્ ॥ તેણે રામને બધી મદદ
કરી હતી. સમુદ્ર ઓળંગવા માટે તેણે જ હનુમાનને તૈયાર થયા હતા.
ધન્વજિતની સક્રિયથી જ્યારે રામ, લક્ષ્મણ અને સમગ્ર સૈન્ય મુર્છિત થઈ
ગયું હતું ત્યારે તેણે જ હનુમાનને દિમાલય ઉપરથી ધા રમનારી
ઓષધિ લઈ આવવા મૂચના આપી હતી જામ્બુવાન્ ખુબ જ શુદ્ધિદાગી
હતો. સીતાની શોધ માટે સમુદ્ર ઓળંગી લાંકા જવામાં હનુમાનને ઉત્સા
હિત કરનાર એ જ હતો.

વાયુપુત્ર-હનુમાન વાયુ સુદૃઢમાં સુદૃઢ સ્થળે પણ મતિ કરી શકે
છે. સોતા અત્યારે એવે સ્થળે ગઈ છે કે જ્યાં વાયુપુત્રનો પણ મતિ
નથી. હનુમાનની મદદતા માટે વાંચી યુદ્ધકાંડ-અસ્મિન્જીવતિ પૌરે તુ હતમવ્યહનં
યત્નમ્ । હનુમત્યુજિતપ્રાણે જીમન્તોડપિ મૃતા યયમ્ ॥ ઘરતે મારુતિસ્તત
મારુતવ્રતિમો યદિ । વૈદ્યારસમો ધીર્ષં જીવિતાશા તતો મવેન્ ॥

નમઃ-તે વાન-શ્રેષ્ઠ હતો. તેણે જ સેતુ બાંધ્યો હતો અને તે ઉપર
થઈને વાનર સૈન્ય લાંકા પહોંચ્યું હતું. વાંચી યુદ્ધકાંડ સર્ગ ૨૨-અર્ચ
સૌમ્ય નલો નામ સ્તનથો વિશ્વકર્મણ । વિશ્વા દક્ષતરઃ ધીમાન્ પ્રીતિમાન્ । વૃધ-
ર્ક્મણઃ ॥ એવ સેતુ મહોત્પાદઃ કરોતુનયિ વાનરઃ । તમહં પારદિધ્મામિ દધા
હયેવ પિતા તથા ॥

સૌમિત્રિ-લક્ષ્મણ. તે રામનો ભાઈ હતો તેથી એનો સદૃશ મિત્ર
હતો. એનાં બાળને પ્રનાયે જ રામને રાવણના પુત્ર ધન્વજિત ઉપર વિશ્વકર્મ
મળ્યો હતો.

અહીં વાંચી 'રાવ'ની ટીકા-"આમ સદૃશમિત્ર (લક્ષ્મણ), મૃત્રિમિત્ર
(સુમીત્ર), વિશાળ સૌમ્ય, સારો સેનાપતિ (સુમીત્ર) સારા સલાહકારો
(જામ્બુવાન્, વિમીષણ વગેરે) અને બીજા અસંખ્ય વૌર સૈનિકો (હનુમાન,
અમર વગેરે) ની મદદથી (વપાવનાં માવાન્) રામ પહેલાં વિશેષ ઉપર
વિજય મેળવી શક્યા."

વિરહમ્ ને બદલે વિરહે પાહેર લેતાં નીચે મુજબ અર્થ માય કે
 ‘વહેલાના વિરહમાં રામ મને વધારે માન આપતા’ અર્થમ વિરહ વખતે
 સીતાને પાછી મેળવવા રામે ઘણા પ્રયત્ન કર્યા હતા. એ વખતે ધણી
 શૂરવીર અને શુદ્ધિશાળી વ્યક્તિઓની રામને મદદ મળી હતી તેથી સીતાને
 તે વખતે મદ્દ માન મળ્યું હતું. જ્યારે અત્યારે એને કસંકતે કારણે ત્યજ
 હોવાથી એને મેળવવાનો કોઈ પણ ધન થયો નથી. અરે, એને માટે પાણું
 વાળીને ત્રેરામાં પણ નયો આપ્યું. પણ એ ઉપરના યોગના કારણે
 વિરહ જાય છે.

૪૫-૨

કિયચિદં—આખા અંકની કરુણાત્મકતાનો અહીં ખ્યાલ આવે
 છે. રામ અને વાસન્તીની આખી મુગ્ધાકાત દરમિયાન વાસન્તીએ રકમાજ
 ક્યું છે. સીતા વગરના રામને મળતાં વાસન્તીને કેટલું દુઃખ થયું હતું તેનો
 અહીં ખ્યાલ આવે છે.

૪૫-૬,૭

.વર્ણવર્ધન—વર્ણસ્ય વર્ધનં, તસ્ય મજ્જલનિ—દરેક વર્ણમાં આપુધ્યની
 વૃદ્ધિ માટે કરવામાં આવતી વિધિ પૂર્વકની ક્રિયા. વાંચો. ચીર—દ્વાદશવર્ણ—
 દ્વર્તિમજ્જલનિ દેશતાવૂઅદીનિ શુમાનિ ।

૪૫-૧૦

અસ્થિ ચેદાનીમમ્—પે તે અહીં કેમ આવ્યા છે તેનું કારણ
 અહીં આપે છે એમણે અપમેધ થતા શરૂ કર્યો છે અને એની અધવમ
 જ એમને સમજીકનો વધ કરવા આવવું પડ્યું છે.

પરંતુ આ જાગત તો કવિ સીધી રીતે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી શક્યા
 હોત અહીં મહર્ષિચારિણી શબ્દનો ખાસ પ્રયોગ થયો છે. આ અંકનો
 ખાસ ઉદ્દેશ એ છે કે સીતાના મનમાંથી પરિવાગજી શરૂ થયું ફર
 માય અને એને રામના એવાને એવા સ્થિત પ્રિયની પ્રતીતિ થાય. સીતાને
 વારંવાર આ અંકમાં રામના સ્થિત પ્રિયની પ્રતીતિ કરાવવામાં આવી છે
 ૭નાં ૬૪ દમજાં જ બોલાયેલા નિરવધિ શબ્દ ઉપરથી સીતાને લાગે છે

કે રામ એને કદી સ્વીકારવાના નથી. સીતાને થયેલો ધા જેવો તેવો નથી તેથી હવે પણ એક એવી દહીકત આપી છે કે જેથી સીતાનું સ્થળ જડમૂળથી ઉખડી જાય. રામે અશ્વમેધ યજ્ઞ આરંભ્યો છે એમ સંભળતાં તો સીતાના હોશકોશ જ બિડી ગયા છે. અશ્વમેધ યજ્ઞ પત્ની વગર થઈ શકે નહિ. પોતાનો તો રામે ત્યાગ કર્યો છે તેથી નક્કી ગમે ખીલું લગ્ન કર્યું હશે એમ સીતાને ખાતરી થાય છે. રામને અશ્વમેધમાં સહધર્મ્યારિણી એમ સંભળતાં તરત જ સીતા અધવચ્ચ બોલી બેઠે છે કે એ કેશુ છે ? એ સહધર્મ્યારિણી ખીજ કોઈ નથી પણ સીતાની જ સુવર્ણ પ્રતિમા છે એ કથન સીતાને રામના સ્થિર પ્રેમની પ્રતીતિ કગવવા જ કવિ ખાસ પ્રયોજે છે.

૪૫-૧૪-૧૫

આર્યપુત્ર દ્વાનીમસિ સ્થમ્ । અહો હત્ત્વાતમિદાનીં મે પરિત્યાગઃ—અશ્વમેધ યજ્ઞમાં સીતાની સહધર્મ્યારિણી છે એ શબ્દો રામને મુખે સંભળતાં સીતા ઉપર વજ્ર તૂટી પડે છે. એ માની લે છે કે નક્કી રામે ખીજ લગ્ન કર્યાં હશે. પોતે રામનો પ્રેમ મુખ્યત્વે છે એની એને ખાતરી થાય છે. એને સખત આઘાત લાગે છે. પણ જ્યારે તે સંભળે છે કે એ સહધર્મ્યારિણી ખીજ કોઈ નહિ પણ સીતાની જ સુવર્ણ પ્રતિમા છે ત્યારે રામના સ્થિર પ્રેમની સીતાને ખાતરી થાય છે. હવે એને એના પરિત્યાગનું દુઃખ રહેતું નથી. તત્કાલ તે કહે છે. “હવે તમે આર્યપુત્ર સાચા અર્થાત્ હવે તમે સાચા ‘પતિ’ (આર્યપુત્ર) છો.”

પરિત્યાગ લેલે સકારણ હોય કે નિષકારણ છતાં જિનાયો સીતાને ધણો જ આઘાત લાગ્યો હતો. એટલું જ નહિ પણ એનાથી એને ભારે અપમાન પણ લાગ્યું હતું કાણ કે એના આશિષ ઉપર શંકા કરીને એ ત્યાગ થયો હતો. આથી એને લાજ મળવા વારો આવ્યો હતો આમ સીતાને જેવડો ધા સહેવાનો હતો—એક તો વિયોગનો અને બીજો એના આશિષ ઉપગ્રી શંકાનો. આજ સુધી એને મનમાં બેઠે બેઠે એમ યત્ન દોને કે રામે કેવળ લોકાના સતોળ ખાતર જ એનો ત્યાગ કર્યો હશે. એમનો સ્થિર પ્રેમ પણ તેણે મુખ્યત્વે દશે એ સીતાની કદવનામાં પણ નહિ હોય પણ સહધર્મ્યારિણીની વાત સામળી સીતાને ખાતરી થાય છે કે રામે લોકાની વાત સાચી જ માની હશે અને તેમને પોતાને પણ સીતાના આશિષ વિશે શંકા હશે પરંતુ--

રામના (હિરણ્યમયી સીતાપ્રતિજ્ઞા) એ સંબોધી સીતાના હૃદયનું આ શબ્દ સમૂહનું જીખડી જાય છે. કારણ એથી સીતાને ખાતરી થાય છે કે બંને એક રાજ્ય તરીકે તેમણે લોકોની વાત માની એનો ત્યાગ કયો પણ પતિ તરીકે એને એના ઉપર સદેશ પણ થઈ નથી, પરિત્યાગ સકારણ હોય કે અકારણ હોય એ પ્રશ્ન હવે અસ્થાને છે. રામને સીતા ઉપર એવો એવો જ સ્થિર પ્રેમ છે. રામને હજી પણ મારા ઉપર એટલો જ સ્નેહ છે કે તે બીજી પત્ની ન પરણતાં અશ્વમેધ યજ્ઞમાં પણ મારી જ સુવર્ણ પ્રતિમા રાખે છે. એમના સ્થિર પ્રેમની આથી વધારે પ્રતીતિ બીજી કઈ હોઈ શકે ?

આમ હવે સીતા માનસિક રીતે સંપૂર્ણ સુમેળ સાધે છે. એના મનમાંથી પરિત્યાગના અપમાનનું શબ્દ હવે સમૂહનું જીખડી ગયું છે. પરિત્યાગને લોકો એને માથે ને આજ અડ્યું હતું તેનાથી સીતાને પોતાને શરમાવાનો વારો આવ્યો હતો. આજે એ લજ્જા ક્ષી રાજ્ય સમૂહનું નષ્ટ થયું છે કારણ પોતાના પતિનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ એણે ગુમાવ્યા નથી. અને આની એના સ્વામીના શબ્દોએ જ પ્રતીતિ દરાવી છે. પોતાને અકારણ દુઃખી કરવા બદલ રામે કીક કીક તપ કર્યું છે. તેથી સીતાને સંતોષ છે. આમ પોતાની વિશુદ્ધિની આ પ્રતીતિ પોતાની સખી તમસા અને વાસન્તીની સમક્ષ થઈ છે એ સીતાને મોટો સંતોષ છે. સીતાને જોડે જોડે ને કારી બા લાગ્યો હતો તે આજે સાવ રક્ષા મળ્યો છે. આમ આ અંકને અંતે સીતાનું માનસિક પરિવર્તન થાય છે અને એને પક્ષે તો સંપૂર્ણ સુમેળ સધાઈ જાય છે જ.

૪૫-૧૬

તથાપિ તાવદ્વાપ્ત-અકારણ પરિત્યાગનું ને દુઃખ સીતાના હૃદયમાંથી જનું ન હોતું તે દૂર કરવાનો ત્રીજા અંકનો હેતુ છે. આ હેતુ અહીં સધાઈ જાય છે. રામ કહે છે-“અહીં ચિરપરિચિત સ્થળો એતાં મને શાંતિ મળે છે અરી પરંતુ એ મીઠી યાદે મારી આંખોમાંથી આંસુ વહેવા માંડે છે, એ જોઈ તું પણ રડવા કરે એ મારાથી જોયું જનું નથી તેથી હવે તો મારી રાગધાનીમાં જવાની મને રજા આપ. ત્યાં સંતાની મુવજો પ્રતિમા જોઈને દુઃ મગરો એટલો શાંતિ મેળવીશ. આ દુઃખ હવે મને જ સદન કરવા દે” (રામ).

૨૯૦ ૪૬

અ-પૃથ- (યસ્યાસ્તવ) મર્મચ્છેદપર્યેત્તનૈઃ તૃષ્ણાદીર્ઘસ્ય દયિતે પ્રત્યુપ્તસ્યેવ
અહુયઃ આકર્યઃ ન સમાપ્યતે । (અનુષ્ટુભ)

મર્મચ્છેદ-મર્મચ્છેદકારિણઃ (મર્મચ્છેદે પ્રવૃત્તૈઃ) મર્મચ્છેદમાં પ્રવૃત્ત તૃષ્ણા-
તૃષ્ણયા દીર્ઘસ્ય પ્રત્યુપ્ત-જડાયેલાં

તમસાના કહેતાંની સાથે જ સીતા એની સાથે તરત જ ધ શક્તી
નથી કારણ સીતાનાં નેત્રો રામ ઉપર મંડાયાં હતાં. એ નેત્રો રામ ઉપર
ફેવળ મંડાયાં નહોતાં પણ એનાં નયનો રામ ઉપર જડાઈ જ ગયાં હતાં. એ
એટલે જોડે ખૂંપી ગયા હતાં કે સાધારણ પ્રયત્નોથી એ દષ્ટિ પાછી ખેંચી
લેવાનું બને એમ નહોતું. છતાં તમસાએ જવાનું કહ્યું ત્યારે સીતાએ એ
આખો રામ ઉપરથી પાછી ખેંચી લેવા ધણી પ્રયત્નો કર્યા. અને એ
પ્રયત્નો જેવા તેવા નહોતા મર્મચ્છેદ કરે એવા કારે અને ભયંકર એ
યત્નો હતા. છતાં એના મોટા પ્રયત્નથી પણ એના પ્રિયતમ ઉપર જડાયેલાં
'નેત્રો'ને એ પાછાં ન ખેંચી શકી. તમસા કહે છે કે આવા હૃદયને બેરી
નાખે એવા પ્રયત્નથી પણ તું જ્યારે તારા સ્વામી ઉપર ગાંડેલી દષ્ટિ
પાછી ખેંચી નથી સર્પ શક્તી ત્યાર આપણું જવાનું બની જ કેમ શકે?
અર્થાત્ " તારી આંખો તો તારા સ્વામીના શરીરમાં જોડી ખૂંપી ગઈ છે.
પહેલાં એ દષ્ટિ પાછી ખેંચી લે ત્યાર પછી જ આપણે જઈ શકીશું.
તું એ આંખો પાછી ખેંચી લેવા મર્મચ્છેદક પ્રયત્ન કરે ■ તો ખરી પણ
એ નિષ્ફળ જ નીવડે છે. તું જઈ શકવાની જ નથી કારણ તારાં નેત્રો
દ્વારા તું તારા સ્વામી સાથે બંધાયેલું છે. વિયોગનો વિચાર જ તને
સતાવે છે તો તું શી રીતે જઈ શકીશ?" (વાચો 'રામ' પૃ ૧૨૭) વાચો
અ. ન. દ્વિવેત્રીની ટીકા-(ઉ. ચ. પૃ. ૧૪૨)

" પતિ રામને-જેવાની અતિશય તૃપ્તિથી વિસ્તાર પામી દીર્ઘ યત્નો
તારાં ચક્ષુ તે જાણે તારા નાથમાં રોપાઈ જ ગયાં છે-એટલી જ ગયાં છે;
જે-દણુએ એ જનારા થયા, ને આપણે પણ જનારાં થયાં તોયે-તું તારા
હૃદયના દીરને કાપી નાંખે એવાં પાછાં તાણી લેવાના યત્ન કરે છે તથાપિ
પણ ઉખડતાં નથી. એવા તારા નાથને જેવામાં ગરક થઈ ગયેલી તું
'ચારો' એમ કહે છે, પણ શી રીતે આવનારી છે?"

પાઠદેર-ગર્મચ્છેદોપમૈર્યત્નૈ સનિકર્યો નિરુચ્યતે-‘મર્મછેદ જેવા પત્નોથી (જેની આખોનો) નિઃર્મ રોકવામાં આવે છે.’ આ પાઠ પ્રમાણે તમસાનો આશય આ છે-‘તે તારી આખો સમર્પા કેન્દ્રિત કરી છે. એ વૃણા દીર્ઘ નેત્ર ખસેડી લેવા તો એવા સખત પ્રયત્ન જોઈએ કે જે ગર્મછેદક પીડા કરે અર્થાત્ એવા સખત પ્રયત્નથી જ તારી દષ્ટિ ખસી શકે.’

પહેલો પાઠ વધારે ભાવમય છે અને લગભગ બધી જૂની નવી આશૃતિઓ એ પાઠ જ રાખે છે.

૪૬-૨

અર્પૂં-અર્પૂણ્યેન (અર્પૂર્ પુરુષથી) જનિત દર્શન યયો (જેનું દર્શન થયું છે તેવા) સુહૃતપુણ્જનદર્શનીયામ્યામ્ પાઠ પશ્ય છે. વચ્ચે વીર-સુહૃતપુણ્યાદ્ય તે જનાન્વેતિ વિગ્રહે કર્મધારય । તથાવિધે દર્શનીયામ્યામ્ સેવિતું શયયામ્યામ્ । ન તુ મારણપાપટ્વજનદર્શનાર્હ્યામ્ત્યર્થ ।

૪૬-૪

કિયદ્ધિરં ઘા-પૂર્ણિમાને દિવસે વાદળાથી ઘેરાયેલા અન્દ્રમાને તે કેટલી વાર જોઈ શકાય ? તે કહેવા માગે છે કે જ્યારે આકાશમાં વાદળા હોય ત્યારે અન્દ્રમા થોડી થોડી વારે જ દેખાય અને તે પશ્ચ થોડા સમય માટે જ. અર્થાત્ તે કહેવા માગે છે કે લલે રામનું દર્શન થોડા સમય માટે થયું તો પશ્ચ તે એ બદલ પોતાની જાતને લાગ્યશાળી માને છે. સારા ભાગ્યને લીધે જ સૌતાને એના સ્વામીનું થોડા વખત માટે પશ્ચ દર્શન થયું છે એનાથી એને હ તોય માનવાનો જ છે.

૪૬-૬

જહો સંવિધાનકમ્—અહો ! કેવી રચના ! ‘એક જ ઉદ્દેશ તરફ લઈ જતી પ્રસંગોની વિવિધ રચના’ એ અર્થમાં પશ્ચ ૧૫૨૫.

આ તથા રીતે લેવાય. (૧) રામ અને સીતાના હવનમાં કેવી આશ્ચર્ય ઉપભવે તેવી પ્રસંગોની રચના થઈ છે. તેમનાં સગ, રાવણને લીધે થયેલા વિશેષ એ વિશેષનો અંત, સીતાનો ત્યાગ, એનું દુઃખ, રામનું ઠંડકામાં પુનરા-જનન અને એ વખતનો એમનો વિલાપ ! કેવી ઘટના ! અહો ! રામ અને સીતાના હવનમાં કેવો પ્રસંગ જ-યો છે કે જ્યેષ્ઠી એ બંને પાસે છે છતાં એકમેકને મળી શકતાં નથી ! કેવી રચના ! પ્રસંગની કેવી કરુણાત્મકતા ! રામ અને સીતા ક્યારેક કરુણ સૃંગાર કે અદ્ભુત રસ ઉપભવે તેવા બાવ ખતાવે છે અને તેનાં કાપો કરે છે જનાં પણ બધા એક કરુણ રસને જ પોષે છે એમ તમસા કહેવા માગે છે. (૨) બીજું આ નાટકના વસ્તુને ઉદ્દેશને પણ કવિએ અહીં કહ્યું છે કે પોતાના આ નાટકમાં પ્રસંગોની કેવી રચના છે. અહીં જવજૂતિ પણ આડકતરી રીતે પોતાની જાતનાં જ વખાણ કરે છે. (૩) અહીં ત્રીજા અંકની પોતાની પ્રસંગરચનાને ઉદ્દેશને પણ કવિ બોલતા હોય !

નાટ્ય પ્રસંગોની રચનામાં પોતાની સર્વશ્રેષ્ઠ કુશળતાનું જ કવિ અહીં સૂચન કરે છે.

શ્લોક ૪૭

અન્યથ—એક એવ કર્ણો રસઃ નિમિત્તમેવાત્ મિન્નઃ (સન્) પૃષ્ઠ પૃષ્ઠ રૂપ વિવર્તાન્ આશ્રયતે, યથા બન્ધઃ બાવલુદ્વુરતરત્તમગત્ વિચારાન્ (આધર્યતે) । તન્ સમસ્તમ્ હિ સલિઢમેવ । (વસંતાતિસ્રમી)

રસ—કોઈ પણ કાવ્ય વાચતાં એમાં તદ્દુપ થઈ જવાય ત્યારે જ એક પ્રકારની સુખનો સાગણી થાય છે એને રસ કહે છે. રસ—અર્જુનીય સાગણીનો અનુભવ—આ અનુભૂતિ કેવળ સદૃશી જનોને જ થાય છે.

સંસ્કૃતમાં રસ આઠ પ્રકારના છે : સૃંગાર, હારમ, કરુણ, રોડ, વીર ભયાનક, બીભત્સ અને અદ્ભુત. કેટલાકના મત પ્રમાણે 'સાર્ત' નવમો રસ છે. આ આઠ પ્રકારના રસના આઠ રચાપીઠાવ છે રતિ હારસ, શૌર, કૌપ, હિસાદ, ભય, શુભ્રાસા અને વિરમય. સાર્તરસનો રચાપીઠાવ શમ છે.

'વિશ્વનાથ' રસનો નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપે છે—

વિભાવેન નુભાવેન શ્વષ્ઠઃ સમારિણઃ તથા ।

રત્નલમેતિ રત્નાદિઃ સ્વામિભાવઃ સપેતલામ્ ॥

"કોઈ પણ કૃતિમાં રહેલા 'રતિ' આદિ સ્થાયિ લાવો' વિભાવ', 'અનુભાવ' અને 'સંચારીલાવ' દ્વારા અભિવ્યક્ત થઈને, કોઈ પણ સદૃશી જનમાં રસની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે."

વિભાવ સ્થાયિભાવના કારણરૂપ હોય છે. એ વિભાવને કીધે જ સ્થાયિભાવ વ્યક્ત થાય છે અને પોષાય છે. વિભાવ એ પ્રકારના હોય છે. આલંબન વિભાવ અને ઉદીપન વિભાવ. પુરુષોની આગતમાં સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રીઓની આગતમાં પુરુષો આલંબન વિભાવ ગણાય છે કેમકે એ જ સ્થાયિભાવ 'રતિ' ઉત્પન્ન કરે છે. દ પતિના હાવભાવ ચંદ્રને ઉદય કે વસંત ઋતુનું આગમન એ ઉદીપન વિભાવ ॥ કાશ્યુ તે રતિનું ઉદીપન કરે છે.

અનુભાવ-રતિ હત્યાદિ સ્થાયિભાવની જે બાજુ સ્થૂલ અસર જણાય તે અનુભાવ કહેવાય

મનુભાષો વિકારસ્તુ માવર્ણ્યવજાત્મકઃ [હાસ્યક-૪-૨]

સ્તમ્ભ, સ્વેદ, રોમાચ, સ્વરભંજ (અવાજ યોગ્યતા), મુખરી, શરીરનો રંગ બદલાય, આંખમાં આંસુ આવે, અને મૂર્છા આવે-આ આદિ સાર્વત્રિક ભાવો પણ અનુભાવમાં આવે.

સ્તમ્ભ સ્વેદોડય રોમાચઃ સ્વરમજ્જોડય વેપયુઃ ।

વૈવર્ણ્યમનુપ્રવ્યક્ત્ય દત્તમટ્ટી સાર્વત્રિકા મતાઃ ॥

અભિચારિ (સંચારી લાવ) સ્થાયિભાવને કે તેની અસરને સદૃશ બને છે. એ સ્થાયિ ન હોવાથી અભિચારિ કહેવાય છે. સમુદ્રનાં મોજાંની માફક એ દેખાય છે અને નથી પણ દેખાતાં નિર્વેદ, ગ્વાનિ, ચંકા વગેરે અભિચારિ ભાવ ગણાય છે. એના ૩૩ ભેદ છે.

વિવર્ત-ફેરફાર. સ્વરૂપ. આ ૨૦૮ની નોંધ આટે જુઓ અંક ૨ ટિપ્પણ ૫-૬ અહીં પણ જીભ અ કળી માફક કવિ આ શબ્દ તેના 'બોટા આભાસ' એવા ખાસ અર્થમાં ન વાપરતાં સાધારણ અર્થમાં જ વાપરે છે. પણ એ

શાસ્ત્રીય અર્થની કવિને ખગર તો ॥ જ એમ છટ્ટા અંકમાં તેમણે કરેલા આ શબ્દના પ્રયોગ ઉપરથી લાગે છે.

આવર્ત૦—આવર્ત—ભમરી વુદ્વુદ-બુદ્બુદ અને, તરંગ મોળાં. તરંગ, વિકાર—એકની એક વસ્તુનું બદલાયા સિવાય બુદ્ધ બુદ્ધ સ્વરૂપમાં રૂપાંતર થાય એ અર્થમાં આ શબ્દ વપરાયો છે.

હિ તત્ સમસ્તમ્ ને બદલે તુ તત્ સમગ્રમ્ પાદેર છે.

અહીં તમસા કહેવા માગે છે કે રામ અને સીતાના જીવન પ્રસંગોમાં કેવળ કુરુષુ રસ જ મુખ્ય છે. બાહ્ય સંજોગોમાં તેનો આચાર્ય થયો હોવાથી તે કર્ણાચત્ર જુદે જુદે સ્વરૂપે બાસે છે. કેટલીક વખત તે યુગાર ઉપર આધારિત હોય, તો કેટલીક વખત તે વીર રસ ઉપર પણ આધારિત હોય અર્થાત્ એ યુગાર, કે વીર રસ અંતે તો કુરુષુ રસને જ પોષતો હોય.

અહીં સુંદર ઉપમા છે. કુરુષુ રસને કવિ પાણી સાથે સરખાવે છે. જેમ પાણીના વમળ, પરપોટા અને તરંગ એવા વિકાર બાસે છે, છતાં તે સર્વે છે તો પાણીનું પાણી, પાણી વગર તે સંભરી જ ન શકે તેમ રામ અને સીતાના જીવનમાં પણ કુરુષુ રસ જ મુખ્ય છે. બાહ્ય સંજોગોને લીધે તે પ્રસંગો કદાપિ અન્ય રૂપે ભાસ્વા દર્શો પણ તે બાસ માત્ર જ, ખરી રીતે તો એ કુરુષુ રસ જ છે. સીધી રીતે કહીએ તો રામ અને સીતાના જીવનમાં ૧૬વિધ પ્રસંગે યુગાર, વીર વગેરે રસો વ્યુપન થયાં લાગે છે પણ વસ્તુતઃ એ લિન્ન વિન્ન રસોનો આંતરિક પ્રવાહ તો કુરુષુ જ છે. આવા વિચિત્ર જ્ઞાનાન્ત માટે તમસા કહે છે કે અહો સંવિધાન ! [અહો રચના ! તો જ્ઞાનાન્ત ગન્યો !]

થી 'કાળે' ધારે છે કે અહીં વિકાર શબ્દ ઉપરથી વિવર્તનો અર્થ નક્કી કરવો ચોગ્ય નથી. અંદર વસ્તુતઃ એક જ વસ્તુ રહેલી છે એ અટ્ટે પણ ઉપમા વાપરવામાં આવી હોય. તેઓ કહેવા માગે છે કે 'મિશ્ર આત્મા' એ અર્થમાં પણ વિવર્ત શબ્દ કવિએ વાપર્યો હોય. તે દારા તે બતાવે છે કે દરેક જગ્યાએ મુખ્ય રસ કુરુષુ જ છે છતાં સામાન્ય કાળના વાંચકો અને પ્રેક્ષકોને લાગે કે ક્યાંક યુગાર છે તો ક્યાંક વીર છે. કેવળ

ભવભૂતિ પોતાનો આ સિદ્ધાંત જ વ્યક્ત કરે છે [પથ ભવભૂતિને એ અર્થે અભિપ્રેત દ્વયે કે નહિ એ ચર્ચા માટે વાંચો આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના]

[આ શ્લોક ઉપરની વધુ ચર્ચા માટે વાંચો આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના]

શંકરાચાર્યના વેદાન્ત સૂત્રભાષ્યમાં પાણી, પરપેટા વગેરેનું દર્શન આવે છે. વાંચો બ્રહ્મસૂત્ર ૨-૧-૧૩-તથા હિ સમુદાદુદ્ધકાત્મનોડમન્યલેપિ તદ્વિકારાણા ફેનગીચિતરક્કબુદ્ધુદાદીનામિતરેતરવિભાગ इतरेतर संश्लेषादिलक्षण व्यवहार उपलभ्यते ॥, બ્રહ્મસૂત્ર ૨-૧-૧૪ (ઉપરનું ભાષ્ય) યદા ચ સમુદ્રાત્ત મૈક્લવં ફેનતરક્કાચાત્મના નાનાત્વમ્ ॥

૪૭-૩

તમવાસન્તી—તમસા આ શ્લોક સીતાને ઉદ્દેશીને બોલે છે અને વાસન્તી આ શ્લોક રામને ઉદ્દેશીને બોલે છે. અહીં એ ખ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે તમસા અને સીતા રામને અને વાસન્તીને જોઈ શકે છે અને રામ કે વાસન્તી તમસા કે સીતાને જોઈ શકતાં નથી.

શ્લોક ૪૮

અન્યથ—અવનિઃ અસ્મદ્વિધામિઃ સાર્ધમ્ અમરસિન્ધુઃ, યઃ છન્દસા જાપ પ્રણેજા સઃ કુલ્લપતિથ્થ, અનુયાતારુન્ધતીક. સ મુનિઃ વશિષ્ઠથ્થ મૂયસે મત્તરત્ત ત્વયિ મદં વિતરતુ (માલિની)

અવનિઃ, અમરસિન્ધુઃ, કુલ્લપતિઃ વશિષ્ઠ-આ દરેક નામ સાથે વિવિધ ક્રિયાપદ લેવાનું છે.

કુલ્લપતિઃ-એવા મહાનો અધિપતિ કે જ્યાં ૧૦૦૦૦ મુનિઓને ખવડાવવામાં આવે છે અને બહુવામાં આવે છે. વાંચો. મુનીનાં દશકાદશોડન્નદાનાદિપોષણાત્ ॥ અધ્યાપયતિ વિપ્રર્ધિરમૌ કુલ્લપતિઃ સ્મૃતઃ ॥

અનુયાતા—અનુયાતા અરુન્ધતી યમ્ સ-અરુન્ધતી જેની આશરે તેવા.

આ શ્લોકમાં મહાવેશી બધી વ્યક્તિઓ રામ અને સીતાના પુત્રમિલનમાં રાજો આવે છે.

અંક ૪

૧૧

શ્રવિષ્કમ્ભક

[એ તાપસો પ્રવેશ કરે છે. તે બંને વાદમીકિના આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ વ છે. એમાંનો એક આશ્રમના વાતાવરણનાં વખાણ કરે છે. માનનીય તિથિઓના સ્વામી માટે કેટલીક ખાસ રીવાજો થતાં હોવાથી આને વધારે રમણીય લાગે છે. બીજો વિદ્યાર્થી નાનો છે. અતિથિઓના ગમનથી બહુવામાંથી છુટ્ટી મળશે એ વિચારે આ નાનકડાં છોકરાને ખૂબ આનંદ થાય છે.]

વાતમીત દરમિયાન ખબર પડે છે કે આ મહેમાનો બીજા કોઈ નહિ પણ અરુન્ધતી, વસિષ્ઠ અને રાજમાતાઓ છે. (પહેલાં અંકમાં આપણે જુએ કે) અરુન્ધતી, વસિષ્ઠ, અને રાજમાતાઓ સ્વપ્નશૂંઘના આશ્રમે પહોંચ્યા હતા. સીતાસાગરની ખબર પડતાં તેઓ સીતા વગરની અરો-રામાં જવાને બદલે વાદમીકિના આશ્રમમાં જવાનું પસંદ કરે છે. એ દિવસે બીજા પણ એક અતિથિ આવ્યા હતા અને તે સીતાના પિતા નંક. એમની વાતમીત દરમિયાન જાણવા મળે છે કે સીતાની આવી મનસીબીની વાત સંજીવનીને એ પોતે તરત જ વાનપ્રસ્થ થઈ ગયા. ત્યાર બાદ અન્દ્રદીપ તપોવનમાં તપ તપતા હતા. એ આજે વાદમીકિને એક રૂબ તરીકે મળવા આવ્યા હતા. બધાં ઘરડાં ભેગા મળ્યા છે ત્યારે આ ગણો પણ છુટ્ટીને મહેલસવ માણવા દોડી બપ છે.]

મૂયિષ્ઠ-મૂયિષ્ઠ સન્નિષ્ઠાપેતઃ અતિથિઃ જનઃ યસ્મિન્ જ્યેષ્ઠા (મૂયિષ્ઠ) તિથિઃ જનો આવ્યા છે (સન્નિષ્ઠાપેતઃ) તેવું સમઘ્નકા-સમઘ્નકઃ (મિ.ટી) તરમ્ભે (રીવાજો) થતાં હોવાથી રમણીયતા (રમણીયતા)

લોક ૧

અન્વય-સમઘ્નકાગ્રિયાપીતાદમ્યધિકં તપ્તમયુરં નવતારીદનમગ્ન્ય પર્વાર્જ

આચામતિ । સર્વિષ્મતઃ મક્તસ્ય સ્ફુરતા ગન્ધેન મનાગ્ અનુસૃતઃ કર્કન્ધૂફલમિષ્ટ-
શાકપચનામોદઃ પરિસ્તીર્યતે । (શાદૂંલવિકીડિત)

નીચારૌદન૦-૫૩૬ ઉ ચોખા. સામેા મળ્દમ્-રાખડી. ઘનીમૂતદ્રવિશેષઃ
રુષ્ણ૦-રુષ્ણં ચ તન્ મધુરં ચ-જીનું અને મીઠું. વાંચો વીર૦-રુષ્ણત્વં હિ
પ્રસવવિહ્વલશરીરતોટપરિહારકમ્ । પ્રિયાત્વં ચ મધુરત્વે हेतुः । अत एव मधु
त्वोक्तिः प्रयोजनवती ।

સથ પ્રસૂત૦-મથપ્રસૂતયા (દમણાં જ પ્રસૂતિ પામેલી) પ્રિયયા (પ્રિયાથી)
પીતાંત (પીતા) અન્નધિકં-વધેણુ. સ્ફુરતા પ્રસરતી. કર્કન્ધૂ-કર્કન્ધૂફલ
(વજ્રૈઃ) (કર્કન્ધૂ ફળથી) મિષ્ટઃ (મિષ્ટિત) શાકઃ તસ્ય (શાકના) પચનં તન્
(જીકળવાની) આમોદઃ (સુગંધ) વાંચો-વિમદૌત્થે પરિમલો ગન્ધે જનમનોહરે ।
આમોદઃ સોડતિનિહારી' इत्यमर ।

પરિસ્તીર્યતે-પરિ+સ્તુનું કમંણી વ. કા. ત્રી. પુ. એ. વ. યોગેર દેશાધ છે.

૧-૨

ઝીર્ણ૦-ઝીર્ણ કૂચં યેપામ્-લાંબી દાઢીવાળાઓ. અતિથિ વિશેષના આશ
ર્મન નિમિત્તે પહેલાં આરતમાં વિદ્યાર્થીઓને છુટી આપવામાં આવતી વાંચો
યાતવલ્કય સ્મૃતિ-ધાવત પૃત્તિગન્ધે ચ ક્ષિપ્તે ચ ગૃહમાગતે । આગે આ
અતિથિવિશેષના આશર્મન નિમિત્તે છુટી મળી છે તેથી જ આ છોડાને
આ ધરડાઓ ગમે છે.

૧-૩

અપૂર્વઃ ક્તોડપિ ત્તે૦-ખીન્ને છોકરો જરા મોટો ને હુંચિપાર છે તેથી
તે એના મિત્ર સૌધાનકિના છુટીની મળ માણવાના હરખને દમી કાઢે છે.

૧-૧૫

યેન પરાપતિતેનૈય૦-વપિલા-બદામી વરાચી-બિચારી કાચાની-(એ
ને વાંચી) વાજડી. વાંચો વીર૦-વત્સલરી દ્વિહાયનીત્યર્થઃ. શાદમદાવિટ-
મદમદારી ગયો. મદમદનું ક. જૂ ફ.

૧-૧૬, ૧૭,

સમાસો મધુપર્ક - મધુના પૃચ્છતે इति મધુપર્ક સ્મૃતિકારે કથા ૪૨૨
અતિથિ વિશેષને મધુપર્ક આપવો જેની યાદી આપે ॥ પતિ મનુસ્મૃતિ
રાજતિર્કુસ્તાતકયુસ્ત્ર ગ્રિયથશુરમાતુલન । અહ્યે મધુપર્કેણ પરિસવસપાતુન ॥

પતિષ્ઠસ્મૃતિ પિતૃદેવાતિથિપૂજાયામેવ પતુ હિંસ્યાદિતિ માનયમ્ ॥
મધુપર્ક ચ યથે ચ પિતૃ દેવતર્કર્મણ । અત્રૈવ ચ પતુ હિંસ્યાન્માન્યયેત્યવગીમતુ ॥
નાદૃશા પ્રાણિના હિંસા માસમુપપદતે યવચિત્ । ન ચ પ્રાણિયથ સ્વર્ગસ્સ્માચાગે
યથોડયથ ॥ અથાપિ બ્રાહ્મણાય ચા રાજન્યાય ચાન્યાયતાય મહોક્ષાણ વા મહાજ
વા પવદેવમસ્મા આતિથ્ય કુર્વતીતિ ॥

સાધારણ મધુપર્કમાં દહી, ધી, પાણી મધ અને ખાંડ વાપરવામાં
આવતાં દધિસર્પિજ્જલ શૌર સિદ્ધ ચૈતૈયપચમિ । પ્રોત્તરતે મધુપર્ક । પરંતુ
રાત્રી, નરિવજી વગેરે ઉપર ગણાવેલા ખાંડ અતિથિઓને માસયુક્ત મધુ
પર્ક અપાતો યજ્ઞમાં, મધુપર્કમાં કે પિતૃ અને દેવકાર્યમાં જે માસ લેવા
માટે પશુને મારવામાં આવે તો એનું પાપ ગણાતું નહિ

આન્નાય-વેદ યોગિય-જન્મના મહાળી હ્રેય સસ્કારૈર્દિજ ઉચ્ચતે ।
રિષયા યાતિ વિદ્યુય ત્રિમિ યોગિય ઉચ્ચતે ॥ જે જન્મે પશુ પ્રાણી હોય,
જેને સરકાર પશુ કરવામાં આવ્યા હોય તથા જે રિષ હાવ્યો હોય-
આ નથે જેનામાં હોય તે યોગિય પ્રાણી કરેલાય આવના સર્માસ
મધુપર્કથી સરકાર મેવે

પાતતરી જે વર્ષનું વાજનું મહોક્ષ-મહાશ્વાતી રક્ષા ચ મહોત્ર મેરે
ખળ (આખરો) અહીં પાણિના સૂત્ર અવતુર ૪ (વા ૪-૨-૭૭) પ્રમાણે
ઉત્તમ નું ઉગ્રા થાય છે તથા મહામહોત્ર સ્વાત્ર દયમર । મહાજ પકરો
શુદ્ધમેધિન-શુદ્ધ દાર મેળ તે સજ્જલતે इति । ધર્મનિષ શુદ્ધસ્થે

ધર્મયુગસાર -સૂત્ર ગચમાં લખેનું હોય અને દેહ થોડા અલગનાળ
હોય છતાં ગદન અર્થવાળું હોય

સ્વપાદરમર્ષા ચ સારવદિધતોમુલમ્ ।

અસ્તેમમનવચ ચ સૂત્ર સૂત્રધિદો વિદુઃ ।

મોટા મોટા અન્ધો કંઠસ્થ રાખવામાં સુગમતા પડે તેથી આવાં સૂત્રો રચવામાં આવતાં. એમાં જુદા જુદા વિષયોની મોટી મોટી ચર્ચાના વિલાસનો સાર આપવામાં આવતો.

ત્રણ પ્રકારનાં સૂત્રો છે—ગ્રીત અથવા કલ્પસૂત્ર, ગૃહ્યસૂત્ર અને ધર્મ-સૂત્ર 'દશ' અને જોર્જ્યાસ જેવા પ્રજોની ત્રિમતો કલ્પસૂત્રમાં આવે છે. ગૃહ્યસૂત્રોમાં ઘેર કરવાના યજ્ઞો, રોજ કરવાના પાંચ યજ્ઞો, દિવનયન, દક્ષ વગેરે સંસ્કારને લગતી વિગતો છે. ધર્મસૂત્રમાં જુદી જુદી જ્ઞાતિ અને આશ્ર-મેને લગતાં સૂત્રો છે.

ગૌતમ, આપસ્તમ્બ, વસિષ્ઠ વગેરેનાં ધર્મસૂત્રો અત્યારે મળે છે

સમામનન્તિ-સમ્પન્નાન્મા તુ વત'. (ભદ્ર) ત્રી. પુ. અ. ૧.

૧-૧૬

ઓઃ નિગૃહીતોઽગ્નિ-નિગૃહાત.-આ ન્યાયનો ખાસ સબ્દ છે. ટાઈ પશુ દહીંલમાં ટાઈને પકડવો એને ન્યાય દિગ્મુક્તિમાં નિગૃહીત્ કહે છે. સૌધાતકિની નીચેની ઉક્તિ બતાવે છે કે તેણે દાંડાયનને કેવી રીતે દહીંલમાં પકડ્યો હતો. ન્યાય દિગ્મુક્તિમાં નિગૃહસ્થાનને છેલ્લી પરાજયની સ્થિતિ કહી છે. વાંચો ન્યાયદર્શન-પ્રમાણપ્રમેયલક્ષ્યપ્રયોગ્ગદ્યન્ટાસિદ્ધાન્તાલયવટાર્ક નિર્ણયવાદજલ્પવિત્ત્વદ્વિવામાસચ્છલ વૃત્તિનિમદ્વસ્થાન્નાનાં તત્ત્વજ્ઞાનાન્નિઃખેયસાધિ-ગમઃ ।

ઉપર દાંડાયને એવો નિયમ બધા કંઈ કે ઔચિત્ય બ્રાહ્મણ અને અતિથિ વિશેષને રુમાંસ મધુપક આપવો. અહીં સૌધાતકી પુરવાર કરે છે કે દરેક રીતે દાંડાયન એની દહીંલમાં ખોટો છે કેમ કે તે દમધુજ જોઈને આખો કે વાલ્મીકિએ વસિષ્ઠ વગેરેને રુમાંસ મધુપક આપ્યો, ન્યારે જનકને માંસ વગરનો જ મધુપક આપ્યો. સૌધાતકિના આ મુદ્દા શ્રી ડો. બ્રેક્વેલકરના મરાઠી અનુવાદમાંથી ડો. શ્રી ભટ્ટ ટાંકે છે.

(૧) વસિષ્ઠ અને જનક બન્ને આજે જ આખ્યા તેથી નિયમમાં ટાઈ તથાવત ન હોય.

(૨) જનક વસિષ્ઠના આજ્ઞા પછી આજ્ઞા તેથી એમ પણ ન કહેવાય કે મધુપકનો નિયમ બ્રૂહાઈ ગયો.

(૩) જનક રાજર્ષિ છે તેથી મધુપકને યોગ્ય જ છે.

(૪) વાલ્મીકિ ભગવાન છે. તેથી ગૃહસ્થે પાળવના નિયમે ને બરોજર નાથે છે.

(૫) ગાયને ખાસ જણી જ નહોતી તેથી એમ પણ ન કહેવાય કે ગાય એ વખતે મળી નહિ તેથી એનો સંકલ્પ કયો હતો. કેવળ દક્ષિ અને મધ આખાં તેથી ઉપરની ચંકા ઉપસ્થિત થાય.

આ રીતે સૌધાતકિ દાંડાપનની દલીલને પગસ્ત કરે છે. દાંડાપન તેને કેવી રીતે સમજાવે છે તે જોઈશું.

૧-૨૪

વિશસિતા—વિ+સાત્ તું ક. જૂ. કે.

૧-૨૬

અગ્નિનૃસમાંસાનામ્—માંસાત્ અગ્નિનૃસાઃ—માંસ જેમણે ત્યજ્યું નથી તેવા. આ એક જ દલીલથી દાંડાપન સૌધાતકિની દલીલ ખોટી કરાવે છે. વસિષ્ઠ વગેરેએ માંસ ત્યજ્યું નહોતું તેથી તેમને માંસશુકત મધુપક આપવામાં આવ્યો, જ્યારે સીતાના ત્યાગની વાત સાંભળ્યા પછી જનકે માંસ ત્યજી દીધું હતું તેથી તેમને સારો મધુપક આપવામાં આવ્યો. આમ એક વિશિષ્ટ અતિથિ તરીકે પણ જનકને સમાંસ મધુપક આપવામાં આવ્યો નથી, કારણ તે વાનપ્રસ્થાગ્રમી છે.

૧-૨૮

વૈદ્યાનસઃ—આ શબ્દ ઉપરની નોંધ માટે વાચ્યો ટિપ્પણ-૧-૨૫. વાનપ્રસ્થોએ માંસનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે. વાન્યો મનુ—સ્વલ્લોદવચ્ચા-વાનિ પુણ્નમૂલપ્લાનિ ચ । મેઘ્યશ્વેદ્મવાન્યદાત્સેદ્દાંધ પ્લસન્નનાન્ । વર્તયેન્મધુમાંસં ચ મૌમાનિ કવકાનિ ચ ॥

૧-૪૧

પુરાણ-પુરાણશાસી રાજર્ષિશ્વ

૨લોક ૨ (અનુષ્ટુપ)

નિર્યાનુપક્તેન-નિત્ય અનુપક્ત, તેન-હંમેશ હૃદયમાં રહેલા. અન્ત-પ્રવૃત્ત
અન્તઃ (અંદર) પ્રવૃત્તઃ (પ્રસરતો) દહનઃ (અગ્નિ) જરૂ ને બદલે જ્વલન
પાદ્મર છે પણ સરખામણીની દૃષ્ટિએ જરૂ વધારે સારું છે. 'ડા. ગેશવેશ્વર'
પણ આ જ પાઠ રાખે છે. હૃદયમાં સીતા શોકે બળતા ૧૬ જનકને થડની
અંદર બળતા અગ્નિવાળા વૃક્ષ સાથે સરખાવી શકાય અહીં જનકને
એવા જુના વૃક્ષ સાથે સરખાવ્યા છે કે જેના થડના પોલાણની અંદર
અગ્નિ હોય. જેમ જુના વૃક્ષના પોલાણમાં આમ લાગી હોય અને અંદરથી
બળી એવું સત્વ થૂસાઈ ગયું હોય તેવી રીતે જનકના અંતરમાં પણ પુત્રી
વિયોમને શોકાગ્નિ પ્રજ્વળતો હતો તેથી તે પણ એક રસ વગરના જુના
વૃક્ષ સમાન બની ગયા હતા. જેમ વનરૂપિ અંદર રહેલા ગુપ્ત અગ્નિથી
બળ્યે જાય છે તેમ તેમના હૃદયમાં નિરંતર સળગી રહેલા સીતાના દુઃખના
શોકાગ્નિની ગુપ્ત લાહે જનક પણ અંદર તપ્યે જાય છે, બળ્યે જાય છે.
આમ અહીં ઉપમા છે.

૨-૨

મિશ્રચિન્કમ્મકઃ-વિષ્કમ્બક ઉપરની નોંધ માટે જુઓ આ પુસ્તકનું
પરિચિદ્ધ. આ વિષ્કમ્બક મિશ્ર છે કારણ તેમાં એક પાત્ર નીચ છે અને
તે પ્રાકૃત બોલે છે.

દશ્ય ૨

[વૃક્ષ નીચે બેઠેલા દુઃખી જનક પ્રવેશે છે. તે સીતા માટે પુષ્કળ
શોક કરે છે. પણ અનુન્ધતી અને કૌસલ્યાનું આમમન એ વિલાપમાં
અંતરાયરૂપ બને છે વસિષ્ઠના સૂચન અનુસાર કંચુકી તેમને જનકને
મળવા લાઈ આવે છે કૌસલ્યા વગેરેને જોતાં જનકને વધારે દુઃખ થાય
છે. પહેલાં જેમનું દર્શન જનકને મન એક મહોત્સવ સમુદ્ધતું તેમનું જ
દર્શન આજે મામાં મીઠાની માફક તેમને દુઃખ રૂપ બની ગયું છે. ખીજી

તરફ કૌસલ્યાને પણ આવે સમયે જનકને મળતાં અતિશય સંકોચ થાય છે. સીતાનું આવું થયું છે ત્યારે એ રાજર્ષિને શું મોહું બતાવીશું એ વિચારે કૌસલ્યા મૂંઝાય છે છતાં અરુન્ધતી અને કંચુકી તેમને હિંમત આપીને જનક પાસે લઇ જાય છે. જનક અરુન્ધતીને પ્રશ્ન કરે છે, પણ 'પેલા પ્રજાપાલક રામની માતા' કૌસલ્યાનું તો કેવળ કંચુકી દ્વારા જ કુચળ પૂછે છે. આટલા સંદેહમાં તો કંચુકી વજેરેને હાડોહાડ લાગી જાય એવો કટાક્ષ જનક કરે છે.

કંચુકી જનકને સમજાવે છે પણ જનકને શય વધારે બમૂકી લાગે છે. કૌમર્યા મૂઝી પામે છે. અરુન્ધતી જ્યારે એની દયનીય રિયતિનું વર્ણન કરે છે ત્યારે જનકને સાચો ખ્યાલ આવે છે. પોતાના મિત્ર દશરથની વિધવા ઉપર તેને દયા આવે છે. કૌસલ્યા જાનમા આવે છે અને સીતા માટે શોક કરે છે.

એટલામાં છુટ્ટીની મળ માણતા હોકરાઓને અવાજ સંભળાય છે ધરડાઓ બધાં હોકરાને જોઇ રહે છે. તેમાંનો એક સમને અને સીતાને મળતો આવતો બાળક બધાનું ધ્યાન ખેંચે છે. જનક અરુન્ધતીને એ બાળક વિશે પૂછે છે. જાગીરથી દારા અરુન્ધતી સાચી વાત જણાવી દોષ છે છતાં તે કહેતી નથી જનક એ બાળક વિશે માહિતી મેળવવા કંચુકીને વાદમીકિ પાસે મોકલે છે અને પેલા હોકરાને ધરડાઓ પામે બોલાવી મંગાવે છે.

'સવ' આવે છે અને પ્રશ્ન કરે છે. લવને જોતાં હવે બધાંને બરાબર ખાતરી થાય છે કે એની આકૃતિ રામ અને સીતાને આમેદદાર મળતી છે. એનાં માધ્યાય વિશે પૂછતાં 'સવ' કહે છે કે એના માળાપ નાથી. એ કેવળ પોતે વાદમીકિનો પુત્ર હોવાનું જણાવે છે.

પડદા પાછળ ચન્દ્રકેતુના હુકમની યોગજ્ઞા સંભળાય છે કે આશ્ચર્યને કંઈ નકમાન ન કરવું. લક્ષ્મણના પુત્ર ચન્દ્રકેતુને જોઈને બધાંને આનંદ થાય છે. 'સવ' જ્યારે ચન્દ્રકેતુ વિશે પૂછે છે ત્યારે બધા તેને સમજાવે છે કે ચન્દ્રકેતુ લક્ષ્મણનો જ પુત્ર છે.

લવને વાદમીકિનું સમાચર્ય મોટે દવું તેથી તે ચન્દ્રકેતુને બરોબર

ઓળખી લે છે. જનક લવને વાલ્મીકિના સમાચાર્યશ્રી રામ વગેરેના ઉત્તરચરિત્ર બાબત કંઈ પ્રશ્ન કરે છે ત્યારે લવ જણાવે છે કે એ ભાગ વાલ્મીકિએ લખ્યો છે પણ તેને ભજવવા માટે તેમણે તે ભાગ પોતાના મોઢા ભાઈ કુશ સાથે ભરતમુનિને મોકલી આપ્યો છે. વાતચીત દરમિયાન સહુને ખચર પડે છે કે એ બે જોડકા ભાઈ છે. તે જણાવે છે કે જે ભાગ અસિદ્ધ થયો છે તેની કથા સીતાત્યાગ આગળ સમાપ્ત થાય છે.

સીતાના ત્યાગની વાત આવતાં સહુનું દુઃખ તાબું થાય છે. હવે લવ આ બધા વડીલોને ઓળખે છે. આ વખતે જ કેટલાક છોકરાઓ પ્રવેશે છે અને કોઈ આશ્ચર્યકારક પ્રાણીને (અશ્વને) જોવા લવને ધસડી જાય છે. બધા જાહો પણ આ છોકરા વિશે વધારે માહિતી મેળવવા વાલ્મીકિ પાસે જાય છે.]

શ્લોક ૩

અ-બ-ચ-અણ્યે યત્ તાદૃક્ દુરિતમ્ અભવત્ મહતા તીવ્રેણ મણિતદ્વયેન
અવ્યયતા તેન રિપક્તઃ પદ્મઃ, ચિરેણાપિ હિ નવ ર્વ, ક્લ્લચ ર્વ મર્માણિ નિહન્તન્
મે મન્યુઃ ન વિરમતિ । (શિખરિણી)

દુરિતમ્--અનિષ્ટ તાદૃક્ દુરિતમ્--આ શબ્દો દ્વારા જનકે સીતાના કષ્ટકનો અને તેના ત્યાગનો ઉલ્લેખ કરે છે. તૃતીયાર્થ છે તે બધાં મન્યુ નાં વિશેષણ છે. એ બધાં કરવતને પણ શાગુ પાડી શકાય. પદ્મઃ-દૃઢ. ધારાવાહી-ધારવા વહતિ રૂપિ-ધારામા વહેતો. નિહન્તન્-નિર્જીવ. પુ' વ. ૬૬ ત પુ. ૩. એ. ૫. ક્લ્લચ-કરવત વિરમતિ-રમ્ આત્મનેપદી છે પણ પાશ્વિનિના સૂત્ર વ્યાજ્ઞપરિશ્વોરમ્' (પા. ૧-૨-૮૨) પ્રમાણે વિ આ અને પરિ ઉપસર્ગ સાથે તે પરસ્મૈવદી પ્રત્યય લે છે.

અહીં સરસ ઉપમા છે. સીતા ઉપર ગુજગેલા અનિષ્ટથી થઈ આવેલા ક્રોધને અહીં કંકય (કરવત) સાથે સરખાવ્યો છે. કરવત જેવી રીતે દૃઢ હોય, અને બીજાથી ખસેડી ન શકાય તેવો હોય તેવી રીતે ક્રોધ પણ દૃઢ છે અને કોઈ પણ ઉપાયથી કે વિચારથી ખસી શકતો નથી. કરવત જેમ ધારાની મ.ફકે વહું જાય અને કાપતાં અટકે નહિ તેમ આ ક્રોધ પણ વચર અટકે હૃદયને કાપે જાય છે. જ્યારે વહેરો ત્યારે કરવત નવું

ને નવું જ લાગે તેમ આ ક્રોધ જગદે નગમ પડ્યો નથી અને જાણે આજે જ ઉદ્ધત્ત્યો હોય તેમ નવો ને નવો જ છે. જેમ હૃદયમાં ફરતો ફરતો મર્મને છેદી નાખે તેમ આ ક્રોધ રામ ઉપર નીકળી ન શકવાથી મારા હૃદયના જ મર્મને રોજ છેદે છે. આમ અહીં સરસ ઉપમા છે.

૩-૧

સરયા, દુ સ્થેનતપોમિઃ—શરીરના રસ અને ધાતુ સુકાર્ષ જવાના આ ત્રણ કારણો ॥

પરાક—એક જાતનું પ્રાચીન પ્રત અથવા તપ છે. મન અને ધર્મદ્રવ્યોને સમયમાં રાખીને આ દિવસ સુધી આમા ઉપવાસ કરવાના હોય છે વાચો. માત્ર—દ્વાદશાહોપવાસેન પરાક પરિકીર્તિતઃ । ; મનુ—યતાત્મનોઽપ્રમરાત્ય દ્વાદશાહમભોજનમ । પરાકો નામ કૃન્દ્રોઽય સવપાપાપનોદન. ॥

સાન્તપન—આ પણ બધું જ આકરું પ્રત છે. ગોમૂત્ર, ડાણ, દૂધ, દહી અને ધી એ પંચગાંધમાંથી રોજ એક એક મળ્યે લઈ તેનું પાન કરવું. ખાડી આખો દિવસ ઉપવાસ કરવો. છઠ્ઠે દિવસે કુશ નામનું ધાસ ચોખ્ખા પાણીમાં પલાળી ગાખવું અને તેનું પાન કરવું આ પ્રત પ્રાચીન તરીકે કરવામાં આવે છે

વાચિ. મનુઃ ગોમૂત્ર ગોમય ક્ષીર દધિ સર્પિ કુસોદકમ્ । એકરાત્રોપવાસઃ કૃન્દ્ર સાન્તપન સ્મૃતમ્ ॥ માત્ર—ગોમૂત્ર ગોમય ક્ષીર દધિઃ સર્પિ કુસોદકમ્ । જગ્યાં પરેહન્યુપગ્મેન કૃષ્ણં સાન્તપન પરમ્ ॥

પ્રમૃતિ—આ શબ્દ દ્વારા આન્દાયણ વગેરે બીજા કંઈયે પ્રતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૩-૨

આત્મ—આત્મસંચાલુ, યસ્ય—જેના રસ અને ધાતુ સુકાર્ષ અથા હિ તેનું આત્મ-દા + મા તું & જી હે અનવદ્યમ્—અવિચ્છેદ્યમાન અવદ્યમા યસ્ય—આધાર-વગરનો

પાઠકેર—તપોમિઃ સોપિતાન્ત શરીરધાતોરવદ્યમ્ એવ મહાનગ્રાપિ.. ન પ્રતતિ ।

તપથી સુકાર્ધ ગયેલા રસ અને ધાતુઓનો મહાન આધાર હોવા છતાં મારો દગ્ધદેહ પડતો નથી.

પણ આ પાઠ કરતાં પ્રસ્તુત પુસ્તકનો પાઠ વધારે સુગમ છે.

૩-૩

અન્યતામિશ્રઃ—“એક જાતનું નરક. અમરસિંહ નીચેના પ્રકારનાં નરક મણાવે છે—તદ્મહેદાસ્તપનાવીચિમહારૌરવરૌરવાઃ । સંહારઃ કાલસૂત્રં ચેત્યાગ્રા । એના ઉપર ટીકા કરતાં ક્ષીરસ્વામી ખતાવે છે કે આગાઃ શબ્દ દ્વારા તોમિશ્ર અન્યતામિશ્ર વગેરે પ્રકારનાં નરક ગણાવ્યાં છે—વાચિ—આદ્યશબ્દાત્ તામિશ્રાન્ય-તામિશ્રાદયઃ ’ (કાણે). આમ ‘કાણે’ પ્રમાણે આ એક જાતનું નરક છે, અથવા તો અન્યતામિશ્ર ને લોકાઃ ના વિશેષણ તરીકે પણ લેવાય—દષ્ટિ વિનાશક અધકારવાળા. અન્યં તામિશ્રં તિમિરં યેષુ પરંતુ આ પ્રમાણે લેતાં અન્યતામિશ્ર અને અમૂર્યમાં એકને એક ભાવનું પુનરાવર્તન થાય છે [અમૂર્યાઃ—અવિદ્યમાનઃ સૂર્યઃ યેષુ—જ્યાં સૂર્ય નથી તેવા.] આથી અન્યતામિશ્રને વિશેષણ તરીકે લેનારાઓ અમૂર્યાઃ પાઠ રાખે છે (અમૂર્યાઃ—અસુરોને યોગ્ય) તેઓના મન પ્રમાણે ભવભૂતિ કદાચ ઈશાવાસ્થોપનિષદના નીચેના ભાગને અનુસર્યા હોય વાંચો—ઈશાવાસ્થોપનિષદ—અમૂર્યા નામ તે લોકા અન્વેન તમસા વૃત્તાઃ । તાંસ્તે પ્રેત્યાભિગચ્છન્તિ યે કે ચામહતો જનાઃ ।”

પરંતુ શ્રી ૩. ‘એત્રવેલકર’ અમૂર્યને એક ‘લોક’ તરીકે મણાવે છે અને અન્યતામિશ્રને તેના વિશેષણ તરીકે લે છે. સહેજ પુનરાવર્તન થાય છે પણ અન્યતામિશ્ર વિશેષણ અમૂર્ય લોક કેવા હોય તેનું વધારે સારદર્શક વર્ણન કરે છે. (વાચો ૩. ૭. કે. ભટ ઉ. ચ. ટિપ્પણ ૫. ૮૨)

શ્રી ‘રાય’ પણ અમૂર્યને એક જુદા ‘લોક’ તરીકે ગણાવે છે. આ અમૂર્ય નામના લોકમાં ગાદ અધકારમય રાત્રી હોય છે તામિશ્ર એટલે તેઓ રાત્રિ અર્થે ખતાવે છે. અન્યા તામિશ્રા યેષુ તે

અથવા તો અમૂર્યને પણ ‘લોક’ના વિશેષણ તરીકે લેવાય—અમૂર્યાઃ—સૂર્ય વગરના સૂર્યમન્ચારણ્યઃ પણ ‘અમૂર્ય’ને એક ‘લોક’ના ખાસ વિશેષ નામ તરીકે લેવું વધારે સાચું છે. ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરની એક જૂની

આવૃત્તિની સંસ્કૃત ટીકામાં અસૂર્ય નામનો એક વિશેષ 'લોક' ગણાવ્યો છે અને તેના સમર્થનમાં વાજસનેયસંહિતોપનિષદનો નીચેનો શ્લોક દાંક્યો છે. વાંચો. અત્ર વાજસનેયસંહિતોપનિષદ—

અસૂર્ય્યા નામ તે લોકો અન્વેષ્ય તમસાવૃતાઃ ।

તાસ્તે પ્રેત્યામિગચ્છન્તિ ચે કે ચાત્મદત્તો જનાઃ ॥ ૩ ॥

ભવભૂતિ કદાચ આને પણ અનુસર્યા હોય. અહીં જનક કહેવા માગે છે કે આટલાં સખત તપ કરીને પોતે પોતાની કાયા ધસી નાખી છે પણ આત્મધાતુ કયો નથી કારણ આપણાત કરનારાઓ અસૂર્ય નામના કષ્ટિ વિનાશક અંધકારવાળા નરકમાં પડે છે.

પ્રતિવિશીયન્તે-પ્રતિભવિત્થા તુ' કમંશ્ચી વ કાળ (લઘુ) ત્રી પુ ખ. વ.

ઋષય-વેદમંત્રે જ્ઞેનારા ઋષિઓ.

૩-૪

પ્રતિક્ષણ-પ્રતિક્ષણં (ક્ષણે ક્ષણે) યા પરિભાવના તયા (યતા ચિન્તનનથી સ્પાટ' (૨૫૯) નિર્માત. વસ્તુ (આપિલાંપવાળો)

૩-૬

ઈદશસ્તે નિર્માણભાગઃ-જનક કહે છે: સીતાનું કઈ માધારણ્ય મૃત્યુ થયું નથી એ જો કાઈ કલંક વગર ગઈ હોત તો તો એ છૂટે મુખે રહી ચકત. પરંતુ એ તો કલંક લઈને ગઈ છે. એને માથે મોઢું આળ ચાડ્યું છે. એ આળ માટે એના સ્વામીએ એનો ત્યાગ કયો છે. તેથી આજ એને માટે છૂટે મોથે રડતાં પણ જનકને શરમ થાય છે.

આમ સીતા દેવવ્રતમાંથી ઉદ્ભવી છે. એ જગજગનની છે છતાં એ આવા મોતે મરી છે તેથી જનક એને માટે ખુશી રીતે રોષ પણ ચકતા નથી.

શ્લોક ૪

અનંદય-દિશોઃ તે અનિયતરુદિતસ્મિતં વિરાજન્ કતિપમકોમલદન્તકુહ મલામ્મ, સ્થલદસમજસમખુબલિપતં વદનમ્મલકં સ્મરામિ ॥ (પુષ્પનાભા)

શિવોઃ તે વદનકમલકં સ્મરામિ—આ મુખ્ય વાક્ય છે. નીચેનાં ત્રણ વદનકમલક નાં વિશેષણો છે.—

(૧) અનિયતહૃદયસ્મિતમ્—અનિયતે (નિયમ રહીત) હૃદયસ્મિતે (રહિત) સ્મિતંત્ર) યસ્મિન્—રુદન અને સ્મિતવાળું) બાળકના રડવાનું અને હસવાનું કારણ સમજાવતું નથી. તેથી તેના રુદન અને સ્મિતને નિયમરહિત કહ્યું છે.

વિરાજન્ કતિપય કોમલ—વિરાજન્તિ કતિપયાનિ કોમલાનિ દન્તકુદ્મલા ગ્રાણિ (દન્તાં એવ કુદ્મલા તેણાં અગ્રાણિ) યસ્મિન્ જેમાં થોડીક (કતિપયાનિ) કેામળ (કોમલાનિ) દંતકળીઓની (દન્તકુદ્મલ) અશ્વિઓ અગ્રાણિ) શોભે છે. (વિરાજન્તિ) તેવું.

(૨) સ્વલલદસમગ્જઃ—સ્વલલ (વદ્યું ફટકું) અસમગ્જતં (મેળવગરનું) મગ્જુ (કાણુ કાણુ) જલ્પિતં યસ્મિન્ (લવણું) પાદૈર—સ્વલલદસમગ્જસમુદયજલ્પિતં મુગ્ધ-મુગ્ધ મન્તુ પાઠને) શબ્દરથુકો વધારે સારો છે.

અહીં બાળકના મુખનું દ્રશ્ય વર્ણન છે, તેથી સ્વભાવોદ્ધિત અલંકાર છે.

સરખાવો—શાકુન્—૭ આલસ્યદન્તમુક્તાનનિમિત્તહાસૈરલયક્તવર્ણરમણીયચન્ પ્રવૃત્તીન્ । અશ્વઞ્ચયપ્રગથિનસ્ત્ત્વગન્ વહન્તો ધન્યાસ્તદ્વરજલા મલિનીભવન્તિ ॥

૪-૧

મગધતિ વસુન્ધરે—જનક અહીં સીતાની માતા પૃથ્વીને મોઢે ફપકો આપે છે કે ઓ રે વસુન્ધરા ! તું સાચે જ અતિ કંઈક છે તું બધાનો આધાર છે, તું વસુન્ધરા છે તેથી જ તો તું અતિશય કંઈક છે જે સ્વાભાવિક રીતે જ તું કંઈક ન હોય તો બધાને ધારણ શી રીતે કરી શકે ? તેથી જ પુત્રીનો નાશ તારે મન કંઈ દિસાખમાં નથી. તું સાચે જ કંઈક (કંઈક કાળજીની) છે નહિ તો પુત્રીનું મૃત્યુ તું સહી જ શી રીતે શકે ! નાંચો વીર—અગ્ર યો વા નિર્માર્તિ કાઠેન્નયં તસ્મૈ મૃગ્યાત્મને નમઃ ઇતિ વર્ણનં દ્રષ્ટવ્યમ્ । સર્વ વસુન્ધરાત્વપ્રયુક્તધર્મેષ પુત્રીનાશોઽપ્યર્કિચિત્કર એવ્યુપાલભ્નો મ્બજયતે ॥

સ્રોત્ર ૫

અ-૧૫—ત્વં, વહ્નિ, મુનયઃ, યસિષ્ઠહિગી, ગત્તા, યદિ યા રપોઃ કુલ્લ
ગુરુઃ દેવાઃ સ્વયં માસ્કરઃ ચ યસ્યાઃ માહાત્મ્યં વિદુઃ વિદ્યાં વાગિવ યામ્ મવતી
અમૃત તદ્રત્ નુ યા દૈવતં તસ્યા ત્વદ્વહિતુ તથા વિશસનં હે દાદ્યે કિં મૃપ્યમા
(શાદ્દલિપિકીડિત)

અહીં ૫૯૫ જનક કટુણુ રીતે મા ધરિત્રીને સંબોધીને કહે છે કે તું
ખરેખર કટુણુ છે. તું, અગ્નિ, મુનિઓ, અરુન્ધતી, ગંગા અને સ્વયં
ભગવાન ભાસ્કર ૫૯૫ જેની પવિત્રતા જાણે છે એવી પુત્રીને કથંક કાગે
જ શી રીતે કે છતાં એ તું સાંખી ચકી ! જેમ સરસ્વતીએ વાણીને જન્મ
આપ્યો તેમ તમે એને જન્મ આપ્યો છે. અર્થાત્ એ શુદ્ધ છે, પવિત્ર છે,
અને મંગલકારક છે. એ વાણીની માફક અથવા તમારી જેમ, અગ્નિની
જેમ, અધિઓની જેમ, કે અરુન્ધતી અને ગંગાની જેમ, અથવા ભગવાન
ભાસ્કરની માફક જે પવિત્ર છે એવી પુત્રીનું એવું કથંકમય મૃત્યુ તું વેડી
જ કેમ ચકી ! છતાં તું એ સાંખી ચકી ત્યારે મારે કહેવું જોઈએ કે તું
કટુણુ કાળજની છે.

આમ જનક રાજર્ષિ છે છતાં અહીં ભવભૂતિ તેમને એક માનવ
પિતા તરીકે જ રજૂ કરે છે.

અહીં ટીકાકાર વીરરાઘવ વિદુઃ ને સરેજ ફેરફાર સાથે દરેક નામ
સાથે લે છે. પાંચે વીર-યસ્યાઃ સીતાયાઃ માહાત્મ્યમ્માનુષત્વં ત્વં વેત્ય । વિદુઃ
રિપ્યસ્ય વિમક્તિરચનયૌર્વિપરિણામેન યોજના । વહિર્વેદ મુનયો વિદુઃ યસિષ્ઠ
ગૃહિણી અરણ્યતી વેદ, ગત્તા ચ વેદ । યદિ ત કિં ચ રપોઃ કુલ્લગુરુ. રહુર્નશ
જનકસ્તદાચાર્યો યસિષ્ઠો વા । દેવઃ દીગ્તશીલઃ માસ્કરઃ સ્વયં વેદ.....

કુલ્લગુરુઃ-કેટલાક આમ વસિષ્ઠનો ઉલ્લેખ લુએ છે. યદિ રપોઃ કુલ્લ

ગુરુઃ વગણ સ્વયં દેવો માસ્કરો વા સવિતા ચ । ૫૯૫ કુલ્લગુરુ માસ્કરઃ રાથે
વધારે બંધ બેસે છે. મુનયઃ માં વસિષ્ઠનો ઉલ્લેખ આવી જાય. વિદ્યા
વાગિવ માં ઉપમા છે.

તદ્રત્ તત્-એટલે વિદ્યા (સરસ્વતી) ની માફક અથવા અગ્નિ, ગંગા વગેરે
ઉપર રજાવેલા દેવતાએ ની માફક એમ જન્મ રીતે લેવાય.

પાઠકેર-શુદ્ધિ ગતાયાઃ પુનઃ-જનકને। ભાવ અને આવેશ જોતા
આ પાઠ ખરેખર લાગતો નથી. વસ્યાઃ માહાત્મ્યં વિદુઃ એ ઉક્તિની વિરુદ્ધને।
આ પાઠ છે. ઉપરાંત સીતાની શુદ્ધિ સંભવી જ ન શકે એમ તે ગાને
છે અને કહે છે-મોડ્યમગ્નિર્નામાસ્મન્પ્રયુત્તિપરિશોખને ।

૫-૩

શુદ્ધિ-કંચુકીનું નામ કરો.

૫-૪

ધર્મદારાઃ—ધર્માર્થા, ધર્મપ્રયોગના દારાઃ (શાકપાર્શ્વિવાદિઃ)

૫-૫

ક વત્તપ્રત્યેતિ—જાનેને જોતા જનક અરુન્ધતીને ઓળખી શક્યા
પણ કૌસલ્યાને ન ઓળખી શક્યા. બરાબર જોતાં તે કૌસલ્યાને ઓળખી
શક્યા પણ આ કૌસલ્યા અને પહેલાંની કૌસલ્યામાં કેટલો ફેર ? આજે-
દેખાય છે એ કૌસલ્યા દુઃખિણી વિધવા છે જ્યારે પહેલાં તે સાક્ષાત્ લક્ષ્મી
હતી આ વાત તે નીચેના શ્લોકમાં સમજાવે છે,

શ્લોક ૬

અન્યથ—દશરથસ્ય ગૃહે યથા થીઃ શ્યમ્ આસીત્ । થીઃ એવા ઉપમાન
પદેન કિમ્ ? કટં વત । સા એવા દૈવવશેન દુઃસ્વાત્મકં કિમપિ અન્યદિથ મૂલં
જાતા । અદો વિપાકઃ । (વસન્તતિલકા)

દુઃસ્વાત્મકં—દુઃખં આત્મા (સ્વરૂપં) યસ્ય-વિપાકઃ—પરિવર્ત, ફેરફાર.
દશાવિપર્યાસ. પહેલી લીટીમાં કૌસલ્યા દશરથના ધરમાં લક્ષ્મી જેવી હતી
તેમ જનક કહે છે. પણ સરખામણીમાં તો અમુક જ બાજત આવે.
એમને લાગે છે કે ઉપમા દ્વારા એ કૌસલ્યા પ્રત્યેના પૂજ્યભાવ જોઈએ તેવા
વ્યક્ત કરી શકતા નથી. આથી બીજી લીટીમાં તે સુધારે છે કે એ લક્ષ્મી
જેવી નહિ, પણ સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જ હતી આ રીતે તે રાજ લે છે. પરંતુ—

આવી લક્ષ્મી જેવી અથવા જે સ્વયં લક્ષ્મી જ હતી તે હવે દશરથના ગયા પછી અને સીતાના દુઃખથી દુઃખિણી બની ગઈ છે. અરે ! કેવળ એક દુઃખમય પ્રાણી બની ગઈ છે, અને તેની સ્થિતિ અત્યુંનીચ (ક્રિમિ) છે.

આમ અહીં પહેલી લીટીમાં ઉપમા અને બીજીમાં રૂપક છે. વિપાકા ને બદલે વિકાર પાઠ ખરાબર નથી.

શ્લોક ૭-(અનુક્રુષ્ઠ)

જે કૌસલ્યા પહેલાં મારે મન મૂર્તિમન્ત મહોત્સવ જેવાં હતાં, જેમને જેવાથી મને મહાન આનંદ થતો તેમનું જ દર્શન, જેમ થા ઉપર મીઠું અસહ્ય પીડાકારક થાય તેમ આજે મને અત્યન્ત ખેદકારક થઈ પડ્યું ! તેમને જોઈને આનંદ થવાને બદલે આજે મને ખેદ થાય છે.

આમ અહીં વિરોધ છે. પણ ભાગ્યવશ્વાને લીધે જ એકની એક બ્યક્તિનું દર્શન દુઃખકર થઈ પડ્યું છે એમ સમજવાથી વિરોધનો પગિદાર થાય છે. જે કૌસલ્યા દશરથના જીવતાં સદુભાગ્યવતી હોવાથી સાક્ષાત લક્ષ્મી સમી લાગતી અને જેનું દર્શન સીતા હતી ત્યારે જનકને મૂર્તિમન્ત મહોત્સવ જેવું લાગતું એ જ કૌસલ્યાનું દર્શન ભાગ્યપણે થવાથી જનકન દુઃખ કર થઈ પડ્યું છે. એક તો આજે એના મિત્રની પત્ની એક દુઃખિણી વિધવા તરીકે એની સામે ઊભી છે અને બીજું આજે બંને વચ્ચેની રહેલી સાંકળ સીતા હયાત નથી. એથી પણ એ ઘણી દુઃખી છે. આથી જ જનકને સીતાના દુઃખે અનિશ્ચય દુઃખી થઈ ગયેલી કૌસલ્યાનું દર્શન અત્યન્ત દુઃખકર થઈ ગયું છે. પહેલાં ત્યઃથ અને સીતા બંને હતાં આજે મને નથી એ પરિવર્ત થવાથી એની એ જ કૌસલ્યાનું દર્શન જનકને વધારે દુઃખકર થઈ પડ્યું છે. આમ વિરોધનો પગિદાર થાય છે. તેથી અહીં વિરોધ છે.

-૭-૩

અનુવચસાયઃ—સંસય પાદિર-મહાનખ્યવગાઃ-મોટો પ્રસન્ન. આ પાઠ લેનાં નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય-જ્યારે વસિષ્ઠનો આદેશ જ છે ત્યારે જનકને ગળવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવે મોટો પ્રસન્ન થાતો કે પણ પદે પદે શબ્દ બતાવે છે કે અનુવચસાય પાઠ વધારે મારો છે.

૭-૭

સર્વાણિ દુઃખાનિ૦—બધાં દુઃખો જોવાં કે દશરથનું મૃત્યુ, રામનો વનવાસ અને સીતાનો ત્યાગ વગેરે.

૭-૮

ઉદ્ભવમાનમૂલ૦—ઉદ્ભવમાન (ઉદ્ગમજન્મ) મૂલબન્ધનં यस્ય મૂળ બંધનમાંથી ઉખડી પડના. ઉદ્ભવમાન પાઠ પણ છે.

શ્લોક ૮

અન્યથ—સર્વવિયોગજાનિ માનુષાણાં દુઃખાનિ સંતાનવાહીનિ અપિ પ્રેયસિ જને દષ્ટે દુઃસહાનિ, સ્રોતઃસહસૈઃ ક્વ સંપ્લઃનંતે ॥ (ઈન્દ્રવજ્ર)

સંતાનવાહીનિ૦—સન્તાનેન (સત્ત) વહન્તિ इति (વહયા કરે છે તેવાં)

સમ્બન્ધિ૦—સ બંધીના વિયોગથી હૃદયવેદનાં. સદ્યન્તુ પાદેર છે. પણ સદ્યન્ધુની ખવાઈ મૂકે છે તેથી બરાબર નથી. પોતાનું સ્વજન સારું ન હોય છતાં માણસને એટલું જ દુઃખ થાય છે જ્યારે દુઃખ સતત વધે સુધી આશ્વા જ કરે ત્યારે એ એટલું બધું ન સહેવાય તેવું રહેતું નથી. પરંતુ સ્વજનને જોતાં એ દુઃખ જેવું ને તેવું જ તાલું થાય છે અને એ પહેલા આવી પડ્યું હતું ત્યારે જેવું અસલ હતું તેવું જ અસલ બને છે.

દશરથના વિયોગનું અને સીતાના વિયોગનું દશરથ દુઃખ અજ સુધી તો કૌસલ્યા સહી શકી પણ આજે એના સંબંધી જનકને જોતા એ દુઃખ એવું ને એવું તાલું થયું છે અને કૌસલ્યા માટે તે પહેલાના જેવું જ અસલ બન્યું છે

સરખાવો કુમાર૦—૪-૨૬-તમવેશ્વ દુરોદે સા મૃજાં રતનસંધાધમુરો જપાન ચ । સ્વજનસ્ય હિ દુઃખમગ્રતો વિચિત્રદાર મરોપજાયતે ॥

શ્લોક ૯ (અનુપ્લવ)

યાજ્ઞવલ્કયઃ—પ્રાચીન સમયના એક મેટા તત્ત્વમાંની ઋષિ હતા. બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્કયને બ્રહ્મના છતા કલો છે. જનકે તેમની પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી. બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં બને વચોને બ્રહ્મજ્ઞાન સંબંધી સંવાદ આપ્યો છે. વચો બૃહદારણ્યકોપનિષદ આખા

૩-૪-‘जनको ह वैदेह कूर्वाण्डुपानसर्गन्नुवाच नमस्तेऽस्तु यातालङ्क्यानु मा
 शाभीति स होवाच...आड्य सन्नधीतनेद उक्षोपनिपत् इतो विमुन्यमान
 गमिष्यसीति नाह तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं तद्वक्षामि यत्र
 गमिष्यसि’ તેમણે યાતાલંક્ય સ્મૃતિ પછી લખી છે

ब्रह्मपा त्वण ना टिप्पણ માટે છુઓ અ ક ૨-૩-૨

जयी मै तुं परोक्ष जू ठा (लिट्) नी. पु ओ य

૬-૩

हृदयनिर्विशीयो-जनक इत्यन्धने એટલા બધા આદતા કે તે એમને
 ‘એમનું પોતાનું હૃદય જ માનના સીરખજ - જનકના પરજ ઉપર કબજું’
 પ્રતીક હતું તેથી તે સીરખજ કહેવાતા

૬-૪

अनिर्वेदरमणीयान्—अनिर्वेदेन रमणीयान् इत्यन्धना एवता कौस-
 ल्याना सुખमा कर्ष कभीना नहोती એ વખતે કોઈ પણ જાતનું દુખ
 નહોતું તેથી કૌસલ્યા પરમ સુખમાં હતી. इत्यन्धना यन्म मित्र जनकने
 જેતા એ સુખના દિવસો તાજા થાય છે પરંતુ કયાં એ સુખી દિવસો અને
 કયાં આ દુખી દિવસો ! આમ જનકને જેતા તેનું દુખ સદસ્યધા વધી
 પડે છે એનાથી નિશ્વાસ ન ખાઈ જાય છે કે એમાનુ અત્યારે કશું નથી.

પાંદરેર—सम्भावितस्त्वनुपस्थितमहोत्सवे दिवसे—अनुपस्थित मीत्सव
 यस्मिन् कौसल्या कहेवा માગે છે કે પહેલા જનક કંઈ ખુશાનીને પ્રસંગે
 કે ઉત્સવને પ્રસંગે જ મળતા પણ આજે વ્યારે એમને મળવાનું થયું છે
 ત્યારે કોઈ ખુશાનીને પ્રસંગ નથી. ઉલટાનું આજે તો કેવળ દુઃખના
 પ્રસંગે જ એમને મળવાનું થયું છે

પણ હા ટેવ તરૂં તન્નાસ્તિ એ શબ્દો જોનાં ઉપગમે પાંદ બરાબર
 સાગનો નથી

સ્લોક ૧૦

અ-૨૫—પૂર્વેષાં ગુરુણાં અપિ સ્વલ્લ ગુરુતમઃ તે પતિઃ પવિત્રસ્ય મહસઃ
નિધિઃ અપિ યદા પૂતમન્યઃ, ત્રિલોકીમજ્જત્યાં, દેવીં સ્થસિમ્ દિવ જગદ્ગન્ધાં
મ્પરતીં અવનિતલલીનેન શિરસા વન્દે ॥ (શિખરિણી)

પૂતમન્યઃ—પૂત આત્માનં મન્યતે इति પૂતમન્યઃ—વૈદિક તેજ હોવા છતાં
પશિષ્ઠે અરુન્ધતીમાં પોતાની જાતને પવિત્ર માનતા હતા.

ત્રિલોકીં—ત્રયાણાં લોકાનાં સમાહારઃ (દ્વિગુણ) મજ્જતે સાધુ મજ્જત્યા-
માજ્જત્યા પાઠ પશ્ય છે.

સ્થસિમ્—ઋગ્વેદની એક દેવતા. તેની કેટલીક ઋચાઓ સુંદર છે.
સૂત્રે તેની પ્રેમી કહ્યો છે. જેમ કેઈ મનુષ્ય તેના પ્રિયપાત્રને અનુસરે
તેમ સૂત્રે પણ ઉપસને અનુસરે છે. વાંચો ઋગ્વેદ-૧-૧૧૫-સૂચીં દેવી-
શુભં રોચમાના મયોં ન ચોવામભ્યેતિ પથાદ્ ।

અહીં ઉપમા છે. અરુન્ધતીને અહીં ઉપસ સાથે સરખાવી છે. ઉપસ
સાથે મહમ નિધિઃ સૂચીં છે. વિશેષણ બંનેને લાગુ વડે છે.

૧૦-૧

અસરં તે—અરુન્ધતી જનકને આશીર્વાદ આપે છે કે જનકને પરમ
પ્રભુ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાઓ અથવા તેમને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાઓ. અરુન્ધતીનું
કહેવાનું નાનપણ એટલું જ છે કે જનક બ્રહ્મજ્ઞાની છે અને તેમનું એ
જ્ઞાન દૃઢ થાઓ કે જેથી એ એમનો પુત્રીવિયોગનો શોક ભૂલો જાય અને
તેમને શાન્તિ મળે.

સરખાવો મુજ્જવોપનિષદ્—દ્વે વિદ્યે વેદિતવ્યે.....પરા ચૈવાપરા ચ ।
...અથ પરા યદા તદક્ષરમકિમ્મચતે । હિરણ્યમે પરં કૌચે વિરજં વ્રજ નિઃપલમ્
તન્નુમ્ જ્યોતિષા જ્યોતિ સ્તથદાત્મવિદો વિદુઃ ।

સ ત્વાં પુનાતુ—રત્નમ્-રત્ને ગુણ. સાંખ્ય મત પ્રમાણે ત્રણ ગુણ છે
સર્વ ૨૭૨ અને તત્ત્વ. સર્વ સહુ પ્રકાશકમિદ્મુપદમ્ગકં ચત્તં ચ રજઃ ।

સૂર્ય સાન્નિધ્ય ક્ષોવાથી એને રજોગુણથી પર કહેયો છે. અથવા રજસ એટલે 'પાપ' અર્થ પશુ થાય. 'જે પાપથી પર છે.'

અરુન્ધતી કહેવા માગે છે કે સૂર્ય બધાં પાપોથી અથવા રજસથી પર છે. અથવાન સૂર્ય તમને પાત્ર ન કરે અર્થાત તમને યાતિ પ્રાપ્ત થાયો એમ આશય છે.

પરોરજાઃ (રજસઃ પરઃ) પાઠકેર છે.

૧૦-૩

અપ્યનામયમસ્યાઃ પ્રજાપાલકસ્ય માતુઃ-અનામય-અનામયં સ્વાવા-
રોગ્યમ્ હત્યમરઃ—(આમયસ્ય રોગસ્ય અભાવઃ અનામયમ્—ક્ષત્રિયતુ કુશળ
પૃષ્ઠતી વખતે અનામય શબ્દ વાપરવો. વાચો મનુ-બ્રાહ્મણં કુશલં પૃષ્ઠેત્
ક્ષત્રવન્મનનામયમ્ ।

દશરથ રાજા જનકના પરમ મિત્ર હતા તેથી કૌસલ્યા સાથે પણ તેમને સારો સંબંધ હતો. કૌસલ્યાને જોતાં જ એમને દશરથ યાદ આવે છે અને તે હતા ત્યારનાં કૌસલ્યાનાં સુખો એમને સંભરે છે. પહેલાંની અને અત્યારની કૌસલ્યાની સરખામણી કરતાં એમને લાગણી પણ થાય છે. પણ સીતાની યાદ આવતાં તે કૌસલ્યા શબ્દ ન વાપરતાં 'પ્રજાપાલકની માતા' કહીને જ કૌસલ્યાનું કુશળ ગૃહિતે પૂછે છે. તે રામ શબ્દ ન વાપરતાં પ્રજાપાલક શબ્દ ખાસ વાપરે છે. એ શબ્દપ્રયોગમાં જનકનો કટાક્ષ છે કે રામ પ્રજાપાલક હતા પણ પ્રિયાપાલક નહોતા. રામને એની પ્રજા માટે વધારે લાગણી હતી નવારે એની પોતાની જ પત્નીની એણે ખીલકુલ દરકાર ન કરી.

૧૦-૬

અનેનૈવ મન્યુના-આપણે આગળ જોયું હતું કે કૌસલ્યા પ્રાધ્વશ-
ગને આશ્રમે સત્રમાં ગઈ હતી. દરમિયાન રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેથી એ ગુસ્સામાં યરા સમાપ્ત થતાં વસિષ્ઠ સાથે વાલ્મીકિના આશ્રમે ગઈ હતી. આથી બાર વર્ષ સુધી એણે પણ રામનું મુખ જોયું ન હતું કેમકી કહે છે કે આમ કૌસલ્યાને પતિ વિયોગનું દુઃખ અને સીતા વિયો-

ગતું દુઃખ.તો છે જ. હવેસંત તેને રામના વિચોગનું પણ દુઃખ છે. આથી આ દુઃખિનીને કાશીથી દુઃખી કરવી જનકને ધટતું નથી.

ચિરપરિત્યક્—ચિરં પરિત્યક્ રામમદમુલ્લવન્દસ્ય દર્શનં.યયા.

૧૦-૭

પ્રવૃત્તચોમત્સ—પ્રવૃત્તા ચીમતઃ કિંવન્તી ચેષુ-જેમનામાં ખીલતસ કિંવન્તી વહેતી મૂકવામાં આવી છે તેવા.

અમલપક્ષઃ—અભિરામાન. અલ્પકઃ ચેષુઃ—અ.ધંતે હલકા, પામર, અધવર્ધ (સંખ્યામાં) ધણા.

૧૦-૮

માઃ કોડયમગ્નિનાંમા—એક વત્સલ પિતાના મનોભાવ રજુ કરતું આ વાક્ય હવભૂતિની પાત્રાલેખનકલાને મંપૂર્ણ ખ્યાલ આપે છે. એક સાધારણ મૃદસ્થ પિતાને પણ પોતાની પુત્રીનું અને કુળનું અભિમાન હોય તો નાતવદ્ધતના સિધ્ધ બલવાદી રાજર્ષિ જનકને કેમ ન હોય ! સીતા પોતાની પુત્રા છે એ માટે એ અભિમાન ધરાવે છે એ તો જન્મથી જ પવિત્ર છે. મા પરિત્રીની એ પુત્રી છે અને પવિત્ર યજ્ઞસૂમિમાંથી એની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આવી દેવયજ્ઞસંમયા અને સ્તપતિપરિપૂતા સીતા માટે કલંક વહેતું કરવું એ પામરતા નહિ તો ખીલું શું ! એ પોતે જ જ્યાં પતીતપાવની છે ત્યાં એને માટે ખીણ પાવન કરનારી વસ્તુ કહપવી એ જ મૂર્ખતા છે. તીર્થોદ્ધક અને વહિન પોતે જ પવિત્ર છે. એને વળી ખીણ પવિત્ર કરનાર કોણ !

સ્તપતિપરિપૂતાયાઃ ક્ષિમ્ન્યૈઃ પાવનાન્તરૈઃ ।

તીર્થોદ્ધકં ચ વહિનથ નાન્યક્ત શુદ્ધિમર્હતઃ ॥

એ પોતે જ અગ્નિ જેવી પાવન કરનારી છે ત્યારે એને પવિત્ર કરવાની કલ્પના જ શેં થાય !

આવી પવિત્ર પુત્રી માટે આવું કલંક ! અને એટલું જ નહિ પણ એને માટે વળી અગ્નિ કસોટી કરવામાં આવી ! અગ્નિને વળી એને પવિત્ર

કરનારો કહ્યો ! આ કંઈ એકલી સીતાનો તિરસ્કાર નથી. અમારા આખા કુળને પણ આમાં તો કલંક લગાડવામાં આવ્યું છે. એનાં માતાપિતા કોણ છે એ તો જુઓ ! પછી એને અપવિત્ર માનવાની અને શુદ્ધ કરવાની વાતો કરો. હું જનક છું જનક. બ્રહ્મવાદી છું અને રાજર્ષિ છું. હું યાગવલ્ક્યનો શિષ્ય, એ બાળકીનો પિતા છું. એની માતા જુઓ કોણ છે તે ! સ્વયં માતા વસુન્ધરા ! આમાં તીર્થ સમાં દંપતિ, કે જે મૂર્તિમંત પાવેત્રના છે તેમની સંતતિની પવિત્રતા વિશે શંકા કરાય જ કેમ ? અમારી સંતતિને વળી પાછો પવિત્ર કરનારો અગ્નિ તે કોણ છે ? એનામાં મારા કે પૃથ્વીના કે સીતાના કોઈ એક પણ પાવનકારી લક્ષણો છે કે ? નથી એ રાજર્ષિ, નથી એ ઉત્પત્તિપરિપૂત કે નથી એ બ્રહ્મવાદી. તો પછી અમારી તોફા આવનાર અને અમારી સંતતિને પવિત્ર કરનાર અગ્નિ તે વળી કોણ ? એ પવિત્ર જાણે રહ્યો. બીજાની પવિત્રતાનું માપદંડ પણ જાણે રહ્યો. પણ એની પાવનકારિણી શક્તિ અમારી સંતતિ સુધી પહોંચી શકવા સમર્થ નથી. અમારી સંતતિને પવિત્ર કરનાર તો પાછી રહ્યો. અને તે પણ અગ્નિ ? અમારી સંતતિ કરતાં એ તો ક્યાંય ઉતરતો છે.

પિતાનું અભિમાન કેટલી સચોટ રીતે અહીં વ્યક્ત થાય છે ! જોટેજોટા આળથી અને વળી એની પુત્રી માટે કહેવાતી અગ્નિ કમોટીથી પિતા જનકનો રોષ એકદમ વધી પડે છે. પોતાની નિર્દોષ બહાલી ગંગા જેવી પવિત્ર પુત્રીને પટેલા દુઃખે અત્યંત દુઃખી થયેલા જનકનો રોષ એની જ પુત્રી સીતાને માટે કરવામાં આવેલી અગ્નિક્ષોડી વિશે સાંભળીને શતસદ્ગુણ ધણી જાણુ છો કે. તીખા તમતમના કટાક્ષભર્યા આ અંગારા જેવા શબ્દો જનકના હૃદયના પારાવાર દુઃખનું જ પરિણામ છે.

કટમેવંવાદિન્ના—એક તો રામે વગર કારણે લોકોની વાત સાંભળી જોટેજોટું આજ ચકાવીને સીતાને વનવાસ કાઢી અને એમ કરવામાં મને, તેના સસરા તરીકે જાણે ન ગણ્યો પણ એના પિતાના મિત્રવય તરીકે પણ મારી દરકાર ન કરી ! રામે અકારણ મારા કુળને લાંઝન લગાડ્યું એ એક તિરસ્કાર. અગ્નિને સીતાનો શુદ્ધ કરનારો કહેનાર આ કંચુકી પણ રામના વિચારને જ પુષ્ટિ આપે છે અને જેનામાં અશુદ્ધતા અને કલંક સંભવી જ શકતાં નથી તેનામાં એની સંભાવના કરે છે ! આમ આવા

માણુસથી અને વધારે તિરસ્કાર પામીએ છીએ, એ હડહડતું અપમાન અમારા દુઃખ અને રોષનું કારણ છે.

૧૦-૯

અગ્નિરિત્તિ વાસ્તાં પ્રતિ-—અરુન્ધતી પણ જનકના વિચારને અનુમોદન આપે ■ કે-શ્વમેતત્ સીતાને અગ્નિ શુદ્ધિની જરૂર નથી. સીતા આગળ અગ્નિ તો બહુ તુચ્છ ચન્દ્ર છે, પાવન કરવાની આવડતમાં અગ્નિ સીતાની સાથે મુકાબલો કરી શકે તેમ નથી. સીતા પોતે જ પવિત્રતાનું પ્રતીક છે. એ જગદ્ગ્ધા છે. અગ્નિ, અરુન્ધતી, ગંગા, સૂર્ય અને વિદ્યા. જેવી એ દેવતા છે. સીતાના સંબંધમાં અગ્નિનું નામ લેવું એ એને, હલકી પાડવા જેવું છે. ‘સીતા’ એટલું જ પૂરતું છે.

નૈઋતિકી સુરભિઃ કુસુમસ્ય સિદ્ધા
મૂર્તિ સ્થિતિર્ ચરણૈરવગ્ગામિ ॥

શ્લોક ૧૧. (શિખરિણી)

શ્લોક-—હવે ઉપરથી નામધાતુ જન્યતિ કરતાં આ પાઠ વધારે લાવમય છે.

સીતા માટે અરુન્ધતીને જે માન પ્રગટે છે તે એ આ શ્લોકમાં વ્યક્ત કરે છે. અરુન્ધતી પોતે જ સીતાનાં પૂજ્ય છે. એ જેવી તેવી સ્ત્રી નથી. રધુકુળના ગુરુ વસિષ્ઠની એ પત્ની છે. એ પોતે બ્રાહ્મણ છે. હમણું જ જનકે તેને પ્રણામ કરતા કહ્યું કે વસિષ્ઠ એમના વડે જ પોતાને પવિત્ર માને છે. એ જગદ્ગ્ધા લગ્નવતી ઉપા જેવી છે. સીતા કરતાં એ વધમાં મોટી છે. સીતા બાળક છે. સીતા દાસિય છે જ્યારે અરુન્ધતી બ્રાહ્મણ છે. આમ વય અને જાતિની દૃષ્ટિએ જોતાં અરુન્ધતી પોતે જ સીતા માટે પૂજનીય છે. ઉપરાંત સીતા અરુન્ધતીની શિષ્યા છે તેથી પણ એ પૂજનીય છે. એ સીતાના કુળની ગુરુપત્ની ■ તેથી પણ એ વંદનીય છે. ઉપરાંત સીતા સ્ત્રી છે. આમ દરેક રીતે અરુન્ધતી જ સીતા માટે પૂજનીય છે. છતાં સીતાની પવિત્રતા માટે અરુન્ધતીને માન છે. એ એની પવિત્રતાથી જગદ્ગ્ધા છે. તેથી જ અરુન્ધતી એને પૂજનીય મહે છે. મુલ્ય જ માન :

અને પૂજા પામે છે. એમાં વય કે જાતિ જોવાતી નથી. આમ સીતાનાં પૂજ્ય અરુન્ધતી પણ સીતાને પૂજનીય ગણે છે ત્યારે અગ્નિ એને શુદ્ધ કરે એ જોશ સીતા પ્રતિ હલકો જ છે.

સીતા પ્રત્યેના એના ચપ્પેને અહીં અરુન્ધતી સામાન્ય વાક્યથી સમર્થન આપે છે. અહીં વિશેષત્વ સામાન્ય વડે સમર્થન થયું હોવાથી અર્થાન્તર-યાસ અસંકાર છે.

આ ભાવ માટે સ્પષ્ટાવેશ—કુમાર ૦ ૬-૧૨-સમગૌરવમેદેન મુર્તિધાપદ્ય-
દીધરઃ । હ્રી પુમાનિત્યમાસ્થૈવા દૃષ્ટં હિ મહિતં સતામ્ ॥; રઘુ ૧-૬૨-તથાપિ
શાશ્વત્ત્વહારનિષ્કરે વિપક્ષભાવે ચિરમન્થ તત્સુખઃ । મુતોપ વીર્યાતિશયેન જનહા
પદં હિ સર્વત્ર ગુર્જૈર્નિધીયતે ॥; કિરાત ૦ ૬-૨૪-પ્રત્યેતિરમ્યપ્રતિજિહ્વમતિશ્ચ
રિતેર્મુનીનધરચન્દુચિભિઃ । દાનચાંચકાર ચિરમાઃ સ ગુમાન્કનિવેશતે રમચિત્તુ
ન ગુણાઃ ॥

૧૧-૧

અહો ઝમ્મીલન્તીવ વેદનાઃ—દશરથના પ્રિય મિત્રને જોતાં કૌસલ્યાને
દશરથ સાંભરી આવ્યા. એ વેળાની એમની જનક જોડેની મૈત્રી અને
સુખ એમને સાંભરી આવ્યું. એ વેળા બાળકી સીતા હતી એ પણ એમને
સાંભરી આવ્યું. આજે એ બધું ક્યાં ? આજે દશરથ ક્યાં ? એનું સૌશર્ય
ક્યાં ? એની સાડકી સીતા ક્યાં ? ક્યાં એ દિવસો । ક્યાં આ દિવસો ।
આમ કૌસલ્યાની વેદનાઓ વધી પડે છે.

શ્લોક ૧૨ (શિખરિણી)

શિશુગનઃ—રામ લક્ષ્મણ વગેરે પુત્રો. પુરન્દ્રોજ્યામ્-પુરન્દ્રી હોય એવી સ્ત્રી
પુરં ગૃહં ધારયતિ ઇતિ સ્વાત્તુ બુદ્ધિમિની । પુરંધ્રી ક્વચિત્ :

અરુન્ધતી કહે છે : કૌસલ્યાને મૂર્છા કેમ ન આવે ? તમે પોતે દશરથ
રાજાના એટલે કે કૌસલ્યાના સ્વામીના પરમ મિત્ર છો. તમને જોઈને

એમના મનમાં દશરથ રાજા, અને એ વેળાનું સુખ સાંભરી આવ્યું. એ તમારી પણ સખી જ હતી. એમણે તમારી પાસેથી સહાનુભૂતિભર્યાં વર્તન ઇચ્છ્યું હશે એને બદલે તમે એમના પ્રત્યે મિત્રભાવ બતાવવાને બદલે એમનો તિરસ્કાર અને ક્રોધથી અનાદર કરવા માંડ્યો. આવી દુર્દશા એમને તમારાં પ્રિય સખીને ઓછું આવ્યું કે હાથે માડું બધું હતું ન હતું થઈ ગયું. ક્યાં ગયા મારા સ્વામી ! ક્યાં ગયું એ સુખ ? ક્યાં છે મારી સીતા ! ક્યાં મઈ એ મૈત્રી ! ક્યાં ગયું તે બધું ! આવો બાગ્ય પક્ષટો અવાધી મારા મિત્ર જનક પણ શું મારો તિરસ્કાર કરે છે ! આ વિચારે જ કૌસલ્યા મૂઝી પામ્યાં.

આના સમર્થનમાં અરુ-ધતી સામાન્ય ઉક્તિ પ્રયોગે ॥ ૩ હે રાજાધિ ! કુદરતબલતી સ્ત્રીઓનાં હૃદય કૂસળેલાં કામળ હોય છે. સહેજ પણ યોગાયોગ કે તાપ એ વેડી શકતાં નથી. તેથી જ તમારી સખી તમારું આવું વર્તન જોઈ મૂઝી પામ્યાં.

આમ બધી વિશેષ ઉક્તિના સમર્થનમાં સામાન્ય ઉક્તિ પ્રયોગ છે તેથી અર્થાન્તર-યાસ અલંકાર છે.

સરખાવો-મેષ-આગાવચ્ચઃ કુલુમસદંતં પ્રાવશો વ્યક્તનાનાં તમઃવાતિ પ્રણયિ હૃદયં વિપ્રયોગે રુણદિ ॥

શ્લોક ૧૩ (શિખરિણી)

હવે જનકને સાંભરે છે. મહારાજ દશરથ મારા સંબંધી હતા. મિત્ર હતા. એટલું જ નહિ, પણ એ મારું હૃદય હતા. અમારાં યોગિધર્મા જ જુદાં હતાં, હૃદય તો એક જ હતું. હૃદયની અંદરનો આનંદ પણ તે જ હતા. અરે, સર્વ જીવિતલું ફળ, દેહ ધારણ કરવાથી જે ફળ-પુણ્ય વગેરે-પ્રાપ્ત થાય તે પણ એ જ હતા. મારો દેહ તેમને આધીન હોવાથી એ દેહ પણ એ જ હતા. અમારા પ્રાણ પણ એક જ હતા. એથી પણ અધિક જે કંઈ પ્રિય હોઈ શકે તે એ જ હતા. મહારાજ દશરથ મારે મન શું શું ન હતાં !

અહીં જનક પ્રથમ એ પડિતમા મહારાજ દશરથ વિશે ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે ઉદ્વેગ લાવ બતાવે છે તેથી સાર અસંકાર છે

શ્લોક ૧૪ (શિખરિણી)

દયિતમ્-દોષ પ્રસૂયનો અપરાધ પરમ-“નાની નાની બાબતમાં તો તેઓ મને ખાસ ફરિયાદ કરતા જ નહિ પણ કંઈ મોટી બાબતમાં વિખવાદ પડે ત્યારે જ તેઓ મારી પાસે ફરિયાદે આવતા” (રાય)

જનક કહે છે કે દશરથ અને કૌમર્ય સાથે એમને કેવળ વેવાહરને જ સંબંધ હતો એમ નહિ, પણ એમની સાથે એમને અગત મૈત્રીને પણ સંબંધ હતો અને એમાં પણ તે એકલા દશરથના જ નહિ પણ કૌસર્યાના પણ એ એક અગત મિત્ર હતા એ જ નેને એમના ઉપર કેટલો વિશ્વાસ હતો એની ખાતરી કરાવવા જનક કેવળ એક જ દાખલો આપતા કહે છે

જ્યારે જ્યારે એ દ પતિને એક તમાં કંઈ મોટી બાબતમાં પ્રેમ કવદ થાય ત્યારે એ બન્ને જુદે જુદે વખતે આનીને મારા ઉપર અવગો આક્ષેપ મૂકતા અને ઠપકો આપતા કૌસર્યા કહેતા કે જુઓ તમારા મિત્ર (દશરથ) આમ કહ્યું અને દશરથ કહેતા કે જુઓ તમારી સખીએ (કૌસર્યાએ) આમ કહ્યું એટલું જ નહિ પણ એમને બન્નેને મારા ઉપર એવી અગાધ અધિરિક્ષણ અને સમાન પ્રીતિ હતી કે આટલું કલા પછી પણ એમની વચ્ચે મેળ કરાવવો કે કનક વધારવો એ મારા હાથમાં રહેતું અમ કુ એમ ॥ હૃદયનું વિશ્વાસસ્થાન હતો અરેરે ! એ જ કૌસર્યા ! અથવા ખસ ખસ એ બધું તો ન સંભારું જ છા, કારણ સંભારવાથી તે કાળજી બાળી નાખે ॥

૧૪-૧

અતિચિર-અતિચિર (લાળા વખત સુધી) નિરુદ્ધન (રધાનેતા) નિશ્વાસેન (શ્વાસને લીધે) નિવદ (થળી મથેડું)

પાદકેર-નિશ્વાસનિપ્પદ-અતિચિર વાયકાલ નિરુદ્ધેન (સ્તમ્ભિતેન) નિશ્વાસેન (નિશ્વાસરોપન્તવર્થ) નિપ્પદ (નિશ્ચલ્ય,)

• ત શ્વાસ નિપ્પદ-અતિચિર નિરુદ્ધ નિશ્વાસનિપ્પદ વચ્ચે-જેને નિશ્વાસને પ્રગલ્ભ લાળા વખત સુધી રધવામાં આ પે એ તેવો શ્રી ‘કાણે’ આ પાક રાખે છે

શ્લોક ૧૫

અ-વય—મુક્તપ્રદઃ સુહૃદ્ એવ પ્રથમં એકરસામ્ અનુકૂલતામ્ પ્રકટ્યય
અહો પુનઃ અકાણ્ડવિવર્તનદારુણઃ વિધિઃ મનોરુજમ્ વિશિનષ્ટિ । (દ્રુતવલગ્નિયત)

મુક્તપ્રદઃ—મુક્તં પ્રદદાતિ ઇતિ. પાઠકૈર—મુક્તપ્રદમ્—એ અનુકૂલતામ્ સાથે
જામ પણ્ય દારુણ સાથેના વિરોધમાં મુક્તપ્રદઃ પાઠ સારો લાગે છે. મા મા.
માં પણ્ય આ શ્લોક આવે છે. ત્યાં પણ્ય આ બંને પાઠ છે.

એકરસામ્—એક. રસઃ ચક્ષુશામ્—એક સરખી.

અકાણ્ડ—નાસ્તિ કાણ્ડઃ ઇતિતાવસરો યસ્ય તદકાણ્ડઃ અકાણ્ડે (અથવા
અકાણ્ડાત્) (એકદમ) વિવર્તનં તેન (ફેરફારથી) દારુણ (દારુણ્ય)

વિશિનષ્ટિ—શિષ્+વિ વર્ત. (લટ) ત્રી. પુ. એ. વ વધારે છે.

મનોરુજમ્—મનસ. રુજ તામ્ દુઃખ.

છેલ્લી લીટીમાં નીચેનો પાઠકૈર છે—પરિશ્લનષ્ટિ વિવર્તનસઃ રુજમ્—

કંચુકી કહેવા માગે છે કે પહેલાં જ્યારે રામ અને સીતાનાં લગ્ન
થયાં ત્યારે કશરથ અને જનકનાં કુટુંબ કેટલાં સુખી હતાં ! એટલું જ
નહિ વધે સુખી આ સુખ એક સરખું ચાલુ રહ્યું. આમ વિધિ એમના
ઉપર એક સરખી રીતે અનુકૂળ રહ્યું. આ સમયમાં વિધિએ એક સુખ.
પ્રદ મિત્રની ગરજ સારી છે અને જેમ તેવો મિત્ર એકધારો અનુકૂળ થઈને
રહે તેમ વિધિ પણ આ બંને કુટુંબો સાથે એકધારું અનુકૂળ રહ્યું છે.
અર્થાત્ વિધિ જ્યારે અનુકૂળ હતું ત્યારે કૌસલ્યાનો પતિ ચક્રવર્તી રાજા
હતો, એને રામ જેવો પુરુષસિંહ પુત્ર હતો અને સીતોમાં રત્ન એવી
સીતા જેવી પુત્રવધૂ હતી. આમ દરેક રીતે તે સુખી હતી.” (વાંચો ‘રાય’
પૃ. ૮૩-અંક ૪) પરંતુ એકાએક ભાગ્યપક્ષે યથા ગયો. સીતાનો ત્યાગ
ચર્તાની સાથે આ બંને કુટુંબોને વિધિએ શારે દુઃખમાં મૂકી દીધાં છે
અને આમ તે દારુણ બન્યું છે.

આમ વિધિની મિત્ર સાથે સરખામણી થઈ હોવાથી ઉપમા
અસંકાર છે.

૧૫-૫-૧

નવવિવાહ૦—નવઃ (નવા) વિવાહ, તસ્ય વિવાહની સ્ત્રી, તમ્યા (શીમા) પરિગ્રહ (ધારણા કરવી એ જ) (મુખ્ય કેવલ વા) મળ્ડન યસ્ય જેતું એકમાત્ર (એનોખું) બૂધણ ॥ તેણે]

પ્રસ્ફુરચ્છુદ૦—પ્રસ્ફુરત શુદ્ધં વિહસિત યસ્મિન્ (જેમાં શુદ્ધ હાથ ૭૩૪૪૪ ૨૬૫ છે તેણે)

આસ્ફુરચ્ચન્દ૦—આસ્ફુરન્તી (પ્રકાશતા) ચન્દસ્ય (ચન્દ્રની) ચન્દ્રિકા (ચન્દ્રિકા) તદ્વત્ (જેવા) ચન્દ્રૈ (સન્દ્રૈ).

૧૫-૮

ચ્યુજ્જ૦—ચ્યુજ્જ્ઞા મહારથી (મહત્તર) એની કૌસલ્યા કહેવા માગે છે કે દશરથના પૂર્વજો અને વડવાઓની એ પુત્રવધૂ છે પણ જનકની પુત્રીએ મારી તો પુત્રી જ છે (અર્થાત્ એ મારી પુત્રવધૂ ॥ છતાં મારે મન તો એ દીકરી જ છે.) જનક દશરથનો ખાસ મિત્ર હોવાથી એની પુત્રીએ મારી પુત્રી જ છે)

અધોઽક ૧૮ (ઉપવળિત)

પથ૦—પથ પ્રસૂતય સ્વય-પાથ સ્ત્રીનોવાળો દશરથને પાથ સતારે હતા—રામ, લક્ષ્મણ, હરત, શુભ્રા અને સ્તાન્તા સુગ્રહશત્રુ-રામ વિશ્વામિત્ર થઈ કરતા હતા ત્યારે તેમની વેદી ઉપર લોહી અને માંસ નાખીને સુબાહુ અને મારીચ એમ બે અસુરો તેમને હેરાન કરતા હતા. વિશ્વામિત્ર દશરથ પાસે આગ્યા અને રામ અને લક્ષ્મણની મદદ લઈને સુબાહુને માર્યો

તયૈવ ને જદલે ચયૈવ પાઠૈર છે પણ એ રચના બરાબર નથી

૧૬-૧

સર્વપ્રકાર૦—સર્વપ્રકારૈ હૃદયગમ

અધોઽક ૧૭

અન્વય-ચન્દ્રાયા પિતર જામાતુ જાપ્ત જન પૂજયન્તિ કિંત્ર । સમ્બન્ધે

તદ્ વિપરીતં એવ અમૂત્ર । તે મનિ આરાધનં (અમૂત્ર) તથાવિધઃ સ્વં કોલેન
અપદ્ધત' અસિ । તદ્ સમ્બન્ધવીજં ચ (અપદ્ધતમ્) । અસ્મિન્ ધોરે જીવલોકનરકે
વાપસ્ય મન ઝીવેતં ધિક્ । (શાદ્ધૃષ્ણવિકીરિત)

સમ્બન્ધવીજં-સંબંધનું બીજ એટલે કે સીતા, જીવલોક-જીવલોક એવ
નરક.-અવશેષ ૩૫૧ નરકમાં.

જનક કહે છે: એવા તમે કે જે મારા ઉપર અસાધારણ પ્રેમ રાખતા
તે પણ ગયા. ઉપરાંત સીતા કે જે આપણા સંબંધનું બીજ હતી તે પણ
ગયા. તેથી મારા જીવનને ધિક્કાર છે.

૧૭-૨

દૃઢવજ્રલેપ-દૃઢ: (દૃઢ) વજ્રલેપ: તેન (વજ્રલેપથી) પ્રતિવદ્ધં (અત એવ)
(બાંધિયું હોવાથી) નિથલં (નિશ્ચય) પાદૈર-૦લોપદિતવન્ધનિથલમ્-૦લોપેન
વદિત' વન્ધ: મસ્ય તન્, અત એવ નિથલં ચ.

૧૭-૫, ૬

યુષ્માકં કુલગુરુ:-વસિષ્ઠ: અરુન્ધતી પતિતુ નામ લેતી નથી

ક્લ્યાણોદક-ક્લ્યાણં ઉદકં (અન્તે) યસ્ય અથવા કલ્યાણ: ઉદક-
(અન્ત:) યસ્ય

અરુન્ધતી કહેવા માગે છે કે વિધિએ જ એવું નિર્માણ કર્યું હતું કે
સીતાને: ત્યાગ થશે અને થયું પણ તેમ જ છતાં અંતે સારું થશે.

પાદૈર કુલગુરુસ્તદુપજાતમેવ-આ પાદમાં મંવેત્તવ્ય તથા અને इति કાઠી
નાખ્યામાં આપ્યા છે પણ તે પાદ જગપર નથી કેમકે એ રીતે લેતાં
વસિષ્ઠના પોતાના શું શબ્દો હતા તે આપણે જાણી શકતા નથી.

૧૧

૧૭-૭

અતિફ્રાન્ત-અતિફ્રાન્ત: મનોરથ: યસ્યા: કૌસલ્યા કહેવા માગે છે કે
સીતાને: ત્યાગ થશે બાર વર્ષ પડતી ગયા. છતાં હજી સુધી એના કંઈ
સમાચાર નથી. તેથી સારા અંતનો એને કે:ધ આશા નથી.

પાઠદેર મળવતી અતિકાન્તો મનોરથ-મારો મનોરથ જતો રહ્યો છે
અર્થાત્ હવે દેરાઈ પણ રીતે માગ મનોરથ ફળે તેવી આશા નથી.

૧૭-૬

મૃપોષ્ય-ખોટા (ખોટા ખોલાખેલા) મૃપા ડચતે इति પાણિનિના સુત્ર
ગજસૂત્ર-સૂત્ર-મૃપોષ્યુરુન્યકુપ્યકૃષ્ટપન્ય-અન્યથા (પા. ૩-૧-૧૧૪)-પ્રમાણે મૃપા
અને વદ ઉપરથી વાચો 'કાણે' [એ સત્ વચવન્તા નિપાત્યન્તે । મૃપોપપદાન્ત
વદેઃ કર્મણિ નિત્ય વચપ્ । મૃપોષ્યમ્ । સિ. કૌ]

શ્લોક ૧૮

અન્યથા—આવિર્ભૂતઞ્જ્યોતિષા વ્રાહ્મણાના ચે ચાહારા તેષુ સશય મા
અમૂત, પૃથા હિ વાચિ મદા લક્ષ્મીર્નિષ્પન્ના । એવે વિપ્લુતાર્થા વાચં ન
વદન્તિ । (શાલિની)

આવિર્ભૂતઃ—આવિર્ભૂત ઞ્જ્યોતિ વેષા-(અહા) યાત્રાને પ્રકાશ પામેલા
ચાહારાઃ-શરો વિપ્લુતાર્થા—વિપ્લુત અર્થ યસ્યા -નિષ્કૃણ અર્થવાળી
(ખોટી)

પાઠદેર—વિપ્લુતા ચાહરન્તિ વાચો નિરુક્ત મા અપેરો નીચેનો વેદને
શ્લોક-અગ્રવેદ-૧૦-૭૧-૨-સકતુમિન તિતઙ્ગના પુનન્તો ચન ધીરા મનસા
વાચમવ્રત । અથા સત્વાય સરુયાનિ જાનતે મદૈષા લક્ષ્મીર્નિહિતાયિ વાચિ ॥

૧૮-૧

ત્રેપથ્યે વલ્લકલ — "અરુ-ધતી જેવા ઉપરના શરો તત્કિ મન્યવે
... .. વિપ્લુતાર્થા વદન્તિ-મોલે છે કે ત ત જ નેપથ્યમા લવ વગેરે
ખાળકેને કોલાહલ સભાગાય છે. આ ખાસ કવિપ્રયે જિત છે " કારણ
એ દ્વારા વાચકો અને શ્રીશ્રુકોને તો ખાતરી થાય જ છે કે વસિષ્ઠની વાણી
સાચી પડશે જ.

૧૮-૨

શિષ્ટાનધ્યયન—દિગ્દેશ્ય અનધ્યયન ચક્ષિન્-ચિષ્ટાના માનમા અન-

*વાચો ડો. જી. કે. લા. ઉ. મ. (અ. આર. પિ) પૃ ૮૭

૫૫૫. અસ્પૃશ્ય અવિદ્યમાન સ્વલિંગ મથા સ્વાગ તથા-મુક્તાપથે. પાદે-૨-
ઉદ્ધતં (ઉદ્ધત રીતે)

૧૮-૫

મુલમં—મુલમં સૌલ્યં યસ્મિન્—એમાં આનંદ મુલમ છે તેવું.

૧૮-૬, ૭

સારપદ્મઃ—આપદ્મોન સહ (વહુ)—શ્રીધનપુત્ર. મુખ્ય—મુખ્યઃ
સલિતઃ—મુંદર અને મુકુમાર.

૧૮-૮

અપાર્ય—આ બોલું અલિનપમ્યન છે. અહીં આત્મગતમ્ બોધ્યે.
જ્યારે રોષ્ટ્ર ઉપરતું કોઈ એક પાત્ર બીજા પાત્રને ઉદ્દેશીને કેવળ એ
જ એક પાત્ર સાથે તેવી રીતે બોલે ત્યારે અપાર્ય વપરાય.

ભાગીરથો—ભાગીરથા (ભાગીરથીએ) નિવેદિતં (નિવેદન કરેલું)
રહસ્યં (રહસ્ય) વર્ણામૃત-કર્ણયો. અમૃતમ્

પાદે—નિવેદિતં રહસ્યવર્ણામૃતમ્.

ભાગીરથીએ અરુન્ધતીને કહ્યું હતો કે સીતાએ બે પુત્રોને જન્મ
આપ્યો છે અને તે વાલ્મીકિના આશ્રમમાં છે. આ રહસ્ય કેવળ એને જ
કહેવામાં આવ્યું હતું. તેથી જ એ કેવળ અરુન્ધતીને જ વિદિત હતું,
કોસલના કે જનકને નહિ. તેથી જ રહસ્ય શબ્દ વાપર્યો છે. જ્યારે
કોસલના કહે છે કે એક બાકે જરાજર રામભદ્ર જોવો છે ત્યારે અરુન્ધતી
સમજી ગય છે કે નહીં એ ભાગીરથીએ કહેલો સીતાનો પુત્ર હોવો
બોધ્યે. તેથી તે આનંદ પામે છે.

શ્લોક ૧૮

૨૫-૫૫—કુશલવલ્લભિનગરયામ, ચિત્રાણ્ડકમણ્ડન, પુષ્પાગ્રીકઃ વદુ-
પરિપદં પ્રિયેવ સમાગમન્, અય કઃ દષ્ટઃ શ્રુતિતિદ્યો અમૃતાન્નનં કુર્યે? સમે
વત્સઃ રઘુનન્દનઃ પુનરેવ ચિત્રામૃત । (૯૨૧૭)

સુવલય૦—સુવલયદલવત્ (નીચ કમગની પાંદડીની જેમ) સ્તિમ્બઃ
(કામળ) શ્યામશ્વ (અને શ્યામ)

શિલ્પણ્ડક૦—શિલ્પણ્ડક મણ્ડનં ગત્ય—શિખંડ (માથા ઉપરના વાળના
ગુચ્છ) જેવું મંડન છે તેવો પુણ્યશ્રીક પુણ્યા શ્રીઃ યસ્ય. શ્રીયૈવ પાઠ બરોજર
નથી. સમાજયન્-સમાજ ૧૦ મો ગણુ અથવા સમાજય ઉપરથી નામધાતુ.

સુવલગ૦ માં ઉપમા પુનરિવ માં ઉત્પ્રેક્ષા, અને અમૃતાગ્નનમ્
માં રૂપક છે.

શ્લોક ૨૦

અન્યથ—અમિતઃ પૃષ્ઠ. ચૂડાચુમ્બિતરૂપનં તુળીદય (અસ્તિ) ડરઃ
ભસ્મસ્તોકવયિત્રલાન્ઘનં રૌરવીત્વચં ઘટે; મૌર્ચ્યા મેષલ્લભા માઙ્ગિઙ્ગકં અધોવાસશ્ચ
નિગમ્નિતમ્; વામુક અક્ષસૂત્રવલયં પાણી, અપર. પૈપ્પત વગ્ડ । (ગાદ્સંલિપ્તિ ઉત)

ચૂડાચુમ્બિત૦—ચૂડયા (શિખાને) (ચોટબીને) ચુમ્બિત્તાનિ (ચૂમતાં)
કવપનાગિ યસ્મિન્ કંકના (પીઠાવાળા). બાણુને છેડે કંકના પીઠા ખોસેલાં
હોય તે. બાણુ વધારે સારી રીતે જાય તેથી એને છેડે 'કંક'ના પીઠા ખોસ-
વામાં આવે છે.

ભસ્મસ્તોક૦—સ્તોક (શોડીક) ચ તત્ ભસ્મ ચ ભસ્મસ્તોકં (કર્મ૦)
સદૈવ પથિત્ર લાન્ઘનં (ચિહ્નં) યસ્મિન્ પોટ્યયુવતિસ્તોરકતિપય૦.....ઈ.
પા. ૨. ૧. ૬૫ પ્રમાણે ભસ્મ પછી સ્તોક ધર્મ પૂરવાના આવે છે.

રૌરવીમ્—રુરોઃ ક્વમ્ 'રુરુ' એક પ્રકારનું હરણુ છે.

મૌર્ચ્યા નિર્મિતમ્
મૌર્ચી—મૌર્ચ્યાઃ इव मौर्वी. માન્વગ્નૈર્-મન્વિષ્ટયા રક્તં મર્તિ. તેન
રક્તં રાગાત્ પા ૪-૨-૧ પ્રમાણે [વરુણ રક્ત વજ્ર વાયાનમ્ । પ્રિટન્
સિ. વી.] માન્વિષ્ટમેવ માન્વિષ્ટમ્ ।

અપરે—બીજા હાથમાં. પાંડિરે—અપર.—એ બે (ધનુષ્ય અને રુદ્રાક્ષમાળા) ઉપરાંત અથવા (ધનુષ્યદંડથી જુદાં).

અહીં ક્ષત્રિય બ્રહ્મચારીનું આગેહન વર્ણન છે તેથી સ્વભાવોક્તિ અર્થસંક્રાર છે.

તે સ્ત્રીદ્વયં, હરઃ, સ્વર્ચં, અપોવાસઃ વગેરે સાથે ઘસે હાથએ અને સ્પર્શ તથા વૈષ્ણવ પાદ શાખીએ તે ક્રિયાદીપક અલંકાર થાય. પશુ એ બરાબર નથી કારણ તે રીતે લેતાં બીજી સ્ત્રીમાં ઘસે નું હર. કર્તા થાય ન્યારે બીજી ત્રણ સ્ત્રીમાં (અબ્યાહાર) 'તે બાળક' કર્તા થાય. વાંચે. મનુસ્મૃતિ (૨-૪૦-૪૫)—કાર્ણરૌરવ-વાસ્તાનિ ચર્માણિ વ્રજચારિણઃ વસીર-જ્ઞાનુપૂર્વેણ શાળક્ષીમાવિકાનિ ચ ॥.... ક્ષત્રિયસ્ય તુ મૌર્વી જ્યા વૈશ્યસ્ય કાળતાન્વયૈઃ । પ્રાક્ષણે વૈશ્યપાતાલૌ ક્ષત્રિયૌ વાટલાદિરૌ । પૈલવોડુપ્પરૌ વૈશ્યૌ સ્પન્ડાનર્હન્તિ ધર્મતઃ ॥

આ શ્લોક મહાપીરચરિતમાં આવે છે.

૨૦-૨

અયૈવાગતા ઘયમ્—મંગાએ કહેલું ૨૯૨૫ અનુપત્તી કહેવા માગતી ન હતી તેથી તે કહે છે કે એ બધાં આજે જ આગ્યાં છે. અર્થાત્ એ કહેવા માગે છે કે એ પોતે અને કૌસલ્યા વગેરે કર્તૃ જનક કર-ઈ વધુ દે વહેલા આગ્યા નથી. તેથી આ બાળકો વિશે કોઈ પણ જાનની માદિની મેળવવાનો એમને સમય જ મળ્યો નથી આમ અનુપત્તી આ શબ્દો દ્વારા જનકને સમજાવે છે કે જે દિવસે જનક આગ્યા તે જ દિવસે કૌસલ્યા અને અમે આગ્યા. તેથી આગ્રમ વિશે જનક કળા વપારે કોઈ માદિતી એમની પાસે નથી. જનક આ વાન સહેલાઈથી મની જાય છે.

૨૦-૪

પ્રવયસઃ—પ્રકૃષ્ટ વયઃ ચેષાં તે. દિશ્વ-દશા ઈચ્છાદર્શક ૨૫માં સનાતનમિદ્ધા રૂઃ પા. ૩ ૨. ૧૬૮ પ્રમાણે રૂઃ પ્રત્યય ઉમેરવાથી દિશ્વ વિશેષ થાય.

૨૦-૮

મિચેત વા સદ્વૃત્તમોદશસ્ય૦ નિર્માણ—આકૃતિ, આકાર નિર્માણે
દત્તે નિર્માણ સર્જીત કરે એમ માને છે કે પ્રભાવશાળી અને હિમદા આકૃતિ
સમ્યારિગ્ધની વિરદ જતા નથી અર્થાત્ જ્યાં એવી સ્વયં આકૃતિ હોય
ત્યાં સમ્યારિગ્ધ હોય જ. રૂપાળા અને પ્રભાવશાળી માણ્યમે ધણ કરીને
સારા આચરણુવાળા હોય છે.

જનક કહે છે કે આ બાળકનો દેખાવ અને પ્રભાવ જ કહી આપે
છે કે એ જરૂર બોવાળો આપશે કારણ સારી આકૃતિ અને સમ્યારિગ્ધ
વિરદ જતા નથી

મિચેતે પાદ્મરે છે

સરખાવે — મુગ્ધ૦—કમલના મનોહરાગમપિ રૂપાદિમમદતિ
લીલ મુગ્ધ૦—નદયાકૃતિ મુસદ્દા વિજ્રહાતિ વૃત્તમ્ ॥ શાલુ૦—ન લાદશ
આકૃતિવિશેષા ગુણપિરોધિભો મર્ષન્તિ ॥, કિરાત૦ ૬-૧ ઉપરની મસ્તિનાથની
લીલા—યનાકૃતિસ્તન ગુણા વસન્તિ ॥, રણ૦—સેવમાદૃતિર્નિર્ભયમિચરતિ શીલમ્ ॥;
મહા—મિચેતે ન સદ્વૃત્તમિવ્યક્તુરુદેપુ.

૨૦-૧૦

સચિનય૦—સચિનય (સચિનય) નિશામિત (સાશલ્યુ ૭) ગૃહિવચન
યેન (યદુ૦)

વિસર્જિત૦—વિસર્જિતાઃ શ્રુતિદારકા યેન જનકને મળતા જવાનું
હોવાથી લગે મધા છાકગએને વિદાય કર્યા હતા

૨૦-૧૨

કિમપિ—અરણ્યનીય.

શ્લોક ૨૧

અ-૫૫—પૃથ્વી વિનયસિદ્ધતા મૌમ્યમલ્લ (અત્તર્ક) વિદ્યુતે ન
પુનરિદ્યુતે નિર્માણ મહિમામ્ અતિશય । ચક્ર પરિલપ્તઃ અવસ્થાન્તરક્રમ
અયોધાનુ (હરતિ તદ્વત્) એ વલ્લભાન્ સમોદ્ધ સ્થિરમપિ યે મનો હરતિ ।
(શિખરપદ્મા).

વિનય૦—વિનયેન (વિનય) ત્રિશુતયા (ત્રૈશુત) મૌઘ્યેન ચ (મૌઘ્યેન) સરળતાયા (સરળતા સંદર્ભથી) મસળઃ (શિમળ) વિદગ્ધઃ (બહુકારો).

પાઃ૬૨ વિનયશિક્ષિત મૌઘ્યમસળઃ. વાંચો વીર૦—અત્ર વિનયશિક્ષિતો મૌઘ્યમસળ ઇત્યાદિ સલિલહિમોપશ્મ્યેન ઝોત્સ્નીમવતાં સૂર્યતેજસાં સાદર્યં વ્યજ્યતે ।

સંમોહસ્થિરમ્—સંમોહેન સ્થિરમ્ સંમોહને લીધે સ્થિર અથવા સંમોહે સ્થિરમ્-સંમોહમાં સ્થિર. 'અનસ્થામ' સંમોહ ઉપર નીચે પ્રમાણે નોંધ આપે છે પ્રેમાવેશો ચ સંમોહઃ જનકે એક યોગી હતા અને તેમના મન ઉપર તેમને પુરો સત્તમ હતો. છતાં તેમને પણ આ બાળક પ્રત્યે આકર્ષણ થયું.

પાઃ૬૨-(૧) સંમોહઃ સ્થિરમપિ-આ પાઠ સેતાં સંમોહઃ હરતિ ને । કતી યાપ જ્યારે ખરું તેતાં બાળક હરતિ ને । કતી છે. બાળક અને તેના શુભે મનને આકર્ષે છે. સંમોહ નહિ. ઉપરાંત એ વલવાન શબ્દો સંમોહ કરતાં અતિશય સાથે વધારે બધ બેસે છે.

(૨) સંમોદઃ—વિદ્યાસામરતી આવૃત્તિમાં આ પાઠ મળે છે. સંમોદઃ—આનંદ. સંમોદઃ હરતિ પણ આ પાઠ સેવાથી ઓહના બંને બાજુ સુસંકલિત રહેના નથી અને એથી લીટીની ઉપમા પણ બરાબર ઉપડતી નથી.

આમ સંમોહસ્થિર પાઠ વધારે સારો છે. આખું સંમોહ ને લીધે અથવા સંમોહમાં સ્થિર થયેલું મન લોખંડના જથ્થા સાથે સરખાવાય. અને જોનામાં આતશમ પ્રભાવ દેખાય છે તેવા લવને અપહ્રાન્તના નાના કદકા સાથે સરખાવી શકાય. આમ ઉપમા અમૂલ્ય બને છે જ્યારે સંમોહ ને અપહ્રાન્ત સાથે બાગે જ સરખાવી શકાય આ રીતે બેલી લીટીમાં ઉપમા છે.

૨૧-૧

અજ્ઞાતનામ૦—અજ્ઞાતાનિ નામાનિ જમઃ અભિજનઃ ચ યેષાં. અભિજન—કુળ 'સુલ્લાન્દમિજગન્વયૌ' ઇત્યમરઃ 'મનુ'એ કહ્યું છે કે નાના વિદ્યાર્થીએ પૃથ્વીને પ્રશ્નિત કરવા. વાંચો મનુ—શર્યાસનેડપ્પાચરિતે શ્રીયસા ન સમાવિશેન્-શર્યાસનસ્ય'વૈન પ્રવ્યુત્થાયામિવાદયેત બધા શુદ્ધ હતા અને તેથી પૂરત્ય હતા એ હવે જાણીને હતા પરંતુ આમાંના કોણ પ્રાણી છે અને કોણ હાત્રિય

૧. છે એ લવ ભણતો ન હતો. દરેકને પ્રણામ કરવાની રીતમાં ફેર હોવાથી કોને કઈ રીતે પ્રણામ કરવા એની લવને સમજાધુ પડતી નહોતી

૨૧-૨-૩

અવિરુદ્ધઃ પ્રકાર — પ્રણામપર્યાયઃ આતુ' હોય તમારે 'ગૌતમ' કહે છે તે પ્રમાણે સલામાં દરેકને જુદા જુદા પ્રણામ કરવાની જરૂર નહિ પણ એવ.. પ્રણામપર્યાયઃ એ કહ્યો દ્વારા દરેકને એક સાથે પ્રણામ કરી લેવાય, જેથી ક્ષત્રિય કે પાશ્વર્ય કોઈને અનુચિત રીતે પ્રણામ થાય નહિ

સરખાવી-મહા-૦-૯૫ થો રામશિરસા પ્રણામપર્યાયઃ ।

૨૧-૭

શ્ચિરાન્મતોરથોઽપિ-સીતાને આપ-નસરવા ભણીને એના બાળકને પોતાના બોળામાં બેસાડવાના અરુ-ધતીના મનોરથ દત્તા પણ સીતાનો ત્યાગ થયા પછી આજે બાર બાર વગસે એ એના પુત્ર લવને પોતાના બોળામાં બેસાડે છે તેથી એ કહે છે કે એના મનોરથ બધુ લાભે વખતે રૂખ્યા.

૨૧-૧૪, ૧૫

દરવિકસત્-દરવિકસત (સહેજ ખીલેલા) યત્ કીલેત્કલ (નીલકમળ) તદ્વત્ (જેવા) શ્યામલ (સ્થામ) રજ્જ્વલશ્ચ (અને ઉજ્જ્વળ) દર-સહેજ 'દરામ્યથ મનાગર્થ' મેદિની

કવલિતા-કવલિતાઃ (ખવાયેલા અરવિન્દકસરા, તૈઃ કપાય (મધુર) કળ્થ યસ્ય સઃ ંકવલિત...કળ્થઃ; કવલિત.. કળ્થ કલહસઃ, તસ્ય (ખવાયેલા કમળના કેસરથી જેનો કંઠ મધુર થયો છે તેવા કલહસના) નાદ इव (અવાજ જેવો) લોર્ધલોર્ધ તેન (ભારે, ભયો ભયો)

૨૧-૧૬

કઠોરકમલ-કઠોર (ખીલેલા) યત્ કમલ તસ્ય (કમળના) ગર્ભ. તદ્વત્ (અંદરના ભાગ જેવા) પદ્મલ (મુવાળા)

શ્લોક ૨૨

અ.પથ—વતસાયા રપૂરહસ્ય ચ નિશ્ચિત્ત સંપૂર્ણપ્રતિબિમ્બતા અસ્મિન્
શિશૌ અભિવ્યજ્યતે । સૈવાકૃતિઃ સા ચુતિઃ સા વાણી, સ એવ વિનય, અસૌ
સહજ. પુગ્ગાનુભાવઃ અપિ સ એવ, હા હા દૈવ । ઉત્પથૈઃ મમ મન. પારિપ્લવ
કિં ધાવતિ । (શાકુંભવલિહિત)

રપૂરહા—રધુનેા વંદામ રધુકુમધુરંધર (રામ). સંપૂર્ણ—સંપૂર્ણઃ
પ્રતિબિમ્બ, મત્સ્યન્ સ્ત. તસ્ય ભાવઃ સંપૂર્ણપ્રતિબિમ્બતા—સંપૂર્ણ પ્રતિબિમ્બનેા
ભાવ (સંપૂર્ણ પ્રતિમા).

આ ખાને લીટીઓને ટીકાકારો જુદી જુદી રીતે સમજાવે છે. એમાં
નીચેની પહેલી રીત સહુથી સુખમ અને સરસ છે—

(૧) 'સંપૂર્ણપ્રતિબિમ્બતા ને નામ તરીકે લેવાનું'. એ રીતે તે અભિવ્યજ્યતે
નેા કર્તા થાય અને નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય—ખને લાગે છે, (હવે) આખી
(સંપૂર્ણ) પ્રતિમા સમજી રીને (દરેક બાબતમાં) (નિશ્ચિત) આ બાગકમાં
દેખાય છે.

આ રીતે સમજવાથી હવે ઉપદેશાવાચક ખને અને અભિવ્યજ્યતે
સાથે મન્ય ના અર્થમાં જાય પ્રતિબિમ્બતા મૂળ અરીસા કે એવી ચકચકિત
વસ્તુમાં સંલવે અને એમાં મૂળ વસ્તુ દાખર જોઈએ જ. આથી અહીં
જનક ને કહે છે તે રીતે પ્રતિબિમ્બતા ફક્ત સાક્ષાત્તિક અર્થમાં જ લેવાય.
પ્રતિબિમ્બત્વની બધી વિગતો મળે છે છતાં હજી કોઈને ખાતરી નથી કે
આ સીતાનેા મુત્ર છે. કૌસલ્યાએ હજી હમણાં જ કહ્યું કે આવી સરખા
મણી પોતે જોઈએ કેવળ એનું ગાંડપણ જ છે. જનક પણ આ શ્લોકની
છેલ્લી લીટીમાં એવું જ કંઈ કહે છે. આથી હવે ઉપદેશાવોતક રીતે લેવું
વધારે સાદું છે. આમ આ રીત સહુથી સરસ છે.”*

(૨) બીજી એક સારી રીત વિદ્યાસાગરની આદૃતિમાં આપેલી જાંરૂત
ટીકામાંથી મળે છે. એમાં પણ પ્રતિં ને નામ અને અભિવ્યજ્યતે ના કર્તા

તરીકે રાખ્યું છે પણ તે નિશ્ચિત ને આકૃતિ સાથે લઈ બધા સ અને ના વાળા લાગ છૂટા લે છે અને એ રીતનું સામ્ય છે એમ બતાવે છે

વાંચો.—અસ્મિન્ શિશૌ વત્સાયા ધીતાયા રઘુદ્રહસ્ય રઘુકુલપુરુષરસ્ય રામસ્ય ચ સમ્પૂર્ણં પ્રતિબિમ્બ, દર્પણાદાયિવ છાગાપાત યસ્મિન્ મઃ તમ્ય ભાવ સંપૂર્ણપ્રતિબિમ્બતા, સા દૃઢ અભિવ્યજ્યતે લક્ષ્યતે સ્થિતિગામિન્ વમ્મદા દનામ્મ સૌતાદ્દર્શનં ગદ્ય તથો. પ્રતિબિમ્બ દૃઢ પ્રતિમાતિ । સૌસાદ્દર્શમેવ દર્શયતિ નિશ્ચિત રામમ્મા ચૈવ આકૃતિઃ, સા ગુતિ, વાન્ત, સા વાળી સ દૃઢ વિનય સદૃશઃ સ્વાભાવિક અસૌ પુણ પવિત્ર અનુમાવ પ્રમાવ અપિ દત્ત૨ સર્વે પ્રતિબિમ્બાદયન્ ન સમ્મવતીતિ ભાવ ।

(૩) થી 'ખણે' નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે—આકૃતિ અને શુભિ અભિવ્યજ્યતે ના કૃતી તરીકે લેવાનાં અને સર્વપ્રતિબિમ્બતા દૃઢ અને નિશ્ચિત ને એનાં (આકૃતિ અને શુભિ ના) વિશેષણ તરીકે લેવાનાં પણ એમ લેતા વાક્યરચના બરાબર મહેતી નથી સા, સ અને અસૌ થી શરૂ થતાં વાક્યો ભુલ છે અને ભુલી વિગત બતાવે છે, એમ લેતા પ્રતિબિમ્બતા દૃઢ છૂટ પડી જાય છે અને અભિવ્યજ્યતે સાથે બરાબર બેસતું નથી

તેથી 'કાણે' નિશ્ચિત આમળ બદલે છે અને સર્વ . . . તેન ને આકૃતિ ના વિશેષણ તરીકે લે છે—“ મારી બાળકી સીતાની અને ગુરુદેવ રામની સંપૂર્ણ આકૃતિ જાણે સમજ રીતે પ્રતિબિમ્બિત થતી દોષ તેમ જાણે છે ”

(૪) અથવા નીચે પ્રમાણે (આકૃતિ, શુભિ) વચ્ચે દરેક સાથે પણ અભિવ્યજ્યતે લેવાય—

અસ્મિન્ શિશૌ, વત્સાયા રઘુદ્રહસ્ય ચ સા દૃઢ આકૃતિ, નિશ્ચિત સર્વપ્રતિબિમ્બતેવ અભિવ્યજ્યતે, સા શુભિ નિશ્ચિત સર્વપ્રતિબિમ્બતા દૃઢ અભિવ્યજ્યતે, સા વાળી નિશ્ચિત સર્વપ્રતિબિમ્બતા દૃઢ અભિવ્યજ્યતે, ષઃ વિનય સર્વપ્રતિબિમ્બિત દૃઢ અભિવ્યજ્યતે ।

સર્વપ્રતિબિમ્બતા દૃઢ—જાણે ■ પૂર્ણ રીતે પ્રતિબિમ્બિત થતી દોષ તેથી*

(૪) નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિ સંગૃહિતઃ પ્રતિબિમ્બિતા પાઠ રાખે છે. સંગૃહિતઃ અભિવ્યજ્યતેનો કર્તા થાય અને સા પગેરેથી શરૂ થતાં વાક્યો એમનાં એમ છૂટાં રહે. પણ સંગૃહિતનો અર્થ બરાબર નક્કી થયો નથી. વીર- સંગૃહિત એટલે સંપર્ક કે સમ્બન્ધ અર્થ બતાવે છે—સંપર્કઃ સમ્બન્ધઃ इति अर्थः । અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય—‘ સંપૂર્ણ સંબંધ પ્રતિબિંબિત થાય છે. ઈ. ’

આમ રચના સહેલી થાય છે. પણ સંગૃહિતનો અર્થ સ્પષ્ટ ન હોવાથી આ પાઠ બરાબર નથી.

(૫) “ ‘ધાટે’ ની આવૃત્તિમાં સંપૂર્ણપ્રતિબિમ્બિતા એવ પાઠ છે. (સંપૂર્ણ પ્રતિબિમ્બં તસ્ય ભાવઃ તત્તા.) આમ સંપૂર્ણ નામ તરીકે અને અભિવ્યજ્યતે ના કર્તા તરીકે આવે”. * અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય—“આખું” પ્રતિબિમ્બ આ બાળકમાં પડે છે જ (એવ). પણ આ પાઠ કદાચ મૂળ આવૃત્તિમાં કરેલો સુધારો પણ હોય.

પુણ્યાનુમાવ— પુણ્યધાસી અનુમાવથ—પવિત્ર પ્રભાવ અનુમાવઃ પ્રભાવે ચ સતાં ચ મતિનિશ્ચયે’ इत्यमरः । દેવ ને જાહેલે દેવિ (સીતાને ઉદેશીને) પાઠ છે.

ઉત્પયૈ.—અવળે રસ્તે પારિપ્લવં—અંચળ ચન્ચલં તરલં નૈવ પારિપ્લવ— પરિલભે’ इत्यमरः

૨૨-૮, ૯

ચન્દ્રકૈતુઃ—લક્ષ્મણ અને ભિમીલાનો પુત્ર. ખીબા અંકમાં આપણને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે અશ્વમેધના અશ્વના રક્ષણ માટે ચન્દ્રકૈતુને નીચેના હતા.

અભ્યર્ણ—વાચ્યો ‘કાણે’—‘અર્દનઅભિ જુ’ ક. જૂ કૃ. ‘બહુ દૂર નહિ’ એવા અર્થમાં—‘અમેશ્વાવિદ્યૈ’ પા. ૭-૨-૨૬ પ્રમાણે [અભ્યર્ણ નાતિદૂરં નાસન્નં. વા । અભ્યર્દિતમન્યત્ । સિ. કો.]

૨૨-૧૦

મેધ્ય-મેધે સાધુ

* જુઓ ડો. ઇ. કે શટ ઉ. ચ. (અં આવૃત્તિ) પૃ. ૯૧.

૨૨-૨૨

મૈથિલસ્ય.. દોહિત્ર-હવને ખગર નથી કે પોતે કેને હિદેશીને ભેલી
 નો છે એ બોલે છે જનક માટે એને ખગર નથી કે પોતે જેને હિદેશીને
 ગોતે છે એ જનક પોતે છે પોતે પણ સામે ભિક્ષુ જનકને જ દોહિત્ર
 છે એની હવને ખગર નથી જ્યારે પ્રેક્ષકોને એ ખગર છે. આમ અહીં
 નાટ્યશાસ્ત્ર વ્યક્તિત્વને પ્રસંગ ઉભો થાય છે.

૨૨-૨૮, ૨૯, ૩૦

સન્દર્ભાન્તરેણ-અન્યઃ સન્દર્ભઃ સન્દર્ભાન્તર, તેન 'સન્દર્ભ રચના'
 હીરસ્વામી

અભિનેયાર્થ-અભિનેય અર્થ યસ્ય-રેહન હિપ્ત લખવાય તેવો.

✓તૌર્યત્રિક-તૌર્ય દોહ. તૌર્ય મજા તૌર્ય ત્રય મજા અસ્ય રૂપે ટ્રિકમ્ ।
 તૌર્યોત્ક્રિતં ટ્રિકમ્ તૌર્યત્રિકમ્ 'દોહ હિપર આધારિત એવી ત્રણ વસ્તુઓનો
 'યોગ' એમ સમ્મિશ્ર અર્થ થાય. દોહ (તૌર્ય) સાથે યાદગી ત્રણ વસ્તુઓ-
 'નૃત્ય, ગીત અને વાદ્ય' એને તૌર્યત્રિક કહે છે અર્થાત્ નૃત્ય ગીત અને
 વાદ્ય એ ત્રણનું યાત્ર તે તૌર્યત્રિક-અટલે કે નાટ્યશાસ્ત્ર. તૌર્યત્રિકમૂલકાર
 નાટ્યશાસ્ત્રના સૂત્રો રચનાર-'ભરત'ને નાટ્યશાસ્ત્રના સૂત્રોના રચયિતા
 કથા છે આમ તૌર્યત્રિકમૂલકાર એટલે (નાટ્યશાસ્ત્રના કર્તા) 'ભરત' મુનિ.
 એમનાં લખેલા સૂત્રોના સંગ્રહને નાટ્યશાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે હાલ મળતા
 નાટ્યશાસ્ત્રના ૩૭ પ્રકરણો છે અને તેમાં મુલક ૫૦૦૦ જેટલા શ્લોકો
 છે. મુખ્યત્વે એ શ્લોકો અત્યુત્કૃષ્ટ હદમાં લખાયા છે વચ્ચે વચ્ચે એમાં
 ગદ્ય શ્લોકો આવે છે કાવિદાસ પણ ભરતનો નાટ્યાચાર્ય તરીકે ઉલ્લેખ
 કરે છે

વાયો વિવ્રમો-મુનિના મરતેન ય પ્રયોગો મરતીવદરસાધયો નિદુષ્ ॥
 સલિતાભિનય તમય મર્તા મરુતાં દ્રઘ્મના સલોકપાલ ।

૨૨-૩૨

અપ્સરોમિ-નાટ્યશાસ્ત્રમાં ૫૦ કથા છે કે અપ્સરાઓની મહત્તી

હારત મુનિએ દેવો આગળ લજ્યું. વાંચો નાટ્યશાસ્ત્ર ૩૭-૧૯, ૨૦-
અન્તોમિરિદં સાર્થં ક્રીડનીયૈકહેતુકમ્ । અધિષ્ઠિતં મયા સ્વર્ગં સ્વાતિના નારદેન ચ ।

૨૨-૩૩

આકૃતકરમ્-આકૃત-આશ્રય. આશ્રયકારક.

પાઠકે-આકૃતકરમ્-વધારે આશ્રયકારક

૨૨-૩૪

અન્તેષાલિન્-શિષ્ય. અન્તે વસતીતિ એ મુડની પાસે રહે છે તે.
‘શયયાનવાસિષ્ઠાકાલાત્’ પા ૬-૩-૧૮ પ્રમાણે (લેણ લય લયયઃ । પ્રામેવાસઃ ।
પ્રામવાસ । પ્રામેવાસી પ્રામવાસી । સિ કૌ.)

૨૨-૩૫

અનુયાયિકઃ-અનુચર. અનુયાત્રા અસ્તિ અસ્ય इति આનુયાત્રિક વધારે
સાડું છે. અનુયાત્રા પ્રયોજનં અસ્ય इति ઠ્ઠ (દક પ્રત્યય) આ અર્થમાં લગાડ-
વામાં આવે છે)

૨૨-૩૬

અમ્મદ્ધોતા-પોતાની કૃતિની વાલ્મીકિને ઘણી અગત્ય હતી તેથી
તેના રક્ષણ માટે તેમણે ખાસ શસ્ત્રધારી માણસને મોકલ્યો હતો. અને
આ જવાબદારીભર્યા કામ માટે તેમણે પોતાના ભાઈ કુશને નીમ્યો
હતો એનું લવને અભિજ્ઞાન છે.

લવ આ બધું બાળસહજ ભાવથી બોલે છે પણ આ દ્વારા ચતુર
કવિ દુઃશિવારીથી ભેડકા સાર્મઓની વાત લાવે છે. રામ અને સીતાનું
પુનર્મિલન સાધવાનું આ અને હવે પછીના અંકોનું લક્ષ્ય છે એ માટે
જરૂરી એવો સીતાનો વહેમ તો ત્રીણ અંકમાં જ કાઢી નાખવામાં આવ્યો
અને આ રીતે માનસિક રીતે સીતાનો રામ સાથેનો મનભેગ સધાઈ રહે
છે. પણ એ પુનર્મિલન માટે લવ અને કુશની યોગ્ય ખાસ જરૂરી છે.
આ અકમા તવને પ્રવેશ ખાસ એટલા માટે જ થયો છે. આ અને દ્વે
પછીનાં વાક્યોમાં આની તૈયારીઓ થાય છે અને સિદ્ધતાથી કવિ સાતા
અને રામને મળતા આવતા બે ભેડિયા ભાઈઓની વાત રજૂ કરે છે.

૨૨-૩૭

જાન ખાતાપિ તેઽસ્તિ—લવને જાઈ છે તે જાણીને કૌસલ્યાને જે આશા જાંધાઈ હોય છે તે તૂટી જાય છે. તેમાં પણ પછીના વાક્યમાં એ એનો મોટો લાઈ છે એમ જ્યારે તેને ખબર પડે છે ત્યારે તો એ સાવ હતાશ થઈ જાય છે કારણ સીતા એ પુત્રોની માતા હોઈ શકે નહિ.

૨૨-૪૧

કિં યમજ્ઞાન—એ જે બાળકો જોડ્યા છે એ સાલજાને એ સીતાના બાળક હશે એવી આશા જનકને જાંધાય છે. આ રીતે લવ અને કુશની જોળખની તૈયારીઓ થાય છે.

૨૨-૪૩

અથ કથયન્—લવ જરા બોલકો હોવાથી એની પામેથી કંઈક વિશેષ જાણવાનું મળશે એ આશાએ જનક આગળ પુછે છે કે એ કયાનેક અત કેવો છે ?

આમ કંઈક વધારે વિગત જાણવાની આતુરતાથી જનક આ પ્રશ્ન કરે છે અને લવ પણ એનો બહુ જ સદજવાવે જવાબ આપે છે. પરંતુ આની પાછળ લવભૂતિનું એક મોટું પ્રયોગન છે મથા અંકમાં કવિએ બનાવ્યું કે રામને પોતાને સીતા માટે કંઈ જ વહેમ નથી અને એની કેવલા સમક્ષ રામને જ મુખે સીતાને પ્રતીતિ દગવવામાં આવી છે. આ પ્રકરણ માટે વડીલોનો શો અભિપ્રાય છે તે આ અંકમાં કવિએ જણાવ્યું. સાધારો અડુ-ધની તો સીતાવિદોષી અયોધ્યામાં પણ મૂકવા પણ તૈયાર નથી જ્યારે જનક અને કૌસલ્યાને તો સહેજ પણ શંકા નથી. જિહ્વુ તેઓ તો એના દુઃખે દુઃખી છે. આ પ્રશ્નના જવાબથી લવભૂતિ કૌસલ્યા અને જનકનો દુઃખાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવા માગે છે અને તે દ્વારા સીતા ત્યાગ માટે એમનો વ્યક્તિગત સાચો શું અભિપ્રાય છે તે બતાવે છે. લવનો પ્રવેશ ખાસ એટલા માટે પણ છે. આમ સીતા અને રામનું પુનર્મિલન સાધવાની પૂર્વતૈયારીઓ અહીં થાય છે. વડીલોને અને સ્થુઓનાં

કુળગુર તથા ગુરપત્નીને પણ સીતા માટે સહેજ પણ શંકા નથી એમ બતાવી એ પક્ષે પણ આ પુનર્મિલનમાં કંઈ વિધન આવે નહિ માટે અહીં સમગ્રી ગોઠવણ દર્શિ કરી દે છે.

૨૨-૪૪

અહીંક પૌરાણવાદો—અલીક: પૌરાણવાદ:, તેન ઉદ્વિગ્ન:, તેન.

આસક્ત- આસક્તા પ્રસવવેદના યસ્યા: ।

સીતા ત્યાગ માટે હવે વાદ્મીકિનું અને ભવભૂતિનું પોતાનું શું મંતવ્ય છે તે અહીં સ્પષ્ટ થાય છે. ભવભૂતિના આલેખેશ વાદ્મીકિ પોતે સીતા માટે કોઈ જ શંકા ધરાવતા ન હતા. ભવભૂતિ પણ પોતાનો મત સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરે છે કે રામે સર્વથા અયોગ્ય કયું છે અને ભવની આ ઉક્તિમાં એ માટે કારણો પણ આપે છે. રામે સીતા ત્યાગ કર્યો છે એ દરેક રીતે અયોગ્ય છે કારણ—

(૧) કેવળ લોકોના ખોટા આક્ષેપથી જ પ્રેરાઈને રામે સીતાને ત્યજ્યાં છે. રામે મત્ય વસ્તુસ્થિતિને જોતા છતાં લોકોએ અડાવેલા ખોટા આજીવન વિશ્વાસ કર્યો તેમને પોતાને સીતા માટે લેશ પણ શંકા ન હતી છતાં લોકોની વાત માની એમને ત્યજી દીધાં અને ન્યાયનો વિચાર કર્યો નહિ.

(૨) સીતા સાક્ષાત દેવી હતી, સતી હતી અને પોતાની ધર્મપત્ની તથા પટરાણી હતી એ કથાનો વિચાર કર્યા વગર જ એમણે એને ત્યજી દીધો.

(૩) સીતા જન્મથી જ પવિત્ર હતી અને યજ્ઞભૂમિમાંથી એના પિતાને પ્રાપ્ત થઈ હતી આમ જન્મથી જ તે દેવતા હતી અને તેથી તે પવિત્ર જ હોય છતાં એ પણ વિચાર્યો વગર રામે એને ત્યજી દીધો.

(૪) રામે બીજા દોષને નહિ પણ એ સીતાને ત્યજી દીધો કે જે એમને પ્રાણીની પણ અતિ પ્રિય હતી .

(૫) મનના ૨૨ દશાડા જતા હતા. છતાં એને એકદીને એવે સમયે ત્યજી દીધો કે જ્યારે એને પૂરા રક્ષણની જરૂર હતો, આ વેદના જેવી તેવી ન હોતો પણ પ્રજાની વેદના હતો.

(૬) રામે પોતે સીતાને મોઢે એના ત્યાગ કર્યાનું નહોતું કહ્યું એ જાતે એને જ જનમાં ત્યજ દેવા નહોતા ગયા પણ લક્ષ્મણને એમણે એ કાર્ય સોંપ્યું. સીતાને મોઢામોઢ એ કશું જ જણાવી ન શક્યા કારણ એ જાણતા હતા કે પોતાનું આ કાર્ય અયોગ્ય છે અને તેથી જ તે જાતે સીતાને મોઢામોઢ એના ત્યાગ કર્યો હોવાનું જણાવી ન શક્યા.

આ ખંધા કાણો આવી ભવભૂતિ બહી સામિત કરે છે કે રામનું કાર્ય સર્વથા અયોગ્ય જ હતું. અરે લવ જેવો કુમરો બાળક પણ તરત કહી શકે કે ગમે થોડાં કંઈ નથી.

આ બાબત બહી ગભ્રુ કરવામાં કવિનો ખાસ આશય છે એ દ્વારા તેઓ કૌમર્યપા અને જનકનું દુષ્કર્મ વધારી મૂકે છે. સીતા ત્યાગથી તેમને જે દુઃખ થયું તે લવનું આ વાક્ય સાંભળી ચતસહસ્ર થયું વધી જાય છે. એ દ્વારા કવિ બતાવે છે કે સીતા માટે કૌમર્યપાને કે જનકને કે કોઈ પણ વડીલને શકા નહોતી. આમ હવે પછી ચતારા પુનર્મિલનમાં કોઈ પણ વડીલ વાધો ન લે એ બાબત કવિ દરેક રીતે ચોક્કસાઈ ગણે છે.

શ્લોક ૨૩ (વસન્તતિલકા)

જનક પોતાનું દુષ્કર્મ વ્યક્ત કરે છે તારું લયકર રીતે અપમાન થયું તારું. આસપાસ ચોમેર ઘોર વન પડ્યું હતું. તું પોતે પ્રસવ વેદનાથી પીકાતી હોઈશ. રાત્રી દિવસે પથુઓ તારી આલુનાલુ વીટગાઈ વળ્યાં હશે. એવે વખતે ઓ બેટી તું ખૂન બી મર્ષિ હોઈશ. એ કપરે સમયે તારા રક્ષક એવા મને તેં ધણી વાર યાદ કર્યો હશે. પણ હું ત્યાં હાજર નહોતો. કેવી કટુશ્વ બટના !

પાંદેર—(૧) મય ચ ધોરમ્-નવ અને ધોરં બને પરિમવ સાથે જાય.

(૨) પરિમવં વચન ચ ધોરમ્—ક્યા ધોર વચનનો ઉદ્દેશ છે તે સમજી શકાતું નથી અથવા ‘વચન’ એટલે ‘કલંક’ પણ લઈ શકાય.

અહીં નિર્દયતા—બહી દુષ્ટ પ્રજાજનો ઉતર અને અયોગ્ય વર્તન રાખનાર રામ તરફ જનકનો રોષ ભ્રૂકી ઝાંટે છે. જનક અને તેમની

દારા ભવભૂતિ અહીં સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે રામે ત્રિવલ્લભ હિતાવળિયું કામ કર્યું હતું.

નિર્દયતાને બદલે દુર્મર્યાદતા—અવિવેક.

શ્લોક ૨૪ (પ્રથમાર્ધ).

અનર્થ—एतद् वैशम्पजनोरपतनं शब्दम् उत्पद्यः मम क्रोधस्य चापेन चापेन वा क्षणिति उच्यते अवसरः ।

વૈશમ્—વૈશમ્જેવ (આહત રૂપી) વક્ષસ્ય (વજ્રરૂપી) ધોર પતનં (ધોર પતન).

ચાપેન—જનકે રાજા હતા તેથી તેમનું ખરાબ કરનારને તેઓ ધનુષ્યથી સજા કરી શકતા.

ક્ષણેન—ઉપરાંત તેઓ રાજર્ષિ પણ હતા. તેથી જ તેમનું ખરાબ કરનારને તેઓ શાપ પણ આપી શકતા.

આમ રામ અને તેમની પ્રજા પ્રત્યે જનકનો રોષ અહીં ભૂકી જાડેલો દેખાય છે.

ક્ષણિતિ ને બદલે ઘનિતિ (ઘટ્ઠ અગાજથી) પાક પણ છે. ઘનિતિ માં શબ્દ ગુણનો સરસ છે.

શ્લોક ૨૪ (અનુકૂળ)

અનર્થ—परिभूतानां मनस्विनाम् प्रायः एतद् हि चित्म् । राज्ञ् रामः ते अपर्यं, कृष्णाः, वनाः च पालयाः ।

અથવા પ્રથમાર્ધનો નીચે પ્રમ.એ પણ અનર્થ થાય—परिभूतानां मनस्विनां प्रायाद्यत्तं (કોપપ્રતીકર) एतद् । मनस्वीઓનું જ્યારે અપમાન થાય ત્યારે આ જ (ક્રોધજ્વલન એ જ) (એનો) સાચો પ્રતિકાર છે. અર્થાત્ અપમાનિત થયેલા મનસ્વીઓએ આ રીતે જ કે.ધથી—હાં તો ધનુષ્યથી કે હાં તો શાપથી—ગોતાના અપમાનનો બદલો લેવો એવું એ.

શ્રી 'કાણે' 'કાણે' વગેરે આ શ્લોકની પહેલી લીટી લખના મુખમાં મૂકે છે. તેમની હલીલ નીચે મુજબ છે—

(૧) આ શબ્દો લખ જેવા પ્રતાપી બાળકને મુખે ચોભે છે.

(૨) જનકને શાંત કરવાની કૌસલ્યાએ અરુન્ધતીને વિનંતી કરી છે. તેથી આ શબ્દો બોલી અરુન્ધતી જનકનો ક્રોધ વધારે તો નહિ જ. જ્યારે લખ જો અભિપ્રાય આ શબ્દો બોલે તો જનકનો રામ પ્રત્યેનો ક્રોધ વધે અને એ રીતે નાટકની કડુણ ધટનામાં વધારો થાય.

પરંતુ આ શબ્દો બોલવા માટે લખ હજી વધારે નાતો લાગે છે. જનકના આ ક્ષત્રિય સ્વભાવને અરુન્ધતી સદજ માનની હોય અને તેથી તે એક ક્ષણ એના વિચાર દર્શાવી શકે. આ લીટીમાં એ કેવળ જનકની મનોહસા જ બતાવે છે કે આવો કોય જનકને સ્વાભાવિક છે. આમાં જનકને વધારે ગુસ્સે કરવાનો એનો આશય નથી. અને જનક એટલા બધા ગુસ્સામાં છે કે એમને આ શબ્દો સંજગાયા પણ નહિ હોય. કૌસલ્યાના કહેવાથી બીજી લીટીમાં જ્યારે અરુન્ધતી ખાસ જનકને સંબોધીને બોલે છે ત્યારે જ જનકનું બધાન એ તરફ દોરાય છે.

'એકલક્ષ્મર' 'રામ' 'વિદ્યાસાગર' વગેરે બધા વિદ્વાનો પણ આ શ્લોક અરુન્ધતીના મુખમાં જ મૂકે છે.

આથી આ શ્લોકની બંને લીટી અરુન્ધતી બોલે એ જ સ્વાભાવિક લાગે છે.

પ્રલોપ ૨૫ (દ્વિતીયાધૈ) (શાદ્દંત્રચિકીર્ષિતે)

પુત્રઃ એવ માન્ડં પુત્રમાન્ડમ્ મૂયિષ્ટમ્—મૂયિષ્ઠાનિ દ્વિજશૈળાનિ
(દ્વિજા બાલાઃ સ્ત્રઃ વિકલાઃ શૈળ ચ) સ્મિન્ ।

અરુન્ધતીના શબ્દો જનક ઉપર ધાની અસર કરે છે. અરુન્ધતી જનકને કહે છે કે 'રામ' તો તમારો દીકરો છે. ત્યારે જ જનકને જાન આવે છે કે એ કોની સામે આપ અને શાપ વાપરવા તૈયાર થયા છે. રામને એમણે દીકરો જ માન્યો છે તેથી દેના તરફ તો આપ કે શાપ વાપરવા ધટે નહિ.

રાંક પ્રગ્ન પ્રત્યે પણ ક્રોધ શમાવવા અરુન્ધતી વિનંતી કરે છે એ માટે પણ જનક વિચારે છે કે પોતાના પુરજનોમાં મોટો ભાગ ખાતલોનો બાળકોનો, ટૂકોનો અને અવજોનો છે. તેથી એમના પ્રત્યે પણ ચાપ અને શાપ ચાપરવાં થતે નહિ.

૨૫-૪

પશુમમામ્નાય—સમ્યક્ આમ્નાયતે અસ્મિન્ इति समाम्नायः पशूनां समा-
म्नायः पशुवेद, पशुओने लग्नो ग्रन्थ, टीकाकार वीर० प्रमाणे अश्वमेध यज्ञने
लग्नो वेदने भाग.

સાહુપ્રામિકે—મંગ્રામં અર્હતિ इति युद्धप्रतिपादकग्रन्थे—યુદ્ધને લગતા
ગ્રન્થમાં, પશુવેદમાં 'યજ્ઞમાં હોમવાનું પશુ' એ રીતે 'અશ્વ' શબ્દ સાંભળ્યો
છે અને 'યુદ્ધનો અશ્વ' એવું યુદ્ધ સાહ્યમાં સાંભળ્યું છે.

શ્લોક ૨૬ (મન્દાકાન્તા)

આત્રમાત્રાન્-આત્રં માત્રા (परिमाणं) वेपाम् करी जेवडी आख्यात-आ
नस्या तुं क. भू. क. (नाम तरीक)

અહીં અશ્વનું સુંદર દૃખદ્ધ વર્ણન છે તેથી સ્વભાવોક્તિ અલંકાર
છે.

૨૬-૨

સત્રૌતુકાન્—અથા છોકરાઓ લવને ખેંચી જાય છે. કાઈ હાથ પકડે
છે તો કાઈ કપડું ખેંચે છે. લવને પણ અશ્વ ભેગાનું કૌતુક તો
થાય છે છતાં તે સરકારી અને કેળવણીથી છોકરો હોય. તેથી તે વડી-
લોની અસા ક્રોધા પ્રિયાજ જતાં ગુજાય છે. અને છોકરાઓ તો તેને ખેંચે
જ નાય છે એ એમને શેડી શકે નથી. આથી એ વડીલોના કંઈકે
અપનાયમાં હોય તેવા ભાવ વ્યક્ત કરે છે. જતે જતે તે વિનયથી પોતાની
લાચારી વ્યક્ત કરે છે.

૨૬-૭

अरण्यम्—अरण्यं गमं (अन) यस्य स अरण्यगमः (बाल) तस्य
रूपेण आत्मपैश्व.-અરણ્યના જાગડના દેખાવ અને વાતોદ્વાપથી.

૬૨૫ ૩

[વાદ્મીકિના આશ્રમ પાસેના બીજા ચોગાનમાં અશ્વમેદનો અશ્વ દેખાય છે. લવને લાદને છોકરાઓ બધા ત્યાં આવે છે. લવ તરત જ કહી આપે છે કે આ અશ્વમેધ યજ્ઞનો ઘોડો છે તપાસ કરતા છોકરાઓને ખગર પડે છે કે તે સાત જીવનના ચક્રવર્તી રામનો છે. લવને એથી અપમાન લાગે છે તેથી તે પોતાના ભાઈજી ધોને એ અશ્વ પકડી લેવા કહે છે. અશ્વને પકડતો રોકવા એક ઝુરસે ચલેયો. નૈનિક પ્રવેશે છે. લવ પણ લડવા તૈયાર થઈ જાય છે.]

૨૬-૨૮

આશ્વમેધિક્ર.—અશ્વમેધઃ પ્રયોજનં અસ્ય इति आश्वमेधिक ।

૨૬-૨૫

ઋજ્જલ —ભંધ સર્વં-બધા ક્ષત્રિયોતું અપમાન કરતો.

શ્લોક ૨૭

અ-૧૫—યોયમશ્વ इय सप्त.....वीरस्य दश. દ્રિષ વત્સરા અથવા વીરઘોષણા (અનુક્રુલ)

સપ્ત૦—સપ્તસુ લોકેષુ દશઃ (એક ભાત) વીર, તસ્ય-જે સાત લોકમાં એક ભાત વીર છે તે દશવળ્લ૦—દશવળ્લસ્ય લુલ તસ્ય દ્વિદ શત્રુ (રામ) તસ્ય ।

અહીં ૩૫ક અલંકાર છે.

૨૭-૩

અક્ષત્રિયા—અવિદ્યમાના ક્ષત્રિયા યસ્યામ્ ।

શ્લોક ૨૮ (અનુક્રુલ)

વિભીષિના—ધમકી બધા જ નબીમકો આ વાક્ય બે રીતે સમજાવે

છે--

(૧) કવ કહેવા માટે છે: જે ક્ષત્રિયો છે, તો તેઓ જી જી. પણ આપી ધમકી થી ? જે તમને સ્વીકાર્ય હોય કે ક્ષત્રિયો હયાત છે જ તો તેઓ જીર રામની સત્તાને રોકવા પ્રયત્ન કરશે જ.

(૨) અથવા તે માનાર્થે બ. વ. લઈને રામને હિંદુશાને લઈએ તો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય—‘જો તેઓ શ્રી (રામ) અદ્વિતીય યોદ્ધા હોય તો વાંસે રહ્યા. પણ એમાં આટલી બધી ધમકી થી ?’

હવે પછી જે કંઈ બને છે તેને આ અર્થ અનુસર છે.

પાંદેર—વદિ નો સન્તિ સન્ત્યેષ-જો (તમે એમ કહેતા હો કે) તેઓ (ક્ષત્રિયો) (રામ માટે) નથી તો (હું કહું છું કે) તેઓ છે. અર્થ સારો છે પણ સુખમ નથી. કેટલાક સન્ત્યેષ ને બદલે સન્ત્યેષ માં રાખે છે જો તે રામને હિંદુશાને લઈએ તો એ પાંદેર સારો છે.

બીજી લીટીમાં પણ નીચેના પાંદેર છે—(૧) કિતુક્તૈઃ જનિપત્યૈવ (તમારી સાથે) બેસવું કેવું ? (તમારા ઉપર) હુમલો કરીને જ (હું અર્થે) હરી જઈશ)

(૨) કિતુક્તૈઃ જનિપત્યૈવ-બેસવાથી શું ? (હું તમારી એ પતાકા હરી જઈશ) કે જે બાણથી જવાબેલી હશે. તે કહેવા મ એ છે કે ને એમના ઉપર હુમલો કરશે અને તેથી જ ને પક્ષોના જગ વચ્ચે જાહેરો અથવા બાણથી જવાબ મળે દશે.

૨૮-૧

રોહિત એક જાતનું હરણ. વરાહ:-[૨૫૩, ૫૧૫૩.

૨૮-૩ ૪

આયુધીય-આયુધેન જીવતીતિ આયુધીયઃ તીક્ષ્ણતરા ને બદલે તીક્ષ્ણનીરક્ષા (તીક્ષ્ણ અને દામણી વચ્ચેના) પાંદેર છે.

અપૂર્વારણ્ય-અપૂર્વારણ્યસ્વ (અપૂર્વ અરણ્યના) દર્શનેન (દર્શનથી)
આધિપ્ત દ્વયં यस્ય (જેનું મન ખેચાયું છે તેવું)

૨૮-૬

વિસ્ફુરિત-વિસ્ફુરિતાનિ શસ્ત્રાણિ યેવામ્ અમઃનાં શસ્ત્રોનાં

અક્ષોઃ ૨૯

અ-અથ-જ્યાજિહ્વા ચલયિતો, ઉદ્ગારિષોર, એત્ ચાપમ્ પ્રાસપ્રગક્ .
વિહમ્ય ધિક્કાદરમ્ ભસ્તુ । (પસ્યતતિસહ)

જ્યાજિહ્વા-જ્યા એ (પશ્ય ૩૫) તિહ્વા (શ્રમથી) અથવા (જ્યા
જિહ્વા ૩૫) તથા ચલયિતો ચલયિતે (વીટનાયેલા) હરકે (૩૫) કોટી એ
(અપૂર્વ ૩૫) દષ્ટ્ત વસ્ય (જડખાવાળું)

ઉદ્ગારિ-ઉદ્ગારી (ખદાર આવતા) ધોર (અથ ૩૦), ધનસ્ય દ્વ
(એવ જોવા) ધર્મરષોપ વસ્ય (ધર્મ અનાજવાળું) અથવા ઉદ્ગારી (ઉદ્ગત્છન્)
ધોર ધન (ધન) (ધેસ) ધર્મરષોપ વસ્ય

પ્રાસ-પ્રાસે (કાળિયો કરવામાં) પ્રગક્ (મસ્ત) હસન્ ચ (અને હસતા)
અન્તર તસ્ય (મુખના) વક્ત્ર ચન્ન દ્વ તસ્ય (મુખ ચન્નના) અથવા પ્રાસે
પ્રસક્ હસન્ અન્તરસ્ય વક્ત્ર ચન્નમિથ (તસ્ય) જુઝ્મા, તા (પગાસાને)
વિહમ્યતીતિ (મળતું)

અહીં ધનુધ્યને મુખના મુખચન્ન સાથે સરખાવ્યું છે અન્નામશ્ચી
નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) જ્યાજિહ્વાચલયિતોત્કટવોન્દિષ્ટમ્ ચાપમ્ = મુખચન્નમ

ધનુઃ ની પ્રાપ્તિને જીલ સાથે સરખાવી છે એના બંને છેડાની
અશ્ચીઓની બંને જડમાં સાથે સરખામણી થઈ છે જીલ આવના બંને

જડખાને અડકેલી હોય છે તેવી રીતે પ્રત્યંચા પણ જાને આછીએને વીંટાયેલી હોય છે.

(૨) ઉદ્દગાચિરઘનઘર્ષણોપમ્ ચાપમ્ = ગ્રાસપ્રસક્ત હસ્ત મુલ્લયન્ત્રમ્
ધનુષ્યનો ટંકારયુક્ત અવાજ થાય છે. લગાઈમાં મૃત્યુ પામેલા મનુષ્યોને કાગિયો કરવાના આનંદમાં મૃત્યુનું મુખ પૂણ્ય મોટેથી હસી જો છે. ધનુષ્યના મોટા ટંકારને મૃત્યુના આ મોટા હાસ્ય સાથે સરખાવ્યો છે.

(૩) વિકટોદરમ્ ચાપમ્ = જૃમ્ભાવિહમ્બ મુલ્લયન્ત્રમ્

જ્યારે ધનુષ્યની દોરીને ખેંચવામાં આવે ત્યારે તેની કમાન અને દોરી વચ્ચેનો ભાગ મોટો થાય. આથી એને વિકટોદરમ્ કહ્યું ધનુષ્યના આ મોટા ભાગને મૃત્યુના બગાસા સાથે સરખાવ્યો છે. બગાસું ખાતી વખતે મુખ પહોળું થાય તેથી આ સરખામણી જરૂર છે. આમ અહીં ઉપમા છે.

ધનુષ્ય જ લવના શત્રુઓના વિનાશનું કારણ છે તેથી આ ઉપમા થોડી છે. દ્વંડમાં ઉપમા નીચે પ્રમાણે સહેલાઈથી સમજાવી શકાય-

ચાપમ્ ધનુષ્ય મન્ત્રમુલ્લયન્ત્રં મૃત્યુનું મુખવન્ત્ર

જ્યા-(પ્રત્યંચા) જિહ્વા (જીભ)

હસ્તકોટિ-(બે જોડી અથા) દંત્રે (જડખાં)

ટંકારનો અવાજ હસવાનો અવાજ

વિકટોદરમ્-દોરી ખેંચવાથી જૃમ્ભાવિહમ્બ-બગાસું ખાતી પહોળું

પહોળો થયેલો ભાગ થયેલું મુખ.

અંક ૫

૬૨૫-૨

[રથમાં બેઠેલો ચન્દ્રકેતુ હાથમાં ધનુષ્ય સાથે પ્રવેશ કરે છે. શુભન્ન એનો સારથિ છે. પોતાના લશ્કર અને લવ વચ્ચેના યુદ્ધ વિશે તેણે સાંભળ્યું છે. તેથી જ તે રક્ષણ માટે જાય છે. લવનો દેખાવ અને તેનું શૌર્ય વખાણવા સિવાય ચન્દ્રકેતુ રહી શકતો નથી. લવે એકલે હાથે આખા લશ્કરને હરાવ્યું તેથી કંઈક શરમાય છે પણ ખરો, ચન્દ્રકેતુ લવને ખાસ એકલો લડવા બોલાવે છે.

લવ એકલો ધનુષ્ય સાથે પ્રવેશે છે. એની પૂંઠ ફરતાં લશ્કર એને હેરાન કરવા માટે છે. કંઈ ઈમાજ ન જડવાથી લવ જામ્બવત્ પ્રયોગે છે. આથી લશ્કરનો ધોધાટ શાન્ત થઈ જાય છે. બંને યુવાન યોદ્ધાઓ સામસામે આવે છે. ચન્દ્રકેતુ લવને રથમાં બેસી લડવા કહે છે પણ લવ વિનયથી છતાં ગૌરવભરે ના કહી દે છે.

લવ સમજાવે છે કે સૈનિકોના ખરાબ વર્તનથી એને પરાણે યુદ્ધમાં જિતવું પડ્યું છે. ચન્દ્રકેતુ લવને પૂછે છે કે તે શું ખરેખર પોતાની જાતને રામ કરતાં ગડિયાતો સમજે છે ત્યારે લવ જવાબ આપે છે કે કોઈ મહાન માણસ સંપૂર્ણ હોતો નથી. રામના પૂર્વ જીવનની યોદ્ધિક ક્ષતિઓ તે કહી જતાવે છે કારણ તે સારી રીતે રામાયણ ભણ્યો હોય છે. આથી ચન્દ્રકેતુ ઉત્કેષ્ટ થઈ જાય છે અને બંને એક એવી જગ્યાએ લડવા જાય છે કે જ્યાં યુદ્ધમાં વિધન ન આવે.]

૨—

મો મોઃ સૈનિકાઃ—અને ચૂલિકા કહે છે. સાહિત્યર્થબુદ્ધાર એની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપે છે—અન્તર્વનિક્ષસંસ્થૈ સ્વનાયસ્ય ચૂલિકા.

શ્લોક-૧

અન્યથ—નનુ એમ ત્વરિત...વાજિના રથેન ડહ્યાત...કેતુઃ ચન્દ્રકેતુઃ
નઃ પ્રતનં ધ્રુત્વા ડપેતિ । (પ્રહર્ષિણી)

ત્વરિત—ત્વરિતં યથા દય્યા (વર્ણિત રીતે) સુમન્ત્રેણ હુયમાનાઃ
સુમન્ત્રથી પ્રેરીતા પ્રોદ્ગચ્છન્તઃ (ફેડતા) પ્રજવિતાઃ (વેગીલા) યાજિનઃ યસ્ય
(અધોવાળા) (ચતુઃ.)

પ્રોદ્ગચ્છન્ત અને ડ્યાવત્તગત્ પાદેરમાં અર્થમાં ખાસ ફેર નથી.

ડહ્યાત—ડહ્યાતેષુ ખાડાખળડારાણી જમીનને લીધે પ્રચલિતઃ
કોવિદારકેતુઃ યસ્ય જેનો કોવિદાગ્નેઃ પચન્ દાક્ષી ડાધેા છે તેવો.

પ્રતનમ્—યુદ્ધ 'યુદ્ધમાયોધનં ડન્યં પ્રપનં પ્રવિદારણમ્' ક્તમરઃ ડહ્યાત
ને બદલે ડહ્યાત પાદેરમાં પશુ એ જ અર્થ છે.

અર્ધાં વિગરકેતુ અને ચન્દ્રકેતુ માં પદાન્ત યમક છે.

૧-૧

સુમન્ત્ર—સુમન્ત્રઃ ચારધિઃ યસ્ય. ધનુષ્યાધિઃ—ધનુઃ પાળી યસ્ય.

શ્લોક ૨

અન્વય—ચન્વતપનચૂઢઃ કલિત...ધ્રીઃ લયં કોડપિ ચીરપોતઃ અવિરત-
ગુગુઙ્ગજન્વોદિના કામુંકેળ સમરશિરસિ ચમૂનાં ડપરિ શરતુષારં કિરતિ ।
(માલિની)

કિરતિ—કૃ દ્વો ગચ્છ પચસ્મે તુ વર્ત. કા (જદ) ત્રી. પુ. એ. વ.

કલિત—કલિત (ઉદ્ભવેલા) કિંચિન્ (કંઈક) કોળ, તેન (ડાપને લીધે)
રજ્યન્તી (લાલ થયેલી) મુખધ્રીઃ (મુખની કોશાવાળા)

અવિરત—અવિરતં ગુને ગુચ્છન્તયૌ કોટી યસ્ય-જેના છેડા (કોટી) ધનુ-

ધની દોરી આંચે (ગુણે) સતત (અવિરત) અવાજ કરી ગા છે (ગુણવંતી)
તેના પ્રવિત્તગુણ. પાઠ પશુ સારો ॥

અન્વચ્છ૦—અન્વચ્છ (દાસતી) પન્વચૂડા (પાચ્યોડી) સ્વયં વીરપોતઃ
વીરધામી પોતઃ ગાનપાત્રે દ્વિધૌ પોત્ત ઇ સમર

અહીં ક અને ચ નો અનુભાસ છે

શ્લોક ૩

અન્યથ—દલિતવરિકપોલપ્રાચટદ્વારપોર જામિતશરમદુષ્ટ, મર્વત રૈન્ય
કાયે એક સુનિજનશિષુ, રણુવશસ્યાપ્રસિદ્ધ નવ પ્રગેહ દ્વ મેં કૌતુક કરોતિ ।
(ભાસિની)

રૈન્યકાયે ને બદલે સપ્રગોપાત્ પાઠ સારો નથી વશ એટલે વાસ અર્થ
પશુ થાય અહીં ગમ્ય હિપમા છે વાસના (વશ) નવા કથગાની જેમ આ
ધ ગઠ પશુ નુરુશનો અપ્રસિદ્ધ નવો જ રણુગો લાગે છે અપ્રસિદ્ધ ને નવે
અપ્રસિદ્ધ પ્રગેહ પાઠ પશુ બરાબર નથી એ અપ્રસિદ્ધ નેટનો સુગમ નથા

દલિત૦—દલિતા વરિકપોલપ્રાચ યૈ તાનિ ૦પ્રમ્થિનિ, ટકુરૈ પારાણિ
જ્વલિતાનિ ચ શરણહૃદ્યાણિ સ્વયં દાર્પીઓનાં (વરિક) ગડરથગાની (કપોલ)
ગઠિને (પ્રમ્થય) ઇળી નાખતા (દલિત) (અને ટકારને લધે (ટકાર) વોર
(વોર) એનાં જેના દગ્ગરો (મહત્ત) અમકત્ત (જ્વલિત) બાધુ (શર) છે
તેવો (મુનેબાગ)

રણુવશસ્ય અપ્રસિદ્ધ પ્રગેહ માં ગમ્ય હિપમા છે રણુગમ્ય બીજો
આવા વોગની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી તેથી નવ દ્વ એવી ઉપદેશ કરી

શ્લોક ૪ (પુખ્પિતાચા)

અતિશયિત૦—અતિશયિત નુરાનુરપ્રભાવ યેન તુલ્યસ્થ તુલ્ય રૂપ સ્વયં—
તેવા જ રૂપવાચો તથૈવ ને બદલે તથૈવ પાદૈરબરોબર નથી તત્ર ચન્દ્રકેતુને
ઉદ્દેશને જ હોવા એટલે લરને ચન્દ્રકેતુને મળતો આવતો જેદને મુનન્ન
કહે કે એને રામનુ સમરણ થાય છે તો તે બરાબર નથા તેથી તથૈવ પાઠ
મધારે સારો છે

કુશિકમુત-કુશિકમુતઃ (વિશ્વામિત્રઃ) તસ્ય (વિશ્વામિત્રના) મઘં યજ્ઞં
દ્રિપન્તિ ઇતિ મયદ્રિપઃ તેષાં (યતદ્રેપિઓના) પ્રમાણે (સંહાર વખતે)

રામાયણુ આલકાંડમાં વિશ્વામિત્રની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે આપી છે.
બ્રહ્મા-કુરા-કુરાનામ-ગાધિ-વિશ્વામિત્ર જ્યારે વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે ગાધિ-
કૌશિક વિશ્વામિત્રના પિતા થાય, કુશાન્ત ના પુત્ર થાય અને કુશનામ ના
ભાઈ થાય.

વાયેા રામાયણુ આલકાંડ-“કસ્યચિત્પથ કાલસ્ય કુશનામસ્ય ધીમતઃ ।
જહૈ પરમધર્મિષ્ઠો ગાધિરિત્યેય નામતઃ ॥ સ પિતા મમ કાલુત્સ્ય ગાધિઃ પરમઃ
ધાર્મિક કુશવંશપ્રવૃતોસ્મિ કૌશિકો રણુવન્દન ॥”

આમ વિશ્વામિત્ર કુશિકના પુત્ર નહોતા પણ કુશના વંશજ હતા.
અને ગાધિના પુત્ર હતા. જ્યારે સુગાહુ અને મારીએ વેદી ઉપર મંત્ર
નાખીને વિશ્વામિત્રના યજ્ઞને અપવિત્ર કર્યો ત્યારે વિશ્વામિત્ર દશરથ પાસે
આવ્યા અને રામને પોતાનો સાથે રાક્ષસોનો સંહાર કરવા મોકલવાની તેમને
વિનંતી કરી.

ધૃતધનુર્ષ-ધૃતં ધનુ વેન 'ધનુષ્ઠ પા. ૫-૪-૧૩૨ પ્રમાણે ધૃતધનુર્વાનં
હોતુ' જોઈએ કારણ બહુત્રીહિ સમાસનો છેલ્લો શબ્દ ધનુઃ હોય તો તેનું
ધન્યન્ થાય. પણ સમાસને છેડે શબ્દોમાં જે ફેરફાર થાય છે તે ફરજિયાત
નથી હોતા તેથી ધનુષ્ઠ પણ ચાલે.

સરખાવે:-સિદ્ધાન્ત કૌમુદી-કથં તર્હિ 'સ્વભાવજ્ઞાનસાધૃતધનુષ્ઠનાય તૃણવત્-
ઇતિ પુષ્પદન્તપ્રયોગ ઇતિ ચેત, અગ્રાહુઃ । સમામાન્તવિધેરનિત્વત્વાત્તાગ્રાનુપપત્તિઃ ॥”
(કાઠી)

અહીં રામને મળતા આવતા લગને જોઈને સુગન્તને રણુવન્દન સાંભરે
છે. આમ સદૃશ વસ્તુના દર્શનથી ખીજ વસ્તુનું સ્મરણુ થાય ■ તેથી
અહીં સ્મરણુ અસંકાર છે.

શ્લોક ૫

અનન્દય-મદમરેણગૃરિ.....જાલૈઃ, તળત.....સ્વન્દનૈઃ અમન્દ.....
વારિદૈઃ વલૈઃ એકક. હિ અયં શિશુઃ આવૃત્ત । (પૃથ્વી)

આગર્જનદ્વિરિન્—આ (અતિશય) (અતિશય) વર્જન્તઃ (ગાળતા) ગિરિકુન્જેયુ (પર્વતગુહાસુ) (પર્વતની યુક્તઓર્મા) જે કુન્જરાઃ (ગજાઃ) તેષાં પટાઃ (સમૂહાઃ) તામ્યઃ (હાથીઓના ટોળાને) નિસ્તીર્ણઃ (દત્તઃ) કર્ણગ્ગરઃ કર્ણયોઃ (ગરતુલ્યબીડા) ચેન સઃ (કર્ણગ્ગર ઉપજાવતો) (જ્યાનિર્ધોષઃ)તમ્ ।

આગર્જન ને બદલે આગુન્જન પાંદેર અનુપ્રાસની દૃષ્ટિએ ઠીક છે નિસ્તીર્ણ ને બદલે નિસ્તીર્ણઃ પાંદ બેતાં નીચે પ્રમાણે બ્રહ્મ યા—પટાસુ વિસ્તીર્ણઃ કર્ણગ્ગરઃ ચેન અથવા ચસ્માત્

અમન્દદુન્દુભિરૈ—અમન્દૈઃ (મેટા) દુન્દુભીનાં (રણુસિંગાના) રૈઃ (અનાજખી) આપ્માતં (વધારો પામતા—(દિગુણીકૃતં પ્રવૃદ્ધં)).

આ વીરે કરેલો ધનુષ્યનો ટંકાર તો મોટો હતો જ અને તેમાં રણુ-સિંગાનો મોટો અવાજ જાણ્યો. આથી આ બંને અવાજ બેગા થઈ ન જે એક મોટો અવાજ થયો તેનાથી હાથીઓના કાનને ત્રાસ થઈ આગ્યો હતો.

વેદ્યદર્શન—વેદ્યન્તઃ (અભક્તાં) ભૈરવાઃ ભયંકરે રુદ્રાનાં (ધક્તાં) સુવદાનાં (અને મસ્તકના) નિકરૈઃ (સમૂહ વડે) રુદ્રણ્ણ પાંદેરે પણ સારો છે. સુવં ને બદલે સુવઃ પાંદેરે પણ સારો છે.

તુષ્યત્કાલ—તુષ્યત્ (તૃપ્ત થયેલા) કાલઃ, તત્સ્ય (શ્રુત્યતા) કરાલં (અથંકર) વક્ત્રં તત્સ્ય (શ્રુત્યતા) વિષતાઃ, તૈઃ (વજ્રુચાવેશા ક્રોધગમ્યાર્થા) જ્યાકોર્ષમાણામ્ इव છવાઈ હોય તેવી)

પાંદેર તૃષ્યત્કાલ—તૃષ્યત્ તૃપ્તયા. વીરસરસ સમજાવે છે—તૃષ્યન્તિ-સ્યન્તેન વિપાતયાન્યપરેય મૃત્યુના અર્ધજઘાનિ મુક્તાનીતિ વ્યવ્યક્તે-

અહીં છેલ્લી લીટીમાં ઉત્પ્રેક્ષા છે.

સંખ્ય વેા—રણુ ૭-૧૧-કથિદ્વિષત્કાલ્મ્વ હતોત્તમાદ્ઃ સદો વિમાન પ્રમુતામુપેત્ય । વામાદ્રસંસજસુરાદ્ઘનઃ સઃ ત્વત્કરણ્યં સમરે દર્શત્ ।।

આ શ્લોકમાં વીર અને અદ્ભુત રસ છે.

૬-૩

પ્રત્યુપસ્થિતે—વપ એવા ચૂરવી સારથે ચન્દ્રકેતુને ૬-૬ દુદ્ધ મરવાની અનુભવિ આપના મુખન્વતો જવ ચાલતો નથી કતા ને એમ કી શકતો નથી કાગલુ તેમ કગામા ઈલાકુઓના કુને લાછન લાગવા સમ્ય છે વાયો મનુ—સમોત્તમાર્થન રાગ ત્વાહૂત પલગ્નપ્રવ ન નિરતેત સપ્રમાનુ ભાગ વર્તનનુમ્મરન ।

૬-૬ ૭

વાગ્વિપરીમૂત —વાથી સ અગાય એના અતગમા

આહવાયકૈ—મોનાવવા આવનારાઓ આહવાન કુર્જિ પાદેરે જાનાપકૈ—રણમૂર્તી ટમરનપ્રગ્નપ્રાનુમ્પાયા નામકીતનનિનુક્તપુરુષે ।

સોડ ૭ (અનુટુભ)

તેજસ્તેજસિ શામ્યતુ—તે / તે / મા ભને શમે એમ દાવાની ર પેલો પ્રગય મૂર્તના ને / મા લીન થઈ જાય છે તેમ વારુ તેજ માતા વધારે તેજમા સમાઈ જાયો ચન્દ્રકેતુની આ અક્ષિમા ભગી હામ્ન છે

સોડ ૮

અન્વય—તયા ઉપદૂત ષ્ણ વીમ્બોત સ્તનચેતુરવાદિમાવલીનામ અવ મન્નૈ ર પ્તસિહવાન રૂપ પૃત્નાનિર્મથવા વિનિરતિત । ઓપ-૭ હસિક)

ઉપદૂત —પડકાર ક્યો દેવાથી રૂમ-હાથી

કોઈ મિદ્યાના દાથીઓના ટોળાને આ વામા પ્રજ્વલ હોય ત્યારે જો મેવગર્જન થાય તો એ સિદ્ધમાળને એમ થાય કે નકરી પોતાનો કોઈ બીજો દાથીઓ કરના પજુ મોટો શત્રુ છે અને એ જ પડકાર કરી રહ્યો છે આમ મેધનુ ગર્જન સાલણીને એ દાથીઓને ખાસવાનુ બધ કરોને નીળ ગજના મરના મોટા શત્રુ તરફ વળે છે તેવા જ રીતે મુખન્વ કહેવા માગે છે કે ચન્દ્રકેતુએ પડકાર ક્યો હોવાથી વપ રોનિકાને ખાસવાનુ હોડીને બીજા એથી વધારે મોટા શત્રુ ચન્દ્રકેતુ ત કે વળે છે આમ અદી પૂર્ણિમા છે અને તે નીને મુખ્ય સમજાવી શકાય—

- (૧) ધીરપોતઃ ધીરઆળ દપ્તસિંહસાવઃ ગર્વીરો સિંહઆળ
 (૨) ત્વદા ડપદૂતઃ તમે પડકાર કર્યો ત્વારે સ્તનચિત્તુરવાત મેધની ગજનીથી
 (૩) પુતના નિર્મથનાત વિનિવર્તિતઃ— રૂમાવલીના અવમર્દાત વિનિવર્તિતઃ
 સૌન્દર્યને હણવાના કામમાંથી પાછો હાથીના ટોળાને મારવા થકી પાછો
 વળ્યો. વળે છે.

વિનિવર્તિત સાધારણ ધર્મ છે. તેથી અહીં પુણીપમા થઈ

સરખાવે—તૃણાનિ શોભમૂલયતિ પ્રમગ્ગનો મૃદુનિ નોષે પ્રણતાનિ સર્વતઃ ।
 શ્વમાપ દ્યોક્ષનચેતગાયયં ગહાન્મહસ્ત્વેવ કયોતિ વિક્રમમ્ ॥

નિરાત૦—કિમપેક્ષ કલં પયોરશ્ચન્ધનસઃ પ્રાર્થયતે મૃગાધિપઃ પ્રકૃતિઃ સ્તુ
 સા મહીયસઃ સહતે નાન્વસમુજ્જતિ યયા ॥

શ્લોક ૬

અનુવૃત્ત—પ્રત્યપવનાસ્કાસિત પયોરશ્ચઃ ઓષઃ ક્વ રાગતાત્ ઉપસર્વન્
 ધ્યયં જનતુમુલ્લહેલ્યકડકલઃ મે શૈલાઘાત...કવલસ્યં મજતુ । (શિખરિણી)

શૈલાઘાતઃ—શૈલાના આઘાતેન (પર્વતોના અથડાવાને લીધે) ક્ષુભિતઃ
 (કુપ્ત થયેલા) ચ વદવાવક્ત્રદુઃખુક્ (વડવાનળ) તદ્વર (જેવી) પ્રવળઃ
 (પ્રયંડ) ક્રોધઃ, તસ્ય (ક્રોધની) અર્ચિષાં (જ્વાળાઓના) નિચયઃ, તસ્ય
 (સમૂદયે) કવલસ્યં (કાળિયો)

વદવાનલ—શૃંગના વંચળેનો નાચ કરવાની મજા થી કાર્તવીયના
 પુત્રાએ ઉદરમાંના બાળકને પલ્લુ નાશ કરવા માડ્યો. એ વંચની એક
 આપ-નસરના સીએ પોતાના ઉદરમાં બાળકને એના બિરુચ્યળમાં સંતાડી
 દીધું આથી એ બાળક ઔર કહેવાયો. એને જોઇને કાર્તવીયના પુત્રે
 આંધળા માર્ક મથા એના ક્રોધની એવી જ્વાળા પ્રગટી કે જે વિશ્વને મળી
 જશે એમ શય પમાડવા લાગી. પોતાના પિતૃઓની ઇચ્છાથી તેણે એને
 સમુદ્રમાં ફેંકી દીધી. ત્યાં એ અશ્વના મુખથી રહી છે અને કહે છે કે તે
 સમુદ્રનું પાણી માર્ક બપ છે. તત્વરતં ક્રોધતં તાત ઔર્વોદ્યમિ પરણલયે ।
 સ્તરતર્જન યૌગ્ય ડપગુસ્તે મહોદયી । મહદયશ્ચો મૃત્યા યત્તદેવિદો વિદુઃ ॥
 ચૌર્વ, નાગવ અને વડવાનલ એ એક જ અર્થ બતાવે છે.

ધનતુમુલ૦-ધનઃ (મોટો) તુમુલ (શયકર) સેનાયા (ગેનાનો) કર્મરૂ
(ધોધાટ) ધન ને બાંધે ધન અને સેનાને બાંધે વલ અને હેરા (કોટા)
પાદેર છે

પ્રલય૦-પ્રલયપવનેન (પવનના પવનથી) આસ્પાલિત (હાલી ઊડેલા)

બહી પણ ઉપમા છે કલકલ ને પયોરાશેરોષ સાથે સરખાવે છે.
ક્રોધાર્ચિનિચય ને વડવાપવન હુતમુદ સાથે સરખાવે છે કલત્વ પ્રવન
સાધારણ ધર્મ છે પયોરાશેરોષ ને વડવાનથ આર્ધ ભય છે જ્યારે સેના
કલકલ ન ક્રોધાર્ચિનિચય આધ ભય છે પયોરાશિશૈલાઘાતક્રુમિત છે જ્યારે
ક્રોધાર્ચિનિચય પ્રવણ છે પયોરાશેરોષ પવનાસ્પાન્નિત છે જ્યારે કલકલ સેના
થી અથવા હેરા થી ધાય છે. ઉપમા નીચે પ્રમાણે સરખાવાથી સમજાવી
શકાય—

ક્રોધાર્ચિનિચય કલકલ

વડવાવક્રહુતમુદ પયોરાશેરોષ

કલત્વ પ્રવન

કલત્વ પ્રવન

(સાધારણ ધર્મ)

(સાધારણ ધર્મ)

પ્રવણ (ગમ્ય સામ્ય)

શૈલાઘાત૦ (ગમ્ય સામ્ય)

સેના (અથવા હેરા) (કલકલ)

પવનાસ્પાન્ન

(ગમ્ય સામ્ય)

(ગમ્ય સામ્ય)

આમ બહી ઉપમા છે

સરખાવે. રુપ૦ ૧-૮૧-અન્તર્નિવિષ્ટપદમાત્મવિનાશહેતુ' શાપ દધ્યજ્ઞ
સ્ત્રીર્વિભવામ્નુરાશિ ।

પ્રસો.ક ૧૦

૨૫-૫૫—અત્યદ્મુતાત્ ગુણાતિશયાત્ મે પ્રિય નસ્તિ । તસ્માત્ ત્વ
સક્તા અસિ । યત્ત મમ તત્ ત્વ એવ । તત્ત નિજે પરિજ્ઞે કિં કદન કરોષિ ?
અનુ એવ ચન્દ્રકેતુ ત્વ દર્પનિકષ ॥ (વસંતતિલકા)

કદન-સ હાગ. દર્પનિકષ.-શીવને। ડોહા ૧૫૪૨

૧૦-૪

કર્દયિત - કુત્સિતઃ અર્થઃ કર્દયઃ કર્દયઃ ઉપરથી નામધાતુ કર્દયયતિ તું
ક. બૂ. ફ. ધીર-ધીરેણ સંવાદઃ, તસ્મિન્ વિપ્રં કુર્વન્તિ इति.

પ્રલોક ૧૧

અન્યથા—કૌતુકવત્તા દર્પેણ મયિ બદ્ધલક્ષ્યઃ, પશ્ચાદ્વલૈઃ મનુસૂતઃ
ઉદીર્ણધન્યા અયે દ્રેષ્યાસમુદત મનુસૂતસ્ય માષવતચાપધરસ્ય મેઘસ્ય લક્ષ્મી ધત્તે ।
(વસ-તતિલક્ષ)

બદ્ધલક્ષ્યઃ—બદ્ધ લક્ષ્યં યેન સઃ. ઉદીર્ણ-ઉદીર્ણં ધનુઃ યસ્ય. સમુદત-
સમુદતઃ (વાતા, આવતા) મસ્તુ તેન (પવનને લીધે) તરલસ્ય (અસ્થિર)
માષ-માષવતઃ અયં માષવતઃ (ઇન્દ્રનુ) ચાપઃ તસ્ય (મનુષ્ય) ધરઃ (ધારતા).

ખરી રીતે પવન એક સાથે બે વિરુદ્ધ દિશ માંથી નથી વાતો. પણ
તે અસ્થિર હોવાથી વારંવાર દિશા બદલે છે તેથી મેઘ પણ અસ્થિર
થાય છે.

અન્દ્રકેતુએ લવને બોલાવ્યો એટલે એ અન્દ્રકેતુ તરફ ફર્યો. આમ
લવની આખો અન્દ્રકેતુ ઉપર મંડાયેલી હતી. પણ પાછળથી અન્દ્રકેતુનું
રીત્ય ઢાળાહલ કરવા સામ્યું એટલે મનુષ્ય નાણુતો એ એમની તરફ ફર્યો.
આ પ્રમાણે બે તરફ પારાફરતી ફરતાં એ કેવો દેખાય છે એનું ખીટ પે
લીટીમા સુંદર વર્ણન છે. બે બાણુ જોરથી પવન ફૂકાતા મેઘ આમતેમ
અથડાય અને ઘસડાય બમ, ધરીમાં અન્દ્રકેતુ તરફ અને ધરીમા સૈનિકો
તરફ ફરતો જન ખગખર આવો આમતેમ વિરુદ્ધ દિશ માં પવનથી ઘસડાતા
મેઘ જેવો જ લાગતો હતો. વાદળમાં અન્દ્રકેતુ (મેઘ=મનુષ્ય) હોય તેમ
લવના હાથમા પણ મનુષ્ય અમકતું હતું.

આમ અહીં લવ મેઘની કાન્તિ પારે છે એમ કહ્યું છે તેથી [નદશંનદ
અસંકાર છે.

પ્રલોક ૧૨

અન્યથા—સંસ્વાતીતૈઃ દ્વિરદતુરગત્યન્દનસ્યૈઃ, કલચનિચિતૈઃ કલગ્યેષ્ટૈઃ
મવદ્મિઃ એકસ્મિન્ પદાતી, મેઘચર્મોત્તરીયે, અમિનવવયઃ કામદકાયે અન્ન યઃ અર્થ
યુષિ પરિકરઃ રક્તં, તેન વઃ ધિન્, અસ્માન્ ધિન્ ।

(મ-વાકા-તા)

સંખ્યાતીતૈઃ—અસંખ્ય. દિરદ૦—દિરદાથ તુરગાથ સ્યન્દનાથ દિરદતુરગસ્ય-
ન્દનમ, તત્ર તિષ્ઠન્તિ ઇતિ સ્યન્દનસ્યૈઃ—પદાતૌપદાભ્યા અતતિ પ્રજાતિ ઇતિ પદાતિ-
પદાતિતું સ. એ. વ. કવચ૦—કવચેન નિવિષ્ઠાઃ—કવચધારી. કાલ૦—કાલેન ઝવેષ્ટાઃ
—વયમા ધણા મોટા. અમિનવ૦—અમિનવં વયઃ તેન (નવા વયને લીધે)
કામ્યઃ (સુંદર) વાયઃ યસ્ય (ચરીરવાળો).

પરિકરઃ ને બાલે સમમરઃ—યુગાપયો—પાણે છે. જદા—(૧) ૧મર
કમી છે.

યુદ્ધનો એવો નિયમ છે કે ધણા બધા સૈનિકોએ એક માથુસ સાથે
ન લડવું, હાથી, ગધ કે અશ્વ ઉપર બેઠેલાએ પનાતિ સાથે ન લડવું,
વયમા મોટાએ નાના સાથે ન લડવું, કવચધારીએ કવચ ન ધારના સાથે
ન લડવું, અહીં આ નિયમનો વાગ ચયો છે. કારણુ લવ એકલો છે અને
સામે અમંખ્ય લોકો છે, લવ વયમા નાનો છે અને સામે વયમા મોટા છે,
લવ પદાતિ છે અને સામે બધા હાથી, ગધ અને અશ્વ ઉપર બેઠા છે. લવે
કેવળ ચમંજ ધારણ કરું છે ત્યારે સામે બધા કવચધારી છે.
આમ અહીં લગ્ગર અને લવ વચ્ચે સુદૃઢ વિરોધ છે તેથી વિપક્ષ
અલંકાર છે. આમ આ યુદ્ધ સરંચા અયોગ્ય છે તેથી ચન્દ્રકેતુ પોતાને
અને પોતાના બધા સાથીઓને પિછારે છે.

વર્ગિ—રમી ચ રથિના યોધ્યો ગનેન ગજપૂર્વતઃ । અથેનાધી પદાતિથ
પદાતેનૈન મારત ॥...હીનશ્ચો વિવર્મા ચ મ હન્તવ્યઃ કદાચન ॥

૧૨-૧

સેન્માથમ્—અનાયેન સહ ચથા રથાત તથા ત્રિગાધિન. કાલહરગ૦—
કાલસ્ય હરગ, તસ્ય પ્રતિવેધ, તદર્થે—સમઃ બગડતો અટકાવવા.

શ્લોક ૧૩

અન્વય—તામમઃ વૈશુતઃ ચ મીમ વાતિકરઃ ઇવ, પ્રજેહિનં અપિ ચક્રુઃ
મસ્યમુક્ત હિન રત । યથ એતન્ રૈન્ય લિખિતં ઇત અસ્પન્દં આસ્તે । નિયતં
અજિતીર્ય જૃમ્મકાઞ્ચ જૃમ્મતે । (માલિની)

અહીં જૃમ્મકાઞ્ચ જૃમ્મતેની અસર બતાવી છે અતિદર—સંયોગ.

પ્રવૃત્તિનુ કમ્ — આરૌ — પ્રસ્તં પથાત્ સુકમ્ (કર્મ) દિનસ્તિ — વિષયપ્રવહન
અસમર્થં કરોતિ ઇવ — વસ્તુ જોવા માટે જાણે અસમર્થ બનાવે છે.

અહીં નીચે પ્રમાણે લાવ છે. જુઝ્ઝકાઅથી પહેલાં ગાઠ અંધકાર,
પછી ઉજ્જવળ પ્રકાશ અને પછી ગાઠ નિદ્રા આવે છે. આ ત્રણેય અસર
થતી અહીં બતાવી છે. જુઝ્ઝકાઅથી બાપેલો ગાઠ અંધકાર પહેલાં
આંખોને જાણે મળી ગયો અર્થાત્ એ અંધકારે પહેલાં આંખોને
આવરી લીધી. (પ્રસ્ત) આ પછી તરત ઉજ્જવળ પ્રકાશના ઝબકારા થયા.
આમ આંખ જોવા માટે અંધકારમાંથી મુક્ત બની (સુક). પણ આ તો
ઉલટાની વધારે ઉપાધિ આવી. ઉજ્જવળ પ્રકાશથી આંખો એવી અંતર્ધ
મર્ધ કે જે જોવા માટે અસમર્થ બની (દિનસ્તિ).

આ પછી છેલ્લી બે લીટીમાં જુઝ્ઝકાઅથી ઉદ્ભવતી નિદ્રાનું વર્ણન
છે. અસ્પન્દમ્ — અવિશમાનઃ સ્પન્દઃ વસ્ય — સ્થિર અજિતવીર્ય — અજિતં વીર્યં વસ્ય —
અજેય શક્તિવાળું. જન્મતે — જન્મ મ મ. આત્મને. નું વર્ત. કા (મદ ત્રી
પુ. એ. ૧.

શ્લોક ૧૪

અ-૩૫ — પાતાલોદરકુન્ડપુજિતતમઃ શ્યામૈઃ, ઉત્પ્લ...દીપ્તિમિઃ, કન્પાક્ષે
ચયસ્તેઃ મીલન્મેષ . કુહરૈઃ, વિન્ધ્યાદ્રિકૃટૈઃ ઇવ જૃમ્ભકૈઃ નમઃ અવસ્તીર્યતે ।
(શાદ્દૃષ્ટિચિકીડિત)

પાતાલો — પાતાલસ્ય (પાતાળના) ઉદરમ્ એવ કુન્ડઃ તસ્મિન્ મધ્યભાગ
રૂપી કુન્ડમાં પુજિતં હયલો મધેશા તમઃ (અંધકાર), તદ્વત્ (જેવા) શ્યામૈઃ
(શ્યામ)

ઉત્પ્લવ — ઉત્પ્લવં અત એવ (તપાવેલા) સ્ફુરત્ (ચળકતા) યત્ આરુઢ તત્ત્વ
(પિત્તગની) વર્ષિત્તનિ (ખીળી) વ્યોતીચિ, (જ્યોતિ) તદ્વત્ (જેવા) જ્વલન્તયઃ
(બળતાં) દીપ્તયઃ ચેવામ્ (તેજવાળાં)

કન્પાક્ષેઃ — કલપે (કલ્પના) યઃ આક્ષેપઃ તસ્મિન્ (અંતના) યઃ કચ્ચેરઃ
(મહાન) ચેરમ. (ખીણ) મહુ તેન (વાયુથી) વ્યસ્તૈઃ (હર ફેંકાયેલાં).

મીલન્ — મીલન્તઃ (૨૩ પાણે, ગેવા હોવાથી) મેવા મેશઃ (મેશ)
તદિતથ તૈઃ (અને વિદ્યુતથી) વહારાણિ સાધ્ પીળી) કુદરાજ વેપાં (ચુરાઓ
વાળાં) રાય આ સમાસેનાં બુંદી રીતેનિમદ્ કરે છે — મીલન્તઃ (ગતિવશાત્)

(સમાપવન્ત) ■ મેધાઃ તેષા યાઃ તદ્વિત્ત્વ તામિ કજારાણિ તે રીતે લેનાં મેધને સીધે બનાવાતો જુઝ્ઝકોનો અધિકાર વ્યક્ત થતો નથી કેવળ વિદ્યુતથી સ્વયંવાનું પીળું તેજ જ વ્યક્ત થાય છે તથા તે ગગનર નથી. આ અને વિન્ધ્યાદિકૃતૈઃ નાં વિશેષણ છે.

અધિકાર અને પ્રકાશ ફેલાવતાં જુઝ્ઝકાઓ પ્રલયવાનુથી કીડી ગયેલાં અને કાળા મેધ અને પ્રકાશથી વિદ્યુતથી હરાયેનાં વિન્ધ્ય પર્વતના સિખરો હોવાની કવિ અંભાવના કરે છે. તેથી અહીં ઉત્પ્રેક્ષા અર્થકાર છે. કાળાં વાદળ અને વિદ્યુત જુઝ્ઝકાઓના અધિકારના અને તેજના કાળા અને શ્વાસ પીળા રંગ બતાવવા માટે છે.

જુઝ્ઝકાઓથી પ્રસરતા અધિકારને પાતાળના મધ્ય ભાગમાં એકઠા થયેલા અધિકાર સાથે તથા એમાંથી પ્રસરતી પીળા જ્યોતિને પિત્તળના પીળા પ્રકાશ સાથે સરખાવ્યાં છે. આમ અહીં ઉપમા પણ છે.

કલ્પ—૧૦૦૦ મહાયુગનો સમય.(કલિ, ૬૫૨, ત્રેતા અને દ્વૈત-એ ચાર મહાયુગો છે.) ૧૦૦૦ મહાયુગ=૪૩૨૦૦, ૦૦, ૦૦, ૦ માનવવર્ષો થાય. એટલે એક બ્રહ્માનો દિવસ થાય. રાત્ર પણ એટલી જ હોય છે. કલ્પને અંતે આખા વિશ્વનો પ્રલય થાય છે.

શ્લોક ૧૫ (અનુષ્ટુભ)

કૃત્વાદ્વ૦-વાંચો ૧-૧૫ અને તે ઉપરનું ટિપ્પણ. સંપ્રદાયેન-ગુરુશિષ્ય પરંપરાથી. રામનદ્રે સ્થિતઃ જપિ-૬૭ પણ રામલલ પામે જ છે. રામનદ્ર પાસેથી કાઢ પાસે અર્થાં સાંભળ્યાં નથી.

૧૫-૧

મચીયમાન.—પ્રતીયમાન. સત્ત્વત્વ મત્ત્વગુણત્વ પ્રવ્રણઃ યેષુ જેમને સત્ત્વગુણનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો ■ તેવા

શ્લોક ૧૬ (શિખરિણી)

સંવાદ=સમાગમ અથવા સાદર્ય અર્થે પણ યાવ. કે પછી ગુણેની અતિશયતા અથવા આકર્ષણનું કારણ છે ? કે પછી એવા આકર્ષણનું કારણ જન્મભાંતરથી દૃઢ નિષિદ્ધિ બાધિથી વદ્ધ પુરાણો પરિચય હશે ? કે પછી નસીબને બળે મને અવિદિત રહેલો કાઈકે પોતીકો સંબંધ આવા અન્યોન્ય આકર્ષણનું કારણ હશે ?

આમ એક બાબત માટે અહીં અનેક સંકેદ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી અહીં સસંકેહ અલંકાર છે.

ત્રિશે વા સમન્વયઃ માં ભાવિ યનાવતુ' સૂચન છે. સંસ્કૃત કવિઓ માને છે કે જન્મજન્મભાંતરના સંસ્કારથી પણ મુદ્ધાવતુ' થત ન સમભવ તે ગીતે આકર્ષાય છે. સરખાવો—શાકુન્તલ-તત્ત્વેતસા હમરતિ નૂતમદોષર્ણ' ભાવસ્થિરાણિ જનનાન્તરસૌહદાનિ ॥ ; રણુ-મનો દિ જન્માન્તરસંગતિશ્ચ ॥

ભવભૂતિ પણ આ દ્વારા ખાસ બતાવવા માગે છે કે કવ અને ચા કેતુ એકમેકની સામે આવે છે ત્યારે એ બંનેના હૃદયમાં નૈસર્ગિક રનેદ ઉદભવે છે.

૧૬-૧,૨

સૌવિધર્મ—જીવેતો ધર્મ. રસમયી—રસમય તૌકિશમાં ઉપચાર—સૌકિક ઉપચાર. સૌકિક સંદેહોને ઉપયોગ તારામૈનુક—મહેની મેરી લોકો એમ માને છે કે બે જાકિઓની પરસ્પર પ્રીતિનું મૂળ કાંઈ એ છે કે તેમના જન્મ વખતના મહે એક સરખા હશે અથવા પરસ્પર મિત્રતાના રાખનારા હશે.

ચદુદ્રાયઃ—મનુષ્યની આંખ બંધન મનુષ્યની આંખ ઉપર બાંધેલી માફક અસર કરે છે અને તે જ નૈસર્ગિક વ્યક્તિના રનેદનું કારણ છે.

તમપ્રતિ—અપ્રતિવંસ્ત્રેયમ્—અવર્ણનીય રચાપ્રતિસમ્ તુ' વિવિધ કર્મણિ કૃદંત. અવિચલન—અવિદ્યમાન નિવચનં યસ્ય—જેને મારે કાઈ કાંઈ નથી તે. પ્રિયત્વ ભાવ ક્ષતિ.

પાંદેર (૧)—તદપ્રતિવંસ્ત્રેયનિવચનં પ્રમાણમામનન્તિ—તેને (તે પ્રિયને)

ઋષિઓ એવો નૈસર્ગિક માન છે કે જેનું કારણ અર્થાં કે ધારી શકાય નહિ તેવું છે

(૨) તદ્ અપ્રતિષ્ઠાપેય અનિવચન પ્રમાણ આગમન્તિ 'ઋષિઓ તેને (તે પ્રેમને) શાસ્ત્રીય રીતે જેને આધાર મળ્યો નથી તેવું અને જેને છેતરી શકાય નહિ તેવું પ્રમાણુ માને છે'

શ્લોક ૧૭ (અતુ દુષ્ટ)

અતુ અવિષમાન હતુ વસ્ય-જેને (કોઈ પણ) કારણ નથી તેવો પશ્ચાત્ત પ્રેમ

સાચો સ્નેહ નૈસર્ગિક હોય છે હૃદયમાંથી આવતા એ ગુપ્ત પ્રેમના ઉભરાને કોઈ પણ રીતે રોકી શકાતો નથી આ સ્નેહ રૂપી ગુપ્ત તણ્ણથી જ બેળા—જેનામાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેવું અને જેને માટે પ્રીતિ થઈ હોય તેવું હૃદય—આવાઈ જાય છે—અર્થાત્ એક થઈ જાય છે, આકર્ષાય છે, જુદા પડી શકતા નથી પ્રાણીઓના હૃદયમર્મને સાધતો આ તદ્ કોઈ સૂતરનો કે રેશમનો નથી પણ એ સ્નેહનો તદ્ છે સૂતરના કે ધીળા શિરાથી સીવેતું સીવણુ તો નજરે દેખાય તેવું હોય છે, અપારે આ તદ્ તો પ્રાણીઓના અતર્મર્મને એવી રીતે અદરથી સાધે છે કે કશાય પણ સીવણુ વા સાધો નજરે જ ન પડે આમ હૃદયના કોઈ અદરના અદૃષ્ટ કારણથી જ પ્રાણીઓ એકમેક ઉપર હેતુભાવ ધરાવતા હોય છે

સહાસકસ્તુ-સ્નેહ રૂપી તણ્ણ-મા રૂપક છે

પાઠદેર—અન્તર્મમાં જ ને બહારે બતર્મ્મતાનિ પાઠદેર છે એ પાઠ બેતા અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય—'કારણ તે સ્નેહ રૂપી તણ્ણ પ્રાણીઓને અદરથી સાધે છે'

શ્લોક ૧૮

અ-અથ—મરુણિતરાજપદ્ધતાતે શ્વત્સિન્ શરીરે વયમિવ સાયકા મોક્ષબ્યા ચત્રપ્રાપ્તૌ પરિરમ્મનાભિગપાર મમ અક્ષમ્ ડમ્મીગ્ત મુલ્લકરુદમ્મમ્ આસ્ત ।
(પ્રહર્ષિણી)

મરુણિત—મરુ ગત (નરમ અથવા પસેધા) રાજપદ (નીચ્ચકપદ, યદ્રવિશેષ મનિવિદ્યપ વા—કોઈ ખાસ પ્રકારનું વસ્ત્ર અથવા ખાસ પ્રકારનો

મણિ તદ્વત્ (તેના જેવા) નાન્તે (સુંદર). અહીં રાજપદ એટલે ખાસ વસ્ત્ર લક્ષ્યે તો મસૂગિત એટલે સુંવાળું અથવા નરમ અર્થ યામ. શરીરને અનુલક્ષીને હોવાથી રાજપદ એટલે વસ્ત્ર લેવું ઠીક છે. તો જ સુંવાળું વિશેષણ બંધ બેસે છે.

परिरम्भणा०—परिरम्भणस्य (आलिङ्गननी) अभिलाषात् (अलिलाषापी).
उन्मीलत्०—उन्मीलन्ति पुलककद्म्बानि यस्मिन्-જેમાં રોમાંચ (પુલક) સમૂહ (વત્તમ્બ) ખડો થઈ ગયો છે તેવું (ઉન્મીલત્) અથવા કદ્મ્બ એટલે કદંબ પુષ્પ અર્થ લેતા નીચે પ્રમાણે વિગ્રહ થાય-उन्मीलन्ति पुलकाः एन कद्म्बानि (कद्म्ब पुष्पाणि) यस्मिन्-જેમાં રોમાંચરૂપી કદંબ ખીલ્યાં છે તેવું (આ રીતે લેતા અલંકાર રૂપક થાય) અથવા તો 'કદંબ પુષ્પ જેવા રોમાંચ' એમ ઉપમા પણ લેવાય.

અહીં આ ભાવ છે : ક્યાં આ સુંવાળું શરીર અને ક્યાં અપ્પ બાણ ! આ સુંવાળા શરીર ઉપર બાણ તે શેં મરાય ! ઉમડું એને જેવાથી તો આલિંગનની હઝારી માત્રો રોમાંચિત થઈ ગયું છે. પછી એના ઉપર બાણ છોડવાનો તો વિચાર જ શેં આવે ! આમ અહીં સુંવાળું શરીર અને બાણ એ બે વિરૂપ વસ્તુનો યોગ બતાવ્યો છે તેથી વિષમ અલંકાર થયો.

સરખાવો દાકુ-ન રાહ ન લહુ વાણ : સનિપાત્યોડયમસ્મિન્ મુદ્ધિનિ
ચુગશરીરે ત્લુશનાયિવાग्निः । इ वत हरिणशानां जीविनं चातिलोलं क्व न
निशीतनिपाता- વજ્રમારાઃ વગસ્તે ॥

શ્લોક ૧૯

किं तु आक्रान्तकठोरतेजसि दस्त्रं विना वा नाम गतिः ? यस्य इदंशः
विषयः न जायते, तेन 'अग्नेः अपि हि किम् ? आयुर्वे उच्यते अपि मुद्विचमुलं
मां अयम् एव किं चक्षति ? दाकुमरः वीराणां ममयः स्नेहकर्म वापते हि ।
(श्राद्धं विहीनित)

आक्रान्त०—आक्रान्तं (प्राप्तं) कठोरं तेजः येन तस्मिन्-જેણે પૂર્ણ (કઠોર) તેજ શાખવું છે (આક્રાન્ત) તેના પ્રત્યે. સમય-ધર્મ.

એડમેકનું હૃદય સમજી શકતા નથી તેથી બંને કુમારો આ પ્રમાણે

ધારે છે સામેના કુમારે જ્યારે લડવાની જ શક્તિ ઘાજવી છે અને એવું જ તેજ ધારણ કર્યું છે ત્યારે હું કોઈ બીજા જ પ્રેમના વિચારો કરું અને યુદ્ધ વિમુખ થાઉં તો એ મારી સામે આવેલો મારે માટે અને મારા મરાકમ માટે શું ધારશે ? એ મારા વીર્ય વિશે તો શંકા નહિ હાવે !

૧૯-૧

હૃદય કિમ્બવચાન-લવની આકૃતિ રામ અને સીતાને મળતી આવતી ભેટને સુમન્ય ધારે છે કે તે રામ અને સીતાને પુત્ર હશે. પણ સીતાનો તો કેવો કરુણ અંત આવી ગયો છે તે શાદ આવતાં તે કહે છે કે એના વિચારો કેવા બિનપાયાદાર છે.

પરિણયસે કરતાં પરિકલ્પસે પાડેર નધારે સારો છે.

શ્લોક ૨૦ (અનુષ્ટુપ)

વોર્ગ-સીતાને ઉદ્દેશીને વપરાયું છે. હતમ ને બદલે હતમ પાડેર છે.

‘આ સીતાનો પુત્ર હશે’ એવા મનોરમનું જે બીજા (મૂળ કારણ) (સીતા) છે તેને જ દેવે પહેલેથી જ હરી લીધું. તેથી મારો મનોરમ જ અસંજત છે. આને માટે બીજા લાટીમાં દહાન્ત આવે છે-ફૂલ આવે તે પહેલાં જ લવાને કાપી નાખવામાં આવે તો પછી ફૂલ આવે જ ક્યાંથી ? તેવી જ રીતે પુત્રનો પ્રસવ થતાં પહેલાં જ જ્યારે સીતા નષ્ટ થઈ છે તો પછી પુત્રનો સંભાવ જ ક્યાંથી હોઈ શકે ? આમ બહીં દહાન્ત અસંજાર છે.

શ્લોક ૨૧ (અનુષ્ટુપ)

વ્યાઘ્રં અતુષાનમ્-અન્દશુપ્તે જે સ્થમાંથી કીતરીને યુદ્ધ કરવાનું કર્યું તે.

માદસઃ-મારા જેવો-હૃદવાકુ વંશમાં ધરડો થયેલો. રાહુલૈ-સાહસં
एव एकः रसः वस्याम्

સુમન્યને દેવે ખાતરી થઈ ગઈ છે કે ચન્દ્રકેતુ લવ સાથે યુદ્ધ કરવા શક્તિમાન નથી. તેને ખાતરી છે કે રમ વખરના યુદ્ધમાં તો ચન્દ્રકેતુ હારી જ જવાનો છતાં એ જ સાચો ન્યાય છે. પોતે હૃદવાકુ વંશમાં ધરડો થયો છતાં એ તે આ ન્યાયની વાત ઉઘાડી દઈને ચન્દ્રકેતુને રમમાંથી

ઉતરવા ન દે તો એ એના એવા માટે અયોગ્ય કહેવ.મ. કારણ તે માણે છે કે ઈશ્વારુઓ કદી ધર્મ વિરુદ્ધનું કુદ કરતા નથી. આથી તે રથમાંથી ઉતરીને સડવાના ચન્દ્રકેતુના પ્રતાપને કેવી રીતે નકારી શકે ! છતાં સાથે એને બીજી મૂંઝવણ છે કે એવાં કુદર્માં કેવળ ભારે સાદસ જ અને એમાં નહીં ચન્દ્રકેતુ હારવાનો. કદાચ ચન્દ્રકેતુનું જીવન પણ એમાં જોખમાય તો એવા સાદસ કાર્ય માટે એ અનુમતિ પણ કેવી રીતે આપી શકે ? આમ સુમન્ત અહીં દ્વિધામાં પડી બાધ છે.

૨૧૫

સાતમિથ્ય—રામ લક્ષ્મણ અને એના બીજા એ કાકાઓને ઉદ્દેશીને અથવા એકલા રામને માટે વાગે છે. પિતૃઃ પ્રિયવક્ત્રમ્-ગમના પિતાના (દશમના) પ્રિય મિત્ર સુમન્ત દશરથનો પ્રિય મિત્ર હોય અર્થ- (કોઈ) વસ્તુના સંશયમાં. રથમાંથી ઉતરીને સડવાના ચન્દ્રકેતુના પ્રત્યેક ઉપર બતાવેલ કારણને લીધે સુમન્ત જલદી જવાનું આપી શકતો નથી તેથી ચન્દ્રકેતુ ફરી પૂછે છે કે તમે આજકાલના નહિ પણ મારા દાદાના વખતના એમના મિત્ર છો. મારા પિતા પણ સંશયની બાબતમાં તમારી સલાહ મુજબ ચાલતા તો પછી મારા સંશયમાં પણ હું તમારી જ સલાહ પ્રમાણે ચાલીશ.

૨૧૬ ૨૨ (અનુક્રમ)

જન જોમો જોમો લડતો હવે તેથી તેની સામે રથમાં બેસીને સડવામાં એક સાચા ક્ષત્રિયને લાંછન લાગે તેથી તેની સામે તો રથમાંથી ઉતરીને જ લડવું જોઈએ એવા ચન્દ્રકેતુના પ્રતાપને સુમન્ત અહીં રોકે આપે છે કે એ જ સાચી ક્ષત્રીવૃદ્ધ છે. ચીર-વીરને ઉચિત આવ્યારનો માર્ગ.

૨૧૬ ૨૩ (અનુક્રમ)

દત્તિહાસ—ઈતિહાસ. ભવબૂતિ પ્રમાણે તો રામાયણ અને મહાભારતનો જ અર્થ ઉલ્લેખ છે. પણ ચન્દ્રકેતુ એલે છે તેથી એમ સમજવામાં કાળ લેઃ આવી બધા પુરાણ-પુરાણો ૧૮ છે. કદાચ વાણ પુરાણ કે વિષ્ણુ પુરાણ એમ એકનો પણ ઉલ્લેખ હોય. પુરાણ 'વલ્લભજી' કવચર-વાંચી
 ૧૫-૧૧-૨૫ ૨૩-૬-૨૫ ૨૫-૬-૨૫

તેના ઉપરની ક્ષીરસ્વામીની ટીકા—‘સર્વથ પ્રતિર્ગથ વંશો મન્દન્તરાણિ ચ ।
વશાનુચરિતં ચૈવ પુરાણં પચ્છલક્ષણમ્ ॥

ધર્મપ્રવચનાનિ—મનુસ્મૃતિ વગેરે સ્મૃતિઓ.

અંશોઃ ૨૪

અ.૫૫—‘ત્વસ, ઇન્દ્રજિત નિહન્તુ’, યત્સસ્ય તે પિતુ અપિ જાતસ્ય
અમૂનિ દિશાનિ યતિ નામ । ...’ (વસ તા’તલકા)

ઈદવાકુઓ સાથેનો સુમન્ત્રનો પરિચય નવોસવો નથી તે આ વશ
સાથે રહેના રહેતા તો ઘડો યથો ચન્દ્રકેતુ તો શું પણ એના બાપનાદાઓ
પણ સંતપ્તની બાબતમાં એની જ સલાહ લેતા આવ્યા છે આથી જ્યારે
ચન્દ્રકેતુ એની સલાહ માગે છે અને જ્યારે તે વીરધર્મ પાળે છે ત્યારે
સુમન્ત્ર કહે જ કે તું તો મારી આગળ બચ્ચું છે જ પણ એટલું જ નહિ,
તારા બાપ પણ મારી આગળ બચ્ચું જ છે. એની નજર નીચે જન્મેલા અને
ઉછરેલા લક્ષ્મણનો જન્મ એને માલરે જ. એ વખત તો એ આગળીને
ઠેરવે ગણી કાઢે એ સ્વાભાવિક છે. તેથી જ તે કહે છે કે તારા બાપને
જન્મે પણ કેટલોક વખત થયો છે હજી ? લક્ષ્મણ મોટો થયો અને તેણે
ચન્દ્રકેતુને મારી વીરધર્મનું પાલન કરું હવે એ વખત સુમન્ત્ર બહુ સહે-
લાઈથી માફ દેવાડાવે છે સુમન્ત્રને મન આ આનંદની વાત છે.

આથી જ તે સદાજ રીતે કહે છે કે એવો મોટો ચન્દ્રજિતને હજીનારો
તારો બાપ પણ હજી કાલે જ મારા મોઢા આગળ જ જન્મેલો ॥ અને
ઉછરેલો છે, મારા આગળ એ જ હજી હોઠડું ગણાય. તુ તો વીરધર્મ પાળ
વામાં સમજે પણ શું છતાં પણ તે એ ધર્મ વાળ્યો તેથી જ હું બહુ
પ્રસન્ન થયો છું. તેથી જ કહું છું કે તારા જેવા સુપુત્રનો રહુના કુળની
પ્રતિષ્ઠા વધી.

અથવા જાત=જાલો (લાડકો) (હોકરો) એમ અર્થ પણ લેવાય “તું
તો બાળક ॥ જ પણ લાડકા લક્ષ્મણે તારા પિતાએ ચન્દ્રકેતુને માર્યો એને
હજી કેટલોક વખત થયો ?” એ વાતને આજે કેવળ જ્યાર કે તેર વર્ષ જ
અથવા એટલામાં તો તે એના પુત્રે પણ વીર ધર્મનું પાલન કરવા માડ્યું

૧૭ પ્રહેલો અર્થ વધારે સાવમય છે

પ્રતિષ્ઠા-આ શબ્દ કવિએ બહુ ચતુરાઈપૂર્વક પ્રયોજ્યો છે. સુમન્ત પ્રતિષ્ઠા એટલે કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા-એ ; અર્થમાં વાપરે છે, જ્યારે ચન્દ્રકેતુ પ્રતિષ્ઠા એટલે ‘સંતતિ’ (સંતતિઃ વંશસ્ય પ્રતિષ્ઠા इति) અર્થ પશુ કરે છે. તેથી જ તે નીચેના શ્લોકમાં રામને સંતતિ-હીનતાનો ઉલ્લેખ કરી જીવ ખાળે છે “આ રીતે કુશળતાથી કવિ સીતા અને રામનો ઉલ્લેખ કરી એ મૂળ વાન ફરીથી ખ્યાન ઉપર લાવે છે”*
શ્લોક ૨૫ (અનુષ્ટુપ)

અપ્રતિષ્ઠે-અવિચમાના પ્રતિષ્ઠા यस્ય. ત્રયો પિતરઃ-રામ, બરત અને શત્રુઘ્ન

૨૫-૨

મિશ્રીકૃતો રસક્રમો-ચન્દ્રકેતુને જોતાં લવને જે પ્રકારની પિરુદ્દ લાગણી થાય છે-એક ચન્દ્રકેતુ પ્રત્યેની ઉદ્બવતી સ્નેહની લાગણી, કે જેને માટે માર્ક કારણ નથી અને ખીજ તે સામે લડવા જીનો હોવાથી. તેના પ્રત્યેની દુશ્મનાવટની લાગણી. આ બે લાવ વારાફરતી તેના મનમાં ઉદ્ભવે છે. નીચેના શ્લોકમાં એનું સુંદર વર્ણન છે.

શ્લોક ૨૬

અ-૫૫-મથા સમુપોદે હન્ધૌ કુમુદિનિ આનન્દં વ્રજતિ તથૈવ અસ્મિન્ (ચન્દ્રકેતૌ) (સમુપોદે સતિ) મમ દષ્ટિઃ (આનન્દં વ્રજતિ) । કલ્પહકામઃ પુનઃ અયં રણ . ધૃતપ્રેમા વાહુઃ વિકચ...રસઃ । (શિખરિણી)

અહીં ઉપર ખતાવી તે બે લાગણી કેવી રીતે પોતાના હૃદયમાં વ્યક્ત થાય છે તેનું વર્ણન છે.

ચન્દ્રને જોવાથી જેમ પોતણી મલકી રહે છે તેમ આને ચન્દ્રકેતુને જોઈને મારી આખ ખૂણ પ્રસન્ન થાય છે. પણ સાથે સાથે ચન્દ્રકેતુને જોઈને લવને દાઢ લડવા માટે પશુ એટલો જ અજાણ છે. પ્રથમાર્ધમાં પ્રામગ્ન લાવ છે. જ્યારે દ્વિતીયાર્ધમાં લડાઈને જીતેલો ખતાવ્યો છે.

વલ્પહકામઃ-કલ્પહૈ વ્રમઃ યસ્ય કથલપ્રિય. રણત્કાર-રણત્કારેણ (અજ્ઞાતરથી) કૂર (કઠોર) ક્રાન્તિનં યસ્ય મઃ (અજાજ કરતી). રણત્કાર-કૂરક્રાન્તિઃ ગુણઃ તેન (પ્રત્યંચાથી) ગુજ્જત-રજીથી જીટેલા) ગુઠઃ (ભારે) ધનુઃ, તસ્મિન્ (ધનુષ્યની) ધૃતં પ્રેમ યેન (દોસ્તીમાં લાગેલો)

વિકચ૦—વિકચ (પ્રયટ) વિકરાલ (નિકરાળ) સત્વળરણ યસ્ય (વીર રસરાણો) પાદ્મિર-વિકચવિરરાલમ્બમુસ - વિકચાનિ (ખુલ્લા) વિકરાલાનિ (બધ કંઈ) ગ્રણમુલ્લાનિ યસ્ય (પશુ જેના ઉપર છે તેવા) અથવા નીચે પ્રમાણે પણ વિમ્બ થાય વિકચા (ખુલ્લા) વિકરાળા (નિકરાળ) ગણા (મણ) મુલે (અમે) યસ્ય સ (જેની આગળ છે તેવા)

આ પાઠ પણ ઠીક છે કારણ ચન્દ્રકેતુના સૈન્ય સાથે લડવામા લડને આવ્યા હતા પણ હોય પણ એવા પ્રણેતા બીજે કથાય હિન્દુનેખ નથી

અહીં પહેલી બે લીટીમાં ઉપમા છે એમા કુમુદિનીની દષ્ટિ સાથે જોતે અસ્મિન્ (ચન્દ્રકેતુ) ની ઇન્દુ સાથે સરખામણી થઈ છે આનન્દ પ્રગતિ સાધારણ ધર્મ છે આમ ઉપમા થઈ અહીં લવ પોતે જે મે પાસે રિરુદ્ધ બાવો અનુભવે તેનું વર્ણન છે તેની દષ્ટિ આનન્દ અનુભવે છે જનારે એનો ખડકુ મુદ્દ માટે સગરને છે આમ અહીં વિરોધ છે પણ આનન્દ કેવળ અદૃષ્ટ સમપણને કાણે જ છે એમ સમજતા વિરોધનો પરિહાર થાય છે

૨૬-૨

અહિતસ્યૈવ-અહીં કવિના અભિપ્રેત લાવવું મુશ્કેલ છે કે જે ખરે ખરે દુશ્મન હોય તેનો જ પરાજય જાને થાય લવ કદાચ ચન્દ્રકેતુનો ખરો દુશ્મન નહોતો તે તો એનો જાનીએ હતો તેથી આ કહ્યો તેની બાન તમા નહિ ફળે

આદિવરાહ-અહીં વરાહાવતારનો ઉલ્લેખ છે યજુના પરાજય માટે ખાસ આ જ અવતારનો કેમ ઉલ્લેખ થાય છે તે સ્પષ્ટ નથી એક ગીતા કાર નીચેનો શ્લોક આપી આનું પ્રશ્ન સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે-

દાર્ઢ્યમર્કાન્નિદ્વ્ય શક્તા સત્ય રામાદ્ગુરોમતિમ્ ।

પરાન્નયમમિત્રાણા પ્રાર્યવ્યાદિકાલ્પા ॥

દાનવ દ્વિરણ્યાક્ષ બ્યારે પૃથ્વીને સમુદ્રને તળિયે વર્ષ ગયો ત્યારે વરાહ અનંતાધારી તેમણે પૃથ્વીને બચાવી દતી પૃથ્વીને યજુના હાથમ થી બચાવવા માટેનો આ કદાચ જાગવાનનો પલ્લો અવતાર હશે તેથી પણ યજુના પરાજય માટે આદિવરાહનું નામ લેવાનું હશે વાચો ગીતગોવિંદ વગતિ દશનક્ષિત્રે ધરણી ત્વ લગ્ના ગચ્છિતિ ચલ્લુ ચલેવ નિમગ્ના । કેશવ પ્રત્યક્કરૂપ જય જગદીશ હરે ॥

શ્રી કાણે આનાં બીજાં પણ કેટલાંક કારણો બતાવે છે પૌરાણિક કૃતિઓમાં વિષ્ણુના અવતારોનું પણ ન આ વરાહ અવતારથી થાય છે. પહેલાંના વખતમાં ધણા રાજાઓ પોતાના સિક્કા ઉપર, ધ્વજ ઉપર અને ચિહ્નાલેખો કે તામ્રપત્રો ઉપર આરાધ્ય દેવ તરીકે ગરુડ કે વરાહનું ચિત્ર રાખના તેથી પણ વરાહનો આ રીતે ઉલ્લેખ થયો હોય.

આ સીટીને બદલે કેટલીક આવૃત્તિઓ નીચેના શ્લોક આપે છે—અર્જિતે
 -પુણ્યમૂર્તિરિવ કલુસ્પસ્યસ્યેવ તે મહઃ । શ્રેયસે શાશ્વતો દેવો વરાહઃ પરિવલ્લપતામ્ ॥
 ‘કલુસ્પસ્યની માફક તમાના શ્રેય માટે શાશ્વત દેવ, વરાહ (તમને) ન છુટાય તેનું બગવાન તેજ આપો.’ કલુસ્પ રામના પૂર્વજ હતા. તે ઇન્દ્રિયાકુના પૌત્ર હતા. તેમનું મૂળ નામ પુરંજય હતું. અસુરોએ દેવોને હરાવ્યા હોવાથી ઇન્દ્રે એની મદદ માગી હતી. ઇન્દ્રે જો બળદ રૂપે તેનું વાહન બને તો જ તે મદદ કરે એમ તેણે કહ્યું. ઇન્દ્રે એ કબૂલ કર્યું અને આ રીતે પુરંજયે અસુરોનો સંહાર કર્યો ત્યારથી એ (પુરંજય) કલુસ્પ (બળદની ખાંધ ઉપર બેસનાર) કહેવાયો. (વધારે વિગત માટે જુઓ વિષ્ણુપુરાણ)

સરખાવો—પુરંજયસ્તસ્ય સુત ઇન્દ્રવાજ્ઞ ઇતીરિતઃ । વાહનત્વે જૃતસ્તસ્ય ચમુલેન્દ્રો મહારુપઃ । .. સ્તૂયમાનસ્તમારુણ યુયુસ્મુઃ કલુદિ સ્થિતઃ । સેજનાપ્યા-
 -યિતો વિષ્ણોઃ પુરુષસ્ય પરાત્મનઃ ॥ ‘રુપ—મહેન્દ્રમાસ્થાય મહોદ્ધર્મ યઃ સંયતિ પ્રાપ્તવિનાવિલીલઃ સ્વચર ચાગૈરસુરાજ્ઞનાનો ગણ્ડ.સ્પતીઃ પ્રોયિતપદ્મલેસાઃ ।

શ્લોક ૨૭ (શાદ્દેશ્વિ કીર્તિત)

ધિનોતુ પ્રુથ કરો. શક્તિ આપો પ્રેરો અહીં ધિન્ પાંચમે બધું પરકમે (પ્રુથ કરવું) એ માત્ર છે.

મૈત્રાવરણ—વસિષ્ઠ. મિત્ર અને વરુણના અસખાંધો હિતપત્ર થયેલા. મિત્રાવરણયોઃ અદમ્ ઇતિ મૈત્રાવરણઃ પાંચે. ક્રમેદ તન્નાસિ મૈત્રાવરણો વસિષ્ઠોર્વરા-
 -મહન્ મનસોઽધિજાતઃ ।

ઇન્દ્રાવૈષ્ણવમ્—ઇન્દ્રચ વિષ્ણુચ ઇન્દ્રાવિષ્ણુ દેવનાઇન્દ્રે ચં પા. ૬-૨-૨૬ પ્રમાણે ત્યારે દેવોના નામનેા ઇન્દ્ર સમાસ થાય ત્યારે પહેલા શબ્દના અંત્ય સ્વરનેા આ થાય છે. તેના ઉપરથી જ્યારે કંઈ રચના કરવાની હોય ત્યારે દરેક શબ્દના પહેલા અક્ષરની વૃદ્ધિ થાય છે. આમ ઇન્દ્રાવૈષ્ણવમ્ થયું. શ્રી ‘રાય’ સમજાવે છે કે અગ્નિમારુતઃ—અગ્નિમરુતોઃ ઇદમ્—અગ્નિ । અને

મનુનું નોખું નોખું તેજ નદિ પણ બને સાથે કામ કરતા હોય ત્યારનું તેમનું ભેગું તેજ. પવન સાથે હોય ત્યારે અગ્નિ કાળુ બદાર જતો હોય છે.

સૌર્ણ—સુર્ણસ્ય દ્વં સૌર્ણમ્. સુર્ણ—મરુડ. તે વિનતાને। પુત્ર હતે અને વિપ્લુનું વાહન થયો. દેવાદ-દા નું આશીર્વાદાર્ય.

રામણસ્મય—રામણસ્મયોઃ (રામણદમણના) ધનુષઃ (ધનુષ્યની) ગ્યાયાઃ (દોરીના) યઃ ધોષઃ સઃ એવ મન્ત્ર (ધોષ રૂપી મન્ત્ર)

૨૭-૫

કો વિદ્યાર.૦—સીક ૫-૧૦ માં ચન્દ્રકેતુએ કશુ હતું કે જે માડું છે તે તારું જ છે—એના અનુસધાનમા લવ કહે છે કે તારા જ બોલેલા શબ્દો પ્રમાણે તું જે રથ મને આપે છે તે મારો જ ગણાય એ વાપરવામાં કંઈ તારે દયાળુ કૃપાનું ન હોય અને મારે વિચાર કરવાનો ન હોય. છતાં હું રથો વનવાસો. અને પગે લકડા ટેવાયેલા. રથનો અમને ઓછો મદાવરો. મારે હું તો નીચે જ ઊભા ગદી પુદ્ધ કરવું પસંદ કરીશ

શ્રી ‘ રથ ’ કહે છે એનો અર્થ એમ નથી કે લવ રથ ચલાવી શકતો નહોતો. રથ ચલાવનાર પણ સાથે જ મળે. લવ કહેવા એમ માગે છે કે આશક્તા રથે તીર તાકવું એ ધણો અભ્યાસ હોય તો જ બને. એ પોતે વનમાં રહેતો હોવાથી એને એવો અભ્યાસ નથી તેથી રથ એને વિદ્યારથ બને. લવ ઉપર ઉપરથી જ આમ કહે છે. ખરી રીતે તો તે એમ જ કહેવા માગે છે કે પગે ઊભો ઊભો લડતો હોવા છતાં રથ ઉપર રહેલા ચન્દ્રકેતુને એ ઠીક ઠીક પૂરા પડે એવો છે. અર્થાત્ ચન્દ્રકેતુ કરતાં એ કપાળ ચડિયાતો છે.

કેટલાક કહે છે કે લવ અહીં દ્વિત્રિય તરીકે બોલે છે એક દ્વિત્રિય તરીકે ‘ રથ ’ વગેરેને તે પોતાનાં વાહન ગણે છે. તે કહેવા માગે છે એક દ્વિત્રિય તરીકે રથ માડું જ વાહન છે. એ સ્વીકારવામાં વિચાર તે શો કરવાનો હોય ? પરંતુ આ ભાવ એના હવે પછીના વાક્ય સાથે સુસંગત થતો નથી.

અરણ્યસદઃ—અરણ્યે સીદન્તિ વસન્તે इति. અનમ્યમ્નઃ—અનમ્યસ્તાં રપચર્ચાં ચેવામ્.

૨૭-૬

દર્પસૌજન્યયોગ્યોચિતમ્-અભિમાન અને સૌજન્યને ઉચિત. કલે ચન્દ્રકેતુન રથ ઉપર જ રહીને લડવા કહ્યું અને સુમન્તને પણ તેમ કરાવવા કહ્યું. આમાં એનું અભિમાન સ્પષ્ટ દેખાય છે. તે કહેવા માગે છે કે ભલે અમે અરણ્યવાસી રહ્યા અને તેથી ભલે અમે રથમાં બેસવા ટેવાયા ન હોઈએ. છતાં હું ચન્દ્રકેતુ કરતાં મહિયાતો છું. ચન્દ્રકેતુ રથમાં બેઠો બેઠો લડશે તો યે હું તેની બરોબરી કરી શકીશ. રથમાં રહે રહે એ થોડોક પણ મારો સામનો કરી શકશે, જ્યારે નીચે તો તે મારી બરોબરી નહિ જ કરી શકે.

પણ આ ગર્વશુનું વચન તે બહુ વિનયથી બોલે છે એમ સુમન્ત કહેવા માગે છે.

યદિ પુનસ્ત્વા- અહીં બાવી બનાવતું સૂચન કરતી નાટ્યારમક વ્યવસ્થા છે. સુમન્ત પોતે આ સ્વાભાવિક રીતે બોલે છે, જ્યારે એ સાચું બડવાનું છે એની એને ખબર નથી, છતાં પ્રેક્ષકોને એ ખબર છે. આમ નાટ્યમય વ્યવસ્થા ઉપસ્થિત થાય છે.

સેાક ૫૮

અન્યથ-વયં અપિ સહુ એવંશ્યાઃ ક્રતુપ્રતિષ્ઠાતિન. ન । તં રાજનં શુભૈઃ રહ કઃ જનઃ સહુ ન મન્યતે । તદપિ સહુ તુરત્તમરક્ષિણાં સ વ્યાહારઃ . અસિલક્ષત્રાક્ષેપપ્રચ્છન્નતા મે વિકૃતિ અકરોન્ । (હ(૨૭૫))

ક્રતુપ્રતિષ્ઠાતિનઃ-વશમાં વિશ્વ કરનારા. સ વ્યાહારઃ ૪-૨૦ અને તે પછીની સૈનિકોની ઉડિન-રેરે મહારાજનું પ્રતિ જુતઃ ક્ષત્રિયા । અસિલ=અસિલં . (અપા) ક્ષત્રં તસ્ય (ક્ષત્રિયોના) આક્ષેપઃ તેન તિરસ્કારના) પ્રચ્છન્નઃ તસ્ય માધઃ પ્રચ્છન્નતા તમા (ઉપદ્રવથી).

સવ કહે છે કે રાજા રૂકત વશમાં વિશ્વ કરનારને જ અરણ્યમાં દેડે છે. એ પોતે એવા પ્રહારનો મહાવિશ્વસી નથી કે જેથી રાજા સળ કહે. રાજા પણ એવો નથી કે જે નિર્દોષને ખોટી સળ કરે. આમ આવા રાજા રામ માટે પણ એને માન છે. કારણ વચ્ચે રાજાના માખુસીએ તોહડાર્પ કરી અને ક્ષત્રિયોનું અવમાન કર્યું તેથી જ હવે કંઈક શરસે ચયો.

પાઠ૬૨-યદિ ચ નમમ્યેવંગ્રાયા મનુદ્વિષતામરૌ-‘એ યતને ધિક્કારનાર
 યતુ તરફ અમે’ આવા પ્રકારના (આવા પ્રકારની લામણી વાળા) હોઈએ
 તો પણ એવંગ્રાયા: ના આવા અર્થનું સૂચન સંદર્ભમાં કરાય નથી, એક
 ટીકાકાર વળી નીચે પ્રમાણે લે છે-વચમપિ...એવંગ્રાય. મનુદ્વિષતામરિમ્ અહીં
 મનુ० ને ખીજી લીટીમાં રાજાને સાથે લેવાનું. વચમપિ० તો ભાષાંતરમાં
 ‘લીધું’ છે નેમ જ લેવાનું. મનુષ્વપિમત્સરા—‘યતની ક્રિયાઓ કરવાની બાબ
 તમાં પણ અદેખા. (આવા અમે નથી)

શ્લોક ૨૯ (અનુપદ્ધભ)

નિર્જાતિઃ-નિષ્ક્રાન્તા જાતે: સન્માર્ગાત્ ઇતિ નિર્જાતિઃ મ. મા. પ્રમાણે એને
 અધર્મની પાતી તથા લય, મહાભય અને મૃત્યુની માતા કહી છે. જ્યારે
 માકંદેય પુરાણ પ્રમાણે એ અધર્મ અને દિંસાની પુત્રી તથા લય અને
 નરકની માતા છે. અહીં ખરાબ પ્રકારની વાણીની નિંદા કરી છે.

શ્લોક ૩૦ (શાલિની)

અહીં સારી વાણીનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે. વામં દુગ્ધે પાઠ૬૨ છે.
 ‘ખીજી શબ્દો એ. વ. માં છે તેથી આ પાઠ પણ સારો છે.

સારી વાણીને જાણેલો બધી મનોકામના પૂરનારી કામધેતુ કહે છે.
 આમ છેલ્લી લીટીમાં રૂપક છે. અહીં સુતતા વાકુ એ એક કતાને અનેક
 ક્રિયાઓ સાથે જોડેલ છે તેથી કારક દીપક અલંકાર પણ છે.

સરખાવો-મનુ०-સત્યં ધૃતિપ્રણં જ્ઞાણ વ્યાત્ સત્યમપ્રિયમ્ । પ્રિયં
 જ માનર્તં ધૃત્યાદેય ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ; કામન્દકીય નીતિસારઃ-પ્રિયમેવાનિધા-
 તત્ત્વં નિત્યં સત્ત્વ દ્વિપાત્તુ ચ । શિશીવ કેકામપુરઃ પ્રિયવાનકત્ત્વ ન પ્રિયઃ ॥

૩૦-૧

પરિપૂત-પરિપૂતઃ સ્વભાવઃ યત્ત્વ. પરિપૂત પાઠ૬૨ પણ ઠીક છે.
 ચદત્ય-લય ઇતિ હ સ્મ, અમિષ્ટવન્તિ વગેરે પ્રયોગો કરે છે તેથી સુમન્ત
 કહે છે કે તે આર્ષ સંસ્કારવાળી વાણી બોલે છે.

૩૦-૪

કિં ધ્યવસ્થિતવિપયઃ ક્ષત્રધર્મ-યોગીવાર પહેલાં ચન્દ્રેગુણે

કહયું હવું કે તને પિતા (રામ)ના પ્રતાપ તરફ પણ તિરસ્કાર ઉદ્ભવે છે ? એ શબ્દો ઉપર લવ જે રીતે પ્રહાર કરે છે. એની આગળની ઉક્તિમાં એ એને રાક્ષસી વાણી કહે છે અને રાજા રામ નમ્ર હોવાનું પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં તેના માણસો આવી ખરાબ વાણી કેમ બોલે છે એમ કહી ચન્દ્રકેતુને વખોડે છે.

આ વાક્યમાં તે સંધિસીધું જ વાગ્યું શરૂ કરે છે કે ક્ષત્રિયના ધર્મ અને સંસ્કાર શું તમારા પિતા રામ નામની એક જ રૂબકિલ પૂરતા જ મર્યાદિત છે કે ? શું દુનિયામાં તમારા પિતા રામ સિવાય બીજા કોઈ રામની બરોબરી કરનાર ક્ષત્રિય સંભવી શકે જ નહિ કે ? કેમ જાણ્યું કે હું પોતે જ એવો રામની બરોબરી કરનાર વીર ક્ષત્રિય નહિ હોઉં ?

શ્લોક ૩૧-(અનુબંધ)

ઓજાયિતં—ઓજા ઉપરથી નામધાતુ. નિર્વન્ધ-વધુ પડતું. પાંદરે 'નાસિર્નિર્વન્ધુર્મહસિ' વધુ પડતું ઉદ્ધતાઈપૂર્વકતું બોલતું તને ઘટતું નથી જન્મદગ્નિના પુત્રને છતે એ મનુષ્ય જેવો પરાક્રમી બીજો કોઈ સંભવિત જ નથી. એમની નાની વયમાં જ એમણે એ વિજય મેળવ્યો હતો. આમ રામના પરાક્રમનું બીજું કોઈ પ્રમાણ જરૂરી છે જ નહિ. છતાં એવા માટે પણ જે તું આવું બોલે તો તે વધુ પડતું છુટકું બોલ્યું મળ્યાય.

શ્લોક ૩૨ (શાંતિની)

લવ કહે છે: બ્રાહ્મણોનું જોર એમની જીભમાં છે, જ્યારે ક્ષત્રિયોનું જોર એમના બાહુમાં હોય છે. પરશુરામ ભણે શસ્ત્ર મદ્ય કરનાર હોય પણ તે આખરે તો બ્રાહ્મણ છે ને ? એમને મૂળ ધર્મો તો હડવાનો નથી જ ને ? રામ તો જન્મે ક્ષત્રિય છે એમને મૂળ ધર્મો જ હડવાનો છે. તે પરશુરામને જ્યાં એમાં બડાઈ શું મારવાની ? એક ક્ષત્રિય એક બ્રાહ્મણ ઉપર વિજય મેળવે એમાં અભિમાન લેવા જેવું શું છે ? સ્વાભાવિક છે કે બ્રાહ્મણ હારે જ. પરશુરામ જાતિએ બ્રાહ્મણ છે અને તેમનો મૂળ ધર્મો જ જુદો છે. પછી બડાઈ દાંડવાને અવકાશ જ ક્યાં છે ?

શ્લોક ૩૩ (વચનંતરિકા)

પર્વણ્ત-પર્વણ્તા (પુરતી) સપ્તભુવનસ્ય (સપ્તાનાં ભુવનાનાં સમાહાર-સપ્તભુવન) (સાત ભુવન) અમયં એવ દક્ષિણા, (અલખ રૂપી દક્ષિણા) ચેઽઅથરા ચેષુ.

અન્દ્રોદુ કહે છે : આ મૂરખા સાથે તે શી વાદવિવાદ કરવો ? એકવીસ, વખત જુદીને નક્ષત્રી કરનાર ભૂગુપતિનું ચરિત્ર એ બાણુલો નથી.

રાવણુ જેવા અસુરોનો વધ કરી જુદીને અભયની દક્ષિણા આપનાર રામનાં પરાક્રમેની પણ એને ખબર નથી. એવા અજ્ઞાનો જોડે સલાહ જવાબ તે શા કરવાના હોય ?

શ્લોક ૩૪

અ-વધ—તે યુદ્ધાઃ વિચારણીયચરિત્ત મ, તિષ્ઠતુ. કિં વર્ણયે ? સુન્દરીમયનેડપિ અણુઠવશતઃ હિ લોકે તે મહાત્મા । સ્ત્રામોષને માનિ અપરાક્તમુગ્ધાનિ અપિ ત્રીણિ પદાનિ આસન્, હન્દ્રયુનિયને ચા યદ્ કૌશલ તમાપિ જન અભિજ્ઞઃ । (શાહુર્લપિકીડિતમ્)

વિચારણીય—વિચારણીય ચરિત્ર ચેવામ્ તે—અહીં ખોટા વિવેક અને માન બતાવે છે. સવ અહીં કટાક્ષમાં ખેલે છે કે રામ ખરેખર વૃદ્ધ અને મહાન છે. એમના આગ્રિયમાં તો શું દોષ હોય ? છતાં પણ તે એવા ત્રણ પ્રસંગોનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે કે જ્યારે ગમે એક ક્ષત્રિયને ન શોભે તેવું વર્તન કરું હવું. પરંતુ પ્રસંગ એ તાટક્ષ વધનો પ્રસંગ અણુઠ—અકુળ વશઃ ચેવામ્ (જેમના મશને ભાગ્ય નથી આવી તેવા). સુન્દરી—તાટક્ષ એ સુદેવ નામના યક્ષની પુત્રી અને સુદની પત્ની થતી હતી. તે એક હજાર નામ જોડણું બળ ધરાવતી હતી. રામે જ્યારે સુદને માર્યો ત્યારે પોતાના પતિનું વેગ લેવા તે પોતાના પુત્ર માનીયને સહ આવી વિશ્વામિત્રની આશાથી રામે તેને મારી મ, અ. માં આ પ્રસંગ સુદર રીતે આપ્યો છે. સવ કહે છે : એક ક્ષત્રિય થઈને રામે તાટક્ષને મારી અને ક્રીવધ કર્યો. એ શું સાચા ક્ષત્રિયને મોભે છે કે ? સીવધ એક સાધારણ ક્ષત્રિયની કીર્તિ તો ધૂળધાણી થઈ ગય. પણ ગમની બાજતમા એમ જ-નું નથી. પણ હોય. રામ તો લોકોમાં મહાન છે અને શૂદ્ર છે. તેથી સીવધ પણ એમની કીર્તિને અભિષ લગાડી શક્યો નથી.

બીજો પ્રસંગ 'ખર' સાથેના સુદનો છે. જ્યારે ખર રામની સામે તીર તાકવા ધસી આવ્યો ત્યારે એ વખતે પોતે સારી રીતે તીર તાકી શકે અથવા તો પોતે કુટ દાનવની શેઠમાંથી બચી શકે તે ચાટે રામ ત્રણ પગમાં

પ્રત્યગ્વિનમર્સનૂતસ્ય પ્રમાનનામઘ્નતસ્ય વીરસ્ય તાટમશ્મનગ્નરગાવરણ
અવરણસંસક્તવાલિવ્યાપાદનાદિજનયિહિતાપવાદ પ્રતિપાદનન મ્બવચસા કાવના
વિનાશઃ કૃતઃ ક્વચિત્કિત્તમેતત્ । સાર્થકૃતૃષ્ણુકા ૫૫ આને
અનુચિત લેખે છે.

પરંતુ અહીં ભવજૂતિ રામના આરિગ્નના આ નમજાં પાસાં ખાસ
મણાવે છે, કવ ખુદ ખુદા કહે છે કે વિશ્વ જાણે રામને મદાન ગજુતુ હોય
પણ તેમણે સ્તીવધ કર્યો છે, રણસંઘામમાં-અલગત પાંદ ફે-ગ્યા સિવાય-
પીછે હઠ કરી છે, અને વાળને પણ તે સુગ્રીવ સાથે વુદ્ધ કર્તા હતા
ત્યારે હવે છે. આ એક સાચા ક્ષત્રિયને સૌભતું નથી જ. તે કટાક્ષ
પૂર્વક કહે છે કે રામ લોકોત્તર અને મદાન હોવાથી જ આ અધમ કાર્યો
એમની કીર્તિને ઝાંખા લાવનાર નીચડમાં નથી.

અહીં આ નાટકમાં ભવજૂતિ રામને લોકોત્તર તરીકે રજૂ કરે છે પણ
તે સાથે એ એમને એક માનવી તરીકે અધિક પ્રમાણમાં રજૂ કરે છે.
સીતાને ત્યાગ ભવજૂતિને ગમ્યો નથી જ. તેથી જ તે રામનાં શુભનાં
નમજાં પાસાં ખુદ ખુદા મણાવે છે, “તે કહેવા માગે છે કે કદાચ રામનાં
સર્વજાં કાર્યો ઉચિત જ હતા એવું નથી. આ ત્રણ પ્રસંગોએ જેમ નામે
અનુચિત વર્તન કર્યું છે તેમ કેવળ લોકોત્તરી હિતને માન આપી એમણે
સીતાત્યાગ કર્યો એમાં પણ એમણે મદાન જૂસ કરી છે. ” ~ રામ કેવળ
લોકોત્તર દત્તા તેવું નથી. “એ પણ જૂલ કરી એસનાં એક માનવી દત્તા
એમ ભવજૂતિ આ દ્વારા ખાસ બતાવવા માગે છે. ” સીતાત્યાગ વિશેને
રામના વડીયોનો મત જોયો પછી અહીં આપણે એ મટે ભવજૂતિને
પોતાનો મત જોઈએ છીએ.

૩૫-૧

તાતાપવાદઃ—તાતાપવાદેન મિત્તા મર્ગાદા ચેન.

સ્તોક ૩૬

અન્ય—આકૃતઃ ક્ષેપણુઃ પુલ્કમણ્ડલવન્ધનંતરલયતિ । કિંચિત્ત્વ મદ્યો
સ્વયં રજ્યતઃ । અક્ષણ્ડતાન્ધરિયોઃ શ્રુવોઃ મદ્રેન વક્ત્રં સ્ત્વલ્લાન્ધ-
નસ્ય ચંદ્રસ્ય, ઉદ્ગ્રાન્તમૃતસ્ય વમલસ્ય ચ વાગ્નિ ધત્તે ॥ (૨૧) ૩૬ પેટી:ઉત)

રજ્ય સંગ્રામમાં પાછા હઠયા હતા. અલગત એ પીછેહઠ એમણે મુખ પાછું ફેરવ્યા સિવાય કરી હતી. પણ તે પાછેહઠ તો હતી જ ને ? આવી પીછેહઠ એક સાધારણ ક્ષત્રિયની કીર્તિને લાંબા લગાડનારી નીવડે, જ્યારે રામની કીર્તિને એની જરા પણ અસર નથી થઈ. પાપુ હોય. રામ તો મહાન અને જુદા અરાને ? એમના ચરિત્રમાં તો શું કહેવાતું હોય ?

પાંચો અરણ્યકાંડ—તમાપતન્તં સંકુદં કૃતાશ્ચો દુષિરાષ્ટ્રતમ્ । અપા-
સર્વદ્વિશ્વિપદં કિંચસ્વરિત્તવિક્રમઃ ॥ તત્ત. પાવકસંક્રાશં વધાય સમરે શરમ્ ।
શરસ્વ રામો જપાહ્ બ્રહ્મદણ્ડમિત્થપરમ્ ॥

ત્રીજો 'વાલી' સાથેના યુદ્ધનો પ્રસંગ નોંધે છે. વાલીની સ્ત્રી માટે સુગ્રીવને એની સાથે વિરોધ આવતો હતો. રામને સુગ્રીવની મદદની જરૂર હતી તેથી જ રામે સુગ્રીવને મદદ કરી વાલી સાથે યુદ્ધ કરાવ્યું હતું. રામ યુદ્ધમાં તદ્દરથ રહ્યા હતા પણ કહે છે કે જુદા પાછળ રહીને તેમણે વાલીને માર્યો અને એમ વાત ફેલાવી કે સુગ્રીવે માર્યો. ક્ષત્રિયો માટે યુદ્ધનો એવો નિષમ છે કે કોઈ જ્યારે ખીજ સાથે યુદ્ધ કર્યો હોય ત્યારે ત્રીજાએ હુમલો ન કરવો. રામે આ નિષમનો ભંગ કર્યો હતો. વાલી જ્યારે સુગ્રીવ સાથે લડતો હતો ત્યારે રામે જુદાની ઓથે રહી વાલીને માર્યો હતો. કોઈ સાધારણ ક્ષત્રિયે આમ કયું હોય તો તેની કીર્તિ ધૂગધુણી થઈ જાય. પણ રામ તો રહ્યા કોઈનાર અને જુદા તેમનાં ચરિત્ર ને વિચારવાનાં હોય ?

પાંચો કિષ્કિન્ધાકાંડ—તતો રામો મહાતેજા આર્તે સ્પૃધા દરીધરમ્ ।
સપ્તારં પૌશ્વે વીરો વાલિનો વચંગદયા ॥ તન્નો ઘનુપિ સન્ધાય શરમાશીયિ
પોરમન્ । પૂરમામાત તત્તવાં કાલવર્કમવાન્તકઃ ॥...તતસ્તેન મહાતેજા વીર્યયુક્તઃ
કગીરઃ । વેગેનામિહતઃ વાલી નિપગત મહીતલે । વાલી પણ સુગ્રીવને તે માટે
દેખો આપે છે-પરાદુનુમવર્થ જુદા કોડન પ્રાપ્તસ્વયા શુભઃ । યદહં યુદ્ધ
મંરન્નસ્વતુલ્લે નિધનં મતઃ ॥

રણત્ કરણ-રણકરણેન (ટંકાર કરવાને લીધે) સ્પષ્ટગન્યઃ (ઝણુ.
ઠણુતી) કવિતાથ (અને રણુકતી) વિકિણ્યઃ यस્ય. (ધંટડીઓવાળું)

પાઠ૬૨--સળજ્ઞપિતકદ્વય-સળજ્ઞપિતં (રણુકાર કરતા) કદ્વયં તસ્યેવ
(કંઠે જોવા) કવિતં યાતાં તા. સળજ્ઞ...કવિતાઃ (મીઠા અવાજવાળી)
કવિણ્યઃ यस્ય (ધંટડીઓવાળું)

ચનદ્વ-ચનન્ (અવાજ કરતી) ગુરુઃ (ખરે) શુભઃ यस્ય (પ્રત્યંબા
વાળા) તા ચનદ્વ શુભશુભા અટની (ધનુષઃ કોટિઃ) તયા, (ધનુષ્યના છેડા)
હતઃ કરાલઃ કોલાહલઃ યસ્મિન્ (જેમાં બીજા અવાજ કરે છે તેવું)

અવિરતં ને બાહ્યે અવિરતસ્ફુરત્પૂર્યોઃ-જેના વાળના ગુચ્છા સતત
ફરકે છે તેવા-પાઠ૬૨ છે.

શ્લોક ૨

અન્યથ-દ્વયોઃ અપિ ચ મજ્જલાય દિશ્વસ્ય હુન્દુમેઃ સ્તનયિત્નો' इव
-સમન્ત્રં હુન્દુમાયિતમ્ વિજૃમ્ભિતમ્ (અનુષ્ટુપ) વિજૃમ્ભિતમ્-પ્રગટ્યો ખે.

પાઠ૬૨-જૃમ્ભિતં ચ વિચિત્રાય (મજ્જલાય) (બંનેના) અનેકવિધ મંથળ
આટે. આ પાઠ પછી સારો છે.

હુન્દુમાયિતમ્ (હુન્દુલિનો) ધ્વનિ. અહીં બીજી લીટીમાં ઉપમા અને
અનુપ્રાસ છે.

૨-૧

અવિરલ-અવિરલં (એક સાથે) મિલિતા (ધાટી બાધેલાં) (શબ્દસઃ
જેમાં મળેલાં) વિકલાનાં (ખીલેલાં) કનકકમલાનાં (સોના કમળોનાં) જ્વમીયા
(સુંદર) સંહતિઃ યસ્મિન્ (સમૂહવાળી) મિલિત ને બાહ્યે સલિત પાઠ૬૨ છે.

અમરતરુ-અમરતરુણાં (અમરતરુની) તરુણાઃ (તાજ) મણિસદૃશઃ
(મણિ જેવી) મુરુલાઃ તેષાં (કળીઓના) નિકરઃ તસ્ય (સમૂહના) મકરન્દન
(મધથી) મુન્દરઃ (સુંદર) આ અનુપ્રાસ આપણી આંખ સામે જાયે અહીં
વધુથી છે તેવી જ પુષ્પવૃષ્ટિ ચલી હોય તેવું જ દૃશ્ય અહીં કરે છે.

૨-૪

અર્કાદ-અર્કાન્તે (અણુધારી) વિસ્ફુરિતા (ચમકી ઊઠેલી) તરિત્તત્સવાઃ
(વીજળીના) ઉગ્રઃ તાનિ (લીરોટાથી) નગરમ્ (લાલખીજું)

૨૧૦૩ ૩

અ-૫૫—(કિનુ ચલુ અય) સલાટસ્થનીલોહિતચક્ષુષઃ સ્વપ્ત્યન્ત્ર...
અજ્ઞવલઃ પુટમેદઃ (વર્તેતે) ॥ (અનુપુટલા)

સ્વપ્ત્યન્ત્ર ત્વાદુ (ત્રાપ્તના) ચન્ત્રસ્ય (ચન્ત્રના) ઘમ્વા (અમથને
હીધે) ઋન્તઃ (૧-તા) માર્તન્દઃ, તસ્ય (સૂર્યની) ઝ્વોતિર્વતઃ (ન્યોતિ નેપુ)
અજ્ઞવલઃ (ઉજ્જવળ)

ત્વાદુને રુના નામની પૂત્રી હતી તેને સૂર્ય સાથે પરણાવી હતી.
સૂર્યનું તેજ ને સદી ચક્રી નાંધ. સૂર્યનું તેજ સહેજ ઓછું કરવા માટે
ત્વાદુએ એને પોતાના સરાણુ ઉપર ચડાવીને ધસ્યો. આમ તેનું તેજ ઓછું
અયુઃ એ કાઢી નાખેલા તેજમાંથી વિષ્ણુનું ચક્ર, શિવનું ત્રિશુળ અને બીજા
દેવોનાં શસ્ત્રો તેમણે બનાવ્યા વાગે. વિષ્ણુપુગણ-અમિમારોપ્ય સૂર્યે તુ તસ્ય
તેજોવિજાતનમ્ । કુત્તાનયમ્ ભાગ ન વ્યસાતયતાવ્યયમ્ ॥ ચત્સૂર્યદ્વિષ્ણુ-રુદ્ર
શક્તિઃ વિશ્વરમણઃ.. ત્વાદૈષ તેજસા તેન વિષ્ણુધક્ષમક્ષ્મયત્ । ત્રિશુલં વૈરુદ્ર
સ્ય શિષિકા ધનનસ્ય ચ ॥ શર્કિ ગુહસ્ય દેવાશામન્યેવા ચ ચદાનુધમ્ ॥

૧૫૦-૬-૩૨ આરોપ્ય ચક્ષુઃપ્રમુખતેજાસ્ત્વદૈષ યત્નોદ્વિષ્ણુતો વિભાતિ ॥

નીલલોહિત-ચિત્ર. વાગે. કૌરશ્વામી નીલઃ કળે સ્ત્રોહિતથ કંઠોડહો
નીલલોહિત ઇતિ પુગળમ્ ॥

શંકરને કપાળમાં ત્રેણ આંખ હોવાનું મનાય છે. એમાં અગ્નિ રહેલો
હોય છે. રાકર એ લોચન કસિત જ ઉપાડે છે. આ જ લોચનના અગ્નિથી
તેમણે કાષ્ટદેવને બાળને ત્રસ્ય કયો હતો.

શંકરની આ આખના પુટમેદને સરાણુ ઉપર ધસેલા સૂર્યની ઉજ્જવળ
ન્યોતિ સાથે અજ્ઞાન્યા છે તેવા ઉપમા છે.

૩-૧

જાતકામેય-જાતઃ ક્ષોમઃ યસ્ય આગ્નયમ્ અગ્નિઃ દેવતા અસ્ય ઇતિ

૨૧૦૪ ૪

અ-૫૫—અવદ્યકુર્ગિતકેનુચામરેઃ વિમાનમન્ડલેઃ અવયાતં એવ હિ ।
અવગાંધુષ્ટમન્ડલેષુ ક્રમાઃ ગિયાઃ કાણકુદ્દેમચ્ચુરણવિઘ્નમં દર્શતિ (અનુભાષિણી)

અવદગ્ધ૦—અવદગ્ધાનિ (કામકે બળી ગયેલા) કર્તુરિતાનિ (કામરી)
કેતુચામરાણિ કેતવ ચામરાણિ ન અથવા કેતુષુ ચામરાણિ) ચેવામ્—(ધન
અને ચમરવાળા)

પાદેર—કર્તુરિત ને બદલે ચર્ચરિત—ગણ મણ અવાજ કરતો—પાદેર છે

ક્ષણ૦—ક્ષણ (એક દાણ) હુકુમસ્ય (ક કુના) દુરણ, તસ્ય (લેપની) વિઘ્નઃ
(શોભા—ભ્રમ)

ધનના કપડાના છેડા ઉપરની જવાળાઓ ક કુના લેપની શોભા ધા-ણ
કરે છે એમ કહ્યું અર્થાત્ અહીં સબધ નહિ તેવી બે વસ્તુઓ વચ્ચે
ઉપમા ખતાવતો સબધ કહ્યો છે તેથી અહીં નિર્દોશના અલંકાર થયો.

પાદેર—ત્રીજી અને ચોથી લીટીને બદલે ત્રીચેનો પાદેર છે—

દહતિ ધ્વજાશુકવગ્નપલીમિમા

નર્મનિશુકશ્ચતિમવિઘ્નમ શિયી ।

‘નવા કિ શુકકૂલનુ તેજ ધારતો અગ્નિ આ ધનના રેશમી કપડાની
હારને બાળે છે’ (અથવા ધનની અને રેશમી કપડાનો હારને બાળે છે)

૪-૧-૨

ઉચ્ચણ્ડ૦—ઉચ્ચણ્ડ. (પ્રત્યયક) ચઝરણ્ડચસ્પોટ તદ્વત્ (વળના ટુક-
ડાઓ તૂટતા હોય તેવા) પટ્ટ (ભય કરે) રવ ચેવામ્ તે (અવાજ કરતા)
ઉચ્ચણ્ડ પટ્ટરવા સ્ફુલિન્ના, તૈ (તણખામી) ગુહ (ભીષણ)

ઉત્તાલ૦—ઉત્તાલઃ (જીએ જતી) તુમુલા (ભય કરે) હલિહાના
(મપકારા ભારતી) હઝગલા (હિજરનળી) ડવાલા તેવા (જવાળાઓના) તમાર
તેન (જૂથથી) મૈરય (ભય કરે) ઉત્તાલ—દુગતસ્તાલવ હેલિહાન—લિહ ના પોન
પ્રત્યયઃ (Frequentative) રૂપનુ વર્તે કૃદત

ઉપરુધ —ઉપસિ સુધ્યતે ઇતિ ।

૪-૬-૭

ચિમલ૦—ચિમલ (શુદ્ધ) મુચાપલ્લક તદ્વત્ (ગોલી જેવા) શીતલ
(હા) સ્નિગ્ધ (પ્રિમાળ) મમ્મળ (મૃદુ) માદલલ્લ (અને માસલ) તેન

આનન્દ૦—આનન્દેન (આનન્દથી) મન્દે (મંદ ઘેરાતી) મુકુલતે (શીખતી) ઘૂર્ણમાને (ઘોળાતી) લોચને યસ્યાઃ તા (આખોવાળી) તસ્યાઃ મમ.

અર્થોક્તિઃ—અર્થ યથા તથા ઉક્તિઃ

૨સોક-૫ (અનુબંધ)

અંક-૨-૧૬ ના આવનું ફરીથી અહીં પુનરાવર્તન થયું છે.

૫ ૨-૩

અવિરલ૦—અવિરલ (નિરંતર) વિલોલં (અંધપણે) ઘૂર્ણમાના (ધૂમતી) વિચુલ્લતા, તસ્યાઃ (વિજળીના) વિલાસૈ (અમકારથી) મણિતાઃ તૈઃ (શોભતાં). 'કાણે જરા ભુદી રીતે વિમલ કરે છે—અવિરલા (ઘેરી) વિલોલા (સુરતી) ઘૂર્ણમાના (ધૂમતી) વિચુલ્લતા, તસ્યાઃ (વિજળીથી)

મત્ત૦—મત્તાનાં (મત) મયૂરાણામ્ (મયૂરોના) કળ્લાઃ હવ દયામલાઃ તૈઃ (કંઈ જેવા સ્થામ) જલધરૈઃ (વાદગથી) નમોજ્જનં-નમઃ અજ્ઞાનિવ.

૫-૪

અવિરલ૦—અવિરલ યથા તથા (નિરંતર રીતે) પ્રજ્ઞાનિ (વરસતી) પારિધારામહુલાં, તેષા (દગ્ધરો જગદારાના) સમ્પાતૈઃ (પડવાથી)

૫-૭

પ્રલપચાતા૦—પ્રલપ્તે (પ્રલપના) વાતાવલિઃ તથા (પવનોના) ધોમઃ તેન (અપાટાથી) મમ્મીરં યથા તથા (મંબીર રીતે) શુભગુણાયમાનાઃ (મંગલકરતા) મેષાઃ તૈઃ (વાદગાંધી) મેદુરઃ (ગાદા) અન્વચારઃ તેન (અંધકારથી) નીરન્ન યથા તથા (અપૂર્ણ રીતે) નદમ્ હવ (જાણે કુંધાયું ન દોય !)

શુભગુણાયમાન—વર્ત. કૃદંત.

૫-૮-૯

વિકાર૦—વિકારં (એકવાડે) વિશ્વસ્ય વિશ્વનોઃ) પ્રવનં તેન (કાળિયે કરી જવા) વિકટં (હાડેથી) વિકરાલં (વિકંગાળ) ચલત્વ મુનં (હાથના)

તદેવ કન્દરં તસ્મિન્ (મુક્તિ રૂપી મુખમાં) (ત્વ કન્દરં દવ વા તસ્મિન્) વિવર્તમાનં
દવ (ખણે રૂપું ન હોય !)

યુગાન્ત-યુગાન્તે ચા યોગનિદ્રા, તત્સ્યાં (યુગને અંતે યોગનિદ્રામાં)
નિરુદાનિ (ખંધ ક્યાં છે) સર્વદ્વારાણિ યેન સઃ (ખંધા હાર જેણે તેવા)
મારણઃ તસ્ય, (નારાયણના) હૃદયે (હૃદયમાં) નિવિષ્ટમિવ ખણે પેક્ષી ન ગયું
હોય તેમ

યુગાન્ત=જ્ઞાપાન્ત—વિષ્ણુ જાગરાન અધારે સર્જ રહે છે ત્યારે આત્મ
વિશ્વ નાશ પામે છે અને ને અધારે જાગે છે ત્યારે તે ફરી પાછું અર્જુન
છે. વાંચો મનુ-—અથા સદેવો જાગર્તિ તદેદં ચેત્તે જાગ્રદ ધ વદા સ્વવિત
શાન્તારમા તદા સર્વં નિમીલતિ ॥

યોગનિદ્રા—યોગના ધ્યાનને કીર્ધિની નિદ્રા. વાંચો રુદ્ર-૧૧-૧-અમું
યુગાન્તોચિતયોગનિદ્રાઃ સંહૃત્ય લોકાન્ પુરુષોઽધિષેતે ॥

શ્લોક ૬

અ-૧૫—વિચાકલ્પેન મહતા મૂલસામિવ મેધાતાં વિવર્તાતાં જ્ઞાણિ દવ
જાપિ વિપ્રલયઃ કૃતઃ । (અનુશુક)

વિચા—જ્ઞાપિચા. ‘સમભગ સરખુ’ સહેજ એણું’ના અર્થમાં કલ્પ,
દેશ અને દેશીય ઉમેશાય છે. ફલદતમાતૌ કલ્પચ્ચેદેશીયરઃ પા. ૫-૩-૧૭

વિવર્ત—મિથ્યા પદાર્થો. વિવર્ત શબ્દ ઉપર આજણ એક આવી મર્ઠ
છે. “પરિણામવાદ અને વિવર્તવાદ જેમ બે તાવચાતના થતા છે. વિવર્તવાદ
પ્રપંચને વિવર્ત માને છે અને જ્ઞાને તેનું અધિષ્ઠાન માને છે. પરિણામ
વાદ પ્રમાણે પ્રપંચ જ્ઞાનું પરિણામ છે—જેમ સોનાનો અલંકાર સોનાનું
પરિણામ છે તેમ” (કાણે). “વેદાન્તસાર નામના ગ્રંથમાં વિવર્તનું એવું
લક્ષણ કહ્યું છે કે વસ્તુનઃ સ્વરૂપાપરિત્યાગેન સ્વરૂપાન્તરેણ ધિચ્ચાપ્રતીતિઃ । —
‘મૂલ વસ્તુ જ્ઞાત તે પોતાનું રૂપ તજ્યા વિના ખેટી રીતે અન્યરૂપે જાણે
તેનું નામ વિવર્તજ્ઞાનઃ જેમ દોરડું પોતાનું રૂપ તજ્યા વિના ખેટી જ
રીતે કાપને સર્પ જેવું બાણે. તેમ પદમાન્માને રિપે આ વિવર્તભાવ પડે
કરીને જનવની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે” —મહામય ન દિવેદી.

વિવર્તવાદ પ્રમાણે જગત બ્રહ્માનું વિવર્ત છે. અદ્વૈતવાદી વેદાન્તીઓનો આ મત છે. ‘કાણે’ ચોક્કસ માને છે કે જાવજૂતિએ ‘વિવર્ત’ શબ્દનો આ જ શાસ્ત્રોક્ત અર્થ કયો છે. જેમ દીવો યતાં અધિકારનો નાશ થાય છે. તેમ જ્ઞાનથી અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. બ્રહ્મ નિત્ય છે. પ્રપંચ અનિત્ય છે. પ્રપંચમાં દેશકાળ વગેરેના ભેદ છે જ્યારે બ્રહ્માં તે નથી. છતાં પ્રપંચને નિત્ય માનવું તેને મિથ્યા જ્ઞાન કહે છે. બ્રહ્મ જ્ઞાન યતાં આપોઆપ અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. આમ જાવજૂતિ વિવર્તવાદમાં માનતા હોય કે ન માનતા હોય છતાં તે શંકરાચાર્યનો માયાવાદ તો જાણતા હશે જ. શંકરાચાર્યના માયાવાદ પ્રમાણે જગત (પ્રપંચ) માયા (વિવર્ત) છે તેનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ ગિત્ય છે. અને બ્રહ્મ જ્ઞાનથી આ માયા દૂર થાય છે. આમ જાવજૂતિ વિવર્ત શબ્દ અહીં યથાર્થ રીતે વાપરે છે.

“અન્નને વિષે જેમ વિવર્તરૂપે આ જગત વગેરે વ્યવહાર અજ્ઞાનને લીધે જાણે છે, તે તત્ત્વજ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે, એક જ અદ્વિતીય, અખંડાનંદ પરમાત્મા જ જણાય છે અર્થાત્ વિવર્તરૂપી બ્રહ્મના બ્રહ્માં સયનાશ થાય છે, જ્ઞાનથી જયમ વિવર્તનો નાશ થાય છે તેમ વાયુથી મેધનો નાશ થયો; વિવર્તનો સય ક્યાં થયો તે પણ જણાવું નથી. એટલે પ્રબલ વાયુ આગ્યો કે મેધને ક્યાં જોતા જોતામાં લેઈ ગયો તે સમજાવું પણ નહિ. —મણિલાલ ન. દિવેદી.

અહીં બંને લીધેમા ઉપમા છે. સરખામણી નાંચે પ્રમાણે છે—

વિદ્યા વિવર્તનો બ્રહ્માં સય કરે તેમ મરુત મેધનો ક્યાંય પણ સય કરે છે. આમ વિદ્યાને મરુત સાથે અને મેધને વિવર્ત સાથે સરખાવ્યા છે.

૬-૩

સંપ્રમોઁ—સપ્રમેણ ઉતાવળે સ્થિતઃ જિંયા કરેલા કરઃ, તેન દાયથી ભમિત ઉત્તરીયસ્ય અબલં ચેન. જેણે ઉત્તરીયનો છેડો દલાવ્યો છે તેવા.

મધુરઁ—મધુરં (મધુર) સ્તિગ્ધં ચ (સ્નેહાળ) વચનં તેન શબ્દોથી પ્રતિવિદ્યઃ સુદૃઢ્યાપારઃ ચેન (જેણે સુદૃઢનો વ્યાપાર રોક્યો છે તેવા)

શ્લોક ૭ (વસંતતિલકા)

મત્રદત્તમ—મપુંસકે માવે કઃ (પા. ૩-૩-૧૧૪) પ્રમાણે ક. બૂ ફ. નેા નાખના અર્થમા ઉપયોગ.

તદ્ગૌરવાત્—તસ્મિન્ ગૌરવાત્ સમુપ—સમુપસદ્ધત સપ્રહાર યેન.
જેણે પ્રહાર અટકા થો છે તેવો.

ચોથી લીંગીમા દવે પછી થનારા રામ અને એના પુત્રના મેળાવતું
સૂચન છે.

૭-૨

મિશ્રવિષ્ણુમ્ભજ — નેધિ માટે જુઓ આ પુસ્તકનું પરિશિષ્ટ

દશ્ય ૨

[રામ ચન્દ્રકેતુનું જુથા પૂછે છે ચન્દ્રકેતુ કુદતો જ્યાં આરે હું
ખાસ કરીને તો તે તનના પરાક્રમનું જ વર્ણન કરે છે ચન્દ્રકેતુ લખને
રામની જોળખાણ કરાવે છે લગભગ રામની ખાસ પ્રમાણની અસર
થાય છે રામને પણ અદૃષ્ટ પ્રેમના બળે, લોહીના સળધે લગ પ્રત્યે
ખાસ આત્મીય ભાર જાગે છે આવા મહાન પુરુષ પ્રત્યે નકાહતો મોન્ડો
મીડીને અચૂકપણે આચરણ કરવા બદલ લગ રામની માફી માગે છે પણ
રામ એની પ્રથમા જ કરે છે

લગે કેવી રીતે જુથકાઓનો ઉપયોગ કરી આખા તરફરત બેભાન
બતાવે છે એ વિચિત્રો ચન્દ્રકેતુ રામને કહે છે રામ લખને પોતાના
અંતરો પાછા ખેંચી લેના કહે છે અને ચન્દ્રકેતુને સંતોષની સભાળ માટે
જવાબ કહે છે અને કુમારો એમ કરે છે જ

જુથકાઓ તો દિય છે એનું જ્ઞાન લખને કેવી રીતે થયું એ
વિશે રામ લખને પૂછે છે ના કહે છે કે અમને બન્નેને એ જન્મથી જ
સિદ્ધ હતા એક નહિ પણ બે ભાઈઓ છે જાણી રામ એ બાળત પણ
પૂછે છે જગાજમા કુશનો પાછા પાછાથી અગાજ સભાળ છે ભગત
કહિતે સદિશો પહોચાડી એ પાછો આગ્યો હોય છે કુશ દાયમા ધનુષ્ય
સાથે પ્રવેશ કરે છે લગ રામને પોતાના ભાઈની જોળખાણ કાવે છે.
બપોરનો તાપ ચડી ગયો હોવાથી લખના મહેનાથી રુદુ જાડની ગાથામાં
ભાય છે

બને કુમારોનો સરમો દેખાવ, એમની આકૃતિ રામ અને સાંતાની
આકૃતિ અને મુખ સાથે તેમનું મળતાપણું, જુથકાઓનું જન્મસિદ્ધ

જાન, સીતાને જ્યાં ત્યજી દીધી અને જ્યાં અત્યારે જ્યાં હિમા હતા તે જગ્યા, આ જગ્યાને જોડકા લાઇઓ છે તે હકીકત, પોતે જુગ્મ્ભકાઓને સીતાના ગર્ભભાજક પાસે જવાનો કરેલો આદેશ, અને એમના પ્રત્યેનું અદૃષ્ટ આકર્ષણ—વગેરે રામમાં કુતૂહલ ઉત્પન્ન કરે છે કે આ મારા પુત્રો તો ન હોય ! પણ હજી મેળાપને વાર છે એ કેટલી કડુણ ઘટના કહેવાય !

રામનું હૈયું લાર્ષી આવે છે એ મુક્ત રીતે રડી પડે છે. ભવ પણ દુઃખી થાય છે રામાયણ જાણવા છતાં રામના દુઃખ માટે નવાઈ કેમ ઉપજે છે એમ કુશ લવને પુછે છે. લવ અને કુશ તો રામ માટે તે તટસ્થ રામાયણની જ વ્યક્તિ હોય તેમ વાતો કરે છે. રામ જરા સાંત થાય છે અને છોકરાઓને રામાયણમાંથી કંઈક ગ્રાહ્ય જતાવવાનું કહે છે. કુશ અને લવ એવા પ્રસંગો ગ્રાહ્ય જતાવે છે કે જે રામના મનમાં પુરાણી યાદો દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે.

એવામાં પડદા પાછળ છોકરાઓની લડાઇની વાત સંભળીને એ બાળુ આવતા વસિષ્ઠ, અરુન્ધની, જનક, કૌસલ્યા વગેરેનું આગમન સંભળાય છે તેથી રામ અને છોકરાઓ તેમને મળવા એ બાળુ જાય છે.]

૨૨લીક-૮ (પુરુષતામા)

દિનકરવૃક્ષ—અહીં વિગેધાભાસ છે. સૂર્યનો વંશ અને તેનો ચન્દ્ર ! ચન્દ્ર આખરે શીતજતા અને આનંદ આપે છે તેવી રીતે સૂર્યવંશી આ ક્રમાર પણ રામને આનંદ આપે છે. રામ પોતાને સંતાનહીન જ માનતા તેથી કુળની પ્રતિષ્ઠાનો આધાર હજી સુધી ચન્દ્રકેતુ ઉપર જ હતો. તેથી પણ એને માટે આ ચંદ્રો વાપર્યો છે.

ચન્દ્ર ચન્દ્રકેતુ નો વાટાનુગ્રાસ પણ મીઠો છે.

રામમુપવાતુ—પંચવટીમાંથી બળ્યાઝળ્યા દુઃખી મનવાળા રામ સીધા રૂપાંથી અહીં આવ્યા છે. નેમનો ચિત્તદાદ કેવો તો પ્રબળ હતો તે ત્રીજા અંકના પ્રસંગો ઉપરથી સમજાય છે.

૮-૨-૩-૪

સામામ્યુદયેન—સામઃ એવં અમ્યુદયઃ, તેનં અત્યદ્વમુતઃ—અત્યદ્વમુતા વિયા-
યસ્ય. મહાવીર૦—પ્રકાણ્ઠઃ જ્ઞમ્—‘જ્ઞમ્’ ‘જ્ઞમ્’ ‘યઃ’ અર્થે યામ પશ્ય સમાસને
અંતે ‘પ્રકાણ્ઠ’ નો અર્થ બતાવે છે. પ્રકાણ્ઠઃ મહાવીરઃ મહાવીરપ્રકાણ્ઠઃ, તમ્

૫૬૬૨—અનરાલસાહસમ્—અનરાલં સાહસં યસ્ય—એતું સાહસં અપુરિલ છે.

પ્રસન્નવચાત્ લડાઈ લડવી પડી હોવા છતાં ચન્દ્રકેતુને લવ માટે
ડેવા લાવ છે તે અહીં સ્પષ્ટ થાય છે.

અતિગમ્મીર૦—અતિગમ્મીરા મધુરા કટપાળી ચ આકૃતિઃ યસ્ય.

૨૨૦૬-૬ (મન્દાકીન્તા)

લવના પ્રભાવતું વધુન કરતાં કવિ અહીં પાંચ પાંચ ઉત્પ્રેક્ષા આપે
છે. જગતતું રક્ષણ કરવા માટે જાણે અસ્ત્રવેદ જ શરીર ધારીને વાયવાન
ના આગ્રહે દોષ ! પ્રહાના ખળનાના (લોચાં રક્ષણ માટે (ગુણ્ય) જાણે
ક્ષાત્રધમે શરીર (તત્તુ) ના ધારુ હોય ! લવ જાણે સઘળા સામર્થ્યને
સમુદાય અથવા ગુણોના સંઘના દોષ તેને લાગેના હોય જગતના
(જગતઃ) પુણ્ય પદાર્થોના (ગુણ્ય) (નિર્માણ, તેવાં) સમૂહ (રાશિઃ) જાણે.
પ્રગટ થઈને (આવિર્ભૂય) ના આગ્રહે દોષ ! (સ્થિત ઇય)

આમ અહીં ઉત્પ્રેક્ષા છે.

૯-૧

પુણ્યાનુ૦—પુણ્યે અનુભવદર્શને (અનુભવઃ દર્શનં ચ) યસ્ય—પુણ્ય પ્રભાવ
અને દર્શનવાળા

૨૨૦૬-૧૦ (અનુષ્ટુપ)

આશ્વત્થ દૃષ્ટમણીમાયેન્દ્ર—પાંદેર એ પશ્ય તે સુગમ નથી.

રામને માટે અહીં બીજી બીટીમાં સુંદર ઉત્પ્રેક્ષા આપી છે. કાણે
અહીં સરસ સમજાવે છે. ઉત્પ્રેક્ષા ધર્મ પાળનારાઓ ઉપર જાણે કે પ્રકૃષ્ટ
ધર્મે કૃપા કરી છે. જાણે રામને સ્વરૂપે સગીરજા ધારી કરેતા (નૃપાં સજ્જ-
યસ્ય) ધર્મ પોતે તો એતું પાલન કરનારાઓ ઉપર અનુમદ કરવા ન.

આઓ હોય ! અથવા પ્રસાદ એટલે પવિત્રતા અર્થે પણ થાય, રામે ઉત્કૃષ્ટધર્મનું પાત્રન કયું હતું. આ ધર્મ પાત્રનથી રામ જણે એથી ઉદ્ભવેલી ચરીરધારી પવિત્રતા તો ન હોય તેવા લાગતા હતા. આમ અહીં ઉત્પ્રેક્ષા છે.

પાઠકેર-મૂર્તિચુન્દર-સંદર રૂપ ધારી. રામ પણ અરેખર દેખાવડા હતા તેથી આ પાઠ પણ સારો છે.

શ્લોક-૧૧ (શખરિણી)

પિતા પુત્રનો અદૃષ્ટ સંબંધ અદૃષ્ટ રીતે કેવું કામ કરે છે તે અહીં સરસ રીતે બતાવ્યું છે. અત્યાર સુધી લવને રામ માટે કેવા વાવ હતા ! અક્ષયત એમને માટે એને માન ધણું હતું પણ એ જ એકલા ક્ષત્રિય હોવાનું એને સ્વીકાર્યું નહોતું. એમનો અશ્વમેધનો અશ્વ એણે બાંધ્યો હતો એટલું જ નહિ પણ એણે રામના લશ્કર સામે સારું એવું યુદ્ધ પણ જમાવ્યું હતું રામના ચારિત્ર્યના કેટલાક નબળાં પાસાં પણ તેણે બેધડક કહી બતાવ્યાં હતાં આમ અત્યાર સુધી તેણે રામ પ્રત્યે વિરોધ જ સેવ્યો હતો પણ રામને સન્નિબ્ધ બેતાં એને સખ્યો વિરોધ વામી ગયો. એટલું જ નહિ પણ એની મગ્વાએ ચાત થઈ રહેવાનો રસ એને ઘેરી વળ્યો. સુખથી (નિર્વૃત્તયા) ગાઢ (વન.) એવી લાગણી એનામાં પ્રસરી.

ગમ આવ્યા છે ને આવ્યા છે વગેરે પ્રકારનું એનું ઉર્જાજગાવણું (જ્વલંત્ય) કયાં જ હતું. એટલું જ નહિ પણ વિનય એને નમ્ર બનાવે છે (પ્રહવયતિ-પ્રહવ નમ્ર કરોતિ પ્રહવ ક્રિપરથી નામધાતુ) કેવળ આટલું જ નહિ પણ ગમને જોતાં એ એકદમ જાણે પરવચ થઈ ગયો છે. (કિમિવ પરવાનસ્મિ) આ બધું લવમાં ધોમે ધોમે તથા ઉદ્ભવતું પણ એકદમ (સાદિતિ) ઉદ્ભવે છે.

લવને આશ્ચર્ય થાય છે કે આવા ભાવ એને એકાએક કેમ થયે આવતા હશે વારુ ! ખરી રીતે આ એક લોહીના સંબંધને કીધે થાય છે. પણ લવને એની ખબર નથી. આથી તે તો એમ જ ધારે છે કે નકકી (દિ) મેટાં તીર્થોનાં (વહનં તીર્થાંત્રાં) એવો અનિર્વર્ણનીય (સૌક્યિ) અને અમૂલ્ય (મહાર્થ) કેલર્થ અનિશ્ચયઃ હશે એનાં મોહાવરો વગેરે પવિત્ર તીર્થોનાં પ્રભાવવંતં

એવો હોય તો કે એની સન્મુખ કોઈ ખરાબ ભાવ રહે જ નહિ. ખરાબ ભાવ તો ક્યાંય જતો ગયે અને ઉપરથી સારા ભાવ પેદા થાય. જમ પછી એવા તીર્થ જોવા પવિત્ર હોવાથી જ એમની સન્મુખ પોતાના ખરાબ ભાવ અદસ્ત થાય છે અને તેમની જગ્યાએ સારા ભાવ પેદા થાય છે એમ લવ ધારે છે.

પ્રથમ ત્રણ લીટીઓની વિશેષ ઉક્તિનું અહીં છેલ્લી લીટીની સામાન્ય 'ઉક્તિથી સમર્થન' થયું છે તેથી અર્થાન્તર-ચાલ અસંભવ છે.

૧૧-૧

एकपद एव—એક સાથે જ. જેમ રામને જોના લવને લિખ લિખ લાગણી થાય છે તેમ લવને જોતાં રામને પણ એકી સાથે જુદી જુદી લાગણીઓનો અનુભવ થાય છે. લવને જોતાં રામનું દુઃખ તો ક્યાંય ચાલુ નથી છે અને ઉપરથી એને માટે ખાસ રોડ એનામાં ઉદ્ભવે છે. स्वप्नेहयति-નામધાતુ.

૧૧-૨

अथवा स्नेहश्च—રામ પોતાની આ એકાએક રોડની લાગણીનું કારણ શોધવા મથે છે પણ પછી તરત કહે છે કે રોડ અને તે બાદ્ય કારણ ઉપર આધાર રાખે (स्यपेक्षया सह सम्बन्धः । निमित्तस्य सम्बन्धः निमित्तसम्बन्धे) એ પરસ્પર વિરોધ છે.

‘પ્રેમને કારણે સાથે સંબંધ કાઢીએ નથી.

કારણ પ્રીતિનું પ્રીતિ પ્રેમની લક્ષ્મી તે બધી’

આમ લવ પ્રત્યે રોડ ઘર્ષ આવવા માટે બાદ્ય કારણ યોગવામાં પોતાની ભૂલ રામને સમજાય છે. રામ પોતાની ભૂલ સુધારતા કહે છે કે સાચા રોડને કોઈ બાદ્ય કારણોનો આધાર હોતો નથી. કારણ બાદ્ય કારણો અદસ્ત યતાં એ રોડ પણ અદસ્ત ઘર્ષ જાય છે. સાચો રોડ કારણ વગરનો હોય છે. સાચી પ્રીતિ તો કોઈ અદૃશ્ય કારણ ઉપર જ આધાર રાખે છે. નીચેના શ્લોકમાં આ ભાવ સુદર રીતે બતાવ્યો છે.

શ્લોક ૧૨ (માલિની)

અહીં રામ સ્પષ્ટ કહે છે કે પ્રીતિ કોઈ બાદ્ય કારણ ઉપર આધાર

રાખતી નથી. કોઈ આંતર હેતુ જ પદાર્થોને જોડે છે વ્યતિષ્ઠતિ-વિનમ્તિ-
+સજ્જ નું વર્તન. કા. ભદ્ર ત્રી. પુ. એ. વ આ સામાન્ય ઉક્તિનું પદ્યોની
લીટીઓની બે વિશેષ ઉક્તિથી સમર્થન કરે છે. સૂર્ય (પતંગ) બીજે છે ત્યારે
જ કુમળ ખીલે છે એનું કોઈ બાહ્ય કારણ દેખાય છે કે ? ના કોઈ
અદૃષ્ટ કારણે જ ગ્યામ બને છે. તેવી જ રીતે ચંદ્ર (હિમરમ્ભી) બીજે
ત્યારે જ (હૃદયગતે) ચન્દ્રકાન્ત મણિ દ્રવે છે. અહીં કોઈ બાહ્ય કારણ દેખાય
■ કે ? તેવી જ રીતે સૃષ્ટિના સઠળ પદાર્થો અને મનુષ્યો પણ કોઈ
આંતરકારણથી જ જોડાય છે.

આમ અહીં સામાન્ય ઉક્તિનું વિશેષ ઉક્તિથી સમર્થન થયું છે
તેથી અર્થાન્તર-યાસ અલંકાર છે.

આ શ્લોક મા મા માં પણ આવે છે

શ્લોક ૧૩ (આર્થા)

પરિણત્ત—પરિણતં (પૂરા ખીલેલા) અત એવ કઠોરં (દૃઢ) ચત્ પુષ્કરં
તત્ત્વ (કુમળની) ગર્મગ્હટં (અંદરની પાંખડી) દ્વ વૈનઃ (જેવો માંસલ).
મલ્લઃ (લીસો) સુકુમારઃ ચ (અને કુમળો).

ચન્દ્ર—ચન્દ્રસ્ય (ચન્દ્ર) ચન્દનસ્ય ચ (અને ચન્દનના) ચ નિષ્ચન્દઃ
(રસ) તદ્વત્ (જેવો) જહઃ (શીતલ જડ).

લવના માંસલ લીસા અને કુમળા શરીર સ્પર્શને અહીં પૂરા ખીલેલા
કુમળની અંદરની લીસી, લારેલી, કુમળી પાંખડીના સ્પર્શ જેવો કહ્યો છે.
લવના શરીરના શીતળ સ્પર્શને અહીં ચન્દ્ર અને ચન્દનના રસ જેવો શીતળ
કહ્યો છે. આમ અહીં ઉપમા છે.

૧૩-૧

અકારણસ્નેહઃ—રામનો અકારણ સ્નેહ જોધને લવને નવાઈ લાગે છે.
લવને કે રામને એના સાચા અદૃષ્ટ કારણની ખબર નથી. જ્યારે વાચકો
અને પ્રેક્ષકો એ સમજે છે. આમ સાચી મેળાપનું સૂચન કરતી નાલ્પાત્મક
વક્રોક્તિ ઉપસ્થિત થાય છે.

૧૩-૫

વીરાયિતમ્—વીરવત્ આચરિતમ્—વીર ઉપરથી નામધાતુ વીરાવતે હું
ક. જી. કે.

૧૩-૬

નન્વચમલકારઃ — રામની સામે લડાઈ આદરવામાં પોતે ભારે અતિ-
વેક કયો છે એમ લવને લાગે છે અને તેથી તે પોતાની એ બાલિશતા
માટે રામની ક્ષમા માગે છે, જ્યારે રામ એ નાના બાળકનો ઇર્ષાનો અવ-
શ્ય દબાવી દેતો એ મોટા ક્ષત્રિયનો શુભ છે એમ કહે છે કેામની ઉત્તતિ
ન સહેવી એ ક્ષત્રિયનું બૂબલુ છે, દુર્ગુણ નહિ આમ કહી રામ રોદને
લાંધે લવની બાલિશતા હાવરી લે છે. પછીના સ્લોકમાં આ જાવ સરસ
રીતે બતાવ્યા છે.

શ્લોક ૧૪ (શિખરિણી)

કોઈ તેજસ્વી બીજાનું તેજ સહન કરી શકતો નથી. પ્રકૃતિથી પ્રજ્ઞાથી
નિષ્પત્ત થયેલો (નિયતાવાદ) એ એનો અકૃત્રિમ (અદ્વત્ત — ન દૃત્ત અદ્વત્ત)
સ્વભાવ છે.

દ્વિતીયાર્ધમાં આને માટે સુદર દૃષ્ટાન્ત વાપરે છે. ભગવાન સૂર્ય
થ કયા વગર (અગ્રાન્ત) કિરણોથી (મયૂર્તિ) તપે છે ત્યારે (તપતિ મદિ) શું
આમિત્રાવ મણિ (સૂર્યકાન્ત મણિ) (મામોયો કાદા) પોતે પગ જય પામ્યો
હોય તેમ (નિવૃત્ત દય) તેજ (તેજોસિ) બદાન કાટે છે ? (યમતિ) ? સૂર્ય
બળતો હોય ત્યારે સૂર્યકાન્ત મણિ પોતાનું તેજ આછું બાધ્યાથી પરાજય
પામ્યા હોય એમ શા માટે કહે છે ? ખૂં જોતા એ ચાકીને, દાર્દને કે
ઇર્ષાથી બળતા નથી પણ એ પોતે તેજસ્વી છે, પગકમી છે અને તેથી તે
પગકાનું તેજ સાંખી શકતો નથી. આ એને જાતિસ્વભાવ જ છે સૂર્યકાન્ત
માણુ ઉપર સૂર્યના કિરણ પડતાં એમાંથી અગ્નિ ઝરે છે એમાં કોઈ જાતનો
ઈર્ષાનો ભાવ નથી પણ એ એની પ્રકૃતિ જ છે.

આમ અહીં દૃષ્ટાન્ત અસંકાર છે.

આ રીતે રામ લવની બાલિશતા જોતા નથી પણ એને એક વીરનું
બૂબલુ લેખે છે.

સરખાવો—મર્ત્યુર—મદન્તનોર્ડિય પાદૈઃ સ્પૃઃ પ્રગ્વલતિ સંવતુરિત
વાન્તઃ । તત્તેજસ્વી પુરુષઃ પરદૃત નિકૃતિર્થ સહતે ॥ ; કિરાત૦—૨-૨૧-
વિમપેશ્ય ફલં દયોદરાન્બનતઃ પ્રાર્થયતે દગ્ધાધિપઃ । પ્રજ્ઞતિઃ સન્નુ સા મ્હદસઃ
હતે નાન્યસમુજ્જતિ ચથા ॥

૧૪-૨-૩

પ્રિયવયસ્ય૦—પ્રિયવયસ્યેન (પ્રિય મિત્રે) નિયુક્તં (છેલેલા) મૃમ્મકાલે
ત્રેન (ભૂમ્મકાલે) નિષ્ક્રમ્યં યથા ત્યા (નિષ્ક્રમ્ય) સ્તમ્મિતાનિ (અને ધંભી
ગયેલાં).

નિર્વ્યાપાર૦—નિર્વ્યાપારાણિ (નિર્વ્યેષ થયેલાં) ચ તાનિ, અત એવ
વિલક્ષિતાનિ (અસ્વસ્થ થઈ ગયેલાં) (ચરમાખ અયેલાં)

૧૫-૧

પતન્મન્ત્ર૦—એતેષાં મન્ત્રાઃ, તેષાં પારાયણં (સમગ્ર અપાસ) તસ્ય
હપનિપત્ (૨૬૨૫) તામ્. પરઃ સહસ્રા૦—સહસ્રાત્ પરાઃ પરઃ સહસ્રાઃ સંવતસરાઃ
તાન, અન્તેવાસી, તસ્મૈ-૬૮૨૨થી વધારે વર્ષોના સિધ્ધ.

૧૫-૫

પ્રકૃષ્ટ૦—પ્રકૃષ્ટં (ઉત્કૃષ્ટ) પુણ્યં, તસ્ય (પુણ્યને) પરિપાકઃ (પરિપાક)
ઉપાદાનં કારણં યસ્ય (જેનું કારણ છે તેવું)

૧૫-૬

દિવચનં તુ—

‘કુમારસ્ય કુતઃ સંપ્રદાઃ’ એ પ્રશ્નના જવાબમાં કવિ કહે છે દરતઃ
પ્રવાશાન્યાવબોરલાણિ આમ તે મમ એક વચન ન વાપરતાં કારણોઃ એમ
દિવચન વાપરે છે. એ એકલો હતો અને એ. વ. વાપરવું જોઈતું હતું
હતાં અહીં દિ. વચન વાપરું તેથી રામને નવાઈ લાગે છે

શ્લોક ૧૬ (વસંતતિલકા)

સાયોધનં—યુદ્ધ. અધિરાજસન્દઃ અકવતી? રાજા, એવે! શબ્દ કામ્યશિલ્પિનઃ
કામ્યાણિ એ શિલ્પિનઃ—શબ્દો રૂપી અગ્નિ. અહીં કામ્યશિલ્પિનઃ માં ૨૫૬ છે.

શ્લોક ૧૭

અ-વધ—અથ હન્દ્રમણિમેચકચ્છવિ અયં કઃ ધ્વનિના એવ મામ્ વદ-
પુત્રકં નવનીલ.....દમ્બરમ્ કરોતિ ! (મંલુસાપિણી)

હન્દ્રમણિ૦—હન્દ્રમણિવત્ (હન્દ્રમણિ જેવી) મેચક (નીલી રૂપામ) છવિઃ
યસ્ય તઃ (વદુઃ) (જેની શાખા છે તેવું) વદુદકર- વદાઃ પુત્રકાઃ યસ્મિન્
સઃ તમ્-રેખામીયેન.

નવનીલ—નવ (નવા) નીલ (નીલ) નારાયણ નમ્ય મેનના) ધીર
(ધીર) ગાંધી તથા (અર્જુન) કાળે લાગે) વજ્ર વસ્ત્રના ચર્મિત સ
(કાશીએને પ્રાપ્ત કરતા) (સુદામ) વસ્ત્ર સ્વરૂપના હર નમ્ય
યસ્ય (સ દેવનાથ) કાળે—કેવલ અર્થે પણ નેતાય વર્ગનામના મળ તન
વજ્ર હાથરંગે આ અર્થે પણ લાગે

અહા સરખ મણી નીને પ્રમાણે છે—

સરખે રથામ વણી	—	રથામ વાદળ
સરખે મળીય અવજ	—	વાદળનું મળન
સરખે ધર્મ આવેનો પ્રમાણ	—	૬ જ ખીને તે

આમ અહીં ઉપમા છે અને અતુરના કાળા એ અવશ્યતાની
સીતીનું આગતુ લક્ષણ છે અનેક વાચકોનાં હૃદયો તે એમા વાદળનો
સીતો રંગ મળીય મળન અને ખીલેના કલન આખ સામે જ ખાં
આપ છે

સ્તો ૧૮

અનુષ્ટુપ—યેવસ્વતાદ્ મનો આ દત્તા શ્રવણગણે રક્ષાના
દહનાય દીપિત પાનિમિ આદિત્યે સુવતામ ચદિ (મમ વિમ્બહ તતો મમ
પતર દી તાસ્તસ્કુરુદુષ તમ ચતુ ધન્યમ્ । ૧૬૧-૧૬૨-૧૬૩)

દત્ત-કાં—અમરમવ દતિના અમરગણિ, હ સ્વ અમરદતિના
દત્ત રક્ષિણ દત્તા દત્તા દત્તા દત્તા ૬ ૦ ૧ને અલય રી દાગણ
આપનાશ

યેવસ્વતાદ્ મનો આ આ અર્થપ્રાપ્તનીય છે અને રથા મુખી ના અર્થમા
વપરાય છે અને પચમીનું નામ લે ૬ અર્થ મર્યાદા ધરને (વા ૧-૪-૮૯)

દીપિત—દીપિત નિજ કાન્તપ્રતાપ દ્વજ અગ્નિ યે—પોતાના (નિજ)
, કાન્તતેજ રૂપી અગ્નિ કાન્તપ્રતાપ (અગ્નિ) મળઆવનાશ (દીપિત)

આદિ યે—અદિત્ય અયમ્ આદિ ય ।

દીપ્તાલ્લ—દીપ્તા (અગ્નિ) અગ્નિ (અગ્નિ) સ્ફુરન્દઃ
(દીપ્ત) રક્ષા (અગ્નિ) દીપ્તિય તસા (દીપ્ત) રક્ષામિ (દીપ્ત)

નીરાજિત—નિમ્ + રાજ નું પ્રેરક ક. જૂ. કૃ. પૂજ્ય પછી આરતી ઉતારવામાં આવે તે વિધિ. અથવા આશ્વિન માસમાં ચંદ્રાર્ધ માટે પ્રયાણ કરતાં પહેલાં રાત્રીએ અને સેનાપતિઓ જે નિધિ કરતા તે. 'ક્ષીર સ્વામી'. નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે—નીરસ્ય શાન્ત્યુદકસ્વાજનં ક્ષેપોત્ર નીરાજનં, મન્ત્રોક્તયા શાહનાયુધાર્દનિઃક્ષેપેણ રાજનં વાત્ર.

શ્લોક ૧૬ (વસંતતિલકા)

તુળીકૃત—તુળીકૃતઃ (તુલ્ય સમાન લેખવું) જગન્નયસત્ત્વસાર. યેન સઃ પીરોદ્ધતા—પીરા જાતી ઉદ્ધતા ચ.

કુશની દષ્ટિ જ એવી નિરુપદ અને વીરવાન છે કે જેનારને એમ જ લાગે કે એ ત્રિભુવનના પરાક્રમને તણખસા જેવું ગણે છે અર્થાત્ એની નજરમાં ત્રિભુવનમાં પણ એને કાંઈનો દિસાત્ત નથી.

ખીજ લીટીમાં ઉત્પ્રેક્ષા છે. એની ધીર અને ઉદ્ધત ચાલ ઉપરથી એમ જ લાગે કે જાણે હમણાં એની એ ગર્વાલી ચાલથી ધત્તી નીચે તરી જશે ત્રીજી લીટીમાં વિરોધાસાસ છે. ક્રુદ્ધ છે તે નાનકડો કુમાર પણ એના સ્વભાવમાં એ કિશોરાવસ્થાને સદજ એવી અચળ પ્રકૃતિ હોવાને બદલે એનામાં તે મોટા પર્વત જેવી ચંકીનતા છે. આમ અદ્વી વિરોધલાસ છે. એ રામનો પુત્ર હોવાથી આ ગુણ તેનામાં સંજવી શકે છે એમ આ વિરોધનો પરિહાર થાય છે.

ચોથી લીટીમાં સસંદેહ છે. આ તે કુશ આવે છે કે સાક્ષાત્ વીર રસ આવે છે કે પછી ગર્વ પોતે જ આવે છે.

૧૯ ૫

સ્તિહાતિ—જેના પ્રત્યે રનેહ વા ધિક્કાર દર્શાવાયો હોય તે નામની સપ્તમી લે છે. ઉત્કળતે—ઉત્કળ ઉપ-માં નામધનુ ઉત્કળતે. જેને માટે ઈચ્છા કરવામાં આવો હોય તે કર્મની અગ્રચ. કે વધા આવે છે.

૧૯-૬

આશંસનીય—આશંસનીયં (ઇન્ડ-૧૩ ૫૬) ગુચ્ચ દર્શનં ચલ્ય—

૧૯-૧૪

ધર્મતાત—

ખરી રીતે ગમ લવના પિતા થતા હતા. જ્યારે એ અહીં એમને ધર્મપિતા કહે છે ચન્દ્રકેતુ હદમણનો પુત્ર થતો હતો. અને તેથી તે રામને પિતા સમાન મણતો હતો. અને ચન્દ્રકેતુ તથા લવની દોસ્તી ખૂબ જામી હતી તેથી એ દોસ્તીને સબધે પણ રામ લવના ધર્મપિતા થાય.

જ્યારે ખરી રીતે તે ગમ લવના પિતા જ હતા ! અને આ રાત લવ, કુશ કે ગમ કે ચન્દ્રકેતુ જાણના નથી. જ્યારે પ્રેક્ષકો તે જાણે છે. આ રીતે નાટ્યાત્મક વર્ણનનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે

૧૬-૧૫

સંપ્રત્યવધનીયો—હજી હમણા જ કુશે જાહેર કર્યું કે પોતે આજે પૃથ્વી ઉપરથી ચક્રવર્તી રાજા એ શબ્દ કાઢી નાખશે અર્થાત્ પોતે રામને મારશે પણ પછી હવે અધગા અબધની વાત કહી ત્યારે કુશને યધુ કે હવે એ રાજા પ્રથે જરૂર વિનય બતાવવો પડશે એક દ્વિવિધ આગમ માથું સ્વમાયી વિનય દાખવવો એટલે એક દ્વિવિધ માટે પોતાની દાગ બરોબર છે. આમ છતાં એમને એક પિતા તરીકે માથું નમાવનારો હવે કુશને નાનમ મુથી દેખાવું.

૧૬-૧૭

આકારાનુભાવ—આકાર (આકૃતિ) અનુભવ (પ્રભાવ) નામ્નીયં ચ તે (અને ગામર્થ્યથી) સંભાવ્યમાન વિવિધાના ભોકોત્તરાણા સુચરિતાનાં અતિશયઃ ચમ્ય—જેમનાં વિવિધ ભોકોત્તર સુચરિતોની અતિશયતાનો ખમાસ કરી શકાય (સંભાવ્યમાન) તેવા.

શ્લોક ૨૦ (અનુહટ્ઠા)

અયોગ્યતત્—અયોગ્ય તુ પ્રેરક અવતન જૂ કા (હજી) ની પુ. એ. વ.

પાઠદેર—અયોગ્યત—(વધાયેલી) યુદ્ધ ઉપરથી પ્રેરક અવતન જૂ કા. અયોગ્યત—‘અસ્તિત્વાર્થા આપ્યો’ પાઠ પણ છે. પહેલો પાઠ સુધ્ધી સારો છે. ક્યારેય કવિ રામાયણને શબ્દ ધ્વજનો જ વિવર્ત કહી છે અયોગ્યત—કાવ્ય રૂપે યોગ્ય અર્થ ન થક યોગ્યને વાસ્તવિકતા પ્રમાણ બરોબર માર્યું થયો છે એવો જાણ છે.

શ્લોક ૨૧ (અનુક્રમ)

અમૃતાખાત૦—અમૃતેન (પાણી) આપ્મતઃ (ભરેલા) જામૂતઃ (વાદળ) તદ્વત (જેવું) સ્નગ્ધ (રિન્ગ) સંહનનં ચરચ (જેવું) શરીર છે તેવો) ગાત્રં ચપુઃ સંહનનં રત્યમર. રિન્ગ ને બદલે સિંહ પાડે છે—સિંહ જેવું શરીર.

આ શ્લોકનો અર્થમાં મ. ચ. માં આવે છે.

શ્લોક ૨૨

અન્યથ - યદ્ અજ્ઞાદજ્ઞાત્ સત્. નિજસ્નેહજઃ વેહસારઃ રવ, એક. ચેતના ધાતુઃ વહિ. પ્રાદુર્ભૂય સ્વિત રવ, સાન્દ્રાગન્દધુમિતદ્વદ્યપ્રસવેન સદ્ઃ રવ— જેવે ગાત્રં અમૃતરસસોતસા સિચિતિ રવ । (મન્દાકીન્તા)

કુશને બેટતાં રામને એવો લાવ થાય છે કે એ એનો જ પુત્ર તો નહિ હોય ! જેવું ધવાનાં કારણુ તે આ શ્લોકમાં ઉત્પ્રેક્ષા દ્વારા આવે છે.

બાળક એ માતાપિતાના અંગેઅંગુ શારીરિક, આત્માનું આનંદનું લાવનું અને સ્નેહનું પ્રતીક મનાય છે. પોતાના બાળકને બેટવાયી માતાપિતાને આત્મનંત આનંદ થાય છે. જાણે અમૃત રસના પ્રવાહથી સિંચન ન થતું હોય (અમૃતરસસોતસા) એવો એ સ્પર્શ શાંતળ લાગે છે. કુશના સ્પર્શથી રામને લાગે છે કે જાણે એમના ઉપર અમૃત રસનું સિંચન થઈ રહ્યું છે. માતાપિતા અને બાળક વચ્ચે આમ આંતરિક અદૃષ્ટ સંબંધ હોય છે.

પરમ સ્નેહને લીધે જાણે કે માતા પિતાના પ્રત્યેક અંગમાંથી બહાર આવેલું ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વ જ બાળક છે એમ (સ્નેહજઃ) મનાય છે. કુશને બેટતાં રામને થાય છે કે જાણે પરમ સ્નેહને લીધે ઉદ્ભવેલું (સ્નેહજઃ) પોતાના અને સીતાના જ દેહનું ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વ (દિહસાર) અંગે અંગમાંથી ઝરીને અજ્ઞાદજ્ઞાત્ વત રવ) તો આ બાળક રૂપે નહિ બીજું હોય !

બાળકને માતા અને પિતાના આત્માનું જ સ્વરૂપ કહ્યું છે. કુશને બેટતાં રામને લાગે છે કે એ જાણે પોતાનો જ ચૈતન્ય રૂપી એક ધાતુ (ચંગના ધાતુ) બહાર (વહિ) પ્રગટ થઈને (પ્રાદુર્ભૂય) ન જોતી હોય ! (સ્વિત રવ)

બાળક એ માતાપિતાના પરમ આનંદનું પ્રતીક મનાય છે. કુશને બેટતાં રામને માય છે કે એ પોતાના અને સીતાના માઠ (સાન્દ્રઃ) આનંદથી

(આનન્દ, તેન) ક્ષુબ્ધ થયેલા (ક્ષુભિત) હૃદયના (હૃદયં, તત્સ્ય) રક્ષયી (પ્રત્યેન) તેા નિર્માયો નહિ હોય ! (સષ્ટ દવ)

આમ અહીં ચાર ચાર ઉત્પ્રેક્ષા હાગી રામ પોતાના કુચ તરફના એવા બાવનું કારણ આપે છે.

પાઠદેર—નિજો સ્નેહજ સ્નેહમાર પાઠ બરાબર નથી કારણુ ઋગ્વેદમા પણ બાળકને માતાપિતાના દેહનેા અને આત્માનેા સાર કદયુ છે વાચેા નિરુક્તમા આપેલો ઋગ્વેદનો શ્લોક— અત્તાદજ્ઞાન્સમવસિ હૃદયાદધિ જાયસે । આત્મા વૈ પુત્રન્નામાસિ સ જીવ શરદ સતમ્ ગાત્ર ષ્ઠેયે ને બદલે માઠાન્લેપ પાઠદેર છે

૨૨-૧

લલાટતપ —લલાટ તપતીતિ (ઉપ ૧૬ રૂમાસ)

શ્લોક ૨૩ (અનુષ્ટુભ)

પ્રથમ—વિનય સામ્રાજ્ય—સામ્રાજ્ય શસન્તિ સૂચયન્તિ इति—સામ્રાજ્યને સૂચવનારી માવા—કિયાઓ

હવે અને કુશ પ્રત્યે અદૃષ્ટ લાગણીઓ અનુભવ્યા પછી હવે તેમને તેમની ચાલવાની (ગતિ) ઊભા રહેવની (સ્થિતિ) અને બેસવાની (આસન) કિયાઓમાં પણ રાજવી લક્ષણો જ દેખાય છે.

શ્લોક ૨૪

અન્યથ—તે મનોજ્ઞાઃ રત્નમ્. અમલિન રત્ન દય માકરન્દા બિન્દવઃ વિકસિતં અરવિન્દ इव, વપુ અવિયુતસિદ્ધા લક્ષ્મીવિભાસા સુવ પ્રતિકલ્પમ મીયા કાન્તિ રદ્ધેદયન્તિ । (માલિની)

વપુરવિ—શુભા (શરીરથી) અવિયુતાથ (જુદા નહિ પડનારા) તે સિદ્ધાથ (અને સદૃશ) પ્રતિબલ-વચ્ચાં વચ્ચાં इति પ્રતિબલે દષ્ટો ક્ષણે.

એમ સુદર કિરણો યોજ્યા (અમલિન) રત્નને બતાવે, એમ મધના (માકરન્દા) ટીપાં (બિન્દવ) ખીલેલા (વિકસિત) હમળને બતાવે તેમ આ બાળકને સદૃશ એવા લક્ષ્મીવિભાસો જ તેમની હમનીય કાન્તિ ક્ષણે ક્ષણે બતાવે છે (સદ્મેદયન્તિ)

આમ અહીં ઉપમા છે.

શ્લોક-૨૫ (વંશસ્થિ);

કટોર: (ધુવાન) પારાવત: તસ્ય (પારેવાના) કઠઃ તદ્વત્ (કંઠ જેવું)
મેચક (ગામ)

પૃથક્કથન—પૃથક્ (આખરાની) રહ્ય. ઇવ (કાંધ જેવા) મુક્ત્યુરી
અંહી વસ્ય તઃ (ધુવાન ખચાવળા) લગભગ મધ્ય 'મહુત્રાદિ' સમાસને
છેડે વિકલ્પે લાગે છે.

પ્રવળઃ—પ્રવળ. ય. સિંહ તદ્વત્ (પ્રસભ સિંહ જેવી) સ્તિમિનં (સ્થિર)
મજ્જલયઃ—મજ્જલયે ગાયુ મજ્જલય, મજ્જલય. ય. મૃદ્ગઃ તસ્ય ઇવ (મંગળમય
મૃદંગ જેવો) માસલ. (મંભીર) ધ્વનિ. (અવાજ)

શરી ને ધુવાન પારેવાના કંઠ જેવું સ્થાપ કહ્યું છે. ખમાને આખ-
રાની કાંધ જેવા ધુવાન કહ્યા. દૃષ્ટિ પ્રસભ સિંહ જેવી સ્થિર કહી.
અવાજને 'મંગળ મૃદંગના અવાજ જેવો મંભીર કહ્યો. આમ અહીં
ઉપમા છે.

શ્લોક-૨૬ (માલિની)

નૈપુગોન્નેયમ્—નૈપુગેન ડન્નેયમ્-ધારીને જોતાં જણાય એવું.
અભિનાન-અભિનવ (નવા) દાતવત્રં તદ્વત્ (કમળ જેવી) ધીમત્ (સીમાવાળું)

લવ-કુચને ધારી ધારીને જોતાં રામને લાગે છે કે આ બંને કુમારોમાં
કેવળ પોતાનું જ સાદસ્ય છે એવું નથી. સીતાનું જ કમળ જેવું મુખકું
જળે ફરીથી આંખો સમક્ષ ન આપ્યું હોય તેવું રામને લાગે છે. આમ
અહીં ઉપમેશ છે.

શ્લોક-૨૭ (ઉપજાતિ)

મુક્તાઃ—મુક્તા: (મોતી) તદ્વત્ (જેવા) ભચ્ચા: (ઉજળા) વે દન્તા:
સેવા (દાનના) ડયઃ તયા (પ્રત્યક્ષ) મુંદરા (સોમનો). મોહમુદ્રા (દોહનો
પર્ણાક).

વર્ગસાધ:—સમાસને છેડે આરનો પાસ ચબ્દ સોદય અથવા જ્યો
ખનાવે છે. કર્ણસાધ: કેસસાધ:

પહેની લીટીમાં ઉપમા છે

નિતાપુત્રના મેળાપ માટે ક્યે ક્યે કેડી ભૂમિકા રચાય છે તે નોધ પાત્ર છે અદૃષ્ટ લોહીનો સબધ રામને પ્રતીતિ કરાવે છે કે આ પોતાના પુત્રો હશે એમને ભેટવા રામનું મન તનસે છે એમના આનિ ગંગાથી રામને જાણે અમૃતરસનું સાયન થતું હોય એમ નાગે છે આ આકર્ષણથી પ્રેરિતને એ જુમારોને જરા ધાગે ધાગેને હુએ છે તો એમની યાન, કીજા રહેવાની ઊટા અને પેસવાની રીત ઉપરથી એમને ખાતરી યાન છે કે નક્કી આ રાજવી વચન જ ડેર આ હશે વધારે ધાગેને તેના સમને આ જુમારોનાં શરીર, દષ્ટિ અને અવાજમાં સુકુળની સ્પષ્ટ ડયા દેખાય છે એમની આકૃતિમાં રામને પોતાની જ આકૃતિ દેખાય છે એટલું જ નહિ છેક છેદને એકને એ બાગકોમાં સીતાનું જ મુખકમળ દેખાય છે એ જ ચમકતા માત, એ જ હોતો વગાક, એ જ સુદર માવ અન એ જ લાલકાળા નેત્ર ।

એટલું જ નહિ પણ બીજા બાલ પુત્રા પણ મળતા આવે છે સીતાને આ વનમાં જ ત્યજી હતી કુમર પણ એટલી જ છે અભો પણ સ્વત સિદ્ધ છે વગી તે બને એકક છે સીતાનો દ્વિધા ગર્ભિણીભાવ એમણે જાતે જોશે હતો આમ સધળી નરતુ રમને પ્રતીતિ કરાવે છે કે આ એના જ બાગકો છે

શકુન્તલમાં પણ પુનર્મિલનનો આવો જ પ્રસંગ છે પણ ત્યાં બાગકોને એની માતાનું નામ ખમર હોવાથી દુષ્યન્તને તરત પ્રમાણ મળી રહે છે જ્યારે અહીં બાગકોને એમની માતાના નામની ખમર નથી એ સરસ્વ રીતે જ વાન કરે છે અથો રામને પણ વાત પાતી મૂકવી પડે છે આમ અહીં મેળાપ થતો નથી કેવળ એની ભૂમિકા જ રચાય છે

૨૭-૧

પ્રાચેતસાન્—પ્રાચેતસેન અધ્યુષિત—પ્રાચેતમ રહે છે તે

૨૭-૫

આત્મસ્મરણ—આત્મના સર્વાદ

અક્ષોઃ-૨૮ (શિખરિણી)

રહ—એકા-તર્મા સહજા સહજા ઝગ્ગા, તવા (સકળ લગભગી)

જહા રત્ન યસ્થાઃ સા (જેની દષ્ટિ જડ થઈ છે તેવી). કરતલ-કરતલેન (હાથના) પરમર્શઃ તસ્ય (સ્પર્શના) કલ્યા (આતુષ્યથી)

શ્લોક-૨૯ (અનુબ્રુવા)

અવદશય—હિમ. અવદયાયેન અવસક્તસ્ય-હિમથી સીંચાયેલા.

આંસુથી જવાયેલો રામનો ચહેરો અહીં હિમથી સીંચાયેલા કમળની શોભા ધારણ કરે છે તેમ કહ્યું છે. અર્થાત્ તે બંને વચ્ચે ઉપમાપ્રસંગ સંબંધ બતાવ્યો છે. આમ અહીં નિદર્શના છે.

શ્લોક-૩૦ (શિખરિણી)

અનધિગત-અનધિગતં રમાવર્ણં યેન સઃ બાળકૌ કેવળ રામાયણને આધારે રામ અને સીતાના પ્રેમ માટે તટસ્થ રીતે જ બોલે છે. તેમને તેમની માતા અને પિતાના નામથી અત્ત રાખવામાં આવ્યા છે.

ખીજ લીટીમાં પહેલી લીટીની વિશેષ ઉક્તિને સમર્થન આપતી સામાન્ય ઉક્તિ હોવાથી અહીં અર્થાન્તરન્યાસ અપ્સંકાર છે.

૩૦-૨-૩

પારિપ્લવ.—અંચળ. નિર્મિત્ત-નિર્મિત્ત' હૃદયસ્ય આવેશ. યસ્ય જેને હૃદયને આવેશ બદાર આવ્યો છે તેવો.

અન્તરયામિ—અન્તર ઉપરથી નામધાતુ.

શ્લોક ૩૧-૩૨ (અનુબ્રુવા)

રામ અને સીતાનો કેવો ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ હતો તે અહીં, બતાવ્યું છે.

સરખાવો—રામાયણ બાલકાંડ—

પ્રિયા તુ સીતા રામસ્ય દારાઃ વિનૃત્ત્વ ઇતે ।

ગુપ્તાદૃષ્ટગુણાશ્ચાપિ પ્રીતિર્મૃગોઽમિવર્ષતે ॥

તસ્માદ્ધ મનાં દ્વિગુણં હૃદયે પરિવર્તેતે ।

અન્તર્ગતમપિ વ્યક્તમારુઘાતિ હૃદયં હૃદા ॥

અવજૂતિના શ્લોકો વધારે બાવમય છે. કેટલીક વાચનાઓ તો રામાયણના આના આ જ શ્લોકો અહીં પણ આપે છે. દંપતિના ઉત્કૃષ્ટ

પ્રેમભાવ વિશે ભવભૂતિના પોતાના ચિચાર પણ અદી" વ્યક્ત થાય છે. માથો સ્નેહ તો મદાદ દેખાડ્યો દેખાડાતો નથી પણ હૃદય તો જનાતિ પ્રીતિયોગ પરસ્પરમ્ ।

૩૨-૧-૨

દૃવ્યમર્મો—દૃવ્યમર્મણિ (હૃદયના મર્મ ઉપર) સદ્ગત (પ્રદાર) નિરન્વય—નિરન્વય (નિર્ગત અન્વય યસ્માત) (આકર્ષિત) વિપર્યાસ (તેન) (દૈર્ઘ્યરને લીધે) વિરસા વૃત્તિ ચેવામ્ (ગસ વિહીન વૃત્તિવાળી)

વિપ્રલમ્ભ—વિપ્રગ્મમે (વિયોગમાં) પર્યવસન્તિ इति (પરિશુભતા)

રામ કહેના માગે છે કે જગતમાં યોડે વખત તો બધું હીક ચાલે છે. પણ પછી પ્રિયજનનો વિયોગ આવતા લાગ્ય બદલાય છે અને પછી ભારે દુઃખ આવે છે એવી વેળાએ સમગી સસારની ધન્યાએ દુઃખ આવે છે.

પાંદૈર—વિપર્યાસવિપ્રગ્મમસ્મૃતિપર્યવસાયિનસ્તાવકા સમ્પારસ્તાન્તા—નિરન્વયવિપર્યાસેન (આકર્ષિત દૈર્ઘ્યરથી) વિપ્રલમ્ભે (વિયોગમાં) સ્મૃતૌ ચ (અને સ્મૃતિમાં) પર્યવસન્તિ इति (પરિશુભતા) પણ પહેલો પાં મુગમ છે

આકર્ષિત લાગ્યપનગે કેવળ માણેના મુખી વિવસોની મધુર સ્મૃતિ જ મૂખી જાય છે

શ્લોક ૩૩ (શિખરિણી)

નિરતિશય—નાસ્તિ અતિશય यस્ય ન નિરતિશય, નિરતિશય વિસમ્ય સેન (અતિશય વિશ્વાસથી) વહુલ (શિખરોને)

એ આનંદ અને એ પ્રેમ આપ્યા મયા હૈ છતાં હજી રામના પ્રાણ ટકી રહ્યા છે એ વાતે રામને ધણ દુઃખ થાય છે

શ્લોક ૩૪ (અનુ' દુલ્હ)

एको मीलनम्—एकदा एव सम्मिलन (એક સાથે પ્રગટ થયાથી) तत्र पेशत (મનોહર) दुस्मर—दुस्सेन स्मर्यते इति यावत् ।

લવ અને કુશે સમાપણના શ્લોકો પ્રાપ્તિ રામને એ પ્રસંગની યાદ દેવગાવી કે જ્યારે તમ અને સૌથી નવી પ્રીતિના બિડા વિતાસ અને

આનાંદમાં રૂપ્યાં રહેતાં. પ્રિયાના કેટલાયે ગુણ રામને એક સામટા પાદ આપ્યા.

આ પ્રસંગની પાદ મીઠી પણ લાગે છે અને સાથે દુઃખ પણ કરે છે.

દુ સહ—પાદ બરાબર નથી. કારણ એ દિવસે કંઈ ન સકેન થાય એવા નથી પણ તેની પાદ સદન નથી થતી છતાં તે મીઠી લાગે છે.

શ્લોક ૩૫

અ-યથ—યથા કનિષ્ઠૈઃ અહોગિ મૃગદક્ષાં સદ્ કિંચિન્ કિંચિન્ કૃતપદં
સ્તનમુકુલ ઈપદ્વિસ્તારિ આસીત્; યન્ન વયઃ સ્નેહાકૃતબ્યતિકરણનઃ પ્રગલ્ભવ્યાપારઃ
મરનઃ હૃદિ સ્ફુરતિ વપુષિ ચ મુગ્ધ. । (શિખરિણી)

કૃતપદ—કૃતં પદં યૈન સ્તન૦-સ્તન. મુકુલ ઇવ. વયઃ સ્નેહા૦-વયઃ
સ્નેહ આકૃતં ચ તેષા વ્યતિકરં, તેન બન. પ્રગલ્ભ૦-પ્રગલ્ભઃ વ્યાપારઃ યસ્ય

તે વખતની અવસ્થાનું અહીં બહુ સુંદર વર્ણન છે. તે વખતે અમારા બંનેનાં હૃદય પ્રેમની માદ લાગણીથી કરેલાં હતાં. એ વખતે મન ઉન્નત દર્શનાં છતાં વરીસે પામે ફોવાથી એ પ્રેમ અમે સાતીક એટાથી દાખવી શકતાં નહોતાં. અર્થાત અમારે બદારથી બહુ સંયમપૂર્વક વર્તન દાખવવું પડતું હતું. આથી કહ્યું છે કે કામદેવ મનમાં પ્રગલ્ભ એટાથી ફરતો દનેા અમારે શરીરમાં મુદુ દનેા.

શ્લોક ૩૬ (અનુપ્રેક્ષ)

શિલાપટ્ટ—શિલાની પાદ.

રામ અને સીતાના અરણનિવાસના એક સુંદર પ્રસંગનું અહીં હૃદયપરપર્શી નિરૂપણ કર્યું છે.

ચિત્રકૂટ પર્વત પ્રયાગથી લગભગ દશ કોસ દૂર છે તેથી મંદાકિની એ લાગીગંધીને મળતી કામ નાની નદી દશે. નદીને કિનારે જરા આગળ ચિત્રકૂટના તળેટીમાં રામનેા આશ્રમ દશે. પર્વતની આસપાસનું દશ્ય બહુ જ હૃદયંગમ હતું. પણ પંખી, ગજ અને કૂલથી રમ્ય એવી અનેક જગ્યાઓએ બ્રમણ કરતાં રામ અને સીતા પર્વતની તળેટી આગળ કેઈ

મુદા આગળ આવ્યાં આ સૌદર્યથી બનેતા પ્રેમનવ પ્રદીપ્ત થયો. બરાબર આ જ મગ્ધાએ રામ આ શ્લોક સીતાને ઉદ્દેશીને બોલ્યા હતા. એ મુખદ પ્રસંગ લગ્ન અને કુળ ગાંધ જનાવે છે” [આ વિગતો શ્રી રા. ૭. ૬. બટ શ્રી બેલવચકરના મરાઠી લાપાનરની નોંધમાંથી નોંધે છે. *]

રીકાકાર વીરરામન કહે છે કે રામાયણની નકલ કરનારાઓ આ શ્લોક લખવો ભૂલી ગયા હશે અથવા શ્લોકો રામાયણલેખકે પ્રસન્નિત હ્ય વદન્ત આમ ગમ ચિત્રદ્રુ ઉપર નહા તે પ્રમગના અયોધ્યાકાકાના વર્ણનમાં આ શ્લોક નથી પણ નિર્ણયસાગરની આશ્રિતિમાં અયોધ્યાકાકાના હપમા અધ્યાય પછીના પ્રદક્ષિત સર્ગમાં (શ્લોક ૫-૬) આ શ્લોકને મળતા શ્લોક ૨૭ છે વાચો—

परिश्रमविचार्यं साधु तावदिहास्यताम् ।

त्वदर्थमिह विन्यस्ता त्वय श्लक्ष्णसमा यिला ॥

यस्या पाशे तद् पुनै प्रवि दृष्ट इव केसरै ॥

ગમે તેમ દશ્ય ધણુ જ હૃદયગમ છે બોરમલીના રક્ષ ગીચે એક શિયા પડી છે એના ઉપર અને એભેર બકુનરક્ષો પથગાંધ મળા છે. રામ કહે છે—આ શિયાની પાટ જાણે તારે જ માટે અહીં મૂકી છે. અહીં શિયા તો કુદરતી રીતે જ પડી હતી પણ રામ સલાવતા કરે છે કે એ જાણે મીતા માટે જ મૂકાઈ છે. બકુનપુષ્પો તો કુદરતી રીતે જ પથગયા હતા પણ નામ ધારે છે કે સીતાને એસરામાં તકલીફ ન પડે તેથી જ જાણે બકુનરક્ષે ખાસ પુષ્પગાંધ કરી ? આમ અહીં બે ઉત્પ્રેક્ષા છે

શ્લોક ૩૭

અનવધ—અમામ્બુશિશિરીમવત્ પ્રયત્નશુતિ, શકુલ્કુમ.. કાગોતન્ નિરામરણ સૌમ્યં (તિ) ગુણં રત્નેષ્યતે । (પૃથ્વી)

આ પ્રસંગોની વાદથી એક દાણ રામને લાગે છે કે સીતાનું સૌમ્ય મુદર મુખ જાણે એનો આખ સામે જ છે. વાકથી થઈ આવેપ પસેરાને લીધે એ મુખ સીતાજ લાગતું હતું. [ધમેજ ઝનિતે અમ્બુમિ - સ્વેદઝનૈઃ—ગિશિરીમવત્—(શિશિરીમવત્-અવીરપ)] એ વેળે મદાકિની ઉપરથી મંદ મંદ

સહરીઓ વાતી હોવાથી સીતાના પાગની લટો ફર ફર ઝીકતી ઝીકતી ૬૫૧
ઉપર આવી હતી. [પ્રવૃત્તિ: (શર થયેલા) મન્દ: (ચીમા) મન્દાકિનીમણ
તેન (મન્દાકિનીના પવનથી) તરલિતા (દાણના) અલકા: તૈ: (વાળથી) આકુલા
(દંઠાઈ ગમેલા) લલ્લટચન્દ્રસ્ય (લલ્લટ ચન્દ્ર દવ) (ચન્દ્ર જેવા લલાટના)
શ્રુતિ: યસ્મિન્ (તેજવાળુ)]

વનવાસ દરમિયાન સીતા માલ ઉપર કુમકુમ લગાડતી ન હોતી
આથી એના માલ વધારે સુંદર અને ઉજ્જવળ લાગતા હતા. [કુમ્કુમેન
-કર્લંકિનો—કુદ્દુમ્, ન કુદ્દુમકલ્લકિતૌ અકુદ્દુમ્ (કુમકુમથી અંકિત થયેલા
ન હોવાથી)—અતઃ એવ હરજ્વલૌ (ઉજ્જવળ) કપોલૌ યદ્ય માલવાળુ)]

કાનમાં દાઈ જાતના અલંકાર પહેર્યા ન હોતા તથાપિ એના કાન
જોસતા હતા અને એણે એ સુખ સુંદર લાગણું હતું. [નિરામરણચાતૌ
સુન્દરઘ (અલંકાર વગરના હોવાથી) ધવળપાશઃ તેત (સ્પર્શ સુંદર કાનથી)
સુખમ્ (સુંદર)]

આણું સુખ જાણે સ-સુખ જ ખડું છે એમ રામ કહેવાના કરે છે.
આમ અહીં ઉપદેશ છે.

કહે છે કે અનુસૂયાએ સીતાને દિવ્ય શાશ્વત અંગગત આપ્યો હતો.
તેથી સીતા વધારે પ્રકાશની હતી. વાચો ૨૫૦—૧૪—સ્ફુટત્પ્રભામણ-
માનસ્ય સા વિવ્રતિ શાશ્વતમત્રરાગ્મ્ । રરાજ શુદ્ધેતિ પુનઃ સ્વતુર્યવર્ત્તનશિતા
ઘહિનગતેય મર્ત્તા ॥

રામને આ સુખદ સ્મૃતિથી ધડીક આશ્વાસન મળે છે. પણ બીજી
જ દાણે એ પ્રસન્નની યાદે રામ વધારે દુઃખી લાગે છે. નીચેના સ્તોત્રમાં
દુઃખની એ પરાકાષ્ટાણું સુંદર આવેશન થયું છે.

સ્તોત્ર ૩૮

અ-૫૫—પ્રગલ્ભે અપિ ચિરં ધ્યાત્વા ધ્યાત્વા, નિર્માય પુરતઃ નિહિતઃ દવ
પ્રિયજન. આધારં ન કરોતિ ન ચલુ । વિકલ્પવ્યુપરમે જગત્ જીર્ણાર્ણ્યં હિ
ભવતિ । તત્તુ દ્વયં કુહુજનાં રાગી પન્થતે દવ (શિખરિણી)

વારંવાર યનમાં ચિન્તન થતું હોવાથી પ્રિયજનની જગિ દંમેય
નજર આગળ જ લટતી રહે છે. આમ વિરહમાં (પ્રવાસે) પ્રિયજન પાણે

ન હોય છતાં પણ એ કલ્પનામૂર્તિ વિયોગદુખ દરે છે આમ વિયોગમાં પણ ધડીક મુખ થાય છે

પરંતુ એ કલ્પના (મૂર્તિ) અદૃશ્ય ચર્તા જ જન્મત જૂના વે 1 ન વગડા જેવું બની રહે છે હૃદય ભણે કે મૂકા બગતા ધાસની (કુટૂળના) મશ્વ ઉપર (રાત્રી) રોકાય છે રધાય છે-બગી જતું નથી અને તેથી વધારે દુખ પામે છે

અહીં ઉલ્લાસીલીલીમાં ઉત્તેજના છે

અલોક-૩૨ (શિખરિણી)

વિદુરાધમતયા—વિદુર આશ્રમ ચત્સાત્ તત્સમાય તથા-આશ્રમ દૂર હોવાથી, ત્વરિત-અનધીર હોવા છતાં

અલોક-૪૦

અ-વધ—સમ્યગ્-વસ્તુહીનતાપ્રમુદિત વશિષ્ઠાદિમિ જુષ્ટે, અપત્યવિવાહ મજ્જમદે શતયો તત્ તજ્જત રપ્દવા દ્વષ્ટે મહાવૈશ્વે રત્ન દ્વષ્ટા પિતૃસલ્લ પદ્મનકિમહ સહસ્રયા ન દોષે ? અથવા રાયેણ કિંદુષ્કરમ્ ? (આદિલિપીકીડત)

જુષ્ટે—સેવિતે (વસિષ્ઠ વગેરે) જેમાં લાજવા હતા તેવા મહ-ઉત્સવ-મહાવૈશ્વે જુલે સતિ-(આવી) મહા આક્રિત આવી પડ્યા પછી

જનક તથા આવતા રામ ભારે મૂઝવણ અનુભવે છે જનકને જોતા જ રામને વગેરે ઉપરનો એ પ્રસન્ન માન આવે છે કે જનકે ખાજી કોના લક્ષના ઉત્સવમાં બને મિત્રો, બને તાત' મળ્યા હતા એ આનંદની સંજ્ઞા ક્યાં ? અત્યારે એ જનકને મળે છે ત્યારે એક તો દશરથ હયાત નથી ખીજું બને સમય દરમિયાન કુદૃખ ઉપર એક મહાન આક્રિત આવી પડી છે અને તે સીતાના ત્યાગનો દુખદ પ્રમગ્ન અલગત એ આક્રિત મહોરનાર રામ પોતે જ છે તેથી જ રામ દહે છે, આજે સીતાના વિયોગથી દુખી થયેલા પિતાના મિત્ર જનકને જોતા સીતાનો ત્યાગ કરવાથી મહા પાપી થયેલા એવા મારા હળાર હળાર દુકડા કેમ ચર્ષજતા નથી ? કેાં સાધારણ રીતે એમ જ ધારે કે જનક સામે રામ શમથી જિભા નહિ રહી શકે જરૂર એમના હૃદયના દુકડા ચર્ષ જવાના પણ રામ દહે છે. અદ્વસાસ ! એવું તો કરા બનવું નથી

અંક ૭

દૃશ્ય ૧

[મંગાને તીરે ખુલ્લા રંગમંચ ઉપર વાલ્મીકિનું રંગેલું એક નાટક બજવાવાનું છે. એ માટે ત્યાં રામ, લક્ષ્મણ વગેરે ભંગા રહ્યા છે. નગરના અને ગામડાંના લોકો પણ ત્યાં ઢાજર છે. મોટા ઋષિઓ, બ્રાહ્મણો દેવો અમુરો વગેરેને પણ ત્યાં આમંત્ર્ય છે. આમ બહી એક જગમગનાટક ભુજવાવાનું છે એ જોવા સહુ ત્યાં ભેગા મળ્યા છે]

ગર્ભનાટક

મરેતાવના—સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે અને વાલ્મીકિની કૃતિને શાંતિથી નિદાળવા સહુને વિનંતિ કરે છે. એવામાં નેપથ્યમાં કોઈ એકીનું દુહન સંભળાય છે. સૂત્રધાર કહે છે કે એ જો બીજી કોઈ નથી પણ સીતા જ છે. પોતાનો ત્યાગ થયો એ દુઃખ એ સહી ન શકી તેથી તેણે ગંગામાં પડવું મુકવું છે. બહી સૂત્રધાર બહાર જાય છે.

ગર્ભનાટક—

દૃશ્ય-૧

મૂર્ચિત થયેલી સીતાને ટેકા આપતી એ દેવીઓ-પૃથ્વી અને ગંગા-પ્રવેશે છે. તેમના બનેના બોગામાં એક એક બાળક છે. બોડકા પુત્રોને જન્મ આપવા બન્ધ તેઓ સીતાને અભિનંદન આપે છે. એ દેવીઓ કોણ એ એમ સીતા પૂછે છે ત્યારે એને કહેવામાં આવે છે કે એક એની માતા પૃથ્વી છે અને બીજી દેવી ભાગીરથી છે. એક પોતાની માતા છે એમ બંધનાં સીતા બેમાન થઈ જાય છે. પૃથ્વી રામના કાર્યની સખત ટીકા કરે છે ન્યારે ગંગા એમનો બચાવ કરે છે. સીતા પોતાને એની માતાના શરીરમાં સમાવી લેવા વિનંતી કરે છે પણ મા પૃથ્વી સીતાને પોતાના પુત્રો પ્રવેશી એની ફરજની યાદ દેવડાવે છે.

આથી બીજી જ દાણે એ કહે છે : અથવા રામને શું દુઃખર છે ? માડું હૃદય તો વજ્ર જેવું કઠણ છે. હું ગમે તે સહન કરી શકું એવો પથ્થર હાંપનો છું. મેં સીતામામ ક્યો. મેં શંખૂકનો વધ ક્યો. એ જ રામ આરા કરુણ દશવધી પણ પીમળે એમ નથી.

આમ અહીં આક્ષેપ અસંકાર છે.

અહીં પણ રામ પે તે પોતાની જાનને ધિછારે છે. બીજા અંદાજે પણ આવો જ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે.

શ્લોક-૪૧

અન-૩૫—ईदृशम् अनुभावमात्रसमुपस्थितमियं रघुनाथ सहसैव वीक्ष्य प्रथमप्रमूढजनकप्रबोधनात् विधुरा मातरः प्रमोहं उपशान्ति । (મંજુશાપિણી)

અનુભાવ—અનુભાવઃ एवानुभावमात्र तस्मिन् (પ્રભાવ માત્રમાં જ), સમવસ્થિતા શ્રી સહ્ય (જેમની કાન્તિ રહી છે તેવા)

બાર બાર વર્ષના વિરહ દુઃખમાં રામ કેવા બદલાઈ ગયા છે તે બતાવે છે. રામનો મુંઢર દેખાવ આજે રહ્યો નથી. કેવળ પ્રભાવમાં જ એમની કાન્તિ આજે રહી છે. આવા રામને એમના વડીલોએ આજે એકતમ જ જાણ્યા. તેથી તેમને જોઈ સહુ અત્યંત દુઃખી થાય છે. એમાં જે જનક પહેલા મૂઢા પામે છે. કારણ ચેડોક વખત પહેલાં જ એમણે રામને એમના ઘેર કૃષ્ણ મટે શાપથી કે આપણા બાળી નાખવા વિચાર્યું હતું. પણ રામને આટલા દુઃખી અને બદલાયેલા જોઈને જનકને થાય છે કે રામ પોને પશ્ચાત્ત પના અગિયો ધણી બળ્યા છે તેથી પોતાના ઠપકાને તે યોગ્ય નથી.

એમને જનક પહેલાં ઓળખી ગયા તેથી જ તે પહેલાં જ મૂઢા પામ્યા.

શ્લોક ૪૨ (અનુક્રુષ્ટ)

અહીં પણ રામ કશુંક કરે છે કે પોતે સીતાને ત્યજવામાં ધણી કરતા દાખતી છે. અર્થાત્ એને પોને અન્યાય ક્યો છે એ હકીકત રામનું અંતઃકરણ તો કબૂત્રે છે જ.

અંક ૭

દશ્ય ૧

[મંગાને તીરે ખુલ્લા રંગમંચ ઉપર વાલ્મીકિનું રંગેલું એક નાટક ભજવાવાનું છે. એ માટે ત્યાં રામ, લક્ષ્મણ વગેરે ભેગા મળ્યા છે. નમરના અને શામકાના લોકો પણ ત્યાં દાખર છે. મોટા અધિઓ, આલ્મજી દેવો અમુરો વગેરેને પણ ત્યાં આમંત્ર્ય છે. આમ અહીં એક રંગમંચ નાટક ભજવાવાનું છે એ જોવા સહુ ત્યાં ભેગા મળ્યા છે]

ગર્જનાટક

પ્રેરતાવના—સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે અને વાલ્મીકિની કૃતિને શાંતિથી નિદાળવા સહુને વિનંતિ કરે છે. એવામાં નેપથ્યમાં ઠાંધ સીતું રુદત સંભળાય છે. સૂત્રધાર કહે છે કે એ તો બીજી કોઈ નથી પણ સીતા જ છે. પોતાનો ત્યાગ થયો એ દુઃખ એ સહી ન શકી તેથી તેણે મંજામાં પડવું મૂક્યું છે. અહીં સૂત્રધાર બહાર જાય છે.

ગર્જનાટક—

દશ્ય-૨

મૂર્ઠિત થયેલી શીમને ટેકા આપતી બે દેવીઓ-પૃથ્વી અને મંગા-પ્રવેશ કરે. તેમના બંનેના બોજામાં એક એક બાળક છે. જોડકા પુત્રોને જન્મ આપવા બદલ તેઓ સીતાને અભિનંદન આપે છે એ દેવીઓ કાંઈ એ સીતા પૂછે છે ત્યારે એને કહેવામાં આવે છે કે એક એની માતા પૃથ્વી છે અને બીજી દેવી જાગીરધી છે. એક પોતાની માતા એમ જાણનાં સીતા બેમાન થઈ જાય છે. પૃથ્વી રામના કાર્યની સખત ટીકા કરે છે જ્યારે મંગા એમનો બચાવ કરે છે. સીતા પોતાને એની માતાના સરીરમાં સમાવી લેવા વિનંતી કરે ■ પણ મા પૃથ્વી સીતાને પોતાના પુત્રો પ્રત્યેની એની દરજ્જાની માદ દેખાવે છે.

૨૫

એવામાં નેપથ્યમાં અવાજ થાય છે. એ અવાજ જૂઠ્ઠાઓનો છે. રામની આશાથી એ એના અપત્ય પાસે આઠ્યા હતાં. જ્યારે ૪/૩૨ પડે ત્યારે બાળકોની સેવામાં ઉપસ્થિત થવું એમ કહી તેમને અનુદા આપવામાં આવે છે.

પોતાના પુત્રોને કેવી રીતે કેળવના એની સીતાને મૂંઝવણ થાય છે. જંગા એ બંનેને વાલ્મીકિને સોંપવા માટે સૂચન કરે છે. સીતા ફરી પાછી પોતાને એના શરીરમાં સમાવી દેવા મા પૃથ્વીને વીનવે છે. પણ હોકરાઓ દૂધપાન હોડે ત્યાં સુધી ચોલવાનું એને કહેવામાં આવે છે.

અહીં ગર્ભનાટકનાં સહુ પાત્રો જતાં રહે છે. અને મુખ્ય દૃશ્ય આણુ થાય છે.

(ગર્ભનાટક સમાપ્ત)

મુખ્ય દૃશ્ય (આણુ)

હવે જે કંઈ બને છે તે ગર્ભનાટક નથી પણ આ નાટકના જ પ્રસંગ છે. આખા ગર્ભનાટકના દૃશ્ય દરમિયાન રામ દર્પ અને શોકની વિરુદ્ધ લાગણીઓ અનુભવે છે. પરંતુ નાટકને અંતે રામ મૂર્છિત થાય છે. ભક્તમય વાલ્મીકિને બોલાવે છે. નેપથ્યમાંથી અવાજ સંભળાય છે કે ગર્ભનાટકની સમગી સામગ્રી દૂર કરો.

આ પછી તરત જંગાનાં નીર બળભળી જોડે ॥ અને અંદરથી લાગીરથી, પૃથ્વી અને સીતા બહાર આવે છે. બંને દેવીઓ સીતાને અરુન્ધતીના હાથમાં સોંપે છે. (૭-૧૭) પછી અરુન્ધતી અને સીતા પ્રવેશે છે. પોતાના પાશ્વરૂપશથી રામને જિવાડવા અરુન્ધતી સીતાને કહે છે. સીતાના રૂપશથી રામ લાનમાં આવે છે. સીતાને અને અરુન્ધતીને તથા દર્પ પામતા અન્ન વડીલોને બોધને રામ આનંદ પામે છે.

અરુન્ધતી રામને નેપથ્યમાં રહેલી જંગા અને પૃથ્વી સાથે મેળાપ કરાવે છે. પહેલા અંકમાં રામે જંગાને અને પૃથ્વીને સીતાની સોંપણી કરી દેાય છે. એ વચન અમે પાળ્યું છે એમ બંને દેવીઓ રામને જણાવે છે. રામ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક બંને દેવીઓને પ્રણામ કરે છે.

આ પછી અરુન્ધતી રામના પ્રભાવનોને પૂછે છે કે હજી પણ આવી

પવિત્ર સીતાને રામ સ્વીકારે એમાં તમને વાધો છે કે ? પ્રભુજનો નીચે મુખે દેવી સીતાને પ્રણામ કરે છે. લોકપાળો અને સમર્થિઓ પુષ્પશૃંગિ કરે છે. આ અતુલા પછી અરુન્ધતી સીતાની રામને સોંપણી કરે છે. અરુન્ધતીના કહેવાથી વાલ્મીકિ સવ અને કુસનો રામ અને સીતા સાથે મેળાપ કરાવે છે. અરેબર, પુણ્યથી પ્રાપ્ત થયેલા આ પુત્રપુત્રને રામ અને સીતા ઘણા હેતથી ભેટે છે.

જેમ દુરબળા પ્રસન્ન એક સામટા બને છે તેમ સુખ પશુ એક સામટું જ આવે છે. સતુર્થ પશુ લગભગ રાજાસને મારીને વિજય પ્રાપ્ત કરીને પાછો આવી બાધ છે.

અંતે હરતવાક્ય સાથે નાટકનો સુખદ અંત આવે છે.]

૦-૧-૨

સમસ્રક્ષત્ર૦—મદા (પ્રાણયો) ચ ક્ષત્રિયાઃ (ક્ષત્રિયો) ચ વીરાધ (નગરવાસીઓ) જાવપદાધ (જનપદવાસીઓ) તૈઃ સહ (બહુ)

સદેવાસુર૦—દેવાધ અસુરાધ, તિરથા (પ્રાણીઓ) ડરમાણા ચ (અને સપોના) ચે નાયકાઃ તેષાં (નાયકોના) નિનાયધ તૈઃ સહ (બહુ) (સમૃદ્ધ સહિત).

૦-૫-૬

માતોઽસ્થાનમ્—૨ંચરથળઃ = ગભુમિ. ‘ધિયેટર’ (શબ્દરૂઃ—વાઘીતું સ્થળ)

સમુચિત૦—સમુચિતે સ્થાને સંનિવેશઃ.

શ્લોક ૧ (અનુષ્ટુપ)

રાજ્યાધમ૦—રાજ્યમ્ પૂર્વ આધ્યમઃ સન્નિધિ નિગમઃ, પ્રાપ્ત૦—પ્રાપ્તં કષ્ટં મુનેઃ મર્તં વેન.

રામ રાજા હતા તેથી રંચરાજ ઉપભોગ વગેરે તેમને માટે સ્વાભાવિક મળ્યા. આમ નાટક જોવા માટે રંગ રથએ જવું કંઈ અત્યંત સાવિક ન હોતું પરંતુ સીતામાત્ર પછી રામ ઘણા ઘણા પદવાર્ત મળ્યા હતા. આવા

સાધારણ આનંદ તરફ તેમની ઈતિ રહી નહોતી. કેવળ દુરજને ખાતર જ તેઓ રાજ્ય ચલાવતા, ખાતરી તે મુનિ ઈતિ જ ધારતા હતા. આથી રાજ્ય તેમને મન રાજ્ય નહિ પણ એક આશ્રમ હતો. આમ આવું કાંઈ મુનિજીવન જીવતા હોવા છતાં આજે રામ કેમ રંગમંડપમાં ઉપસ્થિત થયા એમ અહીં વિશેષ છે. કેવળ વાલ્મીકિના આદેશને માન આપી તેમના માન ખાતર જ આજે એમને આ વિનોદ સ્થળે આવવું પડ્યું હતું. આમ અહીં વિશેષનો પરિહાર થાય છે. તેથી અહીં વિશેષાભાસ છે.

૧-૨

રક્ષપ્રેક્ષકાઃ—રંગભૂમિના પ્રેક્ષકો. વાંચો વીર-રક્ષસ નાટ્યસ્થાનસ્ય સામાજિકાઃ । રક્ષસ્ય રાજ્ય સહ દ્રશ્યર ઇત્યર્થઃ । પાઠકૈર—પ્રશ્નિકાઃ—આથી ધીરા. તેમના સાહિત્યના જોડા રાનથી તેઓ નાટકના અને અભિનેતાઓના ગુણ દોષ જોઈ તેમને યોગ્ય પુરસ્કાર આપતા, એમને ખાસ સ્તેષ પાસે ઉપર જગ્યા આપવામાં આવતી.

૧-૫

પ્રમુસ્નેહ-પ્રમો (રામના) સ્નેહસ્ય પ્રત્યયાન્ રાજાનન્—સિંહાસન નહિ પણ રાજાસન હતું. સહુને નીચે જ બેસવાનું હતું કારણ દેવો અને ઋષિઓ સમક્ષ રાજાએ પણ નીચે જ બેસવું ઘટે આથી તેમને યોગ્ય આસન પાઠવવામાં આવ્યું.

૧-૮-૧૦-૧૧

ભૂતાર્થવાદી—ભૂતાર્થ વદન્તિ ઇતિ. સત્યવાદી. કલ્પાદ્ભુતરસન—કલ્પનાદ્ભુતૌ રહી યસ્મિન્ કાર્યગૌરવાન્—રામને અને લોકોને સીતાની પવિત્રતાની પ્રતીતિ કરાવવા જ ખાસ આ મર્જનાટક જે જવામાં આવ્યું હતું. અલખત આ કાર્યગૌરવની કેવળ વાલ્મીકિ વચ્ચેને જ ખબર હતી. કાવ્યગૌરવાન્—કાવ્ય તરફના ઓરવને લાંબે. ખરી રીતે મર્જનાટક એ ભવભૂતિની જ કૃતિ હતી પણ તે વાલ્મીકિની છે એમ કહી તેને મર્જનાટકમાં રજૂ કરવામાં આવી. આથી ભવભૂતિ સૂચવે છે કે પોતે પણ વાલ્મીકિ જેટલા જ મહાન કવિ છે તેથી કાવ્ય તરફના ગૌરવથી સહુને આ પ્રસંગ નિહાળવા તે વિચિત્ર કરે છે.

પરંતુ કાર્યગૌરવાત્ પાઠ સારો છે મૂર્તાર્પણથી આર્ષેણ ચક્રુષા એરે
 હો સૂચવે છે કે વાત્મીકિએ જે કષ્ટ બતાવ્યું છે તે સત્ય છે અને
 યી આ નાટકની વિચિત્રતા માટે કાષ્ટએ ચક્રા ગખવી નહિ અર્થાત્ આ
 નાટકમાં સીતાની જે પવિત્રતા બતાવવામાં આવી છે તે સદ્ગુણે સ્વીકારી
 લેવી એમ સૂચન છે—અને આ નાટકને અતે આ સૂચન સમજાય છે

૧-૧૨-૧૩

આ ઉક્તિમાં રામ ઉપર જણાવેલી જ વાત સ્પષ્ટ કરે છે કે
 ઋષિઓને ધર્મમાં સાક્ષાત્ દૈવ્ય હોય છે (સાધાત્મ્ય ધર્મ ચૈ) તેમના
 વચન અમૃતથી ભરેલાં હોય છે (અમૃત વિપ્રતિ દશિ) એમના વચન
 રજસૂથી પર હોય છે એટલે કે સત્ય હોય છે પ્રજ્ઞાનાનિ-યાન વચને
 રામ સમજાવે છે કે વાત્મીકિને કહેવાનો બાબત એ છે કે તે એક
 ઋષિ છે એવા ઋષિઓનું દર્શન અસત્ય હોવા જ નથી તેથી મર્જનાટકના
 પ્રસંગે માટે કાષ્ટએ ચક્રા બતાવવી નહિ

શ્લોક ૨ (અનુબૂટકા)

(૧) સીતા એક રાજની રાણી છે (૨) જે પતિએ એને ધોગ વનમાં
 કાઢી મૂકી છે અને તે પણ એની આપત્તિસરવા અવસ્થામાં (૩) આવી
 વેળે એની માતા સમર્થ હોવા છતાં વિપ્રવને ધારણ કરતી હોવા છતાં
 એણે રક્ષણ કરવા અસમર્થ છે (૪) કાચાનો આશ્રય ન મળેતાં એ દતાશ
 મર્થ છે તેથી મગામાં પાતું મૂકે છે

૨-૩

ક્ષણમવેશસ્વ—મર્જનાટકના પ્રસંગેને રામ આપ સારે બનતા
 હોય એન સત્ય, અત્યારે બની રહેલી ઘટના લેખે છે તેથી તે વચ્ચે
 વચ્ચે આવા ઉદ્ગાર કાઢે છે તેમને માય છે કે હમણાં સીતા-મગામાં
 પાતું મૂકશે તેથી તે એકદમ બેભાન બને છે કે દેવી ! એક ક્ષણ વિચાર
 કર અવેશસ્વ, પ્રતીક્ષસ્વ (ચાલ) પાઠ પણ સારો છે

રામની એ વખતની માનસિક સ્થિતિને અનુરૂપ હોવાથી આ પદ
 રાખ્યો છે શ્રી બેલવેલકર પણ આ જ પાઠ રાખે છે.

પાઠ—(૧) ક્ષણ અવેશસ્વ—સદમણ સલામ રામને એમ કે
 હમણાં સીતા મગામાં ફાળી મરશે તેથી તે એકદમ બેભાન બને છે કે

લક્ષ્મણ જરા સંભાળ દોડ. સીતા જાંઘામાં ફૂળી ન મરે તે જો. આ પાઠ પણ સારો છે. વિદ્યાસાગર ત્યાં પાઠ રાખે છે.

(૨) લક્ષ્મણમવેલ્લસ્વ—‘લક્ષ્મણ સામું’ (તો) જો. ‘કાણે’ આ પાઠ રાખે છે રામ કહે છે: મેં તારો ત્યાગ કર્યો તેથી તું મારું કહ્યું લાસે ન મને અને મારા સામું લાસે ન જુએ. પણ લક્ષ્મણ સામે તો જો ! વનવાસ દરમિયાન એણે તારો કેટલી સેવા બજાવી છે ! એના સામું જોઈને તો આ વિચાર માંડો વાળ !

પણ રામનો મનોદશા જોતાં એને એકદમ લક્ષ્મણ યાદ આવે એ સ્વાભાવિક નથી લાગતું આથી અમે ડો. બેલવેલકરનો પાઠ પસંદ કરીએ છીએ.

૨-૭

વય સજ્જો—આવા દરેક વાક્યમાં રામનું હૃદય દેખાય છે. પોતે કેટલું ધીર કર્મ અને અ-ધાય કર્યો છે એનો હંગેશ રામને ખ્યાલ-છે જ. પોતે જે અયોગ્ય કામ કર્યું છે અને એ મારે સીતાની જે કરુણ દશા થઈ તે બદલ રામને સાચે જ પસ્તાવો થાય છે. તેથી જ મર્સના-ટકમાં દેખાડાતા પ્રસંગોને સત્ય માનીને રામ મુશ્કેલીથી ત્રે જોઈ અને ખખી શકે છે તે કહે છે. સાચે જ હું વળનો છું. વળવરના કાળજે મેં એકું ધીર કર્મ કર્યું તો શું એનાં પરિણામ નહિ જોઈ શકું. ?

રામને મન સીતા પરિત્ર જ છે. છતાં પણ એમણે લોકોની વાત માની તેથી એમના મનમાં પણ જે કંઈ પણ સંશય કદાપિ હોય તો તે ત્યાં પ્રસંગોથી તો સમજાવે નાશ પામે છે અને રામને પોતાનાં એ જાણી. જુઝીને કરેલા કર્મ બદલ પારાવાર પસ્તાવો થાય છે એ આ વાક્યો ઉપરથી સમજાય છે.

૨-૮

ઉત્સક્ષિતૈ—ઉત્સક્ષિત (ખોળામાં લીધેલા છે.) જૈકઃ (એક એક) દાગઃ યમ્યામ્ ઉત્સક્ષિત-ઉત્સક્ષિ ઉપરથી નામધાતુનું ક. જુ. ૬.

૨-૧૦

અસંવિમાત૦—અસાત. અનિવચનમ્-અવિદ્યમાનં નિવચનમ્ યસ્મિન—

કારણ (આધાર) વચરના અન્વતમસમ્-અર્થે ચ તત્ તમચ—દૃષ્ટિવિનાશક
અધિકારમાં.

પાઠદેર—અસંવિજાતપદનિવચ્ચને—‘પગ કેવી રીતે મૂકવો તે હું જાણતો
નથી તેવા અધિકારમાં’

આજ સુધી તો સમજું અનર્થ રામ ધારતા જ હતો પણ બાળે આ
નાટકના પ્રસંગો જોતાં એમને એમ જ લાગે છે કે એ અનર્થ નજર સમક્ષ
જ બને છે. તેથી જ તે વધુ દુઃખી થાય છે.

૩-૪

શુભિતવાણ્ય—શુભિતં (ક્ષોભ પામવાથી) શાણ્યં તસ્ય કાપીઢ. તેન
(આશુના ઉશરાથી) નિર્ભરઃ (આકુળ થયેલા)

૩-૨૨

યદ્વા સર્વસાધારણો—સીતાની કરુણ દશા જોઈને મા ધરિત્રી
પણ બપો પામે છે. માતાના માનસનું અહીં સુદર દર્શન થાય છે. એવ—
અપત્ય સ્નેહ. દેવ કે દેવી બધામાં અપત્ય સ્નેહ એક જ સરખો જોવા
મળે છે આ સંસારનું બંધન જ એવું છે કે જે મનનું (જાનવ) માયા
બંધન (મોહપ્રતિષ્ઠિ) છે અને ચેતનાવાળાઓને (ચેતનાવત્તામ) હલાવી નાખ-
નાર છે. (ઉપલન.) મૂઢપ્રતિષ્ઠિ ગૂઢપ્રતિષ્ઠિ પાઠદેર છે. અનુપપ્લવ—(અવિચિન્તન
વપ્લવઃ યસ્ય)—‘જે નિવારી શકાય તેવા નથી’—પાઠદેર પણ છે

શ્લોક ૪ (ઈન્દ્રવજ્ર)

પાળ—ફોનો-મુખ-વજ્રાનિ દાતુ શમિમુલસ્ય (ફળ-આપવા તૈયાર).
જ્યારે દેવ પોતે પ્રાણી માટે જે નિર્મિત હોય તે આપવા અભિમુખ
હોય ત્યારે એ માટે કાણ દાર બધ કરી શકે ? અર્થાત્ ભવિતશ્યતા તો
કોઈ પોતાની બાબતમાં પણ ન નિવારી શકે, તેમ અન્ય કોઈ પણ બીજાનું
ભાગી પલટી શકવા સમર્થ નથી. જે જનવાનું છે તે તો બને છે જ.

દ્વિતીયાર્ધના સામાન્ય વાક્યમા પ્રથમાર્ધની વિશેષ ઉક્તિનું સમર્થન
થયું છે તેથી અર્થાન્તર-યાસ અલંકાર છે.

પાઠદેર—સોઢચિરં.....દ્વિતીયસ્ય મુલમહોઽસ્વાઃ ॥ અમે કે બેલ
વેલકરનો પાઠ રાખીએ છીએ.

સરખાવે—મુચ્છ૦—દૈવી ચ સિદ્ધિરપિ લઙ્ઘ્યિતું ન શક્ત્યા । ; મર્ત૦—યદ્
પૂર્વં વિધિના લલ્લાટલિખિતં તન્માર્જિતું કઃ ક્ષમ । ; કાવ્યાદર્શ-ભગવન્તૌ જગ્ :
નેત્રો સૂર્યા ચન્દ્રમસાપિ । પડ્ય મુચ્છત એવાસ્તં, નિયતિઃ કેન લઙ્ઘયતે ?

૪-૧

ભગવતિ ભાગીરથિ યુક્તમેતન્ન સર્વં, ન ઘો રામભદ્રસ્ય ।

પૃથ્વી સખત શબ્દોમાં રામનું કાર્ય વખોડી કાઢે છે. ભાગીરથીએ
કહ્યું કે દેવતા દાર કોણ બંધ રાખી શક્યું છે, ત્યારે પૃથ્વી કહે છે એ
બધું તમે જો કહ્યું તે બરાબર છે. તમે રામનો દોષ બલે ન કાઢો અને
દેવને માથે ઢોળી દો. પણ 'રામ' માટે એ ચોખ્ખી નથી. રામની બાબતમાં
આ ઘોર કમ' દેવે નથી કયું પણ રામ પોતે જ એ માટે જવાબદાર છે.
આમ અહીં વર્ગીકૃતયુક્ત કટાક્ષ છે.

આ દ્વારા કવિ પોતે પણ રામના કાર્ય ઉપર પોતાનો મત દર્શાવી
લે છે.

પાઠદેર—(૧) સદ્ગુણમ્ યુક્તમેતદ્વા રામભદ્રસ્ય (૨) ૦ સર્વં ઘો રામ
ભદ્રસ્ય । (૩) યુક્તં સદ્ગુણમેતદ્વા રામભદ્રસ્ય બધા પાઠમાં કટાક્ષ તો છે જ
પણ અમે સ્વીકારેલા પાઠમાં વધારે કંક કટાક્ષ છે.

શ્લોક ૫ (અનુષ્ટુભ)

અનુવૃત્તિ—આચાંકિતા (વશાદારી અથવા વનમાં સહજમન)

અહીં બધાં પ્રકૃતને એક સામાન્ય સાથે જોડ્યાં હોવાથી દુષ્ટયોગ
ગિતા અસંહાર છે.

પૃથ્વી કહે છે : રામે કેવા કેવા અનર્થ કર્યા છે તે જુઓ. સીતાનું
બાલ્યાવસ્થામાં પાશ્વિત્રહણ કર્યું એ એમણે ન ગણ્યું. કે ન ગણી મને—સીતાની
માને. લગ્નના સાક્ષીજૂત અગ્નિદેવને પણ ન ગણ્યા ! કે કન્યાના બાપ,
એમના વડીલ સમ્રાટ અને પિતાના મિત્ર જનકને પણ ન ગણ્યા ! સીતાની
આપન્નસત્ત્વા અવસ્થાનો એમણે વિચાર કર્યો છે ? સીતા અત્યંત દુઃખ
વેડીતે પણ એમની સાથે વનવ્રજામાં રહી ! એ કથું એમણે ગણ્યું નહિ.
અગ્નિ જેવા દેવનો અનાદર કરીને એમણે લારે અધર્મ કર્યો છે. જનક
જેવાને અપગણીને એમણે અવિનય દાખવ્યો છે. પ્રિમાળ અને દુઃખી સીતાને

કાઠી, મૂઠી એમણે નિર્જીવતા કરી છે કેટકેટલા અનર્થ એમણે કર્યા છે ?
જોતાં તમે એમના દોષ નથી જોતાં ? સધળું દૈવને માથે ઢોળે છે તેથી જ
મારે આ કહી બતાવવું પડ્યું છે કે આવી નીચતા એમને ઘટતી હતી
કે ? એમણે એવું જોઈતું હતું કે સીતા મારી નાનપણથી સદ્ધર્માચારી
છે. હું એનું હૃદય જાણું છે એ ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી અરે ! મર્મમાં
રહેલ એની સંતતિને પણ એમણે વિચાર ન કર્યો સીતા મરી જશે તો
પોતે નિર્વાશ જશે એ પણ એમણે ન ગણ્યું કેટલી નીચતા !

ઈંદ્રશોડશ્મિ—સીતાને ત્યજવામાં પોતે મહાન પાપ કર્યું છે એ
કબૂલ કરતાં રામ કહે છે : સાચું છે મા ! હું તમે કહો છો તેવાજ
મહા પાતકી છું. એટલું જ નહિ પણ હું તમારે નામ લેવા યોગ્ય પણ
નથી. અરે, હું સીતાને મારે સ્વામી તરીકે ગણાવા યોગ્ય અને એને
અંભારવા યોગ્ય પણ રહ્યો નથી ! એવો હું છું.

આમ સીતા નિષ્પાપ છે અને એને અન્યાય થયો છે એમ રામનું
અંતઃકરણ માને છે.

૫-૬

અસંધિદાનાઽ—ભાગીરથી રઘુકુળની દેવતા છે તેથી રામનો બચાવ
યોગ્ય રીતે કરે છે.

પ્રલોક ૬ (મન્દાકીન્તા)

હજી ભાગીરથી તો નીચેના મુદ્દાસર રામનો બચાવ જ કરે છે.

(૧) લોકોમાં ઘેર અપવિત્ર કેસાયો હતો.

(૨) અગ્નિમાં જે વિશુદ્ધિ થઈ એ તો છેક લંકાદ્વીપમાં લોકોમાં
દૂર. લોકોને એમાં શ્રદ્ધા કેવી રીતે જોસે ?

(૩) રામ રઘુકુળના રાજા છે લોકોનું સમારાધન કરવું એ ઈશ્વર-
કૃઓનું કુળધન છે.

(૪) રામ તો હજી બાળક-નવો ગયેલો રાજા-વતસ-છે.

આવા વિષમ સંજોગોમાં તે શું કરે !

૬-૧

અવ્યાહતાન્તઃ૦—અવ્યાહતઃ અન્તઃ પ્રકાશઃ યેષામ્ (અભાષિત અન્ત-
દર્શિવાળા) સદમણુ ભાગીરથીનું દર્શિનિંદુ સમજવો છે.

૭-૧

ગર્ભરૂપેષુ૦—ખાળકેા તરફ, ગર્ભસ્થ દેવ રૂપં યેષામ્.

૭-૫-૮

અધિલીના સંગતસર૦—શુભ અને સુખદ અંતનું સૂચન છે.

હૃદય યજ્ઞમસિ—રામ કહે છે : આ હું મું સાંભળું છું ! એનો નાથ હું છું છું છતાં તે પોતાની જાતને અનાથ કહે છે ! હૃદય ! હૃદય ! તું ખરેખર વજ્ર જ છે—વજ્ર જેવું નહિ વજ્ર જ. સીતાના આવા કેરુણ્ય શબ્દો એ સાંભળે છે અને છતાં એ હાદી નથી પડતું ! સાચે જ એ હૃદય વજ્ર જ છે.

૮-૨

અૃણોતુ લોકાઃ—રામને પોતાને તો ખાતરી હતી કે સીતા વિશુદ્ધ છે. કેવળ લોકો ખાતર જ તેમણે આણું ફર કામ કયું હતું. આથી તે કહે છે કે આ દેવીઓના શબ્દો લોકો ભલે સાંભળે, સીતાની પવિત્રતા વિશે કોઈ નવું પ્રતીતિ કરે વચન સાંભળવાની એમને તો જરૂર નથી. લોકોને અવિશ્વાસ છે. તેથી તેમને સાંભળવાની જરૂર છે. તેઓ ભલે કાંઠાળે.

૮-૬

આવદ્ધ૦—આવદ્ધઃ કલ્પલઃ યસ્મિન્.

શ્લોક ૧૦ (અનુષ્ટુભ)

આલેહ્ય૦—ચિત્રદર્શન પ્રસંગ વખતે રામે જામ્બવત્કાન્તોને પોતાની અને સીતાની સંતતિ પાસે જવાનું કહ્યું હતું.

પાઠકૃત—આલેહ્યદર્શનાદેવ ચયોર્દાતા રઘૂહઃ—ચિત્રદર્શન (પ્રસંગ) થી જ રઘુકૃત જેમનો દાતા છે. અહીં એ સૂચક છે. ચિત્રદર્શન વખતે

રામે જે કહ્યું હતું તે પૂરતું હતું. એ માટે વધારે કંઈ કહેવાની જરૂર નહોતી. આથી જ અમે સમગ્રી સંતોષ પામે આખ્યાં છીએ.

આ પાઠ સારો છે પણ 'કાણે' સિવાય ખીલ્યું કોઈ ખાસ તે પાઠ રાખતું નથી. 'રાય' વિદ્યાચાર્ય વગેરે બધા પહેલે પાઠ રાખે છે અને મયાદ પાઠ લે છે શ્રી ડો. બેલ્લેસકર પહેલે પાઠ લે છે. તેઓ મયાદ પાઠ રાખે છે અને એ પાઠ લીધે છે.

શ્લોક ૧૨ (અનુષ્ટુપ)

વિસ્મયાનન્દઃ—વિસ્મયસ્ય આનન્દસ્ય ચ સંદર્ભે (મિશ્રણથી) જરૂરઃ
(જર્જરિત યથેલી)

સીતા ગંગામાં પડી એને બચાવી તે અને પાણીની અંદર જન્મેલાં બાળકોને પણ બચાવ્યાં તે, જન્મલકાઓ પ્રમદમાં વગેરે વિસ્મય ઉત્પન્ન કરે છે. આ કૃપા એની પાત્રી અને બાળકો ઉપર વરસી તેથી આનંદ થાય છે; વચ્ચે વીરઃ—વિસ્મયઃ સ ચાત્ર મજાસ્તન-સપ્રત્યક્સરનુન્મકપ્રાપ્ત્યાદિ મૂલકઃ । આનન્દઃ સ્યસમ્બન્ધ સંભાવનાર્હતાપ્રયુજા પ્રીતિવિશેષ. ॥

શ્લોક ૧૫ (અનુષ્ટુપ)

રાત્રિની પાંચ બાળતો ઉપરથી લક્ષ્મણ ધારે છે કે પેલા બે છોકરાઓ (લવ કુશ) રામના જ પુત્રો છે—

(૧) જન્મસિદ્ધાન્તો—જન્મસિદ્ધાન્તિ અભ્યાગિ યયોઃ અસ્તો (જન્મલકાઓ) એને સિદ્ધ છે તેવા

(૨) પ્રાપ્તપ્રાચેતસી—પ્રાપ્ત પ્રાચેતસઃ સામ્યામ્ તેઓ પણ રાધુકાની રીત પ્રમાણે વાત્સલીક પાસે જ આવ્યા છે.

(૩) આર્જુનવાટી—આર્જુન તુત્યા આટતિઃ યયોઃ—આટતિ આપને મળતી જ છે.

(૪) દ્વાદશાબ્દિકૌ—દ્વાદશ અબ્દાન્ ભૂતૌ—જે બાર વર્ષના છે. સીતાચાગને જોઈતાં વર્ષ થયાં તેટલા જ વર્ષ આ છોકરાઓને થયાં છે. આમ ઉંમર પણ બધે બેસે છે.

વીરો—જે (રાધુકાને જોએ તેવા) વીર છે.

૧૫-૩

હા પ્રિયે લોકાન્તરં ગતાસિ

પૃથ્વી સીતાને પોતાની સાથે ગમાનગમાં રહેવા લઈ જાય છે જ્યારે રામ ધારે કે સીતાએ એને પોતાનામાં સમાવી દેવાની વિનંતી સ્વીકારી. તે માને છે કે હવે સીતા કાયમ માટે ધરતીમાં સમાઈ ગઈ.

૧૫-૧૫

एष ते काव्यार्थः—

આ વાક્ય બહુ રીતે સમજાવી શકાય—

(૧) આ તમારા કાવ્યનું પ્રયોજન. (જેનું તમારું કાવ્ય.) એમ કદા દર્શાવે પણ આ વાક્ય લેવાય.

(૨) સીતાને લઈ જાને દેવીએ આલી જાય છે. એટલે સત્યવાદી વાદ્યમીકિને લક્ષમણ કહે છે કે અત્યાર પુષ્પી તમે જતાંનું એ ઉપરથી તો એમ લાગતું હતું કે ગંગા અને પૃથ્વીની સંભાળ નીચે રહેલા આપણી સીતાનું પુનર્મિલન થશે. એમણે આપેલા સીતાની પવિત્રતાના પ્રમાણથી પ્રજા પણ આપણે સ્વીકારશે એવું લાગતું હતું. પણ પરિણામ તો જુદું જ આવ્યું. આમ કેમ જાન્યું એમ લક્ષમણ જ વાદ્યમીકિને પૂછે છે.

(૩) અથવા તો લક્ષમણના પ્રશ્ન દ્વારા કવિ ભવભૂતિ જ જાણે વાદ્યમીકિને પૂછે છે કે સીતા ધરતીમાં સમાઈ જાય અને રામ સીતા કે પુત્રનો મેળાપ જ ના થાય એવો અંત તમે કેમ કહ્યો ?

[રામાયણના ઉત્તર કાંડમાં એવી કથા છે કે વાદ્યમીકિ સીતા અને લવકુશને લઈ રામના યજ્ઞમાં ગયા. રામ આજ્ઞા રામાયણ માંડ જતાવવાની આજ્ઞા આપીને વાદ્યમીકિએ કુશ લવને આગળ મોકલ્યા. જાને છાંદરાઓએ તેમ કહ્યું. રામ તે સંભળી ખુશ થયા અને સીતાની પવિત્રતાની ખાતરી કરાવવા કહ્યું. પણ વાદ્યમીકિના વચન ઉપર લોકોને વિશ્વાસ ન બેસે તેથી સીતા પોતે જ એની પવિત્રતાની ખાતરી કરાવે એમ રામે કહ્યું. આથી સીતાએ ત્રણ ત્રણ વખત માતા પૃથ્વીને પ્રાર્થના કરી કે હે મા ! જો મેં રામનું જ ચિન્તન કયું હોય, અને જો હું સાચું જ પવિત્ર હોઉં તો અને તારા પેટાળમાં સમાવી દે.

યયાહ રાઘવાદન્યં મનસાઽપિ ન ચિન્તયે ।
 તથા મે માયવી દેવી વિવર દાતુમર્હતિ ॥
 મનયા કર્મણા વાચા યયા રામ સમર્ચયે ।
 તથા મે માયવી દેવી મિતરં દાતુમર્હતિ ॥
 યયૈતત્ સત્યમુક્તં મે વેષિ રામાત્પર ન જ ।
 તથા મે માયવી દેવી વિવર દાતુમર્હતિ ॥

છેહી પ્રાર્થના વખતે ધરતીમાથી ઐક સિંહાસન બહાર આવે છે.
 તેના ઉપર પૃથ્વી બેઠી હતા સીતા તેના ઉપર બેસે છે કે તરત એ અદ્વ-
 સમાર્થ જાય છે.

તમાસનગત્વ દૃષ્ટ્વા પ્રશિન્તીં રણાત્મન્ ।

પુણ્ણદિરવિચ્છિન્ના દિશ્ચ સીતામત્કૌરવ્ ॥

આ જોઈ રામને ખૂબ દુઃખ થયું. કેટલાક સમય પછી કુશને કાસ-
 લની ગાદી મોપી પોતે મહાપ્રયાણ કર્યું]

(૩) “આ તમારા કાવ્યનું પ્રયોજન છે (આવો તમારા કાવ્યને અત
 આવી શકે, નાટકને નહિ)

બરતના નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમે કાવ્યને લાગુ પડતા નથી તેથી કાવ્યને
 આવો કરુણ અત હોઈ શકે, નાટકને નહિ જો અર્થનાટકને આવો
 કરુણ અત હોય તો તેમા નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમેને લગ કેખાધ આવે છે.

અહી આડકતરી રીતે જવજૂતિ સૂચવે છે કે સ. નાટકને કરુણ
 અત આવી શકે નહિ તેથી તેમણે વાચકોએ આપેલા કાવ્યના કરુણ
 અતમા મદતવનો ફેર ક્યો છે અને અતે સદુને કેળાપ કરાવ્યા છે

(૪) “શુ આ તમારા કાવ્યનું પ્રયોજન છે કે ?” લક્ષ્મણ વાદ્યોકિને
 ઉદ્દેશીને કહે છે તમે રામને આ નાટક જોવા બોલાવ્યા અને મુનિવૃત્તિ
 ખાજતા રામ તમારા માન આતર જોવા આવ્યા તો શુ આ નાટકના
 પ્રસંગે જોતા તેમને માનસિક આધાત થાય અને તે મૂર્છિત થાય એવું
 ન શું તમારા કાવ્યનું પ્રયોજન છે કે ?

હેતો અર્થ સ્વાભાવિક લાગે છે

અપ કિં તે અર્થ પાડેર છે

૧૫-૧૬

પવિત્રમાર્થ્યમ્—નીચેના સ્તોત્રમાં એ આશ્ચર્ય વર્ણવ્યું છે. કુર્યાન્નિર્વ-
હ્ણેડદ્મુતમ્—નાટકને. અંતે અદ્ભુત રસ લાવવો—એ નિયમ છે. પણ
દેવગ એ પ્રભાણે જન્મીતિ અહીં અદ્ભુત રસ લાવતો નથી.

સ્તોત્ર ૧૬ (ઉ-દ્રવ્ય)

તથુ તથુ આશ્ચર્ય લક્ષમણ જુએ છે—

(૧) જાણે મંથનથી ચતાં હોય તેમ મંથાનાં જળ ખગલળી લીક્યાં છે.

(૨) અંતરિક્ષમાં દેવો અને ઋષિઓ જાગ્યા છે.

(૩) પાણીમાંથી મંત્રા અને પૃથ્વી દેવતા સાથે આપાં સીતા બહાર
આવે છે.

પહેલી લીટીમાં મન્યાવિષ માં ઉત્પ્રેક્ષા છે.

સ્તોત્ર-૧૭ (અનુક્રમ)

હ્રસ્વ—પ્રથમ થાઓ. હ્રસ્વ રીઠો મળ્યુ આ. મજસ પાઠદેર છે.

પુણ્યવ્રતા પુણ્ય વ્રત વસ્ત્રા:

સ્તોત્ર ૧૮ (અનુક્રમ)

શાલીનશીલતામ્—શાલીન શીલ વસ્ય સઃ શાલીનશીલઃ, તસ્ય ભાવઃ
શાલીનશીલતા-શરમાળપણું.

૧૮-૧૩

પ્રમોર્ચસસ્ય—પૃથ્વી રામની સાસુ થતી હતી તેથી તેમને વત્સ
કહે છે. પણ રામ તો જગત્પતિ પણ હતા તેથી તેમને પ્રપુ પણ કહે
છે. એક તો રામ એમને મન બાગક હતા તેથી તેમની આરા એમને
માનવી પડે અને બીજું એ જગત્પતિ હતા તેથી પણ તેમની આરા
પૃથ્વીએ માનવી પડે.

મંથાએ પણ આ જ લાવથી જગત્પતે રામચન્દ્ર કહ્યું હતું. રામની
આરા માનવી પડે. તમે જગત્પતિ છો તેથી તમારી આરા માની છે.

પાઠદેર—પ્રમો વત્સાયમ

૧૮-૧૫

મો મોઃ પૌરજાન૦—અરુન્ધતીના ચબ્દો કટાક્ષયુક્ત છે લોકોના જ કહેવાથી સીતાને રામે કાઢી દતી. તેથી એને પાછી સ્વીકારતાં પહેલાં લોકોનો મત લેવો અત્યંત જરૂરી હતો.

૧૮-૨૦

લોકપાલા.—આઠ દિશાના રક્ષકો. વંચો—ઇન્દ્રો વહ્નિ પિતૃપતિનૈઃ-શ્વૈત્તો વરુણો મરુત્ । કુવેર ઈંદ્ર પતયઃ પૂર્વાદીના દિશા ક્રમાત્ ॥ શ્વમરઃ ।

સપ્તર્ષય—મરીચિ, અત્રિ, અગ્નિરસ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કટુ અને વસિષ્ઠ.

૧૮-૭

યત્સ રૂંદશસ્ત્ર્યં—સીતા કહે છે - કપરી રૂંદજી બળવવામાં બાઈની ન ગમે તેવી આઠા પથુ માથે બડાવે એવા તારા જેવા એક આશાકિત બાઈ તરીકે તું પસંદ છવ.

સદ્મથુને સીતા માટે ઘણું પ્રાન અને ઘણી ભક્તિ તથા લાગણી દતી. સીતાને એવી રીતે જ બલમાં ખૂંદી આવવાની રામની આશા એને વજ્રપાત જેવી લાગી. હતાં એ આશા એણે પાળી. આવી બાતુભક્તિ મળવી દુર્લભ હોય છે. આથી જ સીતા કહે છે કે તું આવો જ—તારા બાઈને આશા-કિન હંમેશ રહે.

પાઠકૈર—યત્સસદશસ્ત્ર્ય—પુત્રતુલ્ય તું.

પહેલો પાઠ વધારે લાવમથ છે

૧૯-૩૦

ઉત્સાતલલ્લપ્ત.—ઉત્સાત લલ્લપ્તઃ ચેન. મધુરેવરઃ—શુક્રુજ્ઞ—પહેલા અંક-માં જ બુદ્ધિવામાં આનંદુ' હવું કે શુક્રુજ્ઞ લલ્લપ્તને મારવા ગયો છે. આજ આર વધ પછી તે પાછી ફરે છે. મધુરા—શુક્રુમની જમના નદી ઉપર આવેલી રાજધાની.

૨૬૦૬ ૨૦

અ-૫૫—જગતઃ માતા ઇવ ચ મદ્રા ઇવ ચ મદ્રલયા ચ મનોહરા ચ સા ઇયં કયા પાપ્મન્યઃ પુનાતિ ચ યૈર્ચાસિ વર્ધયતિ ચ । અભિનયૈઃ વિન્દ્યસ્ત રૂપામ્, શબ્દમદ્ભવિદઃ પ્રાજ્ઞસ્ય કવેઃ વાલ્મીકેઃ શ્માં પરિણતાં વાર્ણં બુધાઃ પરિ-
ભાવયન્તુ । (શાદ્ધૃસિવિદીડિત)

સા ઇવ' કયા—રામાયણમાં આપેલી રામની કથા. ઇયં-આ ! થા કે જે ભવભૂતિએ આપી છે. ભવભૂતિ કહેતા માગે છે કે “પોતે આપી છે તે કાઈ નથી કથા નથી પણ રામાયણમાં આપેલી પ્રસિદ્ધ કથા છે.” વાંચો ‘રામ’ પૃ. ૧૧૩. પુનાતુ અને વર્ધયતુ પાઠ પણ છે.

માત્રલયા ચ મનોહરા—વાલ્મીકિ કવિની એ કયા જગન્માતા પૃથ્વી જેવી અને મંમા જેવી મમળકારક અને મનોહર છે.

વાલ્મીકેઃ પરિભાવયન્તુ—હવે આ એ લીટીમાં ભવભૂતિ કહે છે કે વાલ્મીકિની જ તે વાણીનું રૂપાંતર પોતે નાટક રૂપે રજુ કર્યું છે. તેથી સહુ વિદ્વાનોએ આ નાટકને પણ રામાયણના જેટલા જ માનથી જોવું. કવિ અહીં સૂચવે છે કે “અવગત પોતાની કૃતિ વાલ્મીકિની કથા કરતાં સહેજ જુદી પડે છે પણ તેથી વિદ્વાનોએ એને અવગણવી નહિ.” (વાંચો ‘રામ’ ઉ. ચ. પૃ. ૧૧૩)

પાદૈર તામેતામ્—આ ખતાવે છે કે આ મારી કથા તે એ જ વાલ્મીકિની કથા છે પણ તે નાટક રૂપે રજુ કરી છે. પરંતુ તામ્ દામ્ પાઠ લેવાથી એ અને શ્માં શબ્દો એક જ સરખા શબ્દો બેગા થઈ જાય છે. આથી વાલ્મીકેઃ પાઠ વધારે સારો છે. શ્રી ભેલવેલકર, વિદ્યાસાગર, ‘રામ’ વગેરે સહુ વિદ્વાનો આ પાઠ જ પસંદ કરે છે. આ રચના વધુ સુગમ અને છે.

પરિણતાં ગ્રાજ્ઞસ્ય—પરિણતા-પરિપકવ. ગ્રાજ્ઞસ્ય ષષ્ઠ વાદમીકિ અને ભવવૃત્તિ એમ બંને સાથે જગત્ આ કથા કેટલી પરિપકવ છે એ તો આ કૃતિ જ કહી આપે છે

પાઠદેર-પરિણતગ્રાજ્ઞસ્ય-પરિણતા ગ્રાજ્ઞ સ્વસ્ય સ—પરિપકવ શુદ્ધિવાળા આ ષષ્ઠ વાદમીકિને અને ભવવૃત્તિને એમ બંનેને ઇશુ પડે છે

દૂંકમાં અહીં ભવવૃત્તિ પોતાની અને પોતાની કૃતિની જા સ રુદ્ધિ કરે છે કે પોતે ષષ્ઠ વાદમીકિનાં માફક ગ્રાજ્ઞ, અને શમ્ભુદાસવિદ્ છે. આ કથા ષષ્ઠ ગામાયણી જ છે. જેટલા પરિપકવ વાદમીકિની કૃતિ છે એટલી જ પરિપકવ પોતાની આ કૃતિ છે દેવ એટલે કે એને અભિનય રૂપે રજુ કરી છે અને તેમ કન્યામાં કહક દેવ યથા હશે છતાં આ કથા ૧૧ વાદમીકિની જ છે તેથી વિદ્વાનોએ વાદમીકિના કથા જેટલા જ માતર્યા આ કથા ષષ્ઠ વિચારવી.

બીજી કીટીમાં ઉપમા છે.

આ ભરતવાદ્ય સાથે ગાદીનો સખદ અંત આવે છે.

સખાવો મ વ

પ્રાચેતસો મુનિવૃષા

મમાપ્ત

૨૬૦૩ ૨૦

અન્યથા—જગતઃ માતા ઇવ ચ ગજા ઇવ ચ મન્નલયા ચ મનોહરા ચ સા ઇયં કથા પામ્યમ્. પુનાતિ ચ ધેર્યાસિ વર્ષયતિ ચ । અભિનયૈઃ વિન્ધસ્ત રુપામ્, શબ્દવ્રજાવિદઃ પ્રાક્લસ્ય કવેઃ વાલ્મીકેઃ ઇમાં પરિણતાં વાર્ણી તુષાઃ પરિ-
ભાષયન્તુ । (શાલ્કીયવિહીરિત)

સા ઇયં કથા—રામાયણમાં આપેલી રામની કથા. 'ઇયં'—આ કથા કે જે ભવમૂર્તિએ આપી છે. ભવમૂર્તિ કહેતા માગે છે કે "પોતે આપી છે તે કાઈ નથી કથા નથી પણ રામાયણમાં આપેલી પ્રસિદ્ધ કથા છે." વાચો 'રાય' પૃ. ૧૧૩. પુનાતુ અને વર્ષયતુ પાઠે પણ છે.

માન્નલયા ચ મનોહરા—વાલ્મીકિ કવિની એ કથા જગન્માતા. પૃથ્વી જેવી અને મગા જેવી મ'ગગકારક અને મનોહર છે.

વાલ્મીકેઃ પરિભાષયન્તવઃ—હવે આ જે હાટીમાં ભવમૂર્તિ કહે છે કે વાલ્મીકિની જ તે વાણીનું શ્વાતર પોતે નાટક રૂપે રજૂ કર્યું છે. તેથી સફુ વિદ્વાનોએ આ નાટકને પણ રામાયણના જેટલા જ માનથી જોયું. કવિ અહીં સૂચવે છે કે "અક્ષયત પોતાની કૃતિ વાલ્મીકિની કથા કરતા સહેજ જુદી પડે છે પણ તેથી વિદ્વાનોએ એને અવગણવી નહિ." (વાચો 'રાય' ઉ. ચ. પૃ. ૧૧૩)

પામ્યેર તામેતામ્—આ બતાવે છે કે આ મારી કથા તે એ જ વાલ્મીકિની કથા છે પણ તે નાટક રૂપે રજૂ કરી છે. પરંતુ તામ્ણતામ્ પાઠ લેવાથી એ અને ઇમાં શબ્દો એક જ સરખા શબ્દો ભેગા થઈ જાય છે. આથી વાલ્મીકેઃ પાઠ વધારે સારો છે. શ્રી બેલવેલકર, ત્રિલાસામર, 'રાય' વગેરે સફુ વિદ્વાનો આ પાઠ જ પસંદ કરે છે. આ રચના વધુ સુગમ બને છે.

શબ્દવ્રજાવિદઃ—આ તુષા. સાથે પણ જાગ અને કવેઃ સાથે પણ જાગ. કવે સાથે લેતું 'વધારે' સારું લાગે છે. 'શબ્દવ્રજાવિદઃ'—આ વિશેષજ્ઞ વાલ્મીકિને અને ભવમૂર્તિને બંનેને લાગુ પડે છે અર્થાત્ પોતે પણ કાંઈ વાલ્મીકિથી ઉતરતો નથી એવી કવિની અહીં રચોક્તિ છે.

પરિણતા પ્રાણસ્ય—પરિણતા પરિપક્વ પ્રાણસ્ય પણ વાદમીકિ અને જન્યુતિ એમ બન્ન સાથે જાય આ કથા કેટલી પરિપક્વ છે એ તે આ કૃતિ જ કહી આપે છે

પાદકેરે-પરિણતપ્રાણસ્ય-પરિણતા પ્રાણ મર્ય સ—પરિપક્વ ભુદિવાળા આ પણ વાદમીકિને અને જન્યુતિને એમ મનેને લાગુ પડે છે

દૂ કમા અહી જન્યુતિ પોતાની અને પોતાની કૃતિના ખજ રત્નુતિ કરે છે કે પોતે પણ વાદમાનના માફક પ્રાણ અને શબ્દદશાવિદ્ છે આ કથા પણ તમાયણની જ છે જેના પરિપક્વ વાદમીકિની કૃતિ છે એટલી જ પરિપક્વ રેતાના આ કૃતિ છે જે એટલો કે એને અલિનય રૂપે રણુ કરી છે અને તેમ કે નામા દછકે જે યયા દરા પતા આ કથા ત વાદમી કિની જ છે તેમાં વિદ્વાનએ વાદમીકિના કથા જેટલા જ માનયા ના કથા પણ નિચારની

ખીણ લીટીમાં ઉપમા બે

આ જરતસામ્ય સાથે નામકનો સુખદ અત આવે છે

સન્માયો મ જ

પ્રાચેતસો મુનિરૂપા

અમાપ્ત

प्रयोगातिशय—एषोऽयमित्युपक्षेपात् सूत्रधारप्रयोगतः ।

पात्रप्रवेशो यत्रैव प्रयोगातिशयो मतः ॥ दशरूपक

प्रवेशः—प्रवेशोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।

अद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्टम्भके यथा ॥ मा. द.

विष्टम्भः—इत्तं तिष्ठ्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः ।

संक्षिप्तार्थस्तु विष्टम्भ आदावदृश्य दर्शितः ।

मध्येनमयमात्र्यां वा पात्राभ्यां संप्रयोजितः ।

शुद्धः स्यात् स तु संकीर्णो नीचमात्रमकल्पितः ॥ रा. द.

वृत्तिः—अन्तर्गतिमात्रं सैव सूचनार्थं वृत्तिः ।

अथवा

આકાશભાષિત—કે વાણી યગ્માદિ વિના પાત્ર પ્રતીતિ ચત્ ।

ધ્રુવેશ્વરમયોઽસ્તુ સ્વાદનાશભાષિત્ ॥ દશરથ

પતાકાસ્થાનક — ચત્રાચ ચિન્તિતેઽન્યસ્મિન્નિદ્રોઽન્ય પ્રયુજ્યતે ।

ભાગન્નુજ્ઞેન ભાવેન પતાકાસ્થાનક તુ તત્ ॥

પરિશિષ્ટ ૨

ભવભૂત વિશે ઉદ્ગાર

(૧) મયભૂતે સમ્યગ્ધાત્ મૃગરમૂરેષ મારત્તી ભાતિ ।

એતદ્દૃશ્યમદૃશ્યં તિમન્યથા રોદિતિ પ્રથા ॥

—ઝોતર્ધનાચાર્ય—આમાં સપ્તસતી

“ શિવની ભૂતિ (ભવભૂતિ) સાથેના મળધથી જ પાર્વતી (મૃગરમૂ) શામે છે (અને) (કવિ) ભવભૂતિની બામ્ભા (પથ) વાણી પર્વતની પુત્રી (મૃગરમૂ) જ આગે છે નહિ તો તેના મ્હેના કરુણરસમાં પથર કેરી રીતે -હે- ”

(૨) મયભૂતે મિતરિણી નિર્ગલ્લતરિણી ।

રચિરા ઘનતર્કે વા મયૂરીય વૃથ્યતિ ॥

—શેષેન્દ્રનુ સુદર્શિતનક

“ નિરમાધ રીતે વહેના પર્વતના પ્રસ્થાની માફક ભવભૂતિની શિખરિણી પથ મુક્ત લાવનાળી છે સુદર હોવાથી ગાદા સહર્ભા તે મેધના સંગમમાં નાચની સુદર મયૂરીની જેમ વૃથ્ય કરે છે ”

(૩) સ્પટભાવના ચિત્રે પ્રાદન્યાસૈ પ્રવર્તિતા ।

નાટકેષુ નટસ્ત્રીય ભારતો મયભૂતિના ॥

—ધનપાનની તિનકમજી

(૪) ઉત્તરે રામચરિતે મવમૃતિર્વિશિષ્યતે ।

—મનશ્યામ ટીકાકાર પ્રમાણે ‘વિક્રમાકે.’

‘ઉત્તરરામચરિતમાં લવમૃતિ થકી જાય છે.’

(૫) વારુણ્યં મવમૃતિરેવ તતુતે ।

—‘કેવળ લવમૃતિ જ કનુષ્કસ જમાવી શકે છે.’

(૬) મવમૃદજલદ્વિગ્નિમ્મદકન્વામયરસકળા ઇવ ફુરંતિ ।

જસ્ત વિગેસા અઝ્જ વિ વિચક્કેસુ કહાવિવેસેસુ ॥

—વાક્યપતિરાજનું ગૌડવહો.

“જેની વિસ્તૃત કથા કૃતિઓમાં હજી સુધી લવમૃતિ રૂપી સાગરમાંથી પડતા કાવ્યમય રસકણો રૂપી ગુણ હજી સુધી પ્રકાશી છે.”

(૭) લમ્બ યત્મીકમ્બઃ કવિઃ પુરા તતઃ પ્રવેદે મુવિ મર્ત્યમેષ્ઠતામ્ ।

સ્થિતઃ પુનર્યો મયમૃતિરેલ્યા સ વર્તતે સંપ્રતિ રાજશેષરઃ ॥

—રાજશેખર—બાહરામાયણ

“વાલ્મીકિ આદિ કવિ દતા. પછી તેમણે ‘ભર્તૃહેષ્ઠક’ તું રૂપ ધારણ કયું’. પછી તે લવમૃતિની રેખાશયે રહ્યા અને હવે તે રાજશેખર તરીકે રહે છે.”

(૮) સુવન્ધૌ મર્ષિર્નઃ ક રહ રણદાર ન રમતે

ધૃતિર્દાક્ષીપુત્રે હરતિ હરિચન્દ્રોઽપિ હૃદયમ્ ।

વિગ્રુદ્ધોઽસિઃ દારઃ પ્રહૃતિમધુરા મારચિગિરઃ

તથાપ્યન્તર્ગદં વર્માપિ મવમૃતિર્વિતતુતે ॥

“સુવન્ધુ પ્રત્યે આમારી ભક્તિ દો. ‘રહુ’ ના કર્તા માટે કાને ખુશી ન થાય ? દાદાના પુત્ર (પાણિ) માં ધૃતિ છે. હરિચન્દ્ર પણ ચિતહારી છે. ‘દાર’ ની હક્તિ પણ વિશુદ્ધ છે. બાગ્ચિની વાળી પ્રતિથિ મધુર છે. જ્યાં અવધૂર્નય આંતર આનંદ આપનારો તો લવમૃતિ જ.”

(૯) રત્નપતીર્પૂર્વકમન્યદાસ્તમપીમમોગસ્ય વચોત્તમસ્ય ।

વયોપરસ્તેષ્વ દિમાદિત્યાઃ પરં વિભૂષા મવમૃતિરેવ ॥

“ રત્નમાળા વગેરે ખીણું ભલે રહ્યું. પાવંતીના વક્ષઃસ્થળનું પરમ આભૂષણ તો શિવની ભક્તિ જ છે તેથી જ રીતે-રત્નાવલી (૬૧૬) નાટક અને ખીણ કૃતિઓ ભલે રહી. વ્યોમવ અસીમ ભોગ માટે તો ફક્ત ‘ભવભૂતિ’ જ આભૂષણ છે.”

(૧૦) માન્યો જગત્યાં ભવભૂતિરાયં સારસ્વતે. વર્તમાનિ સાર્વપાહા ।

વાચં પતાકામિવ યસ્ય દૃષ્ટવા જનઃ કવીનામનુષ્ટમેતિ ॥

“જગતમાં સાહિત્યપંથના માર્ગદર્શક નેતા તરીકે આર્થ ભવભૂતિ માન્ય કરાયો છે. જેની પતાકા સમી વાણી જોઈને લોકો કવિઓને અનુસરે છે.”

(૧૧) મુકવિદ્વિતયં મન્યે નિશિઠેડપિ મહીતલે ।

ભવભૂતિઃ શુકશ્વાયં વાલ્મીકિન્નિવતયોડનયોઃ ॥

—ભોજગ્રન્થ-૫

“ભવભૂતિ, શૂક, અને વાલ્મીકિ—એ ત્રણ કવિઓમાંથી આખી પૃથ્વી ઉપર હું જે કવિઓને સાચા કવિ માનું છું.”

પરિશિષ્ટ ૩

ભવભૂતિનાં વિચારમોક્તિક

પ્રેમ

(૧) અહેતુઃ પશુપાતો મસ્તસ્ય નાસ્તિ પ્રતિમિયા ।

॥ હિ સ્નેહાત્મકસ્તનુરન્તર્મમાણિ સીવ્યતિ ॥

(૨) મૂયસા જીવિષ્મં ણ્ય ચદ્ રસમયી કસ્યપિત્ ક્વચિત્ પ્રીતિઃ

યત્ર લૌકિકાનામુપચારઃ તારામૈત્રકં ચક્ષુરાગ. ઇતિ ।

(૩) વ્યતિષ્ઠતિ પદાર્થાન્ આન્તરઃ કોડપિ હેતુ

ર્ન સદ્ધ બહિઃપ્રાપ્તીન્ પ્રીતયઃ સંપ્રયન્તે ।

વિકસતિ હિ પતન્નસ્યોદયે પુન્ડરિકં

પ્રપતિ ચ હિમરક્ષાબુદ્ગવે ચન્દ્રવાન્તઃ ॥

- (४) स्नेहश्च निमित्तसन्वपेक्षश्च इति विप्रतिषिद्धमेतत् ।
 (५) भद्रं तं सुखदुःखगेरनुगतं सर्वास्ववम्भासु यद्
 विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहृदये रसः ।
 कालेनावरणात्ययोत्परिगते यत्स्नेहसारे स्थितं
 भद्रं तस्य सुमानुपस्य कथनप्येकं हि तत्प्राप्यते ॥
 (६) चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निहित इव निर्माय पुरतः
 प्रवासेऽग्राश्राप्तं न खलु न करोति प्रियजनः ।
 (७) जगज्जीर्णरूपं भवति च दलप्रव्युपरमे ।
 (८) न किञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दृष्टान्यपोहति ।
 तप्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥

आश्रमे

- (१) अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पन्योः स्नेहसंधयात् ।
 आनन्दप्रान्त्यरेकोऽयम् अपत्यमिति बध्यते ॥
 (२) जित्वा अपत्यस्नेहेन ।
 (३) प्रसवः खलु प्रकर्षपर्यन्तः स्नेहस्य ।
 (४) सर्वमाधारणो ह्येष मनसो मूढमन्त्रिः आन्तरः चेतनावहाम् अनुपप्लवः

संसारतन्तुः ।

संन्यासे

- (१) प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो याचि निवमः
 प्रहृष्टा कम्पणो मतिरनवगीतः परिचयः
 पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमपि पर्यासितरसं
 रहस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते ॥
 (२) महाप्रेतनीर्यानामिव हि महतां वांऽप्यतिशयः ।
 (३) लोकेतानां हि साधूनामर्थं यागनुवर्तते ।
 श्रुतीनां पुनरादानं वाचनार्थेऽनुभावति ॥
 (४) वज्रदपि कटोराणि मृदूनि बुभुक्षादपि ।
 लोपोत्तराणां चेतामि को नु निगूढमर्हति ॥

- (५) सत्ता केना प कार्येण लोमस्याराधनं व्रतम् ।
 (६) सना सद्भि सत्र कथमपि हि पुण्येन भवति ।
 (७) सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्त ।

दुर्जन

- (१) दुर्जनोऽमुखमुत्पादयति ।
 (२) सर्वथा व्यग्रहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता ।
 यथा स्त्रोता तथा वाचा सायुषे दुर्जनो जन ॥

वाङ्म

- (१) आपिभूतज्योतिषा ब्राह्मणानां
 ये नारादारास्तेषु मा संशयोऽभूत् ।
 भद्रा शेषा वाचि लक्ष्मीनिदिष्टा
 नैते पाच विच्छेतायां वदन्ति ॥
 (२) ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदृष्टयो
 सा योनि सर्पपराणा सा हि लोकस्य निर्हति ॥
 (३) कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं
 कीर्तिं सूते दुष्टतं या हिनस्ति ।
 सा वाञ्छेत्ता मातरं महत्तना
 धेनुं धीराः सृष्ट्वा वाचमाहु ॥

स्त्री

- (१) पुत्रग्रीणा वित्तं पुत्रमुपकुमारं हि भवति ।

आशुपुत्र

- (१) सुलभसौख्यं तावद् बालस्य भवति ।

पृथ्वी

- (१) वृद्धास्ते न विचरणीयव्रिताः ।

तेजस्वी पुरुषे

- (१) न तेजस्तेजस्वी प्रवृत्तमारेषा विपद्यते
 न तस्य स्त्री भावः प्रवृत्तिनियतत्वादवृत्तकः

मयूखैरध्रान्तं तपति यदि देवो दिनकरः
किमाग्नेयो प्रावा निकृत इव तेजसि वमति ॥

गुरु शिष्य

- (१) वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे
न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।
भवति च पुनर्भूयान् भेदः फलं प्रति सद्यथा
प्रमथति शुण्धिर्विम्वप्राहे मणिर्न मृदां वयः

दुःखी दुःख

- (१) कर्तव्यानि खलु दुःखितैः दुःखनिर्वापणानि ।
(२) कियच्चिरं वा मेघान्तरेण पूर्णिमाचन्द्रस्य दर्शनम्
(३) पूगेत्तीडे तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया ।
शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते ॥
(४) लतायां पूर्वलताया प्रसूनस्योद्भवः कुतः ।
(५) संतानवाहीन्मपि मानुषाणां दुःखानि सम्बन्धिवियोगजानिः
दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि श्वेत-सहस्रैरिव संलयन्ते ॥
(६) सन्तापकारिणो धन्धुजनप्रयोगा भवन्ति ।

श्लो३थ

- (१) को नाम पादाभिमुखस्य जन्तो—
द्वाराणि दैवस्य पिधानुमीष्टे ।

प्रक्रीष्य

- (१) गुणः पूजास्थानं गुणियु न च लिङ्गं न च वयः ।
(२) तीर्थोदकं च बद्धिश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः ।
(३) नैऋतिक्री सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा
मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ।
(४) भीरीणां समयो हि दारुणरः स्नेहश्रमं बाधते
(५) संकट्य व्याहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ।
(६) सर्वमतिमात्रं दोषाय ।
(७) सिद्धं स्तेनद् वाचि वीर्यं द्विजानां
बाहोर्वीर्यं यत्तु लक्षत्रियाणाम् ।

परिशिष्ट ४

श्लोक सूचि-७६ भाषे

श्लोकप्रतीकम्	अद्वैत श्लोक	वृत्तम्
अज्ञादज्ञाद् स्मित इव	६ २०	मन्दाक्रान्ता
अतिशयितसुरासुर	५ ४	पुष्पिताग्रा
अल्पदभुतादसि गुणा	५ १०	वसन्ततिलका
अथ नोऽयमिन्द्रमणि	६ १७	मञ्जुभाषिणी
अथेद रक्षोभि कनक	१ २८	शिरारिणी
अद्वैत सुखदुःखयो	१ ३९	शार्दूलविक्रीडित
अनियतरुदितस्मित	४ ४	पुष्पिताग्रा
अनिर्भिन्नो गभीरावाद्	३ १	अनुष्टुभ
अनु दवसमपथयत्	३ १०	पुष्पिताग्रा
अनुभाषमान वसवस्वित-	६ ४१	मञ्जुभाषिणी
अन्तःकरणतत्त्वस्य	३ १७	अनुष्टुभ
अन्तली नस्य दुःखान्ते	३ ९	अनुष्टुभ
अग्नेऽश्व्यो धदसि भुयने	२ १३	मन्दाक्रान्ता
अपत्ने यत् तादृग्दुरितम्	४ ३	शिरारिणी
अपरिस्पृष्टनि स्वाने कुतस्थे-	३ ७	अनुष्टुभ
अपि जनकमृताया	६ २६	मालिनी
अपूर्वकर्मवाण्डालम्	१ ४६	अनुष्टुभ
अप्रतिष्ठं रघुज्येष्ठे	५ २७	"
अमृताश्मातन्नीमृत-	६ २१	"
अय शैलाघातभुमित-	५ ९	शिरारिणी
अय हि शिशुरेकर	५ ५	पृथ्वी
अयं तावद्वाष्पक्षुद्रित	१ २९	शिरारिणी
अयि कठोर यश किल	३ २७	द्रुतचिलम्बित
अरुण्यति जगद्गन्ध	७ १७	अनुष्टुभ
अलघुललितमुधान्यध्व	१ २४	मालिनी

श्लोकप्रतीकम्	अङ्के शब्द	ग्रन्थम्
एतन् पुनर्यनमहो कथम्	२ २०	यमन्ततिलका
एतद्धि परिभूताना	४ २४	अनुष्टुभ
एतश्चैतत्पञ्चभोर-	४ २०	शार्ङ्गलघिनीडित
एतस्मिन् मन्त्रल-	१ ११	प्रहर्षिणी
एतस्मिन् मन्त्रिण	४ १८	,
एताभि तानि गिरि-	१ २०	यमन्ततिलका
एते त एव गिरयो	२ २१	"
एत ते पुहरेषु	२ २०	शार्ङ्गलघिनीडित
एतौ हि च ममिदा	७ १०	अनुष्टुभ
एव च श्लाघ्यमवधि	४ ९	"
एव गामामिनो न्याय	१ १२	,
एवा पक्षेऽनुष्ठाना	७ १३	"
कठोरपारायतनञ्च-	६ २०	यशस्य
कालूल द्वयगङ्गापिण्ड	२ ९	शार्ङ्गलघिनीडित
कल्पियदुसुमोद्गम	३ २०	पुणितग्रा
कथ न्यायमनुगत	५ १	अनुष्टुभ
क वा शरथो राम	१ ४	"
कयाया किं पुन्यन्त	४ १७	शार्ङ्गलघिनीडित
करमन्त्रवितीर्णैरु	३ २५	मालिनी
करपञ्च स तस्या	३ ४१	आर्या
कटो जन कुलधनै	१ १४	यमन्ततिलका
कामान् दुग्धे	५ २०	शालिनी
किञ्चनुष्टान्तित्यन्	१ ८	अनुष्टुभ
किञ्चाका-तकटोरतगति	७ १९	शार्ङ्गलघिनीडित
विमपि विमपि मन्द	१ २७	मालिनी
विरति कल्पिकचित्	५ २	"

श्लोकप्रतीकम्	अङ्के श्लोक	वृत्तम्
अवदग्धकुरित	६. ७	मञ्जुभाषिणी
अवनिरमरमिन्धु	३. ४८	मालिनी
अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः	२. ३	इन्द्रधजा
अस्मिन्नेव कृताष्टदे	३. १७	शादूलविक्रीडित
अस्यैवासीन्महति शिखरे	२. १४	मन्दाकान्ता
अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य	५. १७	अनुष्टुभ्
अहो प्रभयभोगेऽपि	६. २३	,
अहो प्रायदिकं तपम्	६. २०	"
आगर्जद्विरिधुञ्जकुञ्जर-	५. ६	शादूलविक्रीडित
आधुमत कित लस्य	६. १६	यसन्ततिलका
आलिङ्गन्तमृतमपैरिव	३. ३९	प्रहर्षिणी
आविभूतन्योतिषा	४. १८	शालिनी
आ विषाहममशाष्टदे	१. ३७	रघोदता
आधयोतनं तु हरिचन्दन-	३. ११	यसन्ततिलका
आधामस्नेहभक्तीनाम्	६. २०	अनुष्टुभ्
आसीदियं दशरथस्य	४. ६	यसन्ततिलका
इत्याकुर्वशोऽभिमत	१. ४४	इन्द्रधजा
इत्युदीपादपः सोऽयं	१. २१	अनुष्टुभ्
इतिहासं पुराणं च	५. २३	,
इदं कविभ्यः पूर्वभ्यो	१. १	"
इदं विश्वं पाल्यं विधिवद्	३. ३०	शिखरिणी
इषं गेहे लक्ष्मीरियम्	१. ३८	"
इह समदशकुन्ताक्रान्त-	२. २०	मालिनी
ईरशानां विषागेऽपि	३. ३	अनुष्टुभ्
उत्पत्तिपरिवृत्ताया	१. १३	"
उत्पादना भावाद्-	३. ४४	शिखरिणी
श्रुपयो राजनीनाहुः	५. २९	अनुष्टुभ्
श्रुयान्तामुपसर्गा	१. ५०	"
एवो रगः करग एव	३. ४७	यसन्ततिलका

श्लोकप्रतीकम्	अङ्के शृङ्गक	शब्दम्
एतन् पुनर्वनमहो कथम्	२ २०	यसन्ततिलका
एतद्धि परिभूतना	४ २४	अनुष्टुम्
एतश्चैवसपञ्चपोर-	४ २१	शार्ङ्गविक्रीडित
एतस्मिन् मदकल-	१ २१	महर्षिणी
एतस्मिन् मन्त्रेण	५ १८	
एतानि तानि गिरि-	१ २२	यसन्ततिलका
एत त एत गिरयो	२ २३	"
एतौ त सुहरेषु	२ २०	शार्ङ्गविक्रीडित
एतौ हि चामतिडा	७ १०	अनुष्टुम्
एष य श्रुत्यमवधि	४ ९	"
एष गामामिसो श्वाथ	२ २३	"
एषा यत्तप्रगुप्ताना	७ १३	"
कठोरपारायतकण्ठ-	६ २०	यशस्थ
कण्ठेन द्वेपगन्धिषु	२ ९	शार्ङ्गविक्रीडित
कतिपयदुसुमोद्गम	३ २०	पुष्पिताग्रा
कथं श्याममनुगम	५ २१	अनुष्टुम्
कथा शरधो राश	१ ४	"
कथाया किं पूज्य त	४ १७	शार्ङ्गविक्रीडित
करममवित्तीर्णेषु	३ २५	मालिनी
करपत्र्यः च तस्या	३ ४१	भार्या
कथो जन कुलधने	१ १४	यसन्ततिलका
कामान् दुग्ध	५ ३०	शालिनी
किञ्चनुशान्तिवत्	१ ८	अनुष्टुम्
किञ्चाम्नातकठोरवेषि	७ १९	शार्ङ्गविक्रीडित
किमपि किमपि मन्द	१ २७	मालिनी
किरति कलितकिञ्चित्	५ २	=

श्लोकप्रतीकम्	अङ्के श्लोक	वृत्तम्
किञ्चलमयं मुखं	३. ५	मालिनी
कुवलयदलस्निग्ध	४. १९	हरिणी
कुशाश्वः कौशिको राम	७. ९	अनुष्टुभ
कुशाश्वतनया ह्येते	५. १५	"
क्रोयेष संप्रति नवः	५. ३३	वसन्ततिलका
ए तावानानन्दो	६. ३३	शिखरिणी
क्षुभिताः कामपि दशा	७. १२	अनुष्टुभ
गुञ्जकुटीर-	२. २९	शार्दूलविक्रीडित
गृहीतो यः पूर्वं परिणय-	३. ४०	शिखरिणी
घोरं लोके विततमयशो	७. ६	मन्दाक्रान्ता
चतुर्दश सहस्राणि	२. १५	अनुष्टुभ
चिरं ध्यात्वा ध्यान्वा	६. ३८	शिखरिणी
चिराद्देगारम्भी प्रवृत्त	२. २६	"
चूडाचुम्बितकङ्कपत्रम्	४. २०	शार्दूलविक्रीडित
चूडामण्डलवन्धनं तरल	५. ३५	"
जगन्मङ्गलमारमानं	७. ८	अनुष्टुभ
जनकानां रघूणां च यत्कृत्स्नं	६. ४२	"
जनकानां रघूणां च यत्	१. ५१	"
जनवानां रघूणां च सबन्धः	१. १७	"
जातस्य ते पितुरपीन्द्र-	५. २४	वसन्ततिलका
आमानृयतेन वशे	१. ११	इन्द्रवज्रा
जीपरामु तागपादेषु	१. १९	अनुष्टुभ
जीवयन्निव समाश्वस	१. ३४	रथोद्धता
ज्यात्रिदया तलमिनोत्कट	४. २९	वसन्ततिलका
सदृशं नैरादमारि च	३. १३	शिखरिणी
रत्नकलशिखरजनिभि	१. ३०	प्रहर्षिणी
तमेव राम सोतायाः	६. ३२	अनुष्टुभ

श्लोकप्रतीकम्	अङ्के श्लोकः	वृत्तम्
न किल भवता	३. ३२	हरिणी
न तेजस्तेजस्वी प्रमृतं	६. १४	शिश्वरिणी
गन्धेषु स्वरितसुमन्त्र	५. १	ग्रहपिणी
न प्रमाणीकृतः पाणिः	७. ५	अनुष्टुभ
नमो यः परमाश्वेभ्यो	७. ११	"
नवकुवलयस्निग्धै	३. २२	हरिणी
नियोज्य यथाधर्मं	७. १९	अनुष्टुभ
निष्कृजस्निमिताः वधचित्	२. १६	शार्दूलविक्रीडित
नीरन्ध्रपालकदली-	३. २१	यसन्ततिलका
नीवार्गदनमण्डमुष्ण-	४. १	शार्दूलविक्रीडित
नूतं स्वया परिभवं च	४. २३	यसन्ततिलका
नैता प्रियतमा वाच-	३. ३४	अनुष्टुभ
पथप्रगृतेरपि तस्य	४. १६	उपज्ञानि
पतनविरलैः	१. २०	हरिणी
परितक्कठोरपुष्कर-	६. १३	आर्था
परिपाण्डुदुर्बलरूपोल-	३. ४	मञ्जुभाषिणी
पथान्मुञ्चत बहति विपुलं	४. २६	मन्दाकास्ता
पद्ममि च जगस्थानं	२. १७	अनुष्टुभ
पातालोदरकुक्ष	५. १४	शार्दूलविक्रीडित
पाप्मभ्यध पुनर्न वै वर्धयति	७. २०	"
पुत्रमकान्ततन्नीडै	१. २२	अनुष्टुभ
पुरा यत्र रमेत पुलिनम्	२. २७	शिश्वरिणं
पुरा रणे स्नेहे	६. २८	"
पूरोन्मीडे तदावस्य	३. २९	अनुष्टुभ
पौलस्त्यस्य अटायुषा	३. ४६	शार्दूलविक्रीडित
प्रहृत्यैव प्रयां गीता	६. ३१	अनुष्टुभ
प्रद्युमस्येव	३. ४६	"
प्रगाद इव गूर्गस्ते	३. १४	"
प्रिप्रया गृनिर्धिनय	३. २	शिश्वरिणी

श्लोकप्रतीकम्	अङ्के श्लोक	पृष्ठम्
यस्या ते दिवसास्तथा सह	२ २८	शार्दूलविक्रीडित
येनोद्गच्छद्विसकिसलय-	३ १५	मन्दाना ता
योऽयमधः पताकेयम्	४ ३७	अनुष्टुभ
रणत्करणयन्त्रणत्	६ १	पृथ्वी
राज्याश्रमनिवासेऽपि	७ १	अनुष्टुभ
लीलोत्प्रातमृगाल	३ १६	शार्दूलविक्रीडित
लौकिकानां हि साधूनाम्	१ १०	अनुष्टुभ
वज्रादपि कठोराणि	२ ७	
वसायाश्च रघूदहस्य च	४ २२	शार्दूलविक्रीडित
वपुरवियुतसिद्धा एव	६ २४	मालिनी
वयमपि न ह्यल्पेव-	५ २८	हरिणी
यसिद्धाभिष्टिता देव्यो	१ ३	अनुष्टुभ
यसिष्ठो बालमीकिर्दशरथ-	६ ३९	शिखरिणी
विजृम्भित च दिव्यस्य	६ २	अनुष्टुभ
वितरति शूरा प्राज्ञे	२ ४	हरिणी
विद्याकल्पेन भक्ता	६ ६	अनुष्टुभ
विना सीतादेव्या किमिव	६ २३	शिखरिणी
निनिवर्तित एव वीरयोत	२ ८	ओपच्छन्दसिक
विनिश्चेत्तु शूक्यो न	१ ३५	शिखरिणी
विरोधो विश्रान्त प्रसरति	६ ११	
विह्वलित मत्सिपूरैर्वाण्यम्	३ २३	मालिनी
विश्वभरात्मजा देवी	७ २	अनुष्टुभ
विश्वभरा भगवती	१ ९	वसन्ततिलका
विस्रभादुरक्षि निपत्य	१ ४९	प्रहर्षिणी
वीचीवाते शीकरक्षोद-	३ २	शालिनी
वृद्धास्ते न विचारणीय-	५ ३४	शार्दूलविक्रीडित
वेलोहोलक्षुमित-	३ २६	मन्दकान्ता
व्यतिकर इव भीम	५ १३	मालिनी
व्यतिपजति पदार्थान्	६ १२	"
व्यर्थं यत्र कपी द्रस्य	३ ४५	शार्दूलविक्रीडित
शम्बूको नाम वृषल	२ ८	अनुष्टुभ

श्लोकप्रतीकम्	अङ्केऽश्लोक	वृत्तम्
शान्तं महापुरुषसंयदितं	६. ७	वसन्ततिलका
शिशुर्वा शिष्या वा	४. ११	शिस्रिणी
शैशवात् प्रसूति पोषिता	१. ४५	रघोदत्ता
ध्रुवाम्बुशिशिरीभरत्—	६. ३७	पृथ्वी
संख्यातीतिर्द्विरदनुग—	५. १२	मन्दाक्रान्ता
संतानवाहीन्यपि	४. ८	इन्द्रवज्रा
संन्यस्तवृहणीयता—	६. ४०	शार्दूलविक्रीडित
संयन्त्रिनो वसिष्ठादीन्	१. १६	अनुष्टुभ
स एष ते वज्रम्—	२. ६	उपजाति
सतां केनापि कायेण	१. ४१	अनुष्टुभ
समयः स वर्तत इवैष	१. १८	मञ्जुभाषिणी
समाश्रयिहि कल्याणि	७. ३	अनुष्टुभ
स राजा तत्सौख्यं	४. १२	शिस्रिणी
सर्वथा व्यवहर्तव्यं	१. ५	अनुष्टुभ
अ सम्बन्धी श्लाघ्यः	४. १३	शिस्रिणी
सस्वेदरोमाक्षितकम्पि	३. ४२	उपजाति
सिद्धं श्रेष्ठं चि वीर्यं	५. ८२	शालिनी
शीतदेव्य स्वकरफलितः	३. ६	मन्दाक्रान्ता
मुद्गदिव प्रकटय्य	४. १४	द्रुतविलम्बित
सैनिकानां प्रमायेन	५. ३१	अनुष्टुभ
सोढधिरं राक्षसमग्न्य—	७. ४	इन्द्रवज्रा
सोऽयं शूलः कुक्षुम्—	१. ३३	मन्दाक्रान्ता
स्निग्धस्यामा कचचिदपरतो	२. १४	अनुष्टुभ
स्नेहं दयां च सौख्यं च	१. १२	वसन्ततिलका
स्नेहात्समाजयितुमेत्य	१. ७	मालिनी
स्पर्शः पुरा परिचितो	३. १२	मन्दाक्रान्ता
स्मरसि सुतनु	१. २६	प्रहपिणी
हा हा देवि स्फुटति	३. ३८	अनुष्टुभ
हा हा भिक्ष परणह	१. ४०	वसन्ततिलका
इदि नित्यानुपकरोन	४. २	
हे हस्त दक्षिण मृतस्य	२. १०	